

Ámor, álom és mámor

*A szerelem a régi magyar irodalomban
és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*

Tudományos konferencia

Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.

Universitas Kiadó

Budapest, 2002

Készült a Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztályán

Szerkesztette
Szentmártoni Szabó Géza

Technikai szerkesztés és névmutató
Székely Júlia

A könyv kiadását támogatta:
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogramok

MTA, Irodalomtudományi Intézet

© Szentmártoni Szabó Géza és a kötet szerzői

ISBN 963 9104 65 5

A kiadásért felelős Hargittay Emil, az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A borítót tervezte Meszlényi Attila és Szentmártoni Szabó Géza
Készült az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzelet, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

(József Attila: *Ars poetica*)

Az Olvasóhoz

A szerelem, azaz a két nem magánéleti és társadalmi érintkezéseinek kérdéskörét a szellem megvilágosító fényében kívánta végigkísérni – a régi magyar irodalomban és az ország ezredéves történetében – az a tudományos konferencia, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya rendezett az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékeivel és Sátoraljaújhely városával közösen: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete* címmel 1999. május 26–29. között Sátoraljaújhelyen.

A konferencia és a jelen kötet főcíme a szerelem idealizált (eszmenyi), metaforikus (képletes) és stimulált (ingerelt) állapotait kívánja három nagy fogalomkörbe rendezni, ezek pedig párhuzamba állíthatóak a szellem (elme), a lélek (szív) és a testiség (nemiség); illetőleg a képzelet, a hangulat és az ösztön hármasságaival. A reneszánsz kor szerelemfilozófiája az égi és földi; a hajdani valláserkölcös pedig a tiszta és bűnös, avagy a szent és profán ellentétpárokkal minősítette a szerelmet. Az elősorolt kategóriák azonban csupán az irodalomban és a vallásban értelmezhetőek, amelyek a mindennapi valóság szivárványos sokszínűségét kevésbé képesek érzékeltetni. A tudományos konferencia a kíváncsi részletkutatások érdekében interdiszciplináris jellegű volt, amely a szerelemnek nemcsak a régi magyar irodalmi szövegekben való alaposabb vizsgálatára adott alkalmat, hanem arra is, hogy az egykor hozzákapcsolódó sokféle emberi érzést, magatartást és cselekvést a magyar társadalom történetével együtt szemlélhessük. Mindezek révén az egyes korszakok mentalitástörténete kerül jobb megvilágításba. Az összességükben a kulturális antropológia kutatási területét érintő eredmények végső soron az általános emberi problémák megértéséig is elvezethetnek. A szerelmi kérdéskör Magyarországon észlelt jelenségei érdemben csupán az európai kultúra fő áramlatainak sodrában vizsgálhatóak.

Széles területre kellett kiterjesztenünk a szerelem kultúrtörténetével kapcsolatos társadalomtudományi kutatások határait, mert ez a fontos téma nálunk korántsem adatolható olyan mértékben, mint a gazdag nyugati szak-

irodalomban, amely már régóta bőségesen feltárt tényanyagra támaszkodhat. A magyarul elérhető szakirodalom nagyobb része nem egyéb, mint külföldi szerzők műveinek egyszerű fordítása, avagy olyan munka, amely csupán más országok és a tőlünk nyugatra eső világ szerelmi kultúráját ábrázolja. Sajnos a hazai forrásmunkák igen gyérek, a magyar vonatkozású szakirodalom pedig meglehetősen szegényes vagy mára jelentősen elavult. Ezen hiányok miatt sok esetben az alap kutatásoknál, a források feltárásánál kellett elkezdeni a munkát. Irodalmi, kultúrtörténeti, büntetőjogi, eszmetörténeti, egyháztörténeti, erkölcstörténeti, morálteológiai, filozófiai, nyelvtörténeti, textológiai, néprajzi, művészettörténeti, zenetörténeti, politikatörténeti és egyéb megközelítéseket, sőt néha különleges kuriozitásokat érintenek az elkészült tanulmányok.

A magyar kultúrában és tudományosságban eddig mellőzött vagy szemérmesen kezelt, ám a külföldi kutatásokban nagyon is előtérben lévő szakterületen kívántunk tehát kezdeményezésünkkel új utakat nyitni. Az ezredéves államiságunkkal való számvetés, úgy hisszük, akkor válik teljesebbé, ha az emberi kultúra eme fontos, sőt meghatározó területének visszatekintő vizsgálatából nyert eredményeinket közzétehetjük. A konferencia anyagából létrejött kötet kezdőpont lehet abban, hogy a szerelem témakörében való hazai kutatások eredményei végre európai összefüggésekbe kerülhessenek.

A szexualitásból fakadó összes emberi jelenség tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy a szerelem mibenlétét, magasztos voltát érzékelhessük, hiszen a két nem közötti viszony történelmi alakulásának, koronként változó értékrendjének közepette maga a szerelem is mást és mást jelentett. A test és a lélek, a matéria és az idea, a metafizika és a ráció örök küzdelme a szerelemben éppoly meghatározó, mint a tudományokban és a művészetekben. Az ember természeti lényből társadalmi lénnyé válásának útját olyan dolgok jelölték ki, mint a beszéd, az írás, az eszközhasználat, az állati erő igába hajtása, a tűz alkalmazása, a harc, a törvények, a család, a tulajdon, a pénz, a hatalom, a vallás, az erkölcs, a filozófiai eszmék, a tudomány és a művészetek, ám a valódi humanitás a szellemből fakadó hit, szeretet és a szerelemmé magasztosult nemiség nélkül aligha érhető el. A tudományos vizsgálódás és az irodalom végső célja pedig a mindenkori ember önismeretének bővítése. Bizonyára éppen a szerelem megítélése az, amelyben ma is nagyobb tisztánlátásra van szükségük, hiszen talán ebben vagyunk kiváltképpen szertelenek.

A jelen kötet tanulmányai a szerelmi kérdéskört sem a régi magyar irodalomban, sem a hazai kultúra teljes ezer esztendejében a maga egészében nem képesek átfogni, de a gyökereket, a máig ható tendenciákat, kiváltképp a költői szemlélet és a mindennapok mentalitásának különbözőségeit és koronkénti változásait valamelyest érzékeltethetik. A magyar múltban vizsgálgatva a szerelem kultúrtörténetét, választ kaphatunk honi erkölceink jelen állapo-

tára, szexuális szerepeink, szorongásaink, örömeink, szertelenségünk, megértésünk vagy éppen türelmetlenségünk mélyebben gyökerező okaira.

A szerelem magyarországi kultúrtörténete főleg az élet árnyoldalát tükröző dokumentumokból ismerhető meg. A törvényi tilalmak, papi intések, bírósági perek, szigorú büntetések nem ismerik a szerelmet, hanem csupán a paráznaságot emlegetik szakadatlanul. A házasságtörés és a házasságon kívüli szexualitást érintő ügyek a feudális korszak végéig a büntetőtörvénykönyv hatáskörébe tartoztak. Olyan cselekményekért, amelyeket manapság polgári perek rendeznek el, valaha akár vesztőhelyre is lehetett jutni. Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetekről* írt könyvében említi a következő esetet: „Tibai Gergely Ung vármegyébe, lófarkon hordoztatta és négyre vágattatta udvarbíróját, hogy feleségével két esztendeig lakott, kiűl gyermeki voltak. Az asszonnak is fejét vötték. Ez az urát estve ágyába szépen megcsókolgatta és mondta, hogy az képhöz jár imádkozni, és akkor latorkodott.” Hasonló tragikus eset volt 1557-ben Kendy Annáé, amelyről Christian Schesaeus írt latin nyelvű elégiát. Balassi szerelmének apja, Losonczy István, mándoki jobbágyainak szigorú törvényt rendelt 1549-ben: „Az mely házasember mással latorodik, az pellengérben szegezék az szerszámát, és egy sarlót adjanak kezében, hadd metssze el ő maga.” Az erkölcsök őrei azonban még a törvényes házasságban is a testi örömök korlátozását követelték meg. Jó példa erre a törvényhozó Werbőczy István, aki a Tízparancsolatot magyarázó latin nyelvű, Bécsben 1524-ben kiadott könyvecskéjében ekként fejt ki véleményét:

„Hetedik parancsolat: Ne paráználkodjál. Ez a parancsolat tisztességet követel a házastársak között, akik csak illő helyen, időben és módon közöskölhetnek. És ez a parancsolat tilt minden paráználkodást a házasságon kívül. Ezzel szemben cselekszik minden házasságtörő, mindazok, akik kurvákhoz járnak. Mindazok, akik szüzeket virágjukban rontanak meg, és őket erőszakkal elrabolják és megbecstelenítik. Minden vérfertőző, aki még a szent helyeket és a jeles ünnepeket sem tiszteli. Akik merő bujaságból barom módra közöskölnek. Minden természetellenesen vétkező. Mindenki, aki tiltott időben közösköl. Mindenki, aki fajtalan vággyal önmagát szereti. Mindenki, aki egyházi személyekkel vétkezik. Mert ezen testi bűnökért veszett el az egész világ, és nemcsak az emberek, hanem a barmok is, miként azt a Teremtés könyve VII. része megmutatja, és a Számlálás könyvének XVIII. része szerint [4 Móz. 25,9], huszonnégyezer ember öletett meg a bujaság miatt; a Szentírás különböző helyein számos egyéb példa is található a csapásokra, melyek ezt a bűnt követik. E parancsolat áthágása az oka a hetedik egyiptomi csapásnak, mely volt igen nagy jég- és tűzeső emberre, állatra és vetésre.

Kilencedik parancsolat: Ne kívánjad a te felebarátod feleségét. E parancsolat tiltja a bűnös szándékot, míg a hetedik parancsolat a parázna cselekedetet. E parancsolat azt kívánja, hogy az ember tartsa tisztán minden tilalmas

paráznaságnak gondolatától az elméjét. E parancsolattal szemben cselekesznek nemcsak azok, aki teljes és megfontolt szándékkal kíváncsiak és vágyakoznak felebarátjuk feleségére, hanem azok is, akik házastársi kapcsolaton kívül, bujálkodásra ösztönöznek vágykeltő csókokkal, szemérmetlen fogdosásokkal, csábító tekintettel, szemtelen szólítgatással. Vagy, akik ocsmány szerelmes levelekkel, üzenetekkel, vagy kerítő vénasszonyokkal zaklatnak fiatal lányokat; vagy akik fenyegetéssel, ajándékkal, ékszerekkel, vagy fedetlen tagjaikkal, táncukkal, vagy látványosságokkal, vagy étkekben dús asztalokkal az ártatlanok elméjét édesgetik az együttthálásra. Ennek módja pedig számtalan. stb. E parancsolat áthágására következik a kilencedik egyiptomi csapás, mely volt a sűrű sötétség.”

A tolnai protestáns prédikátor, Decsi Gáspár értekezése a paráznaságról már a gyakorlati teológia eszköztárát veszi igénybe, amikor az érzékszervek felől közelítve tárja fel a kísértéseket. Textusként Pál apostol I. Korinthusi levelének 6. versét citálja:

„Nem tudjátok-e, hogy az ti testetek tagja az Kristusnak? Annakokaért elvégyem-e az Kristusnak tagját és az paráznáknak tagjává tégyem? Távol légyen az! Avagy nem tudjátok-e, hogy akki az paráznához ragaszkodik egy testté leszén üvéle? Akki pedig ragaszkodik az Úrhoz, egy lélek üvéle. Fussatok az paráznaságtúl! Minden bűn, melyet az ember cselekeszik, az test kívül vagyon, de akki paráználkodik, az ünne teste ellen vétkezik. Nem tudjátok-e, hogy az ti testetek temploma az Szentléleknek, mely tibennetek vagyon, melyet vöttetek az Istentől? És nem vagytok szabadok magatokkal, mert áron vétettetek. Dicsőítsétek azért az Istent az ti testetekben és lelkeitekben, melyek az Istené.” A textushoz csatlakozó prédikációt hosszabban érdemes idézni:

„Merthogy megértsed, az paráznaság igen ragadó bűn, azki az embert fellette igen hozzája vonssza, űnéki hízelkedik, és ha az ember előtte elfut is, utána mégyen, és magát az ember ugyan reátolja. Ezt példázták régen az poéták az Sicíliai-tengerben való csigákon, kiket Sireneseknek neveznek vala, kik övig leányképűek, azon alol halmódúak voltak. Ezek az tengerben oly szépen éneklöttek, hogy az ű éneklésekkel az hajósokat hozzájuk vonták és elaluttották, végre penig az tengerben burították, és megöttek. Ezzel az parázna asszonyállatoknak és leánzóknak erkölcsöket példázták, kik az ű hízelkedésekkel, vigyorgásokkal és szemek hunyorgatásával az férfiakat hozzájuk vonsszák és megcsalják, és minden marhájokból kifordítják, s megemésztk. Azért mondja az bölcs Salamon Proverb. 5: »Az parázna asszonyállatnak ajaka olyan, mint az csöpögő lépesméz, tündöklőbb az ű nyaka az olajnál, de az ű utolsó dolgai keserűek, mint az üröm.« Annyival hamarébb elragad pedig az paráznaság az emberekre, mennyivel az embereknek nagyobb része hajlandó az bujaságra. Innét vagyon, hogy akármi kicsin okból is megfogtatnak ugyan szintén azok is, kik nagy bölcseknek és tökéleteseknek láttatnak

vala lenni, mint Dávidnak, Salamonnak és több jeles embereknek példája megmutatja. Mondhatnád: Tehát medgyek, hogy magamat ettől megóhassam, és ha utánam futna is, reám ne ragdhasson. Jóllehet ez ellen soha könnyebb és jobb orvosság nem lehet, mint az Istennek félelme, mert azmely ember az Istent féli valóban, mind ettől, mind az több bűnöktől magát igen megtartóztatja; mindazáltal vannak valami külső dolgok is, kiket ha megtartandasz, nem hamar fog rajtad az paráznság.

Legelőször azért szemeidre nagy gondod legyen, és meglássad, hogy azokat fenytékben tartsad; ne legeltessed szemeidet az más ember felesége szépségének nézésében, melyből oztán bujaságra indíttassál, és paráznaságtól megfogattassál. Mert az szem vezérli az embert az gonosz szeretetre és kívánságra. Ha azért erre gondot nem viselsz, hanem széllel hagyod száguldni, eszedben sem vészed, hogy ördög törében esel. Mint Dávid, ki mikor egy döllyest palotájából alá kezdett vala kakucsolni az más ember udvarára, és az Uriás feleségét meglátta volna, megfogattaték az gonosz kívánságtól és paráználkodék. És miérthogy az kása száját megégette vala, oztán azután mást is arra int vala: »Fordíts el – úgymond – szemeidet, hogy hitságot ne nézzenek.« Psal. 119. Szent János is penig az szemnek kívánságát azok között számlálja, kik nem az Istentől, hanem ez világtól vannak. I. Ioan. 2.

Másodszor: füleidre is gondod legyen, hogy azokkal is gonosz kívánságra indító énekeket, avagy parázna, undok beszédeket ne hallgass. Mert ammit az ember nagy édesdeden hallgat, csuda mely igen az ő szívére béhat. Mikor azért te is az szeretetről való éneket avagy beszédet örömezt hallgatod, azt eszedben vészed, elmédben forгатod, és oztán abból sok gonosz gondolatokat gondolsz, kik mind arra ingerlenek, hogy gondolatodat meg is teljesítsed.

Harmadszor. Ruházatod és minden öltözeted tisztességes és keresztyén módra való legyen. Az ételben italban való tobzódást és mértékletlenséget eltávoztassad. Mert az testnek bujaságára mely igen ezekkel felgerjedjen, nagy sok példák megbizonyítják, sőt minden ember magában megismérheti. Ezech. 16.

Végezetre eltávoztassad az hévolkodást, kinél sem éktelenebb, sem ártalmasabb dolog az embernek nem lehet. Mert az hévolkodás ördög párnája, melyen valaki ül, mindenfelől paráznaságra és egyéb gonoszságra való okot talál. Mert az embernek elméje soha nem nyughatik, hanem mindenkor különböző-böngöndolatokban foglalja magát, ezokaért, ha valami tisztességes és jó dolga nem lészen, tehát undok és veszedelmes, gonosz dolgokra hajol. Mint az Dávid példája megmutatja, ki mikor hévolkodásra bocsátta volna magát, akkor mikor az ő népe Raba várost víja vala, paráznaságba esék. Most is pedig semmiféle ember hamarébb ebben az ördög hálójában nem esik, mint az hévolkodó. Azért mondja vala még az pogán Ovidius is:

Otia si tollas, periere Cupidinis arcus,
 Contemptaeque iacent et sine luce faces.
 Quaeritur Aegisthus quare sit factus adulter;
 In promptu causa est: desidiosus erat.

[Hogyha te lustálkods, elveszt nyila majd Cupidónak,
 Hitvány üszke pedig fénytelenül megemészt.
 Kérdezik, Aegisthus hogy mért lett léha parázna,
 Egy oka van nyilván, hogy henyeségbe merült.]

Az idézet a *Remedia Amoris*-ből való (139–140, 161–162.). Bornemisza Péter *Electrájának* latin nyelvű utószava ugyancsak ezt az ovidiusi helyet idézi, hiszen a dráma magyar szerzőjének fő mondandója nem a zsarnokölés kérdése volt, hanem a parázñaság és az abból következő bűnök, ebben az esetben a gyilkosság elítélése. Az 1558-as bécsi kiadás címlapjának hátoldalán fametszetek is utalnak az erkölcsi mondanivalóra, hiszen az egyik kép Dávidot és Bethsabét ábrázolja „Ne paráználkodj!” felirattal, míg a másik Káint és Ábelt „Ne ölj!” felirattal. A görög dráma tehát Bornemisza számára éppúgy kazuisztikus példa a parázñaság ellen, mint az *Ördögi kísértetek* számtalan ezirányú, apró története. A háttérben tehát nem valamiféle antifeudális nézetek, hanem morálteológiai gondolatok rejlenek. Nem csoda tehát, ha Tanner, Bornemisza bécsi tanára, a fennmaradt példányba a *Remedia Amoris* további két sorát firkantotta a lap aljára (143–144):

Tam Venus otia amat, finem qui quaeris amori,
 (Cedit Amor rebus) res age, tutus eris.

Azaz magyarul: „Venus annyira a semmittevést szereti, hogy te, aki a szerelem végét keresed (Ámor meghátrál a gondoktól), tevékenykedj, s biztonságban leszel.” Az ovidiusi tanácsokat magyar versbe foglalva Gyöngyösi István *Csalárd Cupidójában* olvashatjuk (IV, 77–80.):

Hivalkodva soha az üdőt ne töltsed,
 Annak minden pontját uzsorásan költsed,
 Hogy az nyereségnek ruháját felöltösd,
 És ellenségedet csúfolva üvöltösd.

Mert a hivalkodás ördögnek párnája,
 Amely valakinek tétetik alája,
 Megszűn annak tovább érdemes munkája,
 És bűnöknek fészke lesz minden órája.

Ez pedig leginkább a tiszta életnek
 Hány lest, el is higgysz, kevesen lehetnek

Ennek maszlagjában, valakik ehetnek,
Hogy ocsmány moslékra végre nem vitetnek.

Aegisthust mi vitte házasságtörésre?
Az, hogy adta magát a rút henyelésre,
Ha volt volna gondja a dologúzésre,
Nem jutott volna ily mocsokban esésre.

A hivalkodás a régi nyelvben a hiábavalóságokkal való időtöltést vagy a semmittevést jelentette. Az idő jó eltöltésének módját csakis a hasznos hozó tevékenységben látták, nem pedig abban, amit mai szóval szórakozásnak nevezünk. Az *Euryalus és Lucretia* álságosan moralizáló befejezése is azt sulykolja az olvasók fejébe, hogy a szerelmi vágy

Gyűlöli az munkát, felette szereti ő az hivalkodókat,
Hogyha eszed vagyon, egyik fegyvered az: hadd el az tunyaságot,
Mindenkoron munkát találj őellene, kiben foglald magadot.

A katolikus papok, a protestáns prédikátorok és a feudális jogrend képviselőinek álláspontja megegyezett: a buja vágyak ellen az önmegtartóztató élet vagy a házasság és az azt követő hűség jelenthet védelmet. A francia Rabelais (1494–1553) szatirikus regényében, a *Gargantua és Pantagruel*ben, az orvos öt olyan módszert ajánl, amellyel a testi vágyakozást meg lehet fékezni: a borivást, a nyugtató főzeteket, a szorgalmas munkát, a buzgó tanulást, végül pedig magát a Venus játékát.

Eddig a keresztyén erkölcs szerint bűnnek minősített oldalról próbáltuk néhány példával szemléltetni a szerelem hazai kultúrtörténetét. Vessük most szemünket a profán világ által megteremtett szerelmi kultuszra, s hogy az miként nyert teret, hosszú lappangás után, a 16. század közepére Magyarországon is. Ady Endre a 20. század elején *Szent Margit legendája* című versében a nyugatról soha meg nem érkező álom-lovag alakjával szimbolikusan önmagára és az általa képviselt francia mintájú költői attitűdre kívánt utalni. A történelmet kissé szabadon kezelő verse azonban az Árpád-kor valós jellemzésére is alkalmas, hiszen kifejezi a magyar lovagkor felemás voltát, a lovagi szerelemideál, a nyugati típusú szerelemfelfogás kiáltó hiányát:

Vallott nekem a Nyulak-szigete
Regék halk éjén. Íme, a titok:
Királyi atyja klastromba veté
Legendák szüzét, fehér Margitot.

Álom-leány volt: egy fojtott sikoly.
Ájulva hullt egy durva szó miatt.
S robogtak a királyi udvaron
Hajrázó, vad, bozontos férfiak.

Nyugatról várt sokáig valakit.
 Nem vad bajszú, lármás, mokány nagyúr,
 Dalos, törékeny, halk fiú legyen,
 Asszonyos, kósza, könnyes trubadúr.

Már régen várt s megbénult a szive.
 Zúgott a vár, prüszkölő, kun lovak
 Hátán érkeztek hetyke magyarok.
 Ő nem jött: egy csöndes álom-lovag.

Ő nem járt a Duna táján soha,
 Egy halk dalú és halk csókú legény.
 És Jézusnak áldozák Margitot,
 Ki ott halt meg a Nyulak-szigetén.

Ady költői szabadságának talaján maradvá átértékelhetőek a magyar állam első öt évszázadának paráznaságról, erőszakról, bosszúról és a házastársi hűségről avagy a szűzi életről szóló történetei. Sokatmondó és az általános erkölcsi szigorúságról vall a magyar királyi családokból kikerülő szentek nagy száma. Közülük azonban az előbb megjelenített Margiton kívül Szent Imre és Szent Erzsébet élete sem volt teljesen mentes a szerelem valaminő érintésétől. Krónikáink Bonfiniig, majd a 16. századi Heltai Gáspárig terebélyesedő folyamában kevés utalást találunk akár a szerelmi házasságra, akár az udvari szerelem jelenlétére. Alábbi vázlatos szemlénk csupán néhány nevezetes személyre korlátozódik.

Emese álma még az antik mítoszokkal mutat rokonságot, azokkal, amelyek az istenek állati alakban való szerelmeskedéseit beszélik el. A griff formájú turulmadárral való nász párhuzamba állítható a lovagkorban divatos Nagy Sándor-regény egyik jelenetével, amelyben az egyiptomi varázsló, Anacatanabus sárkány képében férkőzik Fülöp király feleségéhez, Olympias királyné asszonyhoz, akivel álmában közösülve nemzi a világbíró Sándort. (A regénynek 16. századi magyar fordítása is van.)

Szent László király összes cselekedete közül csupán a cserhalmi ütközet végén történt leánymentést propagálta az egyház, hiszen Kárpát-medence-szerte számtalan középkori templom falát ékesíti ez a freskón bemutatott jelenetsor. Készültek róla miniatúrák is a kódexek, illetve fametszetek a nyomtatott könyvek számára. A képregényszerűen ábrázolt történet verbális leírásaival is rendelkezünk. Az athleta Christi küzdelmének azonban nem sok köze volt a nyugati lovagok nőket szolgáló, érdemszerző tetteihez. Az elrabolt leány László felszólítására rántotta le az övénél fogva a ló hátáról a kunt, s ugyancsak a lány döntötte el a küzdelmet, amikor bárdal metszette el a herceggel gyalog viaskodó kun lábikráját. Tanmese ez a javából, hiszen az akkori magyaroknál az imitált nőrablás még mindig elfogadott formája volt a feleségszerzésnek. (A nomád török népeknél az imitált nőrablás az „udvar-

lás”, amely úgy történik, hogy a férfi, a kiszemelt nőnek előnyt adva, lovas üldözőversenyt provokál. A nő csak akkor hagyja magát utolérni, ha tetszik neki a férfi. Ellenkező esetben a nő vagy az előnyt tartja meg, vagy pedig ostorral csapkodva utasítja vissza őt beérő üldözőjét. A sikeres üldözést követi, a Szent László-freskókon is ábrázolt fejbenézős enyelgés. Téli időben ez a viadal a férfi énekszavára adott bátorító avagy goromba válaszok formájában hasonlóképp megy végbe.) Éppen Szent Lászlónak az 1092-es szabolcsi színtelen kimondott törvényeivel vette kezdetét Magyarországon a házasság keresztény szabályokkal megerősített intézménye.

Bánk bán 13. század eleji történetét sem szabad csupán a reformkor nemzeti sérelmeinek tükrében nézni. Eredeti olvasata nagyon is másról szól. A merániai Gertrudis nyugati típusú udvart hozott magával, amelynek lovagi morálja visszatetszést keltett a feleségük jó hírét óvó főurakban. A történet-tudomány Zách Felicián 1330-as visegrádi merényletének visszavetítését látja a krónikákban. Ám Zách esetében is a nyugati típusú Anjou-udvar szelleme jelentette a konfliktus alapját. Zách Klára a merénylő Felicián hajadon leánya volt, ám Heltai Gáspár, jellemző módon, ezt írta róla krónikájában: „A Felicián dühösségének ez lón oka: Mert igen szép felesége vala Feliciánnak, és a királyné asszonnak az öccse elcsalta vala azt tőle, és azt éli vala.” (A 16. század protestáns írója, lám, lám, a paráznaságot gyanította a gyilkos indulat hátterben!)

A krónikák igazi botrányhőse azonban IV. (Kun) László volt, aki feleségét, Erzsébetet nem szeretvén, kun szeretőket tartott: Éduát, Köpcsecset és Mandulát. Heltai fordításában sommásan ezt notabenezte a margóra: „Kurvás király.” A kun anyától született László kedvteléseivel azonban bizonyosan nem az udvari szerelemmel, hanem az általa pártolt pogányok nomád erkölcséivel magyarázhatóak. Az Árpád-ház kihalása után, a vegyes-házi uralkodók alatt a magyaroknak mindinkább meg kellett szokniuk az idegen erkölcsöket. A nagytermészetű Zsigmond király igencsak bevészte magát az emlékezetbe. Tinódi Zsigmondról szóló krónikájában, a Tar Lőrinc pokoljárását elbeszélő epizódban a király bűnhődésének okairól kertelés nélkül beszél láttatván a tüzes kádban feredőző „Sok párta nélkül való leányokat, / Szép menyecskéket és szép ruhásokat, / Kiknek Zsigmond megmérte köldekeket, / Hosszasságokat és ő szép tügyeket.”

Amúgy pedig a Szent Patrik barlangjában 1411-ben révületbe esett Tar Lőrinc éppen az az első magyar vitéz, akivel kapcsolatban a lovagi terminológia magyar vonatkozású irodalmi szövegben először megjelenik. Lőrinc úr latin nyelven elbeszélte látomásai egyikében a kísértő egy gyönyörűséges nő alakjában jelenik meg, majd mézzel folyó beszédben a következőket mondja neki: „Drága barátom! Emlékezz csak arra, hogy az elmúlt időkben mindeknek fölött engemet akartál szolgálni, és mindig az én vágyaimat tüzelte.”

Tar Lőrinc ugyan ellenáll a sátán álnok színlelésének, de felködlik benne valós szerelmének alakja is.

A lovagok érdemszerző törekvései párhuzamba kerültek a katolikus egyház tanításával, amely, a hiten kívül, a jócselekedeteknek is szerepet adott az üdvösség elérésében. A nők felértékelődését pedig az épp ekkor kiterelbelyesedő Mária-kultusz segítette, amelynek a cisztercita Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) volt az egyik megalapozója. A szépség profán dicsőítésével szemben a katolikus egyház Szűz Mária imádását, misztikus szépségének kultuszát állította a középpontba. Őt követik az üdvözült szentek, akik megdicsőült színben jelennek meg. A magyar világi líra nyelvi előzményei éppen ennek a kultusznak a jegyében születtek meg. A Gömör-kódexben (1516) feljegyzett *Szűz Mária tizenkét idvezletében* a negyedik így szól: „Imádom és áldom az te gyümölcsös emléidet, szép szőlőfejekhez hasonlottakat, mennyei erővel megteltek, kikkel az hatalmas Atyaistennek szent fiát, miérettünk kised gyermekké lőttet, kitől mindenek éltetnek, emletéd.”

Az első fennmaradt magyar nyelvű szerelmi üzenetet Török Imre kanyarintotta oda Parlaghy Krisztinának szóló, Tiszavárkonyban, 1485. március 31-én kelt levelének végére: „Emericus Thewrewk köszön Kristinának, légyen kennyűebb inhának. Száz jó napot, kétszáz jó éjet hozjájá.” Innentől kezdve Balassi felléptéig alig vannak profán szerelemre valló szövegméleink. A Balassi előtti és a vele egyidejű magyar világi líra szinte teljesen elveszett, csak verstörmelékek maradtak meg belőle. Mégis fogalmunk lehet róla, hogy ez a magyar poézis milyen volt, hiszen ezt a stílust maga Balassi őrizte meg saját korai énekeiben.

A lovagkorban a trubadúrok a két nem kapcsolatában, egyoldalúan, csupán a nőt emelték piedesztálra, benne keresvén a tökéletes szépség megvalósulását. A feudális világot tükrözte ez a vazallusi viszony, amelyben a lovag kitartó udvarlással érdemeket próbált szerezni, hogy a magasztalt, de rangban felette lévő, többnyire férjes asszonytól szerelmi jutalmat nyerhessen. A jutalom a kézfogás vagy a csók, Venus játéka már kevésbé. Az elérhetetlenség avagy a reménytelenség volt a szerelmi szenvedély alapja. A híres 12. századi lovagköltő, Bernart de Ventadorn volt a fin'amor, azaz a tökéletes szerelem legkiválóbb énekese. (A kölcsönös szerelem a lovagregényekben csupán bájjal révén jöhetett létre, miként az Tristan és Isolda esetében történt.) A trubadúrok feudális függőséget modellező szemlélete a reneszánsz korban, előbb Petrarca daloskönyve révén, utóbb a humanisták szépségről és a szerelemlről írt neoplatonikus tanai által új alapvetést kapott. Balassi sokáig az udvari költészet lovagkorig visszanyúló hagyományát követte, s csak később jutott el a házassággal összeférő szerelem gondolatáig.

Balassi néhány nótajelzése, tudniillik verseit dallamokra szerezte, elveszett énekek kezdősorait őrizte meg. Versgyűjteményének első felébe olyan énekei is belekerültek, amelyek a kortárs költészet utánzatai vagy velük azonos jelle-

gűek voltak. Női versek, tavaszi-pünkösdi énekek, gyűrű vagy násfa küldéséhez kapcsolódó versek, a széphistóriák szerelemképéhez fűződő énekek; levélformában írt versek, a versfőkbe helyezett valós nevekkal; virágének nyelvezetű versek, példázatokkal töltött bókoló versek, kesergő énekek. Nótajelzéseiből kiviláglik, hogy nem voltak ismeretlenek előtte a kortárs horvát virágénekek, a lengyel szerelmi líra, a török ásis költészet, a román népi dal, az olasz populáris táncdalok és azok német utánzatai. Mindezek már új szint vittek költészetébe, ám a döntő lépés csak ezután következett.

A magyar irodalom korszakos megújulásai sokszor kötődtek valamely módon Párizshoz. Ady nyugat-élményét, Petőfi Béranger-rajongását, Csokonai rousseau-izmusát megelőzően Balassi Bálint is e városból nyert petrarkista költői mintát, amikor kézbe vette a *Poetae tres elegantissimi* címet viselő könyvecskét, az 1582-ben Párizsban Dionysius Duvallius által kiadott antológiát. Michael Marullus, Hieronymus Angerianus és Joannes Secundus, e három elegáns neolatin költő versei olvastán történt meg Balassi költészetének teljes megújulása, hiszen főként nekik köszönhette, hogy immár külön-különféle versszerző találmányokkal (*inventio poeticákkal*) is gazdagítani tudta költészetét.

Francesco Petrarca (1304–1374) lírája vitte tökélyre az immár antik toposzokkal is felruházott nőkultuszt; ő és követői valóban a szerelem és a szépség bűvöletében éltek. A később petrarkizmusnak nevezett irányzatot a neolatin költők terjesztették el Európa-szerte, s így jutott el, Balassi Bálint költészete révén, Magyarországra is. A 15. és 16. században a világi verseket író neolatin költők azonos szinten verseltek a kortárs anyanyelvi költőkkel. A lovagi nőideál továbbélése, a nőt piedesztálra állító *fin'amor* költészet, a petrarkista eszköztárral felruházott udvarló versek olaszul, franciául, spanyolul, angolul, lengyelül vagy németül éppúgy szóltak, mint latinul. A 16. század vége volt az utolsó pillanat, amikor a latin még közvetíteni tudta a nyugati nemzeti költészetek legjavát. A következő századra elhalt a humanista líra, s csak a nemzeti nyelvek ismerői tarthattak lépést a további fejlődéssel.

A petrarkista költők a halandók szépségének mértékét az égiekkel való összevetésben érzékeltették. Balassi is angyalképet mutató szép szüzeket emleget, és Venushoz meg Dianához hasonlítja Juliát. A külső szépség azonban csak a belső jósággal együtt lehet teljes. Balassi *Szép magyar komédiájában* a szerelmes *Credulus* a következőket olvassa Julia szemére:

„Ha az Isten mind az mennyei s földi szépségeket épen s dicsőséges-keppen teremtette, mi dolog, hogy szívedet az kegyességben részletlenné tőtte? Nem tudod-e, hogy oly szinte az szépség az kegyesség nélkül, mint az jó kút az forrás nélkül, s mint az szép, fiatal, zöld ág gyümölcs nélkül?”

Balassi formái tekintetben úgy tudott újítani, hogy nem törte meg a magyar költészet századokon át sérthetetlen hagyományát, a bokorrimes ver-

selést. Nem a vers külsején, hanem a belsejében változtatott, létrehozván a belső rímekkel ékített Balassi-strófát. Az az újítása, hogy szerelmeit már nem saját valódi, hanem az általa adott költői álnevükön emlegette, a szükséges diszkréciót és az általános érvényű mondanivalót szolgálta. Balassi leg-szebb verseivel így mások is sikeresen udvarolhattak. Szerelmi költészete nemcsak az akkori magyar irodalmat újította meg, hanem a kor társadalmi érintkezéseiben, erkölceiben is változást indított el. Lassanként létrejöhetett az a közönség, amelyhez a lovagi eredetű, humanista közvetítésű, petrarkista eszköztárral felszerelt versek utat találhattak. Balassi volt az, aki *Szép magyar komédiája* előszavában elsőként fogalmazta meg magyarul, hogy mi a szerelem:

„Az szerelem azért semmi nem egyéb, hanem egy igen nagy kívánság, mellyel igyekezőnk nemcsak személyét, hanem minden jó kedvét is megnyerni annak, azkinek mindenek felett szolgálni, engedni s kedveskedni igyekezőnk. Mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka, mert ha részeseges, elhagyja az részségséget, csak azért, hogy az józansággal inkább kedvét lelhetné szerelmének, s tisztességes volta miatt gyűlölségben ne essék nála. Ha gondviseletlen s tunya, ottan tisztán jár, frissen, szépen, s mindenre gondvisel, hogy meg ne jegyezze s gyűlölje az szeretője, ha undok s mocsosan viseli magát. Ha pedig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon s mint szóljon, szép verseket szerezzon, kivel magának szeretőjénél kedvet lellessen. Az félékent pedig mi teszi bátorrá, midőn csak egy szemben lételért vagy egy távol való beszélgetésért is oly veszedelemre, szerencsére eresztí magát, ki életében s tisztességében jár? Ha azért ilyen az jó szerelem, hogy erőseket bátorít, bolondokat eszesít, resteket meggyorsít, részeseket megjózanít, miért alázzuk, szidalmazzuk szegént? Én bizon nem ugyan! Sőt követem mind holtig, mint jó oskolamesteremet, s engedek néki, nem gondolván semmit az tudatlan községnek szapora szavakkal s rágalmazóknak beszédekkel.”

A reneszánsz pásztordrámákban a szép szavakkal való udvarlás értelme épp az, hogy azzal meglágyítható a legkeményebb asszonyi szív is. Balassi *Szép magyar komédiájában* a férfi főszereplő nagymérvű szerelmi szenvedésének csupán egy félreértés az oka. Angelica-Julia ugyanis abban a hitben, hogy elbujdosott szerelmese él még valahol, hozzá továbbra is kötődve, visszautasítja minden szép udvarlása ellenére Thyrsis-Credulust, aki viszont holtnak vélt kedvese helyett annak hasonmásával is beérné. Julia visszautasítása tehát a pásztordrámán belül lovagi alaphelyzetet teremt, hiszen a férfi előbb szolgálata elfogadtatására, majd legalább a rab állapot elnyerésére törekszik, ám teljes elvettetésben lesz része. A történet végén azonban kiderül valódi nevük, és ekkor az asszony ellenkezés nélkül beadja a derekát, s ismét egyenlőek lesznek a szerelemben.

Balassi a *Julia-ciklus*ban a petrarkiska eszköztár segítségével a pásztordráma idillikus álmvilágához hasonló környezetbe helyezte Losonczy Annával való szerelmének történetét. Ám ott nem volt lehetősége a költőnek a boldog befejezésre, hiszen nem félreértésen alapult Julia visszautasító viselkedése, hanem annak „megnyerhetetlen” voltán. A szerető megnevezés előfordulásai Balassi versgyűjteményében sokatmondóak. Állandóan szeretőről olvashatunk, a nagyciklus kezdetétől a XXXV. versig bezárólag, összesen 15 énekben, majd ismét a LXII-es és LXIV-es számúban, az utóbbiban így: „Háládatlanságán sírván szeretőmnek”. A komédia szereplői pedig eleve szeretők, s így ott, a bevezetéstől kezdve, folyton-folyvást előjön a szerető szó. (Így van ez az *Euryalus és Lucretia* széphistóriában is.) Látható tehát, hogy az imádott nő illeten való megnevezése csakis a *Julia-ciklus*ban és a Caelia-versekben nem fordul elő! Balassi Annája és a többi szerető csupán a földi szerelem asszonyai. Julia és Caelia, majd utánuk a titokzatos Fulvia viszont nem szeretők, hanem az égi szerelem fölmagasztosult alakjai.

Balassival egyidejűleg már akadt néhány énekszerző, aki megpróbálta a szerelmet legalább a házasság keretén belül elfogadtatni. Ezek előzményei a keresztyén egyház szemében is elfogadható, afféle házasesénekek voltak, mint amilyet az alábbi részlet illusztrál:

Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint,
Hogy mutasson társot nékem ez világ szerint,
Kivel holtig együtt éljek az Isten szerint.

Társul áda az Úristen téged énnékem,
Hogy te lennél nyavalyámban nagy segítségem,
Mindenekben ékességem, nagy tisztességem.

A társadalmi különbségek miatt tragikus véget ért szerelmekre utalva, a Cegei Névtelen ezt így summázta: „Atyák, anyák férjnek ő leányokat, kit szeretnek, annak adják azokat.” Balassi is csatlakozott hozzájuk, amikor *Szép magyar komédiájáról* azt írta, hogy „botránkozást az nem hoz senkinek, mert tisztességes szerelem vagyon benne, oly penig, ki szabad, nem köteles személek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra”. Sőt ő még ennél is továbbment, amikor azt vallotta, hogy a Szentlélek a tiszta szerelem gerjesztője:

A Szentháromságnak harmadik személye,
Szerelemnek Isten szerint gerjesztője,
Az jó házasságnak ki vagy bölcs szerzője,
Szívek szentelője.

Balassinál a poézis virtuális világában a szerelem és a vallásosság hasonló módon jelenik meg. Egyik versében azt írja, hogy az üdvösség semmi nem

egyéb, mint az Istennel való személyes találkozás, a földi boldogság pedig a szeretett nővel való szembenlét. A katolikus dogmatika szerint az oltáriszentség révén a hívők már a földön testi kapcsolatba kerülnek az Istennel, hiszen a jegyek a mise során Krisztus valóságos testévé és vérévé változnak. Ám az átlényegült borból és ostyából csak a klerikusok részesülnek teljességgel, a laikusok csak felerészben. A neoplatonikus szerelemtanokkal a Zwinglit követő protestánsok tanítása állítható párhuzamba, hiszen szerintük az úrvacsorában a szájjal megízlelt kenyér és a bor nem változik át Krisztus valóságos testévé és vérévé, hanem azok csupán a váltságra emlékeztető jelképek. Azaz az Istennel csakis lelki kapcsolat jöhet létre a földön, testi jellegű azonban nem. A szerelemben ennek a csók felel meg, amely a neoplatonikus szemlélet szerint azt a testi érintkezést jelentette, amely a szerelem lelki részét, az égi szerelmet közvetíti, szemben a földi gyönyört jelentő Venus játékkal. Ezt a nézetet Balassi egyik verse is szépen igazolja:

Csókolván ez minap az én szép szeretőmet,
Szerelmes szájában felejtém én lelkemet,
Lelkem nélkül lévén, keresni elküldém, lelkem után szívemet

Balassi szerelmi lírájának nagy részében, kiváltképp a *Julia-ciklus*ban, rejtve marad a testiség, hiszen udvarlása a mítikus, transzcendens szférában zajlik, ahol a szeretett nő mint istenasszony jelenik meg. Költészetének summáját, a trubadúrok által kitalált, szolgáló szerelem szépséges megfogalmazását Balassi saját keze írásában olvashatjuk *Az erdélyi asszony kezéről* című versben:

Ha szinte érdemem nincs is arra nékem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!

Ez a kis remeklés jól szemlélteti, hogy a kegyosztó nő háromféleképpen viszonyulhat a férfihöz: kedveli és ezért elfogadja szolgálatát; nem kedveli, de megtűri, mint rabját; gyűlöli és ezért elűzi magától. Az udvarlás célja a szolgai pozíció megszerzése, ám ha ez nem sikerül, úgy még a kiszolgáltatott rab-ság is jobb az elűzetésnél. Balassi az erdélyi asszony áldást tartogató kezét szép ereklyéhez, talán Szent Anna szép, arannyal és drágakövekkel díszített, kézformájú ereklyetartójához hasonlítja, amely a profán költészet és a vallási misztika közelségét igazolja.

Az amor sanctus és a petrarkista szerelemideál azonban csak az arisztokratikus ízlés számára volt elfogadható. A velencei világias életstílust folytató Pietro Aretino (1492–1556) idegenkedett az álmodozó, Petrarca-féle sóhajtozásoktól, az ő buja szonettjei szókimondóak voltak, sőt nyomtatott kiadásukban Giulio Romano rajzai illusztrálták őket. A 15. századi neolatin költészet azonban ennél alább adta, hiszen a pornográfiát trágársággal és perverzítással elegyítette. Efféle obszcén költeményeket írtak, az antik szerzők utánzása ürügyén, Antonio Beccadelli (1394–1471), majd nyomában Janus Pannonius;

tették ezt mindketten jobb célt érdemlő, nagy invenciával. Az antikvitas ere-detileg mint kultikus szimbólumot teremte meg a bacchanáliákon ki-ábrázolva látható ithyphallust, a madárformájú, röpködő péniszt, valamint a termékenység jelképező, erigált falloszú Priapus istent. Ezekről azonban trágár versek százai születtek, *Priapeia* címmel. Az ókori szobrászat a szépség kultusza jegyében hódolt a női far esztétikus formáinak is, megalkotván a ru-háját hátul derék fölé emelő Venus Callipygost, a szépfenekű Venust. A nő-ellenességig fajuló reneszánsz pornográfia azonban Venust prostituálva, trá-gár módon közelítette meg a test ezen tájékát is.

Nem hiányzott a pornográfia és a nőellenesség a magyar nyelvű irodalom-ból sem. Ám a magyar hegedősök énekei, amelyek a szexualitásról szólván trágár kifejezéseket is használtak, inkább Aretino malackodásaival vethetők össze, nem pedig Beccadelli *Hermaphroditus*ával. Aretino egyik, Babits Mihály által fordított buja szonettjében a *Körmöcbányai táncszóra* emlékeztető részlet bújik meg: „Ah, jer az ágyba! Vár a lázas éjjel! Készülj, kis szajhám, készülj! Jer az ágyba vad gyönyöröm alatt zuzódni széjjel! Gyere már! Ördög bújjon vén anyádba!...”

Zsúpra aggnő, szökj fel kabla,
Hazajött írjed, tomblj Kata,
A te szíp palástodban,
Gombos sarudban.

Haja, haja, virágom!

A pajkos énekek szerzői kiváltképp a házassító énekekben, a vénláncsúfo-lókban élték ki nőellenességüket, de elverték a port a Simon bírónak neve-zett, férfiakon uralkodó asszonyokon is.

A virágénekek a költészet magasabb szintjét képviselik. Ezek többnyire erotikus tartalmat hordoznak, ám palástolva teszik, hiszen a szerelem titkos nyelvét használják. Sylvester János épp ezt a metaforikus nyelvet dicsérte meg bennük. Sajnos a 16. századból csupán néhány töredékük maradt fenn, egyikük a „Hej, hej, heja, hó!” refrént ismételteti. Az epikus jellegű szövegek azonban megőriztek valamit a virágénekek formuláiból. A Sempetei Névtelen széphistóriájában, a férfiruhában rejtező Bankó leánya úgy leplezi le magát Béla király előtt, hogy „Hamar kikapcsolja kamoka dolmányát, királynak mu-tatá ő szép két almáját.” A Cegei Névtelen históriája, az *Effectus Amoris* pedig teljessé teszi az alma-szimbolikát:

Odatis kertjében két fejér alma
Kerte felett esmét két piros alma,
Drágalátos vala Venus illatja,
Ezeket őrzötte meg is tartotta,...

Zariadres ám az két fejr almát,
 Fogdosni kezdé néki, mint sajátját,
 Csókolni és harapni az pirosát,
 Ilyen jókkal tölté el az éjtszakát

Az *Énekek éneke* több ezer esztendő bibliai szövegének képei nagyrészt fedik a magyar virágének-frazeológiát! Éppen ezért tekinthető még eddig kiaknázatlan kincsesbányának Bogáti Fazakas Miklós verses *Énekek éneke*-fordítása is:

Nemes mellyeden két szép termés alma,
 Erdei kecskének, mint két szép fia,
 Ki mindenkor az rózsahegyet lakja,
 Színét, szépségét az rózsától kapta.

Az imádott szépség megszerzéséért sokan a szerelmi varázslást hívták segítségül. Ezek legártatlanabb fajtája a szómágián alapuló párosító, amelyben férfi és női neveket énekeltek össze egymással. Még a 16. században jegyezték fel a refrénjét az „Egy aszszonynak vala három leánya...” kezdetű éneknek, amelyet a népi emlékezet őrzött meg napjainkig:

Hárman kötnek vala három bokrétát.
 Szerelmes virág,
 Nincsen annál szebb kincs,
 Kinek szíve bánatban nincs.

Anna asszony köté Bálint úrfinak,
 Szerelmes virág,
 Nincsen annál szebb kincs,
 Kinek szíve bánatban nincs...

A 17. század szerelmi költészetének nagyobb része Balassi Bálint nyomdokain haladva terebélyesedett ki. Az utánpótlás azonban kiüresítették a Balassinál még személyes tartalmakat hordozó formákat és toposzokat. Rimay János, jöllehet Balassi első követője volt, mégis új utakra talált. Szerelmi poézisában nem az érzelmek lírai megjelenítése volt az elsődleges, hanem inkább a manierista formajáték:

Mert az te szerelmed engem úgy környülvett, mint pénzsmát ó szelence,
 Az én szívem kivel szintén úgy hívült el, mint tűz miatt kemence,
 Mert te szépségedbe szívem úgy merült be, mint tengerben Velence.

Rimay után, a kor legjelentősebb költői az epika felé fordultak. Önálló s immár a barokk ízlés szerinti stílust formált magának Zrínyi Miklós. A magyar Mária sem maradt azonban adós a szerelem Balassit követő ábrázolásával, amikor Orpheusként kesereg meghalt felesége után:

Eurydice, eszembe ha jön szép szájad,
Két fekete szemed, aranyos szép hajad,
Két domború mellyed és szép márvány vállad,
Fejér, sima hasad, két szép gyöngye lábad.

Az szerelem nékem szép Paradicsomnak
Tetszik, örvendetes mennyei országnak,
Nagy gyönyörűségnek és Elysiumnak,
Tündöklő napfénynek és szép csillagoknak.

Viszont égő szívemet ha megtekintem,
Mint lángozik, kínoz és mint gyötör éngem,
Az szerelem tetszik Abyssusnak nékem,
Styxnek és ördögnek, hogy így bánik vélem.

Zrínyi valójában epikus alkat volt, nála a lírai hang csak ritkán szólalt meg az idézett sorokhoz hasonlatos módon. Gyöngyösi művei viszont alig nevezhetők epikának, ám telis-tele vannak mivesen alkotott lírai részletekkel, a szépség és szerelem megannyi miniatűr ábrázolásával.

Visszatekintve az előbb elmondottakra, a szerelem felértékelődése a magyar költészetben nem vonta maga után a szigorú erkölcsöket kodifikáló törvények vagy a büntetések enyhítését, valamint a különböző értékrendeket képviselő szerelmi énekek differenciált megítélését a keresztyén felekezetek papjai által. A Zrínyi-könyvtár katalógusát készítő személy Balassi Bálint tetsiséget nélkülöző énekeit fajtalanak, azaz a nemi erkölcsbe ütközőnek ítélte. Választ kell tehát keresnünk arra is, hogy a keresztyén erkölcsiség nevében miért harcoltak annyian a szerelem, s főként a testi szerelem ellen. Mi az oka a szerelemmel szembeni mai napig ható kétségeknek? Mi az oka a szerelmet máig kísérő, mindig paráznaságot sejtő gyanakvásnak?

A görög mitológia híres szépségversenyében három istenasszony győzködte a bírálul választott pásztorfiút, Párist, hogy az neki ítélje Eris aranyalmáját. Pallas Athéné (Minerva) a bölcsességet és harci sikereket, Héra (Juno) a nyugodt családi tűzhely melegét és hatalmat kínált. Mi volt vajon az oka, hogy Paris a harmadik ajánlatot ítélte a legvonzóbbnak, tudniillik Aphroditéét (Venusét), aki csupán annyit ígért, hogy a számára kedvező választásért cserébe az Ida-hegyi pásztornak adja a világ legszebb asszonyát? Azt viszont tudjuk, hogy a szépség és szerelem istenasszonya egy fontos dolgot nem közölt a vágyakozó ifjával, azt, hogy a világ legszebb asszonya, Heléna, már másvalaki felesége. Az ajándék tehát nem hullt Paris ölébe, meg kellett küzdenie érte, s ráadásul ez lett Trója pusztulásának is a fő oka.

Balassi XXX. sorszámú versében egész példatárát adja a szerelem hatalmának, amely nemcsak az embereken, hanem még az állat- és növényvilágon is uralkodik. Ebben az „epyllionban” szabályos seregszemléje van a bűnre csábító, a férfin uralkodó, a férfit támogató nőknek, a parázna asszonyoknak;

a lányt csellel meghódító férfinak; az egymást kölcsönösen szeretők tragikus halálának; az elhagyatott hűséges feleségeknek; végül pedig az egymást kölcsönösen szeretők képtelen kalandjainak. Úgyszólván a kor összes magyar széphistóriája sorra kerül a bibliai történetektől, a mitológián és az antik anekdotákon át a reneszánsz novelláig, majd a népkönyvektől a késő antik görög kalandregényekig. A summa pedig emlékeztet a *Szép magyar komédia* előszavára:

Akarék csak régi példát előhoznom,
Mert mostaniakról nem jó nékem szólnom,
Szerelem most sem szűn meg, igazán mondom,
Titkon-nyilván lenni nagy sokakon látom.

Nincs senki oly eszes, kit ez nem téveszthet,
Viszont tudatlant is ez megeszesíthet,
Valyon s ki oly erős, kit ez meg nem győzhet?
Rútát szerelembe, mint szépet, ő úgy ejthet.

Az imént feltett kérdésre a válasz a szerelem korlátozhatatlanságának és kiszámíthatatlan, sőt bizonytalan voltának felismerésében rejlik. A gyermek Cupido emblemikus jellegű képzőművészeti és irodalmi ábrázolásai ezt a tapasztalatot igencsak közhelyszerűvé tették. Nálunk az *Euryalus és Lucretia* széphistória ekként fogalmazta meg az alaptételt:

Gyermek az szerelem, mezítelen írják, nincs őnéki szakálla,
Szeme vak őnéki, hajlandó kézija, vállán vagyon két szárnya,
Oldalán tegzében sok mérges nyilai, kezében égő fáklya.

A költők által magasztalt szerelem ellen az volt legfőbb erkölcsi kifogás, hogy az nem tekint semmiféle korlátozásra, s tiltott módon, a nem független személyek között is létrejöhet. A valós és fiktív példák azt is mutatják, hogy a kölcsönös szerelem többnyire nem lehet hosszú távú, s változatlan erejű érzelem. Romeo és Julia, Pyramus és Thisbe tragikus halála, szerelemük csúcspontján, megakadályozta őket abban, hogy a későbbiekben megérjék a kölcsönös szerelem halálát. (A házasságba torkolló szerelmek történetét többnyire csupán az esküvőig követi nyomon az irodalom!) Az egyik ősi magyar népdal is ezt az emberi tapasztalatot összegzi: „Megrakják a tüzet, mégis elaluszik, / Nincs az a szerelem, aki el nem múlik.” A szerelem ambivalens voltát Catullus híres disztikhonja, az „Odi et amo...”, a „Gyűlölök és szeretek...” a végletekig sarkítja. A gondolat Balassi IX. számú versében is felbukkan:

Éngem most kétfelől hiteget két dolog
Szerelem, bosszúság most bennem fegyvert fog,
Egymás ellen forog,
Kitől szívem, mint nád, ide-s-tovább inog.

Miképpen hogy Bessus az két fiattól,
Kétfelé vonódom én ez két dologtól,
Gyötrettem azoktól,
Hajtatom, mint felhő égiháborútól.

A féltékenység is a szerelem gyötrelmeihez tartozik. Balassi egyik Caelia-énekében a *Szép magyar komédiából* kölcsönzött ötletet verseli meg:

Átkozott gyanúság, kétséges bosszúság, gyógyíthatatlan méreg,
Ahová te beférsz, onnan nehezen térsz, odaragadsz, mint kéreg,
Bétöltöd mérgeddel, kit szerelem legel, a pokolbéli féreg.

Ennél is továbbmegy azonban az egyoldalú, a reménytelen szerelemben való szenvedés, amely már akár évtizedekig is kitarthat. Többször megfogalmazódik ez az édes-keserű érzés, miként egy magyar népdalban is: „Szerelem, szerelem, átkozott gyötrelmem”, avagy Balassinál: „Csak búbanat immár adattott énnékem”, avagy egy elveszett ének kezdősorában: „Időd szép virágát, termeted szépségét, szívem miért hívasztod”, avagy az imént említett, 16. századból származó párosító refrénjében: „Nincsen annál szebb kincs, / Kinek szíve bánatban nincs.” A reneszánsz kori szerelemfilozófiák ezért emelték a testiség fölé, ezért lett érték a reménytelen szerelem, amelynek summája a melankólia. Leone Ebreo nyomán a *Constantinus és Victoria* című komédia férfi főhőse töpreng el ezen a következőképpen:

„Az igaz szeretet – úgymond – (azminéműt benned lenni ítélsz) az szerelmeskedő személyben helyheztetett okosságot is, minden egyéb rendbéli, emberi elméje háborgató akadály felett, csudálatos és ugyan elhihetetlen móddal, hatalmason elfoglalván hajtja, és így minden dolognak elfeledékenysége következik, melynek elméje csak egyedül szeretője személyével bételjesedik, elidegenítván elannnyira magát, hogy tisztán szeretőjének tulajdonává lészen. Ellenségévé válik vigasságnak és társolkodásnak; barátja lévén az egyes életnek, kedvezője melancholiának.”

Az antik világ teljességre törekvő szépségkultuszát az itáliai reneszánsz művészei és gondolkodói élesztették újjá. Giottót követően az itáliai festészet, majd a szobrászat is eljutott arra a technikai tökélyre, amellyel a quattrocento művészete megközelítette az antik szépségideált. A szerelemről és a szépségről neoplatonista tanok talaján filozófiai értekezések is születtek a 15–16. század során. Ezekben a Platón *Symposion*jában kigondolt, kettős, égi és földi Venus lett az elméletek sarkpontja. A firenzei Marsilio Ficino (1433–1499), majd a spanyol zsidó származású Leone Ebreo (1465–1535) értekezései a lélek szépségét a test szépsége elé helyezték. A reneszánsz, de még a barokk kor szemléletében is a tökéletes szépség csak az égi szférákban található meg, az angyalok és a mitológiai istenek, valamint a nimfák avagy a tündérek között. A mindennapi élet szabályait is áthatotta ez a látásmód. Így született

meg Baldassare Castiglione (1478–1529) *Il cortegiano*-ja, amely a reneszánsz korban az udvariság és az udvariasság kézikönyve lett.

Klaniczay Tibor 1975-ös tanulmányában Marsilio Ficino és Leone Ebreo neoplatonikus szerelemfilozófiáját elemezve jut az alábbi megállapításra: „Amikor filozófiatörténeti értelemben szerelemfilozófiáról beszélünk, akkor nem a nemek közötti viszony elméleti kérdéseiről, s nem valamiféle szexológjáról van szó. Szerelemfilozófián egy olyan erőről, kötelékről szóló tanítást értünk, amely egymáshoz hajt, egymással való egyesülésre indít különböző lényegű, de természeténél fogva egyesülni kívánó létezőket. A neoplatonista eszmevilágban ez eredetileg nem is a férfinak és nőnek egymással való kötelékét jelenti elsősorban, hanem az embernek, illetve a léleknek Istennel való egyesülni akarását. A szerelemnek ez az elvont, transzcendens értelmezése azonban nem zárja ki, hogy lényegének megközelítése, megragadása, megértése érdekében minduntalan ne a földi, emberi, érzéki szerelem képzetét használják fel a gondolkodók, s az ideális, transzcendens, mennyei szerelmet bizonyos fokokig ne a testi szerelem analógiájára képzeljék el.”

A képzőművészetben mindez emblématikusan jelenik meg. Tiziano *Égi és földi szerelem* (*Amor sacro e Amor profano*) című, 1515 körül készült festményén az antik szarkofágból készült, vízzel teli forráskút kávján ülő, ruhátlan nőalak az égi Szerelem, az isteni Venus; az előkelő ruhába öltözött nő pedig a földi Venus, a testi Szerelem szimbóluma. (Akárcsak az antik Praxiteles csodált szobrai: a cnidosi mezítelen és a così ruhás Aphrodite.) Középpont a szárnyas, gyermek Cupido hajol a kútba, s a pancsoló kezecskéje által felkavart víz a szarkofág domborművei közt meredező rézcsövön át csordul a mandragórát termő pázsitra. Cupido személye azt jelzi, hogy a szépségre a szerelmi vágy tereli a figyelmet. Az alul árnyékot vető kifolyó csöve mint fallikus forma, a lappangva megbúvó testiség jelképe.

A reneszánsz művészet fennkölt szerelmi témája popularizálva is megjelenik a 16. századi, marseille-i típusú tarokk kártya, VI. sorszámú, *L'AMOREUX* (*A SZERELMES*) elnevezésű lapján. A színezett metszet felső részén a sugárzó Nap előtt a gyermek Cupido repdes, aki kifeszített nyílával célba veszi a lap közepén látható fiatal férfit. Az ifjú legény pedig balra nyúló kézzel, jobbra tekintő arccal az őt közrefogó két kegyesítő nő közötti választás percében látható. Jobboldalt a kezét felemelő fiatalasszony az égi Szerelem; baloldalt, a kezét leengedő idősebb hölgy pedig a földi Szerelem jelképe. A kártyalap mintha csak Balassi XXVIII. számú versét illusztrálná:

Minap múlatni mentemben
Jöve két kegyes előmben.
Egyik mondá: Hallád, legény,
Melyikünk szebb, ez-é vagy én?

Az antik Aristainetos *Vetélytársak* című, pajzán milétoszi novellájában a választásra kényszerített férfi nem akar dönteni, így mindkét kurtizánt megkapja az ágyban. A 16. századi ásik énekes, Karadzsaoglán, a török hagyományt követő versében csupán szemléli az egymással vetélkedő asszonyokat, majd magában mindkettőt szépnek ítéli, ezért azonban nem kaphat semmilyen jutalmat. Balassi saját versét egy illedelmes török ének nyomán szerezte, ám mégis az a látszat, mintha kurtizánokról esne benne szó. A választásra kért magyar poéta eljut a döntésig: ő a kisebbiket, a mellén szépségjegyet viselő fiatal nőt, azaz az égi szerelmet választja. Bár Balassi nem ejt szót róla, de döntésének jutalma csupán a fiatalasszony ölelése és csókja lehetett! A *Vásárhelyi daloskönyv*-ben van is egy ilyen tartalmú, Balassi versét továbbfolytató változat:

Ő szeme, piros orcája
Gerjeszte igen hozzája,
Ítéletemért, szép rózsá,
Adassék nékem két alma.

Ha nem adod két almádot,
Öleld meg, szívem, nyakamot,
Hadd csókoljam meg orcádot,
Távoztasd el halálomot.

Tüzet, szívem, gerjessz tűzzel,
Éngem enyhíts szerelmeddel,
Megalégszem személyeddel,
Légyen Isten szépségekkel!

Az előbbieken már láthattuk, hogy Klaniczay Tibor találóan érzékeltette az emberi gondolkodásnak még a magasztos dolgokban is megjelenő korlátait, amelyek a természeti világ immanens törvényeiből vezethetők le. A kérdés immáron csak az, hogy vajon s mi lehet az oka emberi gondolkodásban a platói szerelem kultuszának és a testi szerelmet illető súlyos erkölcsi ítéleteknek?

A bibliai történet szerint az Isten teremő szavára jött létre az a világ, amelyben ő az embert férfivá és asszonnyá, a saját képére és hasonlatosságára, szépnek és tökéletesnek alkotta meg. Isten arra szólította fel az embert, hogy szelleme gyarapodásával és testi szaporodásával vegye birtokba a teremtet világot. Ádám és Éva, az állatokhoz hasonlóan, mindaddig mezítelenül éltek az Édenkertben, mígnem a kígyó csábító szavára ettek a jó és gonosz tudás fájának gyümölcséből. A férfi büntetése a szellemet gyarapító, de a lét-fenntartáshoz is szükséges munka fáradtsága, a nőé pedig az érzelmi életet gyarapító, de a fajfenntartáshoz is szükséges szülés fájdalma lett. A szellem öröme és a szerelmi kiej azonban valamicskét megőrzött a paradicsomi gyönyörűségekből. Az első emberpár csupán a bűnbeesés után tartotta szüksé-

gesnek magát alul fügefalevéllel befedni. A ruhátlan embernél a nemi jelleg feltárulása hozta magával a szégyenérzetet, a nők kezének önkéntelen, felső és alsó takaró mozdulatát vagy a hátrafordulást. Az öltözködés máig hatóan elsősorban ezeket a testtájakat takarja el. A test elfedése azonban megnövelte a ruházat és a testdíszek szerepét, ezért mindkét nemnek szüksége lett a szépség segédeszközeire. A szépség hajhászása a női nem jellemzője lett, hiszen a férfiak ezt egyre inkább elvárták tőlük. Nem véletlen, hogy a görög-római mitológiában a tökéletes szépségű szerelemnek istenasszonya van Venus személyében, a szerelmi vágnak pedig az ivaréretlen gyermek Cupidóéban istene.

A mindennapok világában sem a természet adta, önmagáért való szépségről, hanem a szépítkezés és az öltözködés által tökéletesített, a közösségi igények szerinti szépségideálról, valamint a mindenkori divatról esik szó. A szerelem teszi alkalmassá a halandókat arra, hogy a mezítelen emberi testet is makulátlan szépségűnek láthassák, amikor kettesben vannak, ám erre az öröme többnyire az éjszaka és a hajnali derengés ad alkalmat. A nappali verőfényben és az esti világításban a társasági lét megkívánja a szép öltözeteket, szépítőszerket, ékszereket, illatszereket és a külsővel egybehangzó belső tulajdonságokat, az udvari jó módot.

Az éjszaka kapcsán a szerelem testi oldaláról is szólnunk kell, jóllehet a szerelem ágyban űzött része meglehetősen kényes téma volt a reneszánsz irodalom számára. Az erotikus tartalmú széphistóriák némelyike viszont nyíltan beszél a testi szépség élvezetéről is. Ezek többnyire antik mintájú novellák alapján íródtak. Ezek egyike az *Euryalus és Lucretia* históriája amelyet a 15. századi olasz humanista, Aeneas Sylvius, a későbbi II. Pius pápa írásából fordított a rejtélyes Pataki Névtelen. A régi magyar irodalomban csupán a kölcsönös és egyenrangú szerelmet megéneklő *Effectus Amoris*, az *Euryalus és Lucretia és Argirus históriája* beszél a testi gyönyörök élvezetéről úgy, mint Venus játékaról. Balassi *Szép magyar komédiájában* Echo ugyan hamisan, ám mindig leleplezően visszhangozza a Balassi Credulusa által kiáltott tudakozó szavakat. Egyik válasza pedig sikamlósra sikeredett: „Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg, mi az, mire lelkem vágy? – Ágy!” Euryalus Lucretiának írt levelében egyenesen kimondja, hogy „Mind éjjel, mind nappal tégedet kívánlak, várlak az én ágyamban.” Végül is az ágyjelenet Lucretia szobájában történik meg:

Ezeket megmondván az ágyra mindketten ők együtt indulának,
Holott egész éjjel, úgy mint két szeretők, egymással mulatának,
Mint a trójabéli hajókban Parissal Ilona, vigadának.

Euryalus, miután végiglegettette szemét Lucretia bájain, s egy sereg mitológiai párhuzamot talált együttlétük magasztalására, ekként beszél:

Megmenekedtünk már az veszedelemtől, óh, én szívem szerelme!
 Mi lehet oly dolog, kit érted én lelkem örömet nem szenvedne?
 Óh, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecsei!

Titetek tartlak-é? vallyon ti vagytok-é most az én kezeimben?
 Ti szép sima karok, jó illatú tagok, ti vagytok-é ölemben?
 Kész volnék meghalnom, hogynem kedvem szegnék ilyen nagy
 örömemben.

Te vagy-é mellettem szerelmem, vagy álom játszódtat most engemet?
 Igaz gyönyörűség vagy-é szívemben, ki vigasztal engemet?
 Bizony úgy álítom, hogy nemcsak az álom fogta meg én elmémet.

Óh, gyönyörűséges csókok, mézzel folyó édes ölelgetések!
 Óh, mely igen boldog és mely örömdetes nyájasságban most élek!
 Senkit szerencsésbnek magamnál nem mondok, ha gyakorta így élek.

A legpajzánabb utalást a testi szerelem mozdulataira ugyancsak az *Euryalus és Lucretia széphistóriáiban* olvashatjuk, amikor Euryalus szeretője férjének, Menelausnak adja kölcsön a saját lovát, hetykén ezt mondja magában: „Te az én lovamon, én feleségeden ügetek, Menelae!” A nemi szervek említése szerelmi vonatkozásban nem fordulhatott elő. Bogáti Fazakas Miklós *Demeter királyról* szóló históriás énekében azonban egy asszonyi csábítástól rettegő és emiatt önmagát kasztráló ifjú mondja azt, „hogy az szerszám ott elkölt”. Felvinczi György *A természet próbája* című, 1701-ben szerzett, kissé pórias, fiziognomikus műve az arcvonások és a fej vizsgálata után az emberi testet is végigtekintí, ám ennél a testtájnál ő is megáll:

A szeméremtestekről itt sokat szólhatnak,
 Szómnak pedig elhiggyed ura is lehetnék,
 Ha az hypochritákkal véniám adatnék,
 Minthogy emberi tagok, ebben nem is vétnek.

Noha bizony amiket az Isten teremtett,
 Mind emberben, s egyébben, mind helyesnek tetszett,
 De hogy a moralitás ne légyen megjegyzett,
 S hogy itt többet ne szóljak, nekem is úgy tetszett.

A szeméremtestek bemutatásánál még kényesebb téma a testi szerelem tényleges leírása. Csupán Bethlen Miklós vetemedik arra, hogy *Önéletírásában*, ifjúságának bűneit taglalva, erről is szót ejtsen. A közösség leírása valójában azért kényes téma, mert az ember által kitalált figurák és a rafinált technikák ellenére kevésbé érzékelhető az állati párosodástól való fiziológiai különbség. A úgynevezett misszionárius póz propagálása mögött is az rejlik, hogy ezt a formációt csupán az ember képes létrehozni. A barommódra való közösség középkori elítélése is e szemlélet alapján nyer magyarázatot. A bes-

tialitás humánusmot gyalázó volta egyenesen a halálos büntetést vonta maga után. Még az olyan nagy szellemek, mint Leonardo da Vinci sem tudták kivonni magukat e szemlélet alól. A művész tükörírású naplójába a következőket jegyezte be: „A közösülés aktusa és a benne részt vevő testrészek olyan csúnyák, hogy ha az arc és az öltözet nem volna szép, s a szenvedély oly heves, a természet elveszítené az emberi fajt.” Az irodalom általában metaforákkal leplezi a nemi aktust, hiszen annak valós elbeszélésére szinte csak obszcén szavaink vannak. Érdemes idéznünk a szelíden erőszakos Argirus csábító szavait, amint a tündérleány női szerep diktálta ellenállását igyekszik megtörni:

Végre szép Argirus az leánynak szóla.
Venus játékára hajlani kívánna,
Gyenge lány ruháját kezében szorítá,
Az leány az ellen ilyen szókat szóla:

Én édes szerelmem, fogadjad meg szómat,
Abból még nem közlöm véled én magamat,
Mert ha azt meglátják, mondnak ránk szitkokat,
Hagyj békét, szerelmem, ereszd el ruhámat.

Lám tevéled közlök minden játékokat.
Ölelgetéseket, gyönyörű csókokat,
Kedved szerint való apolgatásokat,
Ezzel elégedjünk, túrtessük magunkat.

Szép Argirus néki ezképpen felele:
Hozzá nagy szerelmét ő addig nem hinné,
Mert abból tetszik meg szerelem gyümölcse.
Mi nem léssen, szívem, az kisebbségünkre.

A virágénekek ugyanerről olyan metaforikus nyelven beszéltek, mint aminőt az *Énekek éneke* (4, 16.) fordításában Bogáti Fazakas Miklós jelenített meg:

Pendülj, felszél, pendülj, délszél, jer ide,
Fújj által kertemen, hadd légyen íze,
Mint te kertedben, szívem, kérlek, jer be,
Gyümölcsimet, virágimat szagasd le!

E bibliai vers modern teológiai magyarázói is úgy tartják, hogy itt a menyasszony azt kívánja, hogy a vőlegény jöjjön belé, azaz teljesen tegye magáévá. (A rabbinikus felfogás szerint itt az Isten után óhajtozó választott nép könyörgéséről van szó. A keresztyén értelmezésben ez a Krisztus után óhajtozó anyaszentegyházra, illetőleg a vágyakozó hívő lélekre változik. Ám a középkori misztikusok vélekedése szerint, Salamon és Sulamit, Krisztus és Szűz Mária amor sanctusát, azaz szent szerelmét példázza.) A szél erotikus me-

taforája megvan az ismert magyar népdal kezdetén is: „Tavaszi szél vizet áraszt, virágom, virágom, / Minden madár társat választ, virágom, virágom.” További fázist mutat a „Kiskacsa fürdik fekete tóba...” kezdetű, egy volta nevű, reneszánsz kori tánc dallamán énekelt dalocska.

A közösülés végének a kielégülésnek, a halál a szinonimája a szerelmi frazeológiában. Minden ember szomorú amiatt, hogy meg kell halnia. Sokan rettegnek a kárhozattól, ám aki a lélek halál utáni üdvösségében reménykedik, az ezt az örömhírt másokkal is közölni akarja. Van egy gyakran idézett ál-aristotelesi bölcsesség: „Omne animal post coitum triste.” (Pseudo-Aristoteles, *Problemata*, 30, 1, azaz: „Minden élőlény szomorú a közösülés után.” Shakespeare CXXIX. szonettje is e gondolat jegyében fogant. Ám e mondás folytatását csak ritkán emlegetik: „praeter gallum, qui cantat”. Azaz: „kivéve a kakast, aki kukorékol utána”. A bölcs tehát képletesen azt mondja, hogy a testi beteljesülés öröme mindenkinél múlandó, kivéve a költőt, aki mások számára is jól hallhatóan énekl meg szerelmének lelki örömét. Balassi XXXIV. számú énekében, a halála előtt vígan és gyönyörűen éneklő hatyú antik meséjére utalva, a profán és a vallásos frazeológia vegyítésével, már az erotikus ascenziót fogalmazta meg:

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak, mint hatyúnak, légyen vége vígan;
Más kívánságom ez: idvezüljek osztán!

Ha az erotikus halál metaforájától visszafelé haladunk annak előzményeihez, akkor világossá válik előttünk, hogy a megöletést, sebesülést, kínlódást és a fájdalmat emlegető szavak a szerelmi együttlét folyamatát írják körül. Az ijedtség, a félelem és a betegség viszont a vágy megjelenésére, kibontakozására és a gyönyör kívánására utaló kifejezések. A gyors halál, azaz a korai, sőt egyoldalú beteljesülés elkerülése végett küzd a megbúsult férfi a kegyetlen asszonnyal. A sebek gyógyítására, az újraélesztésre, illetve a halál távoztatására egyedül az ölelés és csók, azaz a lelki szerelem lehet az orvosság. A keserves és kilátástalannak látszó harcban a férfi ezért könyörög előbb szánalomért vagy a szolgálata fejében járó csókokért. Végül az életéért, azaz a kéj meghosszabbításáért könyörgő férfi, a kínlódást tovább nem tudván elviselni, megtörten fogadja el az elkerülhetetlen halált. Balassi egyik korai korszakából való álomversében, a *Somnium proponit* című, XX. számú énekében jól követhető ez a folyamat.

Már csak éjjel hágyna énnékem nyugodnom,
Ha nappal miatta nyughatatlankodom,
De lám, éjjel-nappal érte csak kínlódom,
Gyakran költ álomból róla való nagy gondom.

Ez éjtszakai sok vigyázásim után,
 Virradta felé szenderedve aluván,
 Szeretőm személyét én álmomban látám,
 Megrettenék látván, hogy haragudnék reám.

Tetszék, mintha volna kézija kezében,
 Kinek mérges nyila vetve idegében,
 Arányoz azzal engem ölni éltemben,
 Ezt látván, mintha így szólanék ijedtemben:

Ne siess engemet megölni, Asszonyom!
 Ezt érdemlette-é tőled szolgálatom,
 Hogy miattad essék most szernyő halálom?
 Kegyetlen, mit mívelsz? Te léssz-é az gyilkosom?

Hát az ilyen szómra ő mind ezt feleli:
 Elköltél, - mond - arról könyörgésed semmi.
 Meghalsz, meghalsz, - úgymond - meg nem menthet senki,
 Világból, akarom, hogy kezem miatt múljon ki.

Ez szavára viszont mintha ezt mondanám:
 No, ámbár légyen úgy, ez ám én jutalmam,
 Kiért néked fogytig én híven szolgáltam,
 Vedd el bár éltemet, ugyanis csak kínlódtam!

A petrarkista költészet azonban nem álomképekben, azaz nem metaforikus nyelven beszél a szerelmi együttlétről, hanem a neoplatonikus értékrend szerinti valóságot festi le, mégpedig az antikvitásból örökölt retorikai, stilisztikai és a mitológiai apparátus segítségével. Ennek megmutatására Joannes Secundusnak a *Csókok könyve* című versciklusából a XIII. számút Kazinczy Ferenc szép és formahű fordításában idézzük:

Éjjeli harcom után, kedves! tikkadva feküdtem
 Karjaid átölelő szövevényi között.
 Elfogya tápláló lélegzete számnak egészen,
 És elaszott mellem már csak alig pihegett.
 Már látám Plutót, s a' Styx vize kénköves habját,
 És az öreg révészt csúnya ladikja farán.
 Intett; indúltam: de te hirtelen értem eredvén,
 Éltet adó csókod hűlt ajakomra nyomád.
 Csókodat, a' mellyel a' Styxtől visszavezettél,
 Sőt zsákmány nélkül hagyta evezni tovább.
 Óh, nem igaz, hazudok! Nem ment el Charon üressen;
 Lelkemet a' poklok mély fenekére viszi.
 Testembenn egy része lakik lelkednek azóta.

S már-már omladozó tagjaim egybeköti.
 Ez sem akarja tovább szeretőd élesztetni, titkos
 Úton előbbi lakó helyire visszasiet.
 És ha nem ápolgatja, kegyes, fúvalmad, elillant;
 S tagjaim elbomlott műszere összerogyik.
 Nossza tehát, ajakid hervadt ajakimra szorítsad,
 S lelked szüntelenül túnya tudómba leheld.
 Míglen telhetlen dühömet későre megunván,
 Életet egy lélek két szeretőnek adand.

Kazinczy kortársa, Verseghy Ferenc, *Az első egyesülés* című versében kísérletet tett arra, hogy a felvilágosodás szellemében a testi szerelmet ízlésesen mutassa be. Ez a magyar irodalomban kurióznak mondható vers annak ellenére, hogy a költő szépnek akarta elbeszélni Laurával való együttlétét, azért pornografikus hatású, mert olvasása közben, bár nincsenek benne illetlen szavak, az egyesülés fiziológiája és szervei zavarba ejtően megképződnek előttünk. Verseghy költeményét elemezve könnyű belátni, hogy az udvari szerelem poétái, a virágénekek szerzői és az igényes költészet mindenkori művelői miért választottak más utakat. Itt csupán a kissé avított nyelvezetű vers legenyhébbnek tekinthető strófáját idézzük:

Nem véltem már, hogy e világon lehessen ennél főbb öröm,
 Meglátszott a nagy boldogságon nyugodni szomjú ösztönöm,
 Érzettem barna gondjaimnak enyészni terhes ködjeit,
 S búbájjal-teljes tagjaimnak örülni minden perceit.

A szerelmi kapcsolatokban vannak olyan odaadó nők is, akik fonalat kínálnak a labirintusba igyekvő hősnek, hogy az a Minotaurus legyőzése után ne sorvadjon halálra az útvesztőben. Balassi is megemlékezik erről XXX. énekében:

Ariadne miért adta volt fonalát
 Theseusnak, ki megölte oztán bátyját?
 Mért mutatta azzal Labyrinthus útát?
 Azért, hogy inkább szerette Theseust, mint bátyját.

Ezek azok az asszonyok, akik az együttes gyönyörűséget kereső férfi törekvését segítik; ám az a sorsuk, miként Ariadne példája is mutatja, hogy ezért cserébe elhagyják őket. Az udvarlást visszautasító asszonyok, vagy akik sokáig kéretik magukat, éppen ettől az elhagyatástól tartanak. Ovidius a *Hősnők levelei* című versciklusában a férfiak által valamilyen okból elhagyott nők bánatos panaszait fogalmazza meg. A középkori költészetben is gyakorta jelenik meg a női vers. Balassi versciklusában szintén találunk ilyet, mint például a XIII. éneket, „kit egy szép leány nevével szerzett”:

Siralmas nékem idegen földön már megnyomorodnom,
Szívem meghervadt, nagy bánat miatt, nincs már hová fognom.

Laktam földemről, szép szerelmemről mikor gondolkodom,
Jutván eszemben, ott én mint éltem, könyveimet hullatom.

Ám mégis az a gyakoribb eset, hogy a férfi veszít. A reménytelen szerelmeknek pedig nem marad más, mint a panaszolkodás vagy a szépségről szóló közhelyes moralizálás. Balassi számára Julia megnyerhetetlen szépségnek bizonyult.

Vehetnek ifiak, vének példát énrolam,
Én nagy szerelmemben mennyi nyavalyát láttam;
Néha mint örültem, néha kesergettem, mint nyughatatlankodtam.

Ójja, ez a tanács, szerelemtől meg magát
Minden, ki kívánja életének nyugalmát,
Mert ki azt követi, higgyed, kinját érzi, vészi gonosz jutalmát.

Ám aki nem kívánt búsképű lovag, azaz magyar Don Quijote lenni, annak valahogy le kellett zárnia a maga bánatos történetét. Az egyik módszer erre az öngyilkosság vagy az azzal való fenyegetőzés, amellyel a *Szép magyar komédiában* Credulus próbálkozik, amikor a következő strófát vési a fiatal fa kérére:

Credulus bújában, itt ez nagy pusztában azért ölé meg magát,
Hogy Sylvanus tőle, kit soha nem véle, elcsalta szép Juliát,
Kiért, mint ezelőtt, most is ezen helyött nem szánta ő halálát.

A remedia amorisnak azonban vannak az önpusztítást elkerülő módjai is. Balassi versciklusában a következőkkel próbálkozik: új szerelem keresése magányos szűznél, kurtizánnal való vigasztalódás, a vitézekkel közös harc az ellenséggel, a vitézek egymás elleni harca egy szépséges leányért, a leányok szerelméért vívott „szellemi vetélkedő” ekhós versekkel, harc saját háborgó lelkével, a megtisztító zarándok élet utáni vágy és végül a megszépítő messze-ségbe való kibujdosás. A szerelem végleges befejezésének és az elbúcsúzásnak is megvolt a maga koreográfiája. Ilyen Balassinak a végén csonkán fennmaradt *Valedicit patriae*ja is, amelyben a poéta „szerelemes ellenségétől” is illendően elköszön. Az alapszabály az, hogy az igaz szerető nem torolja meg a rajta esett sérelmet azzal, hogy rosszakat mond arról, aki elhagyta. Egy 1633-ban feljegyzett tanúvallomás szerint keszkenőre hímezték ezeket a búcsúzó strófákat:

Búcsúmat vészem már az én szeretőmtől,
Nemkülönben úgy, mint egy ellenségemtől.

Ideje megválnom te szép személyedtől,
Mert mindenkor búmra jártál csak egyedől.

Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem,
Nám az te kedvedért én eleget tűrtem,
Hogy most árván hagytál, azt nem érdemlettem.

Azokról az asszonyokról is szólnunk kell, akik buja vágyból vagy pénzért kínálják a gyönyöröket, többek közt a búfelejtést kereső férfinak. A bibliai *Példabeszédek könyve* egyik részének felhasználásával szerezték azt az éneket, amely a csábító parázna asszonyt hozza elénk:

Most jöjj el vélem, és arra menjünk,
Ketten egymással szerelmeskedjünk,
Szép játékokkal megelégedjünk

Nincs uram itthon, elment nagy messze,
Tudom, mikor lész hazajövése,
Csak tegnap ment el, nem kell félnie.

A kurtizánnal való együttlét – ha a halálmetafora felől közelítjük meg – nem más, mint színpadi fegyverekkel vívott látszatütközet. Balassi LX. számú éneke is ezt erősíti meg, amelyben Zsuzsánna és Anna-Mária jut eszébe, akik a bécsi Tiefer Graben virágai voltak. E versében Balassi ugyanazokkal a szép kifejezésekkel szól a kurtizánokról, mint korábban szerelmeiről. A felidézett örömök csekély gyógyító erejét azonban jelzi az élményeihez fűzött lakonikus két sor: „Ki ugyan nem elég / Bús szívemnek, mert ég.” Ez a vers a látszat ellenére talán a fikció szülötte, hiszen célja csupán a *remedia amoris*, a szerelemből való kigyógyulás. (Balassi énekének azonban volt valós olvasata is, mégpedig egy 16. század végi, szeretőket felsoroló versben: „Tizediknek neve Júlia, / Német leán, / Bécsben lakása, / Csak szónak állna, / Bécsben nála ha ki megszállna.”)

A reneszánsz korban csodált Platón *Symposionja* nyíltan dicséri a fiúszerelemet is. A görögök az azonos neműek közti vonzalmat sokszor előtérbe helyezték, talán a humánus diadalát látván abban, hogy távol kerültek az állatokkal közös természetes ösztöntől. A régi magyar versek közt azonban nem leljük nyomát az effajta szerelmi kapcsolatnak. Sappho, a lesbosi költőnő híres éneke viszont egy másik nőhöz szól, s a szerelmi szenvedélynek az érzék-szervekre tett hatását mutatja be csodálatosan. Szabad fordításban: „Az istenekhez lett hasonló az a férfi, aki szemben ül veled, és édes szavadat közéről hallgatja, s buja nevetésed, amely szíven üt, mert ha csak egy pillanatra látlak, nyelvem elakad, s bőröm felforrósul, szemem káprázik, és zúg a fülem, elönt a veríték, és egész testemben reszketek, a fűnél is zöldebbé válik színem,

mint aki végét járja, olyannak látszom, Agallis...” Ugyanez Ady nem forma-hű, de érzékletes fordításában:

Boldog legény, istenek párja,
Szemben ki ülhet szép szemeddel,
Édes kacajos közeleddel,
Kacajoddal, mely szíven-vágva
Fogja a mellem.

Hacsak már látlak, elalélok,
Torkomon a szavak elfulnak,
Bőrömrre zápor-szikrák hullnak,
Szememben sötét vad árnyékok,
S lárma fülemben.

Hideg verejték veri a testem,
Remegőn, félve, halóan,
Az őszi fűszálnál fakóbban
Állok és már érzem a vesztet,
Meghalok érted.

Amikor e verset L. I. carmenjében Catullus latinra fordította, már a férfi költő szól a nőhöz, Lesbiához. Első strófáját idézzük:

Ille mi par esse deo videtur,
Ille, si fas est, superare divos,
Qui sedens adversus identidem te
spectat et audit.....

A rómaiak a heteroszexuális szerelmet preferálták. Ovidius szerelmi tankönyvében, az *Ars amatoriá*ban nagy emberismeretre valló módon írta meg a szerelmi szenvedély kezelésének, a *Remedia amoris*ban pedig a szerelmi bánat enyhítésének különböző módozatait. Másik műve, az *Amores* már nem tankönyv, hanem saját szerelmi életének költői tükre. Alábbi sorai (*Amores* I., 6, 59–60.) egy a szeretője zárt ajtaja előtti éjjeli virrasztás tanulságát fogalmazza meg:

Nox et amor vinumque nihil moderabile suadent:
Illa pudore vacat, Liber Amorque metu.

Éj, szerelem meg a bor noha mérsékletre nem indít:
Nem szégyenli az Éj, bátor a Bor s Szerelem.

A pogány Ovidiushoz hasonló helyzettel a bibliai *Énekek éneke* is szolgál, amikor a bortól mámoros Salamon zörget hiába az alvó és álmodó Sulamith bezárt ajtaja előtt. Az átvirrasztott éjszaka és a meghíusult *álom*, az átszellemlült szerelem és okozója, *Ámor*, a részegítő bor és a búfelejtő *mámor* a konferencia főcímét járják körül.

Az *álom*, mint természeti tünemény, spontán módon keletkezik, s a tudat mélyén lévő emlékezetből képek és jelenetek sorozatában teremti meg a maga fiktív világát. A virágénekek és nagyjából a népdalok is az álomhoz hasonlóan, rejtett értelmű képséggel és konvencionális nyelvi formulákkal szólnak a földi szerelemről. A tudatos költő kerüli ezt az álomvilágot, ahogy József Attila mondta önmagáról: „Az idő lassan elszivárog, nem lógok a mesék tején.”

A *mámor*, amelyet borral vagy egyéb stimuláló szerekkel maga az ember hoz létre, feloldja a gátlásokat, de korlátozza a tudatot, s ebben az állapotban pedig nyersen fogalmazott szavakra ragadtathatja bárki magát. A pornográf költészet a búfejtő mámorhoz hasonlítható, hiszen úgy próbál kiábrándulni a szerelemből, hogy tréfálkozva vagy gúnyolódva, trágár szavakkal beszél a nemiség fiziológiájáról. József Attila a saját mindenséggel mért esztétikájához képest érdektelennek mondja azokat költőket, akik azon vannak, hogy „mocskolván magukat szegyi, koholt képekkel és szeszekkel mímeljen mámort mindegyik.”

Az *Amor* sanctus avagy profanus ihlette képzelet azonban a tudatos poéta elméjének szüleménye, amely verssé formálva nem más, mint maga a poetica inventio, azaz – Balassival szólva – versszerző találmány! Ez az ötletgazdagság a petrarkista szerelmi költészet egyik fő jellemzője. Balassi XL. számú versében ekként jeleníti meg a szeretett égi asszony látványának és gyönyörű hangjának ihlető erejét a versszerzés folyamatában:

Óh, kis ábrázatban tündöklő, mennyei dicsőséges nagy szépség!
Ékességgel együtt tebeléd hogyhogy jött keménség, kegyetlenség?
Szánd meg jó szolgádot, kínvallott rabodot, ki te szerelmedben ég!

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben szerelem tüzének csak te vagy édes langja,
Szózatod búm verő vigasságtételnek zengő s gyönyörű hangja.

A *szellem* és a *szerelem* itt találkozott először egymással a magyar költészetben! Akár a Sapphótól eredő Catullus-vers első strófájának szabad parafrázisa is lehetne ez a két strófa, amelyek közül az utóbbit néhány változtatással Balassi *Saját kezű verűzésébe* is beemelte, *Az maga elméjének gyors voltáról a szerelem miatt* címmel. A magasztos költészet, azaz a vallásos himnuszok, a zsoltárparafrázisok és a petrarkista szerelmi poézis a lélek szent vagy profán világában a szavak valós jelentését használva, kifinomult stílusban, a mennyei, olymposi, heliconi avagy arkádiai világot tükröztetve beszél.

Miként az előbbieken taglaltuk, a harag és a szerelmi bánat a költészet ihletői. Az *Íliász* első szavai is ezek: „Bús haragot zengj istennő, Peleides Achileusét.” (A görög hős az amiatt haragudott, hogy Agamemnon elvette tőle kedvesét, Briseist.) A búfejtésről pedig Balassi ímígyen szól XII. számú énekében: „Aggasztaló bánat, búszerző szerelem távol légyen mitőlünk, / Jó borokkal töltött aranyas pohárok járjanak miközöttünk...” A búfejtés

ugyanezen eszközét jó három évszázad múltán Ady Endre is megnevezi a maga egyéni módján *A Szerelem époszából* című versében: „Szent bor: asszony ellen talált drága méreg, / Már más mámorokkal, hajh, összecseréllek: / Hírről és mákonnyal...” Ady mámort kívánása egyúttal a lelki szerelmet jelképező csók leértékelésébe csap át: „...nem a szív a csók fejedelme, / S nem a csók a tető s nem a csók a minden, / Mint kötelezteténk hazudni azt rím-ben.” Sőt még tovább lép a testiség irányába: „Hajh, igen, emlékszem: mindig az a fűző, / Omló, habos szoknya, vérünket fölűző, / Parfümös kis nadrág, ...” Ady e különös versének ezt a zárójeles alcímet adta: *Töredékes bevezetője egy soha meg nem írandó s meg sem írható hőskölteménynek*. A költő szkeptikus szavain gondolkodva, versének néhány strófáját idézzük:

Kik által s miképpen lettem, aki lettem?
Nem tudom, de tudom, hogy kellett szeretnem
S a nagy csatatéren, lehettem bár olcsó,
Nem voltam sem barbár, sem furcsa utolsó.

S tudtam nagyszerűen, költősen szeretni,
Valaki számára egyetlenegy lenni,
Úgy-úgy elborulni részeg szerelemben,
Hogy bolond álmokban sem lehetne szebben.

De a harctér: Harctér, és az élet: Élet
S az asszony-test néha sokkal-sokkal mélyebb,
Mélyebb az Életnél, mélyebb a halálnál,
Mélyebb az álmodnál, mellyel vágyva hálál.

Lám, ismét visszajutottunk, a magyar irodalomban századok óta újra meg újra ismételt (s talán elcsépett?), mámorító, álmodozó és szerelmesen búskodó gondolatokhoz, valamint a reneszánsz költészet kapcsán a fentiekben taglalt szerelmi harc és halál képeihez. Tovább beszédünket immár mi nem nyújtjuk. Töredékes bevezető ez csupán egy soha meg nem írandó s meg sem írható szerelmi monográfiához. Hosszú írásunkkal, mint szinte magunkat, az olvasót nem örömet untatjuk. Csak azon könyörgünk, hogy fontolják meg Gyöngyösi Istvánnak a *Márssal társolkodó Murányi Venus*-ban olvasható strófáit, amelyeket elmélkedésünk summájának is tekinthetünk:

De szerelem dolga isteni végezés,
S szűben az egekből fuwallott lélegzés,
Hová ez nem járul, olyan ott az szemzés,
Mint habok közt kormán nélkül az evezés.

Az világi dolgok az egekből vannak,
Értéket, szépséget s erőt innét adnak,

Addig foly éltünk is, míg innét célt hagynak,
Azután világi napjaid elfogynak.

Budapesten, 2002. májusának, azaz Pünkösöd havának 9. napján, Áldozó-
csütörtökön

Szentmártoni Szabó Géza

PÉTER KATALIN

Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre

Bevezetés

A szerelem és a házasság mindig is az irodalomtörténet, illetve az irodalomtudomány megszokott témái közé tartozott. A társadalomtudományok más ágaiban sokáig periférikus volt a jelentősége, újabban viszont nagyon bonyolult módon, sok áttétellel a legfontosabbak közé került.

Ennek a helyzetnek a története a 19. század közepe tájt kezdődött, amikor egyébként is a nagy elméletek megalkotása volt napirenden. Akkor írta le Engels mintegy melleleg, bizonyos Le Play nevű francia társadalomtörténész pedig munkássága fő eredményeként az emberiség történetét a család-szerkezethez kötve.¹ Egymástól függetlenül és eltérő gondolati tartalommal dolgoztak, de lényegében azonos eredményre jutottak. Arra, hogy a család szerkezete az emberi fejlődés során a bonyolulttól az egyszerű irányában változik. Engels az emberiség jövőbeli boldogságának zálogát látta a szerelemre alapozott párkapcsolatban, Le Play az emberiség jövőjét feltette a szerelemből kötött, szerinte ingatag párkapcsolattól. A jelenség értékelésében tehát távolról sem értettek egyet, de Engels és Le Play működése óta általános az a fel fogás, hogy minél fejlettebb egy társadalom, annál inkább jellemzőek rá az egyedi párkapcsolatok, míg az elmaradott társadalmak házaspárjai különbözően szervezett nagycsaládokban élnek egy-egy családfő parancsuralma alatt.

Azt hiszem, vagy úgy látom az irodalom áttekintése alapján, hogy ennek az összefüggésnek sokáig nem tulajdonítottak különös jelentőséget. Akkor lett fontos, amikor az 1950-es évek vége felé a fejlettség, illetve elmaradottság problémája el nem kezdte a legkülönbözőbb tudományágak művelőit foglalkoztatni. Akkoriban írtak Európa régióiról, a világgazdasági rendszer kialakulásának következményeiről és hasonlókról. Alighanem a kétpólusú világrend hangulata, a kétféle társadalmi rend egymás mellett élése és versenye állt a dolgok ilyenét alakulása mögött. Nem tartom véletlennek azt, hogy

¹ Friedrich ENGELS, *A család, az állam és a magántulajdon eredete*. Először németül 1884-ben jelent meg; François LE PLAY, *L'organisation de la famille*, Paris, 1870.

a Nyugat fejlettségének, illetve a világ más részei fejletlenségének magyarázatát éppen akkor kezdték keresni, amikor az '56-os forradalom leverése és a berlini fal felhúzása után a világ nyilvánvalóan kettészakadt. A két világ különbségének a problémája akkor „a levegőben volt”.²

A Nyugat fölényét legegyszerűbben a szerelem–házasság jelenségével lehetett leírni. Itt a fogalmaknak a 19. század óta kódolt értelmük volt. Nem kellett magyarázni. Az a kijelentés, hogy az egyéni párkapcsolatra épült házasság európai jelenség, azt az állítást is magában foglalta, miszerint Európa fejlettebb, magasabb rendű, mint a világ más részei. A kijelentés John Hajnal angol demográfustól származik, aki 1965-ben jelentetett meg egy tanulmányt az európai házassági rendről. Azt írta le benne, hogy a kontinensen a Szentpétervártól, akkori nevén Leningrádtól Triesztig húzódó demográfiai határ nyugati oldalán az emberek nagyjából a 16. század fordulója óta más házassági szokásokat követtek, mint a túloldalon. Nyugaton az emberek későn házasodtak, későn haltak és aránylag kevés gyermekük született, továbbá minden új házasság új háztartás alapításával járt. Keleten, illetve az egész világon ezzel szemben korán kötöttek házasságot, korán haltak, egy-egy házaspárnak sok gyermeke volt. A nyugati az európai házassági rend, vagyis a Szentpétervár–Trieszt határtól nyugatra van Európa, tőle keletre a világ más részei.³

Ritkán volt még egyetlen tanulmánynak nagyobb hatása. Két szerkesztő által jegyzett, többszerzős kötetben jelent meg, vagyis olyan helyen, ahol könnyen elkerülhette volna az olvasók figyelmét, mint ahogyan a kötet többi tanulmánya nem is keltett különös feltűnést. De Hajnalét mindenki ismeri, aki a modern Európa kialakulásával foglalkozik. Nyilván az a magyarázat, hogy jó időpontban, jó témáról született. Az európai történelem nagyon kényelmes értelmezését adja ugyanis, mert nem leegyszerűsítés, ha úgy fogalmazok, hogy Hajnal szerint Európa, amin Nyugat-Európa értendő, azért lett egyedülálló a világon, mert európai emberek élnek benne.

Ez már Hajnal alapvető kijelentésében benne volt, aztán még tovább erősítette. Az 1965-ös tanulmány szerint az európai házassági rend egyedülálló; kialakulása nem függ össze városiasodással vagy iparosodással. Vagyis – ez az én magyarázatom – külső történeti tények nem hatottak rá. A megerősítést egy jóval későbbi, 1982-ben publikált tanulmány hozta, amely részint az első nyomán kialakult vitákra volt válasz. Akkor már nem családokról, hanem háztartásokról folyt a diskurzus, és Hajnal azt bizonyította, hogy van-

² Norbert ELIAS használta ezt a nagyon köznyelvi fordulatot sajátos tudománytörténeti fázis leírására: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus folyamatok*, Bp., 1987, 247.

³ John HAJNAL, *European marriage patterns in perspective = Population in History*, eds. D. V. GLASS–D. E. C. EVERSLEY, Chicago, 1965, 101–143.

nak ugyan a világon az általa európainak nevezett jelenségekhez hasonló formációk, azok azonban a lényegüket tekintve nem európaiak.⁴

Mindezt az európai történelem kényelmes értelmezésének én ma nyilván azért tartom, mert most is vannak bizonyos problémák a levegőben. Ami a jelent érintő múltat illeti: állandóan Európáról van szó. Úgy szerepel a politikai beszédben, de sokszor a közbeszédben is, mintha a középkor óta létező fogalom volna. Valóságosan ez az Európa összes szervezetével, egész védelmi rendszerével és szerződéseivel együtt a II. világháború után keletkezett.

Korábban Európa az volt, amit már a legelső Európa-térképek ábrázoltak: a Brit-szigetektől az Urálig terjedő, sokszorosan tagolt földrajzi és politikai egység. Egy igen korai térkép a 16. században világosan mutatja az Európának nevezett nőalakon Iriát, vagyis Írországot és Moscoviát, a moszkvai fejedelemséget egyaránt. Rajta volt természetesen Ungaria is.⁵ Ezt a területet földrésznek neveztük, holott nem önálló kontinens. És voltak fejlettebb meg kevésbé fejlett részei, ősidők óta itt élő és viszonylag későn érkezett népei. Idővel, nem tudom pontosan mikortól, elkezdték egyes részeit megkülönböztetni. Végeredményben az volt rá jellemző, amit Szepsi Csombor Márton úgy nevezett, hogy „Europica varietas”. Csak megemlítem, milyen végzetes célok szolgálatába lehetett állítani Spengler Nyugat-gondolatát.

A Hajnal-határ viszont, talán nem szándékosan, a II. világháború után keletkezett Európa fogalmát vetíti vissza a múltba. Churchill híres fultoni beszédében a baltikumi Stettintől Triesztig húzta meg a vasfüggöny vonalát, a Hajnal-határ kísérteties hasonlósággal Szentpétervár és Trieszt között húzódik. Mintegy legitimizálja a politikai döntésekkel létrehozott kétpólusú hatalmi rendszert. Ha egyszer egy demográfiai határ Európa lényegéből következik, természetesen lehet neki politikai nyomatékot adni. A határtól nyugatra emberemlékezet óta európai emberek élnek, mi volna természetellenes abban, ha leválasztják róluk a nem európaiakat? És miért ne volna természetes, hogy a születésüknél fogva európaiak ódzkodnak saját Európa-fogalmuk megváltoztatásától? Mindebből az következik, hogy azok a hatalmak, amelyek a régi Kelet-Európa kirekesztésével megalkották Európa új, háború utáni fogalmát, ma jogosan állítanak feltételeket a csatlakozni kívánók elé.

A távolabbi múltnak pedig azért kényelmes értelmezése a Hajnal-határ, mert felszabadít a nyugat-európai fejlődés magyarázatának kényszere alól. Egyébként a múltat tekintve olyan kellemetlen tényekkel kell bajlódni, mint a gyarmatosítás. Azzal, hogy Nyugat-Európa gazdagsága Amerika kifosztásából, az őshonos lakosság kiirtásából fakadt. Erről egy-két évtizeddel ezelőtt még lehetett írni, ma már azonban nem szokás. Aztán eléggé elterjedt volt az a felfogás, miszerint Nyugat-Európa fejlődését a világgazdaság létrejötte

⁴ John HAJNAL, *Two Kinds of Preindustrial Household Formation System*, Reprinted from *Population and Development Review*, 8/3, September, 1982.

⁵ <http://ig.cs.tu-berlin.de/w98/13321564/Folien/pic05.html>

alapozta meg. Vagy a gyarmatosítás nyomán feltámadt igények; az új birodalmak kiépítése a hajókötéltől a papírig és az írástudókig minden iránt bővítette a keresletet.⁶

Hajnal szerint viszont az európai házasodási rend normái szerint későn házasodók, főleg a nők tudtak annyit összegyűjteni, hogy az egész gazdaságot befolyásoló keresletet támasszanak. A gondolatmenetet kérdéssel fejezte be: Vajon nem innen lendült neki Európa modern gazdasági fejlődése?⁷ Ezzel a kérdéssel, illetve ötlettel Nyugat-Európa minden sajátosságát az európai házasodási rendbe csomagolta be.

A későn házasodó nők megtakarításaiból felépült kapitalizmus első olvasásra abszurd ötletnek látszik, mégis óriási hatása volt. Közvetlenül nem vették át, legalábbis nem találkoztam a közvetlen átvételével, de gyakorlatilag minden Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában a család vagy házasság történetéről írt könyv szoros kapcsolatban tárgyalja a családszerkezetet, a házassági szokásokat és az iparosodást. Továbbá azt, hogy mennyire más emberek élnek a modern, európai családban, mint a világ minden Európán kívüli részén jellemző paraszti nagycsaládban vagy tradicionális családban.

A parasztság motívumát a diskurzusban nem Hajnal helyezte el; őt a nem európai család voltaképpen nem érdekelte. A paraszti, hagyományos társadalmak képe alapvetően E. C. Banfield angol társadalomtörténészről származik. Ő akkor, amikor a fejlettség–elmaradottság problémái kerültek napirendre, könyvet írt a parasztság szokásairól és gondolkodásáról. Az 1958-ban megjelent munka címe *Egy elmaradott társadalom erkölcsi alapjai* lett, és az akkori tudományos hangulatra jellemzően az iparosodáshoz viszonyítva, mintegy kívülről tekinti elmaradottnak a hagyományos módon élő parasztokat.⁸ Azt a tételt fogalmazta meg, miszerint a parasztok a sorsukba a változtatás igénye nélkül belenyugvó emberek. A tételt azóta mások számtalan féle összefüggésbe állítva ismételték meg.

Banfield nevét kevesebbet emlegetik, mint Hajnalét, mégis úgy tűnik, hogy külön-külön megalkotott koncepcióik idővel egy egységgé váltak. Az egység létrejöttében szerintem benne volt a történetírói kaszt erősen középosztálybeli jellege, a parasztságra tekintő szemlélete is.

Az egyesült koncepció nagyon leegyszerűsítve, mert sok hajtása van, azt jelenti, hogy Európában, amin gyakorlatilag mindenki Nyugat-Európát és esetleg még Észak-Nyugat-Európát érti, valamikor a 16. század fordulója után kialakult a modern család és a modern egyéniség, míg másutt a hagyományos család és a hagyományos egyéniség maradt uralkodó. Az 1960-as évektől

⁶ Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the 16th Century*, New York–London, 1974, *The Sixteenth-Seventeenth Centuries*, ed. C. M. Cipolla, London, 1974.

⁷ HAJNAL, *i. m.* (3. j.), 132.

⁸ E. C. BANFIELD, *The Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, 1958.

kibontakozó családtörténetben mindenesetre a szülőkből és gyermekeikből álló, mobil, öntörvényű, szerelemre alapozott elemi családban élnek az iparosodott világ modern emberei, míg a hagyományos nagycsalád, így a parasztok is kirekedtek a fejlődésből.⁹

Kirekedtek többféle értelemben is. Nem részesei egyrészt az iparosodásnak, másrészt az egyéniség és a bensőséges családi érzések kialakulásának. A tradicionális családi kapcsolatok ugyanis eszerint a felfogás szerint nem egyéni érzésekre épültek, hanem a családi szolidaritásra, amelyen belül a házaspár viszonyát a szülők ellenőrzik, és „a férj és a feleség nem többé-kevésbé szorosan, személyes érzéseik szerint összekapcsolódó egyének, hanem olyan csoporttagok, akik között kizárólagos kapcsolat van. Ezért a házasság alapja nem a szerelem, hanem a család által ellenőrizhető és kikényszeríthető »tisztelet«”.¹⁰ És a parasztok nemcsak a családon belül, hanem egyáltalán nem ismerték a szerelmet, mert „a szerelem... az egyéniséggé válás – individualization – legmagasabb foka”.¹¹ Ez a legmagasabb fok, vagyis a szerelem viszont a hagyományos családban felnőtt embereknel „lehetetlen”; a nagycsalád kizárta „az ilyen sajátos kapcsolatokat”.¹² Mert „a hagyományos család olyan kötelék volt, amely az önmegvalósítást akadályozta”. A mindenható apa uralma elnyomta a feleség és a gyermekek egyéniségét.¹³

A családon belüli érzéseket ugyan e szerint a koncepció szerint a Hajnalnál világosan megrajzolt demográfiai tények is befolyásolták. A szóban forgó tények a halálozás, illetve a termékenység mutatóival foghatók meg. A modern társadalmakban ezek a mutatók aránylag alacsonyak, a tradicionálisakban magasak. A viszonylag magas várható életkorból és a gyermekek viszonylag kisebb számából stabilabb, intimebb kapcsolatok keletkezését feltételezik, míg a hagyományos társadalmakban nagyon széles körűen érvényes vélemény szerint nem fektettek érzelmeket a családi kapcsolatokba, mert egyrészt tudták, hogy az egyes tagok várhatóan meghalnak, másrészt arra számítottak, hogy a folyamatosan újratermelődő népesség bő kínálatából könnyen pótolják az elhunyt házastársat, illetve a hamarosan születő gyermek foglalja el az elvesztett gyermek helyét. Mindezt Magyarországhoz legközelebb és talán a legrészletesebben egy osztrák szerzőpáros írta le. Nem tartom véletlennek,

⁹ Alan MACFARLANE, *Az angol individualizmus eredete*, Bp., 1992. – Az első, angol kiadás 1978-ban jelent meg.

¹⁰ W. I. THOMAS–F. ZNANIECKI, *A Polish peasant family: Peasants and Peasant Societies*, ed. T. Shanin, London, 1971, (1. kiadás), 16–17.

¹¹ *Uo.*, 20.

¹² Michael MITTERAUER–Rudolf SIEDER, *Vom Patriarchat zum Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie*, München, 1977, 63.

¹³ Steven OZMENT, *When Fathers Ruled the Family. Family Life in Reformation Europe*, Harvard, 1983, 2.

hogy a könyvben mindössze két név van, az is földesurak neve. A szerzők nem tényekkel, logikával dolgoztak.¹⁴

Tárgyalás

Mindezt azért kellett mintegy előjáróban elmondanom, hogy érzékeltessem a szerelem–házasság téma historiográfiai helyét. Őszintén szólva, amikor foglalkozni kezdtem vele, fogalmam sem volt a jelentőségéről. Egyszerűen érdekelt. És máig emlékszem, mennyire meglepődtem, amikor az irodalmi tájékozódás során az európai családtörténetekben, a szexualitást tárgyaló munkákban és hasonlóknban nem találtam Magyarországról szóló adatokat vagy értesüléseket.

Kezembe vettem például az egyik alpművet, Jack Goody sokszor kiadott, mindenütt idézett könyvét az európai család és házasság fejlődéséről.¹⁵ Néztam Magyarországot a tárgymutatóban. Nem találtam. Volt a könyvben Franciaország, Anglia, általában az én fogalmaim szerinti Nyugat-Európa. Az antropológiai analógiák miatt szó volt benne Észak-Afrikáról vagy Kínáról is, de az európai család és házasság fejlődéséről szóló híres könyvből nemcsak Magyarország, hanem az egész Nyugat-Európán kívüli Európa hiányzott. Olyan volt az egész, mintha, mondjuk, Magyarország nem is léteznék. Helyesebben: mintha itt és a szomszédos területeken nem is éltek volna családok.

Még rosszabb élményem volt egy másik sokszor idézett munkával: Jean-Louis Flandrin írta a család, a szülői státus, a háztartás és a szexualitás történetéről.¹⁶ Csupa hivatkozás, nagyon alapos; számtalan kiadása, fordítása jelent meg. Ebben nemcsak Magyarország nincs benne, hanem „Európa” sem. Flandrin visszatérően hangsúlyozza, hogy a „Nyugat” jelenségeit tárgyalja, de egyetlen Franciaországon kívül keletkezett forrást sem használt. Hacsak a Bibliát és az egyházatyák munkáit nem tekintem a kora újkori Nyugatról tudósító forrásnak.

Idővel rájöttem a helyzet lényegére, arra, hogy mióta a modern családtörténet, házasságtörténet és hasonló jelenségek története kialakult, Magyarország nem része „Európá”-nak. Közbevetőleg jegyzem meg: Magyarország nem Európa más jelenségek tárgyalásában sem. Azért mondom, mert úgy veszem ki, mintha nálunk sokan azt gondolnák, hogy Magyarország azért

¹⁴ MITTERAUER–SIEDER, *i. m.* (12. j.), 34–88.

¹⁵ Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge, 1983. (1994-ben jelent meg a 7. kiadása.)

¹⁶ Jean-Louis FLANDRIN, *Familles, parents, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris, 1984. (Első kiadása 1976; első angol kiadása 1979.)

nem szerepel az európai összefoglalásokban vagy európai témák tárgyalásánál, mert nem ismertjük meg a külfölddel az eredményeinket. Nem így van. Európa az Nyugat-Európa, Magyarország pedig jobbik esetben, az angolszász tudományosságban csak egy fokkal értéktelenebb, mert Közép-Európa. A németeknél viszont Dél-Kelet-Európa, ami magyarul a Balkánt jelenti. Vagyis az értékekre épült kategorizálásban a legalacsonyabb szinten van.

Ezen a tényen nem kívánok sem itt, sem máshol vitatkozni. Reménytelennek tartom. Mert a nyugat-európai öntudat rendkívül flexibilis. Nagyjából a '80-as évekig az európai iparosodottság páratlan voltát hangsúlyozta, mostanában viszont, miután kiderült, hogy a technikai fejlődés önmaga ellentétébe fordult, lombikbébikhez, a legmagasabb rendű lény, az ember klónozásához vezetett, a kultúra kerül a középpontba. A technikailag vezető hatalom az Egyesült Államok lett, de az „európaiak” ebből nem arra következtetnek, hogy privilegizált helyüket elveszítették, hanem az amerikai kultúra és civilizáció romboló hatásáról van szó. Az amerikaiság „Európában” a hangosat, az olcsót, a szappanoperákat, a gyorséttermeket, az uniformizált életstílust jelenti. A globalizációt, ami az egyes nemzetek műveltségét fenyegeti.

A szerelem-házasság témájához visszatérve, itt konkrétan nem azért nem vitatkozom, mintha egyetérténék azzal, hogy – a legabszurdabb elemet kiemelve – az akkori Magyarországon vénlánynak számító nők spórolt pénzeiből épült volna fel a kapitalizmus. De a kapitalizmus valóban Nyugat-Európában jött létre, és ha erős politikai felhanggal ugyan, de sokan Nyugat-Európát nevezik Európának, ám legyen. Továbbá nem vitatkozom azon, hogy az európai házassági rendnek megfelelő családszervezet, illetve háztartásszervezet jegyei megtalálhatók-e Magyarországon vagy nem.

Csukovits Enikő legújabb tanulmányában szerintem meggyőzően kifejtette, hogy a késő középkori Magyarországon a szülőkből és gyermekekből álló családforma volt a legáltalánosabban elterjedt; a nagycsaládokat kivételnek lehet tekinteni.¹⁷ Andorka Rudolf és Faragó Tamás pedig a későbbi időszakokról fejtette ki több tanulmányban a véleményét. Utóbbi a Hajnal-határ körüli vitákat is nagyon világosan összefoglalta magyarországi szempontból.¹⁸

Vitatkozom viszont azon, hogy a nem európaiak tompa érzésű, a családtagjaik irányában közönyös és a sorsukba tehetetlenül belenyugvó emberek lettek volna. Vagyis kételyeket szeretnék kelteni annak az összefüggésnek az érvényességével szemben, amelyik szerint a Nyugat fölénye abból adódott, hogy ott más emberek éltek, mint a világ más részein. Ezt az érvelést nyilván

¹⁷ CSUKOVITS ENIKŐ, *Családi viszonyok a középkorégi Magyarországon*, kézirat Makk Ferenc emlékkönyvébe, Miskolc.

¹⁸ TAMÁS FARAGÓ, *Different household formation systems in one country at the end of the eighteenth century: Variations on John Hajnal's thesis*, Demographic Regimes in the Past in Comparative Perspective, *Historische Sozialforschung*, XXIII, 1998, 1–2, 83–111.

igen széles alapokra kellene építeni, itt azonban, egy konferenciai megszólalás keretei között, csak néhány elgondolkasztó jelenség bemutatására vállalkozom.

Konkrétan a királyi Magyarországról beszélék, ott is a 16. és a 17. századról. A földrajzi helyet egyrészt az a véletlen tény jelölte ki, hogy saját kutatásokat azon a területen folytattam, és az eredmények szembesítése mások véleményével majd a munkának egy következő fázisa lesz. Másrészt az a futó benyomásom, hogy Erdélyt a székelyek sajátos adottságai miatt, a Hódoltságot pedig más okból, de ugyancsak sajátos viszonyai következtében külön-külön kell vizsgálni.

Az időhatárokat két tényező jelölte ki. Az egyik a magyar történelemből adódik. Szabó Istvánnak azon a tételén alapul, miszerint ez a két évszázad volt a hazai jobbágyság legteljesebben és legkifejlettebben jobbágyságkorszaka. Más szavakkal fogalmazva: ebben az időben tekinthető a jobbágy egyértelműen azonosnak a paraszttal, a jobbágyi gazdálkodás a hagyományossal.¹⁹ Én ennek alapján és a forrásadottságokat figyelembe véve a 16. század elejétől 1710-ig tekintem egy egységnek a parasztok történetét. Az időhatárokat megszabó másik tényező abból következik, amivel vitatkozom. A Banfield–Hajnal-féle koncepció szerint a modern társadalmak és a hagyományosok különbségét valamikor a 16. század fordulójától kezdődően lehet megfogni. Azóta tekintik a parasztság társadalmát elmaradottnak. Értelemszerűen azóta markáns ismérve a nem európaiságnak a tompa közöny – szemben a modern Európa modern egyéniségekből álló társadalmával. Az arisztokrácia vagy más társadalmi elemek nincsenek benne a képben, mert az ő viszonyaik a parasztságtól állítólag mindig is eltérőek voltak.²⁰ Ezen az utóbbi tényen itt ugyancsak nem vitatkozom.

A források zömükben perek jegyzőkönyvei. Mivel mint tanúk az emberek sok, a per tárgyától független információt elmondanak magukról, a jegyzőkönyvek rendkívül értékesek. Különösen értékesek azért, mert – ezt nem kell magyaráznom – a jobbágyoktól maguktól gyakorlatilag nem maradtak források. Bizonyos zavart elkerülendő azonban tisztáznom kell, hogy a perek sokszor boszorkányság ügyében indultak, de a boszorkánysággal, tehát a szóban forgó ügyek lényegével nem foglalkozom. A boszorkányhit, boszorkányüldözés, a tanult és népi hiedelmek története mára a történetírás önálló területévé vált. Sok más jelenséggel van természetesen kapcsolatban, mint egész azonban speciális felkészültséget kíván. A boszorkányságban pedig én nem vagyok járatos.

Azért használtam olyan sok boszorkányper jegyzőkönyvét, mert azokban a legbizonytalanabb a vád. Más esetek, így például az úriszéki ügyek rendszerint konkrétak, pontosan meghatározott vád tárgyalását jelentik, úgyhogy a tanúk általában szűkszavúan, a tárgyra szorítkozva beszélnek. A boszorká-

¹⁹ SZABÓ István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*, Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, XXVI, 4, Bp., 1947.

²⁰ HAJNAL, *í. m.* (3. j.), 113–116.

nyoknál viszont a bírák sokszor maguk sem tudják, mit akarnak megtudni. Így aztán a bizonytalan kérdésekre rendszerint hosszú, esetenként a tanú fél életét és az összes életkörülményeit tartalmazó választ kapnak. A kutatónak ez azt jelenti, hogy boszorkányper anyagából megtudhatja, volt-e ablak a jobbágyok házában, vagy ettek-e a jobbágyok lángost. Itt most az emberi érzésekre vonatkozó információk egy részét gyűjtöttem össze.

Négy jelenségcsoportot mutatok be. Az első és legfontosabb a magzattal szemben tanúsított magatartás. Ez azt az alapvető problémát érinti, hogy mennyire hatottak a demográfiai tények az emberek érzelmeire. A viszonylag magas halandóság és magas termékenység ténye ugyanis a nem európai társadalmakban valószínűleg vitathatatlan tény, de az érzelmi következményeit magyarországi források nem tükrözik. Legvilágosabban a legtörékenyebb emberi lénnel, a magzattal szemben tanúsított magatartás cáfolja.

A második bemutatandó jelenségcsoportot a gyermekek körüli tények adják. Az a véleményem, hogy a sorssal szemben megnyilvánuló tehetetlenséget, ha lett volna, ezen a ponton lehetne megfogni. Ha valóban az ellenállás szándéka nélkül fogadták volna a sorscsapásokat, nem törődtek volna a gyermekekkel, nem küzdöttek volna az életükért. A sors megváltoztatására irányuló törekvést jobbágyok egyéni élettörténetei is példázhatnák. Egyelőre azonban – a jobbágyság ilyen szempontból rendkívül előnytelen forrásadottságai miatt – nem sok jobbágy élettörténetét ismerem.

A harmadik jelenségcsoport a házaspárok életkorára vonatkozik. Itt látják ugyanis az európaiság-koncepció képviselői a legfeltűnőbb különbséget az európaiak és a nem európaiak között. Én ezzel részint egyetértek, mert valóban korábban, bár a feltételezettnél kevésbé korán házasodtak Magyarországon, mint Nyugat-Európában. Ennek a szokásnak a közönyt teremtő jellegét viszont nem látom.

Végül, az utolsó bemutatandó jelenségcsoport a szerelem adataiból áll össze. Nem mintha állást kívánnék foglalni a szerelem természetéről folytatható vitákban. Illetve bizonyos mértékig mégis megteszem. Mert azt tekintem szerelemnek, akárhogy nevezték is, amit a kortársak szerelemnek tartottak. Módszertanilag volna helytelen ezt a nehezen meghatározható érzelmet későbbi fogalmak vagy elméletek alapján vizsgálni.

A magzat

A legteljesebb adatsort a magzatról egy úriszéki per jegyzőkönyvéből tudom bemutatni. A pert 1618-ban a szalónaki uradalomban egy fiatal özvegy jobbágyasszony, Kovács Györgyné indította nevelőapja, Kovács Márton ellen.²¹ Az eljárást születendő gyermeke jogán folytatta, vagyis a férje bizonyosan nem régen halt meg, és várandós volta nyilvánvaló lehetett.

²¹ *Úriszékek. XVI–XVII. századi perszövegek*, szerk. VARGA Endre, Bp., 1958, 145. skk.

A per anyagából kiderül, hogy az előzmények messzire nyúltak vissza. Kovács Márton eredetileg apjával és fivérével, Kovács Tamással élt az 1560-as évek óta egy telken. Tamás megnősült, majd viszonylag fiatalon meghalt ő is és a felesége is. Márton nőtlen maradt, és felnevelte fivére öt gyermekét, továbbá egy kislányt, akiről nem tudjuk, rokon volt-e. Az viszont bizonyos, hogy hozzáment Tamás egyik fiához, Györgyhöz. Ez a valamikor volt kislány indította a pert. Mivel el akart költözni nevelőapja háztartásából, születendő gyermeke jogán követelte néhai férje örökségét, a közös telek egy részét. Márton védekezett. Arra hivatkozott, hogy a telken ő nevelte fel fivére árváit, magát a fiatalasszonyt is. „Szépen tartottam őket, magamnak pedig semmit nem vettem, sem feleségemnek, sem gyermekemnek, mert nem volt feleségem”, mondta az úriszék előtt. Az ítélet szerint megtarthatta a telket, de egyébként minden ingatlanon és ingóságon osztoznia kellett özvegy Kovács Györgynével, továbbá „az gyermek tartására” ítélték a fiatalasszonynak egy fejős tehenet.

A történet eléggé bonyolult, a jobbágyi telektulajdont tekintve is nehezen értelmezhető. A magzat szempontjából viszont világos és egyértelmű. Nyilvánvaló, hogy esetleges halálával nem számoltak. Sem Kovács Márton, akinek pedig egzisztenciáját veszélyeztette a leendő anya követelése, nem kért halasztást addig, míg a gyermek megszületik, és kiderül, hogy életben marad-e, sem a bíróság nem utalt kételyekre. Minden érintett valóságosan létező élő-lénynek tekintette a magzatot, aki kétségtelenül megszületik és élni fog. Jogai vannak, és születése után az ellátásáról gondoskodni kell.

Ezt a szemléletet a jobbágyokról gyéren fennmaradt forrásokban nem könnyű követni, de egy szélsőséges élethelyzet dokumentumai világosan szólnak róla. A várandós állapotú asszonyok felett hozott bírósági ítéletek. Az ítélet minden ismert esetben külön szól a magzatról, akinek a megszületésére mint természetes fejleményre számítanak. Azért foglalkoznak vele, mert nem volt részese az anyja bűnének, nem bűnhődhet tehát vele együtt.

1643-ban például egy kis faluban, Lózson, Szalay Pál lányának, Ilonának „jámbor ura” volt, mégis „sokfelé paráználkodott”. Ezzel a váddal került az úriszék elé.²² Nem világos, ki jelentette fel. Az viszont nyilvánvaló, hogy a terhességét ő maga vallotta be. Vagyis az alakján nem látszott; különben nem így állna a jegyzőkönyvben: „nehézkessnek vallja magát lenni”. Az irat szövegösszefüggéséből egyébként úgy tűnik, mintha állapotára hivatkozva az asszony a büntetést akarta volna elkerülni vagy mérsékelteni. Nem sikerült neki. A fővesztés ítéletét az úriszék kimondta. Ilona csak halasztást kapott. A bírák bizonyítás nélkül elhitték a vádlott állítását. Vetélésre sem számítottak. Nem feltételes módon, hanem egyenes állítással döntöttek: nehogy a „terhiben levő ártatlant” megöljék, el kell halasztani a kivégzést addig, míg „szülése után a gyermeknek föltartása lehet”.

²² *Úriszék, i. m.* (21. j.), 436–437.

De sokkal bonyolultabb helyzetekben sem felejtkeztek el a születendő gyermekről. 1596-ban egy lány kénytelen volt bevallani, hogy „nehézkés”, vagyis gyermeket vár, de mivel két szeretője is volt, nem tudja, melyik legény a születendő gyermek apja.²³ Az úriszék különválasztotta a felnőttek és a magzat ügyét. A felnőttekre az ítéletben azt mondta ki, hogy a lányt szülés után verjék ki a városból, majd vegye feleségül „az második legény”, a másik pedig fizessen „bikapénz”-nek nevezett bírságot. A jegyzőkönyv szövegéből nem világos, milyen alapon különböztették meg a lány szeretőit.

A születendő gyermeket viszont egyértelműen kivonták a zavaros viszonyokból. Mintha csak előttük állt volna, úgy írták be a jegyzőkönyvbe: „az gyermeket az bíró hozzá vegye és tartsa mind városul”. Vagyis a magzat, majd ha megszületik, a hatóság gondozásába kerül.

Máskor az illetékesek nem tudták ugyan a megszületendő magzat jövőbeli sorsát pontosan szabályozni, de az ítéletben vele is számoltak. Amikor egy Velka Anna nevű özvegyasszonyt 1673-ban Garamszentbenedeken az egész birtokról való kivesszőzésre ítélték, a születendő gyermek tehát értelemszerűen kikerült a bírák látóköréből, az asszonyra vonatkozó ítéletet mégis szükségesnek tartották rá is kiterjeszteni. Kimondták, hogy Velka Anna a gyermeket „meg ne ölje, conserválja, máskint, ha szánt szándékkal megölné, ország törvénye szerint büntetessék”.²⁴

Vannak továbbá adatok nemcsak arról, hogy a legtörékenyebb emberi lény, a magzat halálával nem számoltak, hanem a magzathoz fűződő érzelmi kapcsolatról is. Az arisztokrácia forrásaival bőven lehet dokumentálni. Itt azonban jobbágyokról van szó. Az ő rendkívül rossz forrásadottságaik mellett a magzat és a szülők érzelmi kapcsolatáról egyelőre csak közvetett adatok vannak. Közvetett információnak azt a tényt tekintem, hogy a várandós asszonyokat különös gonddal vették körül. Amikor például egy fiatalasszony kocsonyát kívánt, anyja szomszédja ecetet ajánlott fel a kocsonyához, mert úgy jobb.²⁵

Egyedi adatokon túl pedig mint szokást mutatja a törődést várandós asszonyokkal, közvetve a magzattal egy igen szerencsés véletlen folytán fennmaradt adat. 1618-ban bizonyos Tot Vida tanú úgy magyarázta meg azt, hogy egy peres ügy kritikus pillanatában miért volt éppen Macedon, bár nem ott lakik, hogy azt mondta „az leányát meglátni” ment oda, „minthogy itt volt hasas leánya”.²⁶ Vagyis Tot Vidának nemcsak saját érzelmi igénye volt a látogatás a leendő unokánál, hanem azt is feltételezte, hogy a bíróság a magyarázatot, azaz a látogatást természetesnek tartja.

²³ *Úriszék, i. m.* (21. j.), 118.

²⁴ *Úriszék, i. m.* (21. j.), 840.

²⁵ KOMÁROMY András, *Magyarországi boszorkányperek okmánytára*, Bp., 1910, 152.

²⁶ *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*, I–III, közreadja SCHRAM Ferenc, Bp., 1970–1982, III, 231.

A felsorolt tényekkel nem azt kívánom állítani, mintha a vetélés vagy a halva születés ritka lett volna a kor Magyarországon. Sok adat éppen az ellenkezőjéről szól; végtelen sorban tudósítanak szerencsétlenül végződött terhességekről. Ezt vitathatatlan ténynek tekintem. Vitathatatlan továbbá az is, ami az Európa-koncepciókban ugyan nincs benne, de a teljesség vagy a tárgyilagosság kedvéért meg kell említeni: vannak adatok mesterséges terhesség-megszakításokról is. Néha egyenesen borzalmas körülmények között végeztek terhes asszonyok a magzattal. Ma is sokan megteszik, sőt a kora újkorinál semmivel nem kevésbé borzalmas körülmények között fojtanak meg egyesek élve született csecsemőket, holott állandó, szervezett szexuális felvilágosítás folyik az iskolától kezdve a tömegtájékoztatásig mindenhol. Ebbe az irányba azonban nem kívánok elmenni. Nem a női bűnözésről beszélek. Nem is arról, hogy a nem kívánt terhesség miatt válságos élethelyzetekben akkor nem kínálkozott a higiénikus orvosi beavatkozás. Nem kívánt terhesség viszont alighanem előfordult a történelem minden szakaszában.

Itt, a magas halandóság esetleges érzelmi hatásával kapcsolatban az lényeges, hogy az akkori kortársak a magzat gyakori halálának tapasztalatából sem tudatosan, sem ösztönösen nem vonták le azt a következtetést, miszerint a magzat halálára számítani kell, illetve nem kellene bizonyosan megszületendő gyermeknek tekinteni. Arra, hogy sok magzat meghalt, nem az éppen adott, élő magzat halálának a feltételezésével reagáltak. Másként fogalmazva: kifejezetten a demográfiai következtetések logikájával szemben viselkedtek.

A gyermek

A következő életszakasszal, a gyermekkorral, illetve a gyermekekkel kapcsolatban aztán a jobbágyok forrásai is bőven szólnak a közöny hiányáról, illetve a gondoskodás tényeiről. Sajnos, nagyon egyoldalúak, mert a dolgok természetete miatt az egészséges gyermekekről ritkán szólnak. Magánlevél vagy önéletírás jobbágytól ebből a korból nem maradt fenn, vagyis egyszerű elbeszéléseket a gyermekeikről jobbágyok nem hagytak maguk után. Így is kiderül azonban, hogy az anyák rendszerint magukkal vitték a gyermeküket, ha elmentek valahová. Ezt olyan helyzetek leírása tanúsítja, amikor az úton vagy az anyának az otthontól távol végzett munkája közben valamilyen konfliktus alakult ki.

Ilyenkor gyakran előkerültek az apák is. Ahogyan Henczi István és Chepi Demeter verekedett valamikor egy más ügyben felvett tanúvallomás szerint, mert Chepi fia elvette Henczi fiának a kavicsát.²⁷ Úgy látszik, tartós harag támadt az ügyből, mert a verekedők fiai már felnőttek voltak, amikor az esetet mint fontos eseményt egyikük anyja 1627-ben előadta. Vagy Vörös Jurkó

²⁷ *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadások gyűjteménye*, összeáll. KLANICZAY Gábor, KRISTÓF Ildikó, PÓCS Éva, Bp., 1989, 395.

fiát sem éppen akkor verte meg az urasági erdőispán felesége, amikor Vörös 1593-ban elégtételt vett, ugyancsak veréssel, az asszonyon. Tettét az úriszék előtt nem tagadta; nyilván jogosnak tekintette. És jogos lehetett az úriszék szemében is, mert miután tisztázták a verés okát, nem foglalkoztak a dologgal. Csak azzal kapcsolatban született ítélet, hogy az erdőispán falopáson érte Vöröst.²⁸ Szerintem a gyermek általános társadalmi státusa magyarázza az úriszék közönyét. Ha az erdőispán felesége Vörös Jurkó fiát megverte, nem tekinthette sérelemnek a verés megtorlását.

A gyermeket óvni szokták maguk a szülők és a hatóság is. Ilyen értelemben járt el például Batthyány Ferencné Szvetkovich Kata 1538-ban, amikor megtudta, hogy „egy szegény árvát”, a szövegösszefüggés szerint jobbágy árvát vittek az udvarába, de unokaöccse emberei elejtették. „Isten ellen való dolog ez”, írta Batthyány Kristófnak, és felszólította, hogy büntesse meg a bűnöst.²⁹ Több mint száz esztendővel később, 1655-ben a munkácsi uradalom egyik jobbágynak kínzásra, utána pedig akasztásra ítélték. A bíróság megállapította, hogy a felesége „társa az vétekben”, mégsem hozott ítéletet az asszony ellen. „Mivel négy nevetlen gyermeki vagynak, azokra nézve megmarad élete per gratiam” – szölte az indoklás.³⁰

A gyermeket nem szokták elhanyagolni, és nem szokták a halálát tétlenül várni. Sok adat tanúsítja a magas gyermekhalandóságot, de semmilyen adat nem utal arra, mintha nem lett volna szokás a beteg gyermeket gyógyítani. Hangsúlyozom: a gyermek gyógyításának szokásáról beszélek, nem pedig arról, hogy soha senki nem hanyagolta volna el a gyermekeit. Mert rossz szülők bizonyosan voltak, de a jobbágyi társadalomban nem volt szokás rossz szülőnek lenni.

Nem találkoztam még azokkal a magatartási motívumokkal sem, amelyeket Imhof, aki szerint a régiek nem voltak közönyösek, a gyermekhalandósággal kapcsolatban leír. Hosszan magyarázza, miért örültek a mai fogalmaink szerint elhanyagolt gyermekek halálának, vagy miért adták dajkaságba a gyermekeket, bár számíthattak rá, hogy a dajkánál a gyermek meghal. Imhof úgy értelmezi, az akkori világlátás szellemében mindez a gondoskodás jele volt.³¹ A magyarországi források nem szólnak semmilyen értelemben bűnös közönyről a gyermekkel szemben, és semmilyen értelemben nem beszélnek arról, hogy bárki is – bűnözőket kivéve – örült volna a gyermek halálának. Itt az sem volt szokás, hogy a gyermeket dajkaságba adják. Utólag aztán egyesek tényleg nyilatkoztak az Isten adta – Isten elvette gondolat szellemében, de amíg a gyermek élt, küzdöttek az életéért.

²⁸ *Úriszék, i. m.* (21. j.), 104.

²⁹ MOL, Batthyány család levéltára, P 1314, Missiles 3741.

³⁰ *Úriszék, i. m.* (21. j.), 967.

³¹ Arthur E. IMHOF, *Elveszített világok*, Bp., 1992, 169–185.

Egy kis faluban, Kupán élt például 1629-ben Ikervári András, akinek a kétéves, beteg kisfia meghalt. Ő az Isten akaratába belenyugodott. Előtte azonban harcolt a gyermekért. Így adta elő: „Sokat gyógyítottam és fáradoztam érte, de sehol meg nem tudták gyógyítani.”³² Koczó Mihály viszont nem Isten akaratának, hanem egy asszony ügyetlenségének tulajdonította gyermeke halálát. Beteg fiacskájához, ahogyan a gyermeket meghatározta, fogadta fel, az asszony adott is valami kenőcsöt, ami azonban nem használt. „Azért bizonyosan ómiatta halt meg az gyermek”, fejezte be Koczó az eset elbeszélését.³³

Van aztán adat olyan helyzetről, amikor az anyja mellét visszautasító csecsemő hetekig szalmazsálon keresztül kapott tejet.³⁴ Vagy a szopást ugyancsak visszautasító csecsemőhöz gyógyító asszonyt hívtak.³⁵ Furta Tamás Semptén 1618-ban gyermeke kezét gyógyította valakivel eredményesen.³⁶ Szenté Pál majdnem tíz évvel később Istók nevű unokájához hívott egy asszonyt, aki meg is gyógyította a kisfiút.³⁷

A házastársak életkora

A magzat és a gyermekek gondozásáról vagy a velük való törődésről szóló tényekből kiderült, hogy gyakran két generáció, szülők és nagyszülők is foglalkozhattak velük. A két generáció közötti különbséget vagy az emberek életkorát azonban rendkívül nehéz adatokkal követni, mert a jobbágyság forrásai ritkán adnak ilyen természetű információkat. Az Európa-koncepciókban érthetően nincsenek a hagyományos társadalmakról a kora újkorból származó életkori adatok; 20. századi statisztikák alapján következtetnek vissza. Ezeket elemezve mondják azt, hogy a nem európai emberek közül a nők tizennégy éves koruk körül mentek férjhez, a férfiak valamivel később házasodtak.

A házasság idején volt életkorokat nekem sem sikerült gyűjtenem. Sikert viszont három adatcsoport összeállítása. Az egyik 100, életkorával és családi állapotával együtt meghatározott nőtől, a másik 307, ugyancsak életkorával és – az özvegyiséget kivéve – családi állapotával együtt meghatározott férfitől származik, a harmadik 66 házaspár életkora, illetve különbsége. Egyik csoportot sem tekintem demográfiai mintának, de a három adatcsoportból együttvéve bizonyos, más adatokkal alátámasztható következtetések adódnak.

³² SCHRAM, *i. m.* (26. j.), III, 290.

³³ KLANICZAY–KRISTÓF–PÓCS, *i. m.* (27. j.), 792.

³⁴ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), III, 444.

³⁵ KOMÁROMY, *i. m.* (25. j.), 112.

³⁶ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), III, 240.

³⁷ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), III, 221.

A nők adatsorozatja az 1631 és 1704 közötti időből származik, és semmilyen szempont szerint nem válogatott. Egyszerűen úgy gyűlt össze, hogy ha egy forrás kétségtelenül jobbágyi állapotú nőt életkorával és családi állapotával együtt említett, akkor kiírtuk. A 100 nő közül 94 férjezett vagy özvegy és 4 hajadon volt a felvétel pillanatában.³⁸

A házassági szokások szempontjából a legfeltűnőbb az a tény, hogy a 94 jobbágyasszony közül csak 5 volt húszévesnél fiatalabb. Paxi Mihályné Katus asszonyról írták azt, hogy körülbelül tizennégy éves, Kósa Jánosné Örszöbet asszony és Szarka Jánosné Margit asszony volt tizenhat éves, végül Szabó János felesége Nógrád megyében tizennyolc. 5 tizenéves asszony jelenléte egy tökéletesen véletlenül összeállt 94 személyes csoportban nem utal arra, mintha a férjhez menés a jobbágyoknál tipikusan a nők kamaszkorában következett volna be. És nem utal abban az irányban a hajadonok 4 adata sem. Egyikük sem fiatalabb tizennégy évesnél, ami talán azt jelenti, hogy a tizennégynél fiatalabb lányokat nem tekintették férjhez menésre alkalmas korúnak; a források készítői mint gyermekeket emlegették őket, vagyis nem kerültek be a vizsgált csoportba.

A hajadonként meghatározottak közül 1 tizennégy éves, 1 tizenöt éves, 1 tizenkilenc éves, és 1 harminchat éves, bizonyos Bencze Anna Bereg megyében. Őt azonban a forrás nem egyszerűen az „incapillata” vagy „hajadon” fogalommal illeti, hanem „virgo honesta”-nak nevezi,³⁹ vagyis nyilvánvalóan rendkívül szokatlan volt ebben az életkorban nem férjezettnek vagy özvegynek lenni.

Végeredményben nagy fenntartásokkal ugyan, de a 100 adat alapján valószínűsíthető az, miszerint a jobbágycsaládok lányait nagyjából tizennégy éves koruktól, vagyis a nemi érettség bekövetkeztétől tekintették a 17. század során férjhez adhatónak, anélkül azonban, hogy abban az időpontban törvényszerűen vagy a szokások szerint tényleg férjhez is adták volna őket. Húszéves korukra viszont a jobbágylányok szinte törvényszerűen férjhez mentek.

Férfiaknál a murányi uradalomnak egy rendkívüli, mert a jelzett adatokat is tartalmazó urbáriumát használtuk, és szórt adatokat gyűjtöttünk. Az adatbázis ugyanabból az időből való, mint a nőké. Összesen 66 bizonyosan nő és 241 nőtlen jobbágyi állapotú férfi személyt ismerünk. A nők adatainak száma azért ilyen feltűnően alacsony, mert jobbágyférfiak nős voltát a források gyakorlatilag soha, semmilyen helyzetben nem tüntették fel. Csak akkor lehetünk bizonyosak abban, hogy nők, ha valamilyen okból a feleségükkel együtt szerepelnek. Olyan forrás pedig, amelyben jobbágyi státusú férj és

³⁸ Forráskritikát ezekkel az adatokkal szemben nem tudtunk alkalmazni. Esetleges elírásokat vagy tévedéseket semmilyen módszerrel nem lehet kiszűrni. A jobbágyi státus meghatározásához viszont ragaszkodtunk. Csak olyan személyek adatait használtuk, akiket a forrás jobbágyinak nevez.

³⁹ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), I, 30.

feleség nemcsak együtt, de ráadásul mindkettőjük életkorának az adatával fordul elő, elenyészően kevés. A nőtlenséget sem gyakran jelezték, különösen nem gyakran az illető életkorával együtt. Így az előnytelen forrásadottságokat figyelembe véve a 241 nőtlen jobbágyférfi életkori adata viszonylag sok.

A házasodási szokásokat tekintve feltűnő, hogy a szóban forgó 66 nő jobbágyférfi közül egyik sem volt huszonegy évesnél fiatalabb. A házasodás kamaszkori szokását az adatsor bizonyosan nem tükrözi. Ezt a tényt az adatok csekély volta miatt mint érdektelent akár el is lehetne vetni, ha a nőtlen jobbágyférfiak adatai nem utalnának ugyanebbe az irányba. Itt az a feltűnő, hogy nincs adatunk tizennyolc évesnél fiatalabb férfinél a „nőtlen” vagy más hasonló fogalommal megjelölt nőtlenségre. Vagyis úgy tűnik, a tizennyolcnál fiatalabb jobbágyfiúknál természetes, nem jelölendő állapotnak tekintették a nőtlenséget. A tizennyolc éves korhatárt viszont nem tartották feltétlenül döntőnek. Valószínűleg nem minden tizennyolc-tizenkilenc éves fiú nőtlenségét tüntették fel. Erre lehet következtetni abból, hogy viszonylag alacsony arányban fordulnak elő; a 241 nőtlenként ismert férfinak csak 6%-a volt a felvétel pillanatában tizennyolc vagy tizenkilenc éves. Huszonegy éves nincs a mintában, a húsz-huszonkét évesek viszont 10%-kal szerepelnek.

Ez adódhat az adatbázis bizonytalanságából, de lehet annak a következménye is, hogy a fiúk csak húszéves koruk körül léptek abba a státusba, hogy a társadalom a házasságot mintegy elvárja tőlük, a nőtlenségüket megjelölendő ténynek tekintse. A huszonkét évesnél idősebbek aránya mindenestre rohamosan csökken a nőtlen jobbágyok között. Huszonhárom, huszonnégy éves a mintában mindössze 3% volt, huszonöt 2%, huszonnyolc és harminc pedig mindössze egy-egy személy, ami mintegy 0,4–0,4%. Ugyancsak egy személyről tudjuk, hogy harmincnál lényegesen idősebben volt nőtlen, de a pontos életkorát nem ismerjük.

A 307 nő, illetve nőtlen férfire vonatkozó életkori adat végeredményben azt a következtetést sugallja, miszerint a 17. század során az volt törvényszerű, hogy a jobbágyférfiak nagyjából húszéves koruk körül megházasodjanak. Tizennyolc éves koruk előtt ritkán tették, huszonkét éves koruk utánra pedig csak ritkán halasztották.

A házasodási szokások egy másik elemére világít rá a házaspárok életkora közötti különbség. A természetes, társadalmi elvárásoknak megfelelő különbség a férj idősebb voltát kívánta; a 66 ismert házaspár közül mindössze 5 volt egykorúak kapcsolata, 7 házasságban a férj fiatalabb volt a feleségénél, de az óriási többség, 54 házaspár, idősebb férj és fiatalabb feleség együttélése volt.

A korkülönbség feltűnően ritkán tekinthető kirívónak, mert az adatok az 1–5, illetve a 6–10 éves korkülönbségnél halmozódnak. A férjénél 1–5 évvel fiatalabb 15 feleség volt, 6–10 évvel fiatalabb pedig 23 feleség. Ha figye-

lembe vesszük, hogy a házasodásra alkalmas korba a nők, illetve a férfiak néhány évnnyi eltéréssel kerültek, talán nem elhamarkodott az a következtetés, miszerint az 1–5 éves korkülönbség a felek első házasságát jelenti, a 6–10 éves pedig a második házasságukat, illetve mindkét fél második házasságát.

A kirívó, igen nagy, ritkán előforduló korkülönbségek, 5 húszévnnyi, 1 huszonnégy, 1 huszonhat és 1 harmincévnnyi viszont talán a férfiak soka-dik, a nők esetleg első házasságából következett. A legfiatalabb, feljebb már megnevezett asszonyok közül ketten mindenesetre a nagyon nagy korkülönbség mellett együtt élő házaspárok csoportjába tartoznak. Paxi Mihályné, aki tizennégy évesen bizonyosan nem lehetett előzőleg férjnél, 26 évvel volt a férjénél fiatalabb, a tizenhat éves, ugyancsak nyilván első házasságában élő Szarka Jánosné pedig 24 évvel, és csak Szabó Jánosné esett a leggyakrabban előforduló kategóriába, a férje 10 évvel volt idősebb nála. Az ugyancsak fiatal, tizennyolc éves Kósa Jánosné férjének az életkorát nem ismerjük. A legnagyobb korkülönbségnél viszont, ahol a férj 30 évvel volt idősebb a feleségénél, az asszony harmincöt, a férje hatvanöt esztendő volt, vagyis ez a házasság lehetett mind a kettőjük nem első kapcsolata.

A férjek oldalán ilyen nagy korkülönbség nem mutatkozott. 1 férj volt a feleségénél 18 évvel és 1 másik a feleségénél 10 évvel fiatalabb. 5 esetben mindössze 2–4 évnnyi korkülönbséget lehet regisztrálni. Mivel azonban szabályosnak nyilvánvalóan a feleség fiatalabb voltát tekintették, voltaképpen ez az utóbbi öt eset is a szokatlan kategóriájába esik, de sem ezek, sem a fiatalabb férjek teljes adategyüttese nem utal arra, mintha a gazdag öregasszonyok vagyonára éhes férfi gyakori jelenség lett volna.

Mindent összevetve úgy tűnik, az Európa-koncepcióknak igazuk van abban, hogy a házasság szokása általános volt. Rendkívül kevesen élhettek család nélkül. A házasság ideje azonban minden jel szerint a feltételezettnél később következett be, a lányok tizennyolc és a fiúk húszéves kora körül. Vagyis akkor, amikor az önálló gazdálkodásra alkalmasak voltak. Nem valószínű, hogy a jobbágyi gazdaságokban éretlen kamaszok házasságát támogatták volna.

A nem túl sok konkrét, de bizonyos értelemben tömeges adatból összeállt képet egyedi tények megerősítik. Arról tanúskodnak, hogy olyan korú fiatalok, akik az Európa-koncepciók szerint a hagyományos társadalmakban már tipikusan házasok voltak, valóságosan távol álltak ettől az állapottól. Így például egy asszony, amikor tréfálkoztak vele a lánya férjhez menéséről, ingerülten reagált. Majd ha elmúlik tizenhat éves, „lesz gyors a fejére tisztes-ségesen” – mondta.⁴⁰ Azaz elképzelhetetlennek tartotta, hogy a lányt tizenhat éves kora előtt férjhez adja. A németújvári uradalomban két árva fiút így határoztak meg: „két férfi gyermek, egyik lehet tizenhat esztendő, az másik

⁴⁰ KOMÁROMY, *i. m.* (25. j.), 209.

kisebb”.⁴¹ Vagyis a tizenhat éves fiút gyermeknek, semmiképpen nem nőslésre alkalmas korúnak tartották.

Végül a három bemutatott adatcsoportból kibontakozik egy tény az életkilátásokról is. Azt tanúsítja, hogy a 17. század jobbágyi társadalmában a férfiak a nőknél tovább éltek. Ezen a ponton félrevezető volna a nőtlenek, illetve hajadonok adatait bevonni, de a jelenség a férjezetten és a nők adatsoraiban világosan tükröződik. Az ötvenéves vagy annál idősebb személyek aránya a két csoportban feltűnően eltérő. A 60 nő vagy özvegy férfi közül 14 volt a felvétel idején ötvenéves vagy idősebb, és egy hetvenesztendőes férfiről is került adat ebbe a nagyon szűk adatbázisba, míg a 88 férjezett vagy özvegy nő között a legidősebb csak hatvanegy volt, és a nőknél mindössze heten múltak el ötvenévesek. Vagyis a férfiaknak majdnem egynegyede volt ötven felett, a nőknél ugyanez az életkor kevesebb, mint egytizedüknél található meg.

A többi adat pusztán a női népesség viszonylag fiatal voltáról tanúskodik. Ötvenéves vagy annál idősebb nőről mindössze 7 adatunk van. A többiek, összesen 61 nő a húszas, harmincas vagy negyvenes éveiben járt a róluk szóló adat rögzítése pillanatában. Ha ez az adatsor valóban jellemző, itt van a legnagyobb változás a kora újkori és a mai viszonyok között. Mert a házasság ugyan ma már nem általános, de a többé-kevésbé tartós párkapcsolatok szokását a fiatalok tizenhét-húszéves koruk körül kezdik el gyakorolni. A társadalom egyik fő gondja viszont az, hogy a férfiak korán halnak. Ha az életkori adatokat nem értelmeztem tévesen, a 17. században még fordítva volt. Feltehetőleg a szülés és a gyermekágy veszélyei okozták a nők korai halandóságát.

Az eredmény mindenesetre az volt, hogy a férfiak a házassági piacon egész életük során a nőknél hátrányosabb helyzetben voltak. Lehetőségeiket részint a szokás, részint demográfiai tények korlátozták. A szokás korlátozó ereje azt jelentette, hogy maguknál fiatalabb feleséget kellett keresniük, ami már az első házasság idején sem lehetett egyszerű, majd egyre nehezebbé vált. Az első házasság idején annak az általánosan érvényesülő demográfiai törvénynek a következtében, ami szerint egy-egy népességbe több fiú születik ugyan, de mire felnövekednek, a nemek aránya nagyjából egyenlővé válik, igen szűk körből választhattak. Mert a házasság korát elért férfiak száma körülbelül ugyanannyi volt, mint az azonos kategóriába eső nőké. A nők oldalán viszont sokkal nagyobb korkülönbséget tűrt a társadalom, mint a férfiaknál. Vagyis a lányok nem rúgták fel a szokást, ha a maguknál tíz évvel idősebbekre is kiterjesztették az érdeklődésüket, míg a férfiak még egy-két évvel idősebb feleséggel az oldalukon is kilógtak a sorból. Életkoruk előrehaladtával pedig a nők mind nagyobb csoportból választhattak, mert az egész társadalmon belüli arányuk csökkent, illetve a férfiaké nőtt. Így a har-

⁴¹ *Úrviszék, i. m.* (21. j.), 284.

minc-, negyvenéves, másodszor vagy harmadszor férjhez menő nők lehetőségei szinte korlátlanul váltak, míg az ugyanolyan korú férfiaké beszűkültek. Csak a szokás semmibe vételével léphettek túl a társadalmi felfogás szerint korban hozzájuk illő nők csoportján. Márpedig minden jel arra utal, hogy a hagyományt nem volt szokás figyelmen kívül hagyni.

Végeredményben pusztán az életkor, illetve a házastársak korkülönbsége alapján azt lehet feltételezni, hogy rendszerint korban egymáshoz illő emberek kerültek össze. Még hozzá nagy többségükben akkor kötöttek először házasságot, amikor nemcsak biológiailag, de fizikailag is érettek voltak rá. A hagyományos társadalom tagjainak tizenhét-húszéves korukig kellett legalábbis a látszat szintjén megőrizniük a tisztességüket. Körülbelül tíz évvel tovább volt ugyanez a feladatuk a nyugat-európaiaknak. Felmerül a kérdés, vajon nem teszi-e feszültté a nemek közti viszonyt, ha az emberek legszebb, szerelemre és gyermeknevelésre érett korukban nem élhetik ki szabadon, törvényes keretek között az ösztöneiket. És a fiatalság nem biztosíték ugyan semmire, de két fiatal talán könnyebben találja meg egymással a hangot, mint azok a párok, akik házasságkötés előtt viszonylag hosszú ideig éltek magányosan.

A szerelem

A szerelemre persze sem fiatalok, sem viszonylag idősök házassága sem ad garanciát. Igaz, a hagyományos társadalmak szerelem nélküli állapotát, illetve a szerelem nélküli állapot feltételezését nem is az életkorok, hanem a nem európaiak általános érzelmi közönye alapján állítják az európaiság koncepciói. Az ellenkezőjéről szeretnék néhány tényt bemutatni.

Bizonyság Geltovics János nevű jobbágyember 1675-ben azért akarta Kiss Pannát elvenni, mert szerette, okosnak tartotta, és házasság nélkül is a lány tanácsaira hallgatott. Így szól Geltovics egyik ismerősenek az elbeszélése: „Hallottam szájából..., ha ő Kiss Pannával összekeverülhetne, akkor lenne még ő ember, mert az okos, és most is az ő tanácsával él..., mondotta Geltovics János, hogy ő csak szereti Kiss Pannát, majd meghal, ha nem lát-hatja.”⁴²

Nem hiszem, hogy a nő és a férfi érzelmi egyenjogúságára épült szerelmet teljesebb módon le lehetne írni, mint ahogyan az érintett férfinak ez az ismerőse meghatározta. Nem tudom viszont, igazat mondott-e. Geltovics talán nem beszélt ilyen rajongó szeretettel Kiss Pannáról. De ha nem beszélt, még értékesebb az adat, mert azt jelenti, hogy szolgáltatója tudott ilyen érzésekről, hallgatóinál pedig feltételezte az ismeretüket. Vagyis az adat bizonyosan arról szól, hogy az örökös jobbágyság korának parasztjai ismerték az egyéni érzelmekre épült, lelki és testi szerelmet.

⁴² KLANICZAY-KRISTÓF-PÓCS, *i. m.* (27. j.), 167.

Kevésbé fennkölt, de ugyancsak egyénhez kötött érzelemről szól Nagy István története az Ugocsa megyei Péterfalván.⁴³ Róla egy Székely Erzsébet nevű húszéves fiatalasszony úgy tudta, állítólag a férfi saját elbeszéléséből,

hogy a szexuális életében súlyos zavarok vannak. A betegség miatt Nagy egy lányra, Lakatos Erzsókra gyanakodott. Így adta elő a férfitől szerzett értesülését a fiatalasszony: „Másra nem gyanakszik, hanem Lakatos Erzsókra, őmiatta nyomorék, mert ha a házában megyen Lakatos Erzsóknak, mindjárt felmered az monya, kész mindenre, de mihelt házábul kimegyen, minden férfisége elmúlik.”

Ezek a történetek csak nagyon közvetve szólnak házastársi szerelemről. Az elsőben ugyanis Geltovics azért nem tudta elvenni Kiss Pannát, mert már nős volt, a másodikban pedig Nagy legnagyobb gondja abból adódott, hogy a feleségével nem tudott házaseletet élni. Adataink tehát konkrétan a dolgok fonákját mutatják, szélesebb értelemben viszont, az érzelemtörténet szintjén a személyhez kötött, személyes érzelmek meglétét.

Pszichológiába, abba a problémába, hogy a házasság hogyan változtatja meg az érzelmeket, megváltoztatja-e őket, nem akarok belemenni. Nem értek hozzá. Forrásokat pedig lángoló házastársi szerelemről nem remélek. Egyrészt ebben a korban és a tárgyalt társadalmi közegben hiányzik a megfelelő forrástípus. Nincsenek jobbágyi én-iratok. Márpedig nem valószínű, hogy jobbágyemberek a külvilág előtt megfigyelhető módon lettek volna szerelmesek a házastársukba, vagy másoknak beszéltek volna ilyen érzelmekről.

Másrészt a házastársi szerelmet nemcsak abban a korban, hanem a modernitásban is nagyon nehéz megfogni. Tolsztojnak van igaza, aki az *Anna Kareninát* azzal kezdte, hogy „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az”.⁴⁴ A boldogtalanságot könnyebb megfigyelni, könnyebb írni vagy beszélni róla, és nagyon sokkal könnyebb a történetírásban ábrázolni.

Mindezzel először is azt szeretném elérni, hogy ne hasson abszurdnak, ha valaki az örökös jobbágyság korának embereiről szólva a világirodalom egyik legnagyobb íróját hozza szóba. Vagyis nem a jobbágyok boldogságáról beszélek, hanem arról, hogy a boldogság–boldogtalanság ellentétpárját náluk éppen úgy lehet keresni, mint más társadalmak tagjainál. A parasztokra tekintő szemléletnek olyannak kell lennie, amilyennel akár a modern embereket, akár a saját korukban a hatalmasokat vagy más társadalmi egységek tagjait nézzük. Akkor kiderül, hogy a jobbágyi házasság lehetett boldog vagy boldogtalan, de bizonyosan nem jelentette törvénszerűen egymással szemben közönyös emberek kapcsolatát.

⁴³ KOMÁROMY, *i. m.* (25. j.), 214–215.

⁴⁴ Lev TOLSTOJ, *Anna Karenina*, NÉMETH László fordítása, Bp., Európa Kiadó, 1963, 7.

A legfeltűnőbb, sok adattal dokumentált tény az, hogy a testiséget a szerelem természetes részének tekintették. Ahogyan egy Ilona nevű özvegy és szeretője, Fordos György borbélylegény, akiket parázναςág vádjával állítottak úriszék elé 1622-ben, mentették magukat. „Mivel, hogy mi szerettük

egymást, azért cselekedtük, mondták.”⁴⁵ A szeretkezés azonban törvényszerűen a házasság velejárója volt. 1591-ben Feketebátorban Gjorosi Mihálynéről mondták azt, hogy több férfi is „élte, mint övét”.⁴⁶ 1648-ban egy Borsod megyei faluban Szabó Pálnéval aludt egy legény „mint az feleségével”.⁴⁷ Egy asszony pedig, Nagy Kata, 1693-ban állítólag maga jellemezte úgy a viszonyát, hogy „sokszor hált, és mint az tulajdon férjével paráználkodott sokszor” Mónai Pállal.⁴⁸ Érthetően nevezte tehát Takácз János a hitvesi ágyat „szerelmes ágy”-nak. Mintegy mellesleg mondta gyermeke születésének elbeszélése során: „mikor az gazdám asszonynak gyermeke lött vala, az gazd-asszonyt osztán letekarejta az ő szerelmes ágyában” a bába.⁴⁹

Arról, hogy a házaspár egy ágyban aludt, számtalan adat van. Egy férj 1618-ban így említette hosszabb elbeszélés során mintegy természetesen: „az ágyon én belől fekvén, feleségem kívül”.⁵⁰ Hansl Erhard 1653-ban „feleségével az ágyban fekvén” látott meg valamit.⁵¹ Nagy Mihályné Csáton 1706-ban „az ura mellett feküdt az ágyon éjszaka”, amikor valami történt.⁵² Az állandó együtt alvás a szexualitás természetéből következően eredményezhetett oldott vagy feszült hangulatot a házaspár között, de bizonyosan nem törvényszerű közöny következtében alakult ki a szokása. Mellesleg jegyzem meg, nem találtunk adatot arról, hogy – rendkívüli körülményeket, például utazást vagy a csoportos szexet kivéve – többen aludtak volna a házaspár ágyában.

A testiségen túlmenő érzésekről olyan adatok tanúskodnak, mint az, hogy Pael Makucha férfitársai előtt sem restellte, hogy bánkodik a felesége miatt. Amikor 1648-ban elvitte az asszonyt gyógyíttatni, alighanem ott kellett hagynia Pázmányon, mert amikor hazaért Mindszentre, és meglátogatta egy barátját, akinél már vendégeskedett valaki, ő nem tartott velük az ivásban. Csak „sóhajtotta a feleségét”.⁵³ Arról, hogy férfiak feleségüket gyógyíttatják, kenőcsöt hoznak valahonnan, megint csak sok adat van. 1627-ben például

⁴⁵ *Úriszék*, i. m. (21. j.), 288.

⁴⁶ SCHRAM, i. m. (26. j.), I, 40.

⁴⁷ SCHRAM, i. m. (26. j.), I, 134.

⁴⁸ KOMÁROMY, i. m. (25. j.), 169.

⁴⁹ SCHRAM, i. m. (26. j.), III, 232.

⁵⁰ SCHRAM, i. m. (26. j.), III, 228.

⁵¹ SCHRAM, i. m. (26. j.), II, 716.

⁵² SCHRAM, i. m. (26. j.), I, 141.

⁵³ SCHRAM, i. m. (26. j.), I, 375.

ugyanabban a faluban mondta el Szenté Pál, hogy a feleségét gyógyíttatni vitte, Tuba Bálintné pedig azt, hogy a férjét kenőcsért küldte.⁵⁴

Van természetesen adat az ellenkezőjéről is. Amikor például Thavasz Máténé előbb a fiát, majd a férjét kenőcsért küldte volna, „az ura megöklözte”.⁵⁵ A férj nyilván nem ment el a kenőcsért. De bizonyosan nem ő volt az egyetlen férfi, aki a feleségét megöklözte. A férfiak az asszonyokat gyakran verték, vagy még durvábban is bántalmazták. Így 1582-ben egyszer Rohonczi Lőrinc, amikor hazatért megszokott szórakozási helyéről, a kocsmából, a felesége szemrehányásokat tett neki: Amúgy is szegények, adósságuk van; csak a „részegösködés” hiányzik. A férj haragjában egy hasáb fát ragadott, „hozzá ütött a feleségéhez. Úgy találta el őt, hogy azonnal meghalt”.⁵⁶ A verés eseteit azonban nem sorolom fel, mert a jobbágy vagy paraszt képeinek anyyira integráns része a feleséggel szembeni erőszak, hogy feleslegesnek tartom.

Nem felesleges viszont a nők magatartását megnézni a verés szituációjában. A hasáb fát Rohonczi Lőrinc azért vágta a feleségéhez, mert az asszony a részegségét nem tűrte szó nélkül, nem tartotta természetesnek, tiltakozott ellene. Ugyanígy tiltakozott Nagy Jánosné, amikor a férje részegen nem verte őt, hanem orditozott. A férj előbb kiment a méhesbe aludni, majd amikor megint szitkozódni kezdett, az asszony otthagyta. „Nem eszem addig egy kenyérből vele”, idézte önmagát az eset előadása során, „míg meg nem tisztít”, vagyis bocsánatot nem kér. Azzal elment egy ismerős családhoz. Ott töltötte az éjszakát. „Másnap hitták haza.”⁵⁷

Nagy Istvánét Érsemlyénben – nem tudjuk, milyen körülmények között – megverte az ura. „No, Nagy István, nem versz többször meg”, mondta neki. Több tanú szerint ennek a fenyegetésnek a fogamatja miatt lett nyomorék Nagy István. Baczkó János 1618 körül egy Sempte környéki faluban kegyetlenkedett a feleségével. Rendkívül rossz volt a házasságuk. Az asszony állítólag többeket is rá akart venni, hogy ölessék meg a férjét.⁵⁸ Egy asszony Jánosházán a fiaival együtt bezárta a kaput, hogy az ember ne tudjon hazamenni.⁵⁹

Mások egyszerűen, de nyilván nem ok nélkül, otthagyták a férjüket. Ahogy 1647-ben Hidvégi Magdolna, Körmendi András felesége nem is tagadta az úriszék előtt, hogy „újjobban” hozzáment Vörös Ferenchez, de védekezése szerint első férje „szabad levelet” adott neki.⁶⁰ Még több ilyen eset ismeretében is meglepődtem azonban azon, hogy milyen gyakran került férjét

⁵⁴ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), I, 416, 426.

⁵⁵ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), I, 47.

⁵⁶ *Úriszék*, *i. m.* (21. j.), 68.

⁵⁷ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), I, 157.

⁵⁸ SCHRAM, *i. m.* (26. j.), III, 228.

⁵⁹ *Úriszék*, *i. m.* (21. j.), 305.

⁶⁰ *Úriszék*, *i. m.* (21. j.), 361–362.

elhagyó asszony ügye hatóságok elé. Jellegzetes példát ad a zempléni református egyházmegye egyetlen ülésének jegyzőkönyve. Bár egy évben többször is tárgyaltak házassági eseteket, válást, elhagyást, házasságtörést és hasonlókat, 1639-ben egy alkalommal 15 ügy került a lelkészek gyűlése elé. Közülük

kettő prédikátort, illetve iskolamestert érintett, ezért nem vettem őket számba. Maradt 13 kereset; 6 azért indult, mert feleség hagyta el a férjét, 4 esetben férfi a jegyesét, és csak 2 férj hűtlen távozása miatt fordult az egyházi hatósághoz asszony.⁶¹

Vagyis az egyházmegye egyetlen ülésére 6 keresetet azért nyújtottak be, mert feleségek elhagyták a férjüket, 6 esetben pedig nők, mátkák vagy feleségek nem tűrték sorsukba belenyugodva a vőlegény, illetve a férj távozását. Az eltűnt asszonyok közül Pál Jánosné Kisrozvagyról Barnabás Jankóval ment el; gyermekeit is magával vitte. Egy helmei ember felesége, Ilona a gyermekeket a férjénél hagyta. Bereczki András feleségének már Bereczki előtt is volt férje; a hűtlen elhagyás után nyilván újból férjhez ment, vagy együtt élt valakivel. Tilo Pál felesége bizonyosan új házasságot kötött: a helyi esperes tanúsította, hogy nemcsak összeeskette valakivel, de már gyermekei is vannak. Egy asszony, Füzesi Demeterné, aki Lengyelországba ment, hazaüzent, hogy megváltoztatta a vallását, „pápista paphoz gyónt”, vagyis az otthoniak már nem illetékesek felette.

A férjüket elhagyó nők tehát sokféle új sorsot választottak maguknak, és többségük bizonyosan nem volt feddhetetlen. Erkölcsileg nem példaképek, nem egy közülük tudatosan bigámiára lépett, egy elhagyta a gyermekeit. Az egyházi jegyzőkönyvekből pedig nagyobb merítéssel sokkal népesebb csoportot lehetne mint vétkest bemutatni. Az akkori emberek lényegét tekintve azonban nem az a fontos, hogy külső szemlélő szerint volt-e okuk arra, amit cselekedtek, hanem a cselekedet maga érdemel figyelmet. Mert talán az új helyzetben sem lettek boldogok, de az éppen adott boldogtalanságba nem nyugodtak bele.

Nem nyugodtak bele egyébként a férfiak sem. És nemcsak azokra gondolok, akik a mátkájukat vagy a feleségüket elhagyták, hanem a keresetet indítókra is. Ők azért fordultak az egyházi hatósághoz, mert feleségük hűtlen távozása után újra akartak nőülni.

Befejezés

Itt nem szeretnék belemenni a válás lehetőségének protestáns és katolikus különbségébe. Egyrészt azért nem érinteném, mert a hűtlen elhagyás körül-

⁶¹ *A zempléni református egyházmegye jegyzőkönyve*, Tiszáninnen Református Egyházkerület Levéltára, Kgg, I, 1, 319–323. – Itt köszönöm meg Dienes Dénes segítségét a fénymásolatokért.

ményei arra utalnak, hogy a hivatalos elválasztás az akkoriak szemében sokkal kevésbé volt jelentős, mint ahogyan feltételezzük. Másrészt a szerelem–házasság témáját követve nem érzékelttem az emberek cselekedeténél a felekezeti hovatartozásból következő sajátságokat.

Ez azonban – az egyházi tanítások hatása a mindennapokra és a hívek vagy hívők életmódjára – már más téma. Itt csak azzal a tétellel szemben kívántam kételyeket támasztani, hogy az örökös jobbágyság parasztjai tompa, érzelmileg közömbös, a sorsukba a változtatás szándéka nélkül belenyugvó emberek lettek volna.

Kételyeken túlmenő, határozott véleményhez a paraszti gazdálkodás belső sajátságainak megfigyelése vezethet.

PÓSÁN LÁSZLÓ

A nemiség és testiség szemlélete a középkor és reneszánsz idején

A mai kor hajlamos arra, hogy a középkort, s különösen a szerelem és szexualitás korabeli megítélését a teológiai értekezésekben, erkölcsi példázatokban, prédikációkban, hagiográfiai írásokban hirdetett tiltások, szigorú korlátozások s elvárások alapján ítélje meg, és csak mellékesen vesz tudomást a középkori irodalomban vagy egyéb írott forrásokban megjelenő szerelem szabados jellegéről, a házasságtörés és a lovagi szolgálatért járó szexuális fizetség természetességéről.¹ Ezzel szemben viszont a reneszánszt úgy tekinti, mint egy olyan korszakot, amelyben feloldódtak a meztelen, sőt erotikus testre, valamint a szexualitásra, nemi vágyakra vonatkozó középkori tilalmak.² Nemcsak hogy elmosódtak, eltűntek ezek a korlátozások, hanem a reneszánsz képzőművészet a festészetben és a szobrászatban egyenesen diadalra vitte a meztelen testet, és a középkor hagyományaival szakítva igyekezett megtalálni az emberi test legharmonikusabb arányait.³ Összességében tehát a köztudatban élő kép általában az, hogy a szigorú, aszketikus elveket valló, minden testi funkcióhoz kapcsolódó megnyilvánulást a bűn tartalmával felruházó középkorral szemben a reneszánsz szabad folyást engedett az életörömmnek, a testi szerelemnek, szexualitásnak.

Kérdés persze, hogy ítéletünk-e egy-egy korszakról ennyire sommásan? Megalapozottak-e a köztudatban szinte toposzá vált képek? Tagadhatatlan, hogy a fennmaradt irodalmi vagy képzőművészeti alkotások, egyéb írott források korszakok szerinti számszerű arányai ezt a vélekedést látszanak alátámasztani. Sokkal több meztelen vagy éppen erotikus témájú festmény, szo-

¹ PAPP Gábor, *A reneszánsz kor = Fejezetek a szexualitás történetéből*, szerk. OLÁH Tamás, Bp., 1986, 174; TÓTH Péter, *A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században = Rendi társadalom – polgári társadalom. 3. Társadalmi konfliktusok*, szerk. A. VARGA László, Salgótarján, 1991, 51.

² KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata (Elias) = K. G., A civilizáció peremén*, Bp., 1990, 76.

³ Jean DELUMEAU, *Reneszánsz Európa kultúrtörténete*, Bp., 1997, 86.

bor, irodalmi mű stb. ismert a reneszánsz korából, mint az ezt megelőző századokból. Abból az álláspontból kiindulva, hogy egy-egy korszak értékrendje, normarendszere, erkölce, mentalitása nyomot hagy, megnyilvánul a kor legszélesebb értelemben vett kultúrájában, kézenfekvőnek és logikusnak tűnik az a következtetés, hogy a középkorhoz képest a reneszánsz a szabadság korszakát jelentette.

Ha azonban árnyaltabb és pontosabb képet szeretnénk alkotni erről a kérdéskörrel, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kulturális javak átöröklődését a történelem során számos tényező befolyásolhatta. A fennmaradt alkotások, emlékek statisztikai mennyisége alapján még egyáltalán nem biztos, hogy helyes következtetésekre jutunk. A középkor döntően latin nyelvű írásbelisége mellett, mely főleg a klerikus réteghez kapcsolódott, s így az esetek többségében magán hordozta az egyház hivatalos álláspontját, szemléletét, a jórészt orális és csak kis részben népnyelven megörökített világi irodalom jóval kisebb mértékben öröklődött át változatlan formában a későbbi századokra. A reneszánsz idején már számottevően jelentősebb volt az írni-olvasni tudók aránya, sokkal több mindent jegyeztek le, nagyobb mennyiségű írott anyag hagyományozódott át az utókorra. A könyvnyomtatás elterjedése szintén nagy mértékben hozzájárult ehhez. A gazdaság és a társadalom 14–15. századra bekövetkezett kommercializálódása⁴ következtében szélesebbé vált a megrendelők, mecénások és befogadók köre is. A középkor századaiból tehát sokkal kevesebb minden hagyományozódott át napjainkra, mint a reneszánszból. A már említett tényezőkön kívül ebben nagy szerepe volt annak is, hogy minden kor a maga vallási és kulturális értékrendje, normarendszere alapján alakítja át vagy semmisíti meg az előző korokból származó, általa nem elfogadható alkotásokat. A 16. században kibontakozó reformáció számos irányzatának puritanizmusa így Európa-szerte nagyon sok középkori kulturális hagyományt vagy örökséget számolt fel.⁵

A középkor, de a reneszánsz esetében is, a különböző kulturális alkotások, írott források, irodalmi művek vizsgálatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a modern kor szemléletétől eltérő tény, hogy a mindennapi életben természetes, hétköznapiak számító, megszokott magatartásformák, erkölcsi normák, értékek csak viszonylag ritkán, s akkor is inkább mellékesen, kiegészítésképpen lettek megörökítve. Lejegyzésre elsősorban a mindennapoktól eltérő, különleges magatartások vagy események bizonyultak méltónak. Ha szűkebb témánknál maradunk, ilyennek tekinthetjük például Giselbert de Mons, 12. századi francia krónikást, aki művében uráról, Hainaut grófjáról, cselekedetei szokatlan voltán csodálkozva, a következőket jegyezte fel: „ami még ritkább a férfiaknál, egyetlenegy asszonynak élt csupán, és egyedül vele

⁴ Michael NORTH, *Pénztörténeti lexikon az aranytól a záloglevélig*, Bp., 1998, 73.

⁵ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkor Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., 1991, 250–251.

beérte”.⁶ Már ebből a rövid megjegyzésből is következtethetünk arra, hogy Giselbert de Mons korában, tehát a virágzó vagy érett középkorban nem a monogám kapcsolatok számítottak természetesnek. A középkor századai-ból a szexualitásra vonatkozóan fennmaradt nagy számú tiltás ugyancsak ezt a képet erősíti: az ismétlődő tiltások azok hatástalanságát mutatják, azt, hogy az egyház, vagy pontosabban annak néhány nagy tekintélyű és tudós személyisége által megfogalmazott elvárások még nem váltak a társadalom általánosan elfogadott normájává.⁷ A középkorból ismert alkotásokat, műveket tehát egyfajta „negatív” megközelítésben kell szemlélnünk: amit gyakran tiltottak és kárhoztattak, az a valóságban nagyon is létező volt, a társadalom mindennapi életében magától értetődően természetesnek számított. Így többek között a meztelenség, a szexualitás is, talán sokkal inkább, mint a reneszánsz és a reformáció korában, ahol az erősebbé vált társadalmi, egyházi és törvényi kontroll miatt a mindennapok természetessége helyett a testiség és nemiség már korántsem minősült szabadon megélhető, természetes dolognak, hanem sok esetben egyfajta „tiltott gyümölcs”-é vált. A reneszánsz képzőművészetben, különösen a festészetben az arány és harmónia elvei szerint megkomponált s idealizált eszményi szépséget megjelenítő meztelen emberi test már távol került a hétköznapi valóságtól. Ha a középkori festmények felöltözött és a reneszánsz meztelen alakjait szemléljük, szinte magától kínálkozik a földi és égi szerelmet allegorizáló korabeli alkotásokra vonatkozó asszociáció, amelyeken a földi szerelem mindig ruhába öltözött, az égi pedig meztelen nő képében jelenik meg, mint például id. Lucas Cranach vagy Tiziano képein.⁸ A ravasz erotikával elfedő és sejtető öltözetek – minden korban – sokkal inkább felszították a testi vágyakat, mint a teljes meztelenség,⁹ mely sokkal inkább a büntelenséget, tisztaságot jelképezte, ahogyan Ádám és Éva is élt a Paradicsomban, s csak a bűnbeesés után fedték el testüket.¹⁰ A reneszánsz festmények meztelen alakjai, még ha valós személyekről is készültek, a korabeli ízlés és értékrend alapján legtöbbször idealizált, szinte égi szépséget jelentettek meg, s nem a hús-vér valóságot.¹¹

Jelen tanulmányunkban azt próbáljuk meg bizonyítani, hogy a meztelenség és szexualitás a középkorban sokkal természetesebb, magától értetődőbb és szabadosabb volt, mint a reneszánsz idején. Ennek során – jóllehet indo-

⁶ Idézi Georges DUBY, *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*, Bp., 1987, 322.

⁷ KLANICZAY Gábor, *Középkori vaskosságok = Fejezetek a szexualitás történetéből*, i. m. (1. j.), 159.

⁸ HOPPÁL Mihály, *A meztelenség mint az erősz. tagadása = A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben*, szerk. HOPPÁL Mihály–SZEPES Erika, Bp., 1987, 235.

⁹ KLANICZAY Gábor, *A nudizmus = Fejezetek a szexualitás történetéből*, i. m., (1. j.), 247.

¹⁰ HOPPÁL Mihály, i. m., (8. j.), 235.

¹¹ HELLER Ágnes, *A reneszánsz ember*, Bp., 1998, 187.

kolt lenne – nem kívánunk a reneszánsz időbeli kezdetének meghatározásával vagy az ezzel kapcsolatos különböző vitákkal foglalkozni, hanem egyetértve Leonyid Batkin megállapításával, Itália esetében azt a 14. század közepétől, Európa északibb területein pedig jó száz évvel később, a 15. század közepétől-végétől számítjuk.¹²

A középkorban a meztelenséggel, nemi szervekkel és szexualitással kapcsolatos természetességet, a társadalom széles rétegeinek, sőt még a hívőkkel nap mint nap érintkező papságnak a viszonyulását is jelzi, hogy az egyházi szertartásokba ősi, még a kereszténység előtti népi termékenységrítusok és szokások épültek be. A különböző dramatikus népszokások tele voltak (s részben vannak még mind a mai napig) rituális, erotikus és fallikus megnyilvánulásokkal.¹³ Mindezek nem magához a nemi aktushoz kapcsolódtak, hanem elsősorban azokhoz a népi babonákhoz, hiedelmekhez, melyek szerint, ha bizonyos tevékenységeket meztelenül végeztek, az védelmező, óvó mágiaát jelentett. Így például számos helyen meztelenül vetettek, meztelenül járták körül a szántóföldet, hogy megóvják a gabonát az időjárás és a kártevők pusztításaitól, vagy meztelen lányok húzta ekével szántották körül a települést a járványok elleni védekezésül. A néphit a meztelenséget a mágikus varázscselekvés fontos részeként értelmezte, ami a kultúra nyilvános szférájában játszódott le. Ez a nyilvános meztelenség nem keltett erotikus képzeteket, semmi köze sem volt a szexualitáshoz.¹⁴ Azt, hogy a népi hiedelmekkel összefonódó, mágikus tartalmú meztelenség a középkorban mennyire általános volt, még a 16. századi, tehát kora újkori források is igazolhatják. Bornemisza Péter például az *Ördögi kísértetek* című művében mint régi – s természetesen a reformáció híveként kárhozatosnak s szemérmetlenül bűnösnek talált – szokásról számolt be akkor, amikor arról írt, hogy az egyik német városban a meddő nők gyermekáldást remélve, ölükben egy bárányval, meztelenül járták körül a templomban az oltárt.¹⁵ Bizonyára a különböző rontások elleni védelmet szolgálta az a szokás is Nyugat-Európában, hogy a vendékként érkező fejedelmeket, uralkodókat a város kapujában gyakran meztelen asszonyok és lányok fogadták, mint 1461-ben XI. Lajost Párizsban, vagy 1468-ban Merész Károly burgund herceget Lille-ben. Ez a szokás még a 16. század első felében is élt, hiszen 1520-ban Antwerpenben V. Károly császárt ugyancsak ruhátlan nők fogadták.¹⁶ Mivel a korabeli krónikák s évkönyvek a fejedelmi látogatásokra, s nem a meztelen lányok

¹² Leonyid BATKIN, *Az itáliai reneszánsz*, Bp., 1986, 7–45.

¹³ UJVÁRY Zoltán, *Erotikus és fallikus megnyilvánulások a dramatikus népszokásokban = Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a népművészetben*, i. m. (8. j.), 163.

¹⁴ HOPPÁL Mihály, i. m. (8. j.), 228–235.

¹⁵ UJVÁRY Zoltán, *Folklor az Ördögi kísértetekben*, Debrecen, 1999, 139.

¹⁶ PAP Gábor, i. m. (1. j.), 186.

általi fogadtatásra helyezték a hangsúlyt (ez utóbbiról csak mellékes megjegyzésként szóltak), bizonyosnak tűnik, hogy ezek a megörökített események nem kivételt jelentettek, hanem sokkal inkább általános szokást tükröztek.

Az a szokás, hogy az ártó varázslás és rontás elhárítása céljából meztelen nemi szerveket mutogattak, néhol még a keresztény szakrális helyekre, a templomokba is beköltözött: számos középkori oszlopfőn láthatunk illetlenül kitárulkozó nőket és férfiakat, sőt széthúzott női nemi szervet hangsúlyosan kiemelő faragványokat is, mint például a csehországi Eger templomában, az Árpád-kori magyarszentpáli templom pillérfőjén vagy különböző ír faragványokon.¹⁷

A középkori karneválok, népi ünnepek, piaci, lakodalmi multságok, farangi szokások ugyancsak bővelkedtek szexuális megnyilvánulásokban, szabados táncokban és játékokban, amelyek szintén gyakran meztelenedéssel jártak.¹⁸ A középkori városok mindennapi életéhez hozzátartoztak a fürdőházak is, ahol nemcsak a meztelenség volt természetes, hanem – a korabeli festmények tanúsága szerint – a nemek együttléte, közös fürdőzése is. Ezeket a képeket szemlélve megállapítható, hogy a meztelen testek látványa semmiféle kínos érzést nem keltett, de ezt néhány korabeli feljegyzés is megerősíti. 1438-ban például egy Bruges-be látogató spanyol nemes a közösen fürdőző meztelen férfiakról és nőkről azt jegyezte fel, hogy itt az emberek ezt „ugyanolyan becsületes dolognak tartják, mint a templomba járást”.¹⁹ A katolicizmus fővárosában, Rómában a középkorban több száz fürdőház működött, de a korabeli városokban is átlagosan 10–20 fürdő volt. 1292-ben például Párizsban 26-ot lehetett összeszámolni. 1387-ben Frankfurtban 29 fürdőtulajdonost tartottak nyilván. A 15. században Ulm városában 11, Nürnbergben 12, Augsburgban 17, Bécsben 29, Badenben pedig 30 fürdőház volt.²⁰

De nemcsak a fürdőkben volt természetes a meztelen férfi és női testek promiskuitása, hanem sokszor még a városok utcáin is. Az emberek ugyanis gyakran még otthon levetkőztek, mielőtt a fürdőházba mentek. Guarinonius

¹⁷ KARL MEISEN, *Der böse Blick, das böse Wert und der Schandenzauber durch Berührung Mittelalter und in der neueren Zeit*, Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde III, 1952, 169–225; JUNG Károly, *Folkloradatok egy középkori pillérfő értelmezéséhez = A szerelem kertjében*, i. m. (8. j.), 77, 84, 88; LÁSZLÓ Gyula, *Régészeti tanulmányok*, Bp., 1977, 188–189; KLANICZAY Gábor, i. m. (7. j.), 155.

¹⁸ BURKE, i. m. (5. j.), 222; KLANICZAY Gábor, i. m. (7. j.), 155; KLANICZAY Gábor, *A karnevál szelleme (Bahtyin) = A civilizáció peremén*, i. m. (2. j.), 48.

¹⁹ Idézi Lewis MUMFORD, *A város a történelemben*, Bp., 1985, 278.

²⁰ KULCSÁR Zsuzsa, *Így éltek a lovagokban*, Bp., 1967, 216–217; MUMFORD, i. m. (19. j.), 277. Minderről bővebben Georges VIGARELLO, *Wasser und Seife, Puder und Parfüm, Geschichte der Körperhygiene seit dem Mittelalter*, Frankfurt a. M.–New York–Paris, 1988.

éppenséggel arról panaszkodott, hogy az ifjak és a fiatal lányok gyakran szégyentelenül mezítelenül rohagálnak az utcán a fürdőházakba.²¹

A testi higiénia és társasági élet lehetőségén túl a középkori fürdőházak gyakran még a bordély szerepét is betöltötték. Egy 13. századi leírás szerint például Erfurt város „fürdői nagyon kellemesek... hozzád lép egy csinos asszony, szűzi arccal – ez bizony tetszik majd neked –, s ügyesen elrendezi hajfűrtjeidet. Ki ne csókolná meg, ha kedve van rá, s ha ő egyáltalán nem ellenzi? Fizetségnek nem kérnek többet egy dénárnál...”²² A 15. század közepén Valenciennes-ben a burgund herceg, amikor egy angol követségre várakozott, lefoglalta magának és kíséretének a város fürdőházait, ahol mindent meg lehetett találni, ami Venus mesterségéhez tartozott: ki-ki tetszése szerint választhatott, és mindezt a herceg fizette.²³

A középkorban az sem volt szokatlan, hogy a nők (általában szolgálók) levetkőztették a vendéget, reggel megfürdették, vagy simogatták, amíg elaludt.²⁴ De fordítva is igaz volt: a lovagi udvari kultúra része volt, hogy a férfi (vagy férfiak) jelen voltak, sőt segédkeztek az úrnő levetkőzésénél. „Bizony rosszul teszi (ti. az úrnő) – mondja egy korabeli trubadúr, Bernard de Ventadorn –, ha nem parancsolja meg, hogy jelen legyek, amikor levetkezik”.²⁵ A középkorban az emberek többnyire meztelenül aludtak, szülők gyerekekkel, háziak vendégeikkel egy szobában vagy akár egyazon ágyban, ami lehetőséget teremtett a szexuális vágyak kielésére.²⁶ Ilyen helyzetekre vonatkozóan a középkori világi irodalomban számos példát találhatunk. A *Canterbury mesék*ben például az Ispán által elbeszélte történet éppen arról szól, hogy a molnárnál megszálló diákok a háziakkal egy szobában aludtak, s így eshetett meg, hogy a molnárnak „megprűtykölték lányát és asszonyát”.²⁷ Persze hasonló végkifejletű történeteket Boccaccio elbeszéléseiben is találunk.

Az a tény, hogy a késő középkorban és a kora újkorban számos Boccaccio-novella gyorsan folklorizálódott,²⁸ azt mutatja, hogy a novellák pajzán, gyakran erős szexuális tartalma egyáltalán nem állt távol a mindennapok gya-

²¹ MUMFORD, *i. m.* (19. j.), 277; Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., 1987, 315.

²² KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 216.

²³ Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, ford. SZERB Antal, Bp., 1976, 84; KLANICZAY Gábor, *i. m.* (7. j.), 161; PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 176.

²⁴ KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 29.

²⁵ ÁDÁM Péter, *Az udvari szerelem és társadalmi háttér. Fejezetek a szexualitás történetéből*, *i. m.* (1. j.), 149.

²⁶ ELIAS, *A civilizáció folyamata*, *i. m.* (21. j.), 318, 321; KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 36.

²⁷ Geoffrey CHAUCER, *Canterbury mesék*, Bp., 1987 (A világirodalom klasszikusai), 126–127.

²⁸ NAGY Ilona, *Ádám és Éva. Az erős keletkezésének mondái = Erős a folklórban*, *i. m.* (8. j.), 120; NAGY Olga, *A szerelem témái a népmesékben = Erős a folklórban*, *i. m.* (8. j.), 111.

korlatától és értékrendjétől. A meztelenség mellett tehát a szexualitás is a középkori élet természetes velejárója volt. A társadalom szexuális életét a kereszténység korántsem befolyásolta olyan mértékben, ahogyan azt ma esetleg sokan feltételezik. A sűrűn ismétlődő egyházi tiltások éppen e tilalmak hatástalanságát mutatták.²⁹

A keresztény Európa mentalitására, értékrendjére, viselkedési normáira az egyházi elvárások helyett sokkal erősebben hatottak az örökölt hagyományok, s különösen a germán népek tradíciói, melyek a kereszténység felvételével sem módosultak lényegesen, hanem inkább beépültek annak rendszerébe. A szexualitással kapcsolatos magatartás, erkölcs is a mindennapi életben hosszú ideig szinte változatlan maradt. A germánok ilyen tartalmú viselkedéséről a legkorábbi írott feljegyzések a 9–10. századi arab utazók tollából maradt fenn, akik megörökítették a varégok életvitelét, szexuális magatartását. Minderre elsősorban azért figyeltek fel, mert az, ami a varégok számára természetes volt, az az arabok szemében megütközést keltett. Ibn Fadlan például a varég kereskedők szokásairól azt írta, hogy a fiatal rabszolganőket cselekvés közben mutatták be, amit mindenki végignézett. „Gyakran megtörtént – írta –, hogy valamennyien ezzel voltak elfoglalva, egymás szemé láttára, amikor vevő érkezett, hogy egyiküktől megvásároljon egy lányt. Amikor rátalált, az (ti. a varég kereskedő) éppen szeretkezett, de nem hagyta ám abba, amíg célját el nem érte.” Amin Razi beszámolója szerint a rusz (varég) király 400 emberének (azaz katonai kíséretének) mind van egy rabszolganője, és „ha elfogja őket a vágy, királyuk jelenlétében szeretkeznek velük. Maga a király is nyilvánosan szokta átadni magát vágyainak, ezért az ilyen viselkedést nem tartják helytelen cselekedetnek. Udvari embereitől eltérően azonban ő 40 ágyasa közül választhatott, és szórakozás közben gyakran még trónjáról sem szállt le.”³⁰

Az ágyasság intézménye a keresztény Európa társadalmában is hosszú ideig fennmaradt. A 12. század végén Ordericus Vitalis leírása szerint Thomas de Councy „negyedszáz ágyast” (meretrices, pellices) tartott a várában.³¹ A 13. század elején Lambertus Ardensis krónikája 88. fejezetében a Guinesház egyik tagjáról, Baudouin grófról a következőket írta: „Serdülőkorától késő öregségéig ágyékát féktelen nemi vágy bizsergette türelmetlenül”, s különösen a fiatal szűz lányok tetszettek neki. 1206-ban a temetésén 33 gyermeke jelent meg, de közülük csak 10 származott törvényes házasságból.³² A korabeli krónikások II. Henrik angol királyról is feljegyezték, hogy környezetében nem voltak biztonságban a vazallusok feleségei és lányai, sőt a király még

²⁹ KLANICZAY GÁBOR, *i. m.* (7. j.), 154.

³⁰ Idézi Rudolf PÖRTNER, *A viking kaland*, Bp., 1983, 113–114.

³¹ DUBY, *i. m.* (6. j.), 192.

³² *Uo.*, 318–319.

fia menyasszonyát is elcsábította.³³ Az ágyasságot a társadalom normáihoz és gyakorlatához igazodva hosszú ideig még az egyház is elnézte, hallgatólagosan tudomásul vette. I. Leó pápa ezzel kapcsolatosan például a következőket írta: „A férfi, aki ágyasát elküldvén megházasodik, nem újránházasodik: az ágyasság nem volt teljes jogú házasság... a férfival egyesült asszony (juncta) nem felesége (uxor) a férfinak.”³⁴ Az ágyasság elfogadásához és a sexualitással kapcsolatos hozzáálláshoz jelentős mértékben hozzájárult az, hogy a középkorban számos klerikusnak is volt felesége vagy ágyasa.³⁵ Az egyház csak a 11. század utolsó harmadától, a gregoriánus reformmozgalommal kezdett minden egyházi személlyel szemben szegregatív, önmegtartóztató, korábban csak a kolostorokra érvényes aszketikus elvárást támasztani.³⁶

Ha az ágyasságot az egyház el is nézte, a poligámiát minden esetben határozottan elítélte. A 12. század utolsó harmadában a krakkói püspök például azért közösiített ki egy magas méltóságú urat, mert az „prima uxore vivente aliam superduxerat” (még felesége életében másik asszonyt vett magához).³⁷

A nemek közötti kapcsolatokat szabályozó középkori szokásjogok az ágyasság mellett hosszú ideig megengedték az egyszerű viszony fölé helyezett Friedelehe intézményét, amely azonban a római jogban „törvényes házasságnak” megfelelő Muntehe alatt állt. Ez a másodrendű együttélés a fiatal fiúk szexuális életének megzabolázására szolgált, és általa még nem kötelezték el magukat véglegesen. Az írott források azt mutatják, hogy ez a rugalmas házassági forma a 10–11. században erős gyökeret vert Nyugat-Európában.³⁸ A Friedelehet Észak-Franciaországban e századokban csak úgy emlegették, mint „dán módra” kötött házasságot. Hódító Vilmos esetében is anyja „more danico” volt hitvese a normann Róbert grófnak, s a későbbiekben, a gregoriánus szigor terjedésével ezért kapta a „Fattyú” melléknevet. (Mindenesetre ez a példa is jól mutatja, hogy a középkori Európára milyen erős hatást gyakoroltak a különböző germán népek szokásai, hagyományai.) A korai és virágzó középkorban az emberek, s különösen a nemesek általában még igen szabadosan kezelték a házasságot. A férfitársadalom – Georges Duby megfogalmazása szerint – egyáltalán nem rosszállotta a férfiak genetikai kiáramlását, sőt egyenesen dicsérte, ha tűzük nem aludt ki egy örömlány, szolgálólány vagy szerető, ágyas ölében. A család és a tágabb rokonság nem gátolta

³³ Kaari UTRIO, *Éva lányai. Az európai nő története*, Bp., 1989, 133.

³⁴ DUBY, i. m. (6. j.), 53.

³⁵ C. KLAPISCH-ZUBER, *Die Frau und die Familie = Der Mensch der Mittelalters*, hg. v. J. LE GOFF, Frankfurt am Main, 1996, 324.

³⁶ Georges DUBY, *Társadalom és ideológiatörténet*, Világosság, 1978/5, 306.

³⁷ *Catalogi episcoporum Cracoviensium*, ed. J. SZYMANSKI, Monumenta Poloniae Historica, 3, X/2, Warszawa, 1974, Nr. 57. és Nr. 89.

³⁸ DUBY, i. m. (6. j.), 54.

a házasságon kívüli szexuális szórakozást.³⁹ A fattyú megszokott jelenség volt, ezeket az apák nem leplezték, nem taszították el, általában együtt nevelkedtek a házasságból származó törvényes gyermekekkel. A nemesi társadalomban ugyanolyan nemesnek tartották őket, mint a többieket, apjuk vérenek privilégiumokat köszönhettek. Jogaik egyedül az öröklésre vonatkozóan voltak korlátozottak.⁴⁰ II. Frigyes német-római császárnak például több, házasságon kívül született fia is volt. Közülük Manfred a tényleges kormányzást kézben tartva apja halála után még évekig fenntartotta a Staufok itáliai hatalmát.⁴¹ Károly Róbert magyar király törvénytelen fia, Kálmán herceg, győri püspök lett, Hunyadi Mátyás pedig még arra is kísérletet tett, hogy Edelpeck Borbálától született fiát, Corvin Jánost Magyarország uralkodójává, törvényes örökösévé tegye.⁴² A középkori társadalom alapvetően természetesnek tartotta a házasságon kívüli nemi kapcsolatokat. A kor felfogása szerint például egy előkelő úrral való kapcsolat nem megszégyenítő, hanem egyenesen megtisztelő volt az alacsonyabb származású nőre és családjára, különösen ha ez bizonyos anyagi vagy egyéb előnyöket is eredményezett a nő családja számára. Nemegyszer maga az apa vagy a férj volt az, aki lányát, feleségét pénzért, birtokért vagy más érdekből átengedte. Amikor például Normandia hercege az egyik városban megpillantott egy szép polgárlányt, és iránta „heves szerelemre gerjedt”, a hajadon apja, némi egyezkedés után, szinte magától értetődő természetességgel egyezett bele a futó viszonyba.⁴³ A korabeli állapotokat hűen tükrözi a *Carmina Burana In terra nummus* című verse is: „Pénz ragyogó nőket szédít, és megveszi őket”.⁴⁴ A szerelem megvásárlását a középkorban teljesen megszokott, természetes dolognak tekintették, így nem volt véletlen, hogy a prostitúció is széles körben virágzott. A városi hatóságok, de gyakran maga az egyház is a tiltás helyett inkább tevőleges részt vállalt e mesterség ellenőrzött keretek közötti működésének kialakításában. Felismerték ugyanis, hogy a házasság rendjének egyik legszilárdabb támasza – paradox módon – éppen a szervezett prostitúció, mert a férjes asszonyokat megóvjva a nőtlen férfiak vagy más nőre vágyó férjes csábításaitól, zaklatásaitól, s következmények nélküli „beavatási” lehetőséget kínál a felerdült ifjaknak. Az egyháznak ez a hozzáállása Szent Ágoston írásából is igazolható volt, aki azt mondta, hogy „ha nem volna prostitúció, a parázna

³⁹ *Uo.*, 55, 113, 319–320.

⁴⁰ ELIAS, *i. m.* (21. j.), 341.

⁴¹ S. FISCHER-FABIAN, *A német cészárok. A középkor császárainak tiündöklése és bukása*, Bp., 1985, 403; Eberhard HORST, *Friedrich II. der Staufer, Kaiser–Feldherr–Dichter*, München, 1990, 337; David ABULAFIA, *Friedrich II. von Hohenstaufen. Herrscher zwischen den Kulturen*, München, 1988, 405–414.

⁴² KUBINYI András, *Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban*, História, 1999/7, 21.

⁴³ KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 116.

⁴⁴ *Carmina Burana*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1960, 47.

vágyak tombolása romlásba vinné a társadalmat”.⁴⁵ Az örömlányok „iparukat” céhszerűen űzték, a városon belül éppúgy meghatározott jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező testületet alkottak, mint bármelyik egyéb céh, s a városnak védelmeznie kellett őket a céhen kívüli konkurenciával szemben.⁴⁶ A 15. században például a nürnbergi prostituáltak céhe azt panaszolta a városi magisztrátusnak, hogy sok olyan nő is „működik” a városban, aki nem tartozik az ő testületükbe, így ezért ők nem tudják magukat becsülettel eltartani.⁴⁷ A kurtizánok esetében általában csak arra ügyeltek, hogy ruházatuk, viselkedésük és esetleg lakóhelyük világosan megkülönböztesse őket a tisztességes asszonyoktól.⁴⁸ Megjelenésükről például Villon a következőket írta: „Vendégre éhes némberek / pucér mellel kecsegtetők.” A prostituáltak többnyire szegregatív tartalmú sárga színű szövetből készült ruhát hordtak. E megkülönböztető szín viseléséről a középkorban külön városi törvények rendelkeztek. Egy 1445-ből származó hamburgi rendelet például előírta, hogy a szajhák sárga csíkos főkötfőjüket jól láthatóan kötelesek viselni.⁴⁹ Egy középkori, ismeretlen cseh szerző versében is a sárga szín a szajhák színéként jelenik meg:

Táncban, kocsmában csalétkül
egy cicomás nőszemély ül,
szemöldökét vonogálja,
lebeg-lobog kicsi fátyla,
szűk derekú rokolyája,
főkötfője csupa sárga.⁵⁰

Megszokott jelenség volt, hogy nagy társadalmi események színhelyeire (koronázás, országgyűlés stb.), sőt még az egyházi zsinatok helyszíneire is messze földről sereglettek a könnyű vérű nők. A középkorban ugyanis az egyházi személyek szintén gyakran igénybe vették az örömlányok szolgáltatásait. Fennmaradtak például olyan pápai követi elszámolások, amelyekben külön tételt jelentett a kéjhölgyeknél tett látogatás.⁵¹ A konstanzi zsinat idején a városban tartózkodó kurtizánok száma egyes kortárs becslések szerint 700, mások szerint 1500 volt.⁵² A városok előkelő látogatóinak gyakran azal is kedveskedtek, hogy kifizették a vendégek bordélyházi számláit. Zsigmond császárnak és kíséretének például 1413-ban Bern, 1434-ben pedig Ulm

⁴⁵ KLANICZAY Gábor, *i. m.* (7. j.), 161.

⁴⁶ ELIAS, *i. m.* (21. j.), 332.

⁴⁷ KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 166.

⁴⁸ PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 192.

⁴⁹ O. LAUFFER, *Farbensymbolik im deutschen Volksbrauch*, Hamburg, 1948, 24.

⁵⁰ *A cseh irodalom kistükre*, szerk. DOBOSSY László, Bp., 1990, 47.

⁵¹ PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 193.

⁵² KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 165.

többek között ilyen módon is bizonyította alattvalói ragaszkodását és hűségét.⁵³ A hadseregeket szinte minden korszakban, így a középkorban is számos prostituált, könnyűvérű nő kísérte.⁵⁴ A krónikások feljegyzései szerint például az első kereszties hadjáratot követően Európából csapatostól érkeztek a kurtizánok a Szentföld új kereszties államaiba.⁵⁵

Ágyasok, szeretők tartásánál, vagy a prostituáltaknál vásárolt szexuális szolgáltatásoknál a nemesek olcsóbban is kielégíthették nemi vágyaikat. Ha a *ius primae noctis* nem is volt általános gyakorlat Európa minden országában, a földesúr hatalma alatt álló alattvalók feleségei és lányai szexuális értelemben gyakran kiszolgáltatottak voltak uraiknak. A *Canterbury mesék*ben szereplő Porkolábnak például „hatalmában volt az egyházmegye / minden lánya, kényire-kedvire”.⁵⁶ Ugyancsak a *Canterbury mesék*ben olvasható, hogy „Élt egy derék lovag Lombardiában / (...) / hatvanesztendő koráig nőtlen / de testi vágyait betölteni / étvágy szerint akadt asszony neki”.⁵⁷ Egy 1378-as keltezésű francia királyi oklevél szerint egy nemes szemet vetett egyik jobbágynak feleségére, ezért elhurcoltatta, egy hétig fogva tartotta, és erőszakkal „testileg magáévá tette”.⁵⁸ Ezek a példák egyúttal azt is jelzik, hogy a korban a nemi erőszak tulajdonképpen csak akkor számított büntetendő cselekedetnek, ha az nemesi lánnyal, jó családból származó nővel esett meg. A 12. század végén a lovagi szerelem egyik nagy „teoretikusa”, Andreas Capellanus például a következőket írta: „Ha véletlenül parasztasszonyba szeretnél bele, ne feledd discsérni őt, s aztán, ha megfelelő helyet találsz, ne téovázz, vedd el, amit akarsz, és akár erőszakkal is öleld magadhoz. Hiszen aligha lennél képes megtörni keménységüket annyira, hogy ők maguk ajánlják fel ölelésüket neked, és megengednék, hogy vágyaidnak eleget tegyél, hacsak nem alkalmazol egy kis kényszert, mintegy gyógyításként félénkségükre.”⁵⁹ A trubadúr költészet szintén megörökítette, hogy a lovagok nőket erőszakoltak meg. Egy középkori francia versben például egy pásztorlány megbecstelenítését foglalták rímekbe:

Fogván két kezemmel,
a gyöpre leültettem.
Haj, kiabál a szentem,
játékom néki nem kell:

⁵³ ELIAS, *i. m.* (21. j.), 332.

⁵⁴ TÓTH István György, *A törvényes és törvénytelen szerelem...*, *i. m.*, 46.

⁵⁵ Rudolf PÖRTNER, *A Szent Sír hadművelet. A kereszties hadjáratok a legendákban és a valóságban (1095–1187)*, Bp., 1985, 627.

⁵⁶ *Canterbury mesék*, *i. m.* (27. j.), 25.

⁵⁷ *Uo.*, 291.

⁵⁸ KULCSÁR Zsuzsa, *i. m.* (20. j.), 131.

⁵⁹ Idézi UTRIO, *i. m.* (33. j.), 136.

Csúfságát elhordja menten!
 Verné meg az Úr!
 Oly kemény, olyan kegyetlen,
 fáj is cudarul!⁶⁰

A források szerint a 10–11. században még az előkelő nők, sőt apácák sem lehettek biztonságban a férfiak zaklatásaitól. 1024-ben például Beauvais püspöke esküvel kötelezte egyházmegyéje lovagjait, hogy nem támadnak rá nemesasszonyra, férjük nélkül utazókra, özvegyekre vagy apácákra.⁶¹ Mind-ebből arra következtethetünk, hogy az ilyen esetek egyáltalán nem számítottak kivételnek. A szociális és jogi értelemben azonos társadalmi csoportokban is igen gyakori volt a nemi erőszak. A 15. századi francia bírósági akták szerint például legalább minden második ifjú 16–26 éves korában részt vett ilyen „akcióban”. A megerőszakolások 80%-a társas, nyilvános, a beavatkozni nem merő vagy nem akaró szomszédok szeme láttára lezajló esemény volt. A korban ezt sokan inkább egyfajta legényavatásnak tekintették, így a büntetések vagy teljesen elmaradtak, vagy nagyon enyhék voltak.⁶²

A szerelmi gyakorlat az uralkodó osztályok és az alattvalók körében tehát egyaránt riasztóan durva volt. Az obszcén dalok, trágár tréfák, a gátlások és szemérem nélküli szókimondás és viselkedés a mindennapok szerves részét alkották. A *Canterbury mesék*ben például egy diák, anélkül, hogy korábban ismerte volna, „odanyúlt az asszony öléhez / s így szólt: Ha kívánságom nem teszed / a titkos bűtől én elepedek / s jól megmarkolta a csípején”.⁶³ Burchard wormsi püspök penitenciás könyve külön büntette a nők intim részeit tapogatókat.⁶⁴ Guilhelm de Peitieu lovag egyik versében szinte dicsekvően arról számolt be, hogy egy héten keresztül egyszerre két nővel is szeretkezett, aminek rá nézve némi sajátos következménye is lett:

S megcsesztem őket – hányszor is?
 Bizony száznyolcvanszor is,
 belészakadt a nadrágom is,
 s a micsodám,
 azóta is fáj mindenem
 s nyilall csúnyán.⁶⁵

⁶⁰ Idézi PÓSÁN László, *A középkori lovagi szerelem*, Rubicon, 1994/6, 26.

⁶¹ DUBY, i. m. (6. j.), 109.

⁶² KLANICZAY Gábor, i. m. (7. j.), 161–162.

⁶³ *Canterbury mesék*, i. m. (27. j.), 78.

⁶⁴ Paolo GALLONI, *A bűnök hierarchiája*, Aetas, 1991/2, 16–17.

⁶⁵ Idézi PÓSÁN László, i. m. (60. j.), 26.

A *Carmina Burana* számos verse is egyértelmű nyíltsággal szól mind a szerelmi előjátékról, mind pedig magáról a nemi aktusról. A „Párás még a lehet...” kezdetű versben például az elsőről olvashatunk:

Zsenge keblecskéje, lám,
kétfele hull
ott rezeget az oldalán
csintalanul,
nem tiltván oktalanul,
hagyja szépen dédelgetni,
s finom kis övének alul
köldökét is felmereszti
hasacska domborul.⁶⁶

A *De mundi statu* című vers a nemi aktust örökítette meg:

Pőre teste kéjesen
ráfonódik arra,
szorít, simít, nedvesít
ujja, nyelve, ajka⁶⁷

De nemcsak a *Carmina Burana*, a *Canterbury mesék* vagy a lovagi költészet szólt magától értetődő természetességgel a nemiségről, hanem gyakran még az egyházi emberek is. Pierre Abelard például a következőket jegyezte fel saját szerelmi élményeiről: „... a nyitott könyvek mellett több szó esett a szerelemről, mint a leckéről, több volt a csók, mint a szentencia, kezem gyakrabban érintette keblét, mint a könyveket (...) A gyönyör összes fajtáját kipróbáltatta velünk a vágy, ami szertelenséget csak képes kiötlöni a szerelem, az mind megadatott nekünk...”⁶⁸ A szerzetes Guillaume de Machaut egyik versében („Liljomfehéren, pirosan mint a rózs...”)⁶⁹ szintén leplezetlenül a nemi vágyról szólt: „Szépséged szívem szüntelen kínozza / azzal, hogy mikor leszel már enyém.”⁶⁹

Az írott források mellett néhány késő középkori metszet, miniatúra ugyan-csak teljes nyíltsággal ábrázolja a szexualitást. Egy 15. századi németalföldi rézmetsző *Szerelmespárok a szabadban* című képén például a férfiak a nők ruhája alá nyúlva azok kebleit simogatják, míg egy szintén 15. századi flamand miniatúrafestő *Fürdőház* című képén egy férfi már egyenesen a nő nemi szervét fogja meg. *Az ifjúság kútja* című 15. századi németalföldi rézmetszeten hasonló képeket láthatunk: egy meztelen lány mellét kínálja fel egy meztelen

⁶⁶ *Carmina Burana*, i. m. (44. l.), 90.

⁶⁷ Uo., 16.

⁶⁸ Petrus ABELARDUS, *Szerencsétlenségem története. A középkor irodalmából*, szerk. KELEMEN Hajna, Bp., 1992, 69.

⁶⁹ *A középkor irodalmából*, i. m. (68. j.), 103.

férfinak, aki jobb kezével a nő két lába közé nyúl, míg egy másik párnál az ifjú hölgye kebleit fogdossa.⁷⁰

Mindaz, amit a középkor szóhasználatában szerelemnek neveztek, nem annyira a tényleges érzelmet jelentette, hanem sokkal inkább a szexualitás erotikáját és a nemi vágyat.⁷¹ A *Carmina Burana* Gyónás című verse mintegy összegzi is ezt az érzést, amikor arról szól, hogy „Venus ágya felé tér / minden út iránya”.⁷² De még inkább magáért beszélő az „Egykor bortól részegen...” kezdetű vers:

És kibújt ruháiból a Szerelem anyja –
hogy testét, mely hófehér, nékem megmutassa.
Majd egy egész éjszakán át öleltem magamba,
le is csillapodott szívem dühöngő fájdalma.⁷³

A középkori szexualitásra azonban mégsem az irodalomból vagy a képzőművészetekből, hanem sokkal inkább az egyházi bűnbánati, penitenciás könyvekből következtethetünk. Különösen részletes Burchard wormsi püspöknek a szexuális vétésekért járó penitenciás gyűjteménye a 11. század elejéről. Az itt felsorolt szexuális bűnök azok mindennapi meglétére engednek következtetni. A legszörnyűbb bűn a vérfertőzés volt, amiért hosszú évekig tartó vezeklés járt: saját anyával elkövetett vérfertőzésért 15 év, nővérrel, nagynénivel 10 év, de vérfertőzésnek minősült az is, aki fiának jegyesével folytatott nemi viszonyt, az a nő is, aki házassága előtt jegyesének fivérével állt szexuális kapcsolatban, vagy az, aki anyósával (apósával) élt nemi életet.⁷⁴ Azt, hogy a vérfertőzésnek minősített esetek mennyire nem lehettek szokatlanok, a penitenciás könyv mellett egyéb források is megerősítik. A krónikások például nemcsak arról számoltak be, hogy II. Henrik angol király környezetében nem voltak biztonságban a vazallusok feleségei és lányai, hanem arról is – természetesen elítélően –, hogy a király elcsábította fia menyasszonyát.⁷⁵ Egy 12. századi francia feljegyzés szerint házassága előtt egy férfi bevallotta, hogy jövendőbelije anyját „külső magömléssel” beszennyezte.⁷⁶ Az *Amalia sta malata* című középkori katalán ballada ugyancsak tartalmaz vérfertőző kapcsolatra vonatkozó elemet. Végrendeletében a haldokló Amalia például a következőket mondja: „És rád, anyám / A férjemet hagyom / Hogy ölelhesd szobádban / Ahogyan eddig is tetted”.⁷⁷ A 11–12. századi orosz

⁷⁰ HUIZINGA, *i. m.* (23. j.), 45, 48 és 49.

⁷¹ DUBY, *i. m.* (6. j.), 268.

⁷² *Carmina Burana*, *i. m.* (44. j.), 65.

⁷³ *Uo.*, 163.

⁷⁴ GALLONI, *i. m.* (64. j.), 7.

⁷⁵ UTRIO, *i. m.* (33. j.), 133.

⁷⁶ DUBY, *i. m.* (6. j.), 215.

⁷⁷ BURKE, *i. m.* (5. j.), 168.

egyházi tiltásokból az após és a meny közötti szexuális kapcsolat egyfajta patriarchális szokásjogból következő meglétére következtethetünk.⁷⁸

Az egyház a nemi értinkezésnek csak azt a formáját tekintette erkölcsösnek, ahol a férfi van felül a hanyatt fekvő nő testén, mert ezt tartották a megtermékenyítésre legalkalmasabbnak, továbbá ez a pozitúra felelt meg a parancsoló, aktív férfiról és a magát alávető, passzív nőről alkotott képzeteknek.⁷⁹ A *Carmina Burana* versei például nem véletlen, hogy általában ezt a közösülési formát örökítették meg. A „Tavaszi édes mámorában...” kezdetű költemény nagyon világosan és egyértelműen a következőket mondja:

Ő viseli a nehezét
én pedig a kellemeset.
Mit műveltél? Jaj, megesett!
Gonosz, mégis hála neked!⁸⁰

Azt, hogy a nemi aktus közben a nő legyen felül, az egyháziak megalázónak és méltatlannak tartották a férfira nézve,⁸¹ jóllehet az antik Rómában éppen az volt a leggyakoribb pozitúra, amikor a nő szemből a hanyatt fekvő férfi fölé ereszkedett.⁸² A tiltások ellenére azonban a középkori társadalomban is ismert volt ez a közösülési forma. Villon Vastag Margot-ról szóló balladájában például a következő olvasható:

... Kényesen
fölmászik rám, nyögök keservesen
a deszkánál is laposabbra nyom,
ledérkedéssel tönkre így teszen...⁸³

A *Canterbury mesék*ben arra is található példa, hogy álló helyzetben került sor a nemi aktusra. A Kalmár által elmondott történet hősei egy körtefán közösültek: „... s fenn a fa tetején ím (...) May köpenyét gyorsan felhúzza Damian / s az illő helyre toszul keményen”.⁸⁴

A hátulról történő, állatokra emlékeztető közösülési formát az egyház emberhez méltatlannak ítélte és bűnösnek minősítette, amiért 10 napi penitencia járt.⁸⁵ Ez a pozitúra azonban több Boccaccio-novellában is előfordul, és számos folklórelembe ugyancsak megtalálható. A *pap szolgája* című nép-

⁷⁸ Alexander GIEYSZTOR, *A nő a 10–13. századi civilizációkban. A nő Kelet-Európában, Világtörténet*, 1982/1, 42.

⁷⁹ KLANICZAY Gábor, *i. m.* (7. j.), 159.

⁸⁰ *Carmina Burana*, *i. m.* (44. j.), 126.

⁸¹ KLANICZAY Gábor, *i. m.* (7. j.), 159.

⁸² GESZTELYI Tamás, *A gyönyörök forrása. Pompeji erotikus emlékei*, Rubicon, 1994/6, 13.

⁸³ *A középkor irodalmából*, *i. m.* (68. j.), 144.

⁸⁴ *Canterbury mesék*, *i. m.* (27. j.), 321.

⁸⁵ GALLONI, *i. m.* (64. j.), 16.

mesében például a két szolgáló, Juliska és János „már mindenképpen csinálták”, de mint a bika és a tehén még nem, ezért kipróbálták.⁸⁶ Ezek a kiragadott példák azt jelzik, hogy a tiltások ellenére ez a közösülési forma korántsem volt idegen a középkori emberektől, hiszen a korabeli társadalom túlnyomó többségének szeme láttára zajlott le az állatok párzása, így nemcsak ismerhették, de gyakorolhatták is a nemi aktusnak ezt a formáját.

A megtermékenyítést kizáró orális és anális nemi érintkezést, vagy az önkielégítést a klerikusok szintén súlyos bűnnek tekintették. Az orális szex, ha az együtt járt a férfi spermájának lenyelésével, 7 évi vezeklést vont maga után.⁸⁷ Hincmar püspök beszámolója szerint például Jámbor Lajos császár előtt egy asszony azon „becstelen dolgok” miatt kért igazságot, amelyek férje és közöttte megestek. Arról, hogy pontosan mik is voltak ezek a bizonyos „becstelen dolgok”, Hincmar már nem szólt.⁸⁸ Tíz éven át tartó böjt járt annak a házasságban élő felnőttnek, aki állatokkal közösült, de ugyanezt a kihágást az éretlen ifjak esetében csak 10 napi vezekléssel sújtották.⁸⁹ A szexualitásnak tehát ez a fajtája sem lehetett ismeretlen a középkori társadalomban, sőt már a skandináv sagákban is találunk erre vonatkozó megjegyzéseket.⁹⁰ Tíz napi böjt volt a büntetés akkor, ha a férfi maszturbált, 20 nap, ha ez üreges, hüvelyszerű tárggyal történt, s 30 nap, ha csoportos onániáról volt szó.⁹¹ Az egyházi tiltás azonban e területen sem bizonyult hatásosnak,

sőt a középkorban Galenosz nyomán számos orvos azt az álláspontot képviselte, hogy a nemi nedvek visszatartása betegségkeltő, ezért a közösülés, de még az önkielégítés is gyógyító hatású, ezért ez utóbbit is ajánlották a nemi nedvek levezetésére. A szifiliszben szenvedő Bakócz Tamás esztergomi érseknek 1499-ben Montagnaza velencei orvos az ekkor szokásos és divatos higanykezelésen kívül napi egy nyugodt közösülést is előírt.⁹² Johann von Wesel, a mainzi dóm gyógyítással foglalkozó kanonokja még a szerzetesek számára is ajánlotta az időnkénti önkielégítést, csak arra intett, hogy az ne járjon kéjérzéssel.⁹³ A női önkielégítés, ha segédeszközzel történt, 2 évi penitenciát vont maga után.⁹⁴ A férfi homoszexualitás büntetése 10 évi vezeklés volt, nőknél azonban csak 3 nap, de már 5 év akkor, ha férfi nemi szervét

⁸⁶ NAGY Ilona, *i. m.* (28. j.), 123.

⁸⁷ GALLONI, *i. m.* (64. j.), 7.

⁸⁸ DUBY, *i. m.* (6. j.), 43.

⁸⁹ GALLONI, *i. m.* (64. j.), 7.

⁹⁰ PÖRTNER, *i. m.* (30. j.), 115.

⁹¹ GALLONI, *i. m.* (64. j.), 9.

⁹² PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 193.

⁹³ BUDA Béla, *Az önkielégítés = Fejezetek a szexualitás történetéből*, *i. m.* (1. j.), 241.

⁹⁴ GALLONI, *i. m.* (64. j.), 9.

imitáló segédeszközt is igénybe vettek.⁹⁵ Hogy a középkorban a homoszexualitás sem lehetett teljesen ismeretlen vagy szokatlan, a skandináv sagák⁹⁶ vagy néhány korabeli irodalmi alkotás (például Boccaccio) mellett az is mutatja, hogy a templomos lovagok ellen emelt vádak között – függetlenül azok valóságtartalmától – a szodómia is szerepelt.⁹⁷

A nemi étellel kapcsolatos középkori orvosi érdeklődést mutatja, hogy Európában is köreikben ismert volt Constantinus Africanusnak a 11. században (1080 körül) írott könyve *A közönsülésről*, vagy Hildegardis von Bingen *A foganásról* című műve (1160 körül), melyek egyúttal képet adnak a kor szeretkezési kultúrájáról, s az ehhez kapcsolódó ismeretekről is. Ezek a könyvek a középkor későbbi századaira ugyancsak hatással voltak, mert még a *Canterbury mesék*ben is említik (a Kalmár elbeszélésében) Constantinus Africanus értekezését.⁹⁸ A szexualitással kapcsolatban általában igaz volt az, hogy az egyháziak minden esetben az ezzel járó kéjt tekintették a legkárhózatosabbnak. Johannes Scotus például nem zárta ki, hogy Ádám és Éva teste már a bűnbeesés előtt egyesült a Paradicsomban, de feltételezte, hogy Ádám, az akarata által, úgy tudta mozgatni a nemzőszervét, mint teste bármelyik részét, zavarodottság és szenvedély nélkül. Az emberi faj szaporodását tehát nem *sine coitu*, a nemek egyesülése nélkül képzelte el, hanem *sine ardore*, a gyönyör tüze nélkül.⁹⁹

A középkori ember nemiséggel kapcsolatos szabadosabb és természetesebb hozzáállását jelzi az is, hogy régi hagyománya volt, s széles körben alkalmazott gyakorlatnak számított a laikus társadalomban a házasságkötés előtti ún. próbaéjszakák szokása. A Parsifal–Lohengrin mondakörben, a Gudrun-énekben, a francia trubadúrok, a német Minnesängerek dalaiban, az ősi spanyol románcokban egyaránt olvashatunk arról, hogy a szerelmes lány éjszaka meglátogatja, vagy ő fogadja lovagját, s csak az együtt töltött éjszaka után jegyzik el egymást. A próbaéjszakák szokását a felsőbb társadalmi rétegek körében nemcsak irodalmi emlékek, hanem írott források, oklevelek is tanúsítják. III. Frigyes császár például, aki Leonora portugál hercegnővel jegyezte el magát, a menyasszony nagybátyjától, a nápolyi királytól olyan levelet kapott, amelyben arra szólították fel, hogy utazzék Itáliába s ott tartsa meg a próbaéjszakát a hercegnővel, hogy abban az esetben, ha a császár nem

⁹⁵ *Uo.*, 9.

⁹⁶ PÖRTNER, *i. m.* (30. j.), 115.

⁹⁷ A templomosok elleni perről általában ld., Stephen HOWARTH, *A templomosok titka*, Bp., 1986, 315; KULCSÁR Zsuzsa, *A templomosok pöre. Rejtélyek és botrányok a középkorban*, Bp., 1984, 251. A középkori homoszexualitásról újabban ld., Hubertus LUTTERBACH, *Gleichgeschlechtliches sexuelles Verhalten. Ein Tabu zwischen Spätantike und Früher Neuzeit?*, Historische Zeitschrift, 267, 2 (1998).

⁹⁸ *Canterbury mesék*, *i. m.* (27. j.), 306.

⁹⁹ DUBY, *i. m.* (6. j.), 64.

találná ízlésére valónak a lányt, a rokonság legalább megtakarítsa a hosszú visszautazás költségeit.¹⁰⁰ A házasság előtti szexuális szabadosság, a próba- vagy vendégéjszakák szokása a nép körében is általánosan elterjedt volt.¹⁰¹ Egy 16. századi német szerző leírása szerint „a falusiak annyira ártatlannak tartják ezt a szokásukat, hogy gyakran megtörténik, hogy ha egy helységben a pap valamelyik paraszttól lányai hogyléte felől kérdezősködik, ez annak bizonyítékául, hogy a lányok jól felserdültek, teljes nyíltszívűséggel és bizonyos atyai tetszelgéssel beszéli el, hogy már kezdik megtartani a maguk vendégéjszakáit...”¹⁰²

A szexualitás középkori természetességéből következett az is, hogy a menynei szerelem, az *amor sanctus* érzékeltetésére a vallásos költészetben sem volt visszatetsző a profán szerelmi líra stíluselemeinek, erotikus képeinek alkalmazása. Ezt még az egyház sem ellenezte, hiszen a szent szenzualitás az *Énekek énekével* a kezdetektől jelen volt a szent írásokban. A szakrális és profán szféra között nem volt éles határvonal, sőt a kettő gyakran össze is keveredett. A *Margit-officium* képkincse jól példázza ezt a keveredést:

Vékonyhusu bágyadt
jegyese mennyei ágynak
sebesülten lankad
ölelésétől az Úrnak,
majd: kíván, könnyörög, szeret,
nyögve, sóhajtozva
ostorozva kiált.¹⁰³

A korai és virágzó középkor szexuális szabadosságában nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy – Georges Duby szavaival – a házassági piacon a nők kínálata meghaladta a keresletet. Az apák az örökség egyben tartása, megóvása érdekében fiaik többségét általában visszatartották attól, hogy törvényes feleséget vegyenek. A primogenitúra határt szabott a nemesi házak terjeszkedésének, s a férfitársadalom nem csekély hányadát házasságon kívüli szexuális kapcsolatokra kényszerítette. E téren a 13. század folyamán kezdődött el egy, a folyamatát tekintve ugyancsak lassú, de jelentősebb változás,

¹⁰⁰ PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 182.

¹⁰¹ Erről bővebben ld. Jean-Louis FLANDRIN, *Les amours paysannes XVIe–XIXe siècles*, Paris, 1975; Jean-Louis FLANDRIN, *Le sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements*, Paris, 1981; Hans MEDICK, *Spinnstubien auf dem Dorf. Jugendliche Sexkultur und Freierabendbrauch in den ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit. Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland*, hg. von G. HAUCK, Wappental, 1980, 19–49.

¹⁰² PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 181.

¹⁰³ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Amor Sanctus = A szerelem kertjében*, *i. m.* (8. j.), 184–185; KLÁNYI CZAY Gábor, *Az égi szerelem. Misztika és erotika a középkorban*, Rubicon, 1994/6, 16–19.

melynek hatásai csak később, a 15–16. századtól váltak a mindennapok magatartásában is érzékelhetővé. A változás lényege az volt, hogy már nem tartották szükségesnek azt a szigorú házassági fegyelmet, amely annyi férfit tartott nőtlenységben. A házasság lehetősége szélesebb nemesi réteg előtt nyílt meg, így fokozatosan csökkent a házasságon kívüli szexualitás, és erősödni kezdett az egyház által szorgalmazott nemi fegyelem. Mindezt elősegítette az a körülmény is, hogy az egyház ugyancsak változtatott álláspontján, és a IV. lateráni zsinaton mérsékelte rendelkezéseinek eddigi szigorát. A házassághoz, valamint az azon kívüli szexualitáshoz való viszonyulás változásának oka a 12. század végére megélénkülő gazdasági fellendülésben keresendő: a paraszti telepítések révén parlagföldek, erdőirtványok váltak művelt területekké, nőtt a pénzgazdálkodás, kereskedelem, városi ipar jelentősége, nagyobb jövedelmek képződtek egy-egy uradalomban, s már nem volt akkora kényszer a birtok osztódásának elkerülésére, a nemesi családok terjeszkedésének, bővülésének megakadályozására. Nem véletlen, hogy a lovagi torna divatja is ekkortól lett a legnagyobb. Nemcsak arra szolgált, hogy katonai edzést adjon, hogy a fiatal emberek heves indulatait levezesse, hanem egy vándorló vásár is volt, a számításba jöhető férjek nyilvános kiállítása, akik a hölgyek, kivált a férjhez adandók előtt feszítettek. Amikor a házasság általános elvei és gyakorlata már a nemesi társadalom szélesebb rétegére terültek szét, csökkent a házasságon kívüli szexualitás lehetősége, nőtt a házassághoz kapcsolódó szexuális fegyelem, szigorodtak a meztelenséghez és nemi élethez fűződő normák.¹⁰⁴ A középkor végére szigorúbbá vált a szexualitás, és ezzel együtt a házasságon belüli hűség megítélése. Ezzel a folyamattal párhuzamosan csökkentek a nők vagyonnal kapcsolatos jogai is, ami kiszolgáltatottabbá tette őket a férfitársadalom előtt.¹⁰⁵

Míg a középkorban az emberek általában meztelenül aludtak, s egy szobában vagy akár egy ágyban többen is, a 15. századtól kezdve a társadalom felső rétegeiben fokozatosan elterjedt a hálórúha és az egyéni hálószoba igénye, s ezzel együtt erősödött a mások előtti meztelenséghez kapcsolódó szemérmesség.¹⁰⁶ A meztelenségnek a 15. századdal kezdődő erősödő tilalmát jelzi a korabeli krónikáknak az adamitákat elítélő hangvétele is. Jóllehet a fő kifogás velük szemben mégsem az volt, hogy vidám és szabados közösségi életet éltek az erdőkben, meztelenül táncoltak a tűz körül, nem szégyenkeztek semmiféle természetes dolgon, így a nemi szervek látványán sem, hanem az, hogy elítélték a hét szentség egyikét, a házasságot, mert úgy értékelték, hogy az korlátozza a szabadságot. (Érdemes megjegyezni, hogy az adamita tanítások némely elemét a 16. században az anabaptisták is átvették.)¹⁰⁷

¹⁰⁴ DUBY, *i. m.* (6. j.), 336–340.

¹⁰⁵ KLAPISCH-ZUBER, *i. m.* (35. j.), 320.

¹⁰⁶ KLANICZAY Gábor, *i. m.* (2. j.), 62.

¹⁰⁷ KLANICZAY Gábor, *i. m.* (7. j.), 169–170.

A meztelenséghez, a testi szabadossághoz fűződő általános norma szigorodásával összekapcsolódva a 16. századtól az egyházi hatóságok egyre sűrűbben szólaltak meg a szemérmetlen testiséget megjelenítő fürdőházak ellen. Kifogásolták, hogy prostituáltak és tisztességtelen asszonyok, s egyáltalán nők és férfiak együtt fürdőznek. A katolikus, majd a protestáns prédikátorok szenvedélyes dühvel leplezték le az ebből származó erkölcsi veszélyt és fertőt. Így előbb a két nem együttes fürdését tiltották be, majd hamarosan maguk a fürdőházak is bezárták kapuikat.¹⁰⁸ A nyilvános fürdők számának ritkulásához, majd szinte teljes eltűnéséhez a korabeli egészségügyi felfogás is nagymértékben hozzájárult. A 14. század közepétől pusztító pestisjárványok, de még inkább a 15. század végétől jelentkező szifilisz miatt a legtöbb kora újkori orvos úgy vélte, hogy a betegségeket a víz terjeszti. Guillaume Bunel doktor például 1513-ban a következőket mondta: „Kérlek, kerüljétek a fürdőket, vagy meghaltok.”¹⁰⁹ A szifilisz gyors terjedése a 16. század első felében kétség kívül hozzájárult ahhoz, hogy a következő évszázadokban csökkent a nemi szabadosság mértéke, hiszen az embereket megriasztotta az első időkben oly sok halált és súlyos testi elnyomóródot okozó, nemi közöszlészettel terjedő betegség. Mindebben az egyháziak által már régóta hangoztatott vétkek utáni büntetés beteljesülését látták. Az erősödő kritikák mellett tehát a társadalom erkölcsi rendjének megváltozása jelentette azt a döntő tényezőt, ami a középkori fürdőházak meztelen promiszkuitásának megszűnéséhez vezetett.¹¹⁰ Ugyanakkor mindez a testi higiénia gyors hanyatlását, romlását eredményezte. Az emberek „piszkosabbak” lettek, mint a korábbi évszázadokban. Nem elképzelhetetlen, hogy a meztelenség és a testi szabadosság visszaszorulásához ez a körülmény is hozzájárult. Egyik szeretője feljegyzése szerint például IV. Henrik francia király „fokhagyma- és bakkecskeszagú volt”.

A késő középkorban, mely Európa egyes területein már a reneszánsz korát is jelentette, a fokozatosan erősödő szemérmesség az arány, harmónia és szépség eszményének terjedésével egy új testkánont is teremtett. Ennek alapján a reneszánsz képzőművészei az idealizált s eszményi testet formálták meg. A középkori testábrázolással ellentétben, mely gyakran közszemlére tette az anyagi és szexuális funkciókkal kapcsolatos testnyílásokat, a reneszánsz festészet bezárta, majdhogynem eltüntette a test nyílásait, s csak a kebel vagy a csípő hangsúlyos ábrázolásával érzékeltette a nemiséget. Ez a szolid, visszafogott erotika egyúttal a nemiséggel és meztelenséggel kapcsolatos társadalmi normák szigorúbbá válását is mutatja.¹¹¹

¹⁰⁸ *Uo.*, 161.

¹⁰⁹ ELIAS, *i. m.* (26. j.), 830–831.

¹¹⁰ PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 193–194.

¹¹¹ KLANICZAY Gábor, *i. m.* (2. j.), 76; UŐ., *i. m.* (18. j.), 48.

Míg a középkorban a fiatakkort olyan időszaknak tekintették, amikor a szexuális vágyak elfojthatatlanok, addig a kora újkorban éppen e vágyak

ellenőrzésére, elfojtására törekedtek.¹¹² A korai és virágzó középkorban nem kellett elhallgatni a szexualitással kapcsolatos szavakat, nem kellett tartózkodni az egyértelmű gesztusoktól, szabadon mutogathatták az intim testrészeket. A késő középkor és a kora újkor azonban már szemérmesebb lett. Amíg a középkori költemények általában egyértelmű nyíltsággal szóltak a testi szerelemről, addig a 15–16. században inkább a sejtető, jelképekben, metaforákban fogalmazó stílus vált használatosabbá. Janus Pannonius *Kedveséhez* írott versében például a következőképpen fogalmazott:

Lágy derekadra szeretnék kúszni, akár a borostyán
mely a fatörzsre tapad s el nem ereszti soha.¹¹³

A protestáns egyházak a kezdettől szigorú erkölcsi és morális követelményeket támasztottak, a katolikusok pedig a tridenti zsinatot követően elhagyták a középkori bűnbánati könyvek nyers és naturalisztikus kérdéseit, s kevésbé bonyolódtak olyan jellegű részletekbe, hogy például milyen pozitúrában zajlott le a nemi aktus.¹¹⁴ Az új morál hatása egyéb szigorításokban is megnyilvánult: a fürdőházak mellett bezárták az örömtanyákat, bordélyokat, kétes hírű fogadókat. Pénzbírsággal, vesszőzéssel, de akár halállal is büntették a prostitúciót, az ágyasságot, a házasság előtti nemi életet, a nemi erőszakoskodásnak minden fajtáját vagy a házasságtörést.¹¹⁵ Ariosto egyik művében például – a szerző által helytelenítve – halállal akarják büntetni azt a lányt, aki éjszákánként, még házasságkötése előtt, titkon szerelmesét boldogította.¹¹⁶ Morusnál, az *Utópiában* a kétszeres házasságtörők bűnhődtek halállal.¹¹⁷ Mindezek a változások szorosan kapcsolódtak a házasság intézményének általánossá válásához. A középkori, döntően lovagi költészettel ellentétben, sem a reneszánsz, sem a reformáció vagy katolikus megújulás nem tekintette összeegyeztethetetlennek a házasságot és a szerelmet, sőt a társadalmi konvenciók, általánosan elfogadott magatartási formák egyértelműen ebbe az irányba változtak. A kora újkorban a férfitársadalom túlnyomó többsége (az uralkodóktól és az arisztokratáktól eltekintve) inkább a hitvesben igyekezett megtalálni a szerelmet is. Egyre több olyan atyai intelem született, mely fiait arra ösztönözte, hogy a házastárs megválasztásakor annak „ne jószágát, hanem inkább

¹¹² KLANICZAY Gábor, *i. m.* (7. j.), 155.

¹¹³ *A reneszánsz irodalmából*, szerk. TRENCSENYI Borbála, Bp., 1992, 66.

¹¹⁴ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., 1996, 20.

¹¹⁵ Richard van DÜLMEN, *Entstehung des frühneuzeitlichen Europa 1550–1648*, Frankfurt am Main, 1982, 202.

¹¹⁶ HELLER Ágnes, *i. m.* (11. j.), 203.

¹¹⁷ *Uo.*, 203.

jóságát” nézze. A buja testiséggel telt szerelmet önmagában ugyan nem ítelték el, de az általánosan elfogadott társadalmi norma szerint ez csak a házastársak

között volt lehetséges. A szerelem és a szexualitás így mintegy a házasság kezei közé szorult, emiatt ezek nagyobb szigorral kapcsolódtak össze a hűség és a házastársi erény tartalmával.¹¹⁸ Felesége bájaival, akitől örökösei is születtek, nyilvánosan általában már senki nem dicsekedett. Egy-egy nő testi adottságainak részletes ecsetelésére legfeljebb futó kalandok, vagy szeretők esetében került sor. Talán nem véletlen, hogy a kora újkori festészetben a különböző híres királyi szeretőkről (Diane de Poitiers, Gabrielle d’Estrées) is csak félaktok készültek. Teljes meztelenségükben a kor festői, mint például Tintoretto, Palma Vecchio, Tiziano vagy Jean Cousin többnyire kurtizánokat örökítettek meg.¹¹⁹ De figyelemre méltó az is, hogy a kora újkorban leginkább csak a fejedelmek, uralkodók esetében tudunk szeretőkről, a társadalom alsóbb rétegeinél, még a kis- és középnemességnél is már csak elvétve. Az uralkodók nem hivatalos háremét általában az udvarhölgyek jelentették, akiknek ki kellett szolgálniuk a király szexuális vágyait. Az udvarhölgyi méltóság adományozása például a korban gyakran nem volt más, mint annak az elismerése, hogy az illető méltónak találtatott arra, hogy a király az ágyába vigye.¹²⁰

A házasságon kívüli szexualitással szembeni ellenséges társadalmi beállítottságot a kora újkorban leginkább a bűbájós asszonyok és boszorkányok elleni heves fellépés, egész Európát átható démonománia jelezte.¹²¹ Mindez a 15. században, a dominikánus reformmozgalomnak a hatására kezdődött, majd teljesedett ki a 16–17. században.¹²² A nők (és persze a férfiak) szerelmi életének jóval nagyobb szabadságot biztosító középkorra volt egyfajta ellenreakció, válasz a boszorkányüldözés inkvizíciós kézikönyvének, a *Mallens Maleficarum*nak (Boszorkánypörölynek) a megszületése, illetve rögzült az, hogy a boszorkányság döntően női mesterség.¹²³ „Minden boszorkányság a test vágyaiból ered” – mondja a Boszorkánypöröly,¹²⁴ tehát a szexualitás a boszorkányjelenség lényeges része. Az ördöggel való nemi egyesülés a boszorkány

¹¹⁸ PÉTER Katalin, *Házasság a XVII. századi Magyarországon = Fejezetek a szexualitás történetéből, i. m.* (1. j.), 195.

¹¹⁹ VOIGT Vilmos, *Másfél évtized a szerelem kertjében = A szerelem kertjében, i. m.* (8. j.), 17.

¹²⁰ PAPP Gábor, *i. m.* (1. j.), 177.

¹²¹ DÜLMEN, *i. m.* (115. j.), 202.

¹²² A. BORST, *Anfänge des Hexenwahns in den Alpen. Barbaren, Ketzler und Artisten. Welten des Mittelalters*, München–Zürich, 1988, 262–288; E. W. MONTER, *Witchcraft in France and Switzerland*, London, 1976, 18–24; R. KIECKHEFER, *European Witch Trials: Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300–1500*, London–Berkeley, 1976, 106–147.

¹²³ KLANICZAY Gábor, *Boszorkánybűt, boszorkányvád, boszorkányüldözés = A civilizáció pere-mén i. m.* (2. j.), 263.

¹²⁴ UTRIO, *i. m.* (33. j.), 188.

erejének fontos forrása. A boszorkányhiedelemhez így féktelen, obszcén sátáni orgiák képzete társult, ami összességében a szexuális szabadossággal kapcsolatosan erősödő negatív társadalmi tartalmakat erősítette.¹²⁵

A 16. századtól minden felekezet egyháza megkísérelte visszaszorítani a népi babonákat, rítusokat, ünnepeket, szokásokat. Egyes vélekedések szerint részben a boszorkányüldözések is a népi kultúra „megfegyvelésének” célját szolgálták.¹²⁶ Az egyházi hatóságok – felekezeti hovatartozástól függetlenül – a szabadosság alkalmainak megszüntetésére törekedtek. Ez azonban nem volt egységes jellegű, vidékenként és generációnként más-más formát öltött. A katolikusok és a protestánsok nem mindig ugyanazokat a szokásokat igyekeztek kiirtani, vagy ha igen, akkor egészen más okokból. Hatását tekintve azonban mindez mégis azonos irányba mutatott. Azért kárhoztatták a különböző népi ünnepeket, mert azok alkalmat teremtettek a bűnre (részszegegre, dőzsölésre, bujálkodásra stb.), s mindezt ráadásul nyilvánosan. A humanista Erasmus például keresztényietlennek tartotta az 1509. évi sienai karnevált, mert felfedezni vélte benne „az ősi pogány hit nyomait”, s mert „az emberek túlzásba vitték a szabadosságot”. Egy lutheránus lelkész az észtországi Szent Iván-éjrről s a hozzá kapcsolódó ünnepről a következőket írta: „micsoda randalírozás, paráználkodás, verekedés, gyilkolás és iszonytató bálványimádás folyt ott”. A katolikus és protestáns egyháziak közül sokan az ókori pogány Bacchanáliához hasonlították a karneválokat, farsangokat. Úgy látták, hogy a színjátékok, dalok, de legfőképpen a táncok veszélyes érzelmeket ébresztenek és paráználkodásra ingerelnek. Alkalmat teremtenek, hogy szemérmetlenül fogdossák egymást és tisztátalan dolgokra vetemedjenek. A táncra úgy tekintettek, hogy az „kurválkodásra indít, feslettségre tanít, tisztátalanságra ösztökél és mindenféle bujálkodáshoz vezet”. Nem véletlen, hogy a kora újkorban bizonyos táncokat, főleg az ún. „forgatóst” betiltották, mert ezekben a lányokat „olyan szemérmetlen módon” dobták fel, „hogy amit a szemérem eltakartat velük, szinte mind ott kínálta magát a maga meztelenségében a résztvevők és a bámméskodók pillantásainak”.¹²⁷ A kora újkori fejedelmi, főúri udvarok visszafogott, szolid táncai, ahol a partnerek szinte csak ujjaik hegyével érintették egymást, már e megváltozott szemlélet következményei voltak.

Ha a farsangok, karneválok – különösen a katolikus délen – nem is tűntek el, tartalmuk, külső formájuk némileg finomodott. A középkori meztelenség és nyilvános szabadosság némileg háttérbe szorult. A szexualitás inkább a kétértelmű, sikamlós dalokban, illetve külön e célra készített tárgyokban

¹²⁵ Erről bővebben I. N. COHN, *Europe's Inner Demons. An enquiry inspired by the great witch-hunt*, New York, 1975.

¹²⁶ R. MUCHEMBLED, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles)*, Paris, 1978, 287–340.

¹²⁷ BURKE, *i. m.* (5. j.), 232–251.

nyilvánult meg. A firenzei „kulcsosok” dala is például, amelyet az erkélyeken bámészkodó hölgyeknek címeztek, ilyen kétértelmű volt:

Szerszámunk kiváló, új s hasznos
Mindig kéznél van
Mindenre jó
Magad is hozzányúlhatsz, ha akarsz.¹²⁸

1664-ben a nápolyi utcán akkora fából készült fallosszal riogatták a nőket, amely „méretében egy lóéval vetekedett”.¹²⁹

A kora újkor értékrendjének és társadalmi normáinak megváltozásával a „karnevál”, az ünnep színtere is kezdett megváltozni. E folyamat a társadalom alsó és felső rétegei esetében az ünneplés helyszínének elkülönülése irányába mutatott. Az utca mellett most kezdett bekerülni a palotába, udvarba is, ami a barokk korban érte el kiteljesedését. Az itteni ünnepet azonban már az abszolutista fejedelmi udvarok etikettje alapján szervezték. Az irodalomból száműzték a nemi életet vagy a mértéktelen táplálkozás szabados taglalásán alapuló szatírákat, a kifinomult udvari ünnepekben többé nem volt helye a középkori vaskosságoknak. A szexualitás a felsőbb társadalmi körökben a nyilvános szabadszájúság helyett az arisztokratikus frivolitásban, illetve egészen szűk körben obszcén libertinus fantazmagóriák formájában élt tovább.¹³⁰

¹²⁸ Idézi BURKE, *i. m.* (5. j.), 223.

¹²⁹ *Uo.*, 223.

¹³⁰ KLANICZAY Gábor, *i. m.*, 48.

S. SÁRDI MARGIT

Lánykérés, házasság, szerelem

Témámhoz az emlékiró irodalomból gyűjtöttem adatokat, s bármilyen csalogató a lehetőség, erkölcsnevelő vagy szépirodalmi művek tanúságát nem használtam föl, mint soha szokások és életmód vizsgálatakor, hiszen – hosszú életű irodalmi műfajok lévén – azok más hagyomány szabályai alá vannak vetve, mítoszok és toposzok öröklődnek bennük, s a valóságot azokból nem ismerhetjük meg. Így 75 házasságról vannak adataim, ezek főleg nemesi-főnemesi, kisebb számban értelmiségi házasságok. Statisztika készítésére ez a mennyiség persze nem alkalmas, de a gyakoriság érzékeltetésére igen: az már látszik belőlük, mi volt általános, és mi volt szokatlan. Ennél persze sokkal több házasságra van utalás, de nem minden utalás tartalmaz értékelhető adatot, pl. hídvégi Nemes János közkedvelt násznagy lehetett, számos házasság megkötésénél bábáskodott, de nem mindegyikről örökít meg többet a házasság pusztá tényénél.

Természetesen a saját házasságáról sem mindenki jegyez föl részleteket. Ennél a tárgynál is azt tapasztaljuk, mint a halál és gyász érzésénél, hogy kifejtésük a műfaj fejlődésével párhuzamosan válik egyre részletesebbé, érzelmesebbé, elmélyültté. De talán nemcsak a műfaj lehetőségei teszik, hogy míg Nagy Szabó Ferenc számára nem látszik túl kellemes élménynek a házasság (a világon minden eszébe jut róla: fogolykínzás, gyermekkori büntetések, a lakodalmi ebéd árai, csak éppen érzelmi élmény nem),¹ Szaniszló Zsigmondnak,

¹ „1604. esztendőben, die 21. januarii, Angalit szűz napján a kastélyban laktunkban vittem haza az én feleségemet, Rósás Erzsébetet. Ott volt a menyegző a kisebbik comitasban, aki a barátok sütőháza volt régen, de azután ott kínozták meg a foglyokat, aki halálra való volt. A ház pedig, akibe vittem, fenn vagyon, ahol a diákok laktak vala kamarákban; annak egyikét adták vala nékem, és azt csináltam vala meg, s ott laktam véle. Régen barátok cellája volt az, deák gyermek koromban elégszer verték meg a seggemet ott a kamarában; és abban a házban is, ahol a vendég vala, elégszer csaptak meg, hogy a leckét nem tudtam elmondani. Nagy drágaság vala felette...” *Tűzpróba. 1603–1613*, szerk. MAKKAI László, bev. BÍRÓ Vencel, Bp., [1942] (Erdély öröksége, 3.) 37.

a tordai főtisztnek ez akkora ünnep, hogy ezt és csak ezt latin nyelven jegyzi be naplójába.² Esterházy Pálnak jelenések és jóslatok sora csinál kedvet hozzá (szükség is volt rá, mert sokadik gyermek lévén szerzetesnek készült, míg a vezekényi csata oly nagy rendet nem vágott bátyjai sorában),³ az ifjú Székely Lászlónak egy évszázad múlva hasonlóan, álmok harangozzák be a nőülést.

Mitől szánja el magát a férfiember a házasságra?

A döntés leggyakoribb indoklása a szokásra való hivatkozás, ahogy Farkas Pál írja 1620-ban: „Istennek rendeléséből és az keresztyén anyaszentegyháznak régi jó szokása szerint adtam volt az szent házasságra magamot.”⁴ Van, akit a családi kényszer vesz rá, mint Esterházy Pált, aki Esterhás Farkasnak „három heti sok rendbéli kívánsági s beszédi után” bírta reá magát nagy nehezen a házasságra. Bethlen Miklóst a test kényszerítette: „Látván az üdővel és testi erővel a bűnnek is bennem való nevedekését; édesatyám intését, jóakaróim tanácsát és az Isten parancsolatját megfogadám, és in Anno 1667. adám elmémet valójában a házasságra.”⁵ A papok esetében a frissen elnyert hivatallal a házasságkötés is együtt járt, s ez sok esetben a menyasszonyt is kijelölte: sokuk a hivatali előd lányát vette feleségül; többeknek a meghíváskor a patrónus feleségről is gondoskodott. Így házasodott Pataki István és Hermányi Dienes József.

Hány évesek az első (második) házasság idején?

A férfiak döntő többsége 22–28 éves az első házasság idején; kivételesnek számít Thurzó Imre 20 esztendő és Esterházy Pál 17 esztendő életkora; mindkét esetben a család jövőjét biztosította a házasság. A lányok életkora többnyire 16–18 év, de adhatók már 15 évesen, mint Bethlen Miklósné Kun Ilona, és 14 évesen is, mint Thurzó Imre felesége, Nyáry Krisztina; valóban kivételes Cserei Mihályné Kun Ilona, aki épp csak akkor fordult a 14. esztendejébe, tehát alig múlt 13. De például Béli Zsuzsanna több volt 18-nál.

² SZANISZLÓ Zsigmond *Naplói (1682–1711)*, kiad. TORMA Károly, TT, 1891, 239.

³ Elsőként Orsika apja, Esterházy István látogatja meg halála után azonnal, aztán egy olasz barát jósolja meg: „Ez a gyermek feleségül veszi az ágyon ülő kisleánkát, s apja székiben fog ülni”, aztán Orsika anyja, Pál féltestvére jön hozzá kísértetni, s teszi Orsika kezét az övébe; bátyja is a vezekényi csatába készülve azt ígéri, hogy ha életben marad, végbeviszi a házasságot. ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, kiad. és utószó IVÁNYI Emma, bev. és szerk. HAUSNER Gábor, Bp., 1989, 308–309, 319.

⁴ FARKAS Pál és FARKAS Ádám *Följegyzései 1638-tól 1694-ig*, kiad. SZILY Kálmán, TT, 1884, 89.

⁵ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980 (Magyar Remekírók), 623.

Semmi sem gátolja a férfiakat, hogy a második házasság idején ugyanilyen fiatal leányokat válasszanak, a 40 éves Esterházy Miklós a 20 esztendőös özvegy Nyáry Krisztinát, a 44 esztendőös Bethlen Miklós a 17 éves Rhédei Juliannát, a kétszeres özvegy, 53 éves Naláczi József a 16 esztendőös Toroczkai Borbálát.

Hogyan választanak első feleséget?

Leggyakrabban a barátok, rokonok kommandálása révén választanak, ahogy Hermányi Dienes Péter választotta Ethfalvi Sámuel tanácsára barátja sógor-nőjét, Verebélyi Ötves Sárát. Persze van, aki maga választ, akár első látásra, mint Kemény János, Károlyi Sándor; de ha Hermányi Dienes Józsefnek hinni lehet, lehetett feleséget cserélni egy tésollyáért is.⁶ Ha kettő közül kellett választaniuk, bizony néha csak a véletlenen múlt a döntés. Bethlen Miklós-nak két lányt ajánlottak, Béli Zsuzsannát és Kun Ilonát, ez utóbbit a lány rokona, Basa Tamás kommandálta. Bethlen azért indult először Zabolára, mert az közelebb volt, mint Vargyas; a látás után Vargyasra is el akart menni, de már a szomszéd faluban találkozott Daniel Péterrel, akiről azt gondolta, ugyancsak Kun Ilonáért törekedik. Ez töprengésre készítette: „mivel én semmi szót nem adtam a leányos házhoz, hátha elüti a kezemről; azonban hátha a vargyasi nékem nem fog tetszeni, osztán sem egyik, sem másik nem lé-szen”. Erre nézve hirtelen elhatározta magát, s Basa Tamás őt kísérő prókátor szolgálja révén „keze beadásával” visszaüzent, hogy a leányt elveszi; Vargyasra pedig el sem ment.⁷ (Daniel Pétör azután négy évvel nősült meg, Béli Zsuzsanna a Bethlen Elekkel kötött mátkaság fölbontása után, öt év múlva lett Wesselényi Pál felesége.)

Milyen legyen a választott leány?

Komoly szempont volt az ara anyagi helyzete, Kun Ilonát Basa Tamás azzal kommandálta, hogy „jószággal, gazdagsággal és úri tisztekkel híres-neves, hogy lé-szen száz ház jobbágya, pénze etc. Volt is, ami volt.” Ám ha saját társadalmi rétegükből választottak, többnyire nem számított a hozomány nagysága. Cserei első felesége, Kun Ilona a világon semmit nem kapott, a lakodalmat is sógora, Apor István tartotta fel; második felesége, Széki Zsuzsanna is csak textil- és asztalneműt hozott a házhoz; ő maga mind a négy lányának négyszáz–négy-száz forintot ad, de hangsúlyozza, hogy nem volna

⁶ HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, kiad., előszó S. SÁRDI Margit, Bp., 1992, 289–290.

⁷ HERMÁNYI, i. m. (6. j.), 625–626.

köteles adni.⁸ Komoly forgalmi értéke volt viszont a szépségnek, azzal a szó szoros értelmében kereskedni lehetett. Baróti István református pap világszép lányát, Máriát előbb egy Mátra melléki vén nemesnek ígérte, de hallva, hogy bőlöni nemes is elvennie a lányát, fölbontotta a mátkaságot. A házasság kútba esvén hozzáadta Sebe Gergelyhez, a köpeci paphoz, „de ismét nagyobb szerencsét képzelvén már hazaadott menyecske leányának”, vejét impotenciával vádolta, és a házasságot érvényteleníttette. Vásárhelyi Tőke Istvánné Incze István marosvásárhelyi professzornak adta Sáráját, „de vontatva adá, mert néz vala a leánnyal Vass Györgyre; ki is adták vala egyszer az üres választ Inczének, s az is már innen elfordította vala elméjét; de esék némelyektől ilyen szó: »Odaadhatta volna bizony két kézt Tőkéné olyan embernek azt a leányt, hiszen az félszeg is, süket is.« Úgy is vala. Fülébe mene ez Tőkénének, hogy sokan tudják leányának azt a szomorú hibáját, azért Árkosiné s kolozsvári compactor Farkasné által ismét megjelentetvé Tőkéné, hogy ha Incze újonnan próbálná, jó válasszal járna. Úgy is lőn.”⁹

Bethlen maga sorolja föl értékelő szempontjait első házassága előtt:

1. Ne legyen özvegy: „eltökéllettem volt elmémben azt, hogy... özvegy-asszonyt, ha nem tudom, micsodás léssen is, de sohasem veszek; hanem leányt, hogy osztán házas koromban az ördög és a test szűz leányra ne vágyódtasson.”

2. Ne legyen pápista vagy unitaria.

3. A harmadik szempont a külső megjelenés volt, a szépség és talán a viselkedés: Kun Ilona látáskor „gyászban volt Basa Péter bátyja miatt, és csak nemrégén gyógyulván meg hagymázból, haja is igen elhullott volt, úgy-hogy fel sem csinálhatták kisasszony módra, de nékem mégis tetszék, amint-hogy bizony alkalmas, szép mind termetű, mind ábrázatú asszony is lőn azután belőle”. Második felesége, Rhédei Julianna „termete, ábrázata, üdeje, erkölce s elméjére nézve a legszebbik” a jelöltek közül; „közönségesen úgy hitték az emberek, hogy éppen csak a szépségéért vettem”, írja; de „kisebb szépséggel is elvettem volna nemzete-vallására nézve”.¹⁰

A vallási különbözés azonban a jelek szerint nem volt akkora probléma, mint amilyennek Bethlen Kata műve alapján gondolhatnánk. Nem egyszer

⁸ „...négy száz forintoknál többet egyik leányomnak sem adok, ha egy polturát nem adtam volna is, nem tartoztam volna vele, mert se nem az édesatyám jószágából, se nem az édesanyjok jószágából kerestem volt azt is, azmit adtam, hanem udvarnál való laktomban terhes szolgálattal; szabad voltam s vagyok az magam keresményemmel, ha adok is valamit gyermekeimnek, ha nem adok is; más apa annyit sem adott; az én feleségem apja egy polturát sem adott se nekem, sem mostani feleségemnek, mégis mi nem panaszkodunk...” CSEREI Mihály *Jegyzőkönyvéből*, kiad. SZÁDECZKY Lajos, TT, 1903, 514–515.

⁹ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 243, 245.

¹⁰ BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 750, 748.

találkozunk jól alakuló vegyes házasságokkal; ilyenből származott Kemény János első felesége, s jól sikerült az ő házasságuk is, igaz, Kállai Zsuzsanna végül áttért: „Noha pedig talán harmadik esztendejében együttlakásunknak vallásban is megegyeztünk, mindazáltal addig nagy szűbéli fájdalommal szenvedtem az vallásban különözést, sok bajjal is távoztattam az papoknak hozzá-
m szokásokat, de minden kénszergetés és az miatt való ízetlenkedés nélkül Isten megtéríté. Én mindazáltal senkinek nem tanácslom, hogy azt próbálja, különöző vallásra házasodjék: nagy lelki gyütrelem.”¹¹ Vass György azonban 1680-ban maga választotta katolikus feleségét, Bodoni Zsuzsannát, s kitartott választottja mellett a nagyasszonyok, Apafiné Bornemisza Anna és Bánffiné Bornemisza Kata rosszallása ellenére: „Hogy megházasodjam, tetszett őnagyságának, de hogy ezen feleségemet elvegyem, nem tetszett, mivelhogy pápista. De nem az volt az oka, hanem mást akartak adni, mely nekem bizony nem tetszett... Én felelek, hogy én bizony nem szeretem, nem is teszem, hogy én olyat vegyek, akit nagyságtok szeressen, én nem; én bizony nem cselekszem, hanem csak azt veszem, azkit szeretek; mert ha én osztán kergek-morgok véle, csak kacagja nagyságtok; jobb énnekem más vallásúval jól élnem, mint magam vallásúval kergenem-morganom.”¹²

Kivel kértnek?

Apafiné Bornemisza Anna egyébként nagy házasságszerző volt, számos házasságban játszott közvetítő szerepet, pl. Nemes Klárát ő adatta Kósa Sándornak, bár a kérő ekkor is férfi, Kapi Gábor volt. Ilyenkor a fejedelmi pár jelen is van, sokszor a lakodalmat is ők tartják ki. A nők által szerzett házasság eléggé általános volt, Bethlen Miklós első házasságakor férfiakkal tanácskozott, de második házassága majd minden közreműködője nő volt. Károlyi Sándor ettől a megoldástól élesen elzárkózott. Apja számára ez lett volna természetes: „Hívassuk elő az nénéidet, s azok által meglehet. – De nekem az asszonyok és papok által való házasság nem tetszén”, a sógorát kérte meg közbenjárásra.¹³ Egyébként úgy tetszik, volt rizikó a kérő kiválasztásában: Egerpataki az alsórákosi papot küldte el kérőnek a törösvári harmincados özvegyéhez, mivel a maga rábeszélő tehetségében nem bízott; Gyalai István azonban visszaért a bizalommal, s a maga számára kérte meg a menyecskét. (Igaz, a bűnhődés nem maradt el, mert az asszony fölöttébb kikapósna bizonyult.)¹⁴

¹¹ BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 151.

¹² Czegei VASS György és VASS László *Naplói*, kiad. NAGY Gyula, Bp., 1896 (MHH II. 35.), 10–11. – A kiadásban így; valószínű azonban, hogy az eredetiben a herget ige áll a megfelelő helyeken (l. herget 'hergel, ingerel').

¹³ Gróf KÁROLYI Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*, kiad. SZALAY László, Pest, 1865 (Magyar Történelmi Emlékek, IV), I, 22.

¹⁴ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 271.

A leány beleszólása

A közhiedelemmel ellentétben a leánynak volt beleszólása a házasságba. Többször a szülők az ő beleegyezését is megkérték: amikor Károlyi húsvét szombatján elküldte sógorát a Barkóczy–Koháry házaspárhoz, azok „azon napon leányokra halasztván, maradott húsvét napjára” a válaszában. Igaz, a szülő megpróbálhatta befolyásolni a választást. Verebélyi Ötves Dávid „külön szólítván leányát”, mindkét lánykérőről beszámolt: „Ihon, kettő előtted a szerencse, válassz benne.” De mikor Sára „a választást az ő édesatyjára bízna”, az határozottan a mesterlegényt javasolta.¹⁵ Sára választásába nővére és sógora, a lánykérő Ethfalvi Sámuel is beleszólt, mind a leányt, mind az apát meggyőzték, hogy az ifjú papot, Hermányi Dienes Pétert kell választaniuk; a nővér arra is rávette a hajadont, hogy mintegy véletlenül menjen át apja szobáján a boltba, „mintha valamit keresne ott, s mentében tekintse meg” a lánykérőt; a leány ezt meg is tette, „de a nagy szemérmetesség miatt nem meré csak szemit is vetni” a fiatalemberre.¹⁶

A leánynak volt joga, módja ellentmondani; Bethlen Miklós tartott is ettől, s a közbenjáró asszonyt arra kérte, Rhédei Juliannának „vegye elméjét, és minthogy ő volt anyja, vegye bé a kezét is, hogy ötöt osztán hazugságban nem hagyja; mert ha én a leány elméjéről bizonyos nem vagyok, szemtelen kéréssel a becsületedet nem kockáztatom.”¹⁷ A kérés tehát kockázatos, mint-hogy a kosár szegény volt.

Olyan is előfordult, hogy a leány apja akarata ellenére ment férjhez, mint Cserei Mihály lánya, Zsuzsanna nagyajtai Henter Pálhoz. „Ennek az szegény leányomnak is jobb lett volna akkor meghalni” – kommentálja Cserei; „jobb lett volna még gyermekkorában meghalni, mintsem ily szigorú szegénységre jutni.”¹⁸ Persze éppen ő tudhatta volna, az sem biztosítás, ha a leány hallgat

¹⁵ „A mesterembernek aranyas a körme, a papokat pedig hányják-vetik, s költöződnek helyből helybe, mint a cigányok; én inkább jóvallanám, hogy mennél ehhez a Lethegyei Pálhoz.” HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 133.

¹⁶ „Hogy mennél, édes öcsémasszony, azok közzé a félszeg, féleszű, nyomorék népek közzé, hiszem ez a Pál, amint vagyon, de az ő testvérjei mind csúfok; ennek sincsen egy talpalatnija is, hanemha Tótországban, mert oda való volt az apja; ez a Hermányi Péter pedig jószágos szabad ember...” *Uo.*

¹⁷ BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 751.

¹⁸ „A. 1724. 30. maji jedzette el házastársul akaratom ellen nagyajtai Henter Pál az harmadik leányomat, Zsuzsannát, az lakadalma is meglett. Ennek az szegény leányomnak is jobb lett volna akkor meghalni.” „Noha nem az én akaratommal ment Henter Pálhoz, holott akkor két helyre is jó főemberek kérték, én úgy akartam, azok közül menjen valamelyikhez, de ő semmiképpen nem akarta, holott akkor járt tizenhatodik esztendeijében; ha az én tanácsomat megfogadta volna, nem volna most abban az nyomorúságban, minden veszedelmét magának köszönje; én eleget munkálódtam szép szóval, intéssel, az magam atyámfiait ide hívattam, azokkal meginttettem, ne bolon-

az apjára; Mária lánya az ő egyetértésével ment férjhez Szegedi Gáborhoz, mégis ugyanazt a kommentárt kapja: „Adta volna Isten, azt az szegény leányomat akkor tettem volna koporsóban”, „Az én Istenem ne engedte volna, azt az tékozló embert soha szememmel láthattam volna, szegény leányomat pogány módra tartja...”¹⁹

Meghiúsult lánykérések

A lánykérés szabályai meglehetősen szigorúak lehettek; mindenesetre apróságok miatt is megghiúsulhattak. Elég volt egy nyelvbottlás; vagy hogy a lánykérő keresztbe tette a lábát; vagy hogy kikotyogta, hogy az özvegygel régebb óta tart a kapcsolatuk, mint az özvegyiség. Elutasíthatta a nő a kérést a kora miatt; és rangon aluli házassági ígéret esetén elég volt az is, ha a szülők rájöttek a kapcsolatra, mint Kemény Sámuel esetében, aki nem győzte tagadni, hogy Szigeti Törzsök István lányának írásos kötelezvényt adott; a főúri rokonság elhelyeztette a papot, s a csemetével elvetette Toldi Apollóniát.²⁰

A házasságkötés fázisai

A házasságkötés rendszeren a látás, a kérés, a gyűrűváltás, az esküvés és a lakodalom fázisaiból állt. Ezek közül egy-kettő vagy akárhány egybe is csúszhatott, de az volt a tipikus, hogy a gyűrűváltás és az esküvés között néhány nap, az esküvés és a lakodalom között néhány hónap telt el (logikusan, hiszen egy lakodalom megszervezése nem volt rövid folyamat). De mindig vannak kivételek. Kemény János, ráébredve, hogy Kállai Zsuzsanna katolikus, szívesen

doskodjék, mert azok is nem jóvallják dolgát, de az Isten megbolondította nyavalyást,

elmondotta: ha meg nem engedem, Henter Pálhoz menjen, felakasztja magát; nem volt mit tennem, maga szabad akarására kellett bocsátanom, féltem attól, nagyobb becstelenség s gyalázat talál miatta vénségemre engemet is, azmint sok szegény apákon megtörtént csak az én időmben is; legközelebb szomorú példa az szegény atyám, kinek egyik leánya, Ágnes – maga Brassóban menván az szegény anyámmal – addig egy némettel elszőkött, ládait felnyitogatván, valamit talált, elvitte magával, azután is sokat kesergette az atyámat, vénségire olyan nagy keserűséget, kisebbséget szerzett szegénynek; [Zsuzsanna lánya] azután is, hogy Henter Pálhoz ment, három ízben is elhatta, visszajött házamhoz, s mikor éppen az papok székin el akartam választani, mindháromszor hírem s akaratom ellen viasszaszőkött az urához; azért noha engemet felette megkesergetett, s nem érdemlette volna meg, csak egy inget is adjak neki, de én mint atyja megszánván, ellenem való vétkit megbocsátottam, és mint Dávid pártos fiát, Absolont egész életiben siratta, én is siratom boldogtalan állapotját nyavalyás leányomnak; jobb lett volna még gyermekkorában meghalni, mintsem ily szigorú szegénységre jutni...” CSEREI, *i. m.* (8. j.), 515.

¹⁹ CSEREI, *i. m.* (8. j.), 501, 510.

²⁰ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 317–318, 404, 406–407, 278–279, 302–303.

elhalasztotta és elmulasztotta volna a gyűrűváltást, de nem tudni, miért, „az meglátás után meg kelle lenni az gyűrűváltásnak is”.²¹ Sokszor a hadi helyzet szólt közbe: pálóczi Horváth Ádám nagy lakodalmat tervezett, de a pogány betörés miatt egyáltalán nem tartottak lakodalmat, elment Draveczki Annáért, a lány szüleinél elhálták a házasságot, s hazavitte ifjú feleségét.²² Várad Mihály Thököly hadaitól való féltében s „az utaknak félelmes volta miatt nem kevés gondolkodással” indult második feleségéért, Máriássy Zsuzsannáért; egyik nap beérkezett Lőcsére, megnézte a leányt, másik nap megkérte, megesküdtek, „és az üdőnek mivoltához képest azt találván alkalmasabbnak”, ugyanaznap megvolt kézfogás és lakodalom is.²³ Sőt, amikor Nemes János Macskási Boldizsár számára megkérte harmadik feleségül „a ritka szépségű Kapi Györgyné szörnyen kancsal lányát”, Kapi Annát,²⁴ „szerencsésen járván, azután egy órával ismét Macskási urammal együtt bemenvén, meg is esküdtettük; azon nap lakadalma is meglévén, következendő éjszaka el is hálá”.²⁵ Az természetes, hogy a szinte gyermek korú Esterházy Pál több évig várt a teljesen gyermek korú Orsikával való esküvésre, az azonban kivételes, hogy Nemes János 15 hónapig várt Pápai Annájára, s Kósa Sándor is 16 hónapig a Bornemisza Anna által megszerzett Nemes Klárára, János húgára.

Kötelezett-e a gyűrűváltás és az eskü?

Nem hogy a gyűrűváltás és az eskü, de már a kéz beadása is kötést jelentett: Bethlen Miklóst ez biztosította, hogy Kun Ilonát a szülei már nem adhatják Daniel Pétörnek. Jó okkal azonban el lehetett hárítani ezt a kötelezettséget, ezért remélte Kemény János, hogy bár a látást a vele lévő becsületes emberek miatt nem mulaszthatja el, anyjára, rokonaira hivatkozva a házasság alól kibújhat. Ugyanakkor a kötés fölbontása megfontolandó volt a benne rejlő kockázat miatt. Nálaczi József nemcsak 37 évvel idősebb volt harmadik

²¹ „Mínthogy pedig az Perényi Györgyöt, mostohaatyját, ki nevelte, s Kállai Ferencet is, édesatyját, ki nemzette, tudtam vallásomon lévőknék lenni, nem is gondoltam, és az szerzők is nem jelentették, hogy anyja pápista volna, s abban is nevelte volna eljegyzendő feleségemet; midőn már menő utamban csak közel volnánk Halmi nevű falubéli udvarházokhoz, mely van Ugocsa vármegyében, akkor értém meg; melyre nézve áltáljában eltökéllettem vala magamban, hogy ha az látást már nem változtathatom is, vélem lévén böcsületes üremberek, Kun László és István uraimék, de halasszam az megkötelezést édesanyámra, ki még akkor élt, s atyámfiaira, azonban többé oda ne fogjak vallására nézve; de mivel Istentől úgy volt rendelve, az meglátás után meg kelle lenni az gyűrűváltásnak is.” BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 151.

²² *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*, kiad. SZABÓ Károly, SZOPORI NAGY Imre, Bp., 1881 (MHH II, 31.), 271.

²³ *Két napló a XVII. századból*, kiad. RÉVÉSZ Kálmán, TT, 1904, 158.

²⁴ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 316.

²⁵ Hídvégi NEMES János *Naplója. 1651–1686*, kiad. TÓTH Ernő, TT, 1902, 573–574.

feleségénél, Toroczkai Borbálánál, de pletyka terjedt férfiúi betegségéről is. A család ezt akkor hallotta, amikor a násznép már a szomszéd faluban járt, és sírva tanakodtak, mitévők legyenek. Hermányi óvatosságot tanácsolt: „Az az úr jól meggondolja, mert Naláczi az úr biztatására úri és nemesi renddel jött, s nem tudja az ember, mi rossz következhetnék belőle... Ha szereti az urat a kisasszony, oda kell adni, ha nem szereti, ne vesszessék el az urak magok gyermekeket. – Megvallák, hogy most nem szereti; de idővel meg fogja szeretni, mert több annak a pénze s jószága, mint ama nyalka úrfiaknak.”²⁶ Úgy tűnik, a társadalmi réteg nyilvánossága volt a legnagyobb kötöttség.

De a házasságkötés különböző fázisaiban vissza lehetett venni a lányokat, mint Baróti István leányának esetében már láttuk. Szaniszló Zsigmond is a gyűrűváltás után vette vissza lányát, Sárát Pápai Ferencről, s adta Gálfi Mihálynak.²⁷ Bizonyára erő és hatalom kérdése volt az egész.

Ajándékozás a mátkaság alatt

Az eljegyzés általában gyűrűvel történt, úgy, hogy menyasszony és vőlegény gyűrűt váltott. Amikor Gálfi Mihály eljegyezte a Pápai Ferencről visszavett Szaniszló Sárát, a drága, 50 forintos gyűrűn kívül arany nyakláncot is ajándékozott neki. (Vajon miféle lelki hajtóerő működött közre? Gálfiné utóbb elvesztette a gyűrűt.) Csereiné Kun Ilona azonban olyan szegény volt, hogy jegygyűrűt is a nénye, Aporné adott neki, hogy vőlegényének adhassa. A második Csereiné, Széki Zsuzsanna pedig nem gyűrűt, „hanem *csak* egy aranyfonallal varrott keszkenyőt” adott későbbi férjének.²⁸ Váradi Mihály pedig „egy régi pogány nyolcas arannyal” jegyezte el menyasszonyát, Udvarhelyi Erzsébetet.²⁹ A mátkaság alatt bizalmas ajándékokat is szabad már a menyasszonynak adni, Esterházy Pál nemcsak szép gyémántos násfát, szép hegyes gyémántos gyűrűt ajándékozott Orsikának, de aranyas pántlikát, vörös aranyos szoknyát, selyem aranyos strimflit is.³⁰ Szaniszló Zsigmond valósággal elhalmozta ajándékokkal Küssannáját, anyósának orvosságot vitt, és megható gondossággal szerelte föl háztartását: a kolozsvári sokadalomban fűszereket, edényeket, gyertyát, mákőrlőt vásárolt.³¹

²⁶ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 319–320.

²⁷ SZANISZLÓ, *i. m.* (2. j.), 285–286. A visszavétel mégsem történhetett teljesen simán, mert a naplóból e helyütt bekezdések vannak kivágva ollóval.

²⁸ CSEREI, *i. m.* (8. j.), 517, 521. Kiemelés tőlem, S. S. M.

²⁹ „Adott asszonyom anyám, Mezőszegedi Anna asszonyom egy régi pogány nyolcas aranyat, kiért Isten őkegyelmét áldja meg; mellyel szent Erzsébet asszony napján kötöttem meg az én kedves jegyesemet, Udvarhelyi Erzsébetet...” *Két napló a XVII. századból*, *i. m.* (23. j.), 154.

³⁰ ESTERHÁZY, *i. m.* (3. j.), 319.

³¹ SZANISZLÓ, *i. m.* (2. j.), 239–248.

A lakodalom ceremóniája

Általában azt tapasztaljuk, hogy minél előkelőbb egy lakodalom, annál tagoltabb és bonyolultabb a ceremóniája, több a szereplője. Úgy tűnik, násznagy és vőfély mindig volt; nem mindig volt nyoszolyóasszony és nyoszolyóleány. Főrangúak lakodalmán a fejedelem is képviseltette magát (pl. Dániel Pétörén és az idősebbik Székely Lászlóén 1677-ben), s Apafi Miklós és Teleki Anna lakodalmán a román vajdák követei is jelen voltak. A két Székely László (egyik 1677-ben, másik 1742-ben) hét országra szóló lagzit tartott. 1677-ben: „Volt Székely László uram lakadalma, holott is úrfi módon egész pompával praesentálta magát a vőlegény, kihez hasonló mostani időben hogy legyen, nem hiszem.” Itt teljes volt a lakodalmi tisztségek sora.³² Nemcsak a tisztségek sora, de a ceremónia is teljes Daczó Pál lakodalmán 1679-ben. Ezt is Nemes János, a násznagy írta le: „vőfély Kendefi János uram, feleségem nyoszolyóasszony, Klára leányom nyoszolyóleány, sok becsületes emberekkel együtt mentünk Holdvilágra. Ott megszállván, onnan küldöttünk örömondókat Ebesfalvára. Annakutánna megjöven az örömondók, úgy küldöttük a vőfélyt bé az ajándékkal, ki után nem sokat várakozván, mentünk bé az őnagysága kastélyába, holott is kikérvén a menyasszonyt, őnagysága megmarasztatott, és vígan tartott. Másnap is felestökömre felhívatván, becsülettel tartatott őnagysága...”³³ A nagy lakodalmakhoz hozzátartozott a másnap reggel a vőfély által tartott felestököm; de ez is ki volt téve emberi indulatoknak. Kun István második lakodalmán, a vőfély, Gyulai Ferenc „a szokás szerint vendégeket maraszta felestökömre, azonban megharaguvék, s maga nem jöve fel”.³⁴ A fölsorolt ceremóniakat olykor siratóeste egészítette ki. Ez azonban nem lehetett szükséges, és nem is lehetett kötött, mert egyszer a menyasszony bátyja tartotta (Nemes János Klára húga lakodalmá előtt), egyszer a vőlegény testvére (Apafi Miklósnak Apafi Mihály), egyszer a vőlegény apja (Enyedi Sámuelnek az apja).³⁵

E ceremóniák dolgában nem látszik különbség az első és második házaság között; csak Bethlen Miklós jegyzi meg: „mint özvegy embernek,

³² „27. Volt násznagy Kapi György uram, nyoszolóasszony Rhédei Ferencné asszonyom, vőfély Haller István uram, sok leány, Kapi kisasszonyok. Urunk őnagysága képe volt Bánffy Zsigmond uram. A nász népe állott sok odavaló úri és becsületes emberekből. 28. Megmaradván az egész násznép, a vőfély felestökömöt készítettett...” Hídvégi NEMES János, *i. m.* (25. j.), 556–557; a másik Székely László 1742-ben szintén „a régi magyar módi” szerint rendezte lakodalmát: „ezen lakodalom után hasonló nem volt még eddig, talán nem is leszén”, jegyezte föl büszkén. (OSZK Quart. Hung. 1432. 221.)

³³ Hídvégi NEMES János, *i. m.* (25. j.), 564–565.

³⁴ Hídvégi NEMES János, *i. m.* (25. j.), 401.

³⁵ Hídvégi NEMES János, *i. m.* (25. j.), 393, 552; Czegei VASS György és VASS László, *i. m.* (12. j.), 74.

násznagy, vőfély nem kellett”; de talán inkább a friss gyász, a két hónapja elhunyt első feleség miatt nem volt ceremóniája házasságkötésének.³⁶

A megjelent vendégek, a sok úri és becsületes vagy emberséges emberek rangja és száma adta egy lakodalom rangját. A lakodalmi ceremónia elmaradását is regisztrálják. 1660. október 28-án „házasodék meg a fejedelem, Barcsai Ákos őnagysága Bánffi Zsigmond uram leányával, Ágnes kisasszonnyal csak hamarjában s katona módon”.³⁷ De míg az ő sietségüket talán mentette a hadi helyzet, másoknál a szó is elítélő: 1686. január 2-án „volt Fiátfalván az Béli Dávid és Mikes Pál uramék lakodalma koca módon”.³⁸

A gyász hírének csak ritkán gátolta meg a lakodalmat, Bánffi György lakodalmát a Gyulafi-kisasszonnyal csak két hetet csúszott a kisasszonyt nevelő Macskási Boldizsárné halála miatt: június 15-én temettek, 24-én tartották a lakodalmat. Vass György is megtartotta lakodalmát, s csak azután öltött gyászruhát öccsért. Inkább Nemes János tűnik kivételnek, aki öccse halál hírére otthagyta a lakodalmat.

Mitől szánja el magát a férfiember a második házasságra?

A 17. századi házasság alapja nem az érzelem volt, hanem a gazdasági közösség; egy jól működő házasságban az asszony elvesztése olyan, mint egy gazdasági társulásban az ügyvezető igazgatóé: pótolni kellett, különben a gazdaság látta kárát. Mint Cserei írja: „Sok kárommal tapasztalván esztendő alatt az özvegy életet, kivált akkori három nevetlen gyermekeimre nem lévén kinek gondot viselni”,³⁹ az újabb házasság elkerülhetetlen volt. Ugyanígy járt el Hermányi nagyapja, Ötves Dávid, aki megözvegyülvén, minthogy már csak egyetlen lánya, Sára vitte „csak vékonyon a gazdaasszonyságot”, egy özvegy papnét hozott a házhoz.⁴⁰ Bethlen emellett a hús bűnével is küzd: „mind a házi belső gondviselésért, mind a leányom neveléséért, mind a kísértet és bűn távoztatásáért” adja magát az új házasságra.⁴¹ Nalaczi József 53 évesen azért kívánta a nála 37 évvel fiatalabb Toroczka Borbálát feleségül, mert még mindig nem volt fiúörököse; tegyük hozzá, meg is becsülte ifjú feleségét, s maradt is Károly nevű, Hadikkal Berlin alatt járt fiuk.⁴²

Általában megközelítőleg kívárták a gyászévet; de voltak kivételek. Vass György 1693-ban némiképp megbotránkozva másolja be Szilvási János sógora

³⁶ BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 753.

³⁷ Hidvégi NEMES János, *i. m.* (25. j.), 262.

³⁸ Czegei VASS György és VASS László, *i. m.* (12. j.), 52. – Ha elfogadjuk, hogy e helyütt a koca ’ügyetlen’ értelemben áll, akkor a TESZ 1806-ból származó első adatát jócskán korábbra vihetjük.

³⁹ CSEREI, *i. m.* (8. j.), 519–520.

⁴⁰ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 132.

⁴¹ BETHLEN MIKLÓS, *i. m.* (5. j.), 747.

⁴² HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 319–320.

levelét, hogy „azmint Isten őkegyelmét felesége és gyermeke halálával megszomorította volt, most újólág, 9 hetekre és 2 napra, úgymint 20. Aprilis Isten őkegyelmét megvigasztalta” második házasságával. „Írám ezt – kommentálja Vass György –, hogy mások is, kik ily hamar megörvendeződnek feleségek változásából, ez stylust kövessék.”⁴³ Bethlen is ugyancsak hamar gondolt második házasságára; restellte is a gyorsaságot. „Kit vegyek? és mikor? mert hiszen öt hete, amiolta a feleségem megholt; az asszonyok megégetnek, ha olyan ritka jó feleségemet olyan hamar elfelejteném.” Igaz, az eljegyzés után 5–6 hónapig halasztani akarta a házasságkötést, de a pletykák elterjedvén végül is hazavitte Rhédei Júliát; 1685. december 3-án halt meg szeretett Kun Ilonája, s február 8-án elhálták az új házasságot.⁴⁴

Szegény pálóczi Horváth (III.) György vesztére szánta el magát a második házasságra. Gazdasága romlását látva előbb egy rokon asszonyt vett magához, de az lopott és sikkasztott. A második házasság tanulságait neki már nem, csak Ádám fiának volt módja a hat generáción át vezetett naplóba beírni: „Ezen második házassága szegény atyánknak igen szerencsétlen és egészen Isten ostora volt, mert ez pazarló, fajtalan életű és minden gonoszságokkal megrakodott, rossz asszony volt, megbizonyította éltének rossz maga alkalmaztatása, melyért a kassai apácák közé is küldetett pro melioratione sui, onnét kihozattatván, minthogy nem felejtette el rossz, fajtalan életét, miképpen colludált Taróczi Ferenc nevű német, t. Karafa regementjebeli lajtinnáttal, és hogy ölette meg gyilkosul édesatyámat, alább akárki is meglát-hatja.”⁴⁵

Hermányi nem szánta el magát az új házasságra. Friss özvegyként, hivatali ügyben belépett a püspök, Deáki Filep József szobájába. „Meglátván engem a püspök, monda: »Tudom, mért jössz, nyilván azért, hogy feleséget kérjek néked: bizony mindjárt mégyek, noha fáj a lábam.« Mondék én: »Tiszteletes uram, kegyelmed engem bűnbe akar ejteni: mert Szent Pál nékem így szól: Megszabadultál a te feleségedtől, ne keress feleséget.« Melyre monda a püspök: »Úgyde azt is írja ott: Jobb házasságban élni, mint égni.« Melyre mondék: »Az én részemről engemet az az égés meg nem perzsel...«”⁴⁶ Igaz, ami igaz, mintegy 14 évi házasságában ő leszolgált a purgatóriumból a fele kapitulációt.

Hogyan választanak másodszorra?

A második házasságban sokszor már érettebb évfáratú hölgyet, özvegyet választanak, csak Bethlen ragaszkodott az árvalányhoz: „Negyvenhárom eltölt

⁴³ Czegei VASS György és VASS László, *i. m.* (12. j.), 164, 165.

⁴⁴ BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 750–753.

⁴⁵ *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*, *i. m.* (22. j.), 258.

⁴⁶ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 75.

esztendőm és két gyermekem nagyobb nyugodalmat várhat... egy olyan gyámoltalan árvától..., mert ennek atyja, anyja, hazája, jószága, mindene én leszek.”⁴⁷ Nem az emlékiró irodalomból tudjuk, de tudjuk, hogy ifjúkorában Bercsényi Miklós is kétszeres özvegyeket kért meg, idős korában azonban ő is inkább az árva Kőszeghy Zsuzsikát választotta. Az özvegyasszony megkérése másként történik, az özvegyasszony nincs apa hatalma alatt, szabadban választ, nem egyszer a rokonság ellenére, mint Nyáry Krisztina, akinek a Thurzó Imrével kötött házasságából származó gyermekeiért (vagy inkább a rájuk váró vagyonért) a rokonság éppúgy küzdött, mint az új férj, Esterházy Miklós. Özvegyasszony megkéréséhez nem is szükséges kérő, meg lehet hódítani közvetlenül, mint Esterházy Miklós tagadhatatlanul megnyerő levelekben Nyáry Krisztinát vagy Kemény János férfiass udvarlással Lónyai Annát. Attól még a második választás lehet ugyanolyan körütekintő s a házasságkötés ünnepi, mint az első. Nemes János sokat tévovázott, Béli Pál tudósította az özvegyekről, ő magát bátortalannak érezte a próbára, s inkább „új borra, farsang felére” halasztotta. Az özvegy Huszár Borbála közelében 9 napig időzött Segesvárt, míg eljegyezte, ez példátlanul hosszú várakozás a látás és a kérés között. Hazavitelét azonban két lakodalommal ünnepelte meg; hazatértükben a háromszékiek elébük mentek köszönteni, s ő másnap délig látta őket vendégül.⁴⁸

Individuális szerelem?

Ezek a naplók és önéletírások csak jó feleségekről írnak: a rosszat mindig másoktól kell megtudnunk. Hermányi Dienes József ritka kivételként eufemisztikusan utal rá, hogy neki „maga akaratján járó felesége” van.⁴⁹ Szaniszló Zsigmond ugyan megütögette egyszer Kűsannát „holmi vétkéért”, de ez talán inkább nehéz természetének volt következménye, mert ő menyecske lányát, Gálfínét is fölpofozta, és Kűsannának is rendületlenül vásárolta az ajándékokat. Egyszer megvádolta őt, hogy a kamaraispánnal hált (igaz, odaírta: „Jól végére nem mehettem”), ám két hónap és nyolc nap múlva született kislányuk, így a vádnak sok alapja nem lehetett. (Hacsak nem úgy járt el Kűsanna, ahogy Augustus császár közismerten fehérmájú Iulia lánya: *Plena nave admissi vectorem*.)

Egészében véve úgy tűnik: akkortájt a házasság épp annyira volt lutri, mint ma, azaz épp annyira volt lehetetlen előre látni, melyikből lesz jó házasság, s melyikből rossz – csak hát jó és rossz házasságról mások voltak

⁴⁷ BETHLEN Miklós, *i. m.* (5. j.), 750.

⁴⁸ *Székegy Oklevéltár* VI, 353; Hídvégi NEMES János, *i. m.* (25. j.), 549–550.

⁴⁹ HERMÁNYI, *i. m.* (6. j.), 279. – A felesége aztán a legkevésbé sem eufemisztikusan válaszol az ő okulására elmesélt példázatra: „Üsd a seggibe, jó ember, annak, akitől tanultad.”

a fogalmaik, mint nekünk. A házasság alapvetően nem szerelmi, hanem gazdasági kapcsolat volt, amellel nevelő- és nyugdíjintézet, óvoda és elfekvő kórház; az érzelem, amelyre alapozódott, s amely sikerültté tette, a *lojalitás* volt. A párkapcsolat (a mentalitástörténet ezt ma már pontosan tudja) az apa–lánya kapcsolatot képezte le, a férfi részéről védelmet és türelmet, a nő részéről türelmet és engedelmet kívánt; Esterházy Miklós az ifjú özvegy Nyáry Krisztinának *gondviselést* ajánlott szépen formált kérő levelében.⁵⁰ A *szerelem* nem volt szükséges kelléke a házasságnak, még a jó házasságnak sem. Az individuális szerelem viszonylag fiatal jelensége a pszichotörténetnek.

Indokolt és kézenfekvő föltételezés, hogy az individuális szerelem – hasonlóan, mint a polgári társadalom egyéb jelenségei, a polgári, neutrális családmódel kialakulása, a nő szerepének megváltozása, a gyermekhez, a szórákhoz, az élvezetekhez való új viszony – kivételekként a 17. században jelent meg, s a 18. században vált elterjedtté. A föltételezés bizonyítása és igazolása azonban föltöbb bonyolult feladat: nehéz olyan jelenséget találni, amely nem a házasságot összetartó más pozitív érzelmeknek (lojalitásnak, türelemnek, ragaszkodásnak stb.), hanem szabad egyéniségek szabad választáson alapuló érzelmi kapcsolatának a megnyilvánulása (ahogy az individuális szerelmet jellemezzük).

Bizonyos, hogy nem perdöntőek a használt szavak: a szeretet és szerelem szavak ilyen értelmű megkülönböztetése nagyon kései jelenség. Nem igazítanak el a feleség elvesztésekor följegyzett dicséretet,⁵¹ amelyek könnyen lehetnek a búcsúzás, a gyász megkövesült fordulatai; nincs módunk arra, hogy a mögöttük megbúvó érzelmet megítéljük. Úgy véljük azonban, hogy az individuális szerelem megjelenését kell látnunk ott, ahol a kapcsolat valamiképp eltért a szokványos kapcsolatoktól, vagy intenzitásával meghaladta azt. Nem túl sok ilyen házasságról van tudomásunk.

⁵⁰ „...bátran gondviselésem alá ajánlhatja kegyelmetek mind az előttünk álló dolgokat s mind magát, kegyelmed, édes húgomasszony!” ESTERHÁZY Miklós *Leveli Nyáry Krisztinához. 1624–1639.*, kiad. MERÉNYI Lajos, TT, 1900, 17. – Kemény János szintén az oltalmat látta jövőd szerepének Lónyai Anna mellett abban az időben, amikor még titkolták kapcsolatukat: „...azon igyekezvén, ne találtsam olyan kedvetlen vendégnek, mint a mostan ott levők, kiktől hogy nyilván oltalmaznom még most szabadon nem lehetett, szívem fájdalommal múltam.” KEMÉNY János és LÓNYAI Anna *Levelése. 1656–1662*, kiad. TÓTH Ernő, TT, 1900, 166.

⁵¹ „...az én Istent féltő, kegyes, okos, nagy bölcs, híres jó gazdaasszony feleségem, édes lelkem, néhai Kun Ilonám...” CSEREI Mihály, *i. m.* (8. j.), 519–520; „...az én kedvem kereső, szelíd engedelmességű, engem tisztán s igazán szerető és hozzám szokott, senkinek véteni nem kívánó édes galambom, az én édes szívem, kedves feleségem, Bethlen Júlia... drága kincsem, szelíd természetű s engem tisztán s igazán szerető, édes, kedves feleségem, néhai szívem, Bethlen Júliám.” Czegei VASS György és VASS László, *i. m.* (12. j.), 555–556.

Talán ilyen kapcsolatra vall a kor fogalmai szerint is mély és erős gyász, amellyel Esterházy Miklós siratta Nyáry Krisztinát.⁵² *Talán* ez okozta, hogy Károlyi Sándor, aki apja ismételt kérése és biztatása ellenére huzamos ideig nem volt hajlandó megnősülni, Barkóczy Krisztinát megismerve azonnal a házasság mellett döntött.⁵³ Kissé bizonytalankodhatunk Esterházy Pál és Orsika kapcsolatának megítélésekor. Esterházy Pál vallomásában nyomon követhető a lelki folyamat, ahogy a szerzetesi életre elhivatottan készülő fiú három heti gyözködés után elszánta magát, hogy családja érdekének fölládozva hivatását; ahogy a jólatok és látomások meggyőzik a döntés helyességéről; de végül a lelki azonosulást, az érzelmek áttörését maga Orsika idézte elő bátor szeretetével: miután Pál egy-két vakációban már „fölötte igen tapasztalta hozzá való szeretetét”, meg hogy Orsikának „igen nagy öröme volt rajta”, gyermekien bájos és őszinte jelenetre került sor. „Ezen vakációkban egykor az én kedves mátkám szállásomra jővén reggel idején, hogy még az ágyban fekünném és alunnám, általölelven megcsókolt; kire fölébredvén én is viszont megcsókoltam; mely dologgal annyira magához kapcsolt, hogy én is fölötte igen kezdeném szeretni. De ebben mások semmit nem tudtak, csak egy Marianka nevű szolgálóleány.”⁵⁴

⁵² „.... kinek halálán fölötte igen búsulván atyámuram, keservesen sírt, senkit maga eleiben nem is akarván bocsátani; kihez képest Esterhás Dánielné asszonyom erővel béküldött, hogy vigasztaljam atyámuramat. Én azért nem mervén szintén eleiben, csak az kárpit alól dugtam ki az fejemet, sokáig nézván atyámuramra; kit midőn látott volt, reám tekintvén semmit nem szólt. Én is azért csakhamar kiszaladtam, gondolván, hogy talám haragszik reám. Másnap újokban béküldtek az asszonyok, akkor is csak az kárpit mellől néztem bé. De megint reám tekintvén semmit nem szóltott egyebet, hanem hogy mit akarok. De mivel mintegy haragos szóval beszélt, nem mervén ott tovább lenni, megint kiszaladtam, azhol láttam iszonyú sírását atyámuramnak, az falhoz tartván fejét, jajgatott nagyon. Harmadnapra azért kalácsot adván Esterhás Dánielné asszonyom, s cukrot is ígervén, hogy csak bemenjek atyámuramhoz, s ott tréfáljak, megént béküldöttek... Megfogván azért kezemet az ágyhoz vitt, azhol leült... Maga pedig ledülvén az ágyra, újokban rettenetes jajgatást s sírást tett, s egy kevés vártatva fölülvén, hozzá mentem, kérdvén: – Mi lölte Nagyságodat, apámuram? – Mely szóra újokban eldülvén nagy jajgatást tett újokban, nem is szólhatván semmit is.” ESTERHÁZY, *i. m.* (3. j.), 307–308. A történet idején Pál hatéves.

⁵³ „Ezen utazásunk alatt szegény atyámuram önagysága mind azon volt, hogy házasodtam volna meg, de sem kedvem, sem objectumom olyan nem lévén Istentől, semmit belőlem ki nem vehetett. Hazaérkezésünk után is sok ízben kívánta volna tudni szándékomot, mindazáltal mindaddig semmit nem jelentettem, míg Isten meg nem mutatta. Hanem anno praedecclarato húsvét előtt való szombaton, úgymint 29. martii magam menvén be szegényhez, fiúi engedelmességem szerint jelenttem meg szándékomat...” KÁROLYI, *i. m.* (13. j.), 20–21.

⁵⁴ ESTERHÁZY, *i. m.* (3. j.), 315–316.

Hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy ez az igazán intim, bizalmas viszony igazi szerelem volt; de valójában más pszichés magyarázat is elképzelhető, mégpedig az, hogy ez a boldogság – anélkül, hogy magában a hősben ez tudatosult volna – valójában a fölszabadulás érzése volt, az azonosulás addig elnyomott érzelmekkel és érzékekkel; és nincs módunk rá, hogy hitelesen eldöntsük a kérdést.

Úgy gondolom azonban, joggal gyaníthatunk szerelmet ott, ahol bármelyik szerelmes áthágta a szokásokat. (Csak a szokásokat, az illemet, s nem a tisztességet.) Erős és igazi szerelemnek kellett lennie Vass György és Bodoni Zsuzsanna között, hiszen Vass a nagyaszonnyok ellenkezése, Teleki hűvössége ellenére kitartott katolikus választottja mellett, s négy hónapi hiábavaló puhítgatás és kérelmezés után a rosszallás ellenére feleségül vette őt. (Ez nincs összefüggésben azzal, hogy amikor kétévi házasság után Bodoni Zsuzsanna meghalt, Vass György valamivel a gyászév letelte előtt újra nősült. Ez, mint leszögeztük, nem érzelmi kérdés volt.)⁵⁵

Hasonlóképpen úgy gondoljuk, individuális szerelem kötötte össze Kemény Jánost és Lónyai Annát. Kemény 1656 decemberében kezdett levelezést az özvegygel, s azt sokáig titkolták: Lónyai Anna sosem írta alá leveleit házasságuk előtt, csupán egy ízben, tévedésből („Hadad”, „Loniai”), de akkor is kihúzta. Olykor-olykor találkoztak is, feltéve, hogy megfelelő „pokrócot” letek a találkozás céljának elleplezésére. Ezzel tagadhatatlanul átlépték koruk erkölcsének szigorú határvonalát; de Lónyai Anna megbízott a férfi tisztességében, és Kemény tisztességgel megóvta a nő jó hírnevét.⁵⁶ Még nem volt köztük semmilyen nyilvánosnak és hivatalosnak nevezhető kötés, sem gyűrűváltás, sem kézfogó, amikor sor került a szerencsétlen lengyelországi hadjáratra s Kemény rabságára. Lónyai Annának Keményhez ekkor írt levelei nemcsak erős érzelmekről árulkodnak, s nemcsak arról, hogy az özvegy

⁵⁵ A *hű hitves siratása* pedig nála is egy töről fakad a gyászbeszédek fordulataival: Cserei vagy fia, László fogalmazásánál magasabb hőfoka akár egyszerűen jobb stilisztikai érzéknek is volna minősíthető: „...temettetem el az én kedvem kereső s soha meg nem szomorító szerelmes, kedves, édes feleségemet, Bodoni Zsuzsannát, ...tíz hét híján két esztendőök alatt csak legkisebbik szavában is engemet meg nem bántott, se büsített, hanem mint jámbor, szelíd, jó erkölcsű, istenfélő keresztény asszony szokta magát urához viselni, úgy viselte magát énhozzám... bizony jó lelkem szerint írom, hogy jóságát, jó erkölcsét és énhozzám való nagy és igaz szeretetét ha le akarnám is írni, le nem írhatnám...” Czegei VASS György és VASS László, *i. m.* (12. j.), 24.

⁵⁶ „Megnyugodva legyen kegyelmed elméje, azon becsületére magaménál feljebb vigyázni bizony kívánok, de úgy tetszik, minden előttem lévő terhes nehézségeknél nagyobb szomorúságomra lenne az, ha kegyelmed megláthatása s vele szemben beszédem nélkül kellene ez bizonytalan végű és csak Isten titkában levő utamra mennem.” 1657. jan. 1, KEMÉNY János és LÓNYAI Anna *Levelezése*, *i. m.* (50. j.), 164–165.

anyagi áldozatra is kész jövőendő társa kiszabadulásáért,⁵⁷ hanem már azt sem bánja, ha kapcsolatuk kiderül: „mások is, lehetetlenség, hogy eszekbe ne vennék, nem győzhetem úgy meg magam természetit, hogy eltitkolhassam teljességesen azbeli szomorúságomat...” „Elmentem én immár az mellől, hogy kegyelmedhez való hűségemben titkolás lehetne, hanem minden ember előtt nyilván való dolog, valaki engemet ismer; ámbár akármit mondanék is én, de megtetszik énrajtam az, hogy nem színnel való búsulás vagyok rajtam.”⁵⁸

Szintén nem az emlékiró irodalomból tudjuk, de ha hinni lehet Kőszeghy Pálnak az események leírását illetően, Csáky Krisztina is átlépte egy picikét a korban szokásos illetet kezdeményezőkézségével, amikor Bécsben együtt időzött Bercsényivel, s babicát köszöntött neki, meg amikor Bécsset külön-külön elhagyván együtt szálltak meg Minkendorfban, s együtt töltötték a napot.⁵⁹

18. századi példáink még ennél is ritkábbak. Valószínűleg maga a kritérium szűnik meg kritérium lenni: a házassághoz jó esetben már hozzátartozik a vonzalom, így annak megnyilvánulása nem számít a szokás áthágásának; nincs tehát miért följegyezni.

⁵⁷ „Ezeknek utána kívánom, hogy Isten kegyelmedet szabadítsa... Hogyha azután meghalnék is, mégis csendesebb lenne a halál is, mert ezzel a szomorúsággal bizony az életet is megúntam.” KEMÉNY János és LÓNYAI Anna *Levelezése, i. m.* (50. j.), 176; „...magamra nézendő jószágomból is azmi kevés maradott, készebb lennék megválni, s azzal is segíteni kegyelmed sorsát, csak az én Istenem nekem azt engedje megérnem, hogy még életben kegyelmedet láthassam, mert Istent hívom bizonyságul, hogy soha kegyelmednek méltóságos állapotjára nem vágyok, hanem csak szabadulására.” *Uo.*, 177–178.

⁵⁸ *Uo.*, 176, 182.

⁵⁹ KŐSZEGHY Pál, *Bercsényi házassága* = RMKT XVII. 16, 521, 522. 6. ének, 42–44. és 52–56. strófa.

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon

„Visznek tehát, és elvezetnek egy utcához, amelyben, mint mondták, a házassok laknak, s amely megmutatja majd nekem, milyen is ez a magával ragadó életmód... Én hát jobban körülnézek, s látom, hogy egyesek valóban nevetgélnek, de bizony olyanokat is látok, akik csüggedt fejjel, bánatosan bandukolnak, ténferegnek..., gyötrődnek, nem alszanak, nem esznek, sőt meg is hibbannak... Bemegyek azok után, akiket a kapun áteresztettek, s megpillantok ott valamilyen kovácsokat, akik minden emberpárt szörnyű bilincsbe vasalnak... Ennél az összekovácsolásnál sok ember volt jelen..., hogy tanúk legyenek; ezek aztán muzsikáltak, énekeltek, jókedvet diktáltak.”¹

A Vándor – mert hiszen az ő nevében szól hozzánk Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című kedves és igen szellemes munkájában – nagyon megretten a házasságtól, amit ő csak egyszerűen „kegyetlen rabság”-nak nevez, ahonnet nincs már remény a szabadulásra. A Vándort elrémitette egyrészt a párok egyenetlensége – „nagy testűek satnyákkal, szépek csúnyákkal, fiatalok vénekkel voltak egybefogva”,² másrészt a házassok közös sorsa: a nyomor, a küszködés és a sok „lármázó, nyüszítő”, háládatlan gyermek.³ A nagy pedagógus tréfásan, de mégiscsak földi börtönnek nevezte a házasságot – amolyan „kínos az élet vele is, nélküle is” szituációnak.⁴

A kapitalizálódó, a hatalmas gazdasági, demográfiai, társadalmi, politikai és mentális változások elé néző, illetve azokat átélő Európa a 16–17. századra már túl van a házasságellenes lovagi szemléleten és az azt megszólaltató udvari szerelmi költészetén, amely a szerelmi szenvedélyt, sőt a szerelmi szenvedést

¹ Johannes Amos COMENIUS, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, ford. DOBOSSY László, MAYER Judit, jegyz. KOMOR Ilona, Madách, Európa, 1977, 33–36.

² *Uo.*

³ *Uo.*, 37.

⁴ *Uo.*, 41.

dicsőítette,⁵ de a színes palettán a racionális polgári gondolatok mellett megért a nők ember voltáról szóló vita is.

Mindenesetre az európai társadalmakban a férfiak és a nők viszonyát már a feudalizmus kezdete óta megszabta és korlátok közé szorította mind a római egyház, mind az a társadalmi közeg, amelyben éltek.

Már a 2. században a házasságot a keresztények sokfelé a püspök előtt kötötték meg, és az egyház előtte tisztaságot követelt meg a fiataloktól, a házasság idején pedig feltétlen házastársi hűséget.⁶ A házasságkötés liturgikus rendjéről és szövegéről az első értesülések a 8. századból valók. A 9. században az eljegyzés és a házasságkötés is a templomban történt. Az előbbi a hozomány kifizetéséből és a törvény által megkívánt okmányok kiállításából állt. Ezután a felek kezét fogták. Később az eljegyzést különválasztották a házasságkötéstől, és az a templom ajtajában történt.⁷

A házasság világi jogi jellegét az 1215-ben megtartott negyedik lateráni zsinat változtatta át visszavonhatatlanul kánonjogi intézménnyé, s bár a kezdeti protestantizmus lazított rajta valamit, ez érvényesült egészen a polgári korig.⁸ A zsinat eltiltotta a titkos házasságokat, és kimondta, hogy a házasságot a felek egybehangzó megegyezése, íglenése alapján pap előtt, egyházi felügyelet alatt kell megkötni, és nyilvánosan ki kell hirdetni a templomban. Tanúkat azonban nem írt elő.⁹

Az újkorban a tridenti zsinat 1563. november 11-i dekrétuma szabta meg az érvényes házasság feltételeit; ún. tridenti helyeken, tehát templomban, az illetékes parochus lelkész vagy egy másik pap jelenlétében – de akkor az illetékes lelkész engedélye szükséges – lehet megkötni két vagy három tanú előtt.¹⁰ Kimondta szentségi jellegét, egységét és felbonthatatlanságát.¹¹

A magyarországi városi polgárság a 16. század első harmadáig tartotta magát a római katolikus hithez és annak házassági elveihez, de mivel nálunk a Habsburg Mária királyné udvara mellett először a jórészt német etnikumú városi polgárság között győzedelmeskedett a Luther által elindított reformáció, a házasság intézményét és a szertartás lebonyolítását is a lutheri elvekhez, illetőleg a hazai zsinati határozatokhoz igazították. A reformáció másik nagy hulláma, a kálvinizmus inkább a magyar alapítású mezővárosokban,

⁵ Vö. Denis DE ROUGEMONT, *A szerelem és a nyugati világ*, Bp., Helikon, 1998, különösen 165–199.

⁶ Dr. SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, Bp., Ecclesia, 1987, I, 126.

⁷ Uo., 343–344.

⁸ RUSZOLY József, *Európa jogtörténete: Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában*, Bp., Püski, 1997, 238; vö. Hubert JEDIN, *A zsinatok története*, Bp., Ecclesia, 1998, 54.

⁹ RUSZOLY, *i. m.* (8. j.), 243; vö. SZÁNTÓ, *i. m.* (6. j.), 470.

¹⁰ Vö. RUSZOLY, *i. m.* (8. j.), 244.

¹¹ SZÁNTÓ, *i. m.* (6. j.), I, 130.

illetőleg az elmagyarosodás útjára lépő szabad királyi városokban terjedt el, és szabta meg a polgárok hétköznapijait.

A reformátorok, mivel a házasságot kivették a szentségek sorából, eleinte – és ezt főként a szélsőséges irányzathoz tartozók tették magukévá – nem tartották érvényességi föltételnek az egyházi házasságkötést, csupán kívánatosnak.¹² De a kezdeti föllazulás után a megerősödött protestáns egyházak is tilalmazták az egyházi esketés nélküli együttélést, sőt e tekintetben sokkal szigorúbbak voltak, mivel a szülői felügyelet alatt álló ifjak házasságát érvénytelenítették, ha az szülői engedély nélkül kötöttet, míg a katolikus egyház azt anélkül is érvényesnek tartotta.

A reformátorok, így maga Luther is, Szent Pálra hivatkozva az élet részének tekintette a házasságot, sőt a hitvestársi kötelességet is. „És ha Szent Pál egyértelmű, tiszta szavakkal a házasságot meg nem védte volna, bizony a fajtalanokdás bűne gerjedne föl; mert azt írja kereken és érethetően (1Kor 7), hogy nemcsak a gyermekek végett, hanem a parázñaság miatt is minden férfinak tulajdon felesége legyen, és hogy »a feleség nem ura maga testének, hanem a férje, hasonlóképpen a férj sem ura maga testének, hanem a feleség; ne fosszátok meg egymást« ”.¹³

A magyarországi szabad királyi városok jó része, az ún. Ötváros – Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben – már 1549-ben a Confessio Pentapolitánában megfogalmazta a hitbeli hovatartozását és az ezzel kapcsolatos elveit. A XVII. artikulus a házasságról szól: „Oly értelemben vagyunk, hogy az házassághis Istennek rendelése, és annak okáért karhozattván imit amot valo bujalkodásokat, az illendoe embereknek meg keol házasodniok, ha szuezeségnek ajándéka ninczen nálok: mert az paráznáknak nintsen részek az Istennek országában.”¹⁴ Az alsó-magyarországi hét bányaváros a Confessio Heptapolitánában és a huszonnégy szepesi város a Confessio Scepusianában is, némi kiegészítéssel, de szóról szóra ugyanezt vallotta.¹⁵

Magyarországon, ahogy erősödött a reformált egyház, úgy szabta meg hívei számára egyre határozottabb módon nemcsak a házasságot, hanem annak módját és lefolyását is. Az 1587. évi csepregi zsinat 26. pontja még csak a házasulandók összeesketés előtti kihirdetését írta elő, és azt, hogy

¹² RUSZOLY, i. m. (8. j.), 244.

¹³ LUTHER Márton, *Asztali beszélgetések*, vál., szerk., jegyz. MÁRTON László, Bp., Helikon, é. n., 122; vö. KATUS László, *Megvan az ideje az ölelésnek: A házasságot egyházi előírásai a kora középkorban*, Rubicon, 1998, különszám, 20–24.

¹⁴ *Confessio Pentapolitana Cassan, 1613 ezüstdőben három nyelven Fischer János által nyomtatott = Emlékkönyv az ágostai hitvallás négy százados évfordulójára ünnepére*, írták A Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerületi Miskolczi Jogakadémiájának tanárai, Miskolc, 1930, 91–92.

¹⁵ XVIII. artikulus, De matrimonio, *Uo.*, 100, 110.

lakodalmat tartani vasárnap nem szabad.¹⁶ Ez utóbbit már az 1576. évi hercegszöllősi és a meszlénzi zsinat is előírta.¹⁷ Az 1612. évi köveskúti és az 1617. évi pápai helvét zsinat kánonjai már részletesen és meglehetősen korlátozó módon szóltak a házasságkötés módjáról; szombaton és vasárnap, valamint más ünnep első napján is tiltották a kézfogók és lakodalmak tartását, mert az arra való készülés és annak megtartása megzavarná az Úr napját, Isten ígését elhanyagolnák „féktelen kicsapongásaikkal és iszákosságukkal”.¹⁸ A pápai zsinat a hétfőt is tilalmasnak nyilvánította esküvő tartására.¹⁹

A menyegző persze a házasságszerzéssel kezdődött; a kánonok tisztességes polgárokat írtak elő házasságszerzőnek, akik a házasulandó nevében elmennek a leányt megkérni.²⁰ Erre a tisztre csak öreg, derék férfiakat választhattak – asszonyoknak kifejezetten tilos volt ebben részt venni,²¹ nehogy „az eszem-iszomot kereső vén banyák és asszonyok a maguk gyomráért, csak hogy ők pompásan vendégeskedhessenek, össze nem illő személyeket házasságra” erőltessenek.²² E szerző embereknek a nevét az arra rendeltetett könyvbe bizonyoságképpen be is kellett írni.²³ Idegennek és jövevénynek sem volt szabad megházasodnia, csak ha volt bizonyoságlevele vagy tanúi a jó nemzetségéről és jámbor életéről.²⁴ Nem lehetett összeesketni az elváltakat sem

¹⁶ *Az 1587. március 12-dikén megtartott csepregi zsinat kánonjai* = THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I–II, sajtó alá rend. KONCSOL László, Pozsony, 1998, I, 89.

¹⁷ PAYR Sándor, *A Dunántúli evangélikus egyházkerület története*, I, Sopron, A Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1924, 814.

¹⁸ *Az 1612. évi köveskúti zsinat kánonjai* = THURY, i. m. (16. j.), 188–189.

¹⁹ „A menyegzői lakodalom, mint szintén a kézfogás is, ne legyen se vasárnap, mert azt Isten magának választotta, se karácsony ünnepében, se kiskarácsony napjában, se Urunk Krisztus szenvedése, halála, feltámadása, mennybe felmenése napján, se pünkösd ünnepében, mert azokat és azokhoz hasonló nagy ünnepeket, melyeknek az apostoli Credóban fundamentoma vagy, és amelyek e mi gyülekezetünkben megtartatnak, az első eklézsia az Isten ígétének hallgatására és tanulására, nem a testnek ételben-italban való bujálkodására rendelte. Se szombaton ne legyen, se hétfőn, mert az emberek az ő mértéktelen ételükkel s italukkal és a lakodalmaskodáshoz való készülettel az Úr napja megszentelésére magukat így alkalmatlanokká tennék. (Art. 21. Hercegszöllős. Art. 39. Köveskút. Art. 46. Debrecen. Art.13. Várad. Art. 52. Sopron.)” „A pápai gyülekezetnek külsőképpen való igazgatására tartozó Regulák, avagy Articulusok”, I:4; *A menyegzői lakodalom napjáról* = Uo., 212.

²⁰ *Az 1617. évi pápai zsinat határozatai*, Uo., 210.

²¹ *Az 1612. évi köveskúti zsinat határozatai*, Uo., 190.

²² Uo., 471.

²³ *A pápai gyülekezet articulusai*, Uo., 210.

²⁴ Uo.

az elbocsátó vagy a váló levél felmutatása nélkül.²⁵ Tilos volt összeadni a tizennégy évesnél „kisebb leányzót és idős öregasszonyt is, ki az ifjúnak ideje szerint közel anyja lehetne, valamennyire idős férfiúnak tizenhat esztendősnél kisebb leányzót.”²⁶ Akik a mátkájukat saját hibájukból hagyták el, azokat legtöbbször arra ítélték, hogy életükben nem házasodhatnak meg.²⁷

A házasulandó személyeket a templomban ki kellett hirdetni, s ez csak a vasárnap reggeli prédikáció után történhetett meg, hogy lehetőleg a gyülekezet minden tagja tudomást szerezzen róluk. A kihirdetésnek az esküvő előtt tíz, de legalább három-négy nappal előbb kellett megtörténnie, hogy az esetleges akadály vagy valami gyanús dolog még időben nyilvánosságra kerüljön.²⁸ A jegyese által elhagyott vétlen leány ugyan férjhez mehetett, de csak bizonyos idő eltelte után, s az ő esküvőjét három vasárnapon át kellett kihirdetni. Ha például a menyasszonyt a török rabolta el, akkor a vőlegény volt kénytelen hosszabb ideig várakozni.²⁹

Maga a szertartás csak a templomban és csak bizonyos napokon, „reggel, éhomra a reggeli prédikáció avagy imádság után” történhetett meg. A vőlegénynek és a hivatalos vendégeinek, a menyasszonynak, a nyoszolyó-asszonynak, nem különben a „szerző embereknek” is jelen kellett lenni a prédikáción.³⁰ Az esküvőn három tanúnak is részt kellett vennie. A lelkész csak azokat a párokat eskethette össze, akiről megbizonyosodott, hogy szabad akaratukból állnak előtte.³¹

Az esküvő után végre kezdődhetett a várva várt lakodalom, multság, amelyet persze a protestáns egyházak és az azok törvényeit betartató városi elöljárók igyekeztek a lehető legszűkebb korlátok közé szorítani.

Luther több munkájában is, így a *Von den guten Werken* című írásában is kikelt „a zabálásnak és részegedésnek szörnyű fertelmessége” ellen. Osztorozta a bor és a drága fűszerek mértéktelen élvezetét, kikelt a költséges ruházkodás, a különféle játékok és a bordélyházak ellen.³² Nyomában a magyar

²⁵ „Öt részbe elrendezett egyházi törvények, melyekkel a Moson, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont és Nógrád vármegyékben, valamint a véghelyeken lévő helvét hitvallású egyházak a felsőbbek által igazgattatnak, 1623-ban”, LV. kánon, *Uo.*, 471.

²⁶ *A pápai gyűlekezet articulusai*, I:5; „Öt részbe elrendezett egyházi törvények, melyekkel a Moson, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont és Nógrád vármegyékben, valamint a véghelyeken lévő helvét hitvallású egyházak a felsőbbek által igazgattatnak, 1623-ban”, 1623:LV., *Uo.*, 210, 471.

²⁷ *Az 1612. évi köveskúti zsinat kánonai*, 1612:XLIII., *Uo.*, 190.

²⁸ *A pápai gyűlekezet articulusai*, I:2.1–4., *Uo.*, 210–211; vö. dr. TÓTH Endre, *A pápai református egyház története*, Pápa, Főiskolai, 1941, 47–48.

²⁹ dr. TÓTH Endre, *i. m.* (28. j.), 48; vö. FÖLDVÁRY Antal, *A magyar református egyház és a török uralom*, Bp., Rábaközi, 1940, 82–87.

³⁰ *A pápai gyűlekezet articulusai*, I:3. 3–8. = THURY, *i. m.* (16. j.), I, 211, 319.

³¹ *A pápai gyűlekezet articulusai*, I:3. 8., *Uo.*, 211.

³² PAYR, *i. m.* (17. j.), 811–813.

prédikátorok hosszú sora – Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Magyari István, Zvonarics Mihály és így tovább – ostorozta a haszontalan mulatságokat, a részegeskedést, a tobzódást. A prédikátorok és tanítók, illetőleg családtagjaik számára nyilvános helyen nemcsak az ivás, a dorbézolás, a szerencsejáték, szerelmes dalok éneklése, hanem – hivatalvesztés terhe alatt – a tánc is tilos volt. Még a kartánc sem volt számukra megengedve. Sőt, a református kánonok rendre előírták nekik azt, hogy a hallgatóság számára is tiltsák „ezt a csábításhoz hasonló összekeveredését a különböző neműeknek”.³³ Az evangélikusok számára a meszléni kánon megengedte a táncot. „Az köröstyéneket tisztességes lakodalmakban való mértékletes vigasságtól és örömtől nem tiltjuk meg, mint az anabaptisták, jezsuiták és barátok cselekszenek, az kik, az mi nem bűn, azt tartják halálos bűnnek, az mi halálos bűn pedig, azt idvösségesnek tartják.”³⁴ Nem így tartotta a hercegszöllősi református zsinat kánonja (1576:30): „Az táncz miképpen hogy keresztyén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hagyjuk, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden tanítók közönségesképen (!) tiltsa. Az tanítóknak penig, ha valamelyik, vagy ő maga vagy háza népe tánczoland, tisztitúl megfosztatik.”³⁵ Gyulai Mihály prédikátor 1681-ben a *Fertelmeskedő és bujálkodó tánc jutalma* című munkájában húsz súlyos bűnt sorolt fel, melyek szerinte minden táncolóban megvannak.³⁶ Szentpéteri István tiszántúli református lelkész 1697-ben egyenesen könyvet írt *Táncz pestise* címmel, de a sort hosszasan folytathatnám.³⁷ Debrecen városa több ízben, így 1610-ben is betiltotta a táncot, „mivel az Uristen még az ostort közülünk le nem vötte, hanem napról-napra nevededik, az táncolást penig elkezdtek sok rendbéliek az régi tilalom ellen, annak okáért valamíg az Uristen csendes állapotot nem hoz, senki táncolni ne merjen és hegedülni, lantolni és virginálni. Ha a gazda, vagy ittvaló emberrel hegedültet, az vagy máshonnan hoz hegedőst, az gazdát az mely hozza és hegedültet vele, bíró uram azféle hegedültető gazdát tizenöt napig vettesse az fogházban és ott tarttassa. Az hegedűt is vegyék az kézi kalodában.”³⁸

A polgárdi prédikátor 1649. évi egyházi rendszabályát nemcsak a Veszprémi, hanem a Nagyszombati, a Felső-Dunamelléki Egyházmegye is bevette

³³ *Az 1612. évi köveskúti zsinat kánonai*, 1612:XVIII., Az alsó-őrsi részzsinat végzései, 1623:17; „Öt részbe elrendezett egyházi törvények” 1623:LIV. = THURY, *i. m.* (16. j.), 180, 225, 471.

³⁴ *A meszléni zsinat 52. kánonja* = PAYR, *i. m.* (17. j.), 815.

³⁵ *A hercegszöllősi zsinat kánonjai*, 1576:30. = Uo.

³⁶ TAKÁTS Sándor, *Küzdelem a tánc és a muzsika ellen* = T. S., *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, Bp., Gondolat, 1961, 309.

³⁷ PAYR, *i. m.* (17. j.), 815; vö. az RMKT XVI–XVII. századi köteteiben a versek között több mulatozás- és táncellenes éneket is lehet találni.

³⁸ Debrecen város jegyzőkönyve, 1610, 590; idézi TAKÁTS Sándor, *i. m.* (36. j.), 314.

és kötelezővé tette. Előírta a bírónak és az esküdt tanácsbeli uraknak a prédikációkra való szorgalmatos járást, különben hivatalukra nem méltónak mondta őket. „Az ünneptörést, lopást, tolvajlást, emberárulást, vérontást, szitkozódást, lélekmondást, ördöglelkű, ördögadta stb. és efféle káromkodást”,³⁹ a paráznaságot és efféle bűnöket pellengérre tétetéssel kellett megbüntetni. Szombatonként a főbírónak és az esküdteknek össze kellett gyűlniük, hogy igazságot szolgáltatassanak. „Ha az asszonyok egymást megkurvazzák, szidalmaznak, rútítják, egymást meggyalázzák, férfiaknak ha tisztességet nem tesznek, ülésekből előttök fel nem kelnek, vagy nekik tiszteletlenül szólnak, efféle cselekedetekért a pellengérbe tétessenek, megbüntessenek.”⁴⁰ Az efféle büntetés része volt a megvesszőzés is. A rendszabály a megátalkodottaknak haláluk esetére még a harangozást is megtiltotta, s csak ún. számártemetést engedett.⁴¹

A szabad királyi városokban, ahol a főbíró vagy a polgármester és a magisztrátus élet-halál ura volt, elsősorban ők ügyeltek az egyházi és világi törvények betartására, az erkölcsös életre a bölcsőtől a sírig. A városi előjáróság – főként azokban a városokban, ahol a tanács tisztán evangélikus volt, pl. Sopronban, Kassán, Eperjesen, Lőcsén, Pozsonyban vagy az erdélyi szász városokban – maga intézte az egyházi ügyeket, függetlenül az egyházi felsőségtől.⁴² Ez a 16. században szinte maradéktalanul így volt. A tanács választotta a lelkészeket és a tanítókat, az fizette és – elégedetlenség esetén – bocsátotta el őket. Bíraskodott egyházi ügyekben, és határozott a hitvallás és a templomi szertartások dolgában. Nem ismerték el az egyházi felsőség felügyeleti vagy ellenőrzési jogát, sem az esperes vagy püspök látogatását, csak egyedül a házassági perekben való joghatóságot. Ugyan a polgárok vallásos és erkölcsi életében a mérvadó az egyházi kánonok maradtak, de annak módosítása, illetőleg betartása céljából hozott a magisztrátus is statutumokat.

Kassa város 1630. évi statutuma előírta, hogy a déleesti prédikációk alatt a bíró ne engedje meg a kocsmai mulatozást, egy korábbi cikkely pedig az éjszakai részegeskedést tiltotta be.⁴³ De ez a rendelet sem volt független a protestáns zsinati határozatoktól; Kanizsai Pálfi János református püspök és kiskomáromi lelkész 1634-ben a rendtartásában tiltotta a déleesti prédikáció alatti kocsmálást és borivást.⁴⁴ Ugyanez más városok statutumaiban is elő

³⁹ Egyházi rendszabály, 1649:3 = THURY, *i. m.* (16. j.), 532–533.

⁴⁰ Egyházi rendszabály, 1649:12 = *Uo.*

⁴¹ Egyházi rendszabály, 1649:13 = *Uo.*

⁴² PAYR, *i. m.* (17. j.), 596.

⁴³ *Corpus Statutorum Hungariae Municipalem*, II/2. Kiváltságolt területi statutumok 1370–1799 és *Városi statutumok 1404–1773*, szerk. dr. KOLOSVÁRI Sándor és dr. ÓVÁRI Kelemen, Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1890, 1630:12, 1617:6, 186, 157.

⁴⁴ „Az egyházfiaknak a templom, prédikátor, iskola és rektor körül való kötelességei”, A házasságról, 1634. = THURY, *i. m.* (16. j.), 320.

volt írva.⁴⁵ A szigorú püspök a nyolc óra utáni borárulást is betiltotta.⁴⁶ Kassán ugyan a kocsmák este kilencig nyitva lehettek, de ünnepnapokon reggel kilencig nem volt szabad pálinkát kimérni.⁴⁷ Kerna Andrásné, mivel „prédikáció alatt bort árultatott, s néhány Darabontok meg vagdalkoztak”, a következő büntetést kapta: „Az Csaplárné pedig álljon az Jövendő vasárnapon az Templom előtt az uj toron [Orbán torony] alatt Nyak vasban mind az két reggeli magyar és német Prédikáció alatt, ennek utána délben el kell bocsátani.”⁴⁸ Lőcsén a városi céhstatutumok óvták a tagokat az éjszakai dorbézolástól, noha ott csak tízkor zártak a kocsmák. A városi őrmesterek kötelessége volt a sörházakból és ivókból a vendégek kiutasítása, s ezután már tilos volt bort kimérni.⁴⁹

Kassán 1632-ben arra intették a polgárokat, hogy éljenek az egyházi ceremóniával⁵⁰ – nyilván azért, mert azzal voltak gondok. Ezt a statutumot a városban igen gyakorta megújították. Ehhez kapcsolódik az 1635:4. artikulus, amely a koncivisek számára – büntetés terhe alatt – tiltotta a falun történő kommunikálást.⁵¹ Talán azért, mert jó néhány olyan polgár akadt a városban, akit valamilyen erkölcsi kihágás miatt eltiltottak az Úrvacsorától, vagy éppen kisebb eklézsiakövetésre ítélték, s a szemfüles illetők így akarták kijátszani az éber előjárókat.

A vég nélküli mulatozásokat, farsangolásokat sem nézték jó szemmel a mindenre figyelő derék városi tisztségviselők. Több statutumot alkottak a farsangosok megfékezésére,⁵² sőt a céheseknek vidám újesztendei „mód nélkül való beöltözését” és álarc viselését is rossz néven vették.⁵³ A késmárkiak és a lőcseiek még a 17. század legvégén is teljességgel tiltották a kocka- és kártyajátékot, valamint a dohányzást; a vétkesnek 2 birodalmi tallér volt a büntetése.⁵⁴ A nyilvános mulatságok között igen fontos társadalmi eseménynek számítottak a céh lakomák, ahol a céh minden tagja – a lőcseiek szerint – „isteni félelemmel vígan mulatva” ült össze, hogy együtt elköltsenek egy hordó sört.⁵⁵ Ennél nagyobb s költségesebb vígasság lehetett a céhbe újonnan felvett mester lakomája, ahol az ételfogások számát az adott céh írta elő; ez

⁴⁵ Pl. Lőcsén, vö. DEMKÓ Kálmán, *Lőcse története*, Lőcse, 1897, 438.

⁴⁶ THURY, *i. m.* (16. j.), 320.

⁴⁷ *Statutumok*, *i. m.* (43. j.), 1689:13., 283–284.

⁴⁸ Dr. WICK Béla, *Kassa története és műemlékei*, Kassa, Wiko, 1941, 263.

⁴⁹ DEMKÓ, *i. m.* (45. j.), 438.

⁵⁰ *Statutumok*, *i. m.* (43. j.), Kassa, 1632:2, 190.

⁵¹ *Uo.*, Kassa, 1635:4, 198.

⁵² *Uo.*, Kassa, 1633:8; idézi WICK, *i. m.* (48. j.), 262; *Statutumok*, *i. m.* (43. j.), 194.

⁵³ *Uo.*, Kassa, 1633:8., 1636:18., 194.

⁵⁴ *Uo.*, Késmárk, 1695:1. 306.

⁵⁵ DEMKÓ, *i. m.* (45. j.), 438.

4–6, néha 12 fogásból is állhatott, de a lakomát 10–15 Ft-tal meg is lehetett váltani.⁵⁶

Az igazi nagy dínomdánomot a lakodalmak és a keresztelők jelentették, melyeket természetesen az előljárók szintén igyekeztek korlátok közé szorítani. Lőcsén már az eljegyzési ünnepet is megszabták; mind a menyasszony, mind a vőlegény részéről három-három vendéget volt csak szabad meghívni.⁵⁷ A tiszta evangélikus városban 1606-ig mindig vasárnap tartották az esküvőket, azután kegyességi megfontolásból ott is keddre tették át. Természetesen más protestáns városban is betartották az esküvői tilalmat a keresztény ünnepeken és böjtidőben. „Miképpen az köznapok kézi munkára és életünknek keresésére rendeltettek, ekképpen az innepnapok arra valók, hogy az Istennek népei azon minden kézi munkától magokat megvonván, az Urnak szent igéjének hallgatásában és az Sacramentomoknak gyakorlásában legyenek foglalatosak. ... De az nagy hivalkodásban, kevélykedésben, ... részegségben, kereskedésben és kalmárkodásban, feddőzésben, pörlésben, lakásban, táncolásban, visszavonásban, haszontalan játékokban és egyéb sok gonoszságokban mulatják az ünnepnapokat”, ezért erre a prédikátorok szüntelenül figyelmeztessék és intsek a népet – mondták ki már a legkorábbi dunántúli kánonokban még Sztáray Mihály idejében, s ezeket az intelmeket más zsinatok is átvették.⁵⁸ Úgy látszik, Lőcsén nagyon elharapódzott a három napig tartó mulatság, mivel a tanácsnak sorra kellett törvényt hoznia a lakodalmaknak egy naposra történő mérsékléséről. Az esküvőt követő napon még azon esetben sem volt szabad folytatni a mulatást, ha a költségeket a vendégek fizették volna. Egyedül a menyecske beavatását végző leányok és asszonyok maradhattak a lakodalmas háznál, s ők kaphattak még három ételből álló fogást.⁵⁹ Korlátozták a lakodalmas vendégek számát is: 1606-ban összesen 16, 1698-ban már 30 férfi feleségestül és 6 leány, a szegények lakodalmán 8 férfi asszonyostul és 4 leány lehetett hivatalos. Az ételek számát is megszabták: az előkelőknél 12, a középrangúaknál 8, a szegényeknél legfeljebb 6 kerülhetett az asztalra.⁶⁰ Hasonlóan határt szabtak a keresztelői lakomáknak és ajándékozásnak, valamint a keresztszülők számának mód nélkül való elburjánzásának.⁶¹

Kassa város egyik legnagyobb adófizetője, a gazdag özvegy kereskedő-asszony, Titili Zsófia az 1635. évi végrendeletében egyik unokája lakodalmára – vagyis „ha az Isten szerencsét parancsol neki” – hatalmas összeget,

⁵⁶ *Uo.*, 439–440.

⁵⁷ *Uo.*, 442.

⁵⁸ PAYR, *i. m.* (17. j.), 814.

⁵⁹ DEMKÓ, *i. m.* (45. j.), 443–444.

⁶⁰ *Uo.*

⁶¹ Vö. az 1656. évi eperjesi szinódus határozata: négyenél több keresztszülő ne legyen. Idézi DEMKÓ, *i. m.* (45. j.), 441.

400 Ft-ot, Varannay András pedig lánya menyegzőjére még ennél is többet rendelt.⁶² Ekkora összegből aztán lehetett ám vígasságot rendezni! Nagyon jellemző, hogy a Titili unoka tartására – a ruházkodáson kívül – évi 100 Ft-ot hagyott, míg egy jóval szegényebb sorsú kassai polgárosszony árvája gondozására évi 5 Ft-ot, esküvőjére pedig 15 Ft-ot testált.⁶³

Amennyiben a házasulandó felek összeillők voltak – nem úgy, ahogyan a Vándor látta *A világ útvesztőjében* –, akkor szép remény volt arra, hogy Isten megáldja őket gyermekekkel és mindenféle földi javakkal, miképpen azt a kassai alkapitány, Sziráki Balázs az 1550-ben költött *Házasénekében* megfogalmazta.⁶⁴

Lásd meg, kegyes Atyánk, mi házasságunkat,
Lelki-testi jókkal víg társaságunkat,
Adj te kedved szerint nekünk magzatokat,
Nagy szép engedelmes fiaikat, leányokat.

Azokat mivelünk sokáig éltesse,
Kegyelmességeddel őket legeltesse,
Keresztyén nép között meggyökereztesse,
Ágokat terjessze és elszélesítse.

Mert bizony a rossz házasság már akkor is átok volt, a válás pedig még a protestánsok számára sem volt könnyű, a katolikusoknak pedig nem volt megengedett. Indokként csak az impotencia, bigámia, elszökés, kegyetlenkedés vagy engesztelhetetlen gyűlölet szerepelhetett. Az 1606. évi szatmári generális szinódus a békétlen és szökevény házások elválasztását pedig 2–3 évnyi időre rendelte elhúzni.⁶⁵

Az erkölcs ellen elkövetett legsúlyosabb bűn azonban a parázناسág és a házasságtörés volt, melyekért eredendően halálbüntetés járt, s ezt csak mások könyörgésére változtatták át fogságra és nagyobb pénzbüntetésre.⁶⁶ Sopronban 1595-ben Baráthy Simon özvegye ikreket szült a szolgájától. Ugyan

⁶² Titili Zsófia 1635. évi végrendelete, Kassa Város Levéltára, Archivum Secretum, DD: Titili, № 9; Varannay András 1632. évi végrendelete, Uo., GG:Varannay, № 3; vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család) = Óra, szablya, nyoszolya: Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*, szerk. ZIMÁNYI Vera, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1994, 33–85.

⁶³ Testamentum Viduae Georgii Daras, 1588. december 25, Kassa Város Levéltára, Collectio Schwarzenbachiana, № 4039.

⁶⁴ „Bízd az jövődökre érdemed jutalmát”. *Magyar protestáns irodalmi szövegyűjtemény*, I, 16–17. század, szerk. SZABÓ András, Bp., Mundus, 1998, 95.

⁶⁵ KISS Kálmán, *A szatmári református egyházmegye története*, Kecskemét, 1878, 112.

⁶⁶ PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története: A reformáció négy százados jubileumára. I. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig*, Sopron, Soproni Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházközség, 1917, 210.

utólag egybekeltek, de 15 tallér pénzbüntetést fizettek, és börtönbe kerültek.⁶⁷ Ilyenkor a lelkész az agenda szerint kemény beszédet mondott, s az eset után az új párt nyomban a börtönbe vezették. Az 1621. évi szatmárnémeti zsinat végzései szerint a paráznakat a polgári és az egyházi büntetés kiállása előtt nem volt szabad összeesketni.⁶⁸ Ennél sokkal rosszabbul járt Riebenstein János soproni orvos, akinek 1648-ban az unokahúgától született házasságon kívül egy fia. A város az orvos összes ingóságát és ingatlanát elkobozta. Házát egy évvel később 8150 Ft-ért értékesítették.⁶⁹ 1632. április 2-án Morway Mészáros Pál nő polgár fölött erkölcstelen élete miatt ítélték a kassai városi tanács: „Noha az szabad városoknak teörvénye szerint megh érdemlette volna, hogy ló farkon megh hordoztatván, s az után az akasztófa alá vittetettvén ot végeztetett volna el élete, mind az által méghis, az sok bezületes Embereknek mellette való teörekedésekre, instantiajokra temperálván dolgot irgalommal... az bezületes nemes Tanács ilyen sententiat pronuntiál, hogy... holnap adattassék a Hóhér kezében a ki eötet az büntetető helyen az nyakavágóhoz ki vivén, annak fegyvere által végeztessék el élete és üttessék el feje másoknak példájokra...”⁷⁰

Nem tudom, hogy mi lett annak az asszonynak a sorsa, aki ellen 1574-ben indítottak Kassán vizsgálatot; Lengyen Mátyásné, a férje tudtával, a sógorával együtt járta a sokadalmakat – mivel kalmárasszony volt – úgy, hogy mindenki erről beszélt szerteszét a városban. Úgy látszik, a kádas legényeket szerette, mert a sógorán, Andráson kívül egy másik kádas emberrel, Bálinttal is „sokat vétkezett”, olyannyira, hogy ha el nem szöki Bálint, az asszony törvény elé került volna. Egy harmadik kádas ember azt vallotta róla, hogy még a törökök is ismerték feslettségét. A fegyverneki vásárban három napig – amíg a sokadalom tartott – fogva tartották, és egy Zülfikár nevű törökkel hált.⁷¹ Feltételezhetően ez a nő nem úszta meg az ügyet az egyházból való kizárással és kalodával vagy a városból történő kiűzéssel. Ez már súlyos fajtalankodásnak vagy éppen prostitúciónak, ráadásul törökösségnek is minősült. Az 1607. évi kassai statutum a „nem ájtatos, szennyes életet élő nők” kiutasítását és a városból történő eltávolítását rendelte el, s ehhez hasonlóan intézkedtek Lőcsén is.⁷² A törökösség vétkét pedig minden magyar városban,

⁶⁷ *Uo.*

⁶⁸ KISS Kálmán, *i. m.* (65. j.), 88.

⁶⁹ PAYR, *i. m.* (17. j.), 821.

⁷⁰ WICK, *i. m.* (48. j.), 262.

⁷¹ *Inquisitio fiscalis contra uxorem Mathiae Lengyen*, Az túriaknak vallások Lengyen Mátyásné ellen, 13. die aprilis, 1574, Kassa Város Levéltára, Collectio Schwarzenbachiana, № 3195.

⁷² Vö. Kassa város statutuma, 1607:34, Lőcse város statutuma, 1680 = *Statutumok*, *i. m.* (43. j.), 148, 259; vö. FÖLDVÁRY Antal, *i. m.* (29. j.), 111–126; NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., 1985 (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai, 1), 15–25.

mezővárosban és megyében halálbüntetéssel, sőt nem közönséges kivégzési módon történő halállal büntették – többnyire máglya vagy karóba húzás járt érte.⁷³

Végül a városi házassági szokások társadalmi gyökereiről és azok vetületéről kell szólnom. A magyarországi városi polgár gazdasági és társadalmi tevékenységét a családban és a családtagokkal közösen végezte. A kereskedőpolgár egy-két kereskedő segédjével vagy faktorával családi vállalkozásban űzte kereskedését, s gyakorta előfordult, hogy halála után özvegye folytatta az üzletet, amíg felnövő fia az apja helyébe lépett. A már említett Titili Zsófia, aki – végrendelete szerint – urának tizenhat évi vaksága alatt szinte minden vagyonukat orvosokra és gyógyszerekre költötte, s végül varrással tartotta fenn magát, virágzó borkereskedéssel a város legnagyobb adófizetőjévé küzdötte fel magát; 4 házat, 8 db tokaji szőlőt, tállyai házat és sok ezer aranyat, tallért hagyott hátra.⁷⁴ Persze az özvegyek többsége csak egy-egy szűkösebb szatócsboltban árulgatott.⁷⁵ Mindenesetre a családi vállalkozás meghatározó volt, és ha a céhmesternek nem volt fia, aki az apa helyébe lépett volna, a segéd gyakorta vette el az özvegyet.

Természetesen a város a polgárjog elnyerését igen komoly feltételekhez kötötte.⁷⁶ Először a jelöltnek a törvényes születéséről és erkölcsösségéről kellett bizonyítványt bemutatnia, amelyet a szülővárosa állított ki vagy – akadályoztatás esetén – azt tanúkkal igazolta.⁷⁷ A jelöltnek egy év és egy napon belül házat kellett vásárolnia a városban, és meg kellett nősnie. Erre súlyos pénzbüntetés terhe mellett kezeseket kellett állítania, majd polgáresküt tett, és bizonyos pénzösszeget fizetett.⁷⁸ Az 1703. évi kassai statutum

⁷³ A kassai főbíró megválasztásakor szokásban volt az, hogy a neki adott ajándékok között szerepelt „egy új hatlovas kocsi is, hosszú, sima tölgyfaszálakkal magasan megakva”. Ezt a fát egy évig és egy napig nem szabadott elhasználni, ugyanis ez arra az esetre szolgált, ha a bíróra rábizonyulna a törökkel való cimboraság vétke, akkor ebből raknák meg a máglyát, amelyen elevenen elégetik. *Magyar Simplicissimus*, szerk. és bev. TURÓCZI-TROSTLER József, Bp., Művelt Nép, 1956, 165.

⁷⁴ Titili Zsófia végrendelete, vö. 62. jegyzet.

⁷⁵ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében*, Történelmi Szemle, 1979/3–4, 584–586.

⁷⁶ A kassai feltételeket V. László 1453. évi okleveléből ismerjük. GRANASZTÓI György, *A középkori magyar város*, Bp., Gondolat, 1980 (Magyar História), 211.

⁷⁷ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A polgári életforma változása a XVI–XVII. századi Magyarországon; egy kereskedőcsalád metamorfózisa*, PhD disszertáció, Bp., 1997, kézirat, 15; SZAKÁLY Ferenc, *Szegedi diaszpórák a XVI. századi Magyarországon* = SZ. F., *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 197–198.

⁷⁸ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Kassa polgárságának etnikai-politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig* = *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJ-

a következőképpen rendelkezik: „az új concivisek esztendő alatt compelláltassanak a házasságra; mivel példák vannak, hogy némelyek három négy esztendeig itten lakván, az után fogják magokat és elébb állnak.”⁷⁹ A városi közösségnek ugyanis az volt az érdeke, hogy a jövevényből jó magabírásu, a városi terheket viselni képes, városi ingatlana után adózó és erkölcsös életű, tisztességes utódokat hátra hagyó polgár váljék – és ehhez a tiszta házaselet elengedhetetlen volt. E súlyos feltételek viszont akadályozták a korai házassági szokás kialakulását – legalábbis a férfiaknál. Egyébként a mezővárosokban, például a 16–17. században virágzó és igen népes Debrecenben a feltétel csak a polgáreskü letétele volt.⁸⁰ A városi polgárok utódainak is meg kellett szerezni a polgárjogot, bár őket bizonyos kedvezmények megillették. A céhek is megkövetelték a mesterré válás feltételeként a nősülést, de egyes helyeken csak a mestervizsga letétele után. A kassai szabócéh 1570. évi céhlevele a következő feltételt szabta: „Senky egy legény se lehessen it mesterré, hanem ha eztendeig lakot is Cassan hogy mind az varosnak mind az mwnek /műnek/ moggyat uehesse, matkaia penig ne legyen mind addigis megnem kezeuel meg bizonyttya mesterségét, És az uraim ha elegnek uellik az utan zabadon felesseget uehet maganak.”⁸¹ A szabócéh 1629-ben megerősíttette szabadalomlevelét az uralkodóval, amelyben arra az esetre, ha a legénynek mégis mátkája lenne „minekelötte megmutatná kezével mesterségét”, fél mázsa viasz megfizetésére kötelezte az illetőt. Ha pedig meg tudja csinálni a céhremeket, azt a céhmesterek jelentsék be a városi tanácsnak, és „annak utána házassodgyék megh jámborul”.⁸² A csepregi csizmadia céh szabályai a felvett új mesternek előírták az egy éven belüli megházasodást. Ha elmúlt az idő anélkül, hogy teljesítette volna az ígéretet, az illető 8 Ft büntetést fizetett, és kapott még egy év haladékat. Ha akkor sem nősült meg, kizárták a céhből.⁸³

A magyarországi városok többnyire a magdeburgi-nürnbergi jog és az ún. Szász-tükör hatására kialakult budai joggal éltek, amelyben a szepesi városok jogkönyve, a Zipser Willkür is tükröződik. Ez utóbbiban az áll, hogy a szülők

KOSSY Gábor, Bp., ELTE Bölcsészka, 1984, 14–16; Uő., *Kassa város társadalma*

a XVI. század közepétől a XVII. század második feléig. Bölcsészdoktori disszertáció, Bp., 1979, kézirat, 27, 36–40.

⁷⁹ *Statutumok, i. m.* (43. j.), 332, Kassai statutumok, 1703:3.

⁸⁰ Ez azt jelentette, hogy a polgárjog elnyerése jogilag – Debrecen nem volt szabad királyi város, hanem mezőváros, s adót mind a földesurának, mind a Királyi Magyarországnak, mind az Erdélyi Fejedelemségnek fizetett – a városban nem volt feltételhez kötve, viszont a közterhekből arányosan részt kellett vállalni mindenkinek. 1563-ban János Zsigmond kimondta, hogy ha a jobbágy Debrecenbe költözött, nem követelhető vissza. *Debrecen története I*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1984, 205, 207, 209.

⁸¹ WICK, *i. m.* (48. j.), 283–284.

⁸² Uő., 285–286.

⁸³ PAYR, *i. m.* (17. j.), 819.

kenyerén élő gyermek a szülők vagy rokonaik beleegyezése nélkül házasságra nem léphet, különben minden örökösödési jogát elveszíti. A szülőkkel osztatlan birtokon élő nagykorú gyermekek mindig az atya hatósága alatt állnak.⁸⁴ Ez a német jog nyilván erősen hatott a protestáns egyházakra, hiszen – mint már említettem – azok az ilyen házasságot nem ismerték el érvényesnek. A szepesi jog a fiút és a leányt egyaránt 14 éves korban nagykorúsítja⁸⁵ – emlékezzünk, ez az a kor, amely alatt a protestáns kánonok szerint senkit nem lehet házasságra adni.

Így tehát jogilag adva volt egy korai házasság lehetősége, de a gyakorlatban a társadalmi helyzet és a gazdasági, anyagi körülmények ezzel éppen ellentétesen is hatottak. Hazánkban alig maradt fenn részletes városi összeírás és anyakönyv a 16–17. századból.⁸⁶ De abból a tényből, hogy egyetlen kőfallal körülvett városunk sem volt demográfiai értelemben önfenntartó, arra következtethetnénk, hogy – legalábbis a városi polgárság tekintetében – nem álltunk messze a nyugat-európai, Szentpétervártól Triesztig tartó kései házassági modelltől.⁸⁷ De ez a feltételezés nagyon is kétséges! Azt persze nem tudjuk, hogy a magyar városok polgársága átlagosan milyen korán vagy milyen későn kötött házasságot, de egy angol város modellje – a 30 év körüli férfiak és 26–29 év közötti nők első házasságra lépése⁸⁸ – biztosan nagyon távol állt az itteni szokásoktól, hiszen a zsinatok nem hozták volna sorra a 14 éves korhatárra vonatkozó végzéseiket. Azok az adatok, amelyek azt mutatják, hogy egy-egy polgárnak a végrendelkezésekor kevés vagy éppen nem is volt élő utódja, egyrészt a nagy gyermekhalandóságról és alacsony átlagéletkorról, másrészt a kései házasságkötésekről, a nők termékenységi idejének viszonylag szűk voltáról is árulkodnak; az 1470 és 1526 között 80 összeszámlolt budai és pesti polgárapa halálát 115 gyermek élte csak meg, Kassán pedig az 1549. évi összeírás szerint családonként átlag 2,2 gyermek élt.⁸⁹ Az általam átnézett több mint 200 kassai végrendelet egy kicsivel ennél jobb arányt mutat. A korlátozott számú utódok születése természetesen a vagyontmentést is szolgálta. A kérdés most már csak az, hogy valóban korlátozták-e a gyermekszületések számát – nem csak a kor rossz higiéniai viszonyai

⁸⁴ DEMKÓ, *i. m.* (45. j.), 113–115; vö. Zippser Willkür, Lőcse, 1370: 14, 15; *Uo.*, 31–32; *Statutumok*, *i. m.* (43. j.), 9.

⁸⁵ DEMKÓ, *i. m.* (45. j.), 118.

⁸⁶ Egyedül Kassán maradt fenn egy 1549. és egy 1554. évi népesség-összeírás, de korántsem teljes. GRANASZTÓI, *i. m.* (76. j.), 207.

⁸⁷ H. A. DIEDERIKS–J. Th. LINDBLAD–D. J. NOORDAM–B. M. A. de VRIES–P. H. H. VRIES, *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*, Bp., Osiris, 1995, 33–61, különösen 46–48; Kaari UTRIO, *Éva lányai. Az európai nő története*, Bp., Corvina, 1989, 196–211.

⁸⁸ H. A. DIEDERIKS, *i. m.* (87. j.), 47.

⁸⁹ GRANASZTÓI, *i. m.* (76. j.), 210, 208; *Uő.*, *A polgári család a középkorvégi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 605–664, Klny. a Történelmi Szemléből.

hatottak ilyen negatívan? –, és ha korlátozták, akkor azt a kései házasságkötéssel érték-e el vagy egyéb módon?⁹⁰

Egyedi, szórványadataink azonban inkább a két végletet, a tizenéves lányok korai házasságát és a fiatal céhlegényeknek a mester özvegyével történt egybekelését reprezentálják. Szó esett már arról, hogy a céhlegényeknek még menyasszonyuk sem lehetett, mielőtt a céhremeket el nem készítették, ami kellő gazdasági háttér nélkül elképzelhetetlen volt, nem beszélve a külföldön töltött hosszú vándor évekről. Tehát a férfiaknál ez semmiképpen nem következhetett be 20 év alatt, és minden városi polgárnak, mesterembernek kellett valamelyik céhhez tartoznia. A lányok – első házasságkötésükkor – ennél fiatalabbak lehettek. Simplicissimus csodálkozva jegyezte meg éppen a kassai élményeiről beszámolva, hogy „nagyon korán házasodnak; a menyasszony nem ritkán alig tizenhárom vagy tizennégy éves. Láttam tizenöt éves menyasszonyokat is.”⁹¹ A híres babérkoszorús költő és kassai főbíró, Bocatius János szerelmes feleségét, Belsy Erzsébetet tizenöt évesen vezette oltár elé.⁹² A sírköve szerint „a legkiválóbb nő”-nek említett Titili Zsófia egyetlen lányának első gyermeke fiatalon, még hajadonként halhatott meg, ha az édesanyja újra férjhez menvén még további gyermekeknek adott életet.⁹³ Szegedi István első felesége, Melda Anna – Melda András gyermekeként 1607. augusztus 24-én Szegedi Györgyné kereszteltette – egészen zsenge korában mehetett férjhez, ha ura 1625. évi végrendeletekor a férfinak tőle is, és második feleségétől is maradt egy-egy gyermeke, s az első gyermeket 5 évesnek mondta.⁹⁴ Szegedi Annát, a gazdag nagyszombati kereskedő asszonyt mindkét férje szegény „suttyó legényként” – azaz ifjú emberként – vette feleségül. Gyanús körülmények között bekövetkezett halálából per is kerekedett; Anna

⁹⁰ Még a főúri és a nemesi családoknál is igen magas volt a gyermekhalandóság; 6–8, esetleg 10 gyermeknek is születni kellett egy-egy családban ahhoz, hogy 2–3 élő utód tovább vihesse a nemzetséget. Esterházy Miklósnak bedegi Nyári Krisztinával kötött házasságából 9 gyermeke született, s közülük – ez igen magas arány – 5 élte meg a felnőtt kort. Ennél lényegesen rosszabb számarány jön ki fia, Esterházy Pál 24 megszületett gyermekének esetében. (Az Esterházy-levéltárban tudunk egy 25. gyermek születéséről is. Zimányi Vera szíves közlése.) *Az Esterházyak családi naplója*, kiad. SZILÁGYI Sándor, TT, 1888, 209–224. Losonczy Gyürky István két házasságából 9 gyermek született, akik közül 5 élte meg a felnőtt kort, de egyik fiának, Pálnak 9 gyermeke közül csak 2-ről tudjuk biztosan, hogy felnőttek. *Losonczy Gyürky István családi naplója*, kiad. CSOMA József, TT, 1903, 446. Természetesen a polgári és a jobbágy gyermekhalandósági mutatók ennél magasabbak lehettek. A jobbágyok gyermekeinek a számát és házassági korukat jelenleg Zimányi Verával közösen vizsgáljuk egy több ezer családot magába foglaló 17. századi urbárium alapján.

⁹¹ *Magyar Simplicissimus*, i. m. (73. j.), 166.

⁹² TARDY Lajos, *Régi feljegyzések Magyarországról*, Bp., Móra, 1982, 64.

⁹³ WICK, i. m. (48. j.), 414–415.

⁹⁴ Liber baptizatorum et copulatorum (1587) ab anno 1598–1612 et 1642, I, 55, Kassai Területi Levéltár.

halála előtt „megétetéssel” gyanúsította az urától állapotos szolgálót, s nem lévén utódai, az elhunyt atyafiai ezen a címen követelték vissza a férjtől az asszony atyai örökségét.⁹⁵ Varannay András kassai főbíró és Bethlen Gábor egykori pénzverdei prefektusa az 1632-ben tett végrendeletében egy férjzett és egy kiskorú leánya, valamint harmadik felesége között osztotta szét hatalmas vagyonát.⁹⁶ Ezek szerint Varannay uram háromszor nősült, s az első két házasságából maradt egy-egy leánya. A kisebbik az apja halálakor még kiskorú volt, de több lehetett négy évesnél, hiszen a harmadik asszonyt 1628-ban, tehát 4 évvel korábban vette feleségül. Az alacsony átlagéletkor miatt egy ember – mind a nő, mind a férfi –, ha kellően hosszú életet élt, legalább kétszer vagy háromszor házasodott, s ezért lehetett olyan magas a házassulandók között az özvegyek aránya.⁹⁷ Varannay András a kislányáról nemcsak anyagilag gondoskodott méltóképpen – többek között az esküvőjére 1000 aranyat hagyott –, hanem erkölcsi és házassági intelmeivel is méltónak mutatkozott apósához, Alvinczi Péterhez. „Az én öregbik leányomat Varanaj Ersébetet, ki mostan Kun György Uram házas társa, kérem ugyan az élő Istenért is, hogy az én szerelmes kis leányomat, Jutkát, ő nekije penig szerelmes kis öccsét, oktassa, tanítsa, isteni félelőmre intse, és szoktassa, tartsa úgy, mint édes atyafiát, megemlékeztvén róla, hogy csak ketten vannak. És mind az ketten az isteni szolgálatban, könyörgésben, imádkozásban és az szegényeknek való alamisnálkodásban serények és gyorsak legyenek.” A haldokló a nemes városi tanácsot pedig arra kérte, hogy mikor a kisebbik leánya „illendő idejét érven, ű kegyelmeteknek legyen gondjok vén (!) és valami maga hányavető és tékozló nyalka ifjúnak ne adják, és adni ne engedjék, hanem ha csak szegény legény lészen is, az kit ű kegyelmek approbálnak es javallanak, olyannak adják.”⁹⁸ Íme a középkorból átörökölt, alamisnálkodó, isteni félelemre és engedelmességre nevelt, az apai, illetőleg a családfő hatalma alatt álló és minden polgári erénnyel bíró ideális nő képe.

⁹⁵ Kassa Város Levéltára, Archivum Secretum, S: Szegedi, № 41, № 47; vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *i. m.* (62. j.), 34–35.

⁹⁶ Varannay András 1632. évi végrendelete, Kassa Város Levéltára, Archivum Secretum, GG : Varannay, № 3.

⁹⁷ A kassai anyakönyvekben csak a nőkről jegyezték fel, hogy lányok-e avagy özvegyek a házasság idején; vö. 94. j.

⁹⁸ Varannay András 1632. évi végrendelete; vö. 96. j.

SZABÓ ANDRÁS

Szenczi Molnár Albert leánykérései

Jól ismert tény, hogy Szenczi Molnár Albert életútja korántsem nevezhető átlagosnak. Hosszúra nyúlt németországi tartózkodása olyan magánéleti problémákat vetett fel, amelyekre aligha lehetett felkészülve, s amelyek megoldása is hosszabb időbe került. Tanulmányom címéből is kiderül, hogy ezek a nehézségek az egyedüllétből, a nősülés elmaradásából adódtak.

Naplójából három sikertelen és egy sikeres leánykéréséről értesülünk: röviden összefoglalom mindazt, ami ezekről tudható. Az első esetet ismerjük a legrészletesebben, ez 1599-ben (éppen négyszáz esztendővel ezelőtt) játszódott le Heidelbergben. Az előjelek már 1598 végén kitapinthatók, decemberben ugyanis egy fogadalmat tett, hogy három hónapig nem iszik bort. Május 27-én, pünkösd vasárnapján egyhetes böjtölésbe, imádságba, bibliaolvasásba és éneklésbe kezdett¹ – ez a református teológia nyelvére lefordítva (William Perkins szavaival) azért kellett, mert „a vallásos böjt helyes célja, hogy a testet korlátozza, és a testi mohóságot Isten akaratának és szavának alárendelje...”² A következő bejegyzés (június 11-én) már arról tudósít, hogy változtatásra szoruló helyzetéről és a házasság lehetőségéről kért tanácsot Bartholomaeus Keckermanntól, aki egy üvegesmester lányát ajánlotta neki. Este egy barátjával sétálva megpillantotta a lányt az üvegesműhelyben, s ez – ahogyan ő mondja – csodálatos módon megindította és fölkavarta. Három nap múlva levelet írt Keckermann-nak és egy ismerős lelkésznek, megkérve őket, beszéljenek az ügyről az üvegesmester feleségével. A vállalkozás sikeréért aggódva a *Zsoltárok könyvét* olvasta, s a 29. zsoltár eme mondatához érve: „Vox Dei maiestatis intonuit” („Az Úr szava megzendül”) hirtelen valóban megdördült az ég, és ez megrendítette. Felfokozott várakozásban telt el újabb két nap, amikor is egy újabb sürgető levélre

¹ A teljes történet leírása DÉZSI Lajos, *Szenczi Molnár Albert*, Bp., 1897 (Magyar Történeti Életrajzok, 30), 22–25.

² Idézi KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, Könyv és Könyvtár, 16(1991), 42.

Keckermann jó tanácsokkal válaszolt: orvosi problémákra gyanakodott, helyváltoztatásra biztatta, arra kérte Szenczi Molnárt, maradjon meg a legelső szándéka mellett, álljon ellen az ördög kísértéseinek, és testét tartsa meg tisztességben.³ A nyilvánvaló kudarc hatására⁴ a vőlegényjelölt éjszaka egész testében átizzadva ébredt egy rossz álomból, és szobatársát felébresztve együtt a 91. zsoltárt énekelték. Másnap ebéd után hallucinációi támadtak, s környezete azt a „gyógymódot” alkalmazta nála, amely akkor az idegbetegeknél szokásos volt: lekötözték, és úgy őrizték. A következő napon ugyanezt a kezelést a város két kórháza közül az egyikben (talán a volt dominikánus kolostorban)⁵ folytatták. Hét napig feküdt itt eszméletlenül, míg aztán magához tért, s így elengedték. A gyógyulás azonban nem volt könnyű, még augusztusban is őrlődött, és teljesen depressziós volt.⁶

A *Naplóból* és a levelezésből kirajzolódó történet már korábban is felkeltette a figyelmet: Kovács Sándor Iván máig ható érvénnyel kapcsolta össze a 29. zsoltár remekbe szabott fordítását ezzel az élménnyel, különösen kiemelve azt a bizonyos szakaszt, amelyre a mennydörgés válaszolt:⁷

Az Úr szava úgy megzendől,
Hogy az szarvas idétlent szül,
Nagy harsogásától annak
az erdők fölszakadoznak.

³ A levelet lásd DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 109. – Keckermann azt mondja: „Corpus in honore habeto” és Pál apostolra hivatkozik, valószínűleg a 2Thessz 4,3–5-re: „Mert az Isten akarja az ti megszentelésetek, hogy megoltalmazzatok magatokat az paráznaságtól. És tudja mindentek bírnai az ő edényét szentségben és tisztességben. Nem az kívánságnak indulatjával, miképpen az pogányok, kik nem esmérík az Istent.” (A hanai Biblia fordítása)

⁴ Újabban Szentpéteri Márton állított fel arról egy meggondolkoztató, szellemes elméletet, hogy az idegösszeomlásnak nincs köze a sikertelen leánykéréshez. Mivel a *Naplóból* és a levelezésből megismert tények és körülmények ennek ellentmondanak, gondolatmenetének ezt az alappilléret nem tudom elfogadni, illetve csak egy új, másodlagos olvasati lehetőségnek tartom: SZENTPÉTERI Márton, *Szenczi Molnár megőrül. Előzetes egy jövőbeli pszichobisztóriai tanulmányhoz* = *Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Budapest, Fialat Írók Szövetsége, 1999 (FISZ könyvek, 1), 131–148.

⁵ Frieder HEPP, *Matthaeus Merian in Heidelberg. Ansichten einer Stadt*, HVA, Heidelberg, 1993, 29.

⁶ Lásd David Kügler hozzá írott levelét, Speyer, 1599. augusztus 10., DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 111: „Hoc unum deesse tibi audio, laetitiam animi, quae recurrentibus subinde maeroris ac tristitiae reliquiis turbatur.”

⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Szenczi Molnár Albert: XXIX. zsoltár* = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria saeculorum Hungariae, 3), 215–224.

Ennek az elemzésnek a mintájára a kudarc után énekelt 91. zsoltár későbbi fordítása ide kapcsolható, erre korábban talán azért nem gondoltam, mert diákkori *Napló*-fordításomban tévesen a 90. zsoltár olvasható.⁸ Ez a szöveg is magában hordozza azt a személyes többletet, mint a 29. zsoltár. Különösen az alábbi részlet rímel az ismertetett élethelyzetre:

Az hamis nyelvek mérgétől
Megoltalmaz kegyesen.
Téged ő kedves szárnyával
Takargat és befedez,
És az ő igazságával
Mint paizsval védelmez.
Nem leszen néked félelmed
Éjjeli irtózástól...⁹

A második leánykérésről már sokkal kevesebbet tudunk, a megrázkódtatás lényegesen kisebbnek tűnik, a *Napló* szűkszavú, a levelezés hallgat. Szenczi Molnár Albert 1601. július 21-én Johann Sauer nyomdászhoz költözött a Majna parti Frankfurtba, hogy nyomdászsegédként próbáljon megélni. Sauer vállalkozása ekkor éppen prosperált, három sajtóval dolgozott, ő nyomtatta a frankfurti könyvvásári jelentéseket és katalógusokat is. Családjában élt ifjú sógornője, Margarete Lechler, mivel apja, Martin Lechler (aki szintén nyomdász volt) már több mint hét esztendeje meghalt.¹⁰ A *Napló* csak ennyit mond a történekről: „1602. A Majna melletti Frankfurtban szomorú és fáradságos volt ez az évkezdnet számomra Johann Sauer nyomdájában. Megkértem tőle rokonának, Margaretének a kezét, aki Martin Lechler könyvnyomtató leánya: hiába. Jó Isten, mennyi kellemetlenséget nyeltem én itt le!”¹¹

Szorult helyzetéből a helyi francia református gyülekezet lelkésze mentette ki. Barátja, Sári Orvos Mihály ekkor, éppen a legalkalmatlanabb pillanatban írta neki magyar nyelvű levele utószavában: „Jőj hozzánk ujsággal, kazdagsággal, ha tetszik, fordul, házastárssal is.”¹² 1602 tavaszán Ambergbe ment, s ott Johann Friedrich Gernand fiának nevelője lett. Gernand városi jogtanácsos volt, előkelő posztokat töltött be a pfalzi kormányzatban,

⁸ SZENCZI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 496. – A továbbiakban idézett naplórészletek nem innen (és a szöveg további kiadásából) vannak, hanem a készülő, javított változatból.

⁹ SZENCZI MOLNÁR Albert *Költői művei*, RMKT XVII. 6, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971, 216.

¹⁰ Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*, 2. verbesserte und ergänzte Auflage, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1982, 125, 129. – Günter RICHTER, *Christian Egenolffs Erben 1555–1667*, Archiv für Geschichte des Buchwesens VII (1967), 611.

¹¹ DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 33.

¹² DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 130.

tekintélyes vagyonát horganyzott lemezzel való kereskedelemmel szerezte, ugyanakkor a neve értelmiségi körökben is jól csengett.¹³ Volt azonban egy zsugori és zsémbes felesége, aki Szenczi Molnár életét pokollá tette. Egyetlen, október 4-i naplóbejegyzés jelzi, micsoda érzelmi viharokon mehetett itt is keresztül: „Johann Theodor Klein esküvőjén együtt lakomáztam a gazdámmal; a feleségével a kertben beszéltem a kívánt házasságról és Tossana Juliannáról.”¹⁴ Valószínűleg hiba volt éppen vele megosztani ilyen irányú problémáit, ő ugyanis 1603 elején rávette a férjét, hogy szabaduljon meg a nősülni vágyó házitanártól.¹⁵

A harmadik menyasszonyjelöltről aránylag sokat tudunk: a heidelbergi egyetem menekült francia professzorának, Daniel Tossanusnak (franciául Toussaint) a legkisebb, tizenhat éves lánya volt,¹⁶ aki azért élt Ambergben, mert apja ebben az esztendőben halt meg. Itt lakott három nővére, kettő mint egy-egy itteni hivatalnok házastársa, egy pedig mint a helybeli választófejedelmi iskola rektorának, Wigand Spanheimnek a felesége.¹⁷ A többségében evangélikus városban (amelyet a pfalzi térítési szándékok miatt az állandó, s időnként heves vallási ellentétek jellemeztek)¹⁸ a református hivatalnokok és értelmiségiek egy szűk, összetartó csoportot képeztek. A református Szenczi Molnár ajánlólevele is, amellyel Ambergbe érkezett, nem máshoz szólt, mint éppen Julianna sógorához, Spanheimhez. A menyasszonyjelölt azonban – úgy látszik – válogatott a kérők közül, mert csak öt év múlva (a kor szokásaihoz képest viszonylag későn) ment férjhez egy frankenthali értelmiségi és polgárcsalád sarjához.¹⁹

Mi jöhetett még ezután a háromszor is hoppon maradt kérő számára? Bolondokháza? Újabb leánykérési kísérletek? A „normális” gondolkodás

¹³ Volker PRESS, *Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurfalz 1559–1619*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1970, 96, 100, 109, 362, 366, 437, 454, 465, 469. (Kieler Historische Studien, 7) – Johann Baptist GÖTZ, *Die religiösen Wirren in der Oberpfalz von 1576 bis 1620*, Münster, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1937, 170, 256. – *Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des siebzehnten Jahrhunderts*, I, Briefe G. M. Lingelsheims, M. Bernegggers und ihrer Freunde, herausgegeben von Alexander REIFFERSCHIED, Heilbronn, 1889, 10, 15, 25.

¹⁴ DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 34.

¹⁵ Johannes Ladislaus levele Konrad Rittershausenhez, Amberg, 1603. január 21., DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 436–438.

¹⁶ Életkorát az 1600. évi, töredékesen fennmaradt népszámlálás irataiból ismerjük: „1 Tochter Julianna, 14 Jar alt” – Lásd Albert MAYS–Karl CHRIST, *Einwohnerverzeichnis des Vierten Quartiers der Stadt Heidelberg vom Jahr 1600*, Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der rheinischen Pfalz II (1893), 68.

¹⁷ Friedrich Wilhelm CUNO, *Daniel Tossanus der Ältere, Professor der Theologie ind Pastor (1541–1602)*, Amsterdam, 1898, 194–195, 199, 318–319.

¹⁸ Lásd GÖTZ, *i. m.* (13. j.), passim.

¹⁹ 1607 végén lett ifjabb Johannes Denaisius felesége. – CUNO, *i. m.* (17. j.), 320.

alapján Szenczi Molnárnak legkésőbb ekkor haza kellett volna térnie, s ugyanazt az életpályát bejárnia, mint a kortársai és barátai. Ehelyett ő más megoldást választott. 1603 elején még azt írta a *Napló*ba: „Ambergben a Gernand család becstelensége miatt felkavart lélekkel kezdtem el ezt az új esztendőöt”. Néhány hét múlva azonban már Altdorfba költözött, majd tavasszal neki látott első könyve, a *Szótlár* megírásának.²⁰ A nőülés problémája ettől kezdve sokáig fel sem merült, energiáit láthatóan a szellemi munkába ölte, s elindult az írói pályája.

Ha most végigtekintek az elmondottakon, úgy érzem, néhány dolgot meg kell magyaráznom. Az alaphelyzet világos: adva van egy egészséges, energiákkal teli fiatalember, aki keresztyén neveltetése, erkölcsi felfogása következtében bizonyos szükségleteinek megoldását, vágyainak beteljesítését, magányának megszüntetését semmi más módon nem tartja megoldhatónak, csak házasság útján. Persze nem csak ő került ilyen helyzetbe: valójában minden külföldön peregrináló fiatalember szembesült ezzel az akadállyal. A református diákok többsége, amennyire ezt egyáltalán tudjuk, nem ingott meg. Szepsi Csombor Márton például riadtan menekült abból a bordélyházból, ahová vendégfogadót keresve egy katolikus kisváros tréfás kedvű kapuőrei irányították,²¹ s Bethlen Miklós is sikerrel állt ellen a különböző kísértéseknek.²² Van adatunk azonban az ellenkezőjére is: a későbbi erdélyi református püspök, s Apáczai Csere János pártfogója, Csulai György Heidelbergben a megengedettnél szorosabb kapcsolatba került egy könnyűvérű fehérszeméllyel. Később bűneit megbánhatta, s a szeretőjét kiutasították a városból. Amikor a hölgy ennek ellenére vissza akart jönni, a magyar diák az egyetem szenátusához fordult, amely azt a salamoni döntést hozta, hogy a nevezett „meretrix” addig nem térhet vissza, amíg Csulai itt tanul.²³

Szenczi Molnár Albert végig uralta saját érzéseinek és gondolatainak, ugyanakkor heves reakciója az első visszautasításra világosan mutatja, hogy az ő esetében nagyon erős érzelmi és testi vágyakkal kell számolnunk, amelyek kibékíthetetlen ellentétbe kerültek a számára ugyanolyan alapvető fontosságú keresztyén erkölcsi elvekkel. Alátámasztják ezt a *Napló* és a levelezés utalásai, de erre szolgálnak bizonyítékot Kovács

²⁰ DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 35.

²¹ SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, sajtó alá rendezte KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai, 1968 (RMPE, 1), 267.

²² *Az Élete leírása magától* című művében kíméletlen őszinteséggel vall házasságáig megőrzött „fertelmes” szüzességéről. KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 507.

²³ SZABÓ András, „Örökös kísértetek” *Heidelbergben = Jankovics József 50. születésnapjára*, Budapest, Balassi, 1999, 24–25.

Sándor Iván legújabb vizsgálatai is, amelyek a *Szótár* nemi élettel kapcsolatos bőséges szóanyagát összesítették.²⁴

A kérdés történelmi-szociológiai oldalát vizsgálva rá kell mutatnom, hogy Szenczi Molnár Albert azzal az egyre szilárdabb döntéssel, hogy egyelőre nem tér haza Magyarországra, egy olyan társadalomban, amelyben a házasságok nem elsősorban érzelmi alapon kötöttek, nősülési szempontból teljesen lehetetlen helyzetbe hozta magát. Ha hazajön, akkor mint a református értelmiség legfelsőbb rétegéhez tartozó tanár vagy lelkész válogathatott volna a menyasszonyjelöltek között, Németországban viszont csak egy biztos jövedelem és egzisztencia nélküli idegen volt, aki ekkor még a könyveivel sem szerzett magának hírnevet.

Az első leánykérés esetében könnyen belátható, hogy egy heidelbergi üvegesmester hozzá hasonló státusú polgárhoz fogja adni a lányát, lehetőleg olyanhoz, aki ugyanazt a szakmát (vagy azzal kapcsolatban állót) műveli, mint ő. Még inkább ez a helyzet a második leánykérésnél: a nyomdászok, akik félig mesterembernek, félig értelmiséginek számítottak, eléggé zárt kasztot alkottak a korabeli Németországban; a házasság náluk szinte csak üzleti alapon jöhetett szóba, s ennek következtében igyekeztek egymás között megkeresni a párjukat. Ha mégis másként történt, akkor viszont csak jó állással, magas társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségi jöhetett szóba: így adta a herborni főiskola nyomdásza, a magyar *Zsoltárkönyv* kinyomtatója, Christophorus Corvinus (Rab) a lányát Johann Heinrich Alsted későbbi gyulafehérvári professzorhoz.²⁵

A harmadik leánykérés az előzőekhez hasonlóan reménytelen volt. Csak látszólag könnyített a helyzeten, hogy Daniel Tossanus mint hugenotta menekült maga is idegennek számított Németországban, s diákjaival közvetlen kapcsolatot ápolt. Bár népes háza a peregrinusok menedéke volt (megfordultak nála franciák, hollandok, angolok, lengyelek, magyarok csehek; szegények és gazdagok egyaránt), leányainak házasságai azt mutatják, hogy nagyon jól beilleszkedett a környezetébe, nem volt mindegy, hogy ki lesz a veje. Halála után a családja még jobban ragaszkodhatott megszerzett pozíciójához, így Szenczi Molnár Albertnek nem sok esélye maradt.

A szociológiai szemponton és a zsoltárokban visszatükröződő élményanyagon kívül létezik az általam elmondottaknak még egy határozottan irodalmi vonatkozása, s ez nem más, mint maga a *Napló*, amelyből az eseményekről értesülünk. A napló–önéletrajz–önéletírás műfajának magyarországi

²⁴ KOVÁCS Sándor Iván, *Szenczi Molnár Albert redivivus. Filológiai esszék*, Budapest, Ister, 2000, 63–67.

²⁵ BENZING, i. m. (10. j.), 203. – Katharina Rab a férje halála után 1645-ben visszatért Erdélyből Németországba, ahol három év múlva, 1648-ban halt meg, lásd Hugo GRÜN, *Die theologische Fakultät der Hoben Schule Herborn 1584–1817*, Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung, 19 (1968), 87.

fejlődéstörténetében kiemelkedő hely illeti meg ezt a diáriumot, mert ez az első eset, hogy egy író magánéletének ennyire személyes vonatkozásairól értesülünk. A műfajt Szenczi Molnár az európai késő humanizmustól tanulta: nem véletlen, hogy épp e kultúra egyik fellelegvárában, Strasbourgban kezdte el ennek az elején szinte önéletírási részletességgel induló, de később egyre inkább vázlatossá váló feljegyzéssorozatnak az írását. Európai előzményei, párhuzamai közül legismertebb a zürichi reformátor, Heinrich Bullinger latin nyelvű naplója,²⁶ amely a családi eseményeknél, művek megjelentetésénél hasonlóképpen hajlamos anyanyelvre átváltani. Valószínűleg Szenczi hatását is kell abban látnunk, hogy a barátai közül többen is vezettek önéletrajzi feljegyzéseket. Ilyenek Kanizsai Pálfi János naplójegyzetei,²⁷ de még inkább ilyen Miskolczi Csulyak István önéletrajza.²⁸ Van azonban egy lényeges eltérés közöttük, s ez nem más, mint Szenczi Molnár Albert (Bullingertől is eltérő) kíméletlenül őszinte, s még a vázlatos *Naplóból* is visszafojthatatlanul kiütköző személyessége, amellyel erről az érzelmi–testi–lelki konfliktusról beszámol. A Kanizsai Pálfi János és Miskolczi Csulyak István házasságkötéseiről szóló mondatokban az érzelemnek és az érzelemnyilvánításnak kevés nyoma van. Kanizsai Pálfi száraz kijelentésekben számol be első eljegyzéséről és esküvőjéről, felesége haláláról, majd a második házasságról. Miskolczi Csulyak már komplikáltabb eset: önéletrajzában ír mind a hat házasságkötéséről, református lelkészek között egyedülálló módon magyar nyelvű lakodalmi (szinte szerelmes) verseket is szerez, azonban az érzelmeknek ő sem szán túl sok szerepet. Jellemző rá, hogyan kommentálja első nőülésének előzményeit: „És, mivel házastárs nélkül élni Isten és ember ellen való vétkeknek tulajdonítottam, udvarolni kezdtem...”²⁹ A további alkalmakkor már udvarlás sem volt, hanem néhány hónapos özvegység után a gyakorlati szempontok játszották a főszerepet: „minthogy gyermekeim és a háztartás miatt tovább özvegységben maradni nem tudtam”³⁰, vagy „elúnván a három hónapi és egyheti özvegységet...”³¹, vagy „minthogy akkor az özvegység házi gondjaival-bajaival torkig voltam, megint egy gondos feleség segítségéről kezdtem gondolkodni, hogy alkalmasabb legyen köz- és magánügyeim vezetésére”.³²

²⁶ Heinrich BULLINGER, *Diarium (Annales vitae) der Jahre 1504–1574*, herausgegeben von Emil EGLI, Zürich, Theologische Buchhandlung, 1985.

²⁷ KISFALUDY Zsigmond, *Kanizsai Pálfi János följegyzései*, TT 1880, 191–194; 1909, 449–454.

²⁸ MISKOLCZI CSULYAK István, *Curriculus vitae...*, magyar fordítása RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes-től RMKT XVII. 2. sajtó alá rendezte JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1962, 283–300.

²⁹ MISKOLCZI CSULYAK István, *i. m.* (28. j.), 291.

³⁰ *Uo.*, 292.

³¹ *Uo.*, 298.

³² *Uo.*, 299–300.

Ugyanez a mentalitás fogalmazódik meg a maga és mások házasságaira szerzett verseiben is, legfrappánsabban az alábbi tréfás időmértékes sorokban:

Kassa koporsóban minap elrejtette Zsuzsannám,
Adjon azért mást Kassa, Katust, nyoszolyámba helyette.³³

Miskolczi Csulyak esetéből is látszik, hogy a korabeli magyar protestáns értelmiség sorai között a házasságkötésnek láthatóan jól bejáratott módszere alakult ki. A társadalmi kör, amelyből a feleségeket választották, meglehetősen szűk volt: lelkészek, polgárok, esetleg kismesek leányai jöhettek szóba. A magas halandóság miatt ritka volt, hogy valaki egy házastárssal élte le az életét, a második és sokadik házasságokat többnyire közvetítők hozták össze özvegyemberek és özvegyasszonyok között. Sikertelen leánykérésről alig tudunk, az pedig, hogy valaki ebbe csaknem belebolonduljon, az egészen rendkívülinek számított. Szenczi Molnár Albert *Naplója* – akkor is, ha azt szerzője csak magának írta, és nem szánta mások olvasmányául – egyedülálló személyességével magasan kiemelkedik a kortársak által írt hasonló típusú művek közül, s e tekintetben előremutat Bethlen Miklós önéletrírása felé.

Visszatérve a leánykérésekhez, idáig a három sikertelenről számoltam be, s nem került szóba a negyedik, a sikeres. A történet szakmai körökben közzismert, én a hallgatóimnak is minden évben el szoktam mesélni, de azért a teljesség kedvéért most is elmondom, mert van néhány részlete, amely a figyelmünkre érdemes.³⁴ Néhány munkában és leánykérés nélkül eltelt esztendő után (a *Zsoltárkönyv* már megjelent, és rövidesen nekifogott a *Grammatica Ungaricának*) Szenczi Molnár Albert 1607. június 17-én találkozott először jövődöbéli feleségével, amikor is Marburgban étkezést fizetett elő Konrad Vietor magiszternél. Az illető úriember az egyetem alsóbb fokú iskolájának, a paedagogiumnak volt a tanára, jól ismerte a latin, görög, héber és szír nyelvet, jártas volt a jogban, pedagógusi munkáját dicsérték. 1598-ban vette el feleségül Kunigunda Ferinariát, a marburgi egyetem professzorának, Johannes Ferinariusnak (eredeti nevén: Wildpräter) a lányát, aki anyai ágon az egyik wittenbergi reformátor, Caspar Cruciger unokája volt és a Luther családdal is rokonságban állt.³⁵ Házasságukból idáig három lány született, s Kunigunda diákok kosztoltatásával egészítette ki jövedelmüket. Szenczi néhány hónapos kihagyás után (ami elsősorban a hanaui *Biblia* kiadásának volt köszönhető) 1608. október 6-án bukkant fel újra Kunigunda asztalánál, akit közben a férje elhagyott. Csak jóval később derült ki, hogy mi történt:

³³ MISKOLCZI CSULYAK István, *Cum ad nuptiales epulas a Stephano Dedesi invitatus per epistolam fuisset, ita ex tempore lusi* = RMKT XVII. 2, 75.

³⁴ DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 51–54.

³⁵ Kunigunda családjáról részletesebben lásd SZABÓ András, *Albert Szenczi Molnár in Schlesien*, in: *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, herausgegeben von András SZABÓ, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 203.

jellegzetes hebraista ártalom lett rajta úrrá, kételkedni kezdett a Szentháromságban, majd egy szép napon búcsúzás nélkül vette a kalapját, és meg sem állt Thesszalonikiig, ahol áttért a zsidó vallásra, és felvette a Moses Pardo nevet.

A magyar öreglegény (ekkor már harmincöt éves) 1609-ben egy darabig másutt fizetett elő étkezésre, de Kunigundának rá jellemző módon adása maradt 52 tallérral. A hölgy ekkor cselekvésre szánta el magát, látva, hogy a három visszautasítás után Szenczi Molnár fél a negyedik kudarcától. Idézem megint a *Naplót*: „1610. január 6. Vízkereszt napja. Hívására tisztelgő látogatást tettem Kunigunda Ferinariánál, régi gazdasszonyomnál, ő figyelmeztetett, hogy meg kell fizetnem 52 talléros adósságomat az étkezésért. Egy prédikációt ajándékozott nekem, amelyet az anyja temetésén mondtak el, és halotti búcsúztatóverseket, amelyeket apja halálára írtak.” Gyanús a dolog – a hitelező nem szokott az adósnak ajándékokat, ráadásul családi vonatkozásúakat adni. A hatás nem is maradt el: a következő, nyolc nappal későbbi bejegyzés ékes magyar nyelven az alábbiakat közli: „Házassági tisztességes adósságomat megjelentettem Kunigunda asszonynak, ki azt felelte: Hogyha Istentől neked rendeltettem, megleszen.” Nehéz lehetett ez a nyolc nap Szenczi Molnár Albert számára, amíg eldöntötte, hogy negyedszerre is próbát tesz. A helyzet pikantériájához hozzátartozott, hogy más feleségénél volt leánykérőben, ugyanis hivatalosan csak majdnem másfél év múlva választották el Kunigundát eltűnt férjétől.³⁶ Az esküvőt végül 1611. október 8-án tartották Oppenheimban. A barátok jól tudták, milyen előzményei voltak ennek a kézfogónak, az egyikük, ifjabb Georg Mauritius (mellékesen Kunigunda rokona) az alkalomra írott latin versében, illetve a kísérlőlevélben, amely mellett elküldte, nyíltan célzott arra, milyen nehezek voltak az eltelt évek a vőlegény számára.³⁷

Melyek voltak a siker összetevői? A kölcsönös vonzalmon túl bizonyára jelentős szerepe volt Kunigunda különös helyzetének, amely jelentősen megnehezítette az életét. Csak úgy remélhette, hogy legalább részben visszakapja társadalmi megbecsültségét, ha talál magának egy másik férjet, így sokkal kompromisszumkésebbnek mutatkozott, mint bármely másik korabeli asszonytársa. Elfogadta a vőlegény részéről az ígéretet is, hogy igyekszik magának rendes állást keríteni, s döntését szülők már nem befolyásolták. A másik oldalon Albert lemondott arról, hogy hajadont vegyen feleségül, s elvállalta a három mostohalány nevelését; belenyugodott abba, hogy hosszú hányódás után végre konvencionális állást kell keresnie. (Csak zárójelben jegyzem meg:

³⁶ A hesseni egyháztanács 1611. augusztus 28-i keletű ítéletével a válásról lásd DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 447.

³⁷ „O quoties votis optasti, candide Molnar, / Hanc lucem aspicere atque moras reserere molestas! / ... Alberte, tibi tarda atque ingrata fluebant / Tempora...” DÉZSI, *i. m.* (1. j.), 447, 453.

letelepedni ezután sem tudott, három év egy helyben lakás után, rendszerint megelégtelte a helyzetét, és továbbállt).³⁸ A menyasszony nyert egy értelmiségi férjet, akit akkor már befogadott a németországi *respublica litteraria*, a vőlegény pedig házasságán keresztül bekerült a szerteágazó Cruciger és Fernarius rokonságba, s így kötődése az országhoz s annak értelmiségi elitjéhez családi alapon is erősebbé vált.

Ritka házassági forma volt ez, amikor egy magyar peregrinus abból az országból hozott menyasszonyt, amelyben tanult – Apáczai Csere Jánoson kívül alig tudunk rá példát mondani. Szenczi Molnár Albert ismeretségi körében egyetlen hasonló eset fordult elő: egy erdélyi szász diáktársa, Peter Felckmann elvett egy heidelbergi özvegyasszonyt, s letelepedett a Neckar parti városban.³⁹ A legnagyobb akadály a magyarországi viszonyok és a nyugati polgári életforma közötti különbségben rejtett, még a 18. században is zátonyra futott ezen piskárkosi Szilágyi Sámuel és berni professzora, Samuel Schuerer lányának az esküvője.⁴⁰

Szenczi Molnár Albert magánélete ezen a rendkívüli módon 1612-ben végül is révbe ért; bátran énekelhette most már az első leánykérési kudarc élményét őrző 29. zsoltára befejező versszakát is:

Az Úr az ő népének
Erőt ad seregének,
Őket híven megtartja,
Békességgel megáldja.⁴¹

³⁸ Amikor később 1615-ben otthagyta az ambergi állását, ezt írták róla: „Túláságosan következetlen, egyszer itt, máskor ott akart időzni, ahelyett, hogy betöltötte volna az említett állást, amelyet otthagyt.” (Nimium inconstans, modo hic, modo illic haerere maluit, quam dicto muneri, cui valedixit, praeesse.) Johann Heinrich ANDREAE, *Oppenbium Palatinum illustrari coeptum*, Heidelberg, 1778, 159.

³⁹ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az OSzK Évkönyve 1980, Budapest, 1982, 278. – A heidelbergi egyetem jegyzőkönyve 1603-ban a mostohafiáról beszél: Universitätsarchiv Heidelberg RA 674 (I, 3 № 22.) f 57r-v.

⁴⁰ SZABÓ Botond, *Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1719–1785)*, *Confessio*, 9 (1985), 3, 60.

⁴¹ RMKT XVII. 6, 76.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Protestáns szerelmesek –
Apáczai Csere János és Bethlen Miklós,
mellékalakokkal

Világi, egyházi és protestáns státus a szerelemben

A világi és egyházi státus mindig is koreografálta a szerelem gyakorlatát. A cölibátus láncáról leoldott evangélikus, református prédikátor másképpen ad irodalmi vagy köznapi nyilvánosságot szabad házasulhatóságának – ha ad egyáltalán –, mint a polgár vagy nemes. Bornemisza Péternek, Szenczi Molnár Albertnek, Miskolci Csulyak Istvánnak nincs szerelmi költészete, legfeljebb családi lírája. Az elfojtottságok az ördög kísértései; Bethlen Miklós is „inkább akart a magnak önként kiöntésével megmenekedni az ördög és teste sok kísértésétől, mintsem minden fertelmességre, paráznaságra kiáradni”.¹ De katolikus úri-világi vitézek között is akadnak költők, akik nem művelik a szerelmi költészetet. Az agglegény Beniczky lírájából csak a Zrínyi-imitációk tettenérésével csalogatható elő *Ámor*; Koháry elképzelt *Álom*-versei is *Mámortalanok* (hogy a konferenciácím terminológiájával szóljak), s persze hogy elhárítja Koháry Gyöngyösi dedikáló gesztusát, és nem kíván vétkezni az „ürügyes erotikájú” *Csalárd Cupido* ajánlásának elfogadásával. (Ami persze őt sem akadályozza meg abban, hogy éppen a *Csalárd Cupido* imitációs terepének rimbokrait verje fel egy-egy jó összezendítésért; abban, hogy a visszatúsított művet a maga módján imitálja.)

Venus triumphusa (ahogy a Petrarcára visszamutató Zrínyi definiálja a szerelem győzelmét és diadalát) más-más módon vesz erőt a szeretőkön, s megint másként mutatkozik mibenléte felekezeti hovatartozás, professio, osztályhelyzet tekintetében.

Hogy protestáns pap is lehet szerelmes, hogy házasodását nemcsak az utódok nemzése motiválja, azt az elvilágiasodó 18. század végén – elég későn – így mondja ki a híres mesterkedő leoninista, Gyöngyössi János 1779-ben Gombási István tiszteletes és Abats Sára „házassági egybekelések alkalmatosságával”:

¹ BETHLEN Miklós *Önéletírása és Imádságoskönyve*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955 (Magyar Századok), I, 122.

A *pap* is, úgy mint más: *ember*, mindennapi mondás,
 Vért, nem szilvalevet hordoz: érébe hevet.
 A különös szentség jó volna, ha lehetne mentség;
 Úgyde ha vére buzog, forr ere, szíve mozog,
 Lángszín formában az az orca se égne hiában,
 Gyúladózásod elől mütata tűzre belől.
 Lám, ha pirosallott orcád, szívedre nyilallott
 A soha nem heverő vénuszi titkos erő.²

Gyöngyössi Jánossal egy időben a jezsuita Faludi Ferenc szolgál szerelem-definícióval. Kazimir herceg a *Téli éjszakák*ban (1776) „így oktatá Irénét Plátó könyveiből [...]: a fertelmes, tilalmas szeretet baromi indulatokból áll, ingó, vándorló, csalárd, hamis, csak magát keresi, szereti, se maga, se társának becsületével nem aggodik. A tiszteletes, igaz szeretet az égből származik. Nem hasonlik, nem változik, állandó, hű, napról napra erősödik. Szinte úgy szereti társát, mint magát, szinte úgy keresi hasznát és becsülete fennmaradását, mint magának”.³ A baromi indulatokból álló fertelmes, tilalmas szeretet és az égből adatott tiszteletes, igaz szerelem olyan különbségtétele ez, amely éppen rászabható Bethlen Miklós házassága előtti és utáni szerelmeire is. Gyöngyössi János – aki maga is református lelkész – ‘a pap is ember’ közhelyére hivatkozva terjeszti ki „a soha nem heverő vénuszi titkos erő” hatalmát kollégáira. Szó sincs már ördögi kísértésről, a „különös szentség” sem lehet mentség. Gyöngyössi mester nem bajlódik a filozófiai definícióval; kerek-percek köznapisággal mondja ki a gerendi násznép nyelvéen:

Ífjú-legénykedtél eleget; de ki nem menekedtél
 Asszonyi gyenge köröm nyűgiből. Oh, nagy öröm!

Két különös házasság: Molnár és Apáczai

Szenczi Molnár Albert és Apáczai Csere János Gyöngyössi és Faludi nyílt-ságához képest jó évszázaddal korábban persze hogy magába zárkózóbb. Venus triumfusának mégis ők a legmerészebb protestáns 17. századi magyar hősei „különös házasságaikkal”. Aletta van der Maet és Kunigunda Ferinari szerelmének felébresztése magyar protestáns férfidialdal; Aletta és Kunigunda eljövetele Németalföld és Germánia polgári komfortjából érzelmtörténeti szenzáció. *Szenvedélyek és szerelmek* címmel a *Molnár redivivus*ban értelmeztem

² *Mesterkedők*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999, 184.

³ FALUDI Ferenc *Összes prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Bp., 1991, III, 658.

már Szenczi Molnár érzelmi válságait és házasságát.⁴ Most csak Apáczairól mondom el azt a fontosat, amire mégis következtethetünk.

Bán Imre, aki oly jól ismerte ezt a protestáns papvilágot, átélő mérlege-léssel rekonstruálta Apáczai-monográfiájában Aletta és János ébredező szelermét s különös házasságát:

„A »doctor sacro-sancte theologiae« újonnan elnyert rangja csak fokozhatta az irányában megnyilvánuló tiszteletet. A tisztelők között ott volt egy hűséges és szelíd leány, Aletta van der Maet, akivel Apáczai Csere János élete sorsát összekötötte. Apáczai életrajzírójának, ha kedve volna is, nincs joga, hogy adatok híján regényes feltevéseket kockáztasson meg erről a kétségkívül nem mindennapi frigyről. Adatunk csak annyi van ma is, amennyit H. G. Kleyn utrecht-i egyetemi tanár közölt 1891-ben Gyulai Farkassal: Apáczai 1651. szept. 30-án vette nőül Aletta van der Maet utrecht-i hajadont a Katalin-templomban. A Van der Maet család Utrecht legelőkelőbb polgárságához tartozott. Hol ismerkedett meg a két fiatal, milyen okok bírták rá a feltehetően módos szülőket, hogy leányukat a messzi idegenből odavetődött magyar tudóshoz adják, minderre felelni nem tudunk. Nem lehetetlen azonban, hogy Apáczai Voetius vagy más holland professzora révén jutott ismeretségbe a Van der Maet családdal. Voetius körül a kegyes lelkek egész köre alakult ki, akik a puritanizmus szellemében tartott áhítatokon vettek részt, s köztük nem kisebb elme is, mint a világhírűvé vált tudós nő, Anna Maria Schürmann (1607–1678). Igaz, hogy ezek a bibliakörök nemek szerint tagozódtak, de vezetőjük mindig lelkész volt, egynek esetleg éppen a fiatal teológiai doktor, Voetius kedvelt tanítványa. Apáczai talán itt ismerte meg Alettát, a leány pedig itt csodálhatta meg szellemi felsőbbbségét, egyéniségének szuggesztív erejét. A házasság feltétlenül Apáczai konvenciókon felülemelkedő erős egyéniségét mutatja: a legnagyobb ritkaság volt ugyanis, hogy külföldet járó magyarjaink idegen asszonyt választottak volna élettársul. Szenczi Molnár kivül alig is tudunk más Apáczaiéhoz hasonló esetet, Szepsi Csombor mulatságos félelemmel óvakodott tőle, hogy külföldön megházasítsák, Misztótfalusi Kis »hatvanezer forintos leány« kezét utasította vissza. Azt természetesen bizonyosnak kell tartanunk, hogy Apáczai az egybekelés után apósa házába költözött és nagyrészt itt, a holland polgári család nyugodt és kellemes légkörében írta meg a *Magyar Encyclopaediát*. A tragikus sorsú Aletta életének legboldogabb hónapjai lehettek ezek: a nagy tervek és szép remények időszaka. És mily kevés valósulhatott meg a fiatal asszony álmaiból!”⁵

⁴ Szenczi Molnár *redivivus*, Bp., 2000, 55–68.

⁵ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. BÁN Imre, Bp., 1959, 138–139. – A különös házasság anyakönyvi bejegyzését ismerjük. Hasonmását lásd Kortárs, 1975, 1024. A tehető Van der Maet család levéltári azonosítására azonban tudomásom szerint még nem került sor. Kizárt dolog, hogy a szülőket Apáczaiék nem keresték fel levéllel Erdélyből.

„A holland polgári család nyugodt és kellemes légkörének felidézése”-hez azt szoktam hozzátenni (egyetemi szöveggyűjteményünkben írásba is adtam): Apáczai *Magyar Encyclopaediájával* ennek a holland polgári családnak a hálósobájába is bepillantathatunk. A X. részben ugyanis az áll (XXXI, 44): „Fejedet alváskor takard igen be, de ártalmas igen mezítelen is hagyni (*mint nálunk szokás*).”⁶ Az általam kurzivált „mint nálunk szokás” Apáczai személyes hozzátétele forrásához. Úgy értsd: a zsíros hajú magyar, aki hosszú évekig nem mosta vagy mosatta meg a fejét (vö. Bethlen Miklós ismeretes elszólásával: „A fejemet talán huszonöt esztendeje van, hogy meg nem mosták!”),⁷ a magyar tehát fedetlen fejjel fekszik az ágyba. A hollandoknál a hálósipka járta. Az öreg Rembrandt is hálósipkában botorkál önarcképén a homályból a fényre. „A clair-obscur, a sötétségből fellobogó ragyogás, az akkori holland művészet egyik jellegzetessége” – emeli ki Weöres Sándor Apáczainak Bökényi Filep Jánoshoz írt üdvözlő verse kapcsán. Azzal folytatja: jóllehet Apáczai talán „Rembrandt-képet sose látott, de clair-obscur kompozíciókat [...] feltétlenül”.⁸ A kép a holland enteriőr része, apósa házában, ahol enciklopédistánk is hálósipkában aludt Alettával, biztosan megírtatta szemét lakberendezési tömegpiktúrákon.

Az Aletta-szerelemnek érdekes jeleit Bán Imre is tapasztalja az *Encyclopaediában*. Ahogy Apáczai szerelemről és házasságról szól főművében, azt úgy hiába is keresnénk forrásai között – mutat rá a monográfus: „a fiatal férj nyilvánvalóan a saját gyöngéd hitvestársára gondol s önkéntelenül futnak tolla alá a magyar házaseének költői kifejezései (X. rész, XVIII, 7, 9): »az ő ajándékának kútfeje s virágja« s »édes tanács.«”⁹ Még csak annyit az utrechti különös házassághoz: Aletta és János esküvője 1651. szeptember 7-én volt az utrechti Szent Katalin-templomban. Fiuk 1652 nyarán született. Éppoly szabályossággal, éppen kilenc hónapra tehát, mint Albert és Kunigunda aszszony első közös gyermeke, akit a történeti érzületű protestáns német–magyar szülők természetesen a Németországban eltemetett Magyarországi Szent Erzsébet nevére kereszteltek.

Vannak-e mellékalakok, tanúk Apáczai és Aletta körül? A hollandiai magyar alumnusok lehetnek: Bökényi Fileptől Komáromi Csipkés Györgyön át Miskolczi Csulyak Gáspárig. Azokra a magyar diákokra, akik „a hercyniai erdő túlsó oldaláról” a csatornán túli Angliába is eljutottak, Bán Imre szerint Milton is felfigyelt.¹⁰ A kolozsvári tanítványok közül az Apáczai-rajongó Bethlen Miklós a koronatanú: „Hollandiában meg is házasodott volt” áll az *Önéletírás* Apáczai-portréjában. Bán Imre úgy véli, Bethlen lehet a forrása az

⁶ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999, I, 503.

⁷ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 135.

⁸ WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel*, I, Bp., 1982, 369.

⁹ *Uo.*, 104.

¹⁰ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958, 327.

állítólag tervbe vett utrechti Apáczai-professzorság legendájának is.¹¹ Aletta van der Maetről azonban Bethlen név szerint nem emlékezik meg. Talán nem nézett jó szemmel az idegen, „az igen gyámoltalan belga feleségre”? Bethlenre is idegenkedve tekintett családjá, amikor beleszeretett a felföldi Osztrozith Erzsébet kisasszonyba, anyja pedig egyenesen megátkozta saját lányát (Borbálát, Miklós nővérét), amikor „pápistává lőn” Haller István, „az ura kedvéért”.¹²

Egyvalaki azonban mégis eszébe juttathatta külszágban Bethlen Miklósnak Csere Jánost. Istvándi István, a maga velencei kalandjának mellék-alakja! Amikor a tragikus kursaneci vadászbaleset után Bethlen Velencébe viszi Zrínyi Miklós halálhírét, 1665 januárjában ott van kíséretében ez az Istvándi is. „Soha életében olyan haragja nem volt”, mint ekkor erre a kurvás Istvándira. Kis híján felkoncolja. De a tékozló fiú Bethlen lábához esve könyörgött, s gráciát kért neki az útitárs Rettegi István is: „az atyjáért, Istvándi Bálintért, ki Kolosvárott igen gazdag első református ember, és a veszett tékozló fiú egyetlen eggye volt”.¹³ Bethlen megkegyelmez hát vérmes inasának. Hogyne tenné, már csak azért is, mert Apáczai Csere János (amikor Bethlen az ő keze alatt tanult a kolozsvári kollégiumban), a kurvás tékozló atyjának, Istvándi Bálintnak ajánlotta *Disputatio de mente humana* című értekezését (Várad, 1658).

A Velencéről szóló három–négy lap a Bethlen-önéletrész remekbe szabott elbeszélése, Németh László szavával az egyik legüdébb „szépírói sziget”. Mint egy Canaletto-kép, oly emlékezetesen láttatja Velence attribútumait. Csak az Istvándi-epizódot emelem ki belőle:

„Látván, hogy sereggel gyűlt körülöttem a báméskodó nép a magyar köntös miatt, francia köntösbe öltözém és a farsangot ott töltém, mely bizony elég bolondság volt, bárcsak Páduát jártam volna meg. Ennek a bolondságomnak valóságos okát és mentségét ma sem találok fel. Én ugyan, Istennek hála, nem kurválkodtam, ha Velence is; de a szolgálaim, kivált Istvándi István, minthogy az atyja gazdag ember lévén, sok pénzt adott neki, felette igen elvetemedett; az én nevem alatt is fogott néhol járni, osztán nem fizetvén meg a kurvának, az engemet írás által supplicált (Lucietta volt neve), hogy fizessenek én meg. Én megszidogattam Istvándit, kiverém előlem, fizessen meg; de nemhogy megfizetett volna, inkább házához menvén kardot vont, korszóit, üvegeit rontotta; ma is meg fog lenni a supplicatiója. Egykor én osztán el akarván indulni Velencéből, a hajóban vagyok mindenestől; odajöve egy város szolgálja, egy írás a keziben, mint a szolgabíró citatoria instructiója, Lucietta távol, fátyolboríték alatt, egy ház szegletinek veté a hátát. Az ember az írásból meghirdeté nagy felszóval: hogy ilyen s ilyen Bethlen úr

¹¹ *Uo.*, 140–141.

¹² BETHLEN, *í. m.* (1. j.), I, 165, 214.

¹³ BETHLEN, *í. m.* (1. j.), I, 156.

szabadon mehet, de Istvándi István nevű szolgáját semmiféle hajós el ne vigye nagy büntetés alatt, valamíg Lucietta asszonyt meg nem elégíti szolgálatjáról etc. Soha életemben olyan haragom nem volt, ha a hajó fedele meg ne akadályozzon, hogy koszperdet ki ne vonhassam, és Rettegi István meg ne öleljen: megöltem volna Istvándit. Osztán ott akarám hagyni, veszszen ott örökké kurvástól Velencében; Rettegi szóla, hogy az atyjáért, Istvándi Bálintért, ki Kolosvárott igen gazdag első református ember, és a veszett tékozló fiú egyetlen eggye volt, és az atyám s az én híremért adta volt inasnak hozzám, ne hagyjam el; maga meg a lábomat ölelte, csókolta. Adék három aranyat néki, elméne az említett szegletnél álló kurvához, és noha sokkal több volt a praetensiója, de lehangyá csakhamar, kevés beszéd lévén közöttük, és azon tiszt által felszabadítá felszóval: Elmehe már Istvándi uram is.”¹⁴

Ahogy a vad magyar, a nemesi dühében kardot vonó Istvándi „korsóit, üvegeit rontotta” Lucietta budoárjának, ahelyett, hogy fizetett volna a kurtizán szolgálataiért; ahogy a polgári jogaiban biztos „Lucietta távol, fátyolboríték alatt, egy ház szegletinek veté hátát”, ez a két éles vonású emlék a képnek különösen mozgalmas, hiteles jelenete. Carpaccio festményein hűsölnek ilyen nyugalommal a tetőterazon az aransárga hajú, fáradt kurtizánok.

A kerek elbeszéléshez didaktikus hozzátétel tartozik a kurtizán-kommentálásról (a főfelvilágosító Zrínyi Péter velencei gondolása), majd még egy Istvándi-történetet mond el Bethlen:

„Azon esküdt az az átkozott Istvándi, hogy az ő Luciettája néha hajnalban, mikor ő a hasán munkában volt, meghallván az Ave Maria szokott harangozást, mindjárt felkapta feje alól az olvasót, és mondani kezdette; melyről ő, mint igen egybe-illetlen dologról, szitokkal intvén, azt felelte: Láss ahhoz te, én ehhez. Ezt nem hinném, de olvastam, Hispaniában is, hogy szokás. Úr Isten, szánd és térítsd, világosítsd őket.”¹⁵

Bethlen Miklós mint a 17. századi protestáns magyar udvarló és szerelmes világi prototípusa Istvándi István személyében a maga erkölcsről és szerelemről vallott felfogásának antagonistáját örökítette meg.

„Utálatnak és bűnnek kerti s filagóriája”: Bethlen imádságos gyónásai

Nehéz odahagyni Bethlen Miklós pittoreszk Velencéjét; még inkább a beidegződést, hogy Bethlenről mindent az *Önéletírás* információival és azok értelmezésével mondjunk el. Az emlékirat az utókori nyilvánosságnak szánt műve volt, az *Imádságoskönyv* korábbi gyónásai bensőségesek, titkosabbak.

¹⁴ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 210.

¹⁵ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 209–210.

Az imakönyv az ő *Secretuma*. Az Isten előtti leborulások mélyebb tárnáit nyitják meg erkölcsiségének és szerelemszemléletének.

Még szebeni fogságában írta *Böjti és vasárnapi imádságát* (1708)¹⁶ és a *Mindennapi imádságot* (amelynek „egyes megjegyzései későbbi, bécsi átdolgozásra vallanak”)¹⁷; *A léleknek Istennek magával és a testtel való beszélgetése* már Bécsben készült. (Itt 1708-tól raboskodott, de még ez év májusában, Eszéken hozzákezdett önéletírásához.)

Az imádságok a bűntudat és a büntetés kínjával küszködnek. Az első megnevezett bűnt ragadom ki közülük ifjúkorából: „Jut eszembe keservesen, s orcám pirulásával megvallom, még az én gyermekségemben az én ifjúságomnak szép virágát a sátnak mint adám, mint valék a Te félelmedtől, férjéhez való hűségétől és minden tisztességtől elvont személlyel amaz bűnnek és fertelemnek ágyában, annál is inkább amaz *bűnnek és gyaláztatnak kertében, filagóriájában*, a bűnnek mitőlünk felkeresett nagy alkalmatosságában, szabadságában.” (*Böjti és vasárnapi imádság*).¹⁸ „Ó én bűnös lelkem! ó én gyarló undok testem! jusson eszünkben amaz fertelemnek és gyaláztatnak ágya, amaz *utálatnak és bűnnek kerti s filagóriája*. [...] Jaj, mint rohantunk a fajtalanúságra, minden bujaság és tisztátalanságra [...]!” (*A léleknek Istennel való beszélgetése*)¹⁹

A „bűnnek kerti s filagóriája” helymegnevezés a ‘szerelem kertje’ toposz elágazásának tekinthető. (Még mintha Madách Évjája is valami efféle lugassal pótolná, mindjárt a kiűzetés után, az elvesztett Paradicsomot, I. szín, 3.) Az *Imádságokönyv*ben a „bűnnek kerti s filagóriája” valóban általánosító, topikus jelentést visel, az *Önéletírás* azonban nem sokkal később felfedi, és valóságos élménynek elbeszélésével világítja az első igazi majdnem-bűnbeesést. Égi és földi szerelem! Az imádságok confessiói ezt az égi, istenes vallomásraíteget őrzik, az emlékiratok előadása földi történések jelentéssíkján marad. Amott „a bűnnek kerti s filagóriája”, emitt a tényleges kolozsvári, Szamos-parti filagória, a gyönyörök kertje. Olvassuk hát az önéletírást:

„Anno 1659. Kolozsvárott láték egy igen szép, ifjú, de nem oda való, hanem másunnét való nemes asszonyt; egy igen jószavú inasomat küldém hozzá kántáló mendicans képében, ki is kész voltát meghozá. Elmenék egy éjjel hozzá, cselédét kitudta a más házba, lefekvék az ágyba szoknyában, én dolmányt, övet levetvén, egy nadrágban csak mellé fekvém, de nem fér ma is a fejembe dolga, a cselédház ajtaját nem vonta be egészen, hogy bészáródjék; sőt az égő gyertyát is tartójában annak küszöbire tette; azonban az ágyban feküdtünk, csók, ölelés, melly-tapogatás mindkét részről megvolt, de annál

¹⁶ Hivatkozik „éjjeli látására” [BETHLEN, *i. m.* (1. j.), II, 173]: ez 1706 áprilisában volt (Uo., II, 191); említi 66. életévét (Uo., II, 158): ez 1708-ban jött el. Egyéb kormeghatározó utalásai (Uo., II, 178–179) értelmezésre várnak.

¹⁷ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), II, 225.

¹⁸ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), II, 156.

¹⁹ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), II, 224.

alább sem én, sem ő nem nyúltunk, annál inkább a Venus játékjára, hanem csak úgy válánk akkor el. Ígérkezék, hogy eljő hozzám a kertbe, el is jöve kevés nap múlva csak egy szolgálóval; messze a városon kívül volt ez a mű kertünk a Szamos mellett, szép filagória volt benne. Én is csak egyedül voltam, szolga nélkül, a szolgáló elméne a kertben messze, hogy a szót se hallja, mi ketten fel a filagóriába, voltunk legalább egy óráig ott. Csók csecsén, orcáján sok volt, de le sem feküdt, egymás szemérmét nem láttuk, sem fogtuk, nem hogy Venus lett volna, pedig én úgy égtem mind az ágyban, mind itt a kertben, hogy a mag is elment tőlem. Csuda Isten zabolázásából lett ez, kivált az ő szemtelen bátorságát csak úgy megtartóztatta. Ez majd hihetetlen dolog; de hogy így volt, az Isten tudja, hogy inaszakadva méne el, mert igen szeretett. Egyszer szemtelenül csak bemenék hozzám, hát Bibliát olvas, én az *Énekek énekét*, mert szinte azt olvasta, kezdém rászabni, Isten bocsássa meg; ekkor egy-két csókkal hamar elmenék, de elvégezők, hogy azután többre menjünk, de az Isten azt nem engedé” (I, 219–220).

Az *Önéletírás*ban hasonlóképpen megvan a párdarabja az *Imádságoskönyv*be foglalt eme két esetnek: „Londinumban [...] a tűzbe majd félig bé is ugrottam vala” (II, 156, vö. I, 221); „Jaj, mint rohantunk [...] felebarátink tisztességes ágyaira” (II, 175, 224, vö. 221); talán csak az marad párhuzam nélkül az egyik imádságban: „Némely szolgálólányokat az Úr vacsorájától is eltiltottam, hogy az ördög asztalához annál bátorabban mehessünk egymással” (II, 175). Ezek közül is csak egyikre, a londoni esetre emlékeztetek. Bethlennek London volt a Velencéje; ha antagonistája a Lucietta hasán munkálkodó Istvándi István, Bethlen „Luciettája” a londoni Szerecsen Király nevű bordélyházban alkalmazott „csak tizenennyolc esztendő leány kurva”. „Szép vala” – emlékezik rá Bethlen Miklós. „Evvel minden tisztátalan tapogatásra elmentünk mindketten” (ti. az egyik bordélykalauz londoni magyarral, Enyedi Gáspárral). Aztán „Más házba menvén, ágyba feküdt hanyattán, felfedvén magát; de jól adta Isten, Enyedit bévitte volt vélem, és nem közösülék véle, egy dukatont adák néki” (II, 221). Valami eredmény (bár milyen furcsa, hogy Enyedi mindvégig vele van) mégiscsak volt: „Én olybá tartottam, mintha meglőtt volna, mert ha ágyékával nem is, de vétkeztem kezével. Bocsássa meg az Isten, és áldassék, hogy tovább nem bocsátott” (*Uo.*).

Az utolsó mondat („Áldassék, hogy tovább nem bocsátott”!) mind a yers történéseket elmosó, általánosító, lírai hevületű *Imádságoskönyv*ben, mind a részletezően pontos *Önéletírás*ban jelenlévő kapaszkodás. Íme: „Felséged [...] szemérmemet [...] olyan csudálatosan megzabolázta, hogy egy testté nem lönk, sőt oly móddal sem munkálkodánk benne” (*Bőjti és vasárnapi imádság*, II, 156); „Hát mely parázna vagyok, mert soha az én Istenem kegyelmes zabolázása miatt paráznával egy testté nem löttem, [...] megvallom, hogy engemet a tisztátalan rút élettől nem a Felségedhez való fiúi

engedelmesség, sem a szeretet és félelem” nem „tartóztatott, hanem amaz éktelen testi nyavalyától való félelem” (*Uo.*, 175, vö. még: „a francutul való félelem”, I, 122). Ehhez a vallomáshoz az idézett imádságban azt teszi még hozzá: „A te szent ígédet [...] a bűnnek alkalmatosságára fordítottam. *A te dicséretedre rendelt énekeket a bűn eszközzévé, kerítővé csináltam*” (II, 175). Az *Önéletírás* I. könyve *Ifjúságom bűneiről* című fejezetének gyönyörkertje nem értelmezhető „a bűnnek kerti s filagóriája” gyónása nélkül. Az *Énekek énekére* vonatkozó hely is más megvilágítást kap. Amott szerelmének, az udvarlás eszköze, emitt az Isten dicséretére rendelt ének, bűnre kerítő eszköz. Aki udvarolt véle, és „a bűn eszközzévé, kerítővé csinálta”: ugyanaz a Bethlen Miklós. Az *Énekek éneke* égi és földi felfogása egyaránt lehetséges, s Bethlen mindkettőt átéli, de elsődlegesen gyónja meg, hogy az égi elsőbbséget „a bűnnek alkalmatosságára” fordította.

Szauder mester szeretete mondani, hogy Petrarca híres hegymászása nem „turisztikai vállalkozás volt”, s hasonlóképpen nem az a Feronia nimfa forrásához felkapaszkodó Janus Pannoniusé, hanem a földi szépségen ámulás helyett „a lélek szemeinek önmagára fordítása”. Petrarca kezében a találomra felütött Szent Ágoston *Confessioi* is ott nyíltak ki a Szeles Hegyen, ahol ez a figyelmeztetés áll. A Bethlen-confessio és az önéletírás két világirodalmi támasztéka: Ágoston és Petrarca összemérése is Szaudernek köszönhető. (II „*Secretum*” *nel Seicento ungherese*, 1961; *Ciprus és obeliszk*, 1963; *Kövek és könyvek*, 1977). Szauder József „az égi és a földi szerelem, a természet s a kontempláció harmóniáját”, az önmagával megbékélést tartja a Mont Ventoux-i hozadéknak. Az ifjúkor „szerelmi turisztikái” a Bethlen-imádságok gyónásai-ban nyernek hasonló értelmet.

Bűnbánó imádságaiban Bethlen a „Venusra nem mentünk” a ‘teste a testben’ perfectumáig nem jutottunk előhelyzetébe kapaszkodik. Bűnrészessé-gének némi vigasza azonban csak látszat. Hogyne tudná ezt ő is, hiszen imáival szólva az isteni ítélet „nagy vasfazeka a legfenekén, a tűzhöz legközelebb [...] hétképpen sül, fő, ég, emésztődik szerelmeseivel együtt” (II, 164); „földig, porig, pokolig, ganéig, szemetig, sőt a pokolig megalázott szívvel” vall paráznságairól „mocskos, bűnös ajkaival” (II, 174). Hogy elámult a jeleneten Németh László: a negyvennégy éves Bethlen Miklós és tizenhét éves második felesége, Rhédei Júlia a nászéjszaka előtt „térden állva imádkozának az Istennek, amint csak tudtak és úgy fekvének le” (I, 339). Az *Önéletírás*ban Bethlen mindkét házasságát termően boldognak mondja, s Kun Ilona, az első asszony betegségeinek éveit az önmegtartóztatás kiállt próbáiként fogja fel. Az *Imádságoskönyv* röntgenképe azonban ezt mutatja: „A házassági gyönyörűségben nem csak bujaság, fajtalanlás és tisztátalanlanságot űztem” (II, 176). Vessük ezt össze azzal, amit Onán megbocsáthatatlan vétkére mond az *Önéletírás*ban, szakszerű bibliai konkordanciával kísérve: Onán „az Istentől szaporodásra adott erőnek ajándékát, az Istennek magvát” kieresztve

„a házasságot háborította, mocskolta, profanálta; sőt mintegy gyilkosságnak neme vagy célózása is volt benne” (I, 121).

A józan „Önéletírás”

Az *Imádságoskönyv* abszolutizált büntudatszintje és az *Önéletírás* „józsága” kétféle lelki állapotnak, ihlető ösztönzésnek felel meg. A Szent Ágoston és a puritanizmus hazai hullámverései közötti időben vagyunk, a nyilvános imagyónások újszerű, személyes vallásosság dokumentumai: önvizsgáló elmélkedések. Az esendő, a bűnös, a tékozló fiú „ifjúságának nagy, forró, véres erejében” (II, 157) a meredély szélére merészkedik, de nem bódul bele, mint Istvándi, hanem Istennek ujjához, kezéhez, sujtó vesszőjéhez, lábához „békéll” a megérdemelt büntetésért. „A lábomat ölelte, csókolta” (I, 210) – emlékezik nyomorult kurvafaló inasára Velencéből. Most ő teszi ugyanezt a Mindenhatóval: „csókolom a te [...] ujjadat”; „csókolom, édes Atyám, azért a te vessződet”; „csudálom, csókolom és imádom én a te isteni kezedet”; „oda-békéllém isteni szent kezedhez”. (*Bőjti és vasárnapi imádság*, II, 166, 168, 169, 172). Az Ecsedi Báthory-fohászok önemésztő elkomorodásaival, a Hajnal Mátyások, Nyéki Vörösök agitatív vízióival rokon indíték Bethlen álomlátásait is előhívja, s azok jól beleillenek az imádságszövegekbe.

A kéz–láb–imádság bizarr barokk analógiájával köti magát az Istenhez: „a földre estem a te lábaidhoz, de azt bizony a te magad kezeddél által ölelem, mert ez az imádság nem az én, hanem a te lelked keze, bizony, ha el nem rugsz és a te lelkedet el nem veszed tőlem” stb. (II, 186). Aztán: „Könyv-hullatásink a te tömlődben vannak, hadd mossuk lábaidat vélek, bűnös ajakink tulkait, csókjait ne utáld, hadd töröljem szakálommal s hajunkkal” (II, 187). 1705. január 28-án reggel 7 és 8 óra között a penitenciartartás mélységes áhítatában „álom vagy látás” küldetik rá jutalmul: Krisztus jelenik meg neki „kendermag és fekete színnel elegyes, selyem japonika forma hosszú mentében”.²⁰ Amikor hiába keresi a sebhelyet kezén, hát Jézus „kinyújtja a köntöse alól a bal lábát mezítelenen, [...] ott a sebhely, kicsidég veres, és mondá: Ne, a lábom! Én is fordulék, ráborulék a lábára és éppen a sebhely mellett kezdém csókolni”.²¹

A megváltó lábára bukó bűnös nem tisztulhat meg az *Önéletírás*ban sem, de itt felegyenesedik. Az *Imádságoskönyv* penitenciartartó alázatát az *Előljáró beszéd* öntudatos gyakorlatiasságaival, teologikus és filozófiai fejtegetéseinek

²⁰ GYENIS Vilmosnál ezt olvassuk: „meglepő gondot fordít például a vigasztalására megjelenő isteni személy [Krisztus] realiztikus, életszerű bemutatására”. *Bethlen Miklós Imádságoskönyve*, ItK, 1957, 63–78.

²¹ BETHLEN, i. m. (1. j.), II, 190.

szakszerűségével váltja fel, s megfigyelhetjük ezt az érvelő, bizonyító, hivatkozó jelleget az életrajz megválogatott eseményeinek előadásában is.

Ami ebből a szerelmet, az udvarlást, a szexualitást illeti, jórészt előkerült már a fenti paralellákban. A „Venus vagy fajtalanság” az *Inclinatioim vagy hajlandóságaimról* című Első Könyv 20. részében kap helyet a „vétkes, vitiumok” között, és itt a haraggal egy rangban áll. Bethlen azt érti a maga fajtalanságán, hogy kamaszkorától „gyötörte vére magjának nagy bűvsége és melegsége, sóssága miatt”. Sokat „vélekedett ezen, consultált könyveket is, de beszélni róla tudós emberekkel szégyenlett és átalott”.²²

Immár ne szégyenljük és ne átaljunk kimondani, amit Bethlen Miklós amúgy is *ad posterus* szánt *Önéletírásában*. Azt mondja ugyanitt: „az Isten kegyelme”, „a franctól való félelem” és „az mocskolódás [értsd: ‘a magnak önként való kiöntése’] vitte végbe azt, hogy soha két feleségén kívül senkivel sem közösült, annál inkább sodomiát vagy egyéb éktelenségeket nem követett”.²³ Ennek nem mond ellent imádságaiban sem. Ez az életprogram a „melancolico–sanguinicus” Bethlent öregségéig megőrizte szerelmi egészségben és frissességben. Hallgassuk csak, és próbáljuk követni: valaki „hálózamban s ágyban látott volna, bizony merő sanguinicusnak mondott volna”. Igen, mert „a Venus énám nem bolond, buja és gyakor, hanem mértékletes, de buzgó, tenyésző és mindennapi volt, mely az által az Istentől adatott mértékletesség és erő által mai vénségemben is nem sokat fogyatkozott”.²⁴ Figyeljünk Bethlen gróf szerénységére is: „a Venus” nála nem „gyakor”, hanem csak „mindennapi” volt! Büszkélkedhet azzal is: „a mű szerelmünknek buzgósága egymáshoz nemhogy meghűlt volna, de nem is változott, nem apadott semmit is”.²⁵ Ezt természetesen két feleségére érti. Íme az abszolút ideális szerető és férj, a totális monogám: mindennap magáévá teszi a feleségét, s rajta kívül más nőt haláláig nem szeret.

Mily fontosságot tulajdonított Bethlen a maga tiszta erkölcsiségű életvitelének, jellemző szerkezeti hangsúly mutatja ezt *Önéletírásában*. Az I. könyv utolsó része külön kiemeli, felnagyítja az *Ifjúságom bűneiről* című fejezetet. A Velencét és az ottani kalandokat elbeszélő lapok után ismét tömény, sűrű, gyónó információkkal gazdagodunk.

„Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcával megvallani ifjúságom mocskáit” – adja a méltó mottót confessiójához, de hozzá is teszi mindjárt: Isten kegyelmes gondviselését dicsőíti a vétek elbeszélésével. És szaporán megereged szava a próbálkozásikísérletekről: egy dajka, egy árnyékszéken meglesett fraucimmer, egy hanyatt dőlt másik, „egy jószabású százné” (bájos nyelvi félreértéssel: „kezét szorítám, tenyerét vakarám, s mondtam, hogy szeressük

²² BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 121.

²³ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 122.

²⁴ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 110–111.

²⁵ BETHLEN, *i. m.* (1. j.), I, 111.

egymást, ő az én szómat nem érté, gyümölcscsel kezde kínálni”); aztán a Szamos-parti filagóriás nagykaland csókcsecccsel, tapogatással, *Énekek énekével*; hasonló hosszabb flört Huszton egy öregférjes másik nemes hölgygel; egy szoptató menyecske „csecsének megtapasztása” szemmel; a londoni bordély-jelenet, a furcsa hármass parti Enyedi Nagy Gáspár asszisztálásával; legutoljára alkalmi felgerjedés öregember-barátja ifjú feleségére.

„Ezeket gyóntam meg Istenemnek az én leírt imádságimban, és itt is, a zabolázó Isten dicsőségére és az én pirulásomra és az olvasó tanulságára.”

Az imádságokat és az önéletírást (két főművét) összekapcsolva ezzel a pontos ítélettel zárja az I. könyvet.

A II. könyv incipitje Bethlen 1667. évi házassága. Azért az, mert a házasság Bethlen Miklós századában fontos időhatár: befejezés és kezdet. Státusok, tisztségek, utódlások, szerepbetöltések függenek tőle. A házasság írói műfajok váltásával is járhat. A lírai költés (vagy túlsúlya) ettől kezdve többnyire már nem illendő, a szerelmi költészet még inkább nem az. A fiatal házas Zrínyi erre a határpontra már eposza legelső soraival utal: „Én az ki azelőtt ifju elmével / Játszottam szerelemnek édes versével, [...] / Mastan immár...” stb. Még mintaszerűbb időhatárvers Balassi *Bocsásd meg Úristenje*: házasságára készülve kéri bűnei bocsánatát.

A Bethlen-önéletírás I. könyvének zárófejezete éppilyen finis és incipit. Elhullt a virág, eliramlott az élet, a sötét haj őszbe vegyül már. Jönnek a házasságok, özvegységek, jönnek a „királydrámás” évek, jön a török, jön a germán, jön az orosz, a fényre a börtön sötétje, Koltóra Világos.

Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben

„Vég nélkül valók az egyenetlen házastársak szövevényei, melyekbe bonyolódva mindjárt futnak a papokhoz, kik előtt tziódnak, veszekednek, kiábalnak, sokszor semmire kellő, sokszor fontosabb dolgok felett. Ily tekervényesen öszve szótt font házassági ügyek bajok, mint megannyi gordiusi götsök lelkiesméretes kifejtetése s megoldása egyházi-bírák kötelessége nálunk” – így magyaráítja Benkő László 1836-ban Bod Péter 1763-ban megjelent *Synopsis juris connubialis* előszavának egyik bekezdését.¹ A tudós magyarigeni prédikátor, a gyulafehérvári református traktus jegyzője a bonyolult házassági ügyekben ítélező lelkészársainak kívánt segíteni házasságjogi munkájával, amelyet részben az európai protestáns szakirodalomra, jó részben azonban az egyházmegyék és az országos zsinat jegyzőkönyveiben olvasható döntésekre alapozott.

Szövevényes bozótban való bóklászást ígér a cím, s a nehéz terepen Bod Péter munkáját használjuk eligazítóként. Mindjárt az elején meg kell állapítanunk, hogy témánkra vonatkozóan az erdélyi országos zsinat jegyzőkönyve – amelyből Bod is idéz néhány érdekes esetet – lenne a legfontosabb forrás, de ez sajnos 1849 januárjában Enyeden elpusztult.² Így valóban a 18 traktus fennmaradt jegyzőkönyveiből ismerhetjük meg a 17–18. századi erdélyi református társadalom házassági problémáit.

A hazai jogszokás szerint az eljegyzések felbontását és a válópereket első fokozatban az egyházmegyék részleges zsinatai (a partialis synodusok) tárgyalják, ha valamelyik fél nem volt megelégedve az ítélettel, az országos zsinatra (generalis synodus) fellebbezhetett. A 17. század második felétől kezdve az egyházi felsőbb szervek, az 1730-as évektől kezdve pedig az állami adminisztráció

¹ BENKŐ László, *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekre való tanítás... Bod Péter... által*, Kolozsvár, 1836, VIII. – PETRUS BOD, *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum*, Cibinii, 1763.

² JAKÓ Zsigmond, *A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében* = J. K., *Írás, könyv értelmiség*, Bukarest, 1976, 116., 236.

is szűkítette a parciális zsinat jogkörét, csak a nyilvánvalóan megállapított házasságtörés esetében mondhatott ítéletet, azt is föl kellett terjesztenie a generalis synodusra, egyéb természetű házassági perekben pedig a bizonyító eljárást folytathatta le, a végső döntés joga az országos zsinaté volt. A főrendűek házassági ügyei már első fokon a generálisra kerültek. Bizonyos mértékben az esperesek évenkénti egyházlátogatásai is házassági fórumként szolgáltak: a házastársak apróbb egyenetlenségeit, ha kibéküléssel végződhettek, ez alkalommal eligazították, a súlyosabb eseteket pedig a parciális zsinat elé utalták.

Eszerint a traktusok részleges zsinatainak jegyzőkönyvei kínálkoznak elsőleges forrásul, a 17. századiak közül például a széki (Doboka megye) egyházvidék protocolluma 1622-től kezdve őrizte meg a bejegyzéseket, a hunyad-zarándi egyházmegye zsinati jegyzőkönyve 1668-ban kezdődik, a dési 1681-ben, a küllői traktusé 1638-ban. A legrégebbi vizitációs jegyzőkönyvek közül a marosszékit (1692-től), a küllőit (1648-tól), az orbaiszékit (1674), a hunyad-zarándit (1705) említhetem, sorozatuk a 18. század folyamán az egyházmegyék többségében szinte hiánytalan.³

Ebből a gazdag forrásanyagból most természetesen csak néhány jellemző esetet mutathatok be, főként a 17. századi bejegyzésekből válogattam, Doboka megye, Marosszék és Hunyad vármegye anyagából.⁴ A szövegeket betűhű másolatban közlöm, a túltengő nagybetűket csak a személy- és intézménynevek esetében tartottam meg, a megszokott rövidítéseket (In: Isten, eccle: ecclesia, dnus: dominus stb.) jelölés nélkül föloldottam.

Az eljegyzés nem egyházi fórum előtt zajlott, nyilvánosságát a tanúk biztosították, elfogadott jelképe a gyűrű és a jegyajándék.⁵ Előfordult persze, s épp egy lelkésszel, Galambfalvi Ferenc veresgyházi prédikátorral 1654-ben, hogy „gyűrője nem lévén, egy tallért adott jegybe, melyet szolgabíró által... visszakéretett.”⁶ Házasság lett ugyan e sajátos mátkaságból, de aztán a válóperben a feleség ezt a fura eljegyzést is a válóokok közé sorolta.

A szabályszerűen megkötött eljegyzés szerződésnek számított, ha valamelyik fél visszalépett, csak egyházi bíróság előtt tehetette. Mivel a visszalépés a másik fél jó hírét, becsületét csökkentette, a mátkaságot alapos ok nélkül

³ Lásd az illető egyházmegyék levéltárait az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári és marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltárában, a küllőit Dicsőszentmártonban.

⁴ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725, a hunyad-zarándi traktus zsinati és vizitációs jegyzőkönyve* a kolozsvári, *a marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve* a marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltárban.

⁵ „Mi a nyilvános mátkaság? Amely hiteles tanuk előtt, szokott mód szerint lészen, tehát a tanúk nyilvános hitelével megerősítettik. Közbe szokott itt jóni a gyűrű váltás és jobb kézadás, az örökös szeretetnek és jövődőkori edgyesülésnek zálogául.” BOD,

i. m. (1. j.), 5.

⁶ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 74.

fölmondó legény vagy leány büntetést fizetett, esetleg „ligában maradt”, vagyis nem léphetett házasságra a másik előtt.⁷ 1632 novemberében a széki traktus részleges zsinata tárgyalta a „Németiben lakó Kovács István” mátkasági ügyét, aki „jegyzette volt el Devecserben lakó Molnar György leanyat, Erzsebetet, kivel kezét is fogott volt. De megunatkozván tőle, jöttek az ecclesia elejében. Azert tetszik a Szent Széknek, hogy ha el akarja az leánt hagyni az legény, hat deponallyon fl[orens] 12, ha hol nem, hat maradjon ligában, mivel hogy semmi okot az leánnak megvetesere nem adhat.”⁸

Akár a vizitáció, akár a részleges zsinat tárgyalta a mátkasági ügyeket, a perrendtartás megkövetelte mindkét fél jelenlétét, és az első tárgyaláson sohasem hoztak végleges döntést, időt adva így a pároknak mind a bizonyításra, mind az önvizsgálatra.

Egyébként is arra szolgált a mátkaság hosszabb-rövidebb ideje, hogy az igen gyakran a rokonságtól összehozott, egymáshoz illőnek tartott párok közelebről megismerjék egymást, valóban föllobbanjon a szerelem. Sokszor persze az ellenkezője történt. 1641 márciusában a 13 esztendő Jó Zsuzska panasolta a széki egyházmegye partialis zsinatán, „hogy anno 1639 jedszette volt el Dési alias Szőcs Ferenc deák kéz fogásával házasságnak nemére, az mely házasságnak nemét nem tuttam, mire való, mert voltam csak tizenegy esztendőben járó. Mostanis pediglen személye előtt vagyok mind az egész szent corona előtt való győlekezetnek, jó lelki ismerettel ítéletet tehet az Szent Szék és az szent corona alatt való győlekezet, hogy nem voltam akkoris, megh mostannis [kihúzza: alkalmas] méltó a szent házasságra.” Mivel Ferenc deák hajlandó lett volna addig várni, „migh az házasságra alkalmas lesz”, Zsuzska viszont nem, sőt a tanúvallomásokból kiderült, hogy az anyja kényszerítette az eljegyzésre, a szent szék 1642-ben fölbonthatta a mátkaságot.⁹

Gellyén Kata 1628. február 21-én ugyanezen egyházi fórum előtt kérte eljegyzése felbontását, mivel vőlegényéről kiderült, hogy részeges és durva: „egikor rezezen az én mátkám aval feniegetett, hogi orromat ajakastol el metzi, holot megh cziak jegben voltam nalla és kenieret nem keresett nekem”. A partialis következő ülése a leányt mátkájának kötelessége alól fel szabadította.¹⁰

„Széken lakó Sebe Catha” viszont „el futott matkajatol, Molnar Mihality” való elváltását kérte 1640 márciusában, a döntést a partialis következő ülésére halasztották, „de az ideő alatt megis diligenter tudakozza matkajat”. A menyasszony teljesítette is a meghagyást, a tudakozás pedig a bigámia

⁷ BOD, *i. m.* (1. j.), 11.

⁸ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 40.

⁹ *Uo.*, 53., 58. – Bod Péter szerint a „a pelyhétlenek mátkasága”, vagyis a pubertás előtt kötött egyezés eleve semmisnek tekinthető. BOD, *i. m.* (1. j.), 35.

¹⁰ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 18.

vétkétől mentette meg: „Sebe Janos haiadon leaniat Cathat az ecclesia el futot ezeleős matkaianak Molnar Mihalinak keőtelessege alol absolualta, mivel kereseő leveleben ministerek vilagos bizonsagot teznek, hofi masutt is volt felesege”.¹¹

Bod Péter a mátkaság felbontásának okai között nyolcadikként a részségséget említi, „ha a vőlegény a sok bortól elkábulva lépett mátkaságra”.¹² Hasonló ügy került 1693 januárjában a Székelykakasdon járó egyházmegyei vizitáció elé: „Hagymásbodonban lakó Jánosi Benedek részségségében mátkásította volt el házasságnak rendin Folyfalván lakó néhai Moré Márton özvegyét Oltfi Annát, az után józan korában repudiálta, és midőn emberseges emberek által intette volna az haza vitelre, azt felelte: hogj ő bizony soha nem viszi.” Ezért idéztette Oltfi Anna a vizsgálóbizottság elé „mátkáját Jánossi Benedeket, ki székünket meg utálván nem compareált. El is vártuk szék fel költéséig, de ugyan nem jött elő. Annak okáért tettezt a törvénynek, hogy Oltfi Anna mátkájának, Jánossi Benedeknek mátkasági kötelessége alol eliberaltatik et in Domino ad secunda vota transmittáltatik, Jánossi Benedek pedig ligában vettetik.”¹³

Forrásaink természetéből adódik, hogy az eljegyzést megelőző udvarlásról alig szólnak. Pulkereczí alias Hétfalusi Péter gyulakutai iskolamester és Rosint Borka esetét azért tárgyalta a Lőrincfalván 1695. január 16-án járó esperesi vizitáció, mivel a nagy szerelem hamarabb jutott el az „egybenfekvésig”, mint a kézfogóig, ezt pedig az *Approbatæ Constitutiones* mint „nőtelen paráznságot” vesszőzőzéssel és ekléziakövetéssel büntette.¹⁴ A vizitáció elé megidézett tanúk „sokszor éjjel nappal látták edgyütt való léteket, beszélgetéseket, evéseket, ivásokat, vendégeskedéseket, kezeknek szorongatását, annak alkalmatosságával a mesternek szerelem énekkal való éneklését éczakának idején hallották, kiket mikor a gazda, akinek házánál vendégeskedtenek, haza akart volna késérni, meg nem engedték, hanem a gyertyát elfujván a setétben csak ketten mentenek el.” Szintén a tanúvallomások rögzítették a szerelmes leány sóhajtását: „És ketten edgyütt más alkalmatossággal beszélgetvén, [hallották] midőn Rosint Borka ezt mondotta volna a mesternek: Édes szivem, hát én hová légyek már, ha kegyelmed el megyen, a mester azt felelte: de hiszem ismét ide jövök én, amikor lehet.” Mindebből még nem lett volna bírósági ügy, de kiderült, hogy Péternek Borkával „egy ágyban való hálását két szemmel látott tanubizonyságok bizonyították. Kik közül edgyik azt vallja, hogy szemeivel látta azt is, mikor Rosint Borka melléje feküvén a pokrocza alá, fellyül reá fordult a legény és a rajtok levő pokrocza vagy lepedő fel s alá eléggé izgott mozgott.” „Mellyekből a jó lélek azt conclu-

¹¹ *Uo.*, 47–48.

¹² *BOD, i. m.* (1. j.), 32.

¹³ *A marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve*, 70.

¹⁴ Pars III, Tit. XLVII, Art. XXI.

dalhattya – szögezte le az egyházi vizitáció –, hogy nem tiszták egymástól.” Ki is szabták a szerelmes scholamesterre a vesszőzést, és csak hosszas rimánkodás után menekülhetett meg a büntetéstől, annyit azonban meg kellett tennie, hogy a pálcát kezébe véve nyilvánosan kijelentse: „én erre méltó lettem volna, de mivel hogy az istenes bírának kegyességek hozzám járult, hogy törvényemet mitigáltak, mellyhez képest az én példámon minden ember tanuljon és a gonosz társaságot el távoztassa”.¹⁵ Az eklézsiakövetés természetesen nem maradt el.

A házasságkötés lefolyását, annak szokásait, változásait most használt forrásaink nem rögzítették; a törvények szabták meg az általános kereteket, az emlékiratokból, önéletrajzokból pedig a részleteket is megismerhetjük. Az egyházi törvényekkel ellenkező hitlések azonban az említett fórumok elé kerültek. 1647-ben a Berkenyesen lakó Nagy György földessasszonya, Bethlen Jánosné tanácsából „polgári házasságot” kötött, vagyis „feleségével maga eskütte megh magokat két bírák eleött ..., vagion másfél esztendeje, hogi ugi laknak” – jegyezte meg a széki traktus gyűlése 1649 márciusában. Ezzel kizárták magukat az egyházból, most pedig szeretnének eklézsiát követni, mivel „immar gyermekek is vagyon”. E párját ritkító esetet a püspök elé utalták tanácsadás és eligazítás végett, a döntést a következő partialisra halasztották.¹⁶

Hosdátí Antalfi Miklós Hunyad vármegyei nemesembert az illetékes esperes citálta az Algyógyon tartott részleges zsinat elé, mert „in anno 1714 diebus mensis martii maga feleségével Tornyá Clara asszonnyal valo copulationját reformata vallásunk s ország törvényei ellen olah pappal vitette végbe”. Antalfi válasza jellemző a Hátszeg vidéki sajátos nemzetiségi és társadalmi viszonyokra: „Olah pappal valo copulaltatasomnak oka nem vagyok, mások hivták akaratom ellen az copulatio-ra az oláh papot.” A partialis éretlen elméjére való tekintettel elengedte a méltó büntetést, az eklézsiakövetést, ehelyett a zsinati gyűlésen kellett bocsánatot kérnie. „Az olah papon penig, aki merte copulalni, maradgjon fenn az articularis poena.”¹⁷

Az eskető lelkésznek meg kellett bizonyosodnia afelől, hogy az elébe járó pár egyik tagja sem tett másnak házassági ígéretet, ha ezt elmulasztotta, állását kockáztatta.¹⁸ A hunyad-zarándi egyházmegye esperese 1689. március 9-én hivatalból indított pert Bikfalvi Tamás nagybarcsai lelkipásztor ellen: „Illyen okon kellet citaltatnom az prenominalt személyt, mivel az közeleb el mult februariusnak 24. napján tekintetes nemes nagybarcsai Barcsai György

¹⁵ *A marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve*, II/1, 111–112.

¹⁶ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 68. – Bod Péter szerint az ilyen vadházasságban élőket törvényesen össze kell esketni. BOD, *i. m.* (1. j.), 101.

¹⁷ *A hunyad-zarándi traktus zsinati és vizitációs jegyzőkönyve*, II/2, 52.

¹⁸ BOD, *i. m.* (1. j.), 46

uram udvarházánál tiszteletes es tudós Musnai Mihály nagy enyedi református praedikátor atyánkfia hitese mátkáját, Boldogfalvi Evát proprio ausu, edgy ... maga elöte esméretlen Tornyosi György nevű ifjúval ex certa scientia, spe lucris, in gratiam quorundam az 65. és 66dik canonok ellen copulálta. Melly cselekedetet ilyen dolgok aggravállyák: Elsöben. Idegeneknek akarvan lenni officiosus, tiszti társát meg becstelenitette. 2do. Tudván ezen dolognak nagy fel zendülését, magához közel levő seniorát és tiszti társait nem consultálta. ... 4to. Okot adott hamis hitre.” Mindezért a vétkes lelkész állásától való megfosztását kérte.

Bikfalvi Tamás elismerte hibáját a helyi társadalomban „nagy felzendülést”, botrányt okozó házasságkötésben, de azzal védekezett, hogy a menyasszony apja, „Bódogfalvi János uram erőszakos kényszerítéssel vett reaja, gyakor iz-béli magam mentegetése után. Nem néztem benne semmi lucrumot.” Viszont az esperes véleménye szerint „meg tetczczik, hogy nem volt az erőszakitételben semmi. Az lucrumra is nézet: mert nem vette volna fel az fizetést, de fel vette.” Bikfalvi erre már nem válaszolt, hallgatásával elismerve a bizonyára jelentős summát kitevő stóla elfogadását. Büntetésül a partialis felfüggesztette állásából, és kizárta az egyházmegye lelkészi karából.¹⁹

A „tekervényesen öszve szöft-font házassági ügyek” tömegéből most néhány jellemző típust mutatnék be, figyelve a szövegek nyelvi, irodalmi értékére is. A bebizonyítható impotencia esetei a bírák számára aránylag könnyen megoldhatónak bizonyultak, két-három tárgyalás után kimondták a házasság semmisségét.²⁰ Jakab Mihályné Ferenczi Márta 1653 novemberében a széki egyházvidék zsinatán „akar el valni férjétől, proponalvan hogy urának semmi férfisaga nem volna az ő velle való közösülesevel, azért akar cziak egi tőke mellett fekünnék, akar ő mellette”. Jakab Mihály uram nem tagadta a vádat, „erre az azzoni propositioiara azt feleli, hogi eő nem tagadgia, mert ő arra az hazassagbeli közösülésre nem alkalmas”.²¹ Ugyanakkor és azonos váddal illette a felesége Jakab Pétert, aki azonban tagadta az impotenciát, házastársa, Bertalan Anna a baj oka, aki „engedetlen hozza es nem engedi velle való közösülesett”. Anna asszony a partialis egyik következő ülésén bebizonyította, hogy férje „impotens az hazassagra, nincz ferfusága”, ezért a fórum kimondta a válást.²²

Szintén impotencia vádjával indult válóperben fejtette ki 1693 decemberében a felperes feleség, nyárádszeredai nemes Thamási Anna a házasság célját: „ez közelebb következendő karácson után egy kevéssel hat esztendeje léssen, hogy az Inctus ²³ eő kegyelme, agilis Balog Péter az Istennek törvényét ...

¹⁹ *A hunyad-zerándi traktus zsinati és vizitációs jegyzőkönyve*, I/1, 55–56.

²⁰ BOD, i. m. (1. j.), 96–98, 103.

²¹ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 26.

²² *Uo.*, 26, 73.

²³ Inctus/a: In causam attractus/a: alperes.

láttatván követni, engemet akaratom ellen, az édes anyám sokszori nagy pálczákkal hátam, vállam rend kívül való verésével és hajam meg szaggatásával, csak a maga egyes tetzéséből reá hajtván, azon Inctus magának jövődöbeli házasságnak rendire el jedzett, és annak rendi szerént hitünket egymásnak azon szövetségnek meg erősítésére le tévén, lakadalmi solennitással coram et publice confirmaltuk volt is, ez végre, hogy a tiszta házassági élet által egy testté lennénk, és jövődöben asztalunk körül renddel mint olaj veszszőket fiainkat sziveink örömeivel meg láthatván, a földet bé tölthetnők. De a dominus Inctus ő kegyelme férfiui vérrel és törvény szerint való szemérem testtel nem bírván, hogy az tiszta házasság által ezeket véghez vihetnők, mert hat esztendőknék elforgásában gyümölcsözhető méhemet bé zárolván, mind eddig nem kicsiny lelkek sérelmével tömlöczben tartott. Mivel az Inctus ugy vett el társul, mint férfiu, de férfi nem lévén, az házasságnak rendin meg csalt.”²⁴ Nem ismerjük a válóper további részleteit, annyit azonban a kései olvasó bizvást megállapíthat, hogy a kikényszerített házasságnak az asszony által fölvázolt ideális képtől valószínűleg erősen eltérő viszonyai is erősíthették a szegény férj férfiúi tehetetlenségét.

A református házassági jogban a válás legfőbb indoka a paráznaság volt, vagyis (Benkő kacifántos magyarságával:) „a házassági kötélben lévő személy testének, más – vele párasítottan kívül valóvali össze elegyítése”. A válóperben nyilvánvalóan bebizonyított paráznaság nyomán az illetékes fórum felbontotta a házasságot, az ártatlan félnek „másodszori szövetségre való lépésre szabadság engedtetik”, a hibás felet pedig, „ha élete megtartható, az ártatlannak holtáig tartó özvegyégi kötélbe kell vetni”.²⁵ Kisebb vétkek esetén, amikor remény volt a házastársak megjobbulására és kibékülésére, az egyházi bíróság az ún. ágytól–asztaltól való elválást mondta ki, meghatározva annak időtartamát.

A nőparáznaság változatos esetei közül némelykor valóságos szerelmi történet kerekedik ki a traktuális nótárius tolla alól. Például a Buzában lakó Rih Mihálynak felesége, Dersi Margit elleni vádpontjaiban (1632. június 19.) olvassuk: „Harmadik ok a töllem valo el valasra az: hogi magamnak tavol letemben szolgammal szünetlen jatzot, niakan czjüggeött, és megh egi agibannis halt velle, kit in instante docealunk. Seöt szolgamnak azt is mondotta, hogi edes szolgam, az te tested igen szep feier, de az en uramé ollian fekete, mint az cigannak, aztis ha tagadná, docealliuik. Ugian az szolgamnak szagolvan az szajat az is mondotta, hogi az te szadbol igen io illat jó ki, de az en uramé ollian бүдös salvo honore mint az szar.” Margit asszony és a névtelen szolgalegény vádiratba foglalt szerelme aztán virágének-reminiszenciával folytatódik: „Tűntetvén annak felette [az asszony] egieb dologgalis

²⁴ *A marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve*, II/1, 36.

²⁵ BOD, *i. m.* (1. j.), 111–112.

magatt, azt mondotta, hōgi őtett az korsag veri, vitték ... az Jeremias uram [Vizakanaj Jeremiás buzai pap] hazához orvossagnak okaert, ottis azt mon-dotta, oh edes szerelmem bizoni megh kell hálnom ha nem lathatlak, eretted. Az meliből meg tetszik – hangsúlyozza a férj –, hōgi cziak az szerelemből volt szolgamhoz az az tűntető niavaliaia, melliet docealunk, hōgi az szo igh volt feleőlle.” Hűtelen feleségére halált kívánt a törvény szerint, a per to-vábbi részletei azonban ismeretlenek.²⁶

1692. november 17-én a Marosszentkirályon járó esperesi vizitációnak újból foglalkoznia kellett a marosvásárhelyi Rác Erzsébet és férje, Gomb-kötő István régóta húzódó válóperével. Korábban egyszer már három évi ágytól–asztaltól való elválásra ítélte őket a partialis, majd a fellebbviteli fó-rum, az országos zsinat előírta az asszonynak, hogy menjen vissza az urához. Rác Erzsébet ez alkalommal kijelentette, hogy nem hajlandó visszamenni, mivel férje „paráznaságnak nagy gyanúságában ejtette előttem magát”. Vála-szában az alperes férj, Gombkötő István tagadta a vádat, „sőt nekem is va-gyon – mondotta – Actrix²⁷ ő kegyelme ellen igen terhes gyanúm, hogy az idő alatt, miolta a szent partialis közöttünk thoralis separatiot tett volt, magát az Actrix ő kegyelme mint tisztességét, becsületét szerető aszszonyhoz illett volna, nem viselte. Mellyről még az annyais vallást tett, hogy az Actrix ő kegyelme az enyedi sokadalomban járván (mint s hogy járt, maga tudgya), de ez időtől fogva olly aluszékony, hogy ha háromszor vagy többször megtennék is néki, de eszében nem venné. Az annyával lakó Horváthis kérkedett azzal – folytatódik a férj viszontvádjá – , hogy az Actrixnak jó piczkoja vagyon, mellyet honnan tud olyannak lenni, ha nem próbálta? én nem tudom. ... Ezt is hozzá tévén, hogy egy Thimár Palkó nevű legény az enyedi sokadalomban való utazásban pár kést ajándékozott az Actrixnak, és az Actrix is csontos gyűrűt ajándékozott vissza a késért, és edgyütt azon útban északának idején tánczoltanak, vendégeskedtenek. Azon Thimár Palkót az ágyában rejtegette, mikor mások kérdezték, hol vagyon? el tagadta.” Két hét múlva mindkét fél előadta bizonyítékait a jeddi vizitáción, „látunk mind két fél ellen mocskokat, kiváltképpen penig az Actrix ellen” – állapították meg az egyházvizsgálók, de a válásra mindez nem elegendő, fórumuk amúgy sem mondhat ítéletet, a feleket az országos zsinat elé utasították.²⁸

Balási Mihály 1705. november 28-án a dévai partialis előtt vádolta fele-ségét, Pap Évát paráznasággal, keresetét „szemmel látott tanúk” igazolták, „kik latrokat hol egyszer hol masszor Pap Éva mellett kaptanak, magais szemérmének felfedezésével kénálván iffju legént szerszámával, constal tisz-tátalan élete”. Mivel a Balási házaspárt is elválasztották már egyszer ágytól–

²⁶ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 36–37.

²⁷ Actor/Actrix: felperes.

²⁸ *A marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve*, II/1, 6–7.

asztaltól, de „visszatért a régi fertőre Pap Éva”, ezért ez alkalommal a bíróság kimondta a végleges válást, a kikapós asszonyt pedig ligában hagyta, és kizárta az egyház kebeléből.²⁹

Ugyancsak Hunyad megyei felperes férj válóperét tárgyalta a Marossoly-moson 1716. március 17-én tartott részleges zsinat, a határozat nem rögzítette a házaspár nevét, a tényállást viszont igen: „Ugy vagyom hogy az I[ncta]nak nyilván való paráznságát oculati testisek nem doceállyák, mindazáltal olly terhes és gravis circumstántiák vadnak, melyekből necessario nyilván való paráznsága következik omnium iudicio. Minemüek a testisek fassioja szerint: Nemetekkel szemtelen valo csokolódása, ugy a németnek pokrocza ala valo le vonása után a németh szemérem testenek szemerem nélkül valo meg fogdosása, nimeteknek eczakán, ura honn nem létiben hozza valo járása és azokkal eczakán tisztatalan jádzodozása, ugy Török országban törökkel valo meg mátkásodása (mind ezek a testiseknek nyilván való fassiojokból constalnak) docealják az I[ncta]t paráznának lenni.” Hasonló esetek tömegéből született az a megállapítás, mely szerint az 1680-as évektől Erdélyben állomásozó császári katonaság falukra–városokra való bekvártélyozása erősen fellazította az erkölcsöket.

1697 januárjában a Káposztásszentmiklóson járó egyházi vizitáció előtt indított válópert Pókai Miklós a felesége, Vas Anna ellen, mégpedig a túlzott féltékenység miatt. „Ez okon kellett énnékem az I[ncta]t a Szent Szék eleiben citáltatnom, hogy ennek előtte valo esztendőkbén Isten törvénye szerint magamnak hites feleségül el vevén, nem tudom mi oktol viseltetvén és hozzáam micsoda ledérséget, gonoszságot látván, annyira kezdett utánam cirkálódni, hogy mind töröktől, tatártól, mind tisztességes czigánynétol, annál inkább magunk nemzetünkbeli minden tisztességes asszonymi állattól féltet, el annyira, hogy egynehányszor kicsiny héja volt, hogy magamotis miatta el nem vesztettem. Annakfelette contractusomis lévén becsületes emberek előtt az I[ncta]val, hogy utánnam nem leselkedik, nem cirkalodik és nem félt, aztis violalta egynehány izben.” Vas Anna feleletéből kiderül, hogy féltékenysége nem volt éppen alaptalan: „tagadom az A[ctor]nak ellenem valo első ratioját, hogy én töröktől, tatártól, czigánynétol házasságbeli kötelesség szerént ő kegyelmét féltettem volna, hogy penig néha utána vigyáztam, mint hites ura becsületit féltő keresztyen asszonymi állat, ilyen okát assignálom: hogy egyben kelésünk után másod magammal láttam egy agyban kivülöttem a szolgálonkal fekünni; annak utánna más szolgálonkat próbálgatta gonosz cselekedetre, és sokszor északának idején éjfélkorigis szellyel járt, eő kegyelme tudgya hol? Melly cselekedetiről mikor istenessen intettem volna, reám meg haragudván, nem volt az az ocsmány szitok, a mellyel nem illetett.” Az

²⁹ *A hunyad–zarándi traktus zsinati és vizitációs jegyzőkönyve*, I/2, 15.

egyházlátogató bizottság mindkettőjüket kibocsátotta a bizonyítékok összegyűjtésére.³⁰

A belső, egyházi személyek, prédikátorok és iskolamesterek házassági ügyeit a szokottnál nagyobb figyelemmel követte a társadalom, és az illetékes fórumok is igyekeztek gyorsan, igazságosan és példamutatóan eljárni. 1693-ban Havadi János székelyszentistváni scholamester a közeli Havad lelkészét, Kóbori Pált citálta az esperesi vizitáció elé becsületsértés miatt: „az el mult 1692. esztendőben Szent Márton nap tájban ... engemet illetlenül diffamalt, parázناسágnak vétkével vagy ahoz való circumstantiákkal, hogy ő kegyelmének mostani hütös feleségével maga prédikatori házában feleségének lába között vétken látott volna”. Kóbori azzal védekezett, hogy ő nem mondta „nyilván való parázನának” Havadit, hanem „mondottam suspecta personának, melly mondásomat ilyen circumstantiákkal comprobálok: mert északának idején ágyamhoz jött, feleségemmel suttogott puttogott, lábainál oly apparatussal volt, hogy csak egy tyukmon sültig halgattam volna, feleségemet exequalta volna. Szemeimmel lattam, hogy ágyamtól el futott. Reggelis egymás szemében nézván a tűznél, nagy igyorgással vigyorgással váltanak el egymástól.” Havadi mester még a házasságtörés szándékát is tagadta, a vizsgálóbizottság pedig a körülményeket mérlegelve úgy döntött, hogy Kóbori tiszteletes vonja vissza diffamáló kijelentéseit, és kövesse meg a felperest. Ez meg is történt, de amint a bizottság jegyzője említi, „vacsora felett meg-részegedvén és házához menvén az [nctus, azaz Kóbori Pál] vidálta a bé-kességet, tamquam a spirituosus vini particellis superatus ac inconsideratus frater.”³¹

Egy év múlva a harcói pap, Kibédi Pál okozott gondot a marosszéki vizitációnak, akit hívei azzal vádoltak, hogy „erkölcstelen ember. Mezei András lakodalmában, mikor mind a vőlegény lefeküött volna s mind a vendégek elmentek volna, felkelvén tánczolt, tombolt, és fél felé menvén a farkát két aszszonyoknak kezében adta mezetelen, mellyet a vőfély is látott, és az aszszonyok annakutánna beszéllették másoknak: Azt mondgyák úgymond, hogy ennek a praedikátornak olyan farka van, mint a lonak, de ez bizony nem olyan, hanem mint szokott ferfiu szemérem teste lenni. ... Mellyről egy vásárhellyi deákkal vallatott és meg vallottak, hogy a dolog ugy van, de az edgyik aszszony, a kinek a farkát kezében adta volt meg nem vallotta, de a másik nyilván meg vallotta és magánál vagyon relatoriája.” Az egyik presbiter vallomását latinul rögzítette a jegyző: „Ultimus conjurator fatetur propriis oculis vidisse, quando pudenda sua cuidam mulieri tradere voluit, illa cum a se abstrusisset, aliam coepit mulierem, qua cum choreas ducendo ad manus illius pudenda aliquoties tradidit, et ita vidit in manibus mulieris,

³⁰ *A marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve*, II/1, 148–149.

³¹ *Uo.*, 57–58.

tanquam cultrum in vagina.” A prédikátort nem hallgathatta meg a bizottság, mivel megsejtve a vádakat elszökött a vizitáció elől.³²

A kükküllői egyházmegye részleges zsinata 1757. június 22-én tárgyalta Benkő István kutyfalvi lelkész házasságtörési perének bizonyítékait: „Lelkünknek nagy keserűségével kell resentálnunk a szent ministeriumnak és szent társaságunknak ebben esett gyalázattját, hogy Benkő István atyánkfia akkor kutyfalvi minister nős paráznaságnak suspiciójában esvén, vádoltatott; mellyért a venerabilis senioratustol ex incumbencia provocatatott ... mostan a balavásári Synodus Partialisban, exmissioja melle compellaltatott, az holott is midőn az inquisitoria relatoriakott ... felolvasvan ... subinferallyák emlitett Benkő Istvánnak őkegyelmének szent hivattalýával s keresztyéni életével meg nem egyező fajtalan életét, mineműek: az aszszonnyal Bánfi Éva aszszonnyal házban, kertben, mezőben, szőlőben gyanusképpen valo conversatioja, száma nélkül valo sok csokolodása, ölelgetőzése, az irt aszszony pendelyén valo koczkázása, lába közé valo kotorászása, egymás szemérmének contractálása, az aszszony pendelyének mellyéig valo fel hajtása, csecsei-nek tapogatása, hasának kenegetése, lábai közé valo nyulása, az aszszony hajának meg füsülése, öltöztetése, az irt aszszonnyal egy házban valo be rekeszkedése, egy ágyban egyben ölelkezve valo fekvése; de mindenek felett a szent jakabi szőlőben egy alma fa alatt egy gödörben az irt aszszonnyal nyilván valo paráznasága, ugy Kutyfalván az udvarban a sajto színben is hasonlo paráznasága, item láttatott a házban az ajto nyílásán által abban az ágyban, melyben ugyan maga Benkő István szokot vala hálni az aszszony házában, azon ágyban az irt aszszony hasán ugy fekvüni, mint szokott a férfi az aszszony állattal az olyan dologban lenni, item maga szemérem testét az irt aszszony előtt nadrága lebecsátva billegetni, item az irt aszszony lábai közé állani, ott meg izzadni, kezkeivel magát törteni, mellyek nem hogy papi emberhez, de sőt akármelly külső állapotban lévő igaz keresztyénhez is nem illettek volna, melly cselekedeteit bizonyitanak ...” – következik 15 tanú felsorolása.³³

Galambfalvi István kebelel pap 1692. december 1-jén az esperesi vizitáció előtt vádolta feleségét, Dobrai Annát: „ennek előtte Isten törvénye szerint házasságnak rendin magamnak feleségül el vevén, mint jó feleséghez illik magát hozzám úgy nem viselte, szeretet nélkül valóvá lévén. Magais megvallja, hogy nem szeret, soha sem szeretett, még akkor is, mikor mellém jött, pálczával hajtották reá, egynehány ízben tőlem búcsúzott, rólam gondviseletlen, másokkal kívülem asztalnál ültünkben örül, vigad, kacag, sőt quod

³² *Uo.*, 94–95. 1697-ben már más lelkésze volt a harcói egyházközségnek. – IMREH Barna, *Papok, leviták, mesterek a marosi református egyházmegyében*, Egyháztörténet, 1944, 2, 144.

³³ A kükküllői egyházmegye Dicsőszentmártonban őrzött levéltára, Acta Synodi Partialis 1714–1760, 250. Az adatot Sándor Attilának köszönöm.

maius, parázñaságnak terhes gyanújába ejtette magát előttem.” Galambfalviné tagadta a parázñaság vádját, de kijelentette: „alioquin igaz, hogy férjemhez való szeretetem bennem meg hűlt, nem tartok ellene a divortiumban”. A vizsgálóbizottság mindkettőjüknek exmissiót adott, hogy a válóper folytatásához szükséges bizonyítékokat összeszedjék.³⁴

Mivel Erdélyben 1629 óta a lelkipásztori kar nemesi kiváltságokat élvezett, a papi házasságoknál is előfordult mint megsemmisítő ok az „error conditionis”, Benkő László fordítása szerint a „sors feletti tévelygés”, vagyis a társadalmi helyzet eltitkolása a házasságkötés előtt. Ha egy nemesasszony uráról csak a házasságkötés után derült ki, hogy valójában jobbágy, a menyecske joggal kérhette a házasság felbontását.³⁵ Galambfalvi Ferenc volt verese gyázi prédikátor 1655 márciusában a széki traktus részleges zsinata előtt azzal vádolta feleségét, Kálmándi Annát, hogy „nem régen hon nem létemben titkon hirem nélkül házamtól el ment, ... nem tudatik mi okon. Még pedig lator személyek vitték és költöztették Kékesig.” Kálmándi Anna a bírák előtt kifejtette, hogy elmenetelének „oka ez: 1. Mert én azt tudtam, mikor hozzá mentem feleségül, hogy papi böczületit, mellyet pusztakamarasi partialisban A[nno] 1654 die 10 junii elvesztet volt, vissza állatta, melyet innét tudtam, hogy azon esztendőbeli ország gyülese utanis fungalt Verese gyházán, de abban semmi sem volt. Én azelőtti urammal nemesi szabadságban éltem, hozzáis úgy mentem volt mint predikatorhoz, hogy nemesi szabadságban élhessek, de látván, hogy sem bizonyos helye ecclesia, sem semmi allapattya és semmi élete ninczen, azért hagytam el. 2. Mert ami kevés ideig vele laktam, egyéb nevem tőle nemigen volt, hanem: Te nemes asszony, te János deákné, maga én már Ferencz papné voltam volna, ha voltam volna. 3. Mert fenyegetett is: Meg hidd te nemes asszony, hogy ha különbül nem, bizony baltavalis kiveszem kezed közzül az János deák keresményét. Elmenetelem után való okok, mellyekkel engem tellyességgel tőle el idegenített: 1. Mert azzal fenyegetőzött s azt mondotta: nem azért akarom vissza vinni, hogy többé feleségem legyen, hanem ha kezemhez kerithetem, az sing vasat meg tüzesitem s az szemérem testében sütöm (de eő czigány módra mondotta ki). Akit tüzes fogóval s vassal meg sütögetnekis, azt vele nem czelekszik, hogy szemerem testében sütnék az tüzes sing vasat. 2. Mert azzal is fenyegetett, ha ugymond kezemhez kerithetem, mezetelen az szeker után kötöm s úgy viszem vissza. 3. Mert engem nagy hires kurvanak mon-

³⁴ *A marosszéki traktus egyházlátogatási jegyzőkönyve*, II/1, 22–23.

³⁵ BOD, *i. m.* (1. j.), 68. A házasság semmisségének egyik oka „a sors feletti tévelygés. Mikor a nemzetes, szolgálhoz vagy jobbágyhoz megy tudatlanul férjhez, a kit nemesnek, vagy legalább szabad embernek gondolt. Ha azért a nemtelen magát nemesnek adja ki, a mi több, esküvéssel is hathatosan erősíti s a leányt a vele való össze házassodásra elcsalja, az oly házasság, a távelygésnek és csalárdságnak felvilágosodása után, semminek ítélteik.” *Uo.*, 106.

dott. 4. Mert gyűrője nem lévén egy tallért adott jegybe, melyet szolga biro által tülem viszsza kéretett s énis viszsza adtam neki.” A bíróság bizonyításra bocsátotta ki mindkét felet, Galambfalvi papi státusáról pedig úgy vélekedett, hogy nemes Kálmándi Annának még a mátkaság előtt jobban utána kellett volna néznie jövőendő férje társadalmi helyzetének. A válást végül két év múlva mondta ki a széki partialis, mivel Kálmándi Anna nem tért vissza férjéhez s „hallatott s bizonyos, hogy igen részeges, buja, parázna aszszonyi állat volt annak előtteis, míg hozzá nem költ”.³⁶

A „sors feletti tévelygés” miatt felbontott házasságra nyújt példát a széki traktus jegyzőkönyve. 1654. június 10-én „Árpáston lako nemes vitezlő Kovacz Mihaly mostoha leanyat, Szentmartoni Ilonat absolvalta az szent ecclesia egy Simon nevü ohla szolgálatul, illyen okokra nezve: 1. Mert az aszszony nemes familiabol nagy renden valo, az legeny pedig nemtelen, szolga s ohla. 2. Mert az aszszony igaz kereszteny vallason vagyon, az legeny pedig nem. 3. Mert szökve mentek el es praecipitanter löt eöszve valo esküttetesekek, ugymint csak harmad nappal elszökesek utan. 4. Mert oly hirtelensegelis izenettel meg előzte ugyan Kovacz Mihaly uram eöszve valo esküttetesekek,” de a szertartás mégis megtörtént.³⁷

A nemi betegség, elsősorban a szifilisz, amennyiben a házasságkötés után vált nyilvánvalóvá, a válóokok között szerepel Bod Péternél.³⁸ Így Hiripi György deák fejedelmi exactor törvényesen járt el, amikor 1628-ban a széki egyházmegye részleges zsinatán „attestatioival és káptalan[ban ema]naltatott kötes levelével megh bizonította felesége[nek] rut fertelmes franczus allapattiat, kire nezve feleség[étől] divortiumat kuant.” A szent szék főként a betegség eltitkolását vizsgálta: „Azert az ecclesia azokat elejben veötte es conscientiose megh ruminalta, ha lehele az az navalia, kivel inficialtatot felesége megh lean koraban, elegseges az el valasra, holot őtett aual megh czialta legien vagi nem.” Hiripi György iratai bebizonyították felesége, Saulus Anna „tiztatalansagat, fekelies voltat keczienzegetől fogvan, meli franczunak itiltett sokaktol, es paraznasagatis ex infallibilibus circumstant[iis] testium elegge comprobalvan” a bíróság kimondta a válást. „Eztis hozza teven hogi ennek utanna senki az azzontol ne deripialtassek, vinculumban maradgion, Hiripi Geórgh penigh ad secunda vota ki me[hessen].”³⁹

Szintén hagyományos válóokként szerepel a református házasságjogban a hűtlen elhagyás, „mert a házassági hűség ellen szint úgy vét az elhagyó, mint a parázna, minél fogva helyet készít a válásra”.⁴⁰ A *malitiosa desertio* sajátos esetét tárgyalta 1640. június 13-án a széki traktus zsinata: „Szász Somboron

³⁶ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 74–75, 77.

³⁷ *Uo.*, 73.

³⁸ *BOD, i. m.* (1. j.), 102.

³⁹ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 23.

⁴⁰ *BOD, i. m.* (1. j.), 119.

lako Gál Borbara jöve mi eleőnkben, kerven hitőtlen el futot parazna ferietől Kis Haidu Istuantol divortiumot, ki ennek eleőtte kett eztendővel Sombori Borbarával el szeőköt”. A bíróság a következő ülésre halasztotta az érdemi tárgyalást, meghagyva a felperesnek, hogy „az ideő alat tudakozza es kerestesse” elszőköt férjét. A következő év márciusában került újra tárgyalásra az ügy: „Gál Borbara eleőkben jővén jelenti, hofi az eő hitetlen parazna ferie Kis Haidu Istuan ötet el hatta es Sombori Borbarával földes azzoniaual el szeőköt. Azert mint ollian parazna hitőtlen ferjetől az ecclesia szekin absolutiot kivan. Negiedik eztendőben fordult mar. Az mint megh hatta volt az ecclesia kereste, Cikban felis talalta volt egi nemes ember földén, de ezeben veven hofi megh akariak fogni, el futot, giermeke is vagion tőlle s mostannis terhes, az cziki esperest Mihali pap iria, hofi giermeketis ő kerezte meg.” A jobbágyával elszőkő nemesasszony szerelme láthatólag tartósnak bizonyult, a széki egyházmegye viszont a bizonyítékok alapján az elhagyott Gál Borbát felszabadította házassági köteléke alól.⁴¹

A „házassági tartozás makacs megtagadása” hasonlóképpen válóoknak számított. Amennyiben az asszony elfogadható okát tudta adni vonakodásának, pl. testi aránytalanság vagy a férj túlzott szexuális igényei, akkor a válást a férfi hibájából mondták ki.⁴² Erre vonatkozóan idéz Bod Péter egy érdekes esetet az erdélyi országos zsinat jegyzőkönyvéből, a személyek nevét csupán kezdőbetűkkel jelezve. 1667-ben I. R., a felperes férj a synodus elé idéztette feleségét, M. A.-t a házassági kötelesség megtagadása miatt. A körülmények tisztázása után a fórum az alperes asszonyt elváltasztotta az urától, parázsnaság és hűtlen elhagyás címén. I. R. „paráznának ítéltetett. Mert a felperes férj a házasságbeli egyesülést nem tisztaságára, hanem fertelmességére gyakorlotta a házasságnak, rend kívül való hosszas időt és módot követvén el az öszve-menésben feleségével; annak cselekedetiben nem keresztyéni mértékletességet, hanem pogányi telhetetlenséget követvén, holott az apostol szavaként az Isten előtt kedves házasságnak fertéztetetlennek kell lenni. Meg fertéztetik pedig a telhetetlen gyümölcstelen mértékletlenséggel. Melly gyümölcstelenséget, ha a szemérem nem tartóztatna, specifikálnánk, de hogy másokat meg ne botránoztassunk, elhallgatunk.

Feleségét hitetlenül elhagyónak a felperes férjet bizonyítták az alperes fassiójából ez okok: Mert annyira terhelte az öszve-menéssel feleségét, hogy az Istenért könyörgött néki, ne cselekedjék úgy, mert meg kell halni miatta; kinek protestatiját, sikóltását, az rettenetes erőltetésből következő rettegését és nyavalyásságát a tanuk bé hozzák annyira, hogy ha még is az asszony

⁴¹ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 48, 55.

⁴² „Néha megesis, hogy a szerfeletti tehetősséggel bíró férfi szolgáltalt okot a házassági tartozás megtagadására.” BOD, *i. m.* (1. j.), 137.

az férjfi mellett lakott volna legfeljebb egy hólnapig, meg kellett volna belé halni.”⁴³

Egy véglegesen megromlott házasság ügyes-bajos dolgai kerültek a széki egyházmegye fóruma elé 1628-ban, az Ördögkeresztúron lakó birtokos nemes házaspár, szentfalvi Nagy Mihály és kémeri Szalai Borbála előadásában: „Propositio generosae domine Barbarae Zalaj de Kemer ut Actricis contra Michaellem Nagi de Zent Falua velut Inctum. Illien feleletem vagion az Zent Zék eleőt Z. Falui Nagi Mihaly uramhoz, ki ez eleőt hozzam az Ania zent egihaznak meg reőgzeőt io zokasa szerent es Istennek kemeni parancziolattia szerent hozzam ereős hittel keőtelezven magat hites uram volt. Hogi nem gondoluan sem az Istennek kemeni böntető ostarat es parancziolattiát, sem az vilagi kemeni böntető magistratusoknak törveniett nem nezven, sem maga böcziülletit es hozzam hittel keőteles allapattiát nem tekintven, az mint hazam nepe keőzzeöl egi ördeogh kerezturi Doboka varmegiebeli Dios Anna nevő zolgalo leaniom fateallia es fatealta, velle tiztatalanól elt. Elseőben violenciat patralvan raita, meli fassioiat az leanzonak oculatus testisekis affirmalliak; ezzel sem elegendven, mas szemeliakkal zoval hoztak be, hogi leőt volna keőzi, in anno presenti 1628 circa primum die novembris. Meli czielekedetit ertven semmi uton en tiztessegbeli szemely leven el szenvedni nem akartam, sem el nem szenvedem, ha ellene sufficienter visibilis documentis approbaltatik, mint ollian hazassagh teőreő szemelinek: hanem post productionem testium, approbaltatvan hazassagh teőresre nezendő dolgai az Isten szerent valo Zent Zéknek mint ollian szemelitől divortiumot kiuanok.”

Szalai Borbála felperes kiegészítette vádját: „ez el mult 1627 eztendőben hozzam hittel keőteles igaz szeretetinek megh húlesett es masokhoz valo gonoz indulattiát es czielekedetit evelis confirmalta, hogi engemett mint szokot volna, ha vetettem volnais ellene, ferfi embernek hazas tarsat faval avagi korbaczial megh büntetni, de nem ezekel, ha nem puskaual valo hozzam lövesevel, kitől Isten ... aligh oltalmazot, hogi etelemett el nem vegezte. Ezzel sem elegendven masuttal böcziölletes ember altal megh fogatvan az keze, oltalmaztattam megh, hogi kesével altal nem vert. Harmadik. Az mi ideőtől foguan Isten törvénye szerent felesége voltam az maj napiglan egi penz arra valo ruhazattiaual nem volt. Pro rej declaratione hozom eleő ezekett, hogi ezek altal elucealtassek hozzam valo szereteti es nem szereteti.”

E kemény vádakra szentfalvi Nagy Mihály uram is megtette a maga válását: „Nem szepithettiuk hites feleségemnek Zalaj Borbaranak ellenem ualoz gonoz czielekedetinek hallatlan iszoniu voltat es situssat, kenzeritettem az Zent Zék eleőt proponalnom, solenniter protestaluan ... Illien propositiom vagion az Actrix aszoni ellen, mikor in anno 1628 octoberben Zent Lukaczi euangelista nap tajban Tarczaj Görgh urammal sogorommal egienlő akarat-

⁴³ BOD, *i. m.* (1. j.), 90–91.

bol Magyar orzagba Varadra attiomfiai keözsze latogatni ki mentem vala, ex animo deliberato hozsza valo complicesivel egiöt ellenem hamis tanacziot tartuan, hallatlan es nem tökelletes igaz hazassagban keöteles tarsasagot keövetven, az meli zolgalo laniat feleletinek seriesseben specifical, Doboca var megiebeli Diosi Anna nevött, hofi en ream es maga szemeliere vallot volna, kinek sem idejett, sem helliett, hol es miczioda helien czielekedtem volna ereözakot raita, nem specificalia, hanem prima novembrist emlegett, ezt penigh docealhattjuk, ithon sem voltam, az utan ket hett mulva jöttem haza is, ezis megh mutattia, hofi cziak nagi meltatlan fraudulentur czielekedte eszt, es az leanzot cziak kenzeritessel, kenassal, igerettelis, az nem haznalan, mint affele roz leanzot verben öletesselis feniegetven, halaltol valo felteben olliat mondathatott velle, a kit eö akart. Ezeket megh czielekedven, gondolvan azt, hofi rozzul valo czielekedese hiremmel leszen es az gonoz constientia furdaluan, haza jövetelemet sem varta megh, ... es minden beczüülletes azzoni allat hazaban dolgahoz latt, nem ugy, hanem ahol akart, hirem s akaratom ellen ot iart, a hol kedve tartotta. Meliböl ki tetzik minden ellenem valo hiteötlen czielekedeti es praktikaja. Melliet docealunk suo tempore. Az leanzonak penigh kenassal alat valo vadlása nem lehet elegseges, mert vadlasual magatis megh gialazta, noha felelemtöl volt, in capilliseknek fassioiok soha nem zokot megh allani, menieuel inkab, hofi az kinzas miat magariis kenzeritetett vallani.

Kiuanom azert – folytatja az alperes –, hofi az Actrixnak ebbeli propositioia condescendallion, es az ideötöl foguan, töllem keöleön letetöl fogva kiuanom igaz menteö szemeliekkel expurgalni magatt, es hazassagban hozsam leuö keöteles ereös hite melle restitualni az Zent Zektöl.

Mert ellenem valo fel haborodasanak oka, hofi az eö nagi ektelen gondviseletlensgereöl es kemenisegereöl dorgaltam; meli ros dolgait nem hofi el hatta volna, es tökelletes cziendessegben viselte volna magatt, egtelen fertelmessül ugian megh harmasztatvan paikos modra Lelek, lelek, bestie lelek kurua fianak zidalmazot sokszor magamatis hites ura leuen, ki az Istennek Ania zent egyhazaban eleö böczeölletes kereztien rendektöl tilalmas; egieb sok rendbeli iszoniu Isten ellen valo atkozodasais voltanak, kit kereztien ember ki mondanies irtozik.

Quod majus, hofi minden czielekedete megh tessék igaz ok nélkül lenni es vakmereö megh utalatbol es giölölsegböl lenni, megh tetzik innitis, az edes annia elteben 1626 esztendöbeli czielekedeteböl es mondasiböl, hofi megh lad esse lelek fia, hofi szinten ugy czielekedetem veled, mint Babolcziajual az felesége, ki megh eölete az uratt, magatis megh eölek Radnoton erette. Ugian kest foguan hozsam, ugi veöttem ki kezéböl, melljett ha heretlen eszemben nem vöttem volna, eletemett fogaia volna el. Melj hitetlen czielekedetit akkor sem szenvedtem el, hanem protestaltam az ackori Eördögh kereszturj predictor uramnak, hofi ha töbször illien vagi ehez hasonlo

kisbesebb dolgokatt czielekednek, prosequahassam utamat, illien conditioval leött velem valo egiessege, kikett es meli dolgot renovaluan, nem prestalt, docealuan az Zent Szek talallion böntetést neki erette.”⁴⁴ A gyilkos indulatokig elmenő házi veszekedések, a gyűlöletbe fordult szeretet láttán a bíróság – bár a per kimenetelét nem ismerjük – bizonyára kimondta a válást.

A házasságtörésnek csupán a gyanúja merült fel Thot Mihály és Dobó Judit perében (1653), ahol a felperes férj vádbeszéde érdemel figyelmet. Oly részletesen adja elő egy májusi éjszaka eseményeit, hogy a kései olvasó előtt valósággal meglevenedik a mezőszéki bányavároska, Szék, a sószállításból hazajövő férj, aki a pitvarban hálva fölneszel, és megpróbálja nyakoncsípni a ház körül ólálkodó legényt. „A[ctor] dicit, az az oka, hogi esperest uram peczietivel ideztem en az megh nevezet szemelt, Dobo Juditot, hogi az elmult 1652 pinkösd hauanak kezdetiben az eő Nagysága szolgaltattiarol az portusrol haza jöven, az marhamat ki hajtam az mezeőre, és onnat haza jöven etzakanak idejen be menek az pituarba etzakanak orajan, en övem es le fekvem az pituarban. Hallam azonban az szomszed feleől Tüzes Mihál feleől az pituar ajtajának szijat rangatni kezdek, ezemben vőm azonban, hogi idegen ember iar ot, miuel az ebek is fogdosni kezdek. Igi azert en ki menek, megh nezem az ajtorulis, ki lehessen az az szemeli, nem vehetem ezemben, el futa. Ugian azonkepen cziak mitt sem haladot, lesben allek s lesem, azonban be jöven az kapun, nagi hertelen altal haga az haz faranal ugian azon legeni, hertelenséggel el veztem, kerestem zellel, de nem talalam, s az migh en ötet kerestem, azonban be ment az hazba az pituarba, az azzonis peniglen Dobo Judit ot feküt az pituarban, ki futa az legeni onnat es el zalada, enis utanna ki menven, utanna hagitek egi favál, de nem talalam, el zalada.”⁴⁵

Végül egy ritkábban előforduló esetet mutatok be, amikor a szegény férj panaszskodik felesége rút bánásmódja miatt, ami a hűtlen elhagyáshoz vezetett. Abrudbányai nemes Fodor Sámuel 1688 szeptemberében a hunyad-zarándi egyházmegye részleges zsinata elé idézte feleségét, Alsó Katalint: „Ezert kellet nekem az I[ncta]t citaltatvan lite prosequahnom, hogi a fellyeb expiralt esztendőben az Anyaszentegyhaznak jó rendtartasa szerint magamnak hités és örökös tarsul elvévén az I[ncta]t, annak minden requisitumit effectualtam, kivel is bizonyos időkig együtt lakvan, hozzam hittel tött kötés és fogadastetelit (hogi tudni illik boldog vagy boldogtalan, szerencsés vagy szerencsetlen állapotomban mint hités feleségem, segetsegem leszen) meg nem tartotta, becsülletemet laedalta, nemzetsegemet szidalmazta, ládaimot fel verte, jobbágyit maga oncsukfalvi házánál tolvaj kialtasával ram tamasztotta, magamot concernalo javaimot s portekaimot hazatul ki hanyat-ta, vég búcsuot ki adta, de nevezetesen szikellérséget mondott ellenem, az

⁴⁴ *A széki egyházmegye partialis synodusainak protocolluma 1622–1725*, 30–32.

⁴⁵ *Uo.*, 70.

az nem tart olyan férjet, ki felesége helyett maganak szikellért tarcson. Melynek nagyobb következhető gonosz ki menetelert magamot in anno 1687 die 12 augusti hazatul abstrahálvan, magatul is abstineálvan, Abrugbanyára atyam hazához confugialtam, holott is ad diem usque circiter 12 juli anno 1688 propter majus malum evitandum boldogab ki menetelit varvan dolgomnak, commoraltam, melyben ennyi idő telvén, mi okra nezve, az I[ncta] maga tudgya, indítatvan becsületes embereket vissza menetelem felől requiralt izengetések és levelek által, in anno prescripto 1688 Szent Péter nap előtt két héttel, tudvan hittel hozzá tött kötelességemet, ismét az I[ncta] mellé redealtam. De csak ugyan látvan az I[ncta]nak hozzám való mordságot és illetlen maga kedvetlenségit, kenszeritettem mind kettőnknek becsületünket helyre allitanom, másokat nem scandalizálnom, lelkünkidvességünket is megnyervén, ez uton az Szent Szeket terhelnem és busitanom.” Mindezek alapján feleségétől való elválasztását kérte.

Alsó Katalin válaszából kiderült, hogy az ura sem volt a tökéletes férj mintaképe: „megbizonyítom, hogy nem úgy mint ura hűtös feleségével elt, de se becsületemet, sem pedig semmi külső belső provisiohoz nem latvan, részegségben, tobzodásban töltvén többire az időt, magamot illetlenül vervén, szidvan, arvám javait, ladaimot fel verven s lovaimot magával el vitte, el tekozlotta.” A bíróság következő ülésén a felperes bizonyítékokat hozott állításai mellett, az asszony viszont nem mutatta be iratait. Mivel az ezutáni tárgyalásokon az asszony nem jelent meg, 1689 márciusában a zsinat az ő hibájából mondta ki a válást, mivel „nagy okot nyujtot az infidelis desertiora, az A[ctor]nak is tőle való el szakadására”.⁴⁶

„Asszonyok és férfiak tüköre” kerekedik ki az egyházi protocollumok bejegyzéseiből, amely a legváltozatosabb szerelmi s házassági ügyek-bajok rögzítése mellett a 17. századi erdélyi rendi társadalom közgondolkodását, a szigorú egyházi és világi rendszabályok mindennapi megélésének módját esetek százain keresztül tükrözi. Némelyik traktus jegyzőkönyve teljes szövegű kiadást is megérdemelne, a társadalom- és művelődéstörténészek mellett a nyelvészek is haszonnal forgathatnák e kiadványt.

⁴⁶ *A hunyad–zarándi traktus zsinati és vizitációs jegyzőkönyve*, I/1, 49–50., 56.

MÁTÉ GYÖRGYI

Magyarországi Károly úr regénye

A *Roman de Messire Charles de Hongrie* című, 210 kéziratos főlíót kitevő művet a francia Nemzeti Könyvtár 1467. sz. kézírata alapján Marie-Luce Chênerie adta ki Toulouse-ban, 1992-ben.¹ Marie-Luce Chênerie a dinasztikus dicsőség és a női erény tételregényének tartja a művet, és Gábel Asztrik, valamint Karl Lajos egy-egy (1944-es, illetve 1907-es) cikke és Pamlényi Ervin 1974-es magyar története alapján a 15. század legvégére datálja. A lovagi kalandokat az akkor uralkodó francia király, VIII. Károly itáliai hadjáratával és a francia királyok nápolyi aspirációin keresztül magyarországi trónigényeivel hozza összefüggésbe. J. Lawrence-Goldstein 1959-es londoni doktori dolgozata² a 15. század közepét jelöli meg lehetséges keletkezési időként, Csernus Sándor is, a számba jövő történelmi párhuzamok rétegzettségének alapos vizsgálatára támaszkodva, a szövegkiadó Chênerie datálásánál korábbra helyezi a keletkezést.³

¹ *Le roman de messire Charles de Hongrie*. Texte en prose de la fin du XVe siècle, éd. Marie-Luce CHÊNERIE, Toulouse, 1992. (Az idézetek a cikk szerzőjének fordításai.)

² *A study of the old French prose romance „Charles de Hongrie”*, Londoni Egyetem, kézirat.

³ CSERNUS Sándor, „Történelem és fikció: Magyarországi Károly úr regénye”, *Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica*, XCIX, Szeged, 1995, 5–27. – Az elemzők datálásai között nincs igazi ellentét, mivel egyidejűleg vizsgálják a regénybeli időt és regényírás feltételezhető időpontját. A magyar vonatkozásokat kimerítően feltérképező Csernus Sándor figyelmeztet a lehetséges minták sűrűsödési pontjaira: a 14. században és fordulóján a dinasztikus tervek, cseh–magyar–francia kapcsolatok és Károlyok konstellációjára. A szöveg nyelvi jellemzői alapján nemigen lehet mást megállapítani, mint a kiadó: a regény valamikor a 15. század folyamán keletkezhetett. Ha a főszereplő mintájaként automatikusan Károly Róbertre gondolunk is, a sokkal korábbi keletkezést cáfolják az olyan kiszólások, mint: „abban az időben ez volt a szokás”, „akkortájt az volt divatban”. A regény nyelvezete, helyesírása és a fennmaradt kézirat gót kurzív betűformái még használatosak voltak a 16. század elején is. A történelmi minták elemzése során a szövegkiadó Chênerie a Franciaországban ertnek hírből álló beginák regénybeli hangsúlyos szerepeltetésével kapcsolatban nem említi magyar-

Irodalmi megítélését illetően csak egyetérthetünk Chênerie-vel: a regény meglehetősen közepes tehetségű író műve. Két szerzőt vagy későbbi újraírást is feltételezhetünk: a 19. fejezet elején a narrátor, aki addig következetesen Magyarországi Károly úrnak nevezte a főhőst, hirtelen szükségét érzi, hogy elmondja: erről a személyazonosságról csak Satine, Duglose királynéja és a közvetlen rokonok, a Károly megtalálásáról értesített Smaragd özvegy királyné tudott, senki más. Úgyhogy, közli a szerző, mivel az olvasó is értesült a tényről, ezentúl Kék lovagnak címezi Károlyt. A párbeszédekben ezt is teszi, ugyanakkor a 28–33. fejezetekben a főhős minden előzetes bejelentés nélkül Vörös lovaggá válik, míg a narrátor szövegében megmarad a Károly név. A stílus is könnyedebbé, lazábbá válik a 19. fejezettől, míg a regény elején csak egy akció-lovagregény szűkszavú szűzségét kapjuk, ahol a lovagokon és megmentendő hölgyeken, valamint támadóikon kívül egy madár sem jár az utakon és allegorikus városokban. A stílusváltás után akad leírás, bővebbek a párbeszédok, az érzelmek legalábbis külső jelei helyet kapnak a narrációban.

A történet az indító szituáció kivételével nem dicsekedhet megrázó fordulatokkal. Az áruló Guy titkos üzenetére egy nagy naszádon cseh martaló-

országi működésüket, és hogy Szent Erzsébet volt egyik legtiszteltebb védőszentjük. A főleg közép- és dél-franciaországi kicsavart, allegorikus helynevek elemzése mellett nem figyelmeztet Ridemore, a főhős Károly legjobb barátjának és regénybeli pendantjának szerepére, aki a regény végén Valentinois hercege lesz, nagybátyja pedig Romance hercege, holott ez a 15. század végi datálásnak kitűnő bizonyítéka lenne, hiszen Cesare Borgia 1498-ban kapta meg a francia királytól házasságszerző szolgáltatáiért az ezen alkalommal hercegséggé emelt Valentinois-t, Romagnát VI. Sándor ez idő tájt akarta kezére adni. A regényben szereplő szerencsés házasságkötést is vonatkoztathatta volna Chênerie Cesare Borgia-ra, aki elnyerte a navarrai királylány, Charlotte d'Albret kezét. A franciául furcsán csengő *Duglose* (a kézirat feltételezett keletkezési helyén, a Loire-völgyben jól ismert Douglas?), az áruló, idegen eredetű magyar főúr Guy, az inkább olasz (és allegorikus), mint angol *Goderes* nevek mintáinak vizsgálata további támpontokat nyújthat a regénybeli idő meghatározásához. A magyar királyfi *elrablásának* Lancelot-eredetű motívuma Csernus Sándor megfontolásait erősíti. Az elemzők utalnak a mű *alkalmi* jellegére, amihez tegyük hozzá a meglehetősen hevenyészett írásmód tényét és a kettős, szukcesszív szerzőség, folytatás-átírás lehetőségét. Ezt alapul véve az ismeretlen francia szerző két kitüntetett alkalommal fordulhatott magyar téma felé: V. László és Madeleine de Valois nászi terveinek idején; vagy pedig akkor nyújthatta az igaz szerelem vigaszát az idős Duglose király jegyesének, Satine-nak, amikor a negyvenen túli Dobzse László, két egyidejű házassága felbontása után Franciországbban keresett ifjú menyasszonyt, Anne de Foix-Candale-t. Irodalomtörténeti oldalról a lovagregény „bejáratott” motívumainak rutinos kezelése csupán a 13. századi prózai Lancelot-történetek alapos ismeretére és valószínűleg Froissart művénél, a *Kék lovag meséjénél* későbbi keletkezésére utal, s az arisztokrata társadalom- és erkölcsi felfogás népszerűvé, utánzóttá válásának korát, a 15. század bármely időpontját jelenti.

cok támadják meg a magyar főváros, Rubin kikötőjét, és nagy mézszárlást visznek végbe a városlakók között. Eljutnak a palotáig, mely kissé távol esett a várostól. A Bibliothèque Nationale kéziratából épp ott hiányzik a 3. és 4. fólióból egy nagy darab, ahol a magyar király sorsa megpecsételődik: a csehek felszólítják, hogy kövesse törvényüket, vagy levágják a fejét, mire a válasz: Gonosz, hamis hitetlen, tagadom törvényed és minden mahometánodét, nem félek meghalni... A roncsolt kézirat következő olvasható részében már Smaragd királyné meneküléséről értesülünk, bár nem derül ki, milyen módon szabadult meg gyermekével Rubin városából. A királyasszony eltikkadva megpihen, elalszik egy mezőn egy fa alatt, s míg alszik, egy közeli kastély lakójának, Goderes úrnő bolondjának megtetszik a kicsi, és elviszi asszonyának. Az úrhölgy megkérdi, honnan a csecsemő, mire Tauppin, a bolond így válaszol: a fa alatt találtam. Goderes asszonya teljesen rendben lévőnek találja a dolgot, nem kérdezősködik tovább, és elhatározza, hogy sajátjaként neveli fel a talált gyereket. Eközben a felébredő anya kesereg gyermeke elvesztén, de arra hajtat egy begina, menedéket ajánl fel neki Franchise (Szabadság vagy Ószinteség) nevű rendházukban (az *ostel* leírása alapján akár udvarházat is mondhatunk), amit a királyné el is fogad (azaz nem fordul nagybátyjához, a német császárhoz segítségért). Eltelik jó néhány év, egyszer csak felbukkan egy remete. Ráismer az apját formázó (18 éves) Károlyra, akinek fogadott anyja, Goderes asszony hamarost kék színű páncélzatot készített, és megismerteti valós anyai nagybátyjával, aki hetedmagával lovaggá üti. A hét ifjú (Károly négy unokatestvére és két fogadott testvére) nekiindul a kalandozásnak, hogy az első keresztútnál istenhozzádot mondjanak egymásnak, mert egy lovag egyedül keresi az őt megillető kalandot. Fejezetenként felváltva mentenek meg egy-egy bajba került, elrabolt, toronyba zárt dámát, ám, mint a fejezetek végén a lehangelőan egysíkú (bár, ha felolvasásra szánt művet feltételezünk, nem is kényszeredett) formula mindig jelzi: a történet a legtöbbször a főhőshöz tér vissza. Károly, a Kék lovag harmadik kalandja alkalmával Duglose királynéját, Satine-t menti meg egy szörny karmaiból. A szerelem itt kezdődik. Első látásra, mert Satine, akiről tudnivaló, hogy már belenyugodott öreg férjével kötött házasságába, sőt gyengéden szereti, és soha meg nem csálná, késedelem nélkül viszonzozza Károly lovagiaságon túlmenő heves érzelmeit. A Kék lovag azonnal felfedi kilétét a szép hölgy előtt. Satine elfogadja szolgálattévő lovagjának és barátjának. A szerelmespár – és regénybeli duplikát barátaik, az ugyancsak férjezett Orenge hercegnő és Ridemore lovag – hosszú várakozás és számos kaland után lesznek egymáséi.⁴

Le kell szögeznünk, hogy a történet, melyben bősséggel dúl a harc és bojnyolódik a szerelem, semmiféle szerelmi újdonsággal nem szolgál. A lovagok

⁴ Csernus Sándor idézett cikkében (3. j.) részletes tartalmi összefoglaló található.

bájjal nélkül is szerelemmítaszak, hisz vízen kívül nemigen esik szó bármely más folyadékról; egy-egy fa alatt Smaragd és Károly elalvása fordulópontot jelent az eseménysorban, de – és ez más motívumok esetében is igaz – transzcendenciáról nincs szó. A begina kenetteljes vigasztalása legfeljebb e lelki mozgalom vagy a Közös élet testvérei életfilozófiájának vulgarizált sommázása, ám nyoma sincs misztikus utalásnak. Az Artúr-mondakör regényeinek metafizikus dimenziója hiányzik, a kalandok fantasztikusak vagy csodások, a problematika nem az abszolútum keresése. Lehangelően sekély a fehér Rózsa-rendet megalapozó élmény: Duglose királya reggel kitekint a kertbe, és észrevesz egy ritka szép rózsát. Minden kelta katatonikus extázis nélkül kimegy, lenyírja, ágyára helyezi, majd mise és ebéd után megalapítja a Rózsa-rendet. A narrációs technikák a szó szoros értelmében mintaszerűek: a lovagok enumerációja, a hősök megkettőzése, az analóg kalandok: nőrablás, párbaj, lovagi torna stb. ismétlődő epizódjai szokásos módszerek a bővítő-erősítő hatás elérésére. Esztétikai bravúrok és lélektani mélységek híján a *Károly-regény* értéke abban áll, hogy a regény francia hallgatói magyar királyfi példáján tanulták a vitézséget, míg imádoztja, a nyilván selymes bőrű Satine mintául szolgált a szép szerelem helyes viselkedésmódjainak kialakításához. A minden bizonnyal szórakoztató célzattal megírt, de nemes ifjak okulására is alkalmas, felolvasásra szánt *Károly-regény* sommás összefoglalása a lovagregény a 15. századra megcsontosodott kódjainak. Ezt a lovagi mivoltnak a regénybe szervesen beépült elemei, a társadalmi viszonyok skálája és az erkölcsi–szerelemi törvények igazolják.

A 14. század elitjét megmérgezték a lovagregények, mondja Duby; a királyok egymás után lovagrendeket alapítanak, a Kerekasztal lovagjainak ritualizált hőstetteit, erényeit akarják mímelni⁵. A feltehetőleg későbbi *Károly-regény* hősei pontról pontra ezt teszik: a lovagok elválnak a keresztútnál, mert szégyen lenne együtt lovagolni,⁶ a királyok mindig tárt karokkal fogadják a kőbor lovagokat,⁷ akik, beesteledvén, másutt is bárhol nyitott ajtókra lelnek: fegyvereiket lesegítik, vizet kapnak, hogy kezüket és nyakukat megmossák (néha az arcukat is),⁸ nyusztal vagy hermelinnel bélelt mentét, kevésbé harcias tunikát kapnak,⁹ mert *ez a szokás*,¹⁰ és vendéglátójuk nem kíváncsi a nevükre. Károlytól egy derék kastélyos úr, aki a felvonóhidnál lesett vascoravendégre, a lakoma végeztével kérdi meg, ugyan kicsodák is lennének

⁵ Georges DUBY, *L'Europe au Moyen Âge*, Paris, Flammarion, 1984, 211. A *Károly-regény*ben a fehér Rózsa mellett egy Gerle-rend alapítása szerepel.

⁶ *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 48.

⁷ *Uo.*, 55, 62, skk.

⁸ *Uo.*, 70.

⁹ *Uo.*, 57, 109.

¹⁰ *Uo.*, 62, 109.

pártfogoltjai. A választ a főhős elhárítja, amibe a vendéglátó azonnal bele-nyugszik, és kellemes jó éjszakát kívánva felhívja őket, hogy rendelkezzenek csak mindennel, amit ott találnak.

A lovagi mivolt első eleme, a *magas születés*, pontosabban az, hogy az ifjú megtudja királyi származását, Károly lovaggá válásának egyben hirtelen sürgetővé váló indoka is. Chênerie ugyanakkor figyelmeztet, hogy a lovagok feltörekvésük későbbi szakaszában ismerik meg valós eredetüket,¹¹ s ezt az eltérést a regény dinasztikus célzatával¹² magyarázza. A *csodás vagy különleges* születés eleme hiánytalanul megvan, hiszen Károly Gault magyar király és Émeraude-Esmeralda-Smaragd királyné soká reménytelenül várt, kései gyermeke. Az idegenben, alacsonyabb sorban nevelkedés toposza és az, hogy a főhős ragaszkodik hozzá, hogy névtelen Kék lovagként rója az utakat, helyettesíti a Lancelot-motívumot.

Károly – és az egyívású rokon lovagok mindegyike – tökéletesen megfelel a *nagylelkűség és bőkezűség* követelményének is. Amint a hét ifjú lovag elindul kalandot keresni, Károly három, unokatestvérei egy-egy mentőakció alkalmával mondanak le a legyőzöttek megöléséről, fogva tartásáról, és tiszteletük jeléül pártfogójuk vagy (a későbbiekben) szerelmesük udvarába küldik őket. A szereplők sűrűn küldenek egymásnak ajándékba rubint, gyémántot, nyakláncot, ébenfa- és aranypálcát. Károly mindig lemond az őt kihívó lovag kastélyának (és hölgyének) birtokba vételéről. Hú fogadott családjához, első emberi trófeáját Goderes úrnőjéhez küldi, jelszava (a regény első részében): *Tout loyal!*, azaz *Talpig hű*.¹³ Csak a lovagregény motívumokat összezsúfoló szerzőnek róhatjuk fel – annak, hogy beilleszt még pár kalandot a Fehér Szarvas elnyerésére –, hogy bár már a 26. fejezetben megérkezik Duglose udvarába egy remete, hogy anyja és a magyarok szabadítási kérését közve-títse, Károly csak az 52. fejezetben indul országába. De ekkor két fejezet,

¹¹ D. RÉGNIER-BOHLER szerint az Artur-legendában kiemelkedően jelentkezik a középkori „identitás-rögeszme” (*La légende arthurienne*, Paris, Laffont, 1989, XXXV). Számos példa igazolja a kötelezően névtelen (vagy, mint Gavain, nevüket vesztett) kóbor lovagok és a személynév felfedésének kitüntetett fontosságát. A *Károly-regény* egyik ősforrásaként számon tartható *Chevalier de la charrette* Lancelotja nevét a regény felénél, a 3660-ik sorban tudjuk meg.

¹² *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), XVIII. – M. PASTOUREAU ezzel szemben azon a véleményen van (*Armorial des chevaliers de la Table Ronde*, Paris, Le Léopard d’or, 1983), hogy a hősök kiválósága előbbre való, mint az elsőszülöttség. Az Artúr-mintákból bőségesen táplálkozó *Károly-regény*nél elsietett következtetés lenne a fiági leszármazás primátusának apológiáját feltételeznünk, hacsak a választásos királyság elleni csipkelődésnek nem tekintjük a regényt, s megírását Mátyás idejére nem tesszük.

¹³ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 43. – Megjegyzendő, hogy a 90. oldalon más jelszó fordul elő.

valamint a szövegben jelzett egy hónap elteltével letöri az eretnek uralmat, és visszafoglalja Magyarország trónját.¹⁴

Károly egyébként is nemcsak a *legudvariasabb* és *legvitézebb* lovag, hanem jól táncol, kellemesen beszélget, és elnyeri mindenki szeretetét. A regény elején említett scenáriószerű környezetnélküliség megható és impozáns tömegjelenet leírásává oldódik az 51. fejezetben, ahol harsonások, lantosok, grófok, lovagok, ajtónállók búcsúztatják. Kezdetől a legtökéletesebb lovag tehát Károly, ugyanakkor nem bizonyítható, hogy – a kiadó Chênerie feltetelezésével egybehangzóan – mindez valamely dinasztikus cél propaganda-fogása lenne. A funkciótlan (nem beavatás–próbatétel–*queste* jellegű) kalandoknak, az (egyetlen – a Fehér Szarvas elnyerésére irányuló – ilyen jellegű, és a regényben is *queste* szóval emlegetett kalanddal való) meghosszabbításuknak, sőt a királyság elfoglalása utáni folytatódásuknak célja inkább az, hogy Károly személyét a lehető legmagasabb szintre helyezve idealizálja. Az utolsó, cervantesien túlzó kalandnak nyilvánvalóan nem az a jelentősége, hogy bizonyítsa Károly alkalmasságát a trónra vagy Satine kezére – mert már elnyerte mindkettőt. Inkább a fáradó szerző sietsége, mint e két szép díj sokszorozza meg annyira erejét, hogy ötsornyi szövegben ötven lovagot vet ki a nyeregéből, holott eladdig maximum nyolc–tíz ellenfelet lökött föl, szúrt combon, ütött mellbe, vágott fejbe egyidejűleg.

A kaland szó alatt a harcot (párbajt, néha egyszemélyes ostromot) kell értenünk a regény alapján, amely a legtöbbször (az alább idézendő példa jellemző kivételével) bármely ismeretlen megmentésére irányul. Néhány alkalommal a szerző szükségesnek találja, hogy megjegyezze: egy hős egész nap lovagolt, és nem találkozott szembe semmiféle ellenféllel.¹⁵ A kalandok szabályszerű kihívással kezdődnek, ami lehet üzenet is, de létrejöhet rövidebb úton is: Montferrant, Károly unokatestvére

„egy síkságon lovagolt, találkozott ott egy lovaggal egy úton, aki énekelve közeledett. Amint megpillantotta, messziről kiáltott neki: »Lovag uram! Van hölgyed?« És ha valaki tudni akarja, ki kérdezte

¹⁴ Károlynak jó néhány fejezetben meg kellene háromszorozódnia, mivel nem csupán anyja, hanem lovagársai is kéri megszabadításukat a Tó Lovagjának fogságából, de nem teheti, mivel a Fehér királynőnél van önkéntes, szavatartó rabságban. Trónra kerülése után azonban szervezői-uralkodói erényei domborodnak ki: igen gyorsan rendet teremt, olyan tökéleteset, hogy Satine királyné heroldja „a Magyarország királyának okossága révén oly jól helyreállított országot talált, mintha semmi kár nem érte volna”. *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 177.

¹⁵ A kaland hiánya a kóbor lovag tetteinek tükröt tartó udvari társadalomban csapódik le. Ha nincs dicsőíthető hőstett, az udvar komor, a hangulat romlik, az udvari emberek elszökддsnek. „A király nem eszik, csak vár, megáll az idő” – mondja Artúrról Danielle Régnier-Bohler, amikor a király középkori spleenbe esik a *Perlesvaus*-ban, *i. m.* (11. j.), XXVII.

Montferrant-tól, hogy van-e hölgye, azt mondom, hogy Gallarbos de la Fueille volt az. Montferrant azt felelte: »Lovag úr, mi közöd hozzá, van-e hölgyem, vagy nincs?« – »Már hogyne lenne, mert mindjárt megvívunk, hogy megtudjuk, melyik a szebb!«¹⁶

Montferrant-nak nincs még ugyan szíve hölgye, a földre huppant Gallarbos mégis rátukmál egy gyémántot, hogy majd adja át a szerelmének, ha lesz. És megkéri: „amilyen hamar csak lehet, igyekezzen kegyelmed hölgyet szerezni, hogy leróhassam tartozásom vele és veled szemben. Mert *egy lovag semmit sem ér, ha nem szerelmes, mert fegyverben és szerelemben szebb az élet*”.¹⁷

A legnagyobb barátságban betérnek egy idős lovag házába, aki szívesen fogadja őket, odahívja feleségét, az pedig négy szép lányukat, majd az öreg lovag így szól: „Na hát akkor, urak, társalogni kell ezekkel a leányokkal!” Gallarbos pedig unszolja Montferrant-t: „Uram, mire vársz annyit, ajánljad szolgálatodat ennek a szép leánynak, hogy leróhassam a gyémántadósságot!”¹⁸ Montferrant csak nevet, tehát nemcsak a mi modern olvasatunk szerint túlzó és humoros a szituáció, hanem ő is mulatságosnak tartja a jó címbora, Gallarbos felhívását: hiszen a szerelem nem így születik. Hanem például így:

„A szörny a földre esett, és Károly úr négy részre vágta, és minden tagját felszelte, és az egyiket ide, a másikat amoda hajította. És mikor mindent elvégzett, odament a hölgyhöz, és azt mondta neki: »Úr-asszonyom, Istennek hála, ellenfeleden betölt a bosszú!« A hölgy pedig megölelte, és azt mondta neki: »Haj, világ legjobb lovagja! Hogyan szolgálhatom meg velem szembeni jószágodat?« Károly erre azt mondta: »Úrasszonyom, olyan szép vagy, hogy nem lehet túl sokat tenni érted!«”¹⁹

Satine leoldja fejről, nyakáról a fejfedőjét, bekötözi Károly sebeit (a lovagok elsősegélynyújtó csomag nélkül kóborolnak a regényben, a kopja zászlódíszre vagy a megmentett hölgyek fátyla használtatik általában kötszerként), majd udvariasan bemutatkozván megkérdi a nevét. Károly, aki többször a Kék Lovag elnevezéssel fizette ki addig a kíváncsiskodókat, ezúttal mindent és azonnal elárul magáról. A királyné pedig tüstént beleszeret, „mert a legszebb és legegyszerűbb lovnak tűnt, akit csak valaha látott”.²⁰

¹⁶ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 37. – A Montferrant név több francia, észak-itáliai családhoz köthető, a *gaillard* víg kópé, a *fueille* a ‘bolondos’ jelentéssel állhat kapcsolatban.

¹⁷ „Vit en armes et en amours plus plaisamment.” *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 38. Kiemelés a cikk szerzőjétől.

¹⁸ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 39.

¹⁹ *Uo.*, 34.

²⁰ *Uo.*, 35.

A szépség tehát nemcsak a nőknél fontos kritérium, a *Károly-regény* is gyakran említi fel a főhős szépségét. A szerelmi vonzalom keletkezésének leírása távoli platonikus gyökerekre vezethető vissza: a születő szerelem a teremtettségben szemlélt örök szépség visszfénye. Ennek felismerése, meglátása a földi szerelem kezdete: a *visus*, az első pillanat, ami lánggra lobbant. Anélkül, hogy elidőznénk az égi és földi szerelem divergens elemző traktátusainál és irodalmi megnyilvánulásainál, és a két vonulat időnkénti összekapcsolódásánál a trubadúr- és minne-lírában vagy a németalföldi és német misztikában, melyek sokszoros áttétellel szűrődtek át a *Károly-regény*be, csupán a dokumentáltan standarddá váló eszmék néhány szövegszerű megfogalmazását említjük. Aelius Donatus Terentius-kommentárjában felsorolja a tökéletes szerelem lépcsőfokait: „Quinque lineae perfectae sunt ad amorem: prima visus, secunda loqui, tertia tactus, quarta osculari, quinta coitus”.²¹ Guiraut Riquier, „az utolsó trubadúr” szerint a szerelem öt ajtója a Vágy, az Imádság, a Szolgálat, a Csók, és [végül] a Tett, amely elpusztítja a Szerelmet. 1511-ben Jean Lemaire de Belges az *Illustrations de Gaule*-ban így összegez: „A nemes költők azt mondják, öt fokozat van a szerelemben..., a tekintet, a beszéd, az érintés, a csók és az utolsó, a legáhitottabb, amire mindenki törekszik végső soron, az, amit tisztességből a jutalom adományának neveznek”.²²

A *Károly-regény* pontról pontra követi a modellt. Sztereotípiái azt mutatják, hogy a *szerelmi szolgálat* nem elsősorban fejek sedéséből állott a hölgy dicsőségére, mint a lovagregényekben, inkább a szerelem középső lépcsőfokainak gyakorlásáról van szó, mégpedig a négy módozat: *becsülni, titkolni, híven szolgálni, türelemmel várni* betartásával. Az allokúció egyúttal feltételezi a titoktartást és a kölcsönös becsülés betartását is, mivel a szerelmi párbeszéd kódolt körülményei és összetevői ezt követelik a lovagtól és hölgyétől.

²¹ DONATUS 12. jegyzete TERENTIUS *Eunuchus*-ában, a IV. actus III. színében, az ‘extrema linea’ kifejezés magyarázataként, Leyden, 1651, 230.

²² Denis de ROUGEMONT, *A szerelem és a nyugati világ*, Bp., Helikon, 1998, 126. – Az égi szerelemhez vezető út hosszabb és bonyolultabb. A Bibliothèque Nationale egyik 15. századi kéziratában, Jean de BERRY óraskönyvében Salamon király trónjához hat lépcső, a szeretet (charité) fokai vezetnek (BNF LAT 18014 f. 278v = http://www.bnf.fr/enluminures/manuscripts/man9/i7_0012.htm), a flamand misztika nagymestere, a *Tizenkét begina* szerzője, Joannes Ruysbroeck 1372 körül a *Szeretet hét lépcsőjéről* írt művet. A középkori misztika egyik legszebb megnyilvánulásának tartott *Leleki házasság dicséretében* az alázat, hosszú tűrés, szeretet az erények talpköve; az erények révén juthat az ember a Lélek királyságába, melynek koronája a szeretet, két dísz jobb és bal felől a kitarító szilárdság és az erkölcsi erő, tanácsnokai az ismeret és a titoktartás; mértékletességgel fénylő palotája a racionális lélekerő. Az isteni szeretethez vezető harmadik, legfelső fázisban alakul ki a szellem egysége, az egyén lét-esz-szenciája. John of RUYSBROECK, *The adornment of the spiritual marriage*, ford. C. A. WYNSCHENK DOM, ed. Evelyn Underhall, Ch. LXIV, 69–70, Medieval Sourcebook, <http://www.fordham.edu/halsall>.

A társalgást 17. századi francia vagy 18. század végi angol regénybeli társalgásként kell értelmezni: az ékesen-kedvesen szólás udvari művészetéről van szó, és nem a hírhozásról.²³ A beszélgetés legmegfelelőbb helye egy kert, melynek közepén kút van, mellette pad, melyen a szerelmesek helyet foglalnak. Ez a tükrök hátulján, piperedobozkák fedlapján,²⁴ de metszeteken is sűrűn ábrázolt jelenet nem, illetve csak csonkán fordul elő a *Károly-regényben*. De az igen, hogy lovagi tornára, kalandra vagy bármely más eseményre várva a szereplők nekiülnek és beszélgetnek. A franciában az *esbattre* inkább a *valamiről* szóló vitát, problémamegoldást, a *jeu* a játékos, vidám, évődő társalgást jelenti, alkalomadtán valóban társasjátékot, az általánosan használt *devis* mindent a kellemes, meghitt együttlét fogalmával tetézi (vö. vis-à-vis). E szavakat nem használja a szerző, azaz nem számít társalkodásnak, mikor Satine-t szolgálója, valószínűleg dajkája, Tissue vigasztalja. Előfordul viszont a *deviser* szó, amikor két lovag (Károly és Ridemore) este, elalvás előtt biztató szerelmi jelek emlegetése révén lelkierőt önt egymásba.²⁵ Lehet beszélgetni nagyobb társaságban, vacsoránál is, de főleg tánc közben: ekkor szinte egyedül vannak a partnerek. Míg nyilvános beszélgetéseik rövidek, elképesztő Satine és Károly első tánc közbeni beszélgetésének intimitása. Mint rég megszokott társak – bár csak alig ismerkedtek meg –, mosolyogva figyelik Károly egyik unokaöccsének táncát, és megjegyzik: ezek értik egymást. Holott csupán annyi történt, hogy Satine az első pillanatban megszületett kölcsönös szerelem hatására elfogadta Károlyt egyedüli lovagjának és barátjának a hagyományos formula szerint. Egymás iránti érzelmük, kapcsolatuk, egymás elfogadása problémamentes, mondhatni a szerelem ideális, zéró foka, ehhez képest minden másféle szint vagy megnyilvánulás csak elhajlás és torzulás lehet.

Ékesen szóló bizonyítéka ennek a magától értetődő érzelmi kötődésnek a későbbi kispolgári érzékenység számára sokkoló titkos éji találkák lefolyása, melyekről meglehetősen pontosan értesülünk a regényben. Ha Károly Satine királynét „látni akarta, hogy társalogjon vele, egy öltözőszobába ment, ahova Tissue-ön kívül lélek sem lépett”.²⁶ Az édes kettes mellett trió (Orange királyné Károlyt és szerelmét, Ridemore-t fogadja)²⁷ és kvartett is akad: A két említett lovag a szolgáló hívására meglátogatják hölgyeiket, „akik ez éjjel együtt aludtak férjeik akaratából”. „Amikor minden elcsendesedett...,

²³ Bár a kóbor lovagokat minden vendéglátójuk kérdésekkel ostromolja, hiszen míg a Taxis grófok a 16. sz. közepén ki nem találták a rendszeres postát, a lovagok is hírforrásként szolgáltak.

²⁴ Vö. Georges DUBY, *L'Europe au Moyen Âge*, i. m. (5. j.) 211.

²⁵ *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 89.

²⁶ *Uo.*, 46.

²⁷ *Uo.*, 75.

eljöttek a királynék elé, és beszélgetni kezdtek, de egy kissé távol voltak egymástól”.²⁸ A regényben több ízben előfordul, hogy a férjek nem feleségükkel töltik az éjszakát: a 21. fejezetben a férjek megbeszélik, hogy hadd aludjanak a barátnőik együtt. Itt már szextett alakul ki a két szolgáló, Tissure és Parisse részvételével, míg Satine királyné kézen nem fogja Károlyt, hogy Ridemore grófot és Orenge királynét beszélgetni hagyja, s hogy maga is kedvére és titokban társaloghasson Károllyal.

A regényben ezek a beszélgetési alkalmak jelentik a szerelem csúcsát. Ölelés, csók, simogatás részét képezik a társalkodásnak, a tactus és osculum is szerelmi szolgálat. Alig szedte ki a szörny karmaiból, Károly így fordul Satine-hoz: „Szerelmünk kezdetén kérem, adj egyetlen csókot. És a királyné nagyon szívesen adta, mert éppoly erősen vágyott rá, mint ő”.²⁹ A szabályt, hogy nem szabad a kezek játékára, cirógatásra erőltetni a hölgyet, míg az egy ponton átmegy kezdeményezőbe,³⁰ kitűnően igazolja Ridemore és Orenge éji jelenete:

„A királyné karjába ölelte, és megcsókolta és megölelte édes és nagy szerelemmel. De nem gondolt és nem akart gondolni semmi alantas tetre, amit élete árán sem tett volna meg. A két szerelmes oly örömben és boldogságban volt, amilyen csak lehetséges, majdnem napkeltéig.”³¹

A hajnali távozásokat soha senki nem veszi észre a regényben, a titok megtartása más alkalmakkor kerül veszélybe.

Amit gyakran hoznak fel a szereplők, az „amour sans vilainerie”, Gace Brûlé szavával a „loial désir”, a *mértéket ismerő vonzalom* tehát a szerelem és a *Károly-regény* tárgya, amibe például a házasság sem tartozik bele. A francia *vil, vilain* a vulgáris latin *villanus* szóból nem a paraszti, kellemetlen, jelentéktelen, hanem a becstelen, megvetendő, botrányos, sőt olcsó, értéktelen értelmet hangsúlyozta. A pusztán testi gerjedelem olcsó és póri, de a hűségkódex engedélye meglehetősen messze terjed.³²

²⁸ *Uo.*, 88, 89.

²⁹ *Uo.*, 36.

³⁰ Georges DUBY, *L'Europe au Moyen Âge, i. m.*, (5. j.) 216.

³¹ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 75.

³² A *Károly-regény* ügyet sem vetne olyan Szerb Antal-os finomkodásra, hogy az elrabló szörnyeteg franciául hímnemű-e vagy sem. Egy Joubarde nevű leányzó, miután szárnyas fogva tartóját Károly szárny- és feje szegetté tette, elmondja ugyan, hogy minden este egy nagy erejű füvet helyezett a lovag párnája alá, amitől az elaludt, s így tisztességén annyi idő alatt sem esett csorba, de Károly ezt sem kérdezte, nemhogy azt, hogy lefekvés előtt vagy felkelés után mi történt. Lépten-nyomon egy vagy akár hat martalóc által megtámadott hölgyek kiáltanak segélyért, mire a lovagok elviszik őket szívesen visszafogadó hajlékukba.

„És aki halljátok e könyv felolvasását [!], még ha csakugyan együtt volt is a két királyné a két lovaggal, és rejtetten, ne higgyétek, hogy gyalázatosság vagy póri tett történt a hölgyek és a lovagok között... De abban az időben az volt a szokás, hogy a lovagok szolgálták a hercegnőket, hölgyeket és leányzókat, hogy elnyerjék kegyüket, jámborul és becsületben, és hogy jók és vitézek legyenek, mert a hölgyek által cselekszik a lovagok szép tetteiket; mindazonáltal Isten elébbre való.”³³

A test hűsége mellett az *adott szó*, az egyetlen hölgynek tett eskü a másik fontos lovagi kritérium, amit a Károlyba vagy egy-egy társába beleszerelmesedő ifjú leányok visszautasítása képvisel. A lovagok meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben vannak: lovagságuk, illetve ennek egyik alapvető eleme, lovagiasságuk megakadályozza, hogy az erőszakosan feljárnkózó hajadonokat kellő eréllyel hessegessék el. Károlyt a Fehér grófnő házassági ajánlata elutasítása után szabályosan fogságban tartja, aki csupán kimenővel távozik társai megsegítésére (akár Lancelot, aki vörös fegyverzetet is kap az időleges szabadság mellé fogva tartója bájos feleségétől, vagy a váltságdíjukat összeszedő magyar rabok), majd igen *melankolikusan*, de visszamegy börtönébe.³⁴

A titoktartás ígérete nem vonatkozik a társadalmilag elismerhető tettekre. A szereplőket még messze nem a Foucault leírta kényszer-kitárulkozás vezeti magánéletük eseményeinek nyilvános közlésére. Joubarde kisasszony kéretlen nyíltsága bizonyára mulattatta a korabeli olvasókat és hallgatókat, a *Károly-regény* szerzője ezért ismétli el (háromszor!) visszautasításának történetét. Az egyik alkalom az, mikor Joubarde Duglose udvarában mindenki füle hallatára számol be szerelmi ajánlatáról és kudarcáról, amit nevetve fogad a közönsége.³⁵ Más helyütt is kiderül, hogy ha a hölgy túl komolyan veszi megmentését, és tüstént feljárnkózik: nem szégyenletes, de a túlzott rámenősséget nevetnivaló esetnek tartják.

Míg a nyílt vallomás, mivel nem szerelmi (illetve csak egyoldalú, s ezzel a humor oldala felé torzul) nem jelenti a titoktartás megsértését, az igazi érzelem kinyilvánítása tiltás alá esik, felfedése (akár a szerelmes, akár kívül-

³³ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 79. – Az utolsó, sietősen oda-biggyesztett kenetes megjegyzés hitelében aligha kételkedhetünk. A standard morált közvetítő *Károly-regény*be az erkölcsvédő egyházi intésekből ennyi jut, míg Antoine de la Sale egy kis remekművének, a burgundi herceg, Jó Fülöp legkisebb hűgának, Agnès de Bourbonnak ajánlott *Le paradis de la reine Sybille* című novellájának ez a fő témája. A főhős a gyönyörök tündérbarlangját hagyja ott, mert megszólal benne a lelkiismeret. Visszatér az evilági időbe, és kikönyörgi a bocsánatot Rómában.

³⁴ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 132; vö. *Les romans de Chrétien de Troyes* III. *Le chevalier de la charrete*, éd. Mario ROQUES, Paris, Champion, 1969, 5432–5501 sorok.

³⁵ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 54.

álló teszi) árulás. A lovagi szerelmeket sokan tudják, észreveszik, bár Satine királynéről többször elmondja a narrátor, hogy mennyire ‘tartotta magát’ a nyilvánosság előtt, csak néhányszor kell figyelmeztetnie Tissure-nek, hogy titkolja el nagy fájdalmát. Károly azért távozik többször is Satine mellől az udvarból, nehogy a rossz nyelvek kikezdjék őket. Valós szerelem nyilvános megvallására a titkos éjjeli találkák négy vagy hat tagból álló társasága keretén kívül egyszer kerül sor a regényben, a vége felé: Satine és Károly fedi fel kapcsolatukat néhány kívülálló lovag előtt. A tét már nem is olyan nagy, mivel Satine peregrinációs fogadalom ürügyén már elhagyta az udvart beginaruhában, azaz súrolja a házastársi hitszegés határát.

A szerelem torzulása, a féltékenység a titoktartás megsértéséhez, az pedig a lovagi–szerelmi értékrend veszélyeztetéséhez vezet: Egy visszautasított leány kis híján Károly vesztét okozza. A már az arab misztikában és később a trubadúrok által szidalmazott gonosznyelvű áruló, kém szerepét betöltő leány észreveszi Károly egyik Satine-nak küldött ajándékát, lemásoltatja, és elhitei a királynéval, hogy ő is részesült hasonló ajándékban. Mivel egy aranyvesszőről van szó, amelyet Károly első hosszabb, búcsúvéten távozásakor hagyott vigasztalásul Satine-nak,³⁶ aki Károly másik ajándék, ezúttal ébenfa vesszejét csókjaival becézi a 42. fejezetben,³⁷ érthető, hogy árulással vádolja Károlyt,³⁸ aki szó nélkül elhagyja a palotát, és Don Quijote-i örvöngésbe kezd. A férjek fejében meg sem fordul a féltékenység,³⁹ a házasság ténye szükségtelenné teszi.

A lovagi mivolt és a szerelem több ízben is ellentétbe kerül a regényben. Amikor Károly a Fehér grófnő eredménytelen házassági ajánlatát követően nem akarja elkövetni azt a tapintatlanságot, hogy leöldösi az udvaroncokat, és inkább aranyozott börtönében marad, akkor más irányú kötelezettségének nem tesz eleget: elhanyagolja Satine királyné, anyja és lovagtársai, sőt felszabadítandó országa iránti feladatait.⁴⁰ Míg Lancelot kénytelen belebocsátkozni minden kínálkozó kalandba, a *Károly-regény*ben akad olyan szituáció, amelyben a hős megválaszthatja: lovagi kötelessége-e vagy sem a szemmel láthatóan üldözött hölgy védelme. Eglantier lovag találkozik egy nemesúrral,

³⁶ *Uo.*, 82.

³⁷ *Uo.*, 129–30.

³⁸ *Uo.*, 147, 155.

³⁹ Csak az igazi szerelmesek között: Satine első gondolata, mikor Károly király-volta nyilvánosan kiderül, az, hogy akkor most hazaindul Magyarországra, és nyilván megházasítja, lásd *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 92. – A 46. fejezetben Satine belebetegszik Károly hűtlenségének gondolatába, mire férje meglátogatja, és előzékenyen érdeklődik hogyléte felől. *Uo.*, 149. A házastársi hűtlenség egyszeri említése a regényben a halálbüntetés előkészületeivel kezdődik: Orenge királynét egy rágalmazó kis híján máglyára juttatja. Az eset a szerzót arra készíti, hogy a lovagkirályi sztereotípiákat kiegészítse a körültekintő igazságszolgáltatásra való figyelmeztetéssel.

⁴⁰ *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 132.

aki éppen egy ló farkához a hajánál fogva odakötözött nőt vonszol az úton. Eglantier kérdőre vonja, mire a lovag, majd a nő is elregéli, hogy szerelmeket döntött romba álnoksággal, például az aranyvessző másolatának átadásával Satine-nak. Erre Eglantier lemond a párbajról, a nőt börtönbe vetik, sőt Duglose királya, akinek Eglantier elmeséli, hogy nem volt kedve ilyen nőt védeni, mosolyogva helybenhagyja döntését.⁴¹ Ez az eset még felfogható kedélyesen, ahogy a Torony lovagjának szerelmi bánatának részletező leírásán is átüt a narrátor humorizáló szándéka: a győztes Károly érvényesíthetné jogait a lovag és szíve hölgye felett, mire boldogtalanságukban „egyik jobbra, másik balra ájult, úgyhogy az ember nem tudta, melyikhez kapjon”. Károly megrója a Torony lovagját, hiszen veszélybe sodorta magát és szerelmét az oktalan párbajra hívásokkal. A Torony lovagja azt válaszolja, hogy éppen a nagy szerelem miatt gondolta úgy, hogy a világ összes lovagjával megküzdene a szeretett nőért.⁴² Károly szíve persze megesik a két hű szerelmesen, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy – mint igazi lovag – elutasító álláspontot foglal el a későbbi századokban Franciaországban oly vérengző „point d'honneur” típusú párviadallal kapcsolatosan.⁴³

A kitartás, a türelem boldogságot terem a regény végén, ha csökkent értékűt is. A Fehér grófnő oly módon nyeri el titok- és kitartása jutalmát, hogy a Károlyhoz leginkább hasonlatos unokaöcs, François lesz a párja. Joubarde pedig, miután Károly mosolyogva elhárítja kéretlen felajánkozását, életnagyságú portrét készített a lovagról, hogy legyen társa:

„Megígérem, hogy soha nem szeretek mást kegyelmeden kívül, és egész életemben emlékezni fogok szépségedre... és hasonlatosságodra képet készítették, olyan nagyot és magasat, mint te vagy: legalább lesz egy barátom, olyan, amilyen!”⁴⁴

A szerző(k) keveri(k) a regény elején fellépő Joubarde-ot és François jóvendőbelijét, de mindkét alak a *Rózsa-regény* tükör motívumának halvány visszfénye. A szerelmesek tükre más, mint *A szerelem művészete*, hibáikat akarja felismertetni velük, valós képük felismerése a helyes útra vezérli őket, míg a torz tükör a szerelmi érzés lényegét veszélyeztetheti.⁴⁵ Egy házasság

⁴¹ *Uo.*, 154–156.

⁴² *Uo.*, 83.

⁴³ A jogi minőségű (istenítélet típusú) párbaj rövidke néhány évtized alatt, M. Monestier megállapítása szerint az itáliai hadjáratok idején, az olasz felfogás hatására került a magánszférába a nemesek elegáns halálmegvetését bizonyítandó, és a 16. században vált a minden sértésre karddal válaszoló, becsületvédő párbajjá a franciáknál; vö. Martin MONESTIER, *Duels*, Paris, Sand, 1991, 97, 103–104, 107.

⁴⁴ *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 51.

⁴⁵ Pascal ANTONIETTI, »C'est là miroirs perilleux«: *Images et miroirs dans Le Roman de la Rose*, *Le Moyen Âge dans la modernité*, Paris, Champion, 1996, 34.

egy alteregóval a valóság és kép hazug (önmagának hazudó) és végleges összekeverését jelenti. Ezen a ponton érhető tetten a regiszterbeli alábbi szállítás, avagy szélesedés – itt válik „hollywoodivá” a *Roman de Messire Charles de Hongrie*, lovagi történetből kalandregénnyé.

A szerelmi szolgálatot tévő udvarlás és házasságra készülés között szövetszerűen különbséget tesz a regény; legnyilvánvalóbb ez például a regény végén: egy leány elmeséli Satine királynénak, hogy mihelyt rájött, hogy az ő szerelmük miatt neki nincs semmi reméltnivalója, más módon próbálta megtartani Károlyt:

„És akkor arra kértem, hogy szeressen, nem mint a hölgyét, mert ebben nem volt módom, hanem mint házasuló szüzet, és megesküdtem, hogy az őiránta érzett szerelemem miatt soha férjhez nem megyek.”⁴⁶

Duglose királya, aki természetes dolognak tartja, hogy a világ legszebb lovagja és frissen megmentett felesége kézen fogva közelednek, megcsókolja, szorosán megöleli Satine-t, és felkiált: „Asszonyom, barátném, Isten hozott! Hála legyen az Úrnak, hogy visszakaphattalak!”⁴⁷ A *recouvrer* szó jelentése inkább *megtalálhattalak, fellelhettelek*; ez, és az a tény, hogy Duglose király módfelett kedvelte a Kék Lovagot,⁴⁸ vazallusi viszonyra utal, azaz arra, hogy a király a lovag kötelességének és mintegy saját tettének tekintette felesége megmentését. Az idős férjek a regény megfelelő pontján, a vége felé vadászbalesetet szenvednek, vagy csak eltűnnek a regényből, módot adva az ifjú feleségük történetét megíró szerzőnek, hogy a plátói lovagi szerelem gyakorlása helyett a házasság révén vezesse őket. Ez pedig óriási változás. Vége az éjjeli találkáknak, vége az intimitásnak. Miután Károly király visszajön az udvarlódulástól fenyegetett Satine megmentésére, nyolc nap telik el, míg végre

„titokban a királyné, a menyasszony szobájába jött, és egyedül [?] találta, csak Romance hercegnő volt vele... A király karjába ölelte, és azt mondta: Hölgyem, barátném és feleségem, adjon neked az Isten jó napot!”⁴⁹

Kissé gyér mondanivalóját az ajtón kívül maradt, de most behívott neimesemberről lévő pazar aranylánccal súlyozta, mire a királyné letérdelt előtte, „amit azelőtt nem szokott tenni”, jegyzi meg a szövegíró, s bár a király tüstént magához emeli, nyilvánvaló, hogy a viszonyok teljesen megváltoztak. Nem javít ezen az sem, hogy Magyarországra térve, hosszú, boldog életük

⁴⁶ *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 158.

⁴⁷ *Uo.*, 36.

⁴⁸ A szerző igénytelen megfogalmazása szerint annyira, hogy „el se hitte, aki látta”; *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 37.

⁴⁹ *Uo.*, 182.

egyik gyümölcse a francia királynak ígért menyasszony lett, és – kevésbé meglepő módon – utódaik hercegek és nagy urak lettek.

A *Károly-regény* magyar vonatkozásai elhanyagolhatóak: a szerző az allegorikus fővároson kívül összesen 3 helyet: egy várost, egy kikötőt és egy Tretine nevű grófságot említ, míg Duglose királyságában nyolc városban időznek a hősök, a kastélyokról nem is beszélve; három Károly-hű férfiúnak van epizód szerepe, míg a Rózsa-rend név szerint ismert 25 lovagja mellett más udvaroncokat, lovagokat, heroldokat is megismerünk. A szerző egy távoli hatalmas birodalmat keresett történetéhez, s ha elsietettnek tartjuk is azt a véleményt, hogy Magyarország alatt Nápoly értendő (mivel a főhős neve is esetleges), bizonyos, hogy a szerző a 14–15. század Magyarországaról annyit közöl csupán (az ország részleges⁵⁰ elfoglalása a betörő eretnek cseh szegények⁵¹ által), amennyit egy anders-i posztókereskedő vagy egy dijoni könyvmásoló is tudhatott. Mivel a fiági elsőszülöttség kérdése az egyke Károly esetében fel sem merül, s trónját egyértelműen bitorlók ragadták el, nem tarthatjuk a művet a (francia) dinasztikus aspirációk tételregényének. A nő-ideál dicsőítése sem foltatlan a *Károly-regény*ben, hiszen – például – a magyar király kegyeibe furakodó Guy mellett a másik álnok áruló egy udvarhölgy. A regény fentebb vizsgált motívumaiból, a narráció sajátosságaiból olyan viszonyokra gondolhatunk, amelyekben „a lovagság kívül kerül az életen, mítosz, rítus, színház lesz belőle”.⁵²

A néha teljesen nyilvánvaló udvari illemtani jelleg, a lovagregény sztereotípiák biztos kezű beépítése a szövegbe, az oktan párba megjelenése, az önismeretre készítő tükör motívum happy end-dé facsarása azt jelzi, hogy a regény a populáris regiszter peremén helyezkedik el. Talán a *devotio moderna* elterjedésének⁵³ tudhatjuk be az azonos szellemiségű elődök, a beginák igen

⁵⁰ *Le roman de messire Charles de Hongrie, i. m.* (1. j.), 166; az országa visszafoglalására induló Károly és kísérete „kevesebb, mint nyolc nap alatt a magyar királyságba ért. És kiszálltak egy kikötőben, melyet Grilloie-nak neveztek, abban az időben ez volt a neve.” Lovon folytatták az utat a kétmérföldnyire, azaz mintegy 8 km-re lévő városig, amelyet „abban az időben, amikor ez volt, Libourne-nak neveztek... Egy kurta óra leforgása alatt Libourne elé értek. A város pedig egyáltalán nem volt még a csehek uralma alatt, és egy nagyúr védelmezte, akit Gautage úrnak neveztek, ez az uraság saját maga [is] nagyúr volt, és földjét a magyar királytól bírta. Amikor megtudta, hogy az ország elveszett, a király és fia iránti nagy szeretete miatt minden földjét odahagyta, hogy ezt a várost védelmezze.”

⁵¹ „Voltak egyfajta emberek, akiket Boismes-nek hívtak, akik azon dolgoztak, hogy tönkretegyék a királyt és az országot, annyira szűkölködtek” (tant qu’ilz avoient peu). *Uo.*, 1.

⁵² ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998, 17.

⁵³ Az új kegyesség popularizálódásának lehetőségéhez Franciaországban a mozgalom atyjának, Geert Groote-nak francia kapcsolatai is hozzájárulhattak amellett, hogy – mint

kedvező megítélését, felfogásuk rudimentumának szerepeltetését a regényben.⁵⁴ A kétféle: testi és spirituális szerelem nem konfliktusos opposíció sem a szereplők elméjében, sem az udvari nép szemében. Károly tökéletes lovag ugyan, szerelme viszont udvari típusú: arról a „házasságon kívüli, kifinomult és szabad választáson alapuló” kapcsolatról van szó, melyet Szabics Imre „szublimált és abszolutizált érzelm”-ként jellemez.⁵⁵ Franciaországban a 15. században a lovagi és udvari kultúra egyre élesebben elvált egymástól, azzal egyidejűleg, hogy a kultúra műhelyei típus szerint és mennyiségileg is megsokszorozódtak. Már a századfordulón versenybe száll a királyi udvar irodalmi-kulturális hegemoniájával a királyok (V. és VI. Károly) öccseinek udvara; a század közepe táján eltérő stílusú udvari élet jött létre az Anjou, Orléans és a burgund hercegek és Valois királyok udvarában. 1401-ben Louis d’Orléans, a költő Charles apja még Rózsa-rendet alapít, igaz, udvara lovagjainak méltó tevékenységét biztosítandó. Anjou hercege, René király 1448-ban alapítja meg a pápa által ellenzett Félhold rendet, és nagy lovagi tornákat finanszíroz, de a korabeli történetírás ritka eseményként és a régi harci erények visszatéréseként dicsőíti a harci játékokat. Egy letűnő korszak dokumentumaként a

Henri Pirenne megállapítja – a flamand és francia kultúra egymásra hatása folyamatosan intenzív volt a 14–15. században – H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, II, Bruxelles, Lamertin, 1908, 445–459. Groote, akinek tollából származik többek között a *Tizenkét begina* szerzője, Ruysbroeck az isteni szeretetről szóló *De septem scalae divini amoris* latin verziója, Párizsban tanult jogot és filozófiát (majd óvta később az ifjak hitét és erkölcsét a párizsi egyetemtől), Avignonban éveken keresztül képviselte szülővárosát, Deventert.

⁵⁴ „Asszonyom, az Istenre kérek, gondolj csak a kínokra, melyeket Teremtőnk valamennyiünkért elszenvedett e világon. Ha erre gondolsz, és ha ezt szívedbe veszed, minden hányattatást, amely lesújt rád, kedvvel fogadsz. És lehet, asszonyom, hogy míg aludtál, valaki erre járt, aki elvitte a gyermeked, hogy táplálja. Higgyed, hogy még jó hírt hallasz felőle. Jöjj házukba, asszonyom, melynek hölgye és főasszonya leszel, és mi mindnyájan szolgálunk neked, amint neked tetszik. A jó begina asszony (bonne damme benigne) annyit beszélt, hogy kedvre derítette a királynét, és elvitte magával,

s kocsiába vette. Visszatért utazásából, amelyre mennie kellett [félbehagyta tervezett utazását?], és a Franchise-házba tértek. Amikor [a királyné] odaérkezett, a hölgyek mind eléje jöttek, és nagy tisztelettel [köszöntötték]. A begina főnökasszony a leg-szebb, gazdagon és jól berendezett szobába helyezte el, és négy kisasszonyt rendelt szolgálatára. És amíg csak a házban volt, a begina asszony és a többiek minden örömmel, tisztelettel és szolgálattal ellátták, amivel csak tudták. Így maradt a királyné a Franchise-házban, ahol minden dologban nagy tiszteletben és szolgálatban volt része, nagyon szép és becsületes életet élt, és a ház [lakói] nagyon szerették. Most elhagyja a történet a királynőt, és visszatér Duglose királyhoz.” *Le roman de messire Charles de Hongrie*, i. m. (1. j.), 4. A második bekezdésben nem a ‘beguigne’, hanem a ‘benigne’ szó jelöli két ízben is a főnökasszonyt, azaz a szerző vagy a másoló ‘jó-asszonyt’ mond.

⁵⁵ SZABICS Imre, *A trubadúrok költészete*, Bp., Balassi, 1995, 39.

lovagság mibenlétét írásban rögzítik a század közepe táján,⁵⁶ de maga René király is udvari szerelmes regényt ír. Az Európa-szerte elismert vitézi ére-nyekkel ékeskedő burgund Jó Fülöp udvaráról Jacques Lemaire véleménye az, hogy egyedülálló harmóniába oldja a lovagi és udvari értékeket.⁵⁷ Charles d’Orléans udvartartásáról közismert, hogy a lovagi tornát szellemi tornává, a szerelmi költészetet pedig olyan szintre szublimálta, hogy nőminta vagy mintahölgy iránti érzelem már nem igazán volt szükséges. A *Károly-regény*, mely az „épületes olvasmányok”, pedagógiai célzatú regények tartalmi és formai jellegzetességeit mutatja, a kultúra valamelyik fenti műhelyének hold-udvarában születhetett.

⁵⁶ René király 1451-es *Livre des Tournois* című munkája a tornarendezés és lebonyolítás kézikönyve, Antoine de la Sale két értekezést is írt a „régí tornákról” és harci tet-tekről, felsorolva például a lovaggá avatás rituális elemeit, a győzelemhez szükséges testi és lelki felkészülés technikáit stb.

⁵⁷ *Les visions de la vie de cour dans la littérature française de la fin du Moyen âge*, 1990-es dok-tori dolgozat a Belga Irodalmi és Nyelvtudományi Királyi Akadémián, [Paris], éd. Klincksieck, s.d. [1994], 183–191, 209–238. Lemaire a francia és burgund stílust szembeállító egyik jellemző példája Georges Chastellain udvari költő feljegyzése francia alattvalók beszélgetéséről: „Ilyen herceg, mint a burgundi, nincs is Franciaországban... Minden nap különféle ünnepségeket, párviadalokat, tornákat, táncos és lovagi parádákat rendeznek a burgund herceg udvarában..., míg mi, akik számosan vagyunk a király udvarában, nem teszünk mást, csak alszunk, eszünk és iszunk, és nem gyakoroljuk a hadi mesterséget.” Jean LEMAIRE, *Illustrations de Gaule*, 1511, 187. Vö. 22. j.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Kanbolhavadászat: Janus Pannonius pajzán epigrammái

„Più parole che fatti, più imitazione che realtà”¹ – így értékelte Remigio Sabbadini Janus Pannonius erotikusnak, pajzánnak, obszcénnek nevezett epigrammáit. A Janus-kutatásban ez a megítélés számtalan érveléssel megtámogatott közmegegyezéssé vált. Mindenki elfogadja, hogy az ilyen epigrammák az iskolához, a tanulmányokhoz kötődnek, közönségük a *studiosa turba*, Janus iskolatársai és mestere, és céljuk a mulattatás.

A fenti konklúziók ismeretében is feltehetjük azonban a kérdést: miért és hogyan integrálódott az ilyen versek írása egy olyan iskola életébe, mint amilyen a Guarinóé volt? Miként fogadta, és miért fogadhatta el Guarino ezeket az epigrammákat ifjú tanítványától? Előadásomban a korábbi kutatásokra támaszkodva erre a kérdésre szeretnék válaszokat megfogalmazni.

A kérdésre, miként kaphattak helyet Janus szemérmetlen epigrammái az életszentségéről híres mester iskolájában, két választ ad szakirodalom.

Az egyik válasz a Beccadelli-vitában tett Guarino-állításokon alapul. Miután Guarino tanítványától, Giovanni Lamolától megkapta a Panormita híres munkáját, a *Hermaphroditus*, 1426 februárjában dicsőítő válaszlevelet írt róla. A *Hermaphroditus* pajzánságát ért kritikák hatására azonban kilenc évvel később, 1435-ben visszakozott, úgy, hogy egy – legalábbis szerinte – eredeti, a dicsőítést számos vonatkozásban relativizáló levélváltozatot kezdett el terjeszteni.

A vita e dokumentuma fontos a szóban forgó Janus-epigrammák vizsgálatakor, de úgy vélem, nem ad elegendő támpontot.

Guarino 1435-ös második levele 12 évvel azelőtt keletkezett, hogy Janus Ferrarában megkezdte tanulmányait. Ezenkívül Janus és Beccadelli viszonya Guarinóhoz nagyon is eltérhetett egymástól. Beccadelli nem tanítványa, hanem elismert pályatársa Guarinónak, nem kell tehát mintegy a tanítómester

¹ Remigio SABBADINI, *Vita di Guarino Veronese*, Genova, Istituto Sordo-Muti, 1891, 142.

szemöldökét lesnie ilyen versek írása közben. Janus esetében viszont fennáll a mester és a tanítvány függősége.

A szakirodalom másik válasza arra az ismert és gyakran idézett Janus-epigrammára támaszkodik, amelyben a tanítvány szól a mesterhez: ez az epigramma talán a pajzán versek egy gyűjteményének elején állt (*Ad Guarinum*, Teleki, ep. 1, 127, a kiemelés tőlem):

Perlegeres nostrum cum forte, Guarine, libellum,
dixisti (ut perhibent): haec ego non doceo.
non haec tu, venerande, doces, Guarine, fatemur,
sed quibus haec fiunt, illa, Guarine, doces.

Az epigramma információja nagyon fontos, mivel megerősíti azt a feltételezést, amely szerint a pajzán epigrammák közege az iskola volt, a tanítás valamiképpen magában foglalta a pajzán epigrammák alkotásának lehetőségét. Nem kaptunk viszont választ arra, miképpen lehetséges ez: változatlanul meg kell válaszolnunk, milyen konvenciókat, műveket, kereteket tartalmaz az iskolai tananyag az ilyen epigrammák alkotásához. Ezen a ponton olyan antik forrásokhoz érdemes fordulnunk, amelyek fontosak voltak az iskola számára.

Ezek a források, úgy tűnik, három területen kínálnak megoldási lehetőségeket. Az egyik ilyen terület a költői életrajz hagyománya, a másik a nevetés, a nevetségesség szerepe a retorikai képzésben, a harmadik pedig a nevetségesség kifejezési lehetőségei a klasszikus retorikában.

Jól ismert a reneszánszkutatásban a késő antik Vergilius-életrajzok meghatározó szerepe. Vergilius életpályáját a humanisták a korunkban *Donatus auctus* címen ismert munkából, illetve a részben Maurus Servius Honoratusnak tulajdonított Vergilius-életrajzból tanulták meg. Más források adalékaival kiegészítve ez az életrajz a költői életpálya egyik fontos mintaképévé vált a középkorban és a reneszánsz korában.² Janus számos kortársánál figyelhető meg, mennyire kötődött a költői életpálya formálása az életrajzok kínálta modellhez.

Az életrajzok Vergiliusa gyerek- és ifjúkorában többek között egy olyan versgyűjteményt ír, amely nagyon is közel áll a pajzán epigrammákhoz: a *Priapei költeményeket*. Ezt a híres versgyűjteményt a mai kutatás nem Vergiliusnak tulajdonítja. A reneszánsz korában azonban a *Priapea*³ a legkorábbi is-

² Az életrajzokról l. Vladimiro ZABUGHIN, *Vergilio nel Rinascimento Italiano da Dante a Torquato Tasso: fortuna – studi – imitazioni – traduzioni e parodie – iconografia*, I–II, Bologna, Zanichelli, 1921–1923, I, 149–167.

³ Frank-Rutger HAUSMANN, *Carmina Priapea = Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, IV, ed. F. Edward CRANZ, Paul Oskar KRISTELLER, Washington, D. C., Catholic University of America, 1980, 423.

mert kézirat másolójától, Giovanni Boccacciótól kezdve a legtöbbször a Vergilius-életmű részének számított, éppen Servius és Donatus tekintélye alapján.⁴ Vergilius műveként hivatkozik a *Priapeára* például Poggio Bracciolini, Giantonio Porcellio de’Pandoni és Galeotto Marzio.⁵

Különösen érdekesek Poggio Bracciolini megerősítő állításai, mert a *Hermaphroditus*hoz kapcsolódnak. Vergilius *Priapeá*járól Poggio a Beccadellinek írott levelében beszél. A pajzánság mentségéül Vergilius példáját hozza fel párhuzamként: *ita et Virgilius adolescens lusit in Priapeia* (így játszadozott Vergilius is sihederkorában a *Priapeában*).⁶ Az *adolescens* szó a klasszikus latinságból örökölt egyik, tágabb jelentésében a meg nem állapodott ifjú ember neve. Az *adolescentia* korában a legnagyobb latin költő példája jogosítja fel humanista utódait arra, hogy ebben a műfajban is versenyre keljenek vele.

A legitimáció tehát adott az iskola hallgatói számára. Kérdés marad azonban, hogy mi a színtere az ilyen epigrammák írásának az iskolán, a nevelési rendszeren belül. A válasz keresése során mindenekelőtt a Guarino-iskola nevelési rendszerének mintáját adó munkához, Quintilianus retorikájához érdemes fordulnunk. Közelebbről a mű ama részéhez, amely a nevetséges-séggel foglalkozik. Ebben Quintilianus beszél a nevetés iskolai tanításának problematikus voltáról, s megoldást is javasol: a lakomák és a mindennapi társalgás alkalmával elhangzó tréfás kötekedések felhasználását (QVINT. inst. 6, 3, 14–16, a kiemelés tőlem):

... accedit difficultati, quod eius rei [sc. risus J. L.] *nulla exercitatio est, nulli praeceptores*. itaque in convivii et sermonibus multi dicaces, quia in hoc usu cottidiano proficimus: oratoria urbanitas rara, nec ex arte propria, sed ad hanc consuetudinem commodata. nihil autem verbat et componi materias in hoc idoneas, ut controversiae permixtis salibus fingerentur, vel res proponi singulas ad iuvenum talem exercitationem. quin ipsae illae (*dicæ* sunt ac vocantur), quas certis diebus festae licentiae dicere solebamus, si paulum adhibita ratione fingerentur aut aliquid in his serium quoque esset admixtum, plurimum poterant utilitatis adferre: quae nunc iuvenum vel sibi ludentium exercitatio est...

⁴ Uo., 425.

⁵ Porcellio: *lusimus, ut quondam prisci fecere poetae: / inque Priapea luserat ante Maro*. PORCELLIUS, *Inchyto militum imperatori ac poetarum deo Sigismundo Pandulfo Malatesta = Trium poetarum elegantissimorum* PORCELLI (?), BASINII, et TREBANI, *Opuscula*, nunc primum diligentia eruditissimi viri Christophori PREUDHOMME Barroducani in lucem aedita, Parisiis, Colinaeus, 1539, 35^v, ll. 77–80; GALEOTTO MARZIO, *De homine* libri duo, Basileae, Frobenius, 1517, passim.

⁶ Antonius Panormita [BECCADELLI], *Hermaphroditus*, ed. Fridericus Carolus FORBERGIUS, Coburgi, Menselii, 1824, 15.

A *dicae*, *dicta* vagy *dicteria* esetében Guarino ráakadhatott arra a lehetőségre, amely az iskolai gyakorlatok körébe emelheti a vergiliusi pajzánságokat. Tudjuk, hogy a Guarino-iskola növendékei képzésük során retorikai előgyakorlatokat (*progymnasmata*) és próbaszónoklatokat készítettek. A *dicterium* bármely korábbi gyakorlatot magában foglalhatja, mivel nem a beszéd felépítését határozza meg, hanem a beszéd szándékolt célját, valamint a tárgy és a kifejezések megválasztását.

Janus a *dicterium* szót Martialist (6, 44, 3) imitálva használja egy epigrammájában, amelyet egy magát ostobának tettető, ám valójában nagyon is agyafúrt udvari bolondra ír (*In Demetrium*, Teleki, ep. 1, 374):

Morio Demetri, nempe intellecta patescit
ars tua: deprenso fallere parce dolo.
Nam sapis, immo equidem plus quam sapis: omnia lustras
tu loca, nec te usquam lauta culina latet.
Mentiris, numos poscis, *dicteria* dicis.
Qui facit haec, non est morio, sed nebulo.

A *dicterium* használatának további példája Macrobius *Saturnaliájá*. A *dicterium* itt a lakoma keretében kap helyet, és az ilyen mondások a rétegeiről, típusairól is kapunk információt. A Saturnalia ünnepéhez, s általában a lakomákhoz illő tréfa (*iocus*) kapja Macrobiusnál a *dictum*, illetve a *dicterium* nevet (MACR. Sat. 2, 1, 14, a kiemelés tőlem):

iocos enim hoc genus veteres nostri *dicta* dicebant. testis idem Cicero qui in libro epistularum ad Cornelium Nepotem secundo sic ait: itaque nostri, cum omnia quae dixissemus dicta essent, quae facete et breviter et acute locuti essemus, ea proprio nomine appellari dicta voluerunt. haec Cicero. Novius vero Pomponiusque iocos non raro *dicteria* nominant.⁷

Az ilyen tréfát, odamondogatás jellemzője, hogy *facete et breviter et acute*, egyszerre szellemesen, röviden és csípősen szól.

A Platón által megformált, többek között Cicero, Gellius, Macrobius által hagyományozott lakoma szokásának újjáélesztése egyidős a humanisták megjelenésével – a humanisták által kialakított történetben az első humanisták között emlegetett Albertino Mussato az úgynevezett páduai asztaltársa-

⁷ Lorenzo Valla Quintilianusában (cod. Parisinus 7723) a dc8e ligatúra található, a margón pedig a „dicte sive dicterie, dicte” jegyzet. M. Fabius QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, ed. Ludwig RADERMACHER, ad. corr. Vinzenz BUCHHEIT, Leipzig, Teubner, 1971, 6, 3, 14–16, 331. Valla jegyzete feltehetően Macrobius alapján készült, s ha igen, példa lehet arra, hogy a korban a két szöveget egybeolvasták, és ebben a szöveggörnyezetben használták.

ság, a *cenacolo Padovano* tagjaként írja verseit.⁸ Természetes tehát, hogy ezek a konvenciók ismertek Guarino iskolájában. Vitaliano Faellához írt 1424-es levelében Guarino felidézi minapi találkozásukat, és a sok dicsérnivaló közt leírja lakomájukat is, amelyen az étel-italnál is fontosabb a *sermo familiaris*, a lakomák legkellemesebb velejárója; Cicerót (fam. 9, 26, 4) idézve olyan vendégek jelennek meg, akik *non multi non delicati non sumptuosi cibi, sed multi ioci*; ilyenek voltak Sókratész lakomái is, mértékletesek, könnyűek, józanok, de ami a nevetést, a szellemességet (*urbanitas*), a régiek felidézését, az erényre sarkallást illeti, bőségesek. A lakomákon megjelennek a fuvalások is, a régiek megfelelő mennyiségben idézett példáit követve.⁹

Az idős Guarino levelezéséből ezek az erényes lakomák is eltűnnek. Éppen a Janus versére írt válaszból ismerjük Guarino mentegetőző elhatárolódását az ifjak lakomáján történő részvételtől (Teleki, ep. 2, 13). A mentegetőzésben szereplő érvelés ugyanakkor beszédes jártasságról tanúskodik: minden életkor a hozzá hasonlóhoz vonzódik, a kifinomultan szellemes ifjúság kerüli az éltesebbek jóváhagyását, az öregek társaságában mind a tréfa, mind a játék lanyhává válik; a zord öregség megzavarhatja a könnyed tréfákat.

A lakoma és az iskola tehát bizonyos életkorban sem a nevelés mintái, sem a kor konvenciói szerint nem áll távol egymástól: együttesen alkotnak egy olyan színteret, amely a *dicterium* keretében lehetővé teszi a leendő Vergiliusok számára az ifjú Vergilius művelte versek utánzását és meghaladását.

Úgy tűnik, az iskolás karakter további következményekkel jár.

Az egyik ilyen következmény az epigrammák felépítésével, szerkezeti kezeivel kapcsolatos. Az epigrammák felépítésében számos rokonságot találunk azokkal a retorikai előgyakorlatokkal, amelyeket Quintilianusnál és a hellénisztikus görög kézikönyvekben, Hermogenésnél és Aphthoniusnál találhatunk. Ezeknek az előgyakorlatoknak a részletes tárgyalására nincs idő, az előadásban csupán néhány példával illusztrálom jelenlétüket Janus pajzán epigrammaiban.

A Quintilianus által ajánlott gyakorlatok egyike a *coniecturalis causa*, valamilyen mitológiai vagy történeti kérdés megválaszolása (Teleki, ep. 1, 144, 308, 45): miért vedlenek le időről időre a kígyók, mikor az emberek megöregedvén meghalnak? miért csillagos az ég? miért rezeg a gólya csőre, holott nem fázik? A *dicteriához* köthetjük a *Quaestio ardua et difficilis* (Meredek és

⁸ SABBADINI, *Vita, i. m.*, 142; Giorgio RONCONI, *Le origini delle dispute umanistiche sulla poesia (Mussato e Petrarca)*, Roma, Bulzoni, 1976, 19. Mussatóról mint az ókoriakkal egyenlő részletességgel tárgyalt első humanista szerzőről I. Sicco POLENTON, *Scriptorum illustrium latinae linguae libri XV/III*, ed. B. L. ULLMAN, Rome, American Academy, 1928, 126–127.

⁹ GUARINO VERONESE, *Epistolario*, raccolto da Remigio SABBADINI, I–III, Venezia, R. Deputazione di Storia Patria, 1915–1919, 1, 259, 405, II, 32–60.

nehéz kérdés) című epigrammát (Teleki, ep. 1, 55), amely a *penis* és a *cunnius* egymás iránti vágyakozását magyarázza:

Cur penem cunnius, cur contra mentula cunnum
 appetat, haec vulgo iudice causa facit:
 cum primos homines uda ex tellure Prometheus
 confinxit, geminum non variavit opus,
 5 membra nec apposuit duplicem dirimentia sexum,
 unde novum posset se reparare genus.
 Mox, cum non aliter naturae iura manerent,
 discrevit propriis corpora bina notis.
 Quippe puellari raptam de pectine carnem
 10 alterius mediis fixit in inguinibus.
 Inde suam partem semper locus ille requirit,
 inde suum semper pars petit illa locum.

Az epigramma a Platón *Lakomájában* található Aristophanés-elbeszélés parafrázisa. Feltételezhető tehát, hogy az epigramma egyszerre őrzi a lakoma és az iskolai gyakorlat hagyományát.

Ugyancsak retorikai előgyakorlat a *locus de testibus et argumentis*, a tanúkra és a bizonyítékokra vonatkozó érvelés eljárásainak gyakorlása. Hét Janus-epigramma sorolható ide (Teleki, ep. 1, 132. 52. 58. 242. 243. 244. 245), s mindegyik a *dictarium* keretében értelmezhető. Vadász Géza és Török László tanulmányaikban gazdagon adatolják a *testis* szó kétértelmű, a ‘tanú’ és a ‘he-re’ jelentésével játszó használatát.¹⁰ Példaként azt az epigrammát hozzuk fel, amelyben a leginkább kiütközik a fenti kétértelműség, s amelyben megjelenik mind a *testis*, mind az *instrumentum* szinonimája révén az *argumentum loci* (*De Ambrosio*, Teleki, ep. 1, 245):

Non instrumento grandi, non testibus amplis
 in causa quicquam proficit Ambrosius.
 Lis sibi cum Thecla est, sed quicquid pondere magno
 proferat Ambrosius, nil nisi Thecla negat.

Az iskolás karakter további következménye az epigrammák átvitt értelmére vonatkozik. Janus epigrammaiban az *obscaenitas*, a nyílt trágárság lehetőségei is használatra kerülnek. Ez azonban epigrammáinak egy része csupán. Számos olyan epigrammája van ezek mellett, amelyekben az *obscaenus*nak tartható állítás az allegória leple alatt rejtőzik, s csak a kifinomult műveltségű, az antik szövegekben kiemelkedően jártas olvasó előtt mutatkozik meg. Ez

¹⁰ Géza VADÁSZ, *Janus Pannonius epigrammái: Műelemzések és magyarázatok*, Bp., Argumentum, 1992, 77–78; László TÖRÖK, *Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában = Klaniczay-emlékötöny: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI, Balassi, 1994, 83–84.

ismét olyan vonás, amely a kiváló iskolázottságnak tulajdonítható. Ami a nevetés felkeltését szolgáló alakzatokat illeti, ezekre a versekre az olyan szónoki alakzatok illenek, mint a kidolgozott, választékos megfogalmazású *facetum*, a jelentés megfejtésével járó élvezetre irányuló *venustum*, a tudós emberekkel folytatott társalgásból származó csiszoltságot rejtő *urbanitas*, a tette-tett komolyságon alapuló *ironia* (vö. QVINT. inst. 6, 3, 18–21).

Az ilyenfajta csiszolt, ugyanakkor szellemes humor a Guarino-iskola sokfelé hirdetett erénye. Ismert és gyakran idézett példa Angelo Decembrio *Politia litterarijā*ból az a jelenet, amelyben Tito Strozza megleckéztet egy bizonyos Palamedest. Palamedes azzal kérkedik, hogy betéve tudja Vergiliust; Tito a dicsekvőt az 1. ecloga 19. sorának folytatására kéri, s ekképpen mondatja ki vele magára a 20. sor első két szavával: *stultus ego*.¹¹

A mondanivaló elrejtése számos Janus-epigrammában megfigyelhető – ismét csak néhány példát idézünk. Ezek az epigrammák a *dictierum* olyan fajtájához tartoznak, amelyekben a rejtett értelmet, egyben a csattanót egy hosszú szöveg, szövegrész ismeretében érthetni meg, s ez a megértés olykor az utalással felidézett szöveg értelmezését is módosítja.

Az egyik példa az Ursula-ciklus legrövidebb verse (*De vulva Ursulae*, Teleki, ep. 1, 321):

Totus devoror Ursulae barathro,
Alcide, nisi subvenis, perivi.

Ha a frazeológiai mintákat tekintjük, az első sort illetően Vadász Gézára hivatkozhatunk, aki rámutatott a *barathrum* szó használatának vergiliusi eredetére és martialisí átértelmezésére, amelyet valószínűleg Janus is követett. A Vergiliusnál (Aen. 8, 245) olvasható *immane barathrum* Martialisnál (3, 81, 1) a *femineum barathrum* kifejezésével kap új értelmet.¹² Martialisra tekinthetünk a második sor olvastán is (5, 49, 13): *si te viderit Alcides, peristi* – így figyelmeztet a római költő egy bizonyos Labienust, aki, akárcsak a mitológiai Géryonés, mindenünnen más képet mutat, oldalt hajas, feje tetején pedig kopasz. A Janus-epigramma allegorikus jelentéséhez azonban érdemes ismernünk Vergilius *Aeneis*ének 8. énekét (185–275), Cacus ott található történetét is. Az *Aeneis* e helyére már Török László és Vadász Géza felhívta a figyelmet, s egyszersmind arra is, hogy az Ursulán gúnyolódó Janus-ciklus egy másik verse (Teleki, ep. 1, 322) közvetlenül is utal erre a történetre.¹³

¹¹ Angelus DECEMBRIUS, *De politia literaria*, Augustae Vindelicorum, Henricus Steynerus, 1540, 108, vö. Vita SABBADINI, *i. m.* (8. j.), 143.

¹² VADÁSZ, *i. m.* (10. j.), 137–138.

¹³ 11–12. *pridem me trepidi, planta eduxere, ministri, / tractus ab Alcida Cacus ut ante fuit.* [a minap a lábamnál húztak ki a remegő szolgálak, ahogy annakelőtte Cacus az Alceus-fi.] Vö. VADÁSZ, *Janus Pannonius epigrammái*, *i. m.* (10. j.), 137–138; TÖRÖK

Pirnát Antal ugyanakkor felhívta a figyelmet egy másik lehetséges allegorikus értelemre, amely a Cacus-történet egészével számol, úgy, ahogyan azt Vergiliustól ismerjük. A Vergiliusnál található történet szerint Cacus, a Vulcanustól származó, éjszínű lángot okádó félemler Héraklés marhái közül, amelyeket Géryonéstól zsákmányolt (gondoljunk vissza az előbb idézett Martialisra), elrabol négyet, és cselből megfordítva, a farkuknál fogva húzza be őket barlangjába. A bőgés hallatán Héraklés fia göcsörtös tölgyfabunkóját (*nodisque gravatum ... robur*)¹⁴ megragadva ront rá a szörnyre – és így tovább. A két sor és a Vergilius-szöveg ilyen egymásra vonatkoztatása egy hosszú Vergilius-szövegrészt forgat ki iskolás értelmezéséből, s tesz nevetségessé.

Erdemes az Ursula-verseket általában, de különösen ezt a verset összevetni a téma Beccadelli-féle feldolgozásaival, amelyeket Janus valószínűleg ismert és fel is használt. Idézzünk egy példát (*Hermaphroditus*, 2, 10, *De poena infernali, quam dat Ursa auctori superstiti*):

Si calor et faetor, stridor quoque sontibus umbris
sint apud infernos ultima poena locos,
ipse ego Tartareas dum vivo perfero poenas:
id mihi supplicium suggerit Ursa triplex.
Nam sibi merdivomum stridit resonatque foramen,
fervet et Ursa femur, putet et Ursa pedes.¹⁵

A Panormita olyan hasonlattal él, amelyben a hasonló és a hasonlított részről részre, explicit módon kapcsolódik egymáshoz. Janus az összefüggő metafora, az allegória alakzatában dolgozza fel a tárgyat. A kétsoros, a felszínen meglehetősen keveset eláruló szöveget csak a régi szerzőkben olvasó tudja értelmezni, a rejtett értelem viszont annál részletesebb.

Hasonló utalás található egy másik Janus-versben (Teleki 348; l. a melléklet 8. sz. szövegét).

Teleki a *pulex* szót *culex*-re (szúnyog) javítja, Vadász Géza megállapítása szerint Vergilius epyllionja, a *Culex* alapján, s így jelenik meg szinte valamennyi kiadásban, többek között a Gianni Toti által fordított pajzán epigramma-válogatásban: „mi ha lesionato tanto che in zanzara mi tramuterei”.¹⁶

László, *Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában* = *Klaniczay- emlékkönyv*, i. m. (10. j.), 84–85.

¹⁴ vö. PRIAP. 9, 9. num tegit Alcides nodosae robora clavae.

¹⁵ A Janus- és Beccadelli-epigrammák kapcsolatáról l. Laura DOLBY, *Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammáiban*, ItK, 96(1992), 323. Hasonló konklúzióra jut Török László, aki egy másik Ursula-epigrammát (Teleki, ep. 1, 306) vet össze Beccadelli 2, 7. epigrammájával: szerinte az epigramma csattanója „Janusnál... nehezebben érthető, ugyanakkor humora vaskosabb, élce pikánsabb”. TÖRÖK, i. m. (13. j.), 86.

¹⁶ JANUS PANNONIUS, *Epigrammi lascivi*, ford., tan. Gianni TOTI, Roma, Fahrenheit 451, 1993¹, 1997², 43. A fordítás felhasználását Sárközi Péter nagylelkű ajándéka tette lehetővé, amelyet ezúton is köszönök.

A változtatás ugyanakkor ellentétes a szöveg hagyománnyal, amely mindenütt a *pulex* (bolha) alakot adja.

Janus ismert olyan *Pulex* című verset, amelyet antik költő, Ovidius művének tartott. A vers, amelyben egy hím bolha különféle tiltott dolgokat művel, megérdemli, hogy teljes terjedelmében idézzük (l. a Függelék szövegét).

Hadd tegyünk itt egy történeti bolhászati kitérőt. Az ál-ovidiusi elégia ismeretéről Janus híres kortársának egy műve is tanúskodik. Az irodalmi ifjúkorát élő Enea Silvio Piccolomini *Historia de Eurialo et Lucretia se amantibus* című leveléről, az *Eurialus és Lucretia* széphistória mintájáról van szó. Az idézendő részben a két szerelmes az egymáshoz jutás nehézségéről ír:

(Lucretia) „Invenire me solam ni fias hyrundo non potes. Altae sunt domus, et aditus custodia clausi.”

(Eurialus) „O utinam fieri possem hyrundo: sed libentius transformari in pulicem vellem, ne mihi fenestram clauderes.”¹⁷

A kifinomult, közvetett utalásokon alapuló, tudós szellemesség a kortársak szemében korántsem volt megvetendő. Filippo Beroaldót idézhetjük, aki a Juvenalisról az 1470-es években Bolognában tartott előadásának bevezetésében a görög komikus és szatirikus művek fölé emeli a római szerzők alkotásait. Szemben a görögökkel, akik számára mindenféle gúnyolódás engedélyezett volt, a rómaiaknak a Tizenkéttáblás törvény fővesztés terhe mellett megtiltja, hogy másokról ilyen verseket írjanak, ezért *involucro verborum fictisque nominibus, subdola ac faceta irrisione*, vagyis burkolt szavakkal és kitalált nevekkal, rejtett és furfangosan szellemes gúnyolódással ostromozták a hibákat.¹⁸

Érdemes azt is figyelembe vennünk, hogy a kevéssel sokat mondás, a rövid célzásokkal felidézett gazdag hagyomány követelménye megtalálható Horatiusnál, az *Ars poeticában* is. A horatiusi *ore rotundo* (ars 323) kifejezést Janus iskolatársa, Galeotto Marzio ebben az értelemben magyarázza *De homine* című munkájában, az O betű magyarázatánál: az O körformája foglalja magába a legtöbb teret, ezért a kifejezést azokra használják, *qui multa paucis exprimunt*, kevéssel sokat fejeznek ki.¹⁹

Ha a versek mesterségbeli kidolgozottsága felől tekintjük, Janus olyan művészi elvárásoknak akart megfelelni, olyan tudással akart versenyre kelni,

¹⁷ AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINEUS, *Historia de Eurialo et Lucretia se amantibus* (epist. 114) = Uő., *Opera quae extant omnia*, Basileae, Henricpetri, 1571, 629; vö. *Eurialus és Lucretia históriája*, 36. vsz., 319–320. sorok, RMKT, XVI. 9.

¹⁸ Philippi BEROALDI *oratio in principio lectionis Iuvenalis* = Karl MÜLLNER, *Reden und Briefe Italienischer Humanisten*, Wien, Holder, 1899 (hasonmáskiadásban, Barbara GERL készítette bevezetéssel, mutatókkal és bibliográfiákkal ellátva: München, Fink, 1970), 62–63.

¹⁹ GALEOTTO MARZIO, *De homine*, i. m. (5. j.), f. 60^r.

amelyet az antik szerzők az antikoktól ismert értékek szerint csodált, s ezt a tudást többek között a pajzán epigrammák írásával akarta megszerezni.

Feltehetően azt is tudta, hogy egy idő után illik felhagynia azok ilyen célú gyakorlásával. Az előadás elején szóltunk arról, hogy Guarino 1435-ben kiigazítja a Beccadelli *Hermaphroditus*-át dicsőítő levél közkézen forgó, s a levél-író ellen is felhasználható változatát. Az új változat egyik betoldása szerint Guarino reméli, hogy Beccadelli otthagyja a gyermeki játszadozást, s a komoly férfikorhoz illő munkákhoz fordul:

... ut ad res viro dignas et virtutis opera stilus ipse vertatur et quasi »relictis nucibus« (PERS. 1, 10.) sumpta virili toga dignitati laudi et honori serviat... Haec aetas alios exigit mores; tempus fuit iocandi tempus instat seria loquendi serioque vivendi. Suade amico utrique communi ut Virgilianum iam servet illud: »Claudite iam rivos pueri, sat prata biberunt« (VERG. ecl. 3, 111.)²⁰

Ezeket az előírásokat követve hagyott fel – legalább egy időre – Janus is a *dicterium*okkal, s ezért fogott bele az egyre nagyobb szabású epikus művek megírásába, számos modern kutatójának bánatára.

Függelék

PS-OVIDIUS, *Elegia de pulice* = *Poetae Latini minores*, I–VII, ed. LEMAIRE, Nicolaus Eligius, Parisiis, 1826, VII, 275–277.

Parve pulex et amara lues, inimica puellis,
 carmine quo fungar in tua facta ferox?
 Tu laceras corpus tenerum, durissime, morsu;
 cuius quum fuerit plena cruore cutis,
 5 emittis maculas nigro de corpore fuscas,
 laevia membra quibus commaculata rigent.
 Dumque tuum lateri rostrum defigis acutum,
 cogitur e somno surgere virgo gravi.
 Perque sinus erras; tibi pervia caetera membra;
 10 is quocumque placet; nil tibi, saeve, latet.
 Ah! piget, et dicam, quum strata puella recumbit,
 tu femur avellis, cruraque aperta subis.
 Ausus es interdum per membra libidinis ire,
 et turbare locis gaudia nata suis.

²⁰ GUARINO, *Epistolario*, op. cit., 1, 346*, 703–704; II, 50–52, 54–56.

- 15 Dispeream, nisi iam cupiam fieri meus hostis,
 promptior ut fieret ad mea vota via.
 Si sineret natura mihi, quo verterer in te,
 et quod sum natus, posse redire daret:
 Vel si carminibus possem mutarier ullis,
 20 carminibus fierem ad mea vota pulex:
 aut medicaminibus, si plus medicamina possunt,
 vellem naturae iura novare meae.
 Carmina Medae, vel quid medicamina Circes
 contulerint, res est notificata satis.
 25 His ego mutatus, si sic mutabilis essem,
 haererem in tunicae margine virgineae.
 Inde means per crura meae sub veste puellae,
 ad loca, quae vellem, me cito subríperem.
 Cumque illa dudum, laedens nil ipse, cubarem,
 30 donec de pulice rursus homo fierem.
 Sed si forte novis virgo perterrita monstiris,
 exciret famulos ad mea vincla suos;
 aut lenita meis precibus succumberet illa,
 aut mox ex homine verterer in pulicem.
 35 Rursus mutatus, fundensque precamina mille,
 accirem cunctos in mea vota Deos;
 illam tum precibus, vel vi superator haberem,
 et iam nil mallet, quam sibi me socium.

- Pöttöm bolha, keserves kór, lányok veszedelme,
 mily dalban zengjem tetteidet, te galád?
 Zsenge a test, mit szétmarcangolsz durva csipéssel,
 melytől a meggyűlt vér duzzad a bőre alatt,
 5 Éjszín testedből szurkos szutykod belövelled,
 s megfertőződ, hogy duzzad a balga tag ott
 Hogyha hegyes fullánkoddal megszúrod a véknyát,
 mély álmából a szűz kénytelenül felalél.
 Keblein is járkálsz, mászhatsz mindenfele testén,
 10 dúvad kedved előtt nincs ami rejtve marad.
 Ah, szégyen, de bizony, ha a lány nyújtózva hanyatt dől,
 széttárod lábát, s combjai közt beosonsz.
 Néha a vágyak fészékében mászkálsz te merészen,
 és a nyomodban már támad a gerjedelem.
 15 Vesszek el! én bizony ellenségem lenni szeretnék,
 így tán könnyű út nyílna a vágyam előtt.
 Hogyha a természet túrné, hogy mint te, olyanná

váljak, majd ismét hogy legyek újra magam,
vagy ha varázsénektől válnék más alakúvá,
20 és bővölne legott bolha alakra a dal,
vagy ha varázsszerrel, ha netán még jobb a varázsszer,
változtathatnám át született alakom
(Medea és a varázsének, Kirké s a varázsszer:
ismeretes, mindez mennyit is ért valaha),
25 s átváltozhatnék, amivé változni akarnék,
testem a szűz ingén csüngene már odalenn.
Innen a lány lábán a ruhája alatt felosonnék,
s gyorsan megbújnék ott, ahol én akarok,
aztán mit sem sértve kicsinykét ott lehevernék,
30 majd ember lennék újra a bolha helyén.
Ám a sosem volt szörnytől hogyha riadna a lányka,
s – fogják meg! – verné már föl a szolgahadat,
vagy könyörögnék, míg enyhülne akármire készen,
vagy megbolhulnék, s tűnne az emberi lény.
35 Átváltozva megint, és ontva ezernyi könyörgést,
egy szálíg tanuul híva az isteneket,
kéréssel, vagy erő erejével lenne enyém, s már
másra se vágyna talán, csak hogy a párja legyek.

BARTÓK ISTVÁN

Vita a nők ember voltáról a 16. században

„Forgassuk fel az egész szent írást, egy részben sem találjuk, hogy az Asszony embernek nevezetnék, a’ mi leg több, ‘s fel-található, ez az, hogy ő az ember’ segítségének neveztetik: De, hiszem a’ kalapáts-is segítése a’ kováts-nak, hát ezért kováts-é ez? A’ toll segítése az írónak, de ezért nem Író-deák; vagy az olló, melly valóban segítése a’ szabónak, hát szabó-é? Ilyenképpen az Asszony-is segítése az embernek, de ő azért nem ember.” Az idézet egy 1783-ban megjelent magyar nyomtatványból való, amelyre később még vizsgatérlek.¹

Mi hát a helyzet valójában? Vajon emberek-e a nők vagy sem? A kérdést sokszor tárgyalták. A kapcsolódó irodalom jellemző vonulata egy olyan Európa-szerte elterjedt érvelés- és cáfolatsorozat, amelyik egy 16. század végi, Wittenbergből kiinduló vitára vezethető vissza. Mint majd látni fogjuk, a téma szorosan összefügg a férfi–nő kapcsolattal, hiszen a problémakör elvi alapjait érinti. A két nem viszonyának megítélését, a szerelem mibenlétének tudományos magyarázatát alapvetően befolyásolja a vitázók álláspontja. Dolgozatom első részében a vita kibontakozását vázolom, majd röviden szólok arról a magyar változatról, amelyikből bevezetésként idéztem. Végül visszatérek a wittenbergi vitára, és ismertetem néhány tanulságos pontját. A kiragadott részletek alapján szeretném bemutatni a briliáns érveléstechnikát; szerény fordításomban megpróbálom érzékeltetni a vita fennkölt stílusát, a kor legműveltebbjeinek választékos szóhasználatát is.

1595 januárjának első napjaiban Wittenbergben megjelent egy kiadvány, a szerző és a kiadó neve nélkül. A füzetke címe: *Disputatio nova contra Mulieres*,

¹ *Meg-Mutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek.* Az Írásból és a józan okoskodásból Nap-fényre hozatott, Nyomtatattott 1783. Esztendőben, 4. Említi NÉMETH S. Katalin: *Protestáns erdélyi irodalom a XVIII. század közepén (Bethlen Kata irodalmi környezete)*, Kandidátusi értekezés, Bp., 1987, kézirat, 70. A kiadványra Németh S. Katalin mellett Szentmártoni Szabó Géza is felhívta figyelmemet; mindkettőjüknek köszönöm.

*Qua probantur eas homines non esse.*² Írójának kiléte a kortársak számára homályban maradt, később derült fény a titokra. A szerző Valens Acidalius, a jeles német humanista, a neolatin költészet képviselője. Érdeemes röviden felidézni életének, pályafutásának legfontosabb mozzanatait.

Brandenburgban született, 1567-ben. Sokáig élt Itáliában, a padovai és a bolognai egyetemen tanult, majd orvosi és filozófia doktorátussal tért haza. Boroszlóban telepedett le, a város szolgálatában vállalt hivatalokat. Kiterjedt levelezése maradt fenn. Nemcsak a két olasz egyetem vezető személyiségei tartoztak levelezőpartnerei közé, hanem például Justus Lipsius és Forgách Mihály is. Kortársai elsősorban filológusként tisztelték, klasszikus szerzőket adott ki és magyarázott. Saját versei halála után jelentek meg, 1603-ban.

Neoplatonista képzést kapott, ennek következménye az az életforma és életfelfogás, amelyikben a nőknek semmi keresnivalójuk sincs, a művelt hetérák és az udvari dámák kivételével, akiknek az idealizált képét Castiglione rajzolta meg *Az udvari ember*ben. Acidalius tagja volt a boroszlói Hortus Scholzii-társaságnak, amelynek tevékenységében férfiak és nők egyenrangú partnereként vettek részt.

1594 végén Acidalius adósságba keveredett: a kiadójának, Heinrich Osthausennak tartozott. Törlesztés fejében felajánlotta egy kéziratát, amelyet – mint levelezéséből tudni lehet – eredetileg nem a nyilvánosságnak szánt; pusztán saját maga és barátai szórakoztatására írta, a korabeli teológiai viták paródiájaként. Egyetlen példányban létezett, ezt adogatták kézről kézre ismerősei. Ez volt a *Disputatio*.

A kiadó meglátta benne az üzletet, és kinyomtatta, mégpedig névtelenül, mert meg akarta kímélni Acidaliust – és nyilván saját magát is – a várható következményektől. Osthausen sejtése bevált, a kiadvány óriási botrányt kavart. Szerzője néhány hónappal élte túl a megjelenést: Neissében, 1595. május 25-én halt meg. A legenda szerint összefüggés van a *Disputatio* és a szerző hirtelen halála között. Acidalius elméje elborult, és egy roham végzett vele.³

A *Disputatio* 51 tézisből áll. Az első három és az utolsó a keret, a közbülső 47 sorolja fel azokat a „meggyőzőhetetlen bizonyságokat”, amelyek alátámasztják az értekezés mondandóját, tudniillik, hogy a nők nem emberek. Ebből az is következik, hogy Krisztus nem értük szenvedett, így őket nem is váltotta meg. Az érvelés néhány pontjára és azok cáfolatára, mint ígértem,

² *Disputatio nova contra Mulieres, Qua probantur eas homines non esse*, Anno M. C. XCV. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban: M: Re 288 (10).

³ *Ob die Weiber Menschen seyn, oder nicht?* Hrsg. Elisabeth GÖSSMANN, Archiv für philosophie- und theologisches geschichtliche Frauenforschung, 4, München, 1988. – Valens Acidaliusról: Jörg JUNGMEYER bevezető tanulmánya, 50–51. Vö. TARNAI Andor posztumusz tanulmányával: *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997, 464.

még kitérek. Előbb azonban vázolom Acidalius valódi szándékát és a vita kibontakozását, alakulását.

Bevezetésként Acidalius elmondja: értekezéséhez a teológiai vitákból vette a példát. Vannak ugyanis, akik azt bizonygatják, hogy Jézus és a Szentlélek nem isteni személyek – ő pedig azt mutatja meg, hogy a nők nem emberek. Azoknak a módszerét fogja követni, akik Krisztus istenségét tagadják: ő is a Szentírásból bizonyítja a maga igazát, mégpedig a példaképeitől ellesett interpretációs módszerrel. Hiszen csak az ostoba tömeg ítél a közvélekedés alapján; a tudósok tisztában vannak vele, hogy csakis azt szabad elhinni, amit a Szentírás egyértelműen kimond. Ott pedig sehol nincs leírva, hogy a nők emberek.⁴

Utolsó tézisében Acidalius semmi kétséget nem hagy művének valódi célja felől. Ha esetleg nem sikerült volna bebizonyítani, hogy a nők nem emberek, azt azért mégis a világ elé tárta, hogy korának eretnekei, különösen az anabaptisták és a pápisták, hogyan magyarázzák a Szentírást, milyen módszerekkel próbálják igazolni elátkozott tanaikat.⁵

⁴ I. Cum in Samaritia, ut in campo omnis licentiae, liberum sit credere & docere, JESUM CHRISTUM Filium Dei Salvatorem & Redemptorem animarum nostrarum, una cum Spiritu Sancto non esse Deum, licebit opinor etiam mihi credere, quod multo minus est, mulieres scilicet non esse Homines, & quod inde sequitur. Christum ergo pro iis non esse passum, nec eas salvari. Si enim non solum in hoc regno tolerantur, sed etiam a magnatibus praemiis afficiuntur, qui blasphemant Creatorem, cur ego exilium aut supplicium timere debeo, qui simpliciter convicior creaturam? Praesertim cum eo modo ex Sacris literis probare possim, mulierem non esse hominem, quo illi probant Christum non esse Deum.

II. Exhorrescent hic sine dubio omnes Lectores, & sine mora, antequam malum longius serpat, me dignum judicabunt, qui ipse cum Thesibus his meis ardeam: sed si isti lectores rem non ex opinione, ut vulgus, sed ex Veritate, ut Philosophi, & existimare & ἀνευ παθόν ponderare voluerunt, nullum profecto invenient causam, cur mihi debeant jure succensere.

III. Si enim sunt Catholici, sinceritati meae ignoscent, potius quam irascantur, quod ego haereticus, posito hoc principio. Nihil esse credendum, nisi quod is Sacris literis expressum sit, nec mulierem hominem esse credam, cum & hoc nusquam extet, si sunt sectarii; impudentissimi sunt nebulones, quod me execrantur quem genuerunt, & a quibus hoc principium didici. Hoc certe efficiam, aut propriam doctrinam abnegare, aut mihi assentiri. Sequar enim haec mea haeresi eandem scripturas interpretandi methodum, quam illi sequuntur in suis. *Disputatio nova contra Mulieres, Qua probantur eas homines non esse, i. m. (2. j.), A2r–v.*

⁵ L I. Probavi, opinor, quinquaginta invictissimis sacrarum literarum testimoniis, mulierem non esse hominem, nec eam salvari. Quod si non effeci, ostendi tamen universo mundo, quomodo hujus temporis haeretici, & praesertim Anabaptistae, & Papistae sacram soleant explicare scripturam, & qua utantur methodo, ad stabilienda sua execranda dogmata, prudenti satis, imprudentes autem mulierculas oratas volo,

A reakciókból kitűnik, hogy a kortársak nem értékelték sem a parodisztikus szándékot, sem a szerző iróniáját. A *Disputatio* megjelenése után néhány nappal, január 12-én a wittenbergi egyetem teológiai karának előjárói egy füzetecskét adtak ki a tanulóifjúság figyelmeztetésére.⁶ Az *Admonitio* összeállító⁷ a *Disputatio* ismeretlen szerzőjét egyszerűen mocskos kutyának nevezik. Mert akár komolyan gondolta, amit összehordott, akár csak viccelt, munkája mindenképpen elvetemültség és gyalázat. Istentelen dolog ugyanis, ha valaki a legszentebb hitigazságok kiforgatásával űz tréfát, és így fitogtatja leleményességét.⁸ Ezért tartják szükségesnek figyelmeztetni az egyetemi ifjúságot, hogy ne vásároljanak a hamar elhíresült ördögi kiadványból, ne olvassák, ne adják tovább másoknak, és ha van belőle példányuk, haladéktalanul semmisítsék meg. Ellenkező esetben nagy baj lesz.⁹

A szerzők kiemelnek néhány elfogadhatatlan állítást, amelyeket rögvest meg is cáfolnak, majd megemlítik, hogy az ellenérvek felsorolásánál hasznosabb lenne, ha a *Disputatio* íróját villám sújtaná agyon.¹⁰ Végezetül Krisztus

ut me pristina sua benevolentia & amore complectantur, quod si noluerint, pereant bestiae in secula seculorum. Satis gloriae & ex hoc tractatu habeo, quod imposterum more aliorum, haereticus sim futurus, si non bonae famae, tamen magnae. *Disputatio nova contra Mulieres, Qua probantur eas homines non esse, i. m. (2. j.), C4v.*

⁶ *Admonitio Theologicae Facultatis in Academia Witebergensi, ad Scholasticam Juventutem, de libello famoso & blasphemio recens sparso, cujus titulus est: Disputatio nova contra mulieres, Qua ostenditur, eas homines non esse, Witebergae Excudebat Vidua Matthaei Welaci, Anno M. D. XCV. HAB: 52. 3. Rhetorica (11a).*

⁷ Decanus, Senior et Professores Theologicae Facultatis in Academia Witebergensi, *Admonitio, i. m. (6. j.), B2r.*

⁸ Conatur autem impurus iste canis ostendere, non solum quod mulieres homines non sint, sed et alia longe tetriora. Sive ioco id faciat, sive serio, nihil est coram Deo discriminis: cum nefarium sit de fidei capitibus Academicorum in modum ἀμφοτεριζεν: impium porro et flagitiosum, velle perrisum iocumque torquere scripturas sacras ad eiusmodi struenda paradoxa, quae adorandae Trinitatis articulum, quae Deitatem Salvatoris Christi, quae humanam ipsius ex homine nativitatem [...]

Qui in his tam arduis, tamque divinis et transcoelestibus rebus lusum ingenii sui ostentare, et sempiternae salutis hominum mysteria Pyrrhonorum in modum ridere, caeterisque farinae huius illusoribus deridenda propinare satagit: ne is ad prodigium usque impius omnique timore Dei penitissime vacuus sit oportet. *Admonitio, i. m. (6. j.), A2r.*

⁹ [...] idcirco necessarium esse duximus, praemonere scholasticam iuventutem, ne libellum istum plusquam famosum planeque Diabolicum emant, legantve, neve aliis legendum communicent: sed potius exemplaria, si qua habent, supprimant et aboleant. Quantum enim chaos impietatum libello eo contineatur, vix ulla oratione satis explicari potest. *Admonitio, i. m. (6. j.), A2v.*

¹⁰ Verum sit finis blasphemiarum, quae fulmine potius, quam calamo refutanda sunt: imo quas nudis verbis recitare est refutare. *Admonitio, i. m. (6. j.), A4r.*

szavaira emlékeztetnek: minden hivalkodó szóért, amit beszélnek az emberek, számot adnak majd az ítélet napján.¹¹

A *Disputatio* híre és az azt kísérő felháborodás hamar túljutott Wittenberg határain. Az *Admonitio* megjelenése után egy héttel, január 19-én kelt a lipcsei teológiai kar vezetőinek *Refutatioja*,¹² amelyben a tanulók figyelmeztetése mellett ugyancsak teret szánnak a *Disputatio* cáfolatának. A szerzőt megszállott lényként említik; nem merik embernek nevezni, hiszen aligha valószínű, hogy emberi anya szülte volna. Talán a létezés átmeneti állapotát képviseli az emberi és a szellemi világ között; valami hibrid lehet, bizonyára a Sátán származéka. Megbocsáthatatlannak tartják, hogy az antitrinitáriusok és anabaptisták módszereivel él, és ezt nem is átalja gyalázatos irományának elején nyíltan bevallani.¹³ Befejezésül kifejtik abbéli meggyőződésüket, hogy a *Disputatio* valódi szerzője maga a Sátán, aki nyilván tollba mondta teremtményének a sok szörnyűséget. Ezért figyelmeztetnek mindenkit, akiben legalább egy szikrányi józan ész pislákol, hogy ne csak ne olvassák ezt a veszedelmes értekezést, hanem ha egy példány a kezükbe kerül, azonnal dobják a tűzbe, mint ördögi elmeszüleményt.¹⁴

¹¹ Memores simus gravissimae sententiae Christi: Dico vobis, quod de unoquoque verbo ocioso, quod locuti sunt homines, redditori sunt rationem in die iudicii. Matth. 12. *Admonitio*, i. m. (6. j.), B2r.

¹² *Refutatio Opposita ἀνωνυμῶν αὐτοῦ τῆς ἑσῆς, quibus humanam naturam foeminei sexus impugnat, in qua praecipuae calumniae huius mendacis spiritus refutantur, quae sit illius intentio ostenditur, et studiosi pietatis omnesque Christiani monentur, ut sibi caveant a tam Diabolico scripto. Concinnata a Collegio studii Theologici Lipsensis, Anno M. D. XCV.* Lipsiae, Excudebat Abraham Lamberg. HAB: 52. 3. Rhetorica (14).

¹³ Atque hoc, quomodo dictum est, propositum fuisse huic fanatico spiritui (non enim ausim hominem dicere, qui homine matre non sit editus in lucem, forte tertium quiddam existens inter hominem et spiritum, hybridae similis, et infelix Satanae propago) statim in vestibulo vanissimarum nugarum suarum, non obscure patefacit, suo se indicio, veluti forex, prodens, quando rationes, quibus Orthodoxi blasphemias Antitrinitariorum et Anabaptistarum aeternam Trinitatem et Divinitatem Filii Dei impugnantium, refutant, iis facit similes, quae pro foemineo sexu hominum generi annumerando, ab ipso Sophistice afferuntur, quas sicut ipse exhibilat, exagitat et nullius momenti aestimat: ita eiusdem valoris esse innuit, quae pro aeterna Trinitate et Christi divinitate adducuntur a nobis argumenta. Atque inde nemini est obscurum, ipsi non hoc principaliter fuisse propositum, ut miseris mulierculas e censu hominum exautoraret, sed Filium Dei e sanctis Trinitatis folio, quantum in se deturbaret. Namque huc tendit, ut huius argumenti tam absurdi tractatione ostendet, nos veris destitui fundamentis e sacra scriptura petitis, quibus aeternam Trinitatem et Christi Deitatem probemur. *Refutatio*, i. m. (12. j.), A2v–A3r.

¹⁴ Quae cum ita habeant, et nunc constet quis sit ὁ ἄνθρωπος huius scripti author, Satan nimirum ipse, quo dictante tales blasphemias et impudentes calumnias ac criminationes excipit, et in publicum mittere, qui ei suam locavit operam, nequiter spargit: hortamur studio pietatis & honestis literis deditam iuventutem, et omnes in quibus est aliquid sanae mentis, ut non modo abstineant a lectione tam perniciosi tractatus,

Egy hónap sem telt el, február 10-én kelt a *Disputatio* legalaposabb cáfolata. Simon Gediccus, a lipcsei egyetemen a héber nyelv professzora, hallei vezető lelkész tézistről tézisre haladva kelt az asszonyi nem védelmére, igyekezvén porrá zúzni a számára ismeretlen szerző érveit.¹⁵ Egyszersmind azt is bebizonyítja, hogy éppen a *Disputatio* íróját nem lehet embernek tekinteni.

A későbbiek során Acidalius *Disputatióját* Gediccus *Defensiójával* együtt adták ki, ez lett az alapja a témához kapcsolódó számos latin és nemzeti nyelvű változatnak.¹⁶ Ismeretes például egy német nyelvű katolikus átdolgozás, amelyben Endres testvér, egy bencés szerzetes vitatkozik a jezsuita Eugenius atyával. Az előbbi képviseli Acidalius, az utóbbi Gediccus nézeteit.¹⁷

Az újabb és újabb változatok révén a vita anyaga Európa-szerte elterjedt. Népszerűségére jellemző, hogy a nyomtatott kiadások mellett kéziratos másolatok is fennmaradtak.¹⁸ A teológiai indíttatású indulatok lassan elcsitultak, egyre inkább a szórakoztató vonások kerültek előtérbe. A témával kapcsolatban felhozható érvek és ellenérvek a satirikus irodalom részévé váltak.

Mint már a bevezetőben is utaltam rá, a vitának magyar változata is van. Az idézett *Meg-Mutatás* szerző és kiadási hely nélkül jelent meg, a füzetke

memores illius, quod ex Menandro citat Apostolus: Corruptum bonos mores colloquia prava: verumetiam ubicunque illum inveniunt, opprimant, et Vulcano tradant, ne in manus et conspectum piorum hominum veniat, hic sole et lectione indiginus et diabolicus foetus: ut ita sexui muliebri sua restituatur dignitas, qua a Deo ornatus est [...] *Refutatio*, i. m. (12. j.), B2v.

¹⁵ *Defensio sexus muliebris, Opposita futilissimae disputationi recens editae, qua supresso authoris & typographi nomine, blaspheme contenditur, Mulieres homines non esse. Simon Gediccus Sacrosanctae Theol. Doct. et c.* 1595. Lipsiae, Imprimebat Michael Lantzenberger. HAB: 52. 3. Rhetorica (11).

¹⁶ Egy kiadáscsoport: *Disputatio perijunda, Qua Anonymus probare nititur Mulieres Homines non esse: cui opposita est Simonis Gedicii [...] Defensio sexus Muliebris*, Hagae Comitum, 1638, 1641, 1644.

¹⁷ *Gründ- und probierliche Beschreibung [...] Belagend die frag, Ob die Weiber Menschen seyn, oder nicht?*, 1618. Az 1660-as kiadás szövege megtalálható GÖSSMANN idézett összeállításában. Vö. NÉMETH S. Katalin, i. m. (1. j.), 70.

¹⁸ Egy kéziratos másolatot Németországban bekötötték abba a kolligátumba, amelyik – más kiadványok társaságában – a vita nyomtatott dokumentumait gyűjti egybe: HAB: 52. 3. Rhetorica (10). Köszönettel tartozom Dományházi Editnek, aki felhívta a figyelmet két kéziratra, amelyek a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fililáléjának könyvtárában, az unitárius gyűjteményben találhatók: *Disputatio perijunda Qua Anonymus probare nititur Mulieres Homines non esse*, 1595, jelzete: MsU 189B; *Disputatio Nova Contra Mulieres Qua probatur eas Homines non esse*, Claudiopoli, 1781, jelzete: MsU 721. A kérdéshez kapcsolódó művekről a magyar ponyvairodalomban lásd még: POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., 1978, 187–195; TRÓCSÁNYI Zoltán, *Régi világ, furcsa világ. Emlékek, életképek, kuriózumok a magyar múltból*, kiad. PÓK Lajos, Bp., 1958, 333–337.

mindössze 16 lap. Nyolc „meg-mutatás” sorakoztatja fel azokat az érveket, amelyek bizonyítani hivatottak a cím állítását, mely szerint „az asszonyi személyek nem emberek”. Ezek után következnek az „asszonyoknak közbevetési”: mégpedig egy serfőzőné, egy doktorné, egy vendégfogadósne, „egy igen éles eszű tekintetes Asszonyság”, „egy tudós káfé-főzőné”, végezetül egy „fő tudományú Professorné” ellenérvei. Természetesen nem lehet az övék az utolsó szó: minden közbevetést egy-egy „meg-fejtés” követ, megcáfolva az asszonyokat.

A 18. század végi magyar nyomtatványból kitűnik, hogy a kényes téma fejtegetése a régi argumentumok ismételtetése mellett alkalmat kínált a kortársakon való csipkelődésre is. Az ismeretlen szerző egy helyen amellett érvel, hogy „az Asszonyok nem egyebek, hanem embereket emésztő állatok”. Párizs, Nagy Sándor, Sámson, Holofernész és Salamon vesztét is nők okozták. A klasszikus elretentő példák mellett a szerző utal „a Tekintetes G. úr” és „F. kortsmárosné” esetére is. A korabeli olvasók bizonyára tudták, kikre kell gondolniuk.¹⁹ A kiadvány egyébként nem maradt visszhang nélkül: Ányos Pál felelt rá *Egy kis asszonynak levele a kedveséhez* című írásában.²⁰

Visszatérve a 16. század végéhez, Valens Acidaliushoz és Simon Gedicushoz: vitájukban megtalálható az 1783-as magyar kiadvány sok gondolatának forrása. Így például a bevezetőmben idézett soroké is, amelyek szerint ha a kalapács nem kovács, a tű nem szabó, a penna nem írődeák, akkor a nő sem ember.

Efölötti felháborodásában Gediccus bűzölgő árnyékszéknek titulálja vita-partnerét, mivel a női nemet mocskoló szavait csak az ürülékhez lehet hasonlítani. Majd kifejti, mit jelent valójában a segítőtárs: a nő férjének egyenrangú partnere, hűségesen kitart mellette, fontos szerepet vállal a ház és a család irányításában.²¹

A lipcsei hebraista többször is nyelvészeti alapon cáfolja ellenfele érveit. Acidalius értelmezésében Isten Ádámnak mondta, hogy uralkodni fog minden állat fölött. Mivel pedig a férfi az asszonynak is parancsol, természetesen a nő is az állatok közé sorolandó. Gediccus viszont rámutat: a héber szó-

¹⁹ *Meg-Mutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek, i. m.* (1. j.), 9.

²⁰ NÉMETH S. Katalin, *i. m.* (1. j.), 259.

²¹ Acidalius: *Mulier dicitur adiutorium viri, seu caussa procreationis instrumentalis. Ut autem malleus non faber, acus non est sartor, penna non est scriptor: Sic nec mulier homo.*

Gediccus: *Spurcissima latrina, tun' audes sexum foemineum tam merdosus verbis aspergere? Mulier est auxilium viri, id est, veluti alter ipse, accommodum ipsi adiutorium, quae cum ipso semper conversetur, quae non ubi conceperit, marem deserat, quod bestiae pleraquae; faciunt, sed quae una cum ipso regat domum & totam familiam. Defensio, i. m.* (15. j.), B1r.

vegen az uralkodást jelentő kifejezés többes számban áll, tehát egyaránt vonatkozik Ádámra és Évára, azaz az egész emberi nemre, férfiakra és nőkre is.

– Te pedig – fordul vitapartneréhez a tudós professzor –, azt hiszem, még a vadállat nevezetét sem érdemled meg, mert még annál is sokkal alávalóbb fajzat vagy. Mert két különböző nemű állat magához hasonló utódot hoz létre, míg te, nyomorult tréfacsináló, valami gyalázatos fajtalanság gyümölcse vagy, és igencsak messze kerültél az emberi nemtől.²²

„Engedjétek hozzám a kisdedeket, mert az ilyeneké a mennyek országa” – ez újabb bizonyíték Acidalius számára. A Vulgata „pueros” szava ugyanis fiúkat jelent, tehát lányokról nincs szó ebben az összefüggésben. Nyilván azért nem akarták az apostolok, hogy az anyák Jézushoz vigyék gyermekeiket, mert lányok is voltak közöttük.

Geddicus az evangélium görög szövegére hivatkozik, ahol a „παῖς” mindkét nembeli gyermeket jelent.²³

Egy helyen Acidalius arról értekezik, hogy az asszonyok ugyanazokat a bűnöket követik el, mint az állatok, tehát már csak ezért sincs köztük különbség.

– Hallgasd csak meg, te barom – szólítja meg Geddicus ellenfelét –, hogy mi a különbség a te vétkeid és az állatok rossz tulajdonságai között; hegyezd a füled, te ármányos szerzet, hiszen nyilvánvaló, hogy nem vagy ember. Az összehasonlításokból kiderül, hogy az ismeretlen szerző csökönyös, mint a számár; zabolátlan, mint a bika; nyérít az asszonyokra, mint a csődör; csak a hasával törődik, mint a medve; hizlalja magát, mint a rózsahal; rossz az emlékezete, mint a tevének; rabol, mint a farkas; álnok, mint a kígyó; mar, mint a skorpió; ravasz, mint a róka; alattomos, mint a sikló; mérget fröcsköl,

²² A.: Tu dominaberis, ait DEUS ad Adamum, omnibus bestiis, Ergo etiam mulieri bestiae. [...] Cum vir et mulieri dominetur, quis nisi insanus eam hominem, et non potius bestiam credere potest?

G.: Hic perfricabis frontem, si quid tamen tibi frontis est. Manifestum enim crimen falsi committis. Expresse inquit DOMINUS de Adamo & Eva: Dominentur. Nam in totam speciem beneficium fuit. Igitur utitur plurali numero [...], & dominantur (vir & uxor cum posteris) in pisces maris, in volatilia coeli, in iumenta, & in universam terram, atque in omnia reptantia super terram. [...] Non te bestiam, sed bestia multo deteriorem crediderim. Nam cum bestiae utriusque sexus suae speciei individuum producant, nomen suae originis referens, tu prostituti pudoris scurra hanc facultatem a DEO concessam, hominum generi prorsus adimere conaris. *Defensio*, i. m. (15. j.), B2r–v.

²³ A.: CHRISTUS dixit, Sinite pueros ad me venire, talium est regnum coelorum, puorum scilicet, et non puellarum. Ideoque et Apostoli prohibuerunt matribus ad CHRISTUM portare infantes, quod ibi immixtae erant puellae, nihil ad eum pertinentes.

G.: CHRISTUS pro bonitate sua non tantum parentes, sed etiam eorum liberos utriusque sexus in foedere comprehendit, ac proinde ipsis benedicit. Est enim παιδιον (quo nomine Euangelistae utuntur) ο η τηθη τρεφη, quem nutrix alit, filiulus vel filiola, ut παῖς utriusque generis est. *Defensio*, i. m. (15. j.), D3v.

mint a vipera. Hogyan is lehetne az emberek közé számítani, ha egyszer semmi emberi tulajdonságot nem lehet felfedezni benne?²⁴

Acidaliust az sem tántorítja el „meggyőződésétől”, hogy a lányokat is megkeresztelik. Hiszen a pápisták a harangokat és a templomokat is felszentelik, akkor talán azok is emberek? Gediccus természetesen felháborodottan tiltakozik a kereszttség szentségének durva és gyalázatos profanizálása ellen; efféle gátlástalan vakmerőség csakis az ördögtől eredhet.²⁵

Acidalius szerint az sem bizonyítja, hogy a nők emberek volnának, hogy feltámadása után Krisztus asszonyoknak jelent meg. Gondoljunk csak a születésére: amint világra jött, az istállóban is először az ökörnek és a szárnak mutatta meg magát.

– Te vagy a szárn – fordul Gediccus ellenfeléhez –, mutasd csak meg a Szentírásból, hogy legelőször az ökör és a szárn látta meg Krisztust! Hiszen amikor testet öltött, rögtön az anyja pillantotta meg és József, aztán a pásztorok, Simeon, Anna, a három király és más emberek.²⁶

A Krisztus feltámadása után történetekben Acidalius újabb érveket talál a nők ellen. Hiszen Krisztus nyilván azért jelent meg asszonyok előtt, hogy feltámadásának híre a lehető leggyorsabban elterjedjen. Az asszonyok ugyanis fecsegő természetűek, és amit ők tudnak, arról igen hamar tudomást szerez az egész város.

²⁴ A.: Peccata mulierum, si quae sunt, nihil differunt brutorum peccatis. [...]

G.: Audi brute, quid sit discriminis inter tua & brutorum peccata. [...] Nec enim es homo (arrige aures Sycophanta) si manifeste possum videre. Cum namque tanquam asinus recalcitres, lascivias autem ut taurus, tanquam equus vero post mulieres hinnias, ventri tanquam ursus indulgeas, & ut mullus carnem impingues, & malum memoria teneas velut camelus, porro rapias quidem ut lupus, ac ut serpens irascaris, ferias ut scorpius, sis subdolus ut vulpes, nequitiae vero tanquam aspis, & vipera venenum serves. Quomodo te cum hominibus connumerare valeam, talis in te naturae signa non intuear? Sed & foris erunt in ultimo die canes & venefici, & scortatores, & homicidae, & idolatrae, & quisquis amat ac committit mendacium, ut est in Apocalypsi Iohannis. Id quod simul tibi dictum esto. *Defensio, i. m.* (15. j.), C3r–v.

²⁵ A.: Papistae campanas et templa baptizant. An ea propterea sunt homines?

G.: Apage vero crassam & putidam hanc sacri baptismi prophanationem. Et prodigiosa effrenataque Diaboli audacia est, baptismum ab Apostolis mulieribus administratorum conferre cum baptismo campanarum, nihiloque meliorem esse contendere. *Defensio, i. m.* (15. j.), G1r.

²⁶ A.: Neque hoc probat, mulieres esse homines, et ad CHRISTUM pertinere, quod post resurrectionem suam ostendit se primo mulieribus. Non enim sequitur; CHRISTUS quamprimum nasceretur, ostendit sese in stabulo bovi et asino. Ergo pecora ad CHRISTUM pertinent.

G.: Demonstra Asine, e scripturis sacris, CHRISTUM primum omnium se ostendisse bovi & asino. Nam in carne natus primum visus est a matre, & Iosepho, deinde pastoribus, Simeone, Anna, Magis, aliisque hominibus. *Defensio, i. m.* (15. j.), G2v–G3r.

Gediccus ismét védelmébe veszi a gyengébbik nemet: arra hivatkozik, hogy bizony sokszor a férfiaknak is eljár a szájuk, amikor nem kellene.²⁷

Acidalius nem fogadja el az asszonyoknak azt az érvelését, mely szerint azért volnának emberek, mert tudnak beszélni, tehát értelmes lények. Hiszen sok madár is tud beszélni, nem is szólva Bálám szamaráról; mégsem tartjuk ezeket embernek.

– Éppen hogy te beszélsz úgy, mint a papagáj – világosítja fel vitapartnere Gediccus –, akárcsak Bálám szamara, amely nem a saját elhatározásából szólalt meg, hanem Isten irányította nyelvét. Hiszen a szamár bármit is mond, nincs tisztában az értelmével; mint ahogy azok az emberek sem, akik külső sugallatra nyilvánulnak meg. Mint ahogy belőled is a Sátán szelleme beszél.²⁸

Ami pedig az asszonyi locsogás tartalmát illeti: Acidalius szerint értelmetlenül beszélni annyi, mint meg sem szólalni. Ezt világosan bizonyítják az apostol szavai, amikor elrendeli, hogy a gyülekezetben a nők maradjanak csendben. Ha értelmes dolgokat tudnának mondani, miért kellene hallgatniuk? Ugyanez a helyzet a szereplésükkel a világi életben is: ha volna eszük, nem kellene eltüntetni őket a közhivatalok viselésétől.

Gediccus elismeri, hogy bizonyos egyházközségekben valóban hallgatást parancsoltak a nőknek, de ebből nem szabad általános érvényű következtetéseket levonni. Példákat hoz a bölcs asszonyokra, akik kegyes, keresztényi beszédükkel váltak híressé. Ami pedig a közéleti feladatokat illeti: az asszo-

²⁷ A.: CHRISTUS nullam aliam ob causam initio mulieribus apparuit, quam ut eius resurrectio quamprimum et quam citissime ubique divulgaretur. Cum enim mulieres sint garrulae, quae illae sciunt, statim novit omnis civitas.

G.: Quid est quae tam perditae levitatis, quod iste non impingat mulieribus? Diabolica est contumelia, qua a filiis huius mundi infamatur sexus foemineus, quasi non possit habere domitam linguam aut orationem suam. Sed o si quis inderet sexui quoque masculino ad os custodiam, & ad labium sigillum solers, ut non corrueret repente ab illo, neque ipsum perderet lingua. Nam si sexu infirmo mulierum tantopere insectatur Apostolus vitia, nimirum in viris quoque prorsus intolerabilia & execranda esse iudicandum est. *Defensio, i. m.* (15. j.), G3r.

²⁸ A.: Clamant mulieres, Loquimur, habemus rationem, et animam rationalem. Ergo sumus homines. Sed ego nego haec omnia. Nam et multae sunt aves, quae loquuntur, et asinus Balaami locutus est, homo tamen non fuit.

G.: Tu psittaci more de his tantis rebus loqueris, ut asina Balaami competentia sibi verba profata est, non tamen sua mente nec affectu suo locuta, sed Dominus linguam & palatum in verba gubernavit. Asina enim quid et quomodo diceret, & si aliquid diceret, omnino nesciebat, quoniam & homines, qui alieno inflati spiritu loquuntur (quemadmodum tu spiritu Satanico ageris) & adhuc cum loquuntur, quid dicant, nesciunt, & nihil ex eo recordantur, cum resipiscunt, ut loquitur Augustinus. *Defensio, i. m.* (15. j.), G4v–H1r.

nyokat nem ostobaságuk, hanem nőies szemérmük tartja vissza a nyilvánosságtól.²⁹

Acidalius végezetül a nők utolsó mentsvárát veszi ostrom alá. Az érvelés és a cáfolat ugyancsak megtalálható a már többször idézett magyar kiadványban, ott is az utolsó „közben-vetés”. Az ismeretlen átdolgozó szavaival:

„Hatodik közben-vetése egy fő tudományú Professornénak. Minden állat természet szerint magához hasonlót hoz e’ világra. Mi Aszszonyok embert hozunk, tehát mi is azok vagyunk.

Meg-fejtés. A’ tövis bokorból nőnek a’ leg szebb rósák, a’ leg tsunyáb’ kukatzokból a’ leg szebb pillék vagy Lependékek, és a’ marha ganéjból lóherék teremnek. Tehát hadja kegyelmeket abban, édes Asszonyim! Jóllehet hogy nálunk szerelmesek, kedvesek, és szükségesek kegyelmek, de ember-ségek igen szegény állapotban vagyon.”³⁰

Acidalius szerint az utód világra hozásában a nő csak eszköz. Gediccus nem mulasztja el hangsúlyozni: a szaporodásban férfi és nő szerepe elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Befejezésül utal a szerző feltételezhető hibrid mivoltára, ami már a *Refutatió*ban is megfogalmazást nyert, és a *Defensió*ban is többször előkerült. Összefoglalja és a pontosság kedvéért kiegészíti a definíciót: ellenfele minden bizonnyal a Sátán természetellenes közösüléséből származó szörnyszülött lehet. Mint az ördög fattya, örökös kárhozatra méltó – végezetül Gediccus ezt kívánja ismeretlen vitapartnerének.³¹

²⁹ A.: Sine ratione loqui nihil aliud est quam non loqui. Mulieres autem loqui sine ratione inde apparet, quia iubet eas Apostolus tacere in Ecclesia. Si enim rationaliter loqui possent, cur deberent tacere? [...] Publica officia omnia mulieribus legibus interdita sunt, nullam aliam ob rationem, quam rationem non habeant.

G.: Verum hoc universaliter intelligendum non est, sed locum habet tantum, ubi rite constituta est, Ecclesiastica gubernatio. Nam alioqui tempore necessitatis non vetantur mulieres in publico coetu loqui. At non rationaliter, pie ac Christiane locutae sunt Miriam, Debora, Hulda, Anna prophetissa, Priscilla, & aliae complures his similes? [...] A publicis, de quibus loqueris, officiis, sexus pudor resilit. *Defensio, i. m.* (15. j.), H1r.

³⁰ *Meg-Mutató, hogy az asszonyi személyek nem emberek, i. m.* (1. j.), 15–16.

³¹ A.: Nec curo illud ultimum omnium mulierum effugium: Omne simile gignit sibi simile. Necesse ergo esse, ut mulier sit homo, quandoquidem hominem procreet. Non est hic mater respicienda, quae causa efficiens non est, sed tantum instrumentum. [...] Nec mirum cum ex equo et mulo quoque nascitur asinus, ex stercore equino scarabei, ex pinguedine pediculi, ita ut de simili simile saepe fallat.

G.: Apage tuum illud instrumentum. Nam ad procreationem sobolis mas & foemina essentialiter copulae causae sunt. [...] Tu nimirum, blaspheme Diabole, tertium quiddam existis inter hominem & spiritum, hybridae similis, & infelix Sata-nae partus, ex prodigioso coitu degener factus. Increpet DOMINUS in te Satan, & sit spiritus tuus, qui te ad hoc argumentum verbo DEI et omnibus bonis moribus ex Diametro contrarium tractandum instigavit, tecum & cum blasphemis tuis in aeternam, vi respiscas, perditionem, Amen. *Defensio, i. m.* (15. j.), H2v–H3v.

Valens Acidalius halála utáni sorsát nem ismerjük; az azonban bizonyos, hogy műve évszázadokkal túlélte. A *Disputatio* hatása minden figyelmeztetés és átkozódás ellenére széles körben elterjedt „ad majorem Vīrorum Gloriam” – a magyar változat záró sorait idézve – „az férfiaknak nagyobb ditséretekre”.³²

³² *Meg-Mutatás, hogy az aszszonyi személyek nem emberek, i. m.* (1. j.), 16.

PETRŐCZI ÉVA

Venus anyánk mostohagyermek
Szerelem, párkapcsolat, szexualitás
magyar puritán művekben

Hogy a puritánokat miért tartja az utókor Venus anyánk mostohagyermekének, azt aligha kell bővebben fejtegetnem. Jóval komolyabb erőfeszítést jelent e földi dolgoktól, így a földi szerelemtől is végletesen idegen (vagy sokszor csak annak balítélt!) szerzők olykor mégis szerelem-igenlő pillanatainak felkutatása és felmutatása. Aligha véletlen, hogy Leland Ryken rehabilitáló szándékú munkája, az *Evilági szentek* a puritánokkal kapcsolatos vádak sorában első helyen említi legendás hírű aszexuális mivoltukat (azaz: inkább aszexualitásuk sok esetben hamis és kényelmes legendáját!), s villámgyorsan, tételes tömörséggel meg is cáfolja azokat: „A puritánok elleneztek a szexet: nevetséges. Egy befolyásos puritán férfiú azt mondta, hogy »a testi aktus a házasság legtökéletesebb és legalapvetőbb fontosságú cselekedeteinek egyike, olyasmí, amelynek során egy pár kölcsönös jóakarattal, gyönyörűséggel, teljes odaszánással és derűvel egyesül.« Egy másikuk a férj és a feleség kölcsönös egymás iránti kötelezettségeinek listáját »testük helyénvaló és törvényes használatával«, azaz, a házastársi ággal kezdí, amely valóban a házasság alapvető kötelességei közé tartozik.”¹

Belátom, a fenti két idézettöredék önmagában még soványka és vajmi kevésbé altathatja el a puritánok sótlanságával–vértelenségével kapcsolatos gyanakvásunkat. A kötelezettség, a kötelesség, a test használatának utilitárius és meglehetősen érzelmentes ismételtetése még a „gyönyör” és a „derű” emlegetésével sem oldódik fel.

Jóval meggyőzőbb ellenben az a cáfolat, amelyet a magyar puritánok egyik legismertebb, leginkább értékelt modellje, Richard Baxter ad a kezünkbe.² Hogy épp Baxtertől kapunk igen változatos, helyenként humoros, de mindig legalábbis szellemes házastársi kódexet, nem csoda. Ő ugyanis oly-

¹ Leland RYKEN, *Worldly Saints, The Puritans As They Really Were*, Academie Books, Grand Rapids, Michigan, 1986, 2.

² Róla, illetve a magyarokra gyakorolt hatásáról többek között MOLNÁR Attila, *A protestáns etika Magyarországon*, Debrecen, 1994, 36.

annyira magas polcra emelte feleségét, a kegyes életű Margaret Baxtert, hogy életrajzát is közreadta.³ Itt említem meg, hogy a puritán szerzők közül hasonlóképpen megkülönböztetett figyelemmel adózott hűséges élettársának Joseph Alleine is.⁴

Igaz ugyan, hogy a szokatlanul nőisztelő Baxter is meglehetősen ízetlen címet adott az 1650-es évek közepén született „matrimonialis kánonjának”, a közhelyeken azonban átüt a szeretet, a megbecsülés, sőt, maga a szerelem is. Bölcs tanácsait bármely puritánus tollforgató megírhatta volna, a gyengébb nem ismeretéről és elismeréséről tanúskodó részleteket azonban csak egy alapvetően nőbarát férfiú. Az interneten közreadott *Fire and Ice Sermon Series* (*Tűzes és jeges prédikációk sorozata*) jóvoltából megismerhettem s le is fordíthattam néhány, ma is elevennek és meggyőzőnek ható Baxter-passzust: „Emlékezzetek arra, hogy az asszonyok rendszerint érzelmes, szenvedélyes lények, s mivel fölöttébb szeretik önmagukat, tőled is ugyanezt várják... Tökéletlenségeit (t.i. az asszonyéit) ne nagyítsd fel, hacsak az őrületbe nem kerget velük... A házastársi egyesülés kötelezettsége egységet követel. Hát nem tudsz eggyé válni a tulajdon húsoddal...? Férjnek és feleségnek egyaránt el kell pusztítania magában a büszkeséget és az önzést. Olyan érzések ezek, amelyek türelmetlenné és érzéketlenné tesznek...etc.”⁵

Mielőtt végleg áttérnék tulajdonképpeni témámra, néhány magyar puritán traktátus férfi–nő kapcsolatmorzsáira, nem hallgathatok el egy korántsem mellékes körülményt. Míg a 20. századi összehasonlításokban egyértelműen az angolok bizonyulnak a szó- és ténybeli szerelmi tornák abszolút veszteseinek – lásd az ifjú Cs. Szabó László frappáns és gúnyos leírását a londoni földalatti szépséges, de még szemezni is képtelen hölgyéről és úriemberéről⁶ – addig a magyar és angol puritán szerzők esetében, vagyis háromszáz évvel korábban épp fordított a helyzet: a mieink bizony sokkal visszafogottabbak, szürkébbek, minden érzékiséget háritóbbak, mint az angolok. Mindkét nem-béli 17. századi magyarjaink érdekében nagyon remélem, hogy mindez csak a verbalitás és nem a szerelmi történetek szintjén volt igaz.

Lássuk ezek után a honi példákat. Selyei Balog István *Úti-társ* című prédikációgyűjteményéből két epizódot szeretnék kiemelni. Az első a paráznság vétkének ornitologizáló ostromozása.⁷ (Itt jegyzem meg, hogy a magyar

³ Erről bővebben: Martin HUGH, *Richard Baxter*, SCM Press Ltd., London, 1954. – William M. LAMONT, *Richard Baxter and the Millennium*, Croom-Helm, London, 1979. E könyv egyik fontos epizódja: a szerző szerint Baxter eszkatologikus váradalmainak hátterében is Margaret állt, az ő érzékenysége, szenvedélyessége, baljós előérzetei vezették férjét ezek leírásához.

⁴ Joseph ALLEINE, *Bölcsességre vezérlő kalauz*, Koinónia, Kolozsvár, 1998.

⁵ A teljes szöveg lelőhelye: *Fire and Ice. Puritan and reformed Sermons*, <http://www.puritansermons.com> – W. CARSON.

⁶ Cs. SZABÓ László, *Doveri átkelés*, Cserépfalvi, Budapest, 1937, 119–121.

⁷ SELYEI BALOG István: *Úti-társ*, Váradon, 1657, 14. (RMK I. 928.)

puritán szerzők munkáiban felbukkanó flóra és fauna rendkívül gazdag, valószínűleg azért, mert e traktátusok írói többnyire falusi, mezővárosi lelkészként, következésképpen természetközelenben éltek.) Nyilván maga Selyei Balog is látott–szagolt bűdösbankát, s e bűz-émlék nyomán alkotta meg az alábbi dörge delmet. „...Ó, ti tisztátalan világnak istentelen fiai és leányi! Kik olyanok vadatok, mint a bűdös babuk (banka), kinek szép cifra bokkrétája vagyon a fején, mellyel a több madaraknál ékessebbnek ítéltetik. De azért minden madarak között legbűdösebb. Ti is ha a keresztyén névvel mint valami bokkrétával csak hejában dicsekedtek, mert minden utálatos véteknek bűzivel magatokat megbűdösítettétek.”

Ugyanebben a munkájában a XXVIII. szám alatt adja közre Selyei Balog *A szent házasságról* szóló, Venus játékaitól, sőt, Baxter szemérmes érzékiségétől is meglehetősen távoli prédikációját, a 3Mózes 21–22. alapján. Azaz: voltaképpen attól jócskán elszakadva, hiszen Mózes harmadik könyvének e két részlete elsősorban a papi családokra vonatkozó regulagyűjtemény, amelynek a házasság csupán az egyik, nem is részletezett motívuma.⁸ Ezzel szemben Selyei Balog textusa a puritánok mint „egmás rendőrei”⁹ viselkedésformájának ékes-éktelen illusztrációja. Ebben a kontextusban a puritán nő úgy jelenik meg előttünk, mint egy protestáns zenána- avagy háremlakó, aki ki sem léphet a házból, s akinek legfontosabb (talán egyetlen igazán fontos!) feladata az, hogy ura és parancsolója vagyonát el ne prédálja, sőt, inkább szaporítsa. Szerelemnek, szeretetnek nincs helye ebben a világban, mi több, ezúttal még a széles körben hangoztatott, megengedett, gyakorolt üdvkereső-partneri, a háznépet lelkieben is együtt nevelő–építő¹⁰, korántsem szenvedélyes, de mégis valamiféle emelkedettséget jelentő viszonynak sem. Gorombaságnak és egy brutálisan hím-sovén metaforának annál inkább: „2. Az ő Urának küszöbit nyomdossa az asszonyember, benn és otthon ülő legyen, példát vévén avagy csak a tekenős békáról, ki az ő házát el nem hadgya. Ne kószáljon azért házról házra, szomszédból szomszédba, mert mind a gonosz hírek olyan helyekről szoktanak becsúszni, s mind penig az házások tisztaságának megrontására igyekezők és ólálkodók gyakrabban a szomszédokban szoktanak lappangani. 3. meg ne lássa az asszonyember, hogy valami módon feneketlen kas ne legyen, ki az ő Urának keresményét eltikozlaná: Hanem azoknak őrzője, takargatója és Isten szerint való szapor-gatója legyen.”¹¹

⁸ KÁROLI Gáspár, *Szent Biblia*, Budapesti Bibliatársulat, 1968, 116–117.

⁹ Erről bővebben: MOLNÁR Attila, *i. m.* (2. j.), 16–23. (A puritán erkölcs hatása)

¹⁰ Lásd: MEDGYESI Pál, *Lelki Ábécé*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, szerk. VAJTHÓ László) – Eredetije: Gyulafehérvár, 1645.

¹¹ SELYEI BALOG István, *i. m.* (7. j.), 280–281.

Selyei Balog egyébként már két esztendővel korábban is hasonlóképpen kezelte a férfi–nő-kérdést, amikor egy pestisjárvány idején összeállított prédikációskönyvében kivételesen egy szülésben meghalt fiatalasszonyt parentált el, a legcsekélyebb érzelmi megrendültség nélkül, csak a haszonelvű szempontra, legfőképpen a takarékosagra tekintve. Jó volna tudni, hogy a gyászoló férj és rokonság annak idején hogyan fogadta ezt a gyász illemkódexet, a vigasztalás igéi helyett: „A tisztességes temetés penig nem áll valami ezüst, réz és ón koporsóknak haszontalan való csináltatásában. Nem áll valami csúfondáros címereknek emberek álmélkodására való fel-emeltetésében. Nem nagy költségben álló tafotákban, bársonyokban, aranyas-ezüstös sok formájú szegekben.” Zárójelben hadd jegyezzem meg. Weöres Sándor *Psychéjének Neipperg-Montenuovo Grossmutter ké-terítve* című epizódja azt a sejtést kelti az olvasóban, hogy a régi magyar irodalom rekvizitumai közt oly szívesen bogarászó poéta talán-talán épp ezt a prédikációt is forgatta valamikor; a talmi és ostoba halotti pompát legalábbis hasonlóképpen ostromozza, mint Selyei Balog:

E villogásban mennyi szép selem sajog
 És cziffra váz, talián szekér,
 ...
 Ne héja órr tsipkedje szerte álmaim,
 Már messzibbrül nézem kezét,
 Mi kék foltos, mint fagyban koldus asszonyé,
 Hiában hetven vég selem.¹²

Mindez persze aligha tudatos allúzió, legfeljebb elmosódott olvasmány-
 emlék.

S most lássuk, hogyan érvel tovább Selyei Balog István: „Nem valami pompás vendégségnek szerzésében, melyben eszeztől eltávozásra való bort untig szoktanak innya a borsák emberek... Nem ilyen vétkes dolgokban áll a pogányi módon való bömbölésekkel, kajabajálásokkal, utcákon való jajgatásokkal... Hanem illendőképpen való szomorkodással, hálaadással, békeséges tűréssel, szent isteni áldomással, a jövőendő feltámadásnak idvességes reménye alatt kell a földnek gyomrában bé takarítani...”¹³

Itt legfeljebb a záróformulában kap hangot valamicske közhelyes együttérzés, de a halál nemére és körülményeire való legcsekélyebb utalás nélkül.

Somosi Petkő János igaz útra vezérlő könyvecskéje mindössze egy évvel később jelent meg, Selyei Balog fentiekben idézett két munkájához képest azonban – a rokon szemlélet ellenére – komoly előrelépést jelent, épp a szerző egészséges komolytalankodni-tudása, azaz játékos, életleti írásmódja

¹² WEÖRES Sándor, *Merülő Saturnus*, Magvető, Budapest, 1968, 20.

¹³ SELYEI BALOG István, *Temető kert*, Váradon, 1655, 9. (RMK I. 905.)

révén.¹⁴ Somosi Petkónál is középponti kérdés a házasság tisztaságának megőrzése, illetve a paráznaság bűne, ő azonban változatos formákban tárja elénk a körülírt vétkeket, szinte megkívántatva az olvasóval azok elkövetését. Elsőként a jámbor, sokáig meddő Sárát ostromozza, az ismeretes ószövetségi „béranyaság história” miatt, az élenkséget fokozó párbeszéd formájában:

„K. Midőn Sára eszébe vette volna az ő magtalanságát, miképpen vétkezett az Isten ellen?

F. Az ő férjétől hogy magot szerezzen, nem szabados eszközzel éle.

K. Miképpen?

F. Az Hágárt, az ő szolgáló leányát adá az ő férjének feleségül.”¹⁵

A továbbiakban különösen tanulságos a Tízparancsolat magyarázatából ugyancsak a paráznaság vétkének taglalása. A jeles szikszói prédikátor itt ugyanis nem elégszik meg az eltévelyedett asszonyi állatok kárhoztatásával, hanem a nekik engedő erősebb nem is elveri a port. Egy szempontból azonban ő is hasonlít Selyei Balogra. Abban, hogy a férj házából való elcsámborgást tartja a bujaság felé vezető első lépésnek:

„K. Miért neveztetik az Paráznaság setétségnek cselekedetinek?

F. Mert gyakorlatossággal későn az napnak végén, éjjel szokott végbe menni.

K. Hány jelekből ismérhetik meg az parázna asszonyi állatot?

F. Négyből az többi között.

1. Az parázna asszony csácsogó, vakmerő és álnok az ő elméjében.

2. Lábai az ő házában nem nyughatnak, hanem künn az utcán lefeskedik.

3. Szemtelen, mint a légy.

4. Paráznaságra indító nyelvű és beszédű...

K. Miben hasonlatos az ilyen parázna asszonyi állatnak engedő férfiú?

F. 1. A nyúzásra menő ökörhöz.

2. A bolondhoz, aki maga az veszedelemre megyen.

3. Az tűzben sebesen repülő madárhoz.”¹⁶

Korán örülünk azonban a Somosi Petkó teremtette viszonylagos egyensúlyi helyzetnek, munkájának egy későbbi pontján, Ézsaiás könyvét magyarázva ugyanis ő is az asszonyi nemet teszi meg főbűnösnek. Ennek a tartalmában, állásfoglalásában nem túl eredeti résznek két, egyaránt stilisztikai

¹⁴ SOMOSI PETKÓ János, *Igaz és tökéletes boldogságra vezérő út*, Patakon, Remius György által, 1656. (RMK I. 913.)

¹⁵ SOMOSI PETKÓ János, *i. m.* (14. j.), 17.

¹⁶ SOMOSI PETKÓ János, *i. m.* (14. j.), 191–192.

nyeresége van: a mozgást jelentő igék nagyon változatos használata, illetve az, hogy Sodoma és Gomorra asszonyait mint agyonpiperézett szikszói menyecskéket hozza elénk. Ezek a jellegzetes puritán reáliák joggal tekinthetők a magyar realista próza csíráinak.¹⁷

„K. Hány dologban állott az asszonyi állatoknak kevélységek?

F. Háromban.

K. Mellyek azok?

F. 1. Az ő nézésekben.

2. Magok viselésekben.

3. Nem hozzájuk illendő ruházatnak viselésében.

K. Miképpen voltanak kevélyek nézésekben?

F. Úgy, hogy fel-emelt fővel, szemekkel pillogtatnak és szemléltetnek, poroszkálva széllal járván.

K. Miképpen magok viselésekben.

F. Úgy, hogy lábokkal tsengettenek bongottanak.

K. Miképpen voltanak kevélyek ruházatokban?

F. Rettenetes bujasággal, mert a mely nem szükséges, azzal is piperézték magokat, úgy mint jó illatú szerszámokkal éltenek. Fülökön való arany függőkkel, csizmákkal, retzés főkötőkkel és egyéb illetlen öltözetekkel szükség kívül tsinosgatták magokat.

K. Miképpen büntette meg isten?

F. Az jó drága illatot bűdösségre fordította: az drága ruhákat szakadozottakká, a kevély fodor haját kopaszsággá változtatta, és az gyenge orcákat az napnak melegségével fürdette.”¹⁸

Rövidke példatárunk „plebejus” szerző tollából származó darabjainak sorát egy viszonylag kései – 1667-es megjelenésű – puritán opusszal szeretném zárni. Már csak azért is, mert a bűnbeesés históriája minden időben kiváló alkalmat adott a nembéli elfogultságok kitombolására, hím-sovénok és dühödt feministák igazi paradicsomi textusa. Drégely-Palánki János prédikációs könyvének *De lapsu Hominis* című fejezetében tehát az alábbiakat olvashatjuk:¹⁹

„Két dolgok vadnak itt a sz. letzkében.

I. Az kigyonac az Evával való álnok beszélgetése.

II. Az Evának el esése.

¹⁷ Erről bővebben DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1992, 6–13.

¹⁸ SOMOSI PETKÓ János, *i. m.* (14. j.), 272.

¹⁹ DRÉGELY-PALÁNKI János, *Conciones in catechesim Palatinatam*, Kassán nyomtatta Tüersch Dávid, 1667, 28–31.

I. Mitsoda álnokságokkal csalta meg az Ördög az Évát?

1. Ravaszság, mert olyan állapot képében késértette meg, a ki minden állatoknál leg ravaszabb vala.

2. Mert nem az erősebbet i. e. Ádámot, hanem az Évát késértette meg.

3. Mert elsőben-is olyan kérdést, teszem fel, mellyel bé-szinli magát Evához, és okot s alkalmatosságot ad mindjárt Evának, a meg tiltott fáról való beszélgetésre...

II. Miképpen szakadot el az Ember az Istentől?

Első grádits az Eva maga gondolatlansága, hogy olyan nagy dogban, az kigyóval való beszédben, és az parantsolatnac meg-szegésében avatta magát, az ő Férje híre nélkül.

2. Az hihetlenség, hogy nem hitte Istennek imez szavát, halálanc halálával haltoc meg, hanem inkább hitte az ördögnc imez hazugságát: Nem haltoc meg etc.

3. Az bűnre valo hajlandóság, és meg-tiltott fánac gyümölsénec meg-kivánása.

4. Annac meg-étele.

5. Az Adámnac is el-hitetése, és ő véle való meg-étetése.

Tanuság

Felette igen nagy vétéc vala a mi első Szüleinknec vétke.

I. Mert az tűz parantsolatot egészen meg-rontotta.

Az Hetediket: az ő férje híre, és tanátsa nélkül szerződvn, és magát a kigyóhoz avatván.”

Summa: az első emberpár bukásában – természetesen – Éva anyánk a fő bűnös, ez a kíváncsi, parázna és torkos nőszemély, aki nem csupán mennyei urának, de földi parancsolójának is engedetlen szolgálója. Bűnét megsokszorozza az a tény, hogy Ádám apánk tudtán kívül, az ő megkérdezése nélkül cselekedett. Márpedig asszonyi állat ennél nagyobb vétet aligha követhet el.

A fenti szemelvények ismeretében – sajnos – részben helyt kell adnunk egy szélsőségesen feminista finn történésznő, Kaari Utrio végkövetkeztetésének, még akkor is, ha a „rabszolgaság”, a „mészárlás” és a „boszorkányégető mágylák” helyett a tizenhetedik század magyarországi asszonyainak nagy többségét – köztük pedig különösen is a puritán regulák szerint őket – nem ezek a látványos kínzások, hanem többnyire köznapi férfiúi elvárások nyomorították. Többek között az egyéniség elnyomásának, a környezetbe való észrevétlen belesimulásnak, a természeti törvényként elkönyvelten kötelező ancillaritásnak nem kevésbé gyilkos parancsa: „Az újkor kezdetén az európai nő olyan helyzetben volt, amelyben létezéséhez egyedülálló emberként semmiféle támogatást nem kapott. Az egyház csak a család részeként fogadta el őt... tökéletesen férje hatalmába került. Gazdaságilag nem is létezett. Férje

birtokolta az ő tulajdonát, kevéske képzettségének lényege az volt, miként tud férje kedvére tenni. A nő a társadalom legalsó rétegéhez tartozó lény lett, akinek lehetőségei, ha leválasztjuk a családi érzelmeket, nem nagyon különböztek az ókori rabszolgák lehetőségeitől. Az ebbe a kiszolgáltatott helyzetbe taszított nő teljesen tehetetlen, a gyűlölettel és az üldözéssel, sőt, a neme ellen irányuló kifejezett tömeggyilkosságokkal szemben. Nem volt más védekezési módja, mint elnémulni, beleolvadni környezetébe – és ez sem mindig segített. Elegendő volt, ha öreg vagy bolondos volt, de lehetett szép és okos is. Amikor az áldozatot védekezésképtelenné tették, megkezdődhetett a mézszárlás. A városok terein fellángoltak a boszorkányégető máglyák.”²⁰

Az Utrio könyvében vázolt áldatlan helyzet semmiképpen nem tekinthető érvényesnek azonban a puritánus eszmék iránt vonzódó főrangú magyar házas- vagy jegyespárok esetében. I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna számos levele közismert, így a kegyes nagyasszony életéből ezúttal egy nem házastársi kapcsolatára, legfeljebb csak annak légkörére utaló adalékot szeretnék megemlíteni. Nevezetesen azt, hogy Keresztúri Pál, a Rákóczi-udvartartás Medgyesi Pál mellett ugyancsak jeles literátor-papja *Leleki legettetés* címmel talán a fejedelemsasszony zsoldármagyarázatait adta közre. Tény, hogy Lorántffy Zsuzsannát nem szerzőként, csupán „Isten Anyaszentegyházának kegyes dajkája”-ként tünteti fel, azonban egy helyütt mégis sejteti a valószínű igazi szerző, az elképzelhetően „ghost writer”-ként (négerként) rejtőzködő Rákócziné személyét, imígyen: „Igaz ugyan, hogy e beszédek gyenge edénytől származtak, mint nevezi az Asszonyi állatokat az Apostol, de ki vetné meg a gyöngyöt azért mert csigahajban vagon?... Sokszor meg-haladták kegyes étellel a Férfiakat az Asszonyi állatok...”²¹ Meglehet természetesen az is, hogy Keresztúri a *Szent Atyák öröme* (1640) és a *Mózes és a Próféták* (1641) Medgyesi–Lorántffy társszerzősége célzó itt, valamint arra, hogy majdnem egy évtizeddel később utólagos elégtételt akart szolgáltatni a műkedvelő teológiai mivoltában kicsúfolt, megalázott, frigyládát vonó tehénnek titulált fejedelemsasszonynak.²²

Hogy azonban a 17. századi magyar puritán vagy puritanizmus közeli előkelőségek számára fenntartott tágasabb szerelmi játéktér elmélet mégse maradjon teljesen illusztráció nélkül, kisdéd szemlémet hadd fejezzem be egy Apáczai Csere János nevelte főrangú tollforgató, Bethlen Miklós legalább egyetlen levelével. Kétségtelen, hogy Bethlen – bár gazdagon árnyalt lényének csak egy rétegét képezik az Apáczai által belé plántált puritán eszmék – erőltetés nélkül beleillik a magyar puritanizmus szerzőinek vonulatába. Különö-

²⁰ Kaari UTRIO, *Éva lányai. Az európai nő története*, Corvina, 1989, 175.

²¹ KERESZTÚRI Pál, *Leleki legettetés*, nyomtatta Szenczi Kertész Ábrahám, Váradon, 1649. (RMNY 2300.)

²² Erről bővebben: KOVÁCS Sándor, *Lorántffy Zsuzsanna az eklézsiában*, Protestáns Szemle, 13 (1901), 345.

sen azért – mint Jankovics József is kiemeli a *Levelek* kísérőtanulmányában – mert Bethlen szüntelen pedagógiai hevülete, nevelni akarása az élet minden területén megmutatkozott.²³ Így a szerelemben, a választott társ formálásában is. Márpedig az ember (vagy asszonyember) nevelésének, nevelhetőségének, Istennek tetszővé alakításának szándéka jellegzetesen puritán program. Az általam választott Bethlen-level címzettje Kun Ilona, ekkortájt Bethlen Miklós jegyese. Az episztola terjedelme rövid, arányait vétek lenne megbontani, így kihagyások nélkül idézem:

„Édes egyetlenegy Gyönyörűségem!

Mivel az vak és bolond szerencse, vagy – hogy a pogányok vak istenét ne imádjuk vagy csak emlékezettel is – az dolgok úgy hozzák, hogy az mikor az tü egyik országszegletében, én akkor az másikban lakjam, ha mikor közelebb esnénk is egymáshoz, mint most, én ismét el távozzam: küldöttem, Édesem, Balog Zsigmond uramot látogatásodra, mert, Szívem, az jövő héten felmegyek Udvarhelyszék felé, s osztán eltávozván innét, messzebb esem tőled, félek is, hogy karácsonig sem láthatlak, sem látogattathatlak, de akkor ha Alamoron lennétek, talám oda mennék, kivált ha magad sütted kaláccsal gazdálkodnál, no adja Isten, édes lelkem, hogy akkor vagy akármikor csak hamar lássalak örvendetes jó egészségben, addig is örvendetes híreket hallhassak, Szívem, felőled.

Az minemű kesztyűt kérsz vala, Zágorba küldtettem Édesem, adja Isten, egészséggel viselhesd, ha Isten módot ad benne, selyemből csinál tatok egy bokrot, de megkívánom, édes Görliczém, hogy rá szolgálj, az mit elődbe irtam, ird meg, az Bibliát szorgalmason olvasd, énnékem is igen szépen írj s tudósíts egészségedről, s arról is, mennyit irtál, s a Bibliát is meddig olvastad, arról bár ne tudósíts, hány himet varrottál, vagy hány órsó fonalat fontál, mert az ugyan is talám csak gyertyabélnek volna jó, vagy annak sem, édes szerelmes kis nagy Anyám.

Megmondja Balog Zsigmond, csak kérdezd meg tőle, ki volt most vacsorán vendégem, de meg ne haragudgyál, egy szó ne légyen mindjárt fülbemászó, mert csak bébotlott ide az házhoz az jó ifiu özvegy asszony, de bizony hiában, már késő: mert te kis tolvaj mind elraboltad az szívemet még az tavasszal, maradok is édes szerelmes Szívem, szép kis Görliczém

holtig tökéletes szeretőd, igaz hű mátkád

Bethlen Miklós

Szent Miklós 7. novembris 1667.”

²³ BETHLEN Miklós *Levelei*, kiad. és a bev. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1987 (RMPE, 6), 35.

E levél ékes bizonyítéka annak, hogy a puritánus égboltozat se mindig bakacsinnal bevont: Bethlen episztolója bővelkedik világi, sőt, kimondottan pajkos elemekben is. Igaz ugyan, hogy a tollforgatás gyakorlására, a Biblia szorgalmatos olvasására inti mátkáját, s arról be is akarja számoltatni. Puritán vonás az is, hogy mindjárt a levél első mondatában elutasítja a „vak szerencsében” való hitet, mint keresztyén emberhez méltatlan viselkedést, ám a levél többi motívuma egy már-már hedonista világfit, de legalábbis a világban nagyon benne élő fiatalembert mutat. Erre utal a „Görliczéje süte” kalácsra való vágyakozás, a kesztyűküldés, a kézímunkázás emlegetése, s végül a „jó ifiu özvegy asszony”-nyal kapcsolatos szóbeszéd elhárításából kivirágzó, népdal édességű szerelmi vallomás.

Ez a levél, s a magyar puritán életvezetési traktátusok legalább egy némelyikében fel-felcsillanó nőtisztelet, helyenként valódi párkapcsolatok meglétét tanusító utalás talán elegendő ahhoz, hogy a puritánok = Venus anyánk mostohagyermekai tézis hadállásai legalább egy kissé meginogjanak. Természetesen arra, hogy töről metszett Venus-barlang-lakókká „rehabilitáljam” őket, még egy sokkal gazdagabb példatár bemutatásával se mernék vállalkozni.

NÉMETH S. KATALIN

A csók mint téma a 16–17. századi magyar költészetben

A 17. századi német irodalom iránt érdeklődve került a kezembe – recenzió-írás okán – a Fruchtbringende Gesellschaft, azaz a Gyümölcsöző Társaság címen ismert barokk kori költői és tudományos közösség iratanyagának kiadása.¹ A jelentősebb tagok irodalmi és tudományos munkásságát teljes körűen feldolgozó sorozat egyik hallei kötetében található a königsbergi származású Martin Kempe, költői nevén „der Erkerne” (a kiválasztott) tevékenységének összefoglalása, beleértve a teljességre törekvő bibliográfiai fel-tárást is. Itt találkoztam azzal a meglepő tétellel, amely a szerzőt mostani témánkhoz kapcsolja: Martin Kempe 1665-ben a jenai egyetemen disszertá-ciót jelentetett meg a csókról.² A 16 lapos munka, amely etimológiai, törté-neti és összehasonlító nyelvészeti fejtegetéseket tartalmaz, feltehetően nem csupán a témavezető professzor érdeklődésének eredménye volt, a disszertá-ciónak ugyanis folytatása lett, 1665-ben megjelent kibővített változata hozzá-csatolva egy a Júdás-csókról szóló disszertációt (ugyanazt kiadták 1670-ben Lipcsében is), majd 1680-ban Frankfurtban megjelent Kempe neve alatt az 1040 lap terjedelmű enciklopédikus munka, 25 disszertáció a csókról. A teo-lógiai, földrajzi, orvosi és sorolhatnánk még fakultások tudós művelői más és más szempontból közelítették meg a nagy tudományos alaposságot igénylő témát. A misztikus-szagrális csóktól a kegyúri engesztelésen, kézcsókon át a

¹ *Die Fruchtbringende Gesellschaft unter Herzog August von Sachsen-Weissenfels. Die preußischen Mitglieder Martin KEMPE (der Erkerne) und Gottfried ZAMEHL (der Ronde). – Süddeutsche und österreichische Mitglieder Johann Christoph ARNSCHWAGER (der Unschuldige), Michael FRANKENBERGER (der Erscheinende), Hieronymus Ambrosius LANGENMANTEL (der Wenigste), Michael PRAUN d. J. (der Vorstellende), Joachim von SANDRART d. Ä. (der Gemeinnützigste). Hrsg. von Martin BIRCHER und Andreas HERZ, II, Abteilung C: Halle, 1–2, Tübingen, In Kommission Max Niemeyer Verlag, 1997.*

² *Philologema De osculo, Quod... Publico Eruditorum examini subijciat*, Resp. Martin KEMPE, Praes. Georg GÖTZE, Jena, 1665. A HAB példányát használtuk, jelzete: HAB Li 3000.

szerelmes és eljegyzési csókidig ível a téma. Két disszertáció foglalkozik a Júdas-csókkal, a végső dolgozat pedig a csók megvalósulását 65 tézisben öszszeszegezi.³ A tudományos munka az utókor előtt is elnyerte jutalmát, Pierre Bayle a 18. század közepi lexikonában mint a csók kimerítő, tudós és derék feldolgozásával foglalkozik,⁴ 1727-ben latin, majd a nagy érdeklődés miatt németre is lefordított munka jelent meg a csók különféle módozatainak és szándékainak történeti-filológiai szempontú vizsgálatáról, amelynek alapja Kempe disszertációsorozata.⁵ A feltehetően empirikus ismereteket sem nélkülöző tudományos aszkézissal megírt dolgozatok mellett a német barokk idején költői kultusza is volt a csóknak: gondoljunk csak Justus Sibersnek a Seelen-Küsse (*Lelki csókok*, 1653) című az *Énekek éneke* nyomán írt versére, a misztikus Quirinius Kuhlmann *Himmlische Libes-Küsse* (1671) című költeményére, Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau „So soll der Purpur deiner Lippen” kezdetű versére vagy a német barokknak – Jékely Zoltán fordítása óta – magyarul is kedvvel idézett csókmódszertanára arról, hogy Paul Fleming *Hogyan szereti a csókot* (Wie er wolle geküsst sein). A német irodalomból csupán a legismertebb csókverseket felsorolva adódik a kérdés, van-e hasonló a régi magyar költészetben, ha tudományos feldolgozásban nem is, de a költői csókokban versenyre kelhetünk-e a németekkel. Ez a kérdés vezetett el a címbe jelölt témához és kezdtem el módszeresen gyűjteni a 16–17. századi versekből a csók megjelenítési formáit. Szeretném előre bocsátani, hogy a vizsgálódásba nem vontam be népköltészeti szövegeket, történeti forrásokat, leveleket, memoárokat, tanúvallomásokot stb. remélvén, hogy a jelenlévő történész vagy folklorista szakemberek az enyémenél mélyebb anyagismerettel kiegészítik mondandómat. Ugyancsak örülnék, ha olyan szövegekre is felhívnák a figyelmet, amelyeket a végigolvasott 16–17. századi kötetekben esetleg nem vettem észre. Megjegyezném még, hogy nem a szerelmi együttlét ábrázolásával foglalkoztam, hanem kifejezetten azokkal a költői képekkel, ahol a „csók” vagy az „apol” szó előfordul, tehát az „öszvecsingolódás”-t más tudós kollégákra hagyom.

Legelőször egy számomra meglepő statisztikai tény: gyűjtöttem a 16–17. századi költői termés „csók”-ot említő idézeteit, az RMKT kötetiből éppúgy, mint „a szerelem költőjének”, Balassi Bálintnak, Rimay Jánosnak vagy Zrínyi Miklósnak a műveiből, a virágénekeket, szerelmi dalokat, pajkos

³ Martin KEMPE, *Opus polyhistoricum, dissertationibus XXV. de osculis, Subnexisque de Judae Ingenio, Vita & fine, sacris epiphyllidibus, absolutum... maximè curiosum, Ex omnium Facultatum Doctoribus, Annalium Conditoribus, & Geographis, improbo labore... concinnatum*, Frankfurt a. M., 1680, HAB HI 86.

⁴ Pierre BAYLE, *Historisches und Critisches Wörterbuch*, Leipzig, 1743, 842.

⁵ Gotthilf WERNER, *Historisch-Philologische Untersuchung Von den mancherley Arten und Absichten der Küsse, Vormalhs in Lateinischer Sprache beschrieben von... Jo. Frid. Hekelio, anietzo aber wegen der Curiosité ins Teutsche übersetzt*, Chemnitz, 1727.

énekeket, széphistóriákat tartalmazó kötetekből. Az eredmény, szemünk előtt tartva, hogy több száz versről, időben pedig két évszázadról van szó, mennyiségileg meglehetősen szerény: összesen 158 említést rögzítettem. Ha a mennyiségen túllépünk, és más szempontok szerint próbálunk kategorizálni, akkor viszonylag árnyalt képet kapunk, az értékelést azonban inkább mondandóm végére hagyom. A „csók”-kal foglalkozó költői képek rendszerezésénél segítségemre volt Otto F. Best *Der Kuss* címen 1998-ban megjelent monográfiája, amely alcíme szerint a csók életrajzát nyújtja, széles körű művelődéstörténeti kitekintést adva az ókortól napjainkig.⁶ Eltekintve a definíció buktatóitól, mit is nevezünk egyáltalán csóknak(?), vegyük a leg egyszerűbb esetet: a csók alapformája: két ember közötti érintkezés az ajak közvetítésével. A meglehetősen költőietlen meghatározás sok vitatható pontot hagy nyitva: a biztos csak az, hogy két személy kell hozzá, a csók alanya és tárgya már számtalan variációt jelenthet, ugyanúgy a csók célja, a hozzá kötődő érzelem, szándék, hogy a megvalósítás technikáiról ne is beszéljünk. A magyar nyelvben, éppúgy, mint a németben, angolban egyetlen szó jelöli a csókot, legyen a tárgya bármely személy vagy tárgy. A klasszikus értelmezés szerint azonban a *basium* a rokonok, barátok közötti csókot, az *osculum* a szentek közötti érintkezést, a *s(u)avium* a szerelmesek csókját jelenti. Mindez a későbbiekben nem válik el élesen, az említett 25 német disszertáció noha a csók mindenféle formáját felöleli, „de osculis” szól, Johannes Secundust viszont a *basium* költőjének nevezik, aki „[Catullus] csókos verseiből és Propertius, Tibullus érzéki költeményeiből csinált műfajt, a csók és ölelés rafinált élvezeteit verselte meg az állandó gyönyör hangján”.⁷ Se helyünk, se módunk a magyar szerelmi kultúra csókjai kapcsán még csak érintőlegesen is kitérni az antikvitas csók-fogalmának és művészi megjelenítéseinek történetére, nem feledve, hogy ahogy a humoros közhely mondaná „már a régi görögök is...”

Mielőtt az amor és mamor vonzáskörébe tartozó csókokról beszélénk, szóljunk néhány szót a régi magyar költészetben megénekelt másfajta csókokról is. A német barokk tudós értelmezése beszél a családi szeretet, szülőgyerek kapcsolat csókokkal történő nyomatékosításáról, a vallásos tisztelet és imádat csókjairól. Ha kis számban is, de ezek a csókok előfordulnak a magyar költészetben is. A családtagok közötti gyöngéd érintkezés kifejezési formájaként több ízben megjelenik a csók, irányultsága szinte mindig az orca, megnyilvánulási formája összekötődik a szeretetet kifejező mozdulatokkal. A szülői szeretet csókokkal történő demonstrálása a széphistóriákban is előfordul. Istvánfi Pál *Volter és Griseldis históriájában* írja:

⁶ F. OTTO BEST, *Der Kuss*, Eine Biographie, Frankfurt a. M., 1998.

⁷ ECKHARDT Sándor, *Poeta doctus* = E. S., *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 166.

Kis leányát édes anyja nézi vala,
És nagy szeretettel csókolgatja vala.
(1539)⁸

Baranyai Pál *A tékozló fiúról* című versében 1545-ben a király megtért fiát fogadja vissza az apai szeretet csókjával:

Láss kegyelmesség! király az ő fiát,
Mely hamar látá, ölelé meg nyakát,
És csókolgatá fiának orcáját,
Törli homlokát.⁹

Hasonlóan fiúi–szülői szeretetet énekel meg Dézsi András is *Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való históriában* (1550):

Eleiben ha jutsz a te vén atyádnak,
Köszönj őnékie, mint édesatyádnak,
Orcáját apoljad szegén vén jámbornak,...
...Fia eleibe siet el-kimenni,
Orcáját apolja atyja, anyja néki...¹⁰

Ugyanígy fordul Iphis is atyjához Illyefalvi István *Jephtha tragoediájában* (1590):

Hogy megöleljelek, orcádat csókoljam,
örömet jövék vala...¹¹

Erotikus töltetű, a széphistória hangulatától determinált és a szülői szeretet képeivel nehezen összeegyeztethető Czobor Mihálynál (?) Chariclesnek és atyjának viszonya:

Charicles leányát szépen apolgatja,
Nyakát megölelvén, száját csókolgatja,
Mézes édes szókkal élteti s biztatja,
Magát hogy ne hadná, kedves bátorítja,
Szerelmes szavait hozzá így bocsátja...¹²

⁸ Balassi Bálint és a 16. század költői, vál., jegyz. VARJAS Béla, Bp., 1979 (Magyar remekírók), I–II, 409.

⁹ VARJAS, *i. m.* (8. j.), I, 518.

¹⁰ VARJAS, *i. m.* (8. j.), I, 548.

¹¹ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 789.

¹² CZOBOR Mihály(?), *Theagenes és Chariclia*, RMKT XVI. 10, 299.

Megjegyzendő, hogy a jelenet Johann Zschorn forrásként szolgáló német szövegében nélkülöz minden erotikumot.¹³ A testvéri csók ártatlansága Bogáti Fazakas Miklós *Énekek éneke* (1584) fordításában nyer bizonyítást:

Rólad való gondolatban kívánnám,
Velem egy volnál, te volnál szép bátyám,
Hogy orcádat bátron én apolhatnám,
Téged s magam azzal én se gyaláznám.¹⁴

A szakrális csókról ugyancsak a 16. század közepéről idézhetünk példát. Szekhárosi Horvát András a *Kétféle hitről* (1544) szólva a bálványimádás kifejeződéseként értékeli a csókot:

Ím a rosszas tőkét Krisztusnak kiáltják,
Meg sem tagadhatják, hátokon hordozzák,
Tisztességben tartják, térden csókolgatják,
Krisztus tisztességét az bálvánnak adják.¹⁵

Pesti György haláltáncénekében szintén erőteljes egyházellenes jelentése van a láb megcsókolásának:

Térden állva sok pap, barát imádja,
Vagyon neki három rend koronája,
Földi istennek ő magát hívhatja,
Királyokkal bal lábát csókoltatja.

(*Az halálról való emlékeztető ének*, 1560)¹⁶

Az élettől búcsúzó Balassi Bálint imádságos verse Rimay megfogalmazásában a csók liturgikus szerepére utal. A csók mint teológiai metafora a testtől megváló lélek útja az örök élet felé:

Csókkal s áldásokkal
Szent kezedhez békélvén
Már útra indulok.¹⁷

Az erotikus csókok kategorizálására több kísérlet történt: rendszerezhetjük a csókokat irányultságuk szerint, a csók által kifejezett szándék szerint, a csókok minősége (jelzője) vagy éppen mennyisége szerint.

¹³ A szeretet-szerelem szemantikai és filozófiai különbségeiről l. KLANICZAY Tibor, *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 311–326; LUDÁNYI Mária, *A szerelem-kép alakulása a XVI. század végi és XVII. század eleji magyar irodalomban*, ItK, 1979, 350–370.

¹⁴ VARJAS, i. m. (8. j.), II, 351.

¹⁵ VARJAS, i. m. (8. j.), I, 455.

¹⁶ VARJAS, i. m. (8. j.), I, 768.

¹⁷ RIMAY János, *Balassi-epicédium*, kiad. ÁCS Pál, Bp., 1994, 24.

A magyar csókok, értve ezen a 16–17. századi versek csókjait, nem túl változatosak. Az említett 158 csók közül 57 az orcára, 30 a szájra, ajkakra irányul. Hogy a többi hová, arról a megfogalmazás személytelensége folytán bizonyosat nem tudhatunk, a vers írója csókolja a szeretett hölgyet vagy a hölgy őt, esetleg csókolják egymást, csókokat váltanak, lehet a csók tárgy egy tényleges tárgy vagy szimbolikus jelentésű állat, a szerelmes teste, esetleg némely testrésze (keble, almája, almájának bimbója). Ez utóbbi konkrét helymegjelölés meglehetősen ritka, az RMKT XVII. századi sorozata 3. kötetének szerelmes verseiben – tehát a közköltészet szférájában – fordul elő, gyakoribb azonban a kebel kibontása, megmutatása, de csak az orca csókolása. Jellemző példa a *Vásárhelyi-dalokönyv* – a jegyzetek szerint Ariostót mintájául vevő – „Egy szegény rab...” kezdetű éneke, amely szinte visszafelé halad az erotikus merészségű képpel:

Kapcsolyad ki, szívem, kamuka szoknyádat
Hadd lássam, édesem, két arany almádat,
Két arany almadnak aranyas bimbóját,
Had csókoljam, szívem, piros két szép orcáid.¹⁸

Megfigyelhető azonban, hogy a csók lényegesen többször szerepel a leíró költészetben, széphistóriában, ahol szerelmesek történeteit beszéli el a költő, mint a lírai én közvetlen megnyilvánulásaié. A csókot többnyire a férfi adja a szerelmi játék bevezetőjeként, leginkább az arcra, vagy csak szeretné adni, pl.

Szép ajakaidat, víg szerelmem, vajjon
mikor csókolgathatom?¹⁹

– olvashatjuk az *Eurialusnak és Lucretiának szép históriájában* (1577), de általában jellemző, hogy a csók nagyon sokszor nem mint beteljesülés, hanem mint vágy, kívánság jelentkezik. Néhány példa:

Először testedvel veled vigadnám.
Vagy az, hogy én teveled elalunnám,
És szép orcáidot megcsókolgatnám...
(*Paris és Görög Ilona históriája*, 1570)²⁰

Szép orcáját megcsókoljam,
Azt óhajtottam.
(*Tánc, Zichy-levéltár*)²¹

¹⁸ RMKT XVII. 3, 86/II.

¹⁹ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 512.

²⁰ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 116.

²¹ RMKT XVII. 3, 12.

Bizony szépen tartanálak,
Kedvesen is csókolnálak.

(*Mutata Vénus egy almát...*)²²

Ugyanakkor előfordul az is, hogy a direkt megfogalmazású szerelmi együttlét utolsó fázisa, a „Hallod-e ifjú, jöjj te egy szóra...” kezdetű vers lezárása végül a csók, amely mintegy megszelídíti a vers kihívó drasztikumát:

Lantot pöndítek, öledben ülök,
Gyöngé orcádra szép csókot teszek.

(*Hallod-e ifjú, jöjj te egy szóra...*)²³

Kategorizálhatjuk a csókokat aszerint is, hogy milyen következményt szeretne a csókot adó elérni. A válasz nem olyan egyértelmű, mint elsőre gondolnánk. Itt ugyanis azokról a speciális esetekről van szó, amikor a csókolts személyt álmban éri a csók – tehát a felébresztés a cél –, vagy a halott szerelmes feltámasztását reméli a csókot adó személy. Ismét csak *Eurialus* és *Lucretia* széphistóriáját idézzük:

Az elájult testet ágyáru felvivé,
szépen megcsókolgatá.²⁴

vagy Huszti Péter *Aeneis*-ét (1582):

Sok beszédek közbe asszony elájula,
Szolgáló-leányok ölben vivék ágyra,
Király keseredék, siratá magában,
Csókolgatá, száná: kételen elindula.²⁵

Az álomba merült, holtnak hitt Árgirust szintén csókokkal élesztgeti szerelmese:

Nem tűrheté meg is, de visszafordula,
Testét apolgatja és csókolja vala,
Mely nehezen lélek a testet elhagyja,
Ily szíve-szakadva tőle nem válhatna.²⁶

²² *Magyar költők, 17. század. A kuruc kor költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1990 (Magyar remekírók), II, 464.

²³ KOMLOVSZKI, i. m. (22. j.), II, 486; *Virágénekek és mulatónóták, XVII–XVIII. század*, kiad. STOLL Béla, Bp., 1958, 29.

²⁴ VARJAS, i. m. (8. j.), II, 537.

²⁵ VARJAS, i. m. (8. j.), II, 668.

²⁶ VARJAS, i. m. (8. j.), II, 993.

Ugyancsak nagy hagyománya van a csók gyógyító hatásába vetett hitnek, idézhetnénk a *Királyok könyvét* éppúgy, mint a *Lear királyt* vagy Trisztán és Izolda történetét. A gyógyító csókra Rimaynál találtunk példát:

Orvosoljon bátron
Szája édes csókjával.²⁷

A halálból – hacsak képletesen is visszatért – szerelmes hangja szólal meg *Az Gianetta Padovana nótájára*:

Halálomtól megtérített,
engem csókolván édesen...²⁸

De Balassiról szólva idéznünk kell a halott szerelmes és a csók mindenható hatását idéző sorokat a *Szép magyar komédiából* is. Credulus mondja:

S talám csókodot sem tiltod akkor meg, kit éltemben megtagadtál
tőlem...
De ha életében nem engedted meg csókolgatnom, meghalva is
megcsókolom!
Magam ajakammal szedem el az ő édes ajakirúl az hervadt piros
rózsát.²⁹

Nem lehet véletlen, hogy a legnagyobb poétai inventióról tanúskodó csókverseket, csókképeket Balassitól idézhetjük, ugyanakkor nem hagyható említés nélkül, hogy a Balassi szerelmi költészetét értelmező – és ma is alapvető – tanulmányok (Eckhardt Sándor, Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, Varjas Béla, Komlovski Tibor, Horváth Iván, Ludányi Mária, Szabics Imre) nem foglalkoznak a csók szerepével. Eckhardt pedig egyenesen azt írja: „Balassinál hiába keressük Joannes Secundus pajzán jeleneteit, bonyolult csókjait, sőt még az aránylag szemérmes Marullus catulliádáit is: ő témáiban tartózkodó, kifejezéseiben szemérmes marad mindvégig, sőt még mintáinak catullusi cirógató, édeskés gügyögését, turbékolását is kerüli...”³⁰ Nem tagadhatjuk azonban, hogy a nyugat-európai csókkultúra költőivé stilizált megfogalmazása, a neoplatonista szerelmi nyelvezet kifejezése éppen Balassi átköltésében maradt ránk és a

²⁷ RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó ÁCS Pál, Bp., 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), 62.

²⁸ BALASSI Bálint *Versei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 1994, 15.

²⁹ Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KÖSZEGHY Péter és [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, Bp., 1990, 46, 53.

³⁰ ECKHARDT, *i. m.* (7. j.), 167.

Csókolván ez minap az én szép szeretőmet,
Szerelmes szájában felejtém én lelkemet...³¹

kezdetű verssel a Balassi-kutatás behatóan foglalkozott, ezért a tanulmányokat inspiráló költeményt és mintáját most külön nem elemezném.

A csók célja ugyan a szeretett személy, gyakran azonban a cél csak közvetítő tárggyal vagy szimbolikus állattal érhető el. A tárgy lehet kendő, gyűrű, virág, tehát valamilyen személyes dolog, amely önmagában is hordozhat érzelmi jelentést, de még inkább azzá válik, ha csókot közvetít. Szabics Imre kiemeli, hogy „a középkori tárgyszimbólumok között kitüntetett szerepe volt a gyűrűnek, amely már a legkorábbi trubadúrversekben mint a szerelmi összetartozás és hűség záloga jelenik meg”. Balassi az amúgy is szexuális szimbólumot hordozó gyűrűt „maga helyett üzenetvivőként küldi szerelméhez, emlékeztetve őt a hozzá való hűséges szerelemre”.³²

Eredj, édes gyűrűm, majd jutsz asszonyodhoz,
Ki viszen tégedet csókolni szájához.³³

Csak zárójelben utalok arra, hogy Varjas Bélával³⁴ ellentétben Pirnát Antal meggyőzően bizonyítja, hogy Balassi versében „A gyűrű ... a szerelmi hűség, a szerelmesek elválaszthatatlan összetartozásának szimbóluma, de – legalábbis ebben az összefüggésben – nem házassági szimbólum”.³⁵ Személyes érzelmi töltetű a levél, majd nyomatékosított a gyűrűvel lepecsételt levél *Eurialus* és *Lucretia* históriájában:

Szépen megolvasá, igen csókolgatá mind az te leveled. ...
Az tennen gyűrűddel megpecsétlett levél mikor kezembe juta,
Sokszor megolvasám és megcsókolgatám...³⁶

Szimbolikus értelmű a madár csókolása:

Szép solymocskám hűségéért
megapolgatnám³⁷

– különösen akkor, ha a madárnak még arca is van:

Vajha kezemre egy madár szállna,
Kível engemet megvigasztalna,

³¹ BALASSI, *i. m.* (28. j.), 39.

³² SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete*, ItK, 1996, 560.

³³ BALASSI, *i. m.* (28. j.), 10.

³⁴ VARJAS Béla, *Balassi lírai regénye: a Nagyciklus* = V. B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 309–346.

³⁵ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., 1996, 70.

³⁶ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 473, 482.

³⁷ KOMLOVSZKI, *i. m.* (22. j.), II, 448.

Azzal az én bús szivemre örömet hozna,
Szép tollait tapogatom,
Orcáját is megsókolnám,
Nagy békével elbocsátanám.

(*Édes Júliám, gyenge violám...*; Vásárhelyi daloskönyv)³⁸

A sólyom állatszimbolikai jelentéséről legutóbb Szabics Imre írt *A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete* kapcsán, ugyancsak nála olvassuk: „a fülemüle (csalogány) a szerelem par excellence madara a középkori és reneszánsz szerelmi lírában. Ennélfogva ez a madár egyaránt toposz értékű motívum a trubadúrénekek többségében, valamint a petrarkista költők és Balassi Bálint számos versében”.³⁹ Balassinál a fülemüle és a csók nincs közvetlen kapcsolatban, de az RMKT XVII. századi sorozatának egyik echós versében éppen a fülemüle hangja idézi fel a csókot:

Filemülel mivel igen czaczogok,
Erdememnek okát mondgiak, hofi czok, czok, czok, czok...

(*Im nem regen hogy az kertben be lepek...*, Marosvásárhelyi Teleki-Ist.)⁴⁰

A szerelmi képek és a madarak összekapcsolásában kitüntetett szerepe van a galamboknak. Eckhardt Sándor a vadgalambot, a gerlicét megidéző költői képekről értekezik,⁴¹ a „párját vesztett bús gerlice” mellett azonban jelentős szerepe van a csókolódzó galambpárnak is. Nem akarunk most a 20. századi falvédőkultúra csókolódzó galambjaira utalni, de meg kell említenünk, hogy a képnek a régi magyar költészetben is van hagyománya. A bizonytalan eredetű „Tavaszi szél utat szárazst...” kezdetű 18. századi virágénekekben a gicsces kép mintha egy falvédőt illusztrálna:

Galambom is burukkolván,
Fordul toltul mondogatván,
Szájokat öszve kocsolván,
Vigadozván, egymást csókolván.⁴²

A Fanchali Jóbb-kódex a szerelmi játékot gyakorló galambokat a szerelmi előjáték inspirálójaként idézi meg:

Frissen vettet adgia nalam szerelmes,
Zerelmes zep chokja orczaon édes...

³⁸ RMKT XVII. 3, 87/I–III; KOMLOVSZKI, *i. m.* (22. j.), II, 447.

³⁹ SZABICS Imre, *i. m.* (10. j.), 555.

⁴⁰ RMKT XVII. 3, 240.

⁴¹ ECKHARDT Sándor, *A középkori természetszemlélet a magyar költészetben* = Uo. (7. j.), 301–307.

⁴² STOLL, *i. m.* (23. j.), 90.

Zerelmes zep orczajat titkon chokolok,
Keserues panaszal nekie szolok.
Ket zep feir galamb zerelmes chokjok
Enghem fel geriesztet az eö peldaiok,

(*Az Myhalj waida notaiara*; Fanchali Jób-kódex, 1604)⁴³

Gyöngyösi István pontos madártani megfigyelése az udvarlás, kérlelés, kacérkodás alapesetét illusztrálja:

Mint újult tavasszal foglalkozó madár,
Míg rendihez szabott ideje el nem jár,
Nem áll meg hímének, az hízelkedjen bár,
Tér s forog előtte, csókot is alig vár.

(*Márssal társolkodó Murányi Vénus*)⁴⁴

Ugyancsak példaként szolgál a galambok szerelmi magatartása a Vásárhelyi énekeskönyv egyik szerzőjének:

Az galamb néha néha feddődik tarsara,
Ismétlen barátoson ternek édes tsokra, [var.:
Ismetlen paroson ternek...]
Nem tsuda, ha neha társától fut társa,
Mert igj szokot nevedetni az szerelem langja.⁴⁵

A mai felfogásunk szerint édeskésen csókolódzó galambok képe pontosan azt példázza, amit a legkevésbé hinnénk: a teljes összeolvadást, a nyelvcsókot. Thomas Borgstedt: *Herz, Altar und Schoß* című tanulmányában az antik példáktól kezdve az olasz reneszánszon átívelve intenzíven foglalkozik a galambcsók szerepével, megállapítva, hogy „a galambok szerelmi élete az antik csókmotívum allegorikus beillesztését képezi a keresztény házasságideálok szimbólumrendszerébe”.⁴⁶ A szemérmes magyar költészet ebben a képben rejlő lehetőséget kevéssé használja ki, Johannes Secundus nyomán viszont – igaz jóval későbbben – a legjobb német költők (Lessing: *Die Kasse*, Goethe: *An den Geist des Johannes Secundus*) alkotják meg csók-ars-poeticájukat.

A csók irányultságát illetően a legtöbbet idézett hely a szerelmes arca. Czobor Mihály szerint „orcám teljes lón ű sok csókjától”, leggyakoribb előfordulások szerint az orca lehet szép, rózsza, rózsaszín, piros, hervadt, halo-

⁴³ RMKT XVII. 3, 16.

⁴⁴ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, kiad., bev. JANKOVICS József, jegyz. NYERGES Judit, Bp., 1998, 135. – A Gyöngyösi- és Kemény-szövegek gyűjtéséért külön köszönet illeti Jankovics Józsefet és Nyerges Juditot.

⁴⁵ RMKT XVII. 3, 131.

⁴⁶ Germanisch-Romanische Monatsschrift, 1994, 288–323.

vány, gyöngé. A negatív jelzők elmaradnak, az ajak mindig édes, szép, rózsaszínű szép vagy piros. A jutalomként odanyújtott ajak Balassinál és Rimaynál mint zsold, Gyöngyösinél mint fizetés fordul elő:

Mert ajakát mint jó zsoldját
adja, hogy én megcsókoljam...

(*Az Gianetta Padovana nótájára*)⁴⁷

Rimay *Szerelmes énekében*:

Áldott szolgálatom
Ha valóban látom,
Hogy csók leszen ő zsoldja...⁴⁸

Gyöngyösi Márssal társolkodó Murányi Vénusában:

Esik nyakok körül gyenge ölegetés,
Orcának s ajaknak csók itt az fizetés...⁴⁹

A csókok jelzői nagy változatosságot mutatnak. Balassinál „örvendetes”, Czobornál „szép mézes”, az *Eurialus*ban „gyönyörűsége”, majd más helyzetben „kedvetlen”, az *Argirus*ban „gyönyörű”, máshol „kedves, szép, édes, gyönyörű szép, gyenge”, esetleg „jó illatú”. Az „édes, mézes” jelzők gyakori előfordulása a Bibliára visszavezethető költői toposz, Károlyi Gáspár fordításában az *Énekek énekében* (4.11) olvashatjuk:

Színmézet csepegnek a te ajkaid, én jegyesem,
méz és tej van a te nyelved alatt.

Ugyanez Bogáti Fazakas Miklós költői átlényegítésében 1584-ből:

Gyönyörűsége ajakid és nyelved,
Ajakid annyi folyó lépes mézek,
Tejjel lábbó és mézzel drága nyelved...⁵⁰

Az édességhez, mézhez kötött érzéki tapasztalat részletes kifejtése fogalmazódik meg Gyöngyösi István tollán. Wesselényi Ferenc – a margójegyzet szerint – „csókolásra való haszontalan gerjedése” ugyancsak a „mézes” képpel ragasztható össze:

Erre gerjedt tüze hejában fárada,
Elkészített csókja ajakán marada,

⁴⁷ BALASSI, *i. m.* (28. j.), 15.

⁴⁸ RIMAY, *i. m.* (27. j.), 65.

⁴⁹ GYÖNGYÖSI István, *i. m.* (44. j.), 34.

⁵⁰ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 344.

Azhová szánta volt, oda nem ragada,
 Ugyan kár, az szép csók hogy csak így szárada.⁵¹

Nem meglepő ezek után, hogy az álságos szerelem csókja a mézzel el-
 lentétes mérreg megjelenése az ajkon, nem feledve, hogy a negatív tartalom
 ellenére a kép szokatlanul erotikus:

Tudta hogy syrennek éneklő szollása
 szerezhethet meg botlást ölében hajlása,
 Piros orcájának édes csokolása
 ád keserű mérget ajaka nyalása.
 (Koháry István, *Üdö mulatás közben szerzett versek.*
Ulysses és Circe, 202. vsz.)⁵²

A csókkal kapcsolatos negatív tapasztalat csak egy esetben került verselő
 tollára:

Nagy kegyessen akkor tsokkal imádot,
 Sok nyálot orczámon gyakorta hagyot...⁵³

A mennyiséget mutató jelzők helyett feltűnő a gyakorító ige használata
 „csókolgat”, az *Eurialus*-ban egyenesen „igen megcsókolgat”, de azért talá-
 lunk néhány mennyiségű jelzőt is, pl. Czobornál:

Sokszámú csókokat adván orcájára⁵⁴

Eurialus széphistóriájában:

...így mulatának ölelgetésekkel
 és gyakor csókolással⁵⁵

– *Paris és Görög Ilona históriájában* viszont az egynehány csók és a szüzes-
 ség megtartása áll szemben:

Csakhogy egyszer-kétszer ű megcsókola,
 Szüzességem ütőle megmarada.⁵⁶

A magyar költészetben feltűnően gyakori, hogy a csókot az egyik fél adja,
 a másik kapja, fogadja, eltűri, szituációtól függően. Jellemző megfogalmazások:

⁵¹ GYÖNGYÖSI István, *i. m.* (44. j.), 82.

⁵² KOHÁRY István, *Egykori álmomban nyugodván csendessen...*, RMKT XVII. 16, 236.

⁵³ RMKT XVII. 3, 42/I–III. Több énekeskönyvben fennmaradt.

⁵⁴ CZOBOR Mihály, *i. m.* (12. j.), 111.

⁵⁵ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 541.

⁵⁶ VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 123.

Piros ajakíró! gyenge csókot adjon...

(*Menj el...*)⁵⁷

Mert gyönyörű szép csókokat orcájára ott kaphat...

(*Megunt engem az én uram*)⁵⁸

Clarisszínű ajakidat

Megh rakom csókokkal szép orcádat,

(*Tüled mostan életem reménye*, Nagybányai kézirat, 1632 k.)⁵⁹

A csók adása és kapása, a két személy egyenrangú szerepe a szerelmi kapcsolatban csak kevés helyen fordul elő. A *Szép magyar komédiában* Credulus fúrfangosan meg is magyarázza a kettős együttműködését:

...valamelyikünk jobban énekelne, annak anna a másikunk minden verséért egy-egy csókot. Így hol ő csókolt engemet s hol én őtet. Némkem mindegy volt, akár vesztettem s akár nyertem...⁶⁰

Ugyancsak Balassinál:

Mézet szedénk egymás ajakáról...⁶¹

Az *Árgirus históriájában* szintén a kölcsönös csókot sejteti a kép:

Gyönyörű csókokat ajakok nem unnak...⁶²

– a *Tudod, régen óhajtanálak...* kezdetű virágének szerzője szerint:

Kedves csókokat váltottunk...⁶³

Az eredeti költői tehetségről tanúskodó képet – amint ezt Kovács Sándor Iván külön tanulmányokban elemezte⁶⁴ – természetesen Zrínyinél olvassuk:

Duplazzák csókokat egymás szája körül.

(*Szigeti veszedelem*, XII, 50–52.)⁶⁵

⁵⁷ KOMLOVSZKI, *i. m.* (22. j.), 494.

⁵⁸ KOMLOVSZKI, *i. m.* (22. j.), II, 499.

⁵⁹ RMKT XVII. 3, 281.

⁶⁰ BALASSI, *Szép magyar komédia*, *i. m.* (29. j.), 16.

⁶¹ BALASSI, *i. m.* (28. j.), 123.

⁶² VARJAS, *i. m.* (8. j.), II, 977.

⁶³ KOMLOVSZKI, *i. m.* (22. j.), II, 450; RMKT XVII. 3, 97.

⁶⁴ KOVÁCS Sándor Iván, *Venus triumphusa* = K. S. I., *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 132–153. – „Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik”, KOVÁCS Sándor Iván–KIRÁLY Erzsébet, „*Adria tengernek fönnyforgó hajjai...*”, Bp., 1983, 160–170.

⁶⁵ ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, kiad. KIRÁLY Erzsébet, Bp., 1993, XII. 50.

Ha végiggondoljuk, milyen kontextusban fordult elő a csók mint kifejezés a magyar nyelvű költészetben, akkor azt kell megállapítanunk, költőink meglehetősen szemérmesek voltak az interaktív szerelem megéneklése területén. Balassival szólva:

Többet szólnom dolgunkról nem szükség,
Elég, hogy megvolt minden édesség,
Ölelgetés, csók, tánc, gyönyörűség...⁶⁶

Amiről mégis szükséges szólni, az már legyen egy másik előadás témája.

⁶⁶ BALASSI, *i. m.* (28. j.), 123.

THIMÁR ATTILA

Szerelem és szexualitás

Az *Aeneis* barlangjelenete a régi magyar fordításokban

A szerelem és a testi örömek örök témái az irodalomnak. Minden művet, amelyben előfordulnak, és minden ezekről a témákról szóló beszéd minőségét meghatározza annak a kornak az elvárásrendszere, melyben született. E konferencia és e dolgozat vizsgálódása esetében napjainké, amely időszak jellemzésében egyetértek Michel Foucault megjegyzésével:

Állítólag sokáig sínylődünk – és sínylődünk még ma is – a viktoriánus rendszer jármában. Szexualitásunk címerén ma is a tartózkodó, szórtan, álszent királynő képe áll. [...] Az öncélú szexualitásra pedig – ha nagyon makacskodik, ha magamutogatóbb a kelleténél – egykettőre rásütik a természetellenesség szégyenbélyegét: ez meg is szabja státusát, és azt is, milyen büntetés jár érte.¹

Dolgozatomban egy olyan kérdést szeretnék vizsgálni, amely a szerelem és az érzékiség ábrázolásának, ábrázolhatóságának, a szerelemről és a szexualitásról való beszéd engedélyezett vagy tiltott voltának törésvonala mentén nyílik meg. A középpontba olyan témát, illetve motívumot állítottam, amely alkalmas arra, hogy bármely időben a szexualitásról való beszéd mozgatórugója legyen, és mivel egy, a már az ókorban kanonizált mű része, eme katalizátor-hatását az egész európai irodalomra kifejthette. Vergilius eposza, s ennek egyik legjelentősebb része a Dido és Aeneas szerelmét bemutató énekek² az európai s ezen belül a magyar irodalom történetének bármely korszakában megkerülhetetlenek, ha a szerelem és a szexualitás mint téma vizsgálatát jelöljük ki feladatunknak. Szerelmük vészt jósó körülmények közötti beteljesülése (barlangjelenet), a két hős közötti kapcsolat Vergiliusnál

¹ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története. I. A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., 1996, 7.

² Dido és Aeneas szerelmének fontosságát és a cselekményszál eposzbeli értelmezését legutóbb Adamik Tamás fogalmazta meg: ADAMIK Tamás, *Dido alakja az Aeneisben*, Antik Tanulmányok, 1981, 11–20.

ábrázolt cselekménye (I–IV. ének), és ennek a cselekményszáznak elhelyezése és szerepe az eposz cselekményében mind olyan gazdag értelmezési tartományt jelölnek ki a mű olvasója számára, hogy törvényszerű, hogy az évszázadok során ez a szerelemi történet vált az egyik legtöbbször idézett és felhasznált epizóddá. Ráadásul a műben ábrázolt cselekmény alkalmas arra is, hogy a beteljesült és beteljesületlen szerelem tengelyén többféleképpen értelmezhető legyen.

Vergilius hatalmas művét korábban írta, mint ahogy a magyarországi irodalom született, s ez lehetővé teszi, hogy irodalmunk egész történetében végigkövethessem az ókori szöveg részletének sokrétű hatását. Sajnos a magyar irodalom fennmaradásának körülményei keresztezik szándékomat, s nem engedik, hogy egybefüggő történetként írjam le ezt a hatástörténetet. A Dido és Aeneas története kapcsán a szexualitásról szóló diskurzusok elemzése során nem a diskurzusok szükségszerű megszakítottságából eredő hiányokkal találjuk szemben magunkat, hanem a feltárt források kis száma és elszórt volta miatt szembesülünk hiányokkal, résekkel.³ Nem arról van tehát szó, hogy nem volt mindig idézett és jelenlévő szöveg irodalmunk történetében hol előtérbe lépve, hol a háttérbe húzódva, illetve hogy az e szöveg indukálta diskurzusok szükségképpen lennének megszakítottak abban a számban, ahogy ma látjuk, hanem arról, hogy sajnos ma már nem lehet az összes adatot egy egybefüggő történet megírásához föl kutatni.

Vergilius Aeneisének magyarországi recepciótörténete István király *Intelmei*-vel kezdődik.⁴ Dido és Aeneas közös történetének és szerelmüknek első megjelenítője Huszti Péter a 16. század középső harmadában. E dolgozat keretei és a konferencia témája arra kényszerít, hogy elemzéssel csak a múlt század végéig kövessem nyomon az anyag változásait.⁵ Ezt az eljárást

³ A diskurzusok szükségszerű megszakítottságáról: FOUCAULT, *i. m.* (1. j.), 103–104. Foucault itt a diskurzusok mozgásának, játékának változásairól beszél, de a történetiség felől nézve ezek a változások – diskurzusok elhallgatásai, a csönd, vagy éppen megújulásaik – nemcsak a diskurzusok alapvető jellegénél, de a létezés történetiségénél és az értelmező pozíciójánál fogva is szükségszerűek.

⁴ „Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztosult fel, és lettek dicsőséggé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk külfölb-külfölb országból. Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá.” *István király intelmei Imre herceghez*, ford. KURCZ Ágnes; *István király emlékezete*, szerk. KATONA Tamás, Bp., 1971. 32.

⁵ Mind a példák, mind az elemzés számos fontos és izgalmas kérdéssel találná szemközt magát, ha a későbbi két századra is kiterjesztenénk a vizsgálatot, de ezt ezen dolgozat keretei nem engedik meg. Csak egyetlen példát említek a múlt század elejéről, ahol Dido jellemét motívumként használja a kor egyik zseniális költője. Nem tartom véletlennek, hogy versében Dido jellemzése (Dido jellemének retrospektív értelmezése) éppen a költő nagyszerűsége miatt ennyire tökéletes és a lényegre érzékelő.

egyébként igazolja, hogy a szexualitás Foucault által felállított periodizációjában éppen a 18. század vége, a 19. század eleje egy fordulópont,⁶ amely fordulat az individualizáció megerősödésével köthető össze. A 19. század elejétől, amikor az egyén lelki folyamatait, saját belső világát előtérbe állították, számítható az a korszak, amelyben a szexualitásról szóló diskurzusok különféle, elsősorban tudományos keretek közé kerültek, s ezzel egy időben erősödött meg a szexualitásnak a köznapiságból történő kiszorulása.

Először gondolataim alapjául szolgáló két előfeltevésemet szeretném összegezni.

1. A szövegeket, mind Vergilius eposzát, mind a magyar irodalom szövegeit önálló egységeknek tartom, szerkezeti és funkcionális szempontból egyaránt. Ez azért fontos, mert ez alapján oldható meg, hogy az epizód előfordulásait művön belüli és művön kívüli kontextusukból eredő saját funkciójukban lássam meg. Ebből következőleg a fordításokat nemcsak katalógusszerűen számba venni szeretném, hanem funkciótörténeti szempontból elemezni is.

2. Vergilius eposzának értelmezése, kommentálása immár két évezredes történetet mondhat magáénak. Ezt a sokféle és terjedelmes értelmezési hagyományt a maga teljességében nyilván nem lehet felhasználni e dolgozathoz. Bonyolult útvesztőbe vezetne az is, ha a vergiliusi szövegnek és magyar fordításainak, illetve idézéseinek, hivatkozásainak egymást kölcsönösen értelmező hatását mint hermeneutikai kört vizsgálnám.⁷

Bús asszony-ember, de lelke Nap üszke,
Szomorú szemű, de nagyszomjú, büszke,
Didó királynő, csókolva is vádló,
Hajh, beteg csókú, de mindenre váró,
Bíborra termett, egyetlenegy némbor.

ADY Endre, *Ima Baál istenhez* = *Összes versei*, Bp., 1955, 15. Érdemes lenne az Ady-kutatók szempontjából felvetni a kérdést, hogy van-e jelentősége annak, hogy ez a klasszicizáló motívum Ady legkorábbi verseiből, az *Új versek*-kötetből való, s később az antik utalásokkal egyre kevésbé erősíti verseit.

⁶ A szexualitás történetének periodizációjára FOUCAULT, *i. m.* (1. j.), 119–121, a 19. századig terjedő rész. Az ezt az időszakot meghatározó jellemzőkről még 40–41.

⁷ Dolgozatomban elsősorban azokra az elemekre szeretnék rákérdezni, amelyeket Iser repertoárnak nevez a fikcionált szöveg funkciótörténeti elemzését vizsgálva. (Wolfgang Iser, *Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje*, ford. KAJTÁR Mária, Helikon, 1980, 1–2, 50. „Ebből következik, hogy a visszatérő konvenciók, valamint a társadalmi normák és tradíciók a fikcionális beszédben rendszerint fokozatosan interakciópólussá csökkennek. Kiszakadnak eredeti összefüggésükből és ezáltal más kapcsolatokra lesznek alkalmasak, anélkül, hogy teljesen elvesztenék a régi kapcsolatot, amely eredetileg jelölte őket. Sőt, ennek bizonyos mértékig jelenlévőnek kell maradnia, hogy meglegyen a szükséges háttér, amiből új alkalmazásuk kiemelkedhet.”) Ezért szükséges funkciótörténeti szempontból meghatározott értelmezést adni az általam kiválasztott

Megoldásnak az kínálkozott, hogy az antik szerző művének olyan lezárt határokkal rendelkező értelmezését adjam, amely az összehasonlításhoz, s ezáltal a különbségek vizsgálatához kiindulópontként szolgálhat. Csak így oldható meg, hogy a magyar irodalmi hatástörténetben tetten érhetők legyenek a szexualitásról szóló diskurzusnak egyes elemei, a felfedés, az eltitkolás, a róla való beszéd aktusai.

Dido és Aeneas szerelmének története bármely kor hétköznapijaiban megélhető párkapcsolati szituáció: két ember megszereti egymást, de a külső körülmények nem teszik lehetővé, hogy kapcsolatuk tartós, esetleg állandó maradjon.⁸ A külső körülmények ebben az esetben olyan tényezők, amelyek nem lehet felül emelkedni, hiszen az isteni közbeavatkozást vagy a sors elrendelését az emberek nem változtathatják meg, ennek gondolata meg sem fordul a szereplők fejében. A sorssal vagy az elrendeléssel való szembeszegetés – akár éppen a szerelem okán – sokkal későbbi jelenség, s erősen kötődik az individualizáció megjelenéséhez.

A két szerelmes történetének azért lesz igazán furcsa fénye, mert az eposz in medias res kezdsében a történet az egész mű első részében áll, viszont az egész cselekményben középen helyezkedik el, s ezért azt a megelőző események – amelyek Aeneas mesélése nyomán éppen itt derülnek ki – értelmezik, sőt a szereplők által is értelmezetté teszik. Majd az eposzban később történő események (az alvilágjárás, a latiumi „honfoglalás”, a Lavíniával kötött házasság) újraértelmezik a két szerelmes történetét. Ezen szerelmi szál többszempontú megközelítését és értelmezését erősíti, hogy ezt a történetstörténetet többségében Dido nézőpontjából ábrázolja a szerző, Aeneas érzéseiről, gondolatairól nagyon keveset sem tudunk meg.⁹

Aeneas és Dido szerelmének betetőzője a lineáris epikai elmondás szerint a barlangjelenet. Szerkesztett és szimbolikus jelentéstartalommal bíró eseményorként elgondolva az eposz fikcionált világát felmerülhet a kérdés, hogy mi szükség van egyáltalán erre az epizódra. A két szerelmesnek az isteni elrendelés miatt amúgy is el kellene válnia egymástól, Aeneast máshová

szövegrészletnek, s ez teszi lehetővé, hogy a diskurzusok történetének változásaira következtetést vonjunk le.

⁸ Ebből a szempontból ez a történet szinte archetípusa minden olyan történetnek, amelyben a szerelem valamely fokú beteljesülése után a hősnő magára marad, s sorsa tragikussá válik, halállal végződik. Ily módon pl. Kármán Fannijának története is hasonló.

⁹ Éppen ezért lehetséges, hogy a „kegyes” Aeneas ebben jelenetben bizonyos értelmezésekben „kegyetlenné” válik. TAKÁCS László, *Vergilius Aeneasának kritikája az ókori kommentáriródalom tükrében*, kandidátusi értekezés, kézirat, 1997, 101–118. Didóval kapcsolatban 110–116. Lehetséges azonban, hogy egyszerűen csak arról van szó, hogy másik nézőpontot alkalmazva, az ő belső világát és történéseit nem ábrázolja Vergilius. A női szereplő nézőpontjával való azonosulás még inkább erősíti az előző jegyzetben említett párhuzamokat.

rendelte sorsa. Dido érzelmeinek hőfokát az előző részek már bőven lefestették, a szerelem érzésvilágának, a két ember összetartozásának szimbolikus ábrázolása is már megtörténik eddigre. S valójában mi is történik a barlangban, ami „ille dies primus leti primusque malorum / causa fuit”? Vergilius igazi mesterhez illően nem mondja el. A környezet (s ez nem elsősorban a természeti környezet, hiszen nymphákról, a földistenről, Junóról van szó) allegorikus ábrázolásával érzékelteti. Számomra éppen ez ad alkalmat arra, hogy a szexualitásról való beszéd változásait vizsgálni tudjam, hiszen a magyar szövegek – és minden bizonnyal nemcsak a szerzők kisebb tehetsége okán – általában a cselekedetek elhallgatása vagy éppen a történetek pontos leírása, elbeszélése mellett foglalnak állást, valamelyik éppen érvényes diskurzus kereteihez csatlakozva.

A szerelem szexuális beteljesedésének leírása abban az ábrázolási folyamatban értelmezhető, amely az istenek által elrendelt sors és az azzal szembeszögülni akaró, de nem tudó ember konfliktusáról szól. A szexuális beteljesedés még fájdalmasabbá, még tragikusabbá teszi az elválást Dido számára, s a barlangjelenet baljós előjelei is eme tragikus végkifejletre utalnak előre.¹⁰ Feltehető, hogy Dido tragikus halálának okát nem is az erkölcsi vétekben látta az eposz szerzője, halála inkább a szerelem mindent legyőző, megőrzítő hatalmának következménye. A későbbi korok, s ez minden bizonnyal a szexualitásról szóló, középkori eredetű diskurzusok miatt lehetett, a „culpa” értelmezésére, illetve vergiliusi használatára építették a jelenet értékelését. Az ő szempontjukból azonban ez a „culpa” nem az antik szerző által használt szó, hanem a keresztény erkölcstan alapján álló „bűn”, amelyet meg kell gyónni. Ehhez kiválóan illeszkedett a „nomen” név, nevezet jelentésű főnév, amely a gyónást és a bűnbánatot előíró gyakorlati tudnivalók szerint egyik leglényegibb szükségszerűsége volt a feloldozás megszerzésének.¹¹ Feltételezésem szerint más értelemben használta Vergilius a szót, mint ahogy aztán később az eposz középkori olvasói értették, de abban szinte teljesen biztos vagyok, hogy mást értett alatta, mint az eposz magyarországi fordítói.

Vergilius eposzának magyarországi fordítástörténetéről már sokan értekeztek, a magyarországi hatástörténetet dokumentumainak egy részét, illetve az azokat vizsgáló tanulmányokat egy korábbi dolgozatomban soroltam fel.¹² Most terjedelmi okok és e tanulmánykötet tematikája miatt is csak a Baróti Szabó Dávid által készített és 1811–1813-ban megjelentetett fordításig vizsgál-

¹⁰ Az eposz eme részletének értelmezésékor szóbeli segítségükért köszönettel tartozom Ritoók Zsigmond, Szepessy Tibor, Takács László uraknak, akik nálamnál sokkal jobban ismerik az antik remekművet.

¹¹ FOUCAULT, *í. m.* (1. j.), 20–23.

¹² L. THIMÁR Attila, *Gyárfás István Aeneis-fordítása 1717-ből*, ItK, 1994, 725–743.

lom az eposz befogadás-történetét. Ez a történet az eposzt is felhasználó historia-szerkesztménytől az eposz formakövető fordításáig tart.

Az említett időhatárig öt olyan szerzőt ismerünk, aki az egész eposzt tekintette munkája kiindulópontjának. Huszti Péter az első szerző, aki magyar nyelven *Aeneis azaz az trójai Aeneas herceg dolgai* című munkájában megverselte Aeneas történetét. 1582-ben adta ki művét, mely nem az eposz fordítása, hanem egy olyan munka, amely Róma alapításának hiteles történetét kívánja elmesélni, s ezért Huszti a történetírók munkáit is beépítette művébe. Érdekes felvázolni Huszti művének szerkezetét, hogy lássuk, mekkora súlyt adott a mitologikus hagyomány egyes részleteinek és ezen belül a karthágói szerelmi kalandnak.

Az első könyv Trója háborújáról és bukásáról szól az Íliászra, illetve a Trója-regények hagyományaira építve. A második rész Aeneas bujdosását beszéli el, elsősorban Vergilius művére alapozva, a harmadik a római birodalom születéséről szóló elmélkedést tartalmaz. Itt részben Vergilius eposzának alvilágban játszódó részeit, részben a keresztény írók világtörténeti munkáit használja a szerző. A negyedik rész Dido és Aeneas történetének elmesélése az antik eposz nyomán. Az ötödik részben Vergilius művének V–XII. énekig terjedő részét és Róma alapítását foglalja össze Huszti. Felrajzolva művének szerkezetét kitűnik, hogy olyan olvasmányt akart készíteni, amelyiknek központi gondolata a világtörténelem egy részének ismertetése. A római birodalom születésének szimbolikus alakjául Aeneast választotta, ő a megtestesítője az uralkodó-vezető férfiú archetípusának. A birodalom-alapító férfi-hős rajzához hozzátartozik az érzelem, a szerelem és a hős viszonyának ábrázolása is, feltehetően ezért kerít sort a Dido-esemény sor leírására.¹³ A narráció nézőpontját a „pius Aeneas”-t ábrázoló Vergiliushoz igazította, s ez a szereplők értékelését is meghatározta. Dido alakja csak akadályozó, negatív szereplő lehet, a középpontba állított hősi férfi próbatételei közül csak egynek – bár a legrészletesebben leírtnak – számít a karthágói szerelmi történet megélése és megoldása. Dido alakja ezért vált Husztinál a hivalkodó asszonnyá, aki a szemérmet sértő viselkedésével saját maga számára idézi elő a tragédiát. Dido fölött az érzelem uralkodik, de ez nem a „furor amoris”, hanem a hivalkodó érzelem, amely viszont a szöveg narrátora szerint elítélendő. Ennek következtében Huszti kissé módosítja az eredeti mű Dido nézőpontját tükröző elbeszélését. Az antik eposzban a szerelmi történet IV. énekbeli részének eseményeit Dido nézőpontjából szemlélhetjük, Husztinál az értékrendet tükröző nézőpont nem ez, hanem egy új nézőpont, a közösségi nézőpont (tulajdonképpen egy református közösségé), amelybe

¹³ A kritikai kiadás készítőjének, Orlovsky Gézának véleménye szerint a kiadásokban tulajdonképpen két történetet, két önálló művet szerkesztett, illetve csak illesztett össze Huszti, egy Aeneasról és Róma történelméről szólót és a Didóról szóló szerelmes históriát. HUSZTI Péter, *Aeneis*, Bártfa, 1582 = RMKT XVI. 9, 595.

mind a férfi, mind a nő beletartozhat. Ebből a nézőpontból fejthető fel a példabeszéd, mint retorikai allúzió. A protestáns közösség mint beleértett olvasó közönség a 16. században meghatározta a használható diskurzusok típusait. A világ történetét magyarázó munkának aktuális érvényűnek, az erkölcs tekintetében eligazító erejű olvasmánynak kellett lennie, méghozzá olyan módon, hogy az általánosan leszűrt igazságok legyenek az aktuális helyzetnek irányító erejű szabályai. Úgy vélem, hogy ez a diskurzus-rend határozta meg Huszti művében a szerelem és a szexualitás helyét és szerepét. Mivel mint említettem, nála a szerelem nem az „örületes szenvedély” (Dido ugyan szerelmes, de Anna érvei közül azok előtt hajol meg, amelyek a birodalom további jövőjét vették tekintetbe), ezért nem képez feloldó állapotot a cselekedettel, illetve annak felelőségével szemben. De nemcsak mint „nem beszámítható állapot”, de mint az istenek által keltett és elrendezett vágy sem képez enyhítő körülményt Dido számára. Iuno és Venus megegyezése, de egyáltalában az isteni szint beavatkozásának lehetősége hiányzik a 16. századi szerző művéből.¹⁴ E hiány miatt viszont egyedül Dido felelős az eseményekért, amelyek így nem külső hatásra, hanem belső késztetésre történtek („Minden akaratját ott ő megtökéllé”), s emiatt lehet a szemérmertlenségről szóló példabeszéd az eredetileg sokrétű és gazdag szöveg. Huszti csak a bűn és erény kétpólusú rendszerében tudja elképzelni a szexualitásról való beszéd rendjét.

Az antik szöveg példabeszéddé való alakítása kikényszerítette, hogy a fordítást (de feltehetően más ilyen diskurzus keretei között született műveket) a hatalmi pozíció tetején, uralmi helyzetben lévő nézőpont határozza meg. Míg Vergilius művében akár Dido, akár Aeneas értékelése a barlangjelenettel kapcsolatban többféle lehet, aszerint, hogy az egyént, a sorsot, a „pietast” tesszük meg a diskurzus-rend alapfogalmává, hiszen Vergilius művében az olvasás során érvényesíthetők a különféle diskurzusok szabályai, addig a 16. századi magyarországi szerző számára nem volt lehetőség a sokféle diskurzus összeépítésére, vegyítésére. Az *Aeneas herceg dolgai* a példaadás szándékával készült, a szerelmi történet a szerelem erkölcsi megítéléséhez nyújtott példát.

De főképpen férjhez menő jó asszonyok
Példát venni erről gonoszt rám ne szóljatok.

Egy kis példabeszéd, kit ti költöttetek,
Kérkedékeny leányok hamarébb megesnek
Mely igaz legyen, azt hallják meg mindenek,
Mert ifjaknak és aggnak vagyon ily természetek.¹⁵

¹⁴ Az antik, pogány istenvilág elvetése természetes egy 16. századi keresztény, protestáns szerzőtől. L. egyebek mellett Bornemisza *Elektráját*.

¹⁵ HUSZTI, *i. m.* (13. j.), 500.

Husztai a beszédszólamot tekintve a széphistóriák hagyományát követve szedte versebe a szerelmi cselekményt, de műve alapvető céljának a tanító, erkölcsnevelő didaktikai szándékot tartotta. Dido és Aeneas kapcsolata a könyv öt része közül igaz csak az egyiket foglalja el, de arányait tekintve ez nagyon sok, ahhoz képest, hogy Vergilius eposzának második felét, az itáliai hadakozásokat is egy részbe sűríti a szerző.

Husztai nemcsak Dido szemérmetlenségét emeli ki a házasságon kívüli szexualitás említésével, de az előző, immár holt férjéhez való hűtlenségét is. Ezt azonban nem a római pogány erkölcsi szokások alapján, hanem a tett fogadalomra, annak megszegésére hivatkozva. Igaz, ebben elsősorban az Anna által felhozott érveket számíthatjuk a legsúlyosabb oknak, mégis a hűtlenség vádja Didóhoz tapadt. Dido, mint az előző idézetből is kitűnik, már a szerelmi történet expozíciójában az erkölcstelen nő megtestesítője. Eme tulajdonság bemutatását fokozza Husztai, hogy kialakítsa az olvasóban a ledér asszony képét. Már a barlangjelenet előtt sem leplezi Dido szerelmét:

Csak alig várhatá királyt hogy felkeljen,
Már elbátorodott asszony szerelmében,
Kézen fogva hordozá királyt az ház közben.¹⁶

Mire a barlangjelenethez érünk Husztinak elég csak érzékeltetni a történetet, hiszen eddigre kialakította a szerelmében az erkölcsi szokásokat is felrúgó asszony képét.

Vadászást elhagyván ők mind eloszlának,
Az kőeső előtt hegyben bújdosának,
Dido asszony királlyal ketten valának,
Egy kőszikla alá zápor előtt állának.

Szerelemnek tüzet tovább nem tűrheté,
Aeneas királlyal mindenről beszélle,
Minden akaratját ott ő megtökéllé,
Immár férje vagyon, kin oly igen örüle.¹⁷

A tett elhallgatása azonban nem a Vergiliusnál olvasható módon történik meg – azaz másfajta diskurzusok előtérbe léptetésével (az isteni szint cselekedeteinek allegorikus értelmezésével) –, hanem a konkrét cselekvés, mint tiltott dolog elhallgatásával, úgy hogy közben a diskurzus által meghatározott rend megerősítése történik. Ezt jelzi a korábbi „akarat megtökéllése” a világ rendjével szemben. Ez a világrend azonban egységes és célirányos, ellentétben az antik mű világképével, ahol az istenek egymáshoz való viszonya nem teleologikus.

¹⁶ HUSZTI, *i. m.* (13. j.), 506.

¹⁷ HUSZTI, *i. m.* (13. j.), 506–507.

Az érvényes diskurzus megerősítéséhez tartozik az érzelmek és a szexualitás verbalizálása: „Aeneas királlyal mindenről beszéle”. A tiltott, bűnös dolgok elmondása, szóban kinyilvánítása, Foucault értelmezésében a gyónás funkciójának régóta élő gyakorlata. Erre, a gyónás diskurzusára alapozva vált lehetővé a szexualitásról szóló beszéd, a szexualitás diskurzusának kialakulása.¹⁸

Gyárfás István 1717-ben készült el fordításával, prózában fordította le Vergilius egész eposzát, sőt az általa használt kiadás summáit. A szöveget szorosan követve fordított, igyekezett pontos lenni olyannyira, hogy néhol „beleragadt” a latin szövegbe, nem látta át a nagyobb egységeket, s ezért nehezen érthetők mondatfűzései. Gyárfás szövegkövető fordításában természetesen megmaradnak a római istenek, de az istenek világának hierarchiájában a csúcson a keresztény Isten áll, akit kényszerűségből Iuppiterrel azonosít.¹⁹ Emiatt a kettőség miatt többször kerül nehéz helyzetbe a fordító. Egyrészt az istenek irányítják az emberek életét, lásd Iuno és Venus megegyezése Dido házasságáról, másrészt a keresztény erkölcs normarendje érvényesül, amely kötelezettséget, felelőséget ró a szereplőkre. A sors és a végzet (amelyek az antik művekben még az isteneknél is hatalmasabbak) is átfordul a keresztény erkölcs által meghatározott szabályrendbe. Jól szemléltetheti ezt Gyárfás fordítása, ahol a sors mindent-tudását megváltoztatja, s a tudás Dido vétkének felismerésévé lesz: „bizonyoságot téssen vala az Istenek és az Csillagok előtt, hogy ő meg halandó léssen, tudván magának is vétkes voltát” – „testatur moritura deos et conscia fati sidera”²⁰ Ezáltal a sors mindenhatósága is megváltozik, s pusztán követendő szabály lesz, s ettől kezdve az egyénnek módjában áll nem követni, azaz a bűn útjára lépni. Ezért válhat Gyárfás esetében is Dido vétkessé, annak ellenére, hogy a szövegben pontosan szerepel Cupido közreműködése és Iuno és Venus megegyezése is.

Ebben a keretben Dido szerelme és házassága egyrészt az istenek által kitervelt szükségszerűség, másrészt viszont a szexuális aktusa miatt az erkölcsi renddel szembeni véték. A fordításban egymás mellé rendelődik a szexualitás és a házasság fogalma. A házasság a jogi kötelék, a társadalmi összefüggéseket meghatározó – s két ilyen szereplő esetében politikai – tényező,

¹⁸ A beszéltetésről, a kimondásról, illetve kimondatásról FOUCAULT, *i. m.* (1. j.), 19–39. Foucault a 16. század végi de inkább 17. századi lelkipásztori gyónatási gyakorlattól kezdi vizsgálódásait. Szerintem érdekes lenne a 16. századi protestáns gyakorlatot és diskurzus-rendet is megvizsgálni, leginkább a hasonló jellemzők miatt.

¹⁹ „az Mindeható Atya menykövel az sötétségre kényszerítsen” – GYÁRFÁS István, *Virgilius petának Aeneise*, kiad. THIMÁR Attila, Bp., 1995, 132. – „pater omnipotens adiget me fulmine ad umbras,” IV. v25. A szó szerinti fordítás pontos, mégis a keresztény újkorban a „Mindenható Atya” szókapcsolat más képzeteket kelt. Baróti Szabó Dávid ugyanezt a „Mindent-tehető Atya” formával adja vissza. BARÓTI SZABÓ Dávid, *Virgilius Aeneise*, Bécs–Pest, 1811–1813, 108.

²⁰ GYÁRFÁS, *i. m.* (19. j.), 154. – IV. v 519–520.

amely lehet jó sorsú és balsorsú is, mint Dido esetében. Emellett létezik a szexualitás, amely, ha nem a rögzített keretek között történik, akkor bűn. A házasság társadalmi funkcióját talán szemléltetheti az, ahogy Gyárfás az „inceptus hymenaeus”-t az „el kezdett együtt lakásunkért” formulával adja vissza. A házasság, a család az a keret, amelyben az életstratégiák megvalósulnak, s egyben olyan keret, amelybe igyekeznek bezárni a szexualitást is.²¹

A házasság és a szexualitás egymás mellé rendelt, de egymással bizonyos pontokon szembe állított kategóriák. Ezt tükrözi a barlangjelenet fordítása is. Az egész epizód tragikus hangulatát nem adja vissza a magyar szöveg minden részletében. A jelenet első felében, az isteni beavatkozás leírásánál szinte örömteli, ünnepi hangulatú a szöveg,²² míg a második felében hirtelen háborzongatóvá, sőt közönségesseé lesz. A két rész között nagy a hangulati, stílári különbség. Gyárfás vagy a nála többször előforduló módon nem tudta egységben látni a szöveget, vagy másképpen, a jelenet egységét kettévontva kívánta tolmácsolni a latin sorokat.

Dido pediglen és az Trojai Vezér, egy barlangban ketten öszve menének, elsőben is az Föld, s-mind az házasság szerző Iuno jelt adának, és az tüzes villámlások ragyognak vala, az fölyhök is tanácsolván javallják vala, és segítik vala az házasságnak meglételét, az hegyeknek Szúzei-is, az hegyekben zöngének vala. Ez az Nap lőn az halálnak első Napja, És minden gonosznak Első szerző Oka, mert már Dido, sem az ő ékes ábrázatjától, sem az Hirtől nem indíttatik, sem az titkon való szerelem felől nem gondolkodik, hanem az Házasságot maga hívja, és az vétket nevének nevezi, és Aeneassal közöszül.²³

A fordító a jelenet zárásában egyértelművé teszi a szerelmi aktust olyan igei állítmány kitételével, amely az eredeti szövegben nem szerepel. Gyárfás fordításában ritka az eredetitől való ilyen jelentős, egy plusz állítmány nagyságú eltérés. A jelenet két részre bontása éppen ezáltal válik indokolttá és szempontunkból fontossá, míg az első felében az istenek a házasságot segítik és javallják, addig a második részben a szexuális aktusról, és annak tragikumot kiváltó okáról esik szó. Pontosabban a tragikus okozatról, melyhez Gyárfás szükségesnek látta kitenni az okot is. A hangulati, stílári elemek egymással szembeállítják a házasság és a házasság előtti szexualitás jelentését.

²¹ FOUCAULT, *i. m.* (1. j.), 36–37. A felvilágosodás korában a család, a házasság lesz az az alapegység, amely a társadalom megszervezését szolgálja. A család működésének szabályozásával és nyilvántartásával foglalkoznak a felvilágosult bürokráciák, hiszen az ország működését ezekre alapozták.

²² Ellentétben a latinnal, ahol a nimfák énekét jelző „ululo” ige használata már a baljós előjeleket festi.

²³ GYÁRFÁS, *i. m.* (19. j.), 138.

Ez a szembeállítás a Gyárfás által lefordított, a IV. énekhez tartozó summában is megtalálható:

Dido Aeneasnak szeretetétől meg győzetettvén, szívének titkait néjnének megjelenti, kinek tanácsát követvén, az mennyeközőre magát reá gondollya, Iuno hogy Aeneas Olasz Országtól könnyebben el fordítsa Venussal elvégzi, hogy az ő akarattából is szabad legyen Aeneasnak Didot feleségül venni, hogy pedig az dolog alkalmasabban lehessen, ajánlja magát annak módjának megmutatásában, harmadnap múlva Dido és Aeneas, ketten együtt egy barlangba mennek, és ottan a jövőbeli szerencsétlenségre össze adják magokat midőn vadászásban volnának Iunótól hirtelen való szélveszes essőnek reájuk való bocsátásával, az késérők mellőlük széllyel távoznak, mely barlangban magokat össze adják.²⁴

Az *Előljáró beszéd*ben, ahol az egész eposz cselekményét összefoglalja, s ezért a számára fontos fő eseménysorra koncentrál, csak a házasság tényét, illetve szándékát említi: „Cupido mi módon fúj szeretetet Didoba, ki első házasságáról el feledkezvén, és az szerelemnek tüzetől égettettvén, miképpen adja magát Aeneassal való házasságra.”²⁵

Gyárfás a históriaírás-fordítás szándékával fordult az Aeneishez. „A historia az élet tanítómestere” toposszal kezdi *Előljáró beszédét*, feltehetően olyan olvasmányt akart nyújtani, ahol a régi hősök példái okulhatnak a kor, a 18. század elejének olvasói, de már nem a didaktikus cél a legfontosabb, mint Husztinál, hanem az eredeti szöveg követésével sorsok elmesélése, hősök történetének bemutatása. Elsősorban a harci dicsőséget, a rettenetes háborúkat tartotta fontosnak az ókori műből, feltehető, hogy a mecénás is, akinek a fordítást szánta, kapcsolatban volt a vitézi, harci erényekkel. Dido tragikus sorsa háttérbe szorul azokban a részekben (pl. *Előljáró beszéd*), amelyeket Gyárfás önállóan fogalmazott.

Jó volna többet tudni Gyárfás István személyéről és arról is, hogy kéziratban maradt munkáját kiknek szánta, milyen olvasóközönségnek volt szükséges ilyen explicit módon elmagyarázni az eposzi jelenet értelmét, tartalmát? Kik lehettek azok, egyáltalán lehettek-e, akik magyarul olvasták a történetet, viszont latinul nem tudtak, hogy ismerték volna a megfelelő szöveghelyet és annak értelmét, és legfőképpen azt lenne jó tudni, hogy kik voltak azok, milyen beleértett olvasóközönség, akiknél visszhangra talált (volna) a házasság és a szexualitás viszonyának ilyen ábrázolása.

²⁴ GYÁRFÁS, *i. m.* (19. j.), 385.

²⁵ GYÁRFÁS, *i. m.* (19. j.), 18. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ez az *Előljáró beszéd* az egyedüli szövegrész, ahol Gyárfás önállóan, nem a latin szöveget követve foglalja össze és értékeli a mű cselekményét.

Míg Gyárfás lehetséges olvasóközönsége bizonytalan, addig pontosan tudható a következő fordítás elkészültének indítéka s a feltehető olvasóközönség is. Kováts József 1799-ben jelentette meg Aeneis-fordításának első kötetét, amely munkáját elsősorban iskolai használatra szánta. A fordítás elkészítésekor éppen nagykőrösi prédikátor, de korábban a debreceni kollégium tanára volt, s e minőségében Csokonait is tanította.²⁶ Kováts József olyan könyvet akart a publikum kezébe adni, amely lehetőség szerint mindenben megfelel az iskolai használat követelményeinek, szövegét ezért ellátta jegyzetapparátussal, amely nem a tudós közönségnek, hanem a laikusoknak, az iskolásoknak szólt. A korban szokásos latin nyelvű kommentált kiadásokkal szemben Kováts nem az ókorból eredő filológiai hagyományt kívánta közvetíteni olvasóközönsége felé, bevezetve őket az eposz nyelvi alapú hermeneutikai megértésébe, hanem az egyes részekhez keresett a valósághoz köthető referenciapontokat. Az eposz allegorikusan megformált részeit magyarázta, s hogy az olvasókhoz közelítse a művet, a magyar életkörülményeket tette meg az értelmezés referenciaalapjává, mint a majd alább olvasható részletben látjuk.²⁷ Módszerét könyve elején az előjáróbeszédében jelenti be:

Notákat is raktam verseim alá, hogy belőlük az Oskolai tanulók, és az Asszonyóságok a Régi Histroiákat, Poétai meséket, régi szokásokat, minden más könyvekhez való folyamodás nélkül meg érthessék, és a köznép is, ha majd idővel az ilyenek olvasásához más nemzeteknek példája szerint gusztust nyer, minden akadály nélkül megtehesse.²⁸

Műve végére az oktatóknak szóló didaktikai tanácsokat csatolt. E jó tanácsok a szöveg értelmezésének módszerét fedik fel. Kováts megint elsősorban az allegorikus értelem megtalálásához vezető utat mutatja meg.

Egy-két szó az Oskolai Tanítókhöz [...]

3. Szoktassák a' Tanítók tanítványaikat a' Poétai gondolkodás módjához, vagy minden dolgoknak helyes ítélet tétellel való personifikációjokhoz. Adják t. i. értékre tanítványaiknak, hogy a közönséges írás vagy gondolkodás' módjától miben különböz a Poétai írás vagy gondolkodás. p.o. Ezt; hogy, Didó megszereti Éneást, úgy írja-le Virgilius,

²⁶ Nem zárható ki az sem, hogy hatott a Csokonaira, éppen a diákpoeéta által lefordított Aeneis részlet létrejöttére, bár a részek összevetésekor nem találtam nagyobb fokú egyezést, mint amely az azonos szöveg fordításakor elvárható. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Munkái*, I–II, sajtó alá rendezte VARGHA Balázs, Bp., 1987, 719. Kováts egyébként megjegyzi fordításában: „Megvallom, hogy 14 évvel ezelőtt poézist kedvelő tanítványaimnak lefordítottam az Aeneist 12 lábú versekben, de most 15 lábúakban adom.” KOVÁTS József, *Magyar Éneis*, Komárom, 1799. II.

²⁷ Csokonai ugyanezt a módszert követi a *Dorottya* megformálásánál a jegyzetek alkalmazásakor.

²⁸ KOVÁTS, *i. m.* (26. j.), XIII.

mint Poéta, hogy fel-hozza Venust, a'ki Askánt Cupidóval felcseréli és Didóhoz bé viteti. – A dolgoknak ilyen personificálásában és előadásában áll a' valóságos Poézis, nem pedig a' rövid vagy hosszú Syllabáknak tudásában; úgyhogy lehet valaki valóságos jó Poéta, ha szintén egy verset nem is írt.²⁹

Mindezen jó tanács és hermeneutikai módszertani útmutatás mellett is az egyes könyvek elejére írt summákban csakúgy, mint a szöveghez tartozó jegyzetekben részletesen elmagyarázza az ott olvasható történeteket. A barlangbeli eseményeket is itt írja le közvetlenül megnevezve a történeteket, a jelenet fordításakor már nincs utalás a szexuális aktusra.

Éneis IV. Könyve summája.

[...] – Júnó, hogy Énéast Itáliától el-vonja, azon igyekszik Venus által, hogy ezen két személyek öszve keljenek. E' végre, midőn Énéas és Dido vadászni mennek, Júnó nagy égi háborút támaszt, melly elől Énéas és Didó egy barlangba szaladnak és öszve párosodnak.³⁰

A megfelelő szöveghely fordításakor a távoli latin nép szokásait magyarországi szokások párhuzamos említésével teszi jobban érthetővé.

Énéas és Dido azon egy barlangba szaladnak;
Elsőben is a' nyoszolyó Júnó, 's a' föld jelt adnak.*
Jól tudván e' Házasságot, az Egek villámlanak,
Nimfák a' fák tetejében üvöltve kiáltanak.**

Kínos halálnak első oka ez a' nap leve,
Már többé sem a' szemérem, sem rút híre és neve,
Nem tartja meg Didót, 's tovább szerelmét nem titkolja;
Házasságnak hívja, 's bűnét ily névvel palástolja.

* Sokan a Földet-is a' Házasságra ügyelő Istenek közé számlálták. Júnót azért fordítottam Nyoszolyónak, mert ő volt ezt a házasságot legjobban eszközölő személy, kivált Didó részéről. A' Magyaroknál pedig éppen azok hivattnak nyoszolyó Asszonynak, a' kik a Meny-Aszszony részéről foglalatoskodnak.

** A' Lakodalmak' idején a Régiek, a' Vőlegényhez menő Meny-Aszszony előtt gyúlt fáklyákat vittek; ezen kívül a' Leányok az öszve-kelt párok' háló házak előtt egész éjfélig énekeltek. Virgilius is hát erre a' szokásra tsélozván, a' fáklyák helyett villámlásokat, a Leányok helyett erdei Nimfáknak üvöltéseit említ, ennek a' Házasságnak meg-készülésében.³¹

²⁹ KOVÁTS, *i. m.* (26. j.), 236–237.

³⁰ KOVÁTS, *i. m.* (26. j.), 182.

³¹ KOVÁTS, *i. m.* (26. j.), 196–197.

Kováts pénzhiány miatt fordításának második kötetét csak 1803-ban adta ki, s mielőtt a harmadik rész is napvilágot láthatott volna, megjelent Baróti Szabó Dávid hexameteres fordítása 1810–1813-ban.

Baróti Szabó fordítását már a Batsányi János és Rájnis József között lezajlott fordítási vita eredményeit figyelembe véve készítette el. Erre a polémiára célzott a bevezetőben, amikor a fordítást elsősorban mint nyelvi megformálási cselekedetet értelmezte. Fordításában arra törekszik, hogy az eredetit a versmérték adta lehetőségeket figyelembe véve minél szorosabban, de az értelmet világosan kifejtve kövesse. Ez a szövegkövető fordítás az eredetihez hasonlóan csak képekkel, allegóriákkal fejezi ki a cselekvéssort.

Dido és Énéas azon-egy barlangba kerülnek.
A' Föld 's a' nyoszolyó Júnó jelt adnak az égi
Tűz repesett; és a' Nimfák huhogattak a hegyről.
Az nap vólt az utána jövő sok búnak, halálnak
Első napja. Sem a' betsület, sem jó neve' híre
Nem rettentheti már. De nem-is titkollya szerelmét:
Házasság-nevet ad annak, 's így leplezi vétkét.³²

Itt végleg eltűnik a cselekedet néven nevezése, sőt Baróti fordításának különössége, hogy a jelenet második felében nem írta le az alanyt, s így egészen pontosan nem is meghatározható, hogy ki az, aki bűnt követett el.³³ Baróti Szabó feltehetően a korabeli szokásrendszer alapján egyértelműnek vehette, hogy az alany csak Dido lehet.

A nyoszolyó kifejezés származhat Kovástól, s ez arra utal, hogy Baróti Szabó ismerte elődje munkáját. Ehhez kapcsolódik, hogy mind Kovács mind Baróti Szabó fordításában a bűn szó birtokos személyjellel áll (az eredetiben nem), s ez a bűnt kizárólagosan Didóhoz kapcsolja, mintha csak ő lenne felelős a történetért. Ez a vélemény feltehetően az Aeneas nézőpontját követő szövegekből, nem is annyira az eposzból, mint inkább a kommentárokból származott át. A „bűn” személyhez kapcsolása mutatja, hogy itt nem valamiféle általános érvényű, azaz egy mindenkire egyformán érvényes szabályrendszer (azaz Aeneas és Dido egyformán lehet bűnös) sérül, hanem egy olyan, amelyben a bűnöknek személyes vonatkozása lehet. A két fél nem egyformán felelős. A klasszikus századfordulón született két szövegben a szexualitás már csak nagyon burkolt formában jelenik meg. A két szerző fordításában a jelenet szinte nem is kapcsolódik a történés korábbi fordulataihoz, nem érződik az, hogy itt az addig megerősödött szerelem tetőpontjáról van szó, a jelenet a későbbi tragédia felől értelmeződik. Mindkét szerző, talán azért, mert az ekko-

³² BARÓTI SZABÓ, *i. m.* (19. j.), 136–137.

³³ Pontosabban meghatározható akkor, ha elfogadjuk, hogy csak Dido a szerelmes fél – amint ezt a hagyományos értelmezés tartja –, s a szerelem mint attribútum nem kapcsolható Aeneashoz.

riban kialakuló szépirodalmi diskurzus a klasszicizmus hatása alatt az ókori művek magasztos hangnemét tekintette követendőnek, a felmagasztosíthatóan tragikusát látja meg a szövegben. Az érzelmek elhalványodnak, Aeneas a honalapító hős, Dido a bűnös asszony. Jellemző, hogy a magyarországi érzékeny irodalom kialakulásának korában nem emelnek át annak stíluskészletéből semmit. A műfajok átjárhatatlan gátakat építenek a szövegek közé. Ez Baróti Szabó esetében azért is feltűnő, mert nála a szövegben pusztán a szerelem titkolásáról, illetve házasság-névvel elfödéséről esik szó.

Kováts József jegyzetei és az ott közölt magyarázatok viszont azért érdekesek, mert a házasság névvel való leplezés, és a magyarázatokban a házassági szertartások közötti ellentétet nem veszi észre. A magyarázatokban egy ténylegesen megvalósuló házasság szertartásait magyarázza az olvasónak, míg a főszöveg szerint a barlangjelenet nem volt az. Nem könnyű elképzelni, Kováts hogyan is magyarázta tanítványainak a jelentet, főleg akkor, ha figyelembe vesszük annak egy tulajdonképpen közkézen forgott értelmezését, melynek határait az általam vizsgált ötödik fordítás jelöli ki.

Szalkay Antal Aloys Blumauer travesztált változatát fordította le, magyaráította át. Szalkay magyar nyelvű szövege már csak azért sem mellőzhető a fordítások által felvázolt sorból, mert rendkívül népszerű volt. Számos kéziratos másolata maradt fenn az 1792-es kiadás példányainak.³⁴

Szalkay nem egyszerűen fordította, hanem még tovább költötte, módosította Blumauer travesztált változatát. Már az osztrák szerző szándéka sem az volt, hogy a vígeposzi műfaji hagyományoknak megfelelően kisszerű tárgyat, nagyszerűen, emelkedett stílusba adjon elő³⁵, hanem kisszerűvé alakított cselekményt mesélt el köznapi, nem emelkedett stílusban. A nevetségesség for-

³⁴ Szalkay szövegének előtérbe helyezése Blumauerével szemben azért indokolt, mert a német nyelv használata, illetve a Blumauer művének bécsi ismertsége más repertoárelemeket hoz magával. Blumauer sokkal kifinomultabban, talán mondhatnánk szellemesebben, készíti el átköltését, a barlangjelenet kifordítása nála ekképpen hangzik.

Doch was die denken tiefenden

In dieser Hohle thaten,

Das laßt und wissbegierigen

Herr Maro nur erhalten.

Es sprach, gar sittsam von Natur

So was von einer Hohle nur.

Und macht darauf ein Punktum.

BLUMAUER 1802, 68.

Blumauer szövegéből csak az 1802-es példányt sikerült megnézni, az első kiadása: Virgils Aeneis travestirt von Aloys Blumauer, Wien, 1784.

³⁵ Mint pl. Csokonai a *Dorottya* előszavában írja: „Nálam a comicumnak kútfeje az, hogy a történetet, mely magában nevetség, úgy adom elő, mint nagy és fontos dolgot; hogy a fontosság és az olvasónak interesszálása még nagyobb legyen...” CSOKONAI, *i. m.* (26. j.), 429.

rása elsősorban nem a tárgy és a megfogalmazás különbsége volt, hanem a hétköznapi helyzetek túlzó kifordítása, a hétköznapi alakok kifigurázása.³⁶ Blumauer több helyen szellemes szövegét Szalkay a maga egyszerűbb stílusával közönséggé formálta. Ebben a két műben a kanonizált antik példa csak alkalom a figyelemfelkeltésre, a mű tartalma csak áttételesen kapcsolódik az eredetihez.

Szalkay fordításában ponyvaszerű történetet ad elő, szabadszájúsága a valóságosság, a régi, hősies erkölcs ellen irányul, s ebben a tekintetben a felvilágosodás hatása mutatkozik a szövegben. Másrészt sokat alkalmaz az asszony és férficsúfolók által használt fráziskincsből, és korának köznapi stílári nyelv elemeiből.³⁷ Annak ellenére azonban, hogy első olvasásra úgy tűnhet, Szalkay szövege a szexualitásról való beszéd tiltásának megkerülésére szolgál és libertinus szókimondásával tabukat dönt le,³⁸ az alaposabb vizsgálat arra mutat, hogy a tiltás határainak körüljárásával éppen a határokat ismeri el. Valójában nem lépi át a szexualitás mint téma köré épített gátat, nem felszabadítja, nyílttá teszi a diskurzust, hanem ezzel a látszólagos szabadszájúsággal és poentírozott elhallgatással még inkább elrejtja a szexualitással kapcsolatos kérdéseket. A kimondás és mégis elhallgatás kettősségében képződik meg a szöveg ironiája, és egyben a szexualitásról folytatható diskurzus módja is. Itt nem az egyszerű hétköznapi beszéd adja a diskurzus kereteit – ellentétben azzal, ahogy ezt Szalkay a bevezetőjében kiemeli –, inkább az alkalmi költészet műfaji, retorikai keretei, amelyeknek legfőbb szabálya, hogy a szöveg épít azokra a konvenciókra (repertoár elemekre), amelyeket a befogadó közösség birtokol.

³⁶ Ugyanezzel a poétikai megoldással, a nem emelkedett téma köznapi megfogalmazásával élt Petőfi is *A helység kalapácsa* megírásakor. Ez az ábrázolási technika még az 1840-es években is nagy ellenkezést váltott ki.

³⁷ A negyedik rész zárása a korszak csúfolóira játszik rá:

Attúl fogva jött módiba
Hogy nálunk is a Dámák
De nem úgy mint Libiába
Hanem szebben akasztják
Mert ha vesztü szeretőit,
Nem búsul 's nem törli fejét
'S másra magát akasztja.

SZALKAY Antal, *Virgilius Énéassa*, Bécs, 1792, 132.

Szándékom értsd, vagy on férhez menni,
De nem tom magam kire kötnyi
Csak az eb sem ugat, jaj mit tenyi,
Cigánnyal kész volnék éltöm kötnyi.

Bágyadoz én szívem, nincsen erőm = *Hatvanbat csúfos gajd. 16–17. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1983, 75.

³⁸ BARÓTI Dezső, *Libertinizmus és felvilágosodás* = B. D., *Árnyékban és fényben*, Bp., 1980, 151–172.

A hagyománynak ilyenfajta megújításában az az érdekes, hogy a szöveg olvasóiról (azaz a ponyvaszerű mű olvasóiról) feltételezték, hogy ismerik az eredeti művet, hiszen az alkalmazott irónia ekkor tud igazán kibontakozni. A travesztált Aeneis olvasóközönségének egyszerre kellett ismerősek legyenek az antik mű és a 18. század végi alkalmi költészet fogásai. Ez az adalék árnyalhatja a műveltség populáris és elit regiszteréről való gondolkodásunkat.

A „kimondatlanul kimondani” szituációt, a szexualitásról való beszéd elfedtségét nemcsak a narratív struktúrákban, az elbeszélő és az olvasó közötti viszonyban jeleníti meg a szerző, hanem a szereplők szövegében is tükrözteti a szeméremre mint ideológiára alapuló hivatkozásokban. Példaként Didónak Aeneashoz intézett szavait idézhetjük:

Mondja hogy gyúl benne a vér
A szép szók nem enyhítik
A szerelem bizonyost kér
addig meg nem elégszik.
Parancsolni, mond nem merem
Kérni tőled tilt szemérem
Gondold ki, mit óhajtok.³⁹

A barlangjelenetnek megfelelő rész mind Blumauer, mind Szalkay szövegében *pars pro toto* mutatja meg a kimondás engedélyének és tiltott voltának kettősségét. A travesztált változatok „poénját” éppen az képezi, hogy Vergilius nem mondta ki szó szerint a történeteket, csak allegóriákkal érzékeltette azt. Ezt a titkolózó gesztust nagyítják fel a szerzőink: Blumauer felhasználva még a „lukkal” való nyelvi játék lehetőségét, Szalkay csak a történet elhallgatását, „üressé tételét” megírva.

Tudni való, hogy a Sátán
Jámbort gyakran kísérti
Enéást is majd a hátán
Egy üregbe vezeti,
Hun szerelmes Dido magát
El rejtette s al-szoknyáját
Éppen akkor szárazszátá.

Hanem arról – mi eshetett
Kettő között üregbe,
Arról Virgyil nem említett
Semmit s dugta zsebibe:
Mindazáltal ha nem írt is

³⁹ SZALKAY, *i. m.* (37. j.), 92.

Ki találni nem nagy krízis,
De nem illik fecsegni.

Másnap reggel virradóra
A királynét keresik,
S hogy akadnak az asszonyra
Hát Énással aluszik
Ebből mindjárt láрма leve
Konzisztorium elejbe
Mind a kettőt citálák.⁴⁰

A szexualitás Szalkaynál is a házasság fogalma és intézménye felől értelmeződik, s a két fogalmat szembenállónak tünteti fel, ezért Aeneasnak itt szabályos házasságot kell kötnie. Ez a motívum a házasság fontosságát, a diskurzuson belüli erejét jelezheti számunkra. Ebben a tekintetben Szalkay szövege a korábbi Gyárfás-fordítással egyezik. Részben ez is lehet az oka, részben a travesztált változat szemlélete, hogy a bűnösség kérdése a barlangjelenet kapcsán nem kerül elő ezekben a szövegekben.

*

A bemutatott fordításokról beszélve nem lehetett céлом átfogni a szexualitásról szóló diskurzusok típusait. Szűk és részleges keresztmetszet vizsgálatára ad csak lehetőséget az antik eposz részletének hatástörténete mentében való kutakodás, ám úgy vélem mégsem haszontalan, mert eme fordítások vizsgálata is ad némi tapasztalatot a szexualitás magyarországi történetére vonatkozóan. Az antik, kanonizált mű általam választott részének fordításai és értelmezései megmutathatják, hogy egy olyan témáról, amelynek kifejezésére nem létezett önálló beszédrend, miféle diskurzusokban, milyen műfaji keretek között és milyen módokon lehetett írni. Megerősítik azt a tapasztalatot, hogy nem lévén önálló szépirodalmi beszédrend, az egyes „olvasnivaló”, irodalmi művek szövegeit különféle diskurzusok szabályai szerint szervezték meg, s csak a 19. század elején, éppen a szépirodalmi beszédrend előtérbe kerülésével vált lehetővé, hogy a szexualitásról szóló beszédet e diskurzus keretei közé szorítsák. Ez a megfigyelés nemcsak az újonnan született szövegekre, de a régebbi korokból származó, akár kanonizált művekre is vonatkozik, mint jelen példánk mutatja. Vergilius eposzát hol a história, és ennek lehetséges diskurzusai, hol a történelmi parabola műfaji szabályai mentén értelmezik. A 18. század végétől a szépirodalmi szövegszervezés válik az antik mű fordításának kritériumává, s az első formailag pontos fordításban már a nyelviség, a nyelvi kifejező erő kerül előtérbe, olyan módon

⁴⁰ SZALKAY, *i. m.* (37. j.), 103. Blumauer szövegét l. a 34. jegyzetben.

azonban, hogy a szexualitás kérdését az elfojtás, elhallgatás kategóriájába kényszeríti.

A „kifordított változat”, amely ebben az időszakban keletkezett szintén magán viseli a szépirodalmi szövegszervezettség jegyeit, de az irodalom alkalmi jellegű műfajaiét. Ezek didaktikai, tanító célzata természetesen sokkal régebbiről származik, s megegyezik a legelső átültető, a protestáns Huszti Péter tanító célzatával.

Úgy tűnik, az általam vizsgált fordítások három korszakot jelölnek ki a szexualitásról szóló megnyilatkozások történetében.⁴¹

A 16. században az egyházi szabályozás alatt tartott erkölcsi tilalmak, ezeknek megszegése, a felelőség, a bűn, és a bűn beismerése a gyónás határozta meg a szöveg beszédrendjét. A példabeszéd is, mint az elvetni kívánt dolgok előzetes „gyónása”, s maga a barlangjelenet is, mint a szexuális bűn beismerésének, meggyónásának modellje olvasható.

A második korszakot jelezheti Gyárfás fordítása, ahol már felbomlik a szexualitásnak pusztán az egyház általi megítéltetése, s eddigre létrejöttek már egyéb diskurzusok is, amelyekben szólni lehetett erről a témáról. Gyárfás műve inkább az enciklopedikus ismeret-tárra emlékeztet, az ismeret-közlés folyamatában felmutatott példák már nemcsak az erkölcs területéről valók. A bűn, bűnösség kérdése már nincs olyan jelentős módon előtérben az általa készített szövegben, mint Husztinál. Nem veti el az erkölcsi megítélés lehetőségét, kimondását, de számára már fontosabb a házasság és a szexualitás viszonyának megközelítése, megvizsgálása.

A harmadik korszak a 18. század vége az az időszak, amikor a szexualitásról szóló diskurzusok száma megnő, különféle szempontokból lehet beszélni erről a kérdésről. Ennek a legelső jelei, még ha csak elenyésző mértékben is, de kitapinthatók Kováts, Baróti Szabó, és Blumauer–Szalkay fordításaiban, átköltéseiben. A népszokásokat vizsgáló ember tudós, ismeret-közlő hozzászólásának diskurzusa már a szépirodalmi diskurzus létrejöttébe olvad bele.

A 19. századi fordításokban megfigyelhető lesz majd a szexualitásról folytatott immár tudományos diskurzusok, a pszichológiai, a szociológiai hatása. Miközben a köznapi beszédben és az ehhez közelítő szépirodalmi diskurzusban a represszió, az elhallgatás érvényesül, addig a másik oldalon szexualitásról szóló szövegek a tudományos diskurzus rendjében jelennek meg.

⁴¹ Ez a történeti felosztás megerősíti azokat az eredményeket és nézeteket, melyeket Foucault a szexualitás európai történetével kapcsolatban leírt.

Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben

Az Értelmező Kéziszótár szerint *erotika*: 1. A nemi ösztön (lelki) megnyilvánulásainak összessége. 2. (Mű)alkotásban: erotikus tartalom. Milyen tartalom az „erotikus tartalom”? Ugyanez a szótár az *erotikusról* ezt mondja: 1. Érzéki szerelemmel foglalkozó. 2. Érzékiségből fakadó, azt tükröző. Tovább nyomozhatnánk az *érzékít*, meg az *érzékiséget*, de felesleges: a szerelemben lélek és test egységben van. Erről szól az erotika.

Az erotikus szókincs tehát egy olyan „nyelv” szókincse, amely „nyelv” nem a nyelvváltozatok közé (nyelvjárások, illetőleg rétegnyelvek közé), hanem az úgynevezett stílusok közé tartozik.¹ Amikor a szerelemről beszélünk, stílust váltunk: emelkedett vagy bizalmas, vulgáris vagy népies, kedveskedő vagy akár durva is lehet ez a stílus, attól függően, hogy a testi-lelki szerelem mely összetevőjéről esik szó. A szándék megadja a kifejezés módját „egy lehetséges világot határoz meg”,² ahol minden szó jelentheti önmagát és ugyanakkor mást is. Sylvester János írja az *Új Testamentum* fordításának utószavában, hogy a magyarság a szavakat gyakran nem „tulajdon jegyzésben” használja, hanem átvitt értelemben, s ezzel a magyar nép „él énekekben, kiváltképpen az virágénekekben”.

Az eddig elmondottakból következik az erotikus szókincs egy sajátossága: erotikus szavaink erotikus töltésüket mintegy mellékjelentésként kapják a szándék és a szituáció függvényében. Aktuálisan kötődnek az adott élethelyzethez, létrejöttük tehát hasonló az indulatszók, illetőleg az onomatopoétikus szavak létrejöttéhez. Ezek ugyanis szóteremtéssel keletkeznek, az aktuális élethelyzet váltja ki, hozza létre őket. S mivel ezek az élethelyzetek számtalanszor ismétlődhetnek, nehéz is megmondani, hogy például egy adott indulatszó milyen régi.³ Egyébként neutrális szavak

¹ Ronald WARDHAUGH, *Szociolingvisztika*, Bp., 1995, 47–48.

² KIEFER Ferenc, *Modalitás*, Bp., 1990, 14.

³ GALLASY Magdolna, *Az indulatszók = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, főszerk. BENKŐ Loránd, I, Bp., 1991, 514–515.

erotikus töltetet kaphatnak az adott kontextusban (általánosak a *galambom*, *virágom*, *busikám*, *életem* – de ilyenek is, mint: *kesztyű*, *túró*, *kemence*, *vár*, *tejföl*, *zab*, *Jancsi* és *Kató* stb. „stb.”), csak itt nem szóteremtéssel, hanem mintegy „jelentésteremtéssel” találkozunk. Gondoljunk csak bele: bizonyos beszédhelyzetekben a *meg* igekötővel alkotott bármely összetétel alkalmas a coitus félreérthető (pontosabban: félre nem érthető) jelzésére, megjelölésére. Csak néhány példa a *Földeáki tájszótár*ból:⁴ *megblótyöl*, *meghajít*, *meghajint*, *megkajmol*, *megkefél*, *megkezel*, *megkuppant*, *megköpül*, *megkupakol*, *megkúr* stb. stb. Ez a szókincs és szóalkotásforma természetesen nemcsak az adott nyelvjárás sajátja, hanem általánosnak, az egész magyar nyelvterületre jellemzőnek tekinthető.

Számos szólásunkban és egyéb folklórszövegben állandósultak ezek az erotikus jelentések, olyannyira, hogy elvesztvén adott társadalmi közegüket, csak az egykori szituáció korbéli, gondolkodásbéli, viselkedés- és szokásbéli összetevőinek újbóli feltárásával juthatunk el eredeti létrehozó értelmükhöz. Így az *él, mint Marci Hevesen*; a *kukutyini zabhegyezés*; a *megtanítlak kesztyűbe dudálni*; *összeszűri a leve*; *rossz fát tesz a tűzre* stb. eredetükben erotikus szólások. A folyamatra hadd idézzem Bernáth Bélát: „A mindennapi élet tárgyait a nép valamilyen tulajdonságuk alapján (alak, szín, szag, tapintás stb.) hasonlónak, sőt azonosnak tekintette valamely nemi résszel, s a cselekvéseket szintén hasonlóság révén a nemi aktussal. Ezek a metaforák azután további asszociációk folytán szimbólumokká alakulhattak. Így a rózsát a szeméremajkakhoz való színbeli és alaki hasonlósága (összeboruló szirmaival) tette meg a női külső nemi szerv metaforájává, s ebből vált a rózsa a fiatal lány, a szerető szimbólumává (»édes rózsám«)”.⁵ A szavak jelentésének a szerelmi élet fogalmainra való átvitelére Bernáth idézi egy 1612. évi komáromi jegyzőkönyv tanúvallomását: „Varga János viszen vala az ő hátán az borsó meregleni vesszőt, az Katus nevű személy utánna ment. Hová mennek? – kérdé a tanú. Felelék, hogy az borsó meregleni, és nevetköztenek egymásnak”⁶ [*mergleni* annyi, mint felkarózni]. A fiatalok tudatában mind a borsónak mind a feláll(ítand)ó karónak egyértelműsödött az aktuális jelentése.

Az erotikus jelentés alkalmi jellegének ténye megnehezíti a címben megjelölt téma kibontását, hiszen azt is mondhatnánk: erotikus szókincs nincs is, csak erotikus jelentések, erotikus alkalmazások vannak, s ezeknek meglete szituációfüggő. Egy ilyen kijelentés azonban csak részigazság lehet, és a kérdés félreértelmezése. Hiszen vannak olyan szavaink, amelyek olyannyira a testi szerelemhez kötődnek, hogy egyéb jelentésük szinte nincs is. Ezek feltárására is, továbbá a régi magyar nyelvben való alkalmazásuk lehetséges színtereinek bemutatására is vállalkozom a továbbiakban. (A példákban a nyelvészeti

⁴ RÁCZ Sándor, *Földeáki tájszótár*, Bp., 1984.

⁵ BERNÁTH Béla, *A szerelem titkos nyelvén*, Bp., 1986, 8.

⁶ *Uo.*, 8.

szakirodalomban szokásos betű szerinti átírás helyett stilizált, a korabeli ki-ejtést megközelítő átírást használtak.)

Egyes szójelentések mai erotikus töltete és az erotikus eredetű szólások, mondókák stb. alapján joggal feltételezzük, hogy a régi magyar nyelvben is megvolt a szókészletnek az az erotikus egysége, amelynek elemei (*fasz, basz(ik), pica, gyak(ik), kurva, fikom* stb.) a testi szerelem elsődleges műszavai közé tartoznak. Nehezen lehet viszont adatolni őket. S hogy az előfordulások ritkaságát megértsük, nézzük meg közelebbről a hiedelemrendszert. „A hiedelem egy olyan sajátos tudattartalom és állapot, amely befolyásolja gondolatainkat, érzelmeinket s ennek következménye van az egyének, közösség életében, sőt egész kultúrákat áthat”.⁷ Minden kor helytelenít bizonyos dolgokat, cselekedeteket, ezeket valamely természetfeletti okból károsnak tartja. „A 14–15. század a katolikus hit és a vallásos élet kiterjedésének időszaka Magyarországon. A paraszti közösség egyik legfontosabb elvárása az Isten iránti tisztelet, hit volt. A legkisebb istentelenséget sem nézték el tagjaiknak..., mert az a félelem élt bennük, hogy az egyén istentelenségét a közösség fizeti meg, az egyén bűnéért a közösség bűnhődik”,⁸ ha a közösség a bűnöst megfelelően meg nem bünteti. A szó mágikus erejébe vetett hit meghatározta az életéről való felfogásukat. A szónak hatalma van, mert amit kimondunk, azt már meg is teremtyük.

A teremtés az Isten „műfaja”. A testi szerelemben viszont az ember az Isten teremtő partnerévé, munkatársává válik. A szerelem, a testi együttlét szavai a „felséges” szférájába kerülnek, s tabuvá válnak. A tabut pedig tilos megtörni, mert büntetés jár érte. Akadnak azonban – az utókor számára szerencsés – pillanatok, amikor a tiltás ellenére is kimondanak, lejegyznek az erotikus szókinsbe tartozó elemeket. Mikor lépi át az ember a tabut?

1. Ha nem ismeri. Elsősorban idegen nyelvű, a magyar szavakat tanuló külföldiek lejegyzéseiben maradnak fenn ilyen szavaink. Kitétetett ebből a szempontból Rotenburgi János deák 1418 és 1422 között született feljegyzése. Vaskos kifejezései a dolog természetességével tárják fel az élőbeszéd elemeit: a *bol urad? baszni menti; fékum hugodat, a szffarina atte* [adj te] *hebe* (meleg vő. hő) *picasát, akarod-e faszor*⁹ mondatok a köznyelv (és köznép) terminusaival nevezik meg a megnevezendőket. A munkájához volt szüksége egy másik németnek, az alsó-elzászi Hans Hammer templómépítő mesternek, hogy a templomot díszító szobrok egyes emberi testrészeit meg tudja nevezni. Így kerültek szójegyzékébe a *pica, make* ‘hímvesző vége’ és *bögyörő* ‘kisfiú hímvesszője’ szavak.¹⁰

⁷ FRANK Tibor–HOPPÁL Mihály, *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*, Bp., 1980, 66.

⁸ BÁRTH János, *Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Magyar Néprajz, VII, Bp., 1990, 338.

⁹ MOLNÁR József–SIMON Györgyi, *A magyar nyelvemlékek*³, Bp., 1980, 65.

¹⁰ MOLLAY Károly, *Nyelvtörténet és művészettörténet. A wolffenbütteli magyar–német szójegyzék*, MNy, LXXXIII (1987), 489–90.

2. Átlépheti a tabut akkor is az egyén, ha erős felindulásában elfeledkezik róla, sőt az „akkor már minden mindegy” érzületével még fokozza is a tabu (és a vele kapcsolatba hozható) világrend megsértését. Így érthetőek a szitkozódásokban, káromkodásokban megjelenő obszcén szavak: a „veszteg, kurvanőfia szaros német”¹¹ hadakozásbéli szitokszava, vagy a *kurva* szó szitokként való megjelenése: „bestye lélek kurva, esseh lélek kurva, fosos kurva, lucskos kurva, pellengérezett lélek kurva”, vagy egy a maga nemében igen kiválóan szerkesztett szitkozódás, ahol az egyén szinte tobzódik a förtelemben: 1590: „Pribék ... szidja vala az kereszteseket a kirie elejzomos bestye kurvák kurvaanyátok valaga” (mind SzT).¹²

3. Esetenként az elkeseredettség is előhívja a durvaság kifejezéseit, így például érthető az apja helyett a börtönt vállaló, majd a kiszabadításáért semmit nem tevő apa tetteit minősítő Hédervári Lőrinc kifakadása: „az én hűgaimat kiűzeté egy kurváért”,¹³ vagy a házát és jószágait feldúló Nádasdy Mártonra panaszkodó Akacs Pál tiltakozása: „az én anyámat bestye kurvának szidta, kiben az lator hazudatt”.¹⁴

4. A jókedv, a vigalom is odahathat, hogy feloldódik a tiltás gátlása. A lakodalmi vonulás közben felhangzó spontán táncszók, csujtogatások és a hozzájuk kapcsolódó rövid rigmusok jelzik ezt az erotikus hangulatot, például:

Szép a tavasz, szép a nyár,
Szép, aki előttem jár.
De aki előttem jár,
Még az éjjel vélem hál.
Ijujuju!¹⁵

vagy a vaskosabbak közül: „Aki kinéz deszka közt, viszked annak lába közt. Ijujuju!”¹⁶ Ezek a táncszók már a 16. század elején megtalálhatók: „haja, haja virágom” (*Körmöcbányai táncszó*), előbukkannak a 17. századi kéziratos anyagban is: „hajda hopp, hajda!”, talán ilyennek minősíthetjük a töredékes, feltehetően a 16. század harmincas éveiből származó *Zöldvári ének*¹⁷ „hé, hé, héa, hó virág” visszatérő verssorait is.

5. Kioltódhat a tiltás egyneműek társalgásában is. Csak gyaníthatjuk, hogy a nők sem tettek lakatot a szájukra (mutatják ezt a készséget egy kismémedi adatközlő szavai: „olyat mondok, hogy basz is lesz benne”, illetve a főként

¹¹ OSzK Kézirattár Cod. Lat. 165. 82. fol.v.

¹² SzT, VII, Bp., 1995.

¹³ HEGEDŰS Attila–PAPP Lajos, *Középkori leveleink*, Bp., 1991, 131. sz.

¹⁴ *Uo.*, 170. sz.

¹⁵ *Magyar Néprajzi Lexikon*, V, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., 1982, 185.

¹⁶ HEGEDŰS Attila, *Kismémedi tájszótár*, Bp., 1992.

¹⁷ BORSA Gedeon, *Ismeretlen virágének töredéke*, ItK, 1957, 236.

az SzT-ból adatolt sok női szitkozódás), korai adataink mégis inkább a férfiak egymás közti társalgásából, férfias tréfálkozásából származnak. Hadd mutassak be itt részletesebben két levelet. Az első 1537-ben írta Erdélyi Gáspár az éppen nősülni szándékozó Batthyány Kristófnak. „... kérem te kegyelmedet, hogy reám ne nehezelden, hogy az új házasságról nem írtam, mert tudja azt te kegyelmed, hogy minden újonnan nősött embernek elvész esze, mint az vőlegény farkának. Csak ez volt oka, de immár, mikor Isten kegyelmedet meghozza, tanácsot tudok adni. De ezt mondom, hogy leánynak ne higgy. Most, hogy Szent György napnál továbbá ne várd, ez átok alatt legyen, mert immár én efféle viadalba forgottam, de kegyelmed ettől semmit ne féljen, ha esik, se sérzik meg...”¹⁸ Miről van itt szó? Arról, hogy a szerelem viadal, ahol, ha elesik is, nem sérül meg a lány, ahol a nősött embernek elvész az esze, mert nem gondolkodik, akár csak a vőlegény farka. E viadalban a csalás, a hitetlenség, az átok, a játék ugyanúgy fontos kellék, mint a barát tanácsa. Férfihumorral teli levél ez, ahol a kép, a közmondásszerű kifejezés és a közvetlen megnevezés egységet alkotnak egy végvári kapitány szavaiban.

A következő levélnek az a furcsasága, hogy férfi írja nőnek, de mégis férfítársalkodást tartalmaz. Történt, hogy az 1535. november 19-ére Pozsonyba összehívott országgyűlést december második felében Bécsbe helyezték át, és ott ért véget január első napjaiban. Ezen vett részt másokkal együtt Batthyány Ferenc, Thurzó Elek és Erdődi Simon zágrábi püspök. Ez utóbbi január 11-én már a Körös megyei Dombrórról ír levelet Batthyány Ferenc feleségének. Elmondja, hogy a férj még nem kívánczik haza, pedig „ha útnak gonosz voltával mentené magát, nincsen semmi oka, mert ha el akarna jönni, az én törésem könnyen eljőhetne.” Mi tartja Batthyány Ferencet Bécsben? Nem más, mint egy bizonyos Borbála asszony (akit Batthyány Ferenc egy későbbi levelében „*dilecta germana nostra*”-ként említ), illetve annak környezete. Erdődi leírja, hogy „Ferenc uram (ezt én pedeglen sem irigységből, sem bosszúságból nem írom) többször vacsarált az várban az királyné asszony leányival, Borbála asszonnyal, hogysen mint várasban az urak között, az leánynak es nevét, kinek kedvéért ott vacsarált, megtanultam volt, de útnak gonosz voltáért kiment elmémből.” Beszámol továbbá – itt válik érdekessé számunkra a dolog – egy beszélgetésről Batthyány Ferenc és Thurzó Elek között: „... bizonyoságot es mondok, ő kegyelme egyszer Thurzó uramat hívta vala ilyen szóval: Jó Thurzó uram, jere velem, bizony leányi vigassággal jól tartlak, ha pedig ez este velem voltál volna, jobban szeretted volna mentől jobb lovadnál...”. A ló és a lovaglás, a leányi vigasság és a lovaglás képzetének (sőt talán nemcsak képzetének) összefonódása igazi férfigondolkodásra és férfiélményekre utal, és megmutatja, hogy Ferenc uram esze miért nem a

¹⁸ HEGEDŰS Attila–PAPP Lajos, *i. m.* (13. j.), 145. sz.

hazautazáson jár. Epésen vonja le a püspök a végkövetkeztetést: „ez Ferenc uramból immár semmiképpen jámbort nem tehetünk”.¹⁹

Arra pedig, hogy a toposzok hogyan vezetnek századokon át, álljon itt egy további példasor: az OSzK Kézirattárának 66. számú magyar nyelvemléke 16. századi tollpróbálgatásokat őriz. Közöttük több latin szentencia is szerepel, mindegyik alá írva egy magyar megfelelője. Számunkra izgalmas a következő: „non semper sacras reddunt oracula sortis” és magyar megfelelője: „nem mindenkor papfattyá, hanem deáktúró es esék benne”. A *túró* mint erotikus szimbólum visszaköszön Amadénál: „Fél túró, fél málé, fél ködmen kösztyő...”²⁰ és később a népdalban: „Hideg málé túróval, S nem bírunk a fúróval”.²¹ Az erotikus gondolkodásnak ezek a példái egyenesen vezetnek a szerelmes költészet, a „fajtalan énekek” felé. A *Soproni virágéneken*, a *Körmöcbányai táncszőn* át Balassinak *Az Cortigianáról*, *Hannuska Budovskionkáról* szerzett latrikánus versén át a „szerelem titkos nyelvén” (melyet mellesleg mindnyájan értünk) húzódik a szavaknak és alkalmazásoknak az a hálójá, amely át- és befonja életünket a középkortól napjainkig.

¹⁹ HEGEDŰS Attila–PAPP Lajos, *i. m.* (13. j.), 139. sz.

²⁰ ItK, 1902, 217.

²¹ MNT. 3/B 311. sz.

Van-e magyar erotikus népköltészet
(pontosabban népdal), vagy csak a kézikönyvekben,
és miért nincs közzétéve, ha van/nincs?

Dolgozatomban csak vázlatos képét adhatom egy szerteágazó témakörnek. Már csak terjedelmi okokból sem foglalkozom itt a fontos perspektívákkal. Nem adok világirodalmi kitekintést, nem kezdem (pedig lehetne) Évától vagy Ádámtól (lásd például Pálóczi Horváth Ádám csak sok hezitálás után kiadott szövegeit).¹ Nem adom a magyar erotikus költészet történeti vázlatát sem. Ennek, mint mindenki tudja, legfontosabb, közismert alkotásai az Árpád-korból származnak (Lőwy Árpád és Tóth Árpád, majd Bruszniai Árpád versei stb.).² Nem foglalkozom a magyar népköltészet egészével sem, csupán a tágon értelmezett népdallal. Sőt, még ezekből sem adhatok mindenre kiterjedő szemlét. Nem részletezem a szövegkiadások történetét. Ezt amúgy is egyszerűen összegezhethetjük. Már Erdélyi János kiadványában van „szerelmi dal” (és nincs erotikus szöveg).³ A legutóbbi, legteljesebb gyűjteményben Katona Imre 47 tematikus-műfaji csoportot különböztet meg, és ezek kö-

¹ Itt és a következőkben nem kívánok áttekintő szakirodalmi hivatkozásokat adni, csupán az említett művek és idézetek forrásaira hivatkozom. PÁLÓCZI HORVÁTH erotikus verseire korábban is utaltak, ám teljes szövegeket csak az utóbbi kiadás adott, igaz, itt meg nem teljes a kötet: *Énekes poézis. Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ó és Új mintegy ötödfélszáz énekek...*, vál. KATONA Tamás, Bp., 1979. A kiadvány azzal is iskolát teremtett, hogy az ún. „pásztorművészet” dísz tárgyaiból kifejezetten erotikus ábrázolásokat (is) közzétett.

² Meglepő, hogy e verseket még a mostani, erotikus antológiák sem teszik közzé, irodalmi lexikonaink pedig e művekről, illetve a szerzőkről nem vesznek tudomást.

³ ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, I, Pest, 1846. A munka tizenhárom csoportban („könyvben”) adja a népdalszövegeket. Ezek közül a legelső (egyszersmind a legterjedelmesebb) könyv címe *Szerelmi dalok*, ebben 167 vers található. Egyébként ez a megoldás nálunk később sem ismeretlen, ám én legalábbis nem tudom, honnan származik. A mintaként szóba jöhető két minta (HERDER népdalkiadványai, majd ARNIM és BRENTANO nevezetes német népdal-antológiája) ugyanis semmilyen hasonló csoportosítást sem tartalmaz.

zött megintcsak elég sok példa van a „szerelmi dalok”-ra (ám itt sincs erotikus szöveg).⁴ Egyedül Réz Pál gondolja úgy, hogy Bernáth Bélának és Vargyas Lajosnak van igaza, azaz van *Magyar Erato*, *Magyar Priáp* a magyar népköltési gyűjteményekben.⁵ Ám ilyen gyűjtemény azóta sem jelent meg.

Ami a közvetlen tudománytörténeti előzményeket illeti, 1982 májusában volt egy háromnapos tudományos konferencia *Erősz a folklórban* címmel. Az elkészült előadások végül is két kötetben láttak napvilágot: közülük 12 „nem-magyar” minősítést kapott. 14 további tanulmány már a magyar folklórra épít.⁶ Köztük van Vargyas Lajos és Bernáth Béla írása. E nézetekkel külön foglalkozom, éspedig praktikus okokból előbb Bernáth Béla nézeteivel.

Bernáth e kötetben közölt tanulmányt *A szerelem képes nyelvről* címmel (és „a favágásról és a szerelemfákról” alcímmel).⁷ A 300 jegyzetben több szöveget idéz a szerző, és véleménye szerint minden *arról* szól, a bablevestől az akasztófaig, és természetesen a favágásig. Bernáth azt a világszerte ismert magyarázó elvet követi, miszerint minden szó felfogható szimbólumként, és nála ezek mind egy irányba mutatnak. Egyetlen mutatóvány jól jellemzi e módszert.

Idézem: „A következő, jól ismert népdal is végig szimbolikus. »Kis kertemben uborka, / Reákapott a róka, / Várj meg, róka, megleslek, / Komáromba vitetlek, / A tömlecbe tetetlek, / Kurta vásra veretlek, / Onnan ki sem eresztlek.«

A kiskert itt is a szerelem kertje, benne az uborka zöld színével a termékenységet szimbolizálja. Párosító dalban is szerepel: »Bugár Juda zöd iborka, / Hordóra van savanyítva. / Bertók Imre kóstolgatja, / Jó-e, jó-e az iborka, icca drum.« Magyarázatul közlik egy votják mondást: »Egy évig savanyítja a kovászat«, minek megfejtése: terhes asszony. Az uborka evése, mint a szil-

⁴ *Magyar népdalok*. I–II, szerk., bev. ORTUTAY Gyula, vál. és jegyz. KATONA Imre, Bp., 1979. (Második, bővített kiadás.) A műfajok csoportosítása itt viszont „korcsoportok” szerint indul, azaz a bölcsődalokkal, és a fonódalok kis csoportja után következnek a 7. csoport *Szerelmi dalok* címmel. Ez a legterjedelmesebb csoport, 445 szöveggel. További csoportokban találhatóak a verses szerelmi levelek, a vőfélyversek, lakodalmi énekek stb. Érdemes megemlíteni, hogy a „táncszók” (nem „táncdalok”!) csoportban 110 rövid szöveg olvasható. Ezek közül mintegy tíz a nyíltan erotikus szöveg. A táncszók túlnyomó többsége nem strófikus, és nincs is igazi dallama, csak kiáltják, rikoltják ezeket a táncok közben.

⁵ *Magyar Erato*, vál., kiad., utószó, jegyz. RÉZ Pál, Bp., 1986 (Magyar Hírmondó), 429–430.

⁶ *A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben*, szerk. HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika. Bp., 1987; *Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban*, szerk. HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika. Bp., 1987.

⁷ *Erősz a folklórban*, i. m. (6. j.), 40–63, 272–281.

váé, almáé stb., itt is a coitus ekvivalense (az evés boszorkányi rontást is jelent).⁸

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e azt az ötletet, hogy a kiskertbeli uborka is erotikus népdal-motívum, arra az ugrabugráló érvelésre hívom fel a figyelmet, miszerint a kiskert = a szerelem kertje (minden indoklás nélkül) – a *zöld* uborka = termékenység (ismét minden indoklás nélkül). A „hordóra savanyított uborka” pedig nem a közismert savanyúság, hanem egy votják mondás (amelyben viszont nem az uborka szerepel, hanem a kovász) szerint „terhes asszony” stb. Minden mindig egyvalamiről szól: csak azt nem értem, ha a kis kertemben van az uborka, miért éppen terhes az asszony?

Bernáth egész könyvet szentelt témájának, több mint húsz képes kifejezés, szólás köré csoportosítva sok ezer adatot.⁹ Itt is a cseréptöréstől a Deákné vásznáig minden egyfajta értelmezést nyer. És noha főként szólások szerepelnek a magyarázatok között, elég sokszor történik utalás népdalszövegeinknek a „szerelem titkos nyelvén” megfogalmazott mozzanatairól.

Vargyas Lajos ugyanezen kötetben közölt dolgozatában¹⁰ összefoglalást ígér „a népköltészet gazdag virág-, gyümölcs- és más szerelmi szimbolikáját” illetően. Közli, hogy kiindulópontja Lükő Gábornak a magyar folklór szimbolikáját fejtegető könyve (1942) volt.¹¹ (Vargyas ugyan nem említi, de tudott, hogy a magyar folkloristák többsége már Lükő könyvét sem vette komolyan, és Lükő későbbi, közvetlenül a régi magyar népdalok szövegeinek szimbólumaira vonatkozó dolgozatát¹² sem vélték tudományos bizonyítéknak.) Mind műfaj történeti, mind összehasonlító folklorisztikai szempontból Lükő következtetései legalábbis bizarrnak nevezhetők. Persze, ettől még a szimbolisztikus magyarázat akár jó is lenne. Most mégsem az ő elgondolásait vitatjuk, hanem azt a megoldást, ahogy Vargyas tovább fejlesztette ezeket.

Vargyas szerint „ez a szimbólumrendszer Nyugat-Európa népeinek népköltészetében is általános, valamint a középkori és reneszánsz irodalomban”.¹³ (E kapcsolat hangsúlyozása homlokegyenest ellenkezik Lükő nézetével, aki mindent a honfoglalás előtti magyar kultúrára vezet vissza, ezt meg baskirok és más keleti folklorok modern korban összegyűjtött anyaga alapján magya-

⁸ *Uo.*, 49–50. (és jegyzetek)

⁹ BERNÁTH Béla, *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*, Bp., 1986.

¹⁰ VARGYAS Lajos, *Szerelmi-erotikus szimbolika a népköltészetben = Erősz a folklórban, i. m.* (6. j.), 20–39; és 2 jegyzet a 271. lapon.

¹¹ LÜKŐ Gábor, *A magyar lélek formái*, Bp., 1942. (Reprint kiadásban is.)

¹² LÜKŐ Gábor, *A magyar népdalszövegek régi stílusa*, Néprajzi Értesítő XXXIX (1957), 5–48.

¹³ *Erősz a folklórban, i. m.* (6. j.), 20.

rázza.) Vargyas saját, „erotikus” magyarázatai eléggé apodiktikusak. Gondolom, egyetlen példa elég ennek érzékeltetésére!

„Kipattant a búza szeme. Gyere babám az ölembel!... A búza is valami olyan módon emlékeztet a lányra, mint a kender, s az, hogy már kipereg a szeme, az érettséget jelenti, esetleg a szerelem megtörténtét is. ... S nyilván a búzában taposott út, vagy egyszerűen a közte levő út is a női testnek egy még részletesebb képét idézi az emlékezetbe. Gondoljunk az olyan szövegekre, mint:

Zöld búzában keskeny a gyalog út.

Ez a kislány, jaj, de hamar rám unt.”¹⁴

A konferencia előadása és a Szépirodalmi Könyvkiadónál való közlés magyarázza, hogy Vargyas egyetlen forráshivatkozást sem ad, érvelése a „valami olyan módon”, „nyilván”, „kétségtelenné teszi” stb. formulákkal bizonyít.

Pedig Vargyas ismeri a magyar verses népköltészetet. Amikor az akadémiai kézikönyv *Magyar népköltészet* című kötetét szerkesztette (ez 1988-ban jelent meg, és nyilván egyes részei pár évvel előbb már készen voltak), ebben ő írta a *Lírai népköltészet* című terjedelmes áttekintést.¹⁵ Már ennek megjelenése előtt azt csiripelték a nem mindig jóakarátú verebek, hogy valami „pánszexuális fantazmagória” az egész, és minthogy női veréb csiripelte a leghangosabban mindezt, azt is hozzá tette, hogy „tipikus férfi-írás, ahol, mint Móricának, mindenről az jut az eszébe”. Vargyas fejezete azonban ennél sokkal gazdagabb és természetesen sokkal jobb is. Maga is nyilván vitát kiváltó új áttekintésnek tartja, és mind az egész kötet, mind a fejezet elején jó előre védekezik. A lírai népköltészet áttekintéséhez (meglepő fordulattal) nem a népdal-antológiákat vagy -gyűjteményeket vette alapul, hanem a maga két, népzenei szempontból összeállított példatárát, pontosabban ezekből 695 szöveget. Ezeket pontosan idézi is, úgyhogy minden szövegpéldája könnyűszerrel ellenőrizhető. Külön érinti a szövegvariálódást, a strófák számadatait, több mint száz tartalmi (és műfaji) csoportot (ezek nem mindig értelmezhető módon keverednek rendszerében). Számunkra is fontos az ezt lezáró, összegező megállapítása: „tehát a szerelemről 49 témacsoport szól, egyéb témák 68 csoportba oszthatók”.¹⁶ Már most ide írom, hogy „erotikus” megjelölésű csoport nincs a 117, sőt a többi rovat között sem. A 36. példa *Testi szerelem* megjelölést kap, ám a prűdök sem riadhatnak meg ettől a szövegtől:

„Haj Dunáról fúj a szél, Feküdj mellém, majd nem ér!” (Vargyas 17 szövegre hivatkozik az említett 695-ből, sőt még ezek közül is 9 csak zárójelben

¹⁴ *Erősz a folklórban*, i. m. (6. j.), 40.

¹⁵ VARGYAS Lajos, *Lírai népköltészet = Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., 1988, 427–565. (*Magyar Néprajz* nyolc kötetben – Folklór 1.)

¹⁶ VARGYAS, i. m. (15. j.), 463.

szerepel. Egyszóval a „testi szerelmet” 7 szöveg úgy tíz strófája adja.)¹⁷ Nyilván a szerelmi szimbolikát ekkor már olyannyira előtérbe helyező folklorista számára is fejtörést okozott ez, és a következő magyarázatot fogalmazta: „Aránylag kevés szöveg utal a testi szerelemre. De csak a közvetlenül kimondott formában. Közvetett módon már annál több utal rá, hiszen a szerelmi szimbólumok nagy része erotikus szimbólum, s éppen arra való, hogy azt a *költészet nyelvén* kifejezze.”¹⁸ Noha ez nyilvánvalóan az *argumentum ex silentio* filológiaiailag is sokszor bevetett csodafegyvere – elvben azért éppenséggel értékelhető, sőt igaz is lehetne.

Minthogy mindannyian tudjuk, táncszók, csujjogatások és más szövegek elég szókimondóak: azaz kitűnő muníciót adnának Vargyas érveléséhez – annál meglepőbb, hogy a következő mondatokban a szerző elhatárolja magát éppen ezektől a folklór műfajoktól: „Nem kerültek bele kimutatásunkba a táncszók és a vőfélyversek, minthogy mindkét műfaj dallamtalan, egyiket sem éneklük [...] De mindkettő a népköltészet határán van.”¹⁹ Sajnos, nem társtalan ez az arisztokratikus, életidegen felfogás. (Úgynevezett „újstílusú” balladáink vizsgálatának elutasítását is hasonló érvelés adja.) Eszerint ami népszerű és van (mint, mondjuk, ez esetben az obszcenitásig eljutó táncszó, csujjogatás), az vizsgálatra alkalmatlan, értéktelen valami. Ehelyett viszont azt kell keresni, ami nincs – valami rejtett szimbolizmust gyakorlatilag bármelyik népdal szövegével kapcsolatban.

A kézikönyv áttekintő fejezete ez után a népdalok formai (metrikai, stilisztikai) kérdéseivel foglalkozik, majd rátér a „belső forma” tárgyalására. Ehhez 11 (elégg heterogén) kérdéskör tartozik.²⁰ Köztük a legelső és a legterjedelmesebb is a „szimbolika”. A majdnem száz szövegpélda zöme ismert az *Erősz a folklórban* kötetből, ehhez képest kevésbé bővített. Ezért nem szükséges, hogy érvelésmódjukat idézzem. Ezek is arról szólnak, most pontos forrásadatokkal, ám egyetlen szakirodalmi hivatkozás nélkül, és továbbra is apodiktikus módon.

A második téma (ebből a korábban közölt tanulmány csak éppen a legelső példát közli) a magyar folklórban már oly sokszor tárgyalt „természeti kezdőkép”.²¹ Ennek hangnemét már az első mondatok jól képviselik: „Az előző példák túlnyomóan nagy része egészen világos volt és önmagáért beszélt. Ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy ha egy úgynevezett »természeti kép« vagy valami más olyan dolog szerepel az első sorban, aminek közönséges fogalmak szerint nincs kapcsolata az egész versszak mondanivalójával,

¹⁷ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 446.

¹⁸ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 464.

¹⁹ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 464.

²⁰ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 477–518.

²¹ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 497–503.

de abban szerelmet, szeretőt emlegetnek, akkor az az első bizonyára valami – nekünk rejtett – erotikus szerelmi kapcsolatban van az utána következővel.”²² A 27 ilyen példa konkrét bemutatásakor azonban Vargyasnak már nem mindig jut eszébe erotikus párhuzam (még olyankor sem, amikor az idézett szót vagy fogalmat például Bernáth Béla már így értelmezte). A további részek („áttételes fogalmazás”, „gesztus-költészet”, „irreális képek”, „szürreális képek” stb.) már kevesebb példát igényeltek, nem is tartoznak mostani témánk keretébe.

Ez után következik egy mintegy tízsornyi rövid fejezet *Szókimondó szövegek* címmel.²³ Egyetlen, Csanádi Imre által közölt kétsoros idézet olvasható itt. Vargyas szerint az előbb elmondottakhoz képest itt nem kell újat fogalmazni. Elismeri, hogy „vannak olyan szövegeink is, amelyek semmi másból nem állnak, mint bizonyos »tiltott« szavak kimondásából, vagyis egyáltalán nem stilizáltak. [...] Különösen a táncdallamokra énekeltek ilyesmit, meg az ún. mulatónóták szövegében találkozunk velük. De a nem kifejezetten trágár szövegű mulatónóták sem mintapéldái a stilizált, költői síkra eltolt fogalmazásnak.”

Ezután tüzetes történeti áttekintést kapunk, ahol legfeljebb „a népdal új stílusa” kap igen rövid bemutatást.

Két mozzanatot szeretnék Vargyas kismonográfia-méretű áttekintésével kapcsolatban hangsúlyozni. Egyrészt nem jól csíripeltek a verebek: az áttekintés nem egészében, csak mintegy hatodrésznyi terjedelemben ad szerelmi „szimbolikát”. Másrészt az adatolásból nyilvánvaló a szerző prekonceptiója. Egyetlen magyar vagy külföldi folkloristát sem idéz, „szerelmi” magyarázatait sehol sem indokolja. Mintha folklorisztikánk még mindig az első megfogalmazásokat kellene, hogy akadémiai kézikönyvben, tehát a „legmagasabb” tudományos szinten közzé tegye. A már idézett előszó utal az ilyen, „új kutatás eredménye” jellegű fejezetekre. E megoldásnak a kötet szerkesztő Vargyas szerint van előnye és hátránya. Az utóbbihoz sorolja, hogy így nőtt a terjedelem (a kötet különböző műfajokat bemutató fejezeteinek terjedelmi arányai valóban meglepőek) – ám itt az „új kutatást bizonyítani kell, részletezőbben kell előadni, mintha már régebben kidolgozott kutatások eredményeit foglalnánk össze”.²⁴

Ez a „bizonyítás” azonban sehol sincs. Vargyas közöl egy szöveget, elmondja, hogy neki erről ez jut az eszébe. Majd ezt bizonyítottnak véve, a következő dalszövegre tér rá, amely az előbbi alapján további építőkövet ad az emlékműhöz. Maga is írja, hogy az adatközlőket nem kérdezték meg: számukra mit is jelentenek e szövegek?

²² VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 497.

²³ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 516.

²⁴ A kötet szerkesztői „előszavából”, *i. m.* (15. j.), 5.

Amikor előbb Bernáth Béla érvelését éppen azért kritizáltuk, mivel benne tücsök-bogár egymás mellé kerül: nyelvtörténeti, irodalomtörténeti, etimológiai adatok, tájszómagyarázatok és sok kultúrából ide hurcolt példák – a bírálat arra vonatkozott, hogy össze nem kapcsolható adatok (még ha valódiak is) semmit sem bizonyítanak. De itt legalább vannak adatok, és a „sok lúd disznót győz” elve alapján az olvasó végül is megadja magát: ha 300 fél- vagy negyed igazságot adatol egy tanulmány, meglehet, hogy az egészben mégis csak van valami. Ám Vargyasnál egyetlen adat sem szerepel az ő szövegértelmezése bizonyítékeként.

Meglepő, hogy elődeit sem használja. Lükő nevét tanulmányában még említette, a kézikönyvben már csak a „természeti kezdőkép” fejezetben, ahol viszont hiányzik a kérdés teljes tudományos apparátusa. A magyar is, a nemzetközi is. Ehhez képest Ortutay Gyula „bevezetés a folklorisztikába” órái léptékekkel voltak jobbakként. ²⁵ Ő például tudott arról, hogy nemcsak Vikár Béla próbálta kidolgozni a magyar népdalok szimbolikájának rendszerezését, hanem például Riedl Frigyes is megnyugtató módon tárgyalta e kérdést. (Hogy immár több évtizedes egyetemi folklórtankönyvünket ne is említsük.) ²⁶

Külön feladat lenne e kérdéskör nemzetközi távlatainak legalább megemlítése. Baj, ha itt még mindig a *Világirodalmi Lexikon* természetesen nem a komparatív folklorisztika számára kitalált címszavaiból lehet csak tájékozódni. ²⁷

Mégsem szeretném azzal végezni, hogy azt mondjam, a magyar erotikus népköltészet paradoxona egyedül néhány kutató sajátos gondolkodásmódjának a következménye. Csak látszólag az a paradoxon, hogy a valóban erotikus szövegekkel nem foglalkoznak (mivel ez nem illik egy liliomerkölcsű, egyszersmind szublimáltan magas poétikai színvonalú néphez), viszont a „Befogom a lovam / Elviszem a búzám a budapesti gőzmalomba [...] zöldre festett kis kocsimba...” dalszöveg raffinált erotikát képvisel, mivel a magya-

²⁵ Lásd ennek alapján készült áttekintését a 4. jegyzetben idézett antológiában: I, 64–68. Itt utal Kölcsey, Illyés Gyula, Erdélyi János, Gyulai Pál, Kálmány Lajos, Vikár Béla, Imre Sándor, Lükő Gábor, Riedl Frigyes, Valter Vilmos ilyen jellegű nézeteire.

²⁶ Lásd KATONA Imre rövid poétikai áttekintésében a „képes kifejezések” részt (*A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., 1998, 612–614). Ebben érinti Vargyas általa „neofreudistá”-nak nevezett jelképrendszer-felfogását, és azt, hogy Vargyas „szemléje során jórészt mellőzte az eddigi összehasonlító-történeti kutatás eredményeit...”, így módon Vargyas „gondolatrendszere legalább annyi vitatható, mint elfogadható megállapítást tartalmaz”. (Uo., 613.)

²⁷ Lásd pl. a *Világirodalmi Lexikon* „természeti kezdőkép” címszavát, az ottani utalásokat, szakirodalmat stb. Itt nem kívánok hivatkozni e lexikonban az „erotikus irodalom” és a rokon jelenségek egyébként meglepően bőséges és jól dokumentált címszóanyagára.

rázat szerint „nyilván a dörzsölés nyomán kifolyó liszt adta a képi párhuza-
mot”,²⁸

Az igazi rejtély az: hol vannak a célirányosan erotikus magyar népdalok? Korábban úgy gondoltuk, itt a kutatók prűderiája volt az ok. Ám ez mára eltűnt. És ha íróink, irodalomtörténészeink oly sokat tártak fel a latrikánus és laszcív költészetből – azaz találtak ilyen adatokat –, hol lappangnak a *Kryptadia* (1883–1907), majd az *Anthropophyteia* (1904–1913) hasábjaira kívánczó magyar folklóradatok? (Bár, ha már itt tartunk, nem vagyok meggyőződve arról, hogy a környékünkől, Boszniától a ruszinokig vagy a csehekig e kötetekben „erotikus népköltészet” címmel közzétett szövegek eredeti hordozói ugyanazok a társadalmi rétegek lettek volna, mint amelytől a legismertebb magyar balladákat vagy varázsmeséket gyűjtötték volna.)²⁹ Sőt, minden forrás-kritikai akribia ellenére sem tagadhatjuk, hogy van is, volt is gazdag magyar erotikus mesekincs.³⁰

Ám hol bujkálnak – oly raffináltan és még mindig – a csakugyan erotikus magyar népdalok?

*

²⁸ VARGYAS, *i. m.* (15. j.), 495.

²⁹ E kérdéskörnek azonban máig sincs tudománytörténeti áttekintése. Még a legtöbbet a magyar kollégáival egyébként jó kapcsolatokkal rendelkező F. S. KRAUSS munkáiból bogozzhatunk ki. Lásd legutóbb: Raymond L. BURT, *Friedrich Salomo Krauss (1859–1938)*, Wien, 1990.

³⁰ Itt nincs terem a különböző magyar folklór műfajok erotikus változatait elemezni. Mesékben, eredetmondákban gyakori az erotikus téma. Találós kérdések igen gyakran kétértelműek, pontosabban a mindenki által tudni vélt „erotikus” válasz helyett egy „ártatlan” felelet a helyes. Számos erotikus vagy kétértelmű (sőt, csak látszatra erotikus) szöveget ismerünk. A csúfoló szövegek, táncszók között vannak nyíltan erotikus jellegűek is. Más jellegű alkotások erotikussá változtatása, parodizálása is ismert. Ezen kívül vannak véletlenül erotikus értelművé váló szövegek is (pl. feliratok, sőt, akár sírfeliratok esetében). A viccek vagy a grafiti adatai között közismerten nagy az erotikus hányad. Itt azonban igen nehéz megvonni a folklór és a nem folklór határait. Ugyanezt mondhatjuk az erotikus ábrázolásokat tartalmazó „népművészeti” alkotásokról is. Viszont a hagyományos táncok között több olyan mimetikus táncot ismerünk (rókatánc, szarkatánc stb.), amelyik köztudottan erotikus jellegű. (Nem is adják elő mindig, akárki előtt.) Mind a valódi erotikus folklór, mind az így is értelmezhető alkotások természetesen eljutnak eredeti műfaji határaikon túlra is. Például a gyermekfolklórban sok műfaj (mondókák, kiszámolók, csúfolók stb.) szövege tartozik ide. Olykor meg is marad az erotikus mozzanat, máskor ezt már csak a kutató tudja. Sőt, gyakran így interpretálnak egyébként nem ilyen alkotásokat. Ettől még azonban a csigahívogató vers csak annyira erotikus, mint a katicabogár-küldő – azaz csak egyes interpretálók agyában alakul ilyenné.

Ha most – már a dolgozat vitáját is felhasználva – arra a kérdésre keressük a választ, milyen tanulságok vonhatók le a fenti megállapításból, különös tekintettel a régi(bb) magyar irodalom kutatására: két mozzanatot említhetünk.

Igazán ideje lenne egy filológiai megbízható, kommentárokkal ellátott erotikus magyar népköltési antológia megjelentetésének. Minden műfaj fontos, ám itt nem elsősorban a prózai szövegekre (eredetmonda, mese vagy éppen a vice) gondolnék, hanem a szokásköltészet és a lírai dalok közzétételére. Azután pedig a *brachilogizmusok* ilyen anyagát (szólások, találósok, feliratok stb.) kellene ugyancsak kritikai módon közzétenni. Már ez az antológia is adna valami képet a történeti rétegekről, gyakoriságról, főbb típusokról. Enélkül ma komoly folklorista nem nyilatkozhat a magyar erotikus folklór méreteiről.

A másik tanulság az, hogy éppen az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténeti kutatásainak eredményeként úgy látjuk, már a 16. század óta létezik a magyar erotikus költészet kontinuitása. Azokban a gyűjteményszerű összeállításokban, amelyek a kollégiumi és diákköltészetből merítenek, éppúgy megfigyelhető ez, mint mondjuk Pálóczi Horváth dalgyűjteményében – ezek igen sokrétű módon reprezentálják e hagyományt. Van bennük régi, átvett szöveg, de van egyéni alkotás is. És van e kettő közötti, kisebb-nagyobb körben ismert szöveg. Ezeket szokás „közköltészetnek” vagy éppen „folklórnak” nevezni, ám itt nem is megnevezés esetleg téves volta a baj, hanem az, hogy bármilyen ilyen névvel még semmit sem mondtunk e szövegcsoporthoz társadalmi-történeti hovatartozásáról. Ezt még ezután, külön kell vizsgálni. Szóbeliség és írásbeliség viszonya sem egyszerű az ilyen erotikus szövegek esetében. A *Pajzán Toldi* attól még nem lesz folklór alkotás, hogy sokan ismerik, van, aki csak szóbeli előadásban hallotta, vannak szövegvariánsai, sőt, még a költő személyét sem tudjuk. Ugyanakkor ez a mű is része a magyar erotikus költészet kontinuitásának, ahova a magyar erotikus népdalok jó részét is kapcsolhatjuk. Ezek formakészlete, poétikája is érthetetlen a párhuzamos mű-költői alkotások ismerete nélkül.

Persze mindezt tüzetesen kell még megvizsgálni, amire most időm se volt, sőt e munkához további előtanulmányokra, adatkutatásra és rendszerezésre is szükség lenne.

Mint mindig, itt is szükség van egy pontos és következetes terminológiára. Meg kell különböztetnünk az olyan szövegeket, amelyek „szimbolikus” értelmezése erotikus irányban is elképzelhető – a valóban és nyilván erotikus témájú, szóhasználatú szövegektől. Praktikus okokból külön kell vennünk a kétértelmű szövegeket, mivel ezek poétikai lényege éppen ez. És az említett fogalmak egyike sem azonos a durva vagy trágár szövegekével. Egy káromkodás (sőt egy mai telefonbeszélgetés) tartalmazhat akárhány nemi szervet és hivatkozást ezek bármilyen működésére: ettől még egyik sem erotikus szöveg. Csúfolók, feliratok rövid szövegei olykor még

ide, a durva és trágár, viszont nem erotikus szövegcsoporthoz tartoznak. Ám ezek, amint mondjuk a táncszó is jelzi, könnyen válhatnak művészből megfogalmazottá, és ekkor már az erotikus (nép)költészet keretébe tartoznak.

Az ilyen terminológiai tisztázást el kell végezni, ám jobb lenne ezt összekapcsolni olyan szövegantológia közreadásával, amire fentebb már utaltam.³¹

³¹ Talán nem felesleges megemlíteni, hogy folklorisztikánk nem sokat foglalkozott ilyen terminológiai kérdésekkel. Ez meg is látszik az itt-ott felbukkanó szóhasználaton. Az „erotikus folklór” nálunk gyűjtőnév (ami önmagában nem volna baj), azonban hiányzik ennek további csoportokra bontása, és ezek terminológiai is pontos megkülönböztetése. E feladatot nem végezték el kézikönyveink, lexikonaink sem. Még a *Világirodalmi Lexikon* sem (noha itt legalább van címszóanyag, és e címszavakban utalás a nemzetközi szakirodalomra). Itt ezt nehéz is lett volna lexikon-tömörséggel elvégezni, mivel az egyes irodalmakban más-más csoportok ismertek. Ami a nemzetközi folklorisztikát illeti, csak látszólag jobb a helyzet. Itt is inkább csak gyűjtőnév az „erotikus...”, sőt, gyakran egyszerűen tematikus megjelölés, körülbelül ‘erotikus témákat, motívumokat tartalmazó alkotások’ értelemben, vagyis nem egy sajátos alkotási folyamatra és befogadói igényre utalnak. Körülbelül úgy, mintha „ifjúsági irodalmon” az olyan műveket értenénk, amelyekben vannak fiatalok. Még a legjobb, orientáló áttekintésben is érezni ezt a bizonytalanságot, mind a címszó megfogalmazásában, mint a tudománytörténeti áttekintésben. Lásd Lutz RÖHRICH, *Erotik, Sexualität = Enzyklopädie des Märchens*, 4, Berlin–New York, 1984, 234–278. A kitűnő anyagsmeretről tanúskodó áttekintésben nem csupán a meséről olvashatunk, hanem röviden a monda, eredetmonda, trufa, vicc, találós kérdés és szólás erotikus vonásaival is foglalkozik a szerző, ám a népdalra és az ezzel rokon jelenségekre csak utalás történik (viszont a bibliográfia tartalmaz ilyen fontos hivatkozásokat is). Mindmáig ez ajánlható a téma iránt érdeklődőknek első tájékozódása végett.

ÁCS PÁL

„Ne paráznalkodjál”

A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában

Hosszadalmas lenne felsorolni mindazt, ami a 16. századi protestáns írók felfogása szerint a paráznaság fogalmába beletartozott. Decsi Gáspár egész prédikációt szentel a témának,¹ Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetek*ben külön fejezetben ecseteli Sodoma lakói, Semiramis királyné, valamint a kortárs „paráznák” „mondani is röttenetes” vétkei – szókimondó soraiért bocsánatot is kér az „istenfélő jámbor” olvasótól.² Számos 16. századi énekszerzőnél olvashatunk hasonló feddőzéseket. Tolnai Fabricius Bálint református költő pl. megkísérelte összeállítani a parázna vétkek és parázna típusok lajstromát – korántsem a teljesség igényével: Ide soroltatnak a „Bujálkodók és paráznák, szüzesség-megrontók, / Házasságban Isten szörént, jámborul nem élők, / Férfiakkal bujaságra fajtalanul élők. // Orcátlanok, szömtelenök, bordélyokban forgók, / Éktelenségöt beszélők, szívükben gondolók, / Házasoktúl is ok nélkül hirtelen elválók”, a kurvakerítők, azok, akik a latrok pártfogására kelnek, azok, akik eltűrik feleségük „gonoszságát”, valamint akik a házasságban „egymással mértékletlen élnek”.³ Paráznaságnak minősült tehát a szexualitás mindennemű megnyilvánulása, kivéve az, ami a házasság kötelékein belül az utódok nemzését szolgálta. A református katekizmus szerint a Tízparancsolatban „minden paráznaság az Istentől megátkoztatott, megtilt annak-akért minden tisztátalan magaviselést, gondolatot, kívánságot, gyönyörűsé-

¹ DECSI Gáspár, *Az utolsó üdöben egynehány regnáló bűnökről való prédikációk, tudniillik első a bűnről, második a részegségről, harmadik a paráznaságról, negyedik a táncról*, Debrecen, 1582; Várad, 1584. – RMNy I, № 506, 560. – Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 331–333.

² BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 192–194.

³ TOLNAI FABRICIUS Bálint, *Szent János látása* (1579), RPHA № 1482, RMKT XVI. 11, № 4.

get, és mindent, valami embert afféle buja kívánságra indíthatná”.⁴ Mind-ezen tilalmak természetesen Isten szaván, a Biblián alapultak.

Kérdés azonban, hogy jól értelmezték-e a „szót” a kor exegétái, s nem mosták-e össze olykor nagyon is tudatosan a „parázñaság” fogalmába sorolt eredeti bibliai tartalmakat. Ezeknek a tudatos torzításoknak és félreértelmezéseknek eredünk most a nyomába, meggyőződésünk ugyanis, hogy így az európai és magyar protestáns eszmetörténet egyes lényegi kérdéseire juthatunk el.

Ismeretes, hogy a Tóra különféle szexuális tilalmak formájában is szabályokhoz kötötte az ószövetségi zsidó nép életét. Szigorú tilalom alá estek a „vérfertőzés”, vagyis az incestus különböző, minősített formái, a nemi erőszak (pl. Dina megszeplősítése), a természetellenesnek minősülő nemi örömök, pl. Sodoma városának bűnei, az állatokkal való nemi érintkezés, a homoszexualitás, valamint a menstruáló, illetve az elvált asszonnyal folytatott viszony.⁵ Rabnók tartása megengedett volt, hasonlóképpen a prostitúció is elfogadott intézménynek számított, a kurvák legálisan űzhették mesterségüket, a Törvény csupán a nem hivatásos kontárok ebbéli gyakorlatát, a kurválkodást („záná”) büntette.⁶

A Tízparancsolat (a Dekalógus) szövege két helyen is olvasható a Bibliában (Ex 20,14, ill. Deut 5,18). A zsidó és református számozás szerinti VII. (katolikus és evangélikus számozás szerint VI.) parancsolat mindkét helyen lényegében azonos szövegű, s *nem* tartalmazza az imént felsorolt szexuális tilalmak egyikét sem. Ez a parancs egyértelműen és világosan a házasságtörés („ná’áP”) ellen szól, és semmi módon nem értelmezhető a szexuális életet szabályozó törvényként. A parancs jelentése meglehetősen precíz: megtiltja, hogy egy *férfi* megtörje egy másik *férfi* házasságát, megszeplősítve annak aszsonyát.⁷ Nem nehéz átlátni, hogy ez a törvény inkább tartozott a tulajdon

⁴ *Kis katekizmus, avagy az keresztyén hitre való tanításnak rövid formája* = *Szent Biblia*, kiad. SZENCZI MOLNÁR Albert, Hanau, 1608 (függelék). – RMNY II, 970.

⁵ J. Estlin CARPENTER–George HAFORD, *The Composition of the Hexateuch*, London, 1902, 429–431.

⁶ A bibliai Thámár történetének (Gen 38) alapkonfliktusa ebből a megkülönböztetésből fakad. Ónán gyermektelen özvegye a hivatásos („szent”) prostituáltak öltözetében környékezte meg Júdát, noha nem volt „felavatott parázna” nő. Az eset legszebb irodalmi feldolgozása Thomas MANN József-tetralógiájában olvasható: *Thámár* = *József, a kenyéradó*, ford. SÁRKÖZI György és KÁLDOR György, Bp., Európa, 1959, 257–296. – Vö. Jonathan KIRSCH, *The Harlot by the Side of the Road. Forbidden Tales of the Bible*, New York, 1997.

⁷ Eduard NIELSEN, *The Ten Commandments in New Perspective. A Tradition-Historical Approach*, London, SCM Press, 1968 (Studies in Biblical Theology. Second Series, 7), 10–25; J. J. STAMM–M. E. ANDREW, *The Ten Commandments in Recent Research*, London, SCM Press, 1967 (Studies in Biblical Theology. Second Series, 2), 100–101; Rousas John RUSHDOONY, *The Institutes of Biblical Law*, int. by Gary NORTH, USA, 1973, 393–401.

védelmét szolgáló jogszabályokhoz, mint a szexuális élet kereteit rögzítő rendelkezések közé.

Ez a fogalom a 8. század végétől kezdve sajátos változáson ment keresztül. A zsidó próféták (főként Hóseás, Jeremiás és Ezékiel) egyre gyakrabban alkalmaztak retorikai figurákat, nagy költői erejű allegóriákat. A VII. parancsban megfogalmazott tilalom a prófétai szövegekben betű szerint továbbra is a házasságtörésre vonatkozott, átvitt értelemben azonban az idegen isteneknek hódoló Júda és Izrael vallási értelemben vett hűtlenségét jelentette.⁸ Ezékiel híres allegóriájában ekként szól a néphez: „Te, házasságtörő asszony! Férjed helyett idegeneket fogadsz el” (Ez 16,32). A próféta következő mondata hasonló jelképes értelemmel ruházza fel az önkéntes kurválkodás vétkéét is: „Minden rimának bért adnak, te pedig magad adtad ajándékidat minden szeretődnek, így megvásárlád őket, hogy bemenjenek hozzád” (Ez 16,33). A próféták ajkán a házasságtörés vétké ily módon szorosan összekapcsolódott a szexuális bűn különböző kategóriáival. Így jött létre jelentésbeli kapcsolat a két szó között.⁹ A próféták figuratív nyelvhasználata nyitott tehát utat a Dekalógus jelképes értelmezésének.¹⁰ A kereszténység évszázadaiban született megszámlálhatatlanul sok Tízparancsolat-értelmezés Krisztus és Szent Pál interpretációitól kezdve¹¹ Órigenész és Szent Ágoston kommentárjain át Lutherig és Kálvinig az allegorikus értelmezés prófétai gyakorlatát követi.¹²

Mindazonáltal a különböző nyelvű bibliafordítások – a szavak szintjén – igyekeztek érzékeltetni a házasságtörés és a kurválkodás közötti különbséget. A *Septuaginta* a „moikheia” igével fejezi ki az előbbi, s a „porneia” szó áll az utóbbi helyén. A házasságtörés fogalmát a *Vulgata* is görög szóval adja vissza: „neque moechaberis” – így hangzik a Tízparancsolat vonatkozó pontja latinul, míg a kurválkodást Szent Jeromos „fornicatio”-nak fordítja. Ehhez a gyakorlathoz tartja magát Luther is, amikor „Du solt nicht ehebrechen” formában fordítja a Dekalógust, miközben a kurválkodást a „Hurerei” szóval teszi át németre. Ennek megfelelően a 16. századi angol bibliafordítások

⁸ NIELSEN, *i. m.* (7. j.), 107–108.

⁹ Calum M. CARMICHAEL, *The Origins of Biblical Law. The Decalogues and the Book of the Covenant*, Ithaca and London, 1992, 39–40.

¹⁰ VERMES Géza, *A zsidó Jézus vallása*, ford. HAJNAL Piroska, Bp., Osiris, 1999, 47–49; vö. UÓ., *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroska, Bp., Osiris, 1997, 128; BLAU Lajos, *A házasság felbontása az Újtestamentumban* = B. L., *Zsidók és a világkultúra*, szerk. KÖBÁNYAI János, Bp., Múlt és Jövő, 307–319.

¹¹ Rudolf BULTMANN, *Az Újszövetség teológiája*, ford. KOCZÓ Pál, Bp., Osiris, 1998, 169, 457–460.

¹² A Dekalógus közép- és kora újkori értelmezéséről és filológiájáról l.: WERBÓCZY István, *Decem divinatorum praeceptorum libellus*, Viennae, 1524. – faksimile kiadás, szerk. KŐSZEGHY Péter, utószó KULCSÁR Péter, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 21).

is következetesen megkülönböztetik a házasságtörést jelentő „adultery”-t a kurválkodást fedő „fornication”-tól.

Úgy tűnik fel tehát, hogy e két fogalom egyetlen szóba tömörítése sajátosan magyar jelenség. A szláv eredetű *parázna* kifejezés mind a különböző szláv nyelvekben, mind a magyarban kurvát, kurválkodó személyt jelentett,¹³ egyszersmind így áll a *Jordánszky-kódex* bibliafordításában a Dekalógus mindkét szöveghelyén: „Ne paráználkodjál”.¹⁴ A Miatyánkhoz hasonlóan¹⁵ a Tízparancsolat magyar szövege is nyilvánvalóan igen régi – a *Jordánszky-kódex*nél jóval régebbi – megfogalmazás nyomait őrzi.

Kérdés, hogy a Biblia filológiája iránt oly igen érzékeny magyar protestáns bibliafordítók miért nem igyekeztek kiküszöbölni ezt a „hibát”? Részben talán azért, mert tiszteletben tartották a Dekalógus „ősi” magyar megszövegezését, és nem szívesen változtattak volna rajta. Hihetőbb azonban, hogy a fogalmak ilyenén összefonódását nem tartották hibának. A módosítás nem is lett volna aktuális, hiszen a Dekalógus figuratív és allegorikus értelmezése éppen a 16. századi protestáns teológiában vett új lendületet. Mózes törvénytáblái iránt egyre lázasabb érdeklődést mutattak a kor legjelesebb reformátorai, elmélyítve és új árnyalatokkal gazdagítva a parancsok szimbolikáját.

A magyar „Luther”-ként emlegetett Dévai Bíró Mátyás már a reformáció korai szakaszában ebben az értelemben fejtegette a paráznaság kettős természetét: „Két paráznaság vagyon, lelki és testi, a lelki paráznaság a hitetlenség, a testi mással egyesülni”.¹⁶ Ez az egyszerű, ám velős megfogalmazás teljes összhangban állt az európai protestantizmus szándékaival. Olyan pecsét volt ez az új hit hívei kezében, mellyel mintegy ellenfeleik bőrébe pecsételték a „lelki paráznaság”, az „Istennel való házasságtörés”, vagyis a hitetlenség, a bálványimádás bélyegét.¹⁷

A paráznaság metaforikus értelmezésének lehetőségeit elméleti munkákban is kutatták a korszak hittudósai. Edmund Bunny angol teológus a válásról írott traktátusában az Angliában is népszerű Szegedi Kis István tekintélyére

¹³ TESz III, 103.

¹⁴ *A Jordánszky-kódex*, faksimile kiadás és szöveghű átírás, kiad. LÁZS Sándor és ÁCS Pál, Bp., Helikon, 1984, 42, 77. (az átírást tartalmazó kötet lapszámai).

¹⁵ TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 23. – vö. HORVÁTH János, *i. m.* (1. j.), 496.

¹⁶ DÉVAI BÍRÓ Mátyás, *A tíz parancsolatnak... magyarázatja*, Krakkó, 1549 körül, faksimile kiadás, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1897, 50.

¹⁷ A „lelki” és „testi” paráznaság megkülönböztetése protestáns közhellyé lett: SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiesség történetéből*, Sopron–Bp.–Győr, 1939, 386; ÓZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991 (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta, 2), 55–57; CHRISTOPHER HILL, *The Decalogue and Idolatry* = C. H., *The English Bible and the Seventeenth-Century Revolution*, London, 1994, 253–263.

hivatkozik, amikor azt fejtegeti, hogy Krisztus „a metonímia figurájaként alkalmazza a paráznaság (fornication) kifejezést, vagyis a kurválkodás (whore-dome) fogalmába belefoglalja az összes hasonlóan súlyos vagy súlyosabb bűnöket”.¹⁸ Ez a paráznaság-értelmezés általánosan elterjedt a protestáns országokban. *Pars pro toto*: az egyes parancsok az egész törvénszöveget jelképezték, közvetve magát a Törvényt, vagyis Istennek választott népével kötött szövetségét.¹⁹ Értelemszerűen a parancsok megszegői nem közönséges bűnösök voltak, akik kiszabott büntetést érdemeltek, hanem a Törvény megtagadói, a Szövetség árulói, akikre a nép teljes megvetése, valamint testi és lelki megsemmisülés várt. A paráznaság bélyegének tehát történetfilozófiai súlya volt: akire rásütötték, az a Sátán táborába tartozott.²⁰ A paráznaság maga volt a nagybetűs Bűn, mely romlásba, kárhozatba juttathat országot, nemzetet, sőt a teljes emberi nemet.

Ezt az „üdv történeti” jelentőségű tettet irodalmi példázatok sokasága ábrázolta Európa-szerte és Magyarországon egyaránt. A jelképes értelemben vett paráznaság vétkét sokszor és sokan egybekapcsolták a gyilkossággal, többek között azért, mert mindkettő halálos, azaz halálbüntetést érdemlő vétek volt a Biblia szerint. Ezt példázzák a Bornemisza Péter *Electrája* címlapjának hátoldalán látható illusztrációk, melyek Dávidnak Bethsabéval való paráználkodását Káin gyilkos tétével foglalják egybe.²¹ Dávid király „parázna és gyilkos” tetteről több 16. századi magyar bibliai história is szól,²² s ugyanezt a témát ugyanebben a korban Angliában tragédia formában dolgozta fel egy George Peele nevű drámaíró.²³ Dávid parázna és gyilkos tétének tükrében Klütaimnésztra és Aigiszthosz vétké is megpillantható, miként Hamlet nagybátyjának és anyjának vérfertőző, „vérparázna” bűne is. Dávid, Aigiszthosz és Claudius nem közönséges szexuális vétek elkövetői, nem is házasságtörők a szó bibliai vagy köznapi értelmében. Paráznaságuk apokaliptikus jelentőségű tett, mely a történelem menetét rossz irányba tereli, s melynek láttán – Shakespeare szavaival szólva – „Az ég arca lángol, / Sőt e szilárd

¹⁸ Edmund BUNNY, *Of Divorce for Adulterie, and Marrying Againe*, Oxford, 1610, fakszimile kiadás, Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1976, 114–115. – Az idézet SZEGEDI KIS István *Theologiae sinceræ loci communes*, Basel, 1585 (RMNy III, № 740) c. művéből való: „tab. I. de divortio”.

¹⁹ Vö. Christopher HILL, *Covenanted peoples, Scotland and England, i. m.* (17. j.), 271–283.

²⁰ Ezt a protestáns hagyományt eleveníti fel Nathaniel HAWTHORNE híres regénye, *A skarlát betű* (ford. BÁLINT György, Bp., Európa, 1966). A címadó „Scarlet Letter” az abc első betűje: A – jelentése: Adultery.

²¹ RMNy I, № 144. – A kép nemzetközi ikonográfiai párhuzamairól l. BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe. Bornemisza-tanulmányok*, Bp., 1960, 73–77.

²² BIAI Gáspár, *Krónikákat régiekről kell most olvasnunk...* (1544), RPHA № 818; DECSI Gáspár, *Drága dolgot beszéllek...* (1579), RPHA № 289, RMKT XVI. 11, № 2.

²³ *A David and Bethsaba* c. dráma 1590-ben keletkezett. Vö. Ruth H. BLACKBURN, *Biblical Drama under the Tudors*, The Hague–Paris, Mouton, 1971, 171–182.

föld, e vegyes tömeg, / bús képpel, mint majd ítélet-napon, / Belébeteg-szik.”²⁴

A parázñaság protestáns metaforikájának történetéhez tartozik az a ki-méletlen, olykor kegyetlen következetesség, amellyel e pusztító erejű bibliai metaforát a köznapi értelemben vett házasságtörők és a szexuális vétkek elkövetői ellen fordították. Kálvin például tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a Tízparancsolat kizárólag a házasságtörésre vonatkozik, mégis úgy vélekedett, hogy „amennyiben a Törvény a szent életre vezető szabály, akkor több mint képtelenség eltérni a kurválkodást, s egyedül a házasságtörést büntetni. Sőt, kétségtelen, hogy Isten törvényszéke előtt semmiképpen sem fogja megbocsátani azt, amit az emberi közvélekedés obszcénna tart. A bujaság mindenütt és mindenkor megbotránkoztató cselekedet volt, épp ezért soha-sem lesz eltörölhető az a vélemény, hogy a kurválkodás botrány és bűn.”²⁵

A szexuális bűnöket a helvét irányt követő protestáns országokban üldözték a legkeményebben és a leghatásosabban – például Skóciában, ahol a kálvinizmus 1560-tól fogva államvallássá lett.²⁶ A skót protestánsok John Knox (1505–1572) fogalmazta hitvallásában a következőket olvassuk: „Sátán pestises zsinagógájával egyetemben kezdettől fogva bitorolja Isten Egyházának nevét, s üldözi, gyilkolja, zaklatja az igaz Egyházat és annak tagjait, ahogyan Káin tette Ábellel, Ismáel Izsákkal, Ezsau Jákobbal, a teljes zsidó papság magával Jézus Krisztussal, és utána az apostolokkal. Alapvető dolog tehát, hogy az igaz egyház világos és tökéletes jegyekkel megkülönböztessék ama szennyest zsinagógától”.²⁷ A skót reformátorok szerint egyházuk (The Kirk) nem más, mint Isten választott népe, tiszta és szent közösség, mely minden szennyet kivet magából. John Knox szemében a Sátán „világos és tökéletes jegyeit” leginkább a házasságtörés és a különböző szexuális bűnök jelentették, elkövetőik „szövetségtörőknek” számítottak, akik megbontották Isten és a választott nép Törvényben rögzített szövetségét.²⁸ John Knox és sok más 16. századi puritán teológus felfogása szerint a nők eleve sokkal fogékonyabbak a szexuális bűnök iránt, mint a férfiak. A skót teológus hirdeti volt elszánt nőellenességéről, noha indulatai aligha származtak őszinte meggyőződésből – sokkal inkább az ideológia és a politika vezette tollát.

²⁴ William SHAKESPEARE, *Hamlet, dán királyfi*, ford. ARANY János, III. felvonás, 4. szín, 50–53. sor.

²⁵ KÁLVIN János, *A Pentateuchus utolsó négy könyvének harmóniája*, id. Kenneth M. BOYD, *Scottish Church Attitudes to Sex, Marriage and the Family*, Edinburgh, John Donald Publishers Ltd., 1980, 6, 302.

²⁶ Jasper RIDLEY, *John Knox*, Oxford, Clarendon Press, 1968, 370–379.

²⁷ *The Confession of the Faith and Doctrine Belived and Professed by the Protestants of Scotland*, Chapter XVIII, transl. by James BULLOCH, Edinburgh, Paramount Printers Ltd., 1984.

²⁸ RIDLEY, *i. m.* (26. j.), 370–371.

Már a skót reformáció 1560-as győzelme előtt vihart kavart keményszavú pamfletjével, melyben a nők által gyakorolt politikai hatalmat bírálta. Az értekezés eredendően a protestánsokat máglyára küldő Véres Máriát vette célba, mégis az időközben trónra került Angliai Erzsébet sértődött meg érte a leginkább, mivel Knox „házasságtörőnek” és „fattyúnak” („adulterous and bastard”), azaz törvénszegőnek nevezett minden kormányzatot, amely eltűri a nők uralmát önmaga fölött.²⁹ Knox nőellenes értekezésének érvrendszere felismerhető a későbbi skóciai, angliai és New England-i boszorkányperek aktáiban, I. Jakab angol király asszonycsúfoló versében és a boszorkányságról írt traktátusában, a *Daemonologie*-ben.³⁰

1560 után John Knox egyre elszántabban küzdött saját királynője, a katolikus Stuart Mária ellen.³¹ Edinburgh katedrálisában lánglelkű szónoklatokat tartott a közeli királyi palotában zajló förtelmes paráznság, vagyis a táncmultság ellen.³² Miközben a törvény válogatás nélkül sújtott le valamennyi skót házasságtörőre és a szexuális bűnök elkövetőire, 1567-ben nyilvánvalóvá vált Knox számára – és persze a megfélemlített sokaság számára is –, hogy királynőjük „házasságtörő és gyilkos”.³³ Erős volt a gyanú ugyanis, hogy Stuart Mária meggyilkoltatta férjét, Lord Darnley-t, majd feleségül ment szeretőjéhez, Earl of Bothwellhez. Knox prédikációk sorozatában követelte a „házasságtörő és gyilkos” királynő kivégzését, a tömeg pedig azt üvöltözte: „máglyára a kurvával!”³⁴ – kis híja volt, hogy nem történt királygyilkosság.

A 16. századi magyar protestantizmus nem tűzött ki maga elé ilyen radikális politikai célokat. A bűnök megfeddésében azonban a magyar prédikátorok semmiben nem maradtak el nyugat-európai társaiktól. A bálványimádás mellett a paráznságot ostromolták a legkíméletlenebbül.

²⁹ John KNOX, *The First Blast of the Trumpet against the Monstruous Regiment of Women*, 1558, faksimile kiadás, Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1972, 52.

³⁰ Montague SUMMERS, *The Geography of Witchcraft*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1927, 201–243; Alan MACFARLANE, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*, London, Routledge & Kegan Paul, 1970; JAMES I OF ENGLAND, *A Satire against Woemen = New Poems by James I of England*, ed. by Allan F. WESTCOTT, New York, The Columbia University Press, 1911, 19–21; KING JAMES THE FIRST, *Daemonologie* (1591), ed. by G. B. HARRISON, London, John Lane The Bodley Head Ltd., 1924; Elizabeth REIS, *Damned Women. Sinners and Witches in Puritan New England*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1997.

³¹ RIDLEY, *i. m.* (26. j.), 392–434.

³² Michael LYNCH, *Edinburgh and the Reformation*, Edinburgh, John Donald Publishers Ltd., 1981, 97.

³³ RIDLEY, *i. m.* (26. j.), 471.

³⁴ RIDLEY, *i. m.* (26. j.), 466.

BÓDINÉ BELIZNAI KINGA

A házasságtörés és büntetése

Egy 13. századi francia közmondás szerint „Tout temps et tous temps sera / Qu’homme avec femme d’autrui couchera”¹ – Amíg világ a világ, lesz olyan férfi, ki más asszonyával hál. De vajon hogyan ítélte meg a házasságtörést a középkori jog?

A házasságtörés fogalma

A régi jogrendszerekben nem találunk egységes szabályozást a házasságtörés fogalmát illetően. A *Lex Julia de adulteriis* házasságtörésnek minősített minden törvénytelen közösülést.² A *Lex Visigothorum* a nőrablás kivételével valamennyi nemi erkölcs elleni bűncselekményt a házasságtörés esetei közé sorolt.³ A frankoknál házasságtörést csak a férjes nő követhetett el. Ennek oka, hogy valószínűleg a többnejűség, majd később az ágyasság intézményét is elfogadták.⁴ A keleti egyház álláspontja szerint a házasságtörés nem egyéb, mint közösülés másnak a feleségével. Így, ha egy nős férfi egy hajadon leánnyal vagy egy özvegyasszonnyal paráználkodott, akkor nem követett el házasságtörést, hiszen e tényállás nélkülözhetetlen eleme volt, hogy a concumbens felek egyike férjes nő legyen.⁵ A katolikus egyházjog szerint a házastársak kölcsönös hűséggel tartoznak egymásnak, így házasságtörést követ el a férj és a feleség egyaránt, ha a házassági hűséget megszegve mással hál. A városi jogkönyvek közül az 1340. évi bécsi városi jogkönyv volt az első, amely há-

¹ Emmanuel, LE ROY LADURIE, *Montaillon, village occitan de 1294 à 1324*, Éditions Gallimard, 1975, 253.

² Joseph FREISEN, *Das Eheschließungsrecht in Spanien, Großbritannien und Irland und Skandinavien (Dänemark mit Schleswig-Holstein, Norwegen und Finnland)*, I, Paderborn, 1918, 41.

³ *Uo.*

⁴ KIRÁLY János, *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre*, Budapest, 1908, 278.

⁵ ROSZNER Ervin, *Régi magyar házassági jog*, Budapest, 1887.

zasságtörésnek minősítette azt a cselekményt is, amikor nő férfi hajadon leánnyal közösült.

Szent László és Kálmán király törvényei, de még a *Hármaskönyv* is a keleti egyház álláspontját követte, és csak a házasságtörő nő megbüntetéséről rendelkeztek. Középkori büntetőjogi szabályaink értelmében házasságtörés miatt csak a férj emelhetett vádat. Ennek egyik oka az volt, hogy a feleség a házasságban alárendelt helyzetben volt a férjjel szemben, illetve az, hogy a feleség félrelépése folytán kétségessé válhatott az esetleg születendő gyermek családi származása, amely a család törvényes öröklési rendjét is veszélyeztethette.

A budai városi jogkönyv részletesen foglalkozott a házasságtörés különböző neveivel. Házasságtörés gyanújába keveredett az az asszony, akinek gyermeke idő előtt született meg, de törvényes származását annak a gyermeknek is kétségbe vonták, aki a férj halálát követően született. Ha a férj hűtlenséget követett el, akkor a feleség bírói eljárás keretében visszakövetelhetette a férjét, vagy pedig bepanaszolhatta házasságtörés miatt. Ha elégtételt is követelt, akkor férjét lefejezték. Házasságtörés esetén, akár a férj, akár a feleség vétkezett, helye volt kibékülésnek is.⁶

Budán a házasságtörőket megvetették és üldözték. Gyanús volt, ha egy férfit és egy nőt csukott ajtónál, egy szobában találtak, de az is, ha az illető férfi vagy nő nem a „szokott” öltözkében járt az utcán. Ha a felek nem tudták tisztázni, hogy miért voltak együtt, akkor kínvallatás útján bírták őket valamástételre.

Pozsonyban a házasságtörés bizonyos hivatalok betöltésénél kizáró okként szerepelt. Házasságtörő személy nem lehetett a városi tanács tagja, nem tölthetett be bírói vagy polgármesteri hivatal, és esküdtként sem járhatott el.⁷

A 17–18. századi városi bírósági gyakorlat házasságtörésnek minősítette a házastárs elhagyását és az ebből következő huzamosabb távollétet. A magyar jog különbséget tett kétoldalú (*bilaterale*) és egyoldalú (*unilaterale*) házasságtörés között, aszerint, hogy a nemi kapcsolatot létrehozó két személy mindegyike vagy csupán egyike élt-e házasságban. II. József 1787-ben kiadott büntető törvénykönyve, a *Sanctio Criminalis Josephina* értelmében a bíróságok enyhébben büntették azt a férfit vagy nőt, aki szabad emberként „testiképpen elegyül” házasságban élő partnerrel.⁸

A férj büntető hatalma a házasságtörő nő felett

Szent László törvénye megengedte, hogy a férj megölje házasságtörésen rajtakapott feleségét: „Valaki mással paráználkodó feleségét megöli, Istennek

⁶ Davori RELKOVIĆ NÉDA, *Buda város jogkönyve*, Bp., 1905, 214–215.

⁷ KIRÁLY János, *Pozsony város joga a középkorban*, Bp., 1894, 288.

⁸ HAJDÚ Lajos, *Bűnözés és büntetőbíráskodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarorszá- gában*, Bp., 1996, 105.

adjon számot róla; és ha kedve tartja, vegyen mást feleségül.”⁹ A kánonjog a férjnek ilyen irányú büntető hatalmát természetesen nem ismerte el, ám ennek ellenére Szent László rendelkezése később is érvényesült.

A 12. századi zsinati határozatok értelmében, ha a férj a bíróság előtt bebizonyította, hogy felesége házasságtörést követett el, akkor az asszonyt vezeklésre ítélték. Ezután a felek kibékülhettek, vagy a házasságot közöttük felbontották. A Kálmán király uralkodása idején tartott első esztergomi zsinat a más feleségével házasságtörést elkövető férfjjel szemben hasonló eljárást írt elő. A *Hármaskönyv* a férj büntető hatalmát annyiban korlátozta, hogy a férj házasságtörő feleségét csak akkor ölheti meg, ha legelőször szerez tudomást a nő hűtlenségéről. Ha a férj feleségének megbocsátott, vele ismét együtt élt és együttthált, akkor a nőt már nem ölhetette meg, ha az ismét házasságtörést követett el.

A férje által meggyilkolt nő rokonai azzal vádolhatták a férjet, hogy feleségét igazságtalanul ölte meg. Ilyen esetekben bírói nyomozást rendeltek el a tényállás felderítésére: „De ha valaki az asszony közelvalói közül ellene kelne, hogy igaztalanul ölte volna meg, bíró eleibe vigyék a dolgot; és minden módon arról tudakozzanak a szomszédoktól, ha gyűlölségben és utálatban lett volna-e az ő férje előtt, avagy az ő paráznasága felől valami gyanúság támadott volna-e már előbb? és a bíró ítéljen benne igazság szerint.”¹⁰

Ha a férj felesége házasságtöréséről utólag győződött meg, akkor már nem volt joga megölni őt, hanem csak bírói eljárás útján követelhetette a nő megfenyítését. Házasságtörő nő ellen más községbeliek is vádat emelhettek. Erre találunk példát a *Várad Regestrum*-ban, amikor „Emőd faluba való Ormán házasságtörésről vádolá falubelijét, Bátorinak a feleségét”.¹¹ E perben végül egyezés született a bíróság előtt. A bizonyítási eljárást egyébként jócskán megnehezítette, ha a szomszédok vagy egyéb „jóakarók” tettek panaszt valamelyik házastárs ellen házasságtörés miatt. A 18. század második felében Csongrád törvényszéke tárgyalta azt az esetet, amikor Győri Márton késő este felkereste Antal Erzsébetet, és több mint fél órát töltött a nő társaságában zárt ajtók mögött. A szomszédok értesítették a feleséget, aki a nő házához sietett, és hangosan hívta férjét, aki azonban nem jött elő. Amikor a férj befejezte a látogatást, és kijött, két tanúnak feltűnt, hogy mezítláb volt, csizmáját pedig kezében tartotta. Nyilvánvaló, hogy a tanúk vallomása egyértelműen a férj bűnösségét igyekezett bizonyítani. Ám nem derült ki a per folyamán, hogy valójában mi is történt azon az estén Antal Erzsébet házában.¹²

⁹ *Szent László király dekrétomainak első könyve*, 13. fejezet

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Várad Regestrum* (értelmezi KANDRA Kabos) 225, Bp., 1898, 345.

¹² HAJDÚ, *i. m.* (8. j.), 106.

A házasságtörés büntetése

A házasságtörést elkövetők büntetése igen sokszínű volt. A *Hármaskönyv* szerint „... az erőszakos házasságtörésen kapottakat, kiket a büntett helyén vagy színén vagy annak a mezővárosnak vagy birtoknak területén fogtak be és tartóztattak le, a hol az ilyen büntényt elkövették, a kiváltsággal fel nem ruházott mezővárosoknak, faluknak és nemeseknek is hatalmukban áll a törvény rendének megtartása mellet érdemük szerint megfenyíteni és megbüntetni.”¹³

A bíróság előtti eljárásban fontos bizonyítási eszköznek számított a tanúvallomás, mind a felperes, mind az alperes tanúk egész sorát vonultathatta fel. A bíróság a házasságtöréssel kapcsolatban hallottakat és látottakat összefoglaló vallomások alapján hozott ítéletet. Marosvásárhelyen 1633-ban tárgyalták Szabó Jakab és házasságtörő felesége ügyét. Szabó Jakabné Kerekes Erzsébet ellen többek között a férj szolgálója tett vallomást: „Én Szabó Jakabnénak nyilvánvaló parázناسágát úgy vagyon, hogy szintén nem láttam Abrugyi Szabó Istvánnal, de tudom azt, hogy mikor uram otthon nem volt, Abrugyi István, az szabólegény mindenkor az szobában volt, és az asszonyom ágya fejénél vetettünk ágyat neki, s ott hált...”

Tudom azt is, hogy Szabó Jakabné asszonyom sokszor nyitotta ki östve az kiskaput és az hátulsó ház ajtaját, s úgy várta késő estvéig Abrugyi Istvánt, de az mikor el nem jött, bezártuk az kaput estve későn, és asszonyom úgy szidta az legént mondván: »Fertelmes kurva fia, im nem jöve el, de soha ezután nem hívatom mint kurva fiát!«... De azért azután is sokszor elhívatta ...

Tudom azt is, hogy egy válnak való tafotát is adott vala az legény asszonyomnak, és egy szép posztókapcát is csinált vala neki.

Tudom azt is, s láttam is, hogy mikor uram Károlyban volt, egynéhányszor Abrugyi István Szabó Jakabné asszonyommal együtt hált. De az mikor felkölt mellőle, én nem láttam, de láttam azt, hogy erősen ölegették és csókolták egymást. Sőt mikor Szabó Jakab uram otthon nem volt, ritkán hált Abrugyi másutt, hanem inkább mindenkor nálunk hált, és asszonyom mellé feküdt.”¹⁴

Házasságtörési perekben a városi bíróságok mellett az egyházi bíróság is illetékesnek tartotta magát, de ez utóbbi leginkább csak akkor kapott szerepet, ha valamelyik fél – a hűtlenség alapján – válást (*separatio*) kért. A *Sanctio Criminalis Josephinában* a férj büntető hatalmának továbbélését találjuk: a házasságtörésnél „a’ Polgári Törvényszék soha ne avassa magát hivatalja képpen a’ dologba, ha nem tsak akkor, ha a’ meg-bántott rész a’ Férjfiú vagy az Asszony bírói vizsgálatát nyilvánvalóképpen kér és büntetést”.¹⁵

¹³ *Hármaskönyv*, III. R. 32. Cz. 2. §

¹⁴ *Asszonyok és férfiak tüköre*, összeállította VIGH Károly, Bp., 1980, 289–294.

¹⁵ HAJDÚ, i. m. (8. j.), 112.

Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a házasságtörésben bűnöst csak bírság megfizetésére kötelezték. Jellemzőbb volt a testi vagy megszégyenítő büntetés kiszabása, súlyosabb esetekben azonban halállal lakolt a házasságtörő. Az ítéletek gyakran pellengérrel, keresztre feszítéssel vagy egyéb vezekléssel, eklezsiakövetéssel sújtották a házasságtörőket.

Az 1508. évi Fogaras vidéki statútumok a házasságtörő személyt 12 forint pénzbüntetésben marasztalták.¹⁶ A 15. században Frankfurtban négy guldent kellett fizetnie a házasságtörőnek, ha pedig nem volt vagyona, akkor börtönbe vetették. 1700-ban Pest és Buda tanácsa Rost János bognárt kötelezte házasságtörésért 100 forint megfizetésére. Bűnössége az általa teherbe ejtett szolgáló vallomásából derült ki. A nős férfi a megszégyenítést csak gyermekeire való tekintettel kerülte el, a szolgálóleányt viszont száműzték.¹⁷

Magyarországon az 1760-as évektől kezdődően házasságtörésért a férfiaknak általában bot-, a nőknek pedig korbácsütés járt.¹⁸ Ilyen megtorlás várt egy 28 éves férjes nőre, akinek férje ugyan megbocsátott, de a bíróság az asszonyt „a népnek okozott botrány miatt” 60, szeretőjét pedig 80 korbácsütésre ítélte.

1609-ben Gömör megyében a házasságtörő nőt és férfit egyaránt tagcsonkítással, egy orrcimpájának levágásával sújtották. Másutt hajlenyírást, illetve füllevágást szabtak ki a házasságtörő nővel szemben.

A megszégyenítés különös módjáról szól a rigai jogkönyv. 1279-ben Haspelben egy házasságtörést elkövető nős férfit arra ítélték, hogy vetközzön meztelenre, és szeretője így kísérje őt végig a városon.

Német jogszokás volt, de Magyarországon is elterjedt, hogy a nemi élet rendjét megsértő személyeket, így a házasságtörőket is egyházi jellegű büntetéssel büntették. A házasságtörésben bűnösnek talált asszonyokat kezükben gyertyával és pálcával, egy vagy három vasárnapon, mise és prédikáció idején a templom ajtajánál „világításra”, a házasságtörő férfiakat pedig valószínűleg e vezeklési forma megváltásaként több-kevesebb gyertya, viharlámpa vagy viasz szolgáltatására kötelezték.¹⁹

Kismarton 1601. évi statútuma pellengérrel, keresztre feszítéssel vagy egyéb vezekléssel sújtotta a házasságtörőket. Különös megszégyenítést alkalmaztak Morvaországban. A házasságtörést elkövetőket dobszó mellett körülhordozták az adott községben, és a nőnek kocsikenővel bekenték a fejét és ágytollal meghintették.²⁰ Komáromban a 18. században a férjes asszonyt, ha

¹⁶ *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, szerk. KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, I, Bp., 1885, 172.

¹⁷ BÓNIS György, *Buda és Pest bírói gyakorlata a török kiűzése után, 1686–1708*, Bp., 1962, 145.

¹⁸ KÁLLAY István, *Városi bíraskodás Magyarországon, 1686–1848*, Bp., 1996, 223–224.

¹⁹ BÓNIS, i. m. (17. j.), 194.

²⁰ VAJNA Károly, *Hazai régi büntetések*, II, Bp., 1907, 98.

szeretője volt, kocsihúzásra ítélte a bíróság. Az ilyen asszonynak dobszó mellett kocsit kellett húznia a népesebb utcákon, majd miután ezt megtette, a hóhér kiúzta a városból.

A házasságtörő feleség elkerülhette a nyilvános megszégyenítést, ha férje megbocsátott neki. 1701-ben Binder Mártonné is férjének köszönhette, hogy a pellengértől megszabadult. Az asszony Becher udvari kamarai tanácsos Pesten nevelősködő fiával szökött meg. Az asszonynak férjét nyilvánosan meg kellett követnie, a csábítót pedig árestumba zárták.²¹

A száműzetés, a kiséprűzés gyakori következménye volt a házasságtörésnek. Ulm városában 1376-ban Hans von Hallét örökre száműzték, mivel feleségének nővérevel szerelmi viszonyt folytatott.²² Ugyanígy bűnhődtek a hűtlen férfiek a 15. század elején Zürichben. Nürnbergben, ha a korábban már jó útra tért férj ismét házasságtörést követett el, akkor pellengérrrel, megvesszőzéssel, majd örökös száműzetéssel lakolt bűnéért. Szegeden a gyanús viseletű nőket a hóhér minden további nélkül kiséprűzte. 1720. június 19-én Simi Sárát, Dombai Mihálynak feleségét, akit „botránykozató életére nézve” már egyszer száműzték, de visszajött, Kecskemét városából „mások rettentő példájára” a hóhér ismét kicsapta.²³

A házasságtörést elkövető törvényes feleségről vagy férjről rendelkezett az Újlak város 1525. évi jogkönyve. E szerint: „Ha egy törvényes házasságban élő férfi vagy nő házasságtörést követ el, akkor az a férfi, aki törvényes feleségét valakivel rajtakapja, mindkettőt jog szerint megölheti, és meg is kell ölnie, ha van hozzá elégséges ereje. Ha nincs hozzá ereje, akkor be kell zárni őket, és börtönbe vettetni, és törvényes úton súlyos kínzással ki kell vizsgálni és kinyomozni az ügyüket a bíró és az esküdtek jelenlétében, és miután rájuk bizonyult a tett elkövetése, akkor a vesztőhelyre kell hurcolni az ilyeneket, és sírt ásva ott, élve kell őket a sírban egymás fölé temetni, derekukat karóval átűtni, és így élve kell őket eltemetni.”²⁴ E kegyetlen kivégzési módot alkalmazták Budán és Pozsonyban is.

A pozsonyi városi jogkönyv szerint, ha a házasságtörés hitvesgyilkolással járt, akkor a férjes nőt elevenen eltemették, a nős férfit pedig ló farkán vonszolták végig a városon az akasztófaig, ahol lefejezték.²⁵

Az *Approbata Constitutioni*kban foglaltak szerint „A nős parázna személyek halállal büntetessenek, a nőtelenek pediglen ne bírsággal, hanem vesszővel büntetessenek, és annak utánna ecclesiát követni tartozzanak, ha egymást el

²¹ BÓNIS, *i. m.* (17. j.), 146.

²² Eduard WESTERMARCK, *Geschichte der menschlichen Ehe*, Berlin, 1902, 118–120.

²³ VAJNA, *i. m.* (20. j.), 95.

²⁴ *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*, közreadja HEGEDŰS Antal, Újvidék, 1983, 131–132.

²⁵ KIRÁLY János, *Pozsony városa a középkorban*, Bp., 1894, 288.

nem veszik; de ha egymást elveszik, meg ne vesszőztesse, hanem ecclesiát tartozzanak követni.”²⁶

A toulouse-i parlament, mint fellebbviteli bíróság 1560. szeptember 12-én döntött Arnaud du Tilh ügyében. A férfi elcsábította Martin Guerre feleségét, házasságtörést követett el vele, bitorolta a férj nevét és rangját, és eltékozolta annak vagyonát. Nyilvános megkövetésre (amende honorable) és halálbüntetésre ítélték tettéért. Az ítélet szerint Arnaud du Tilhnek az artiguesi templom ajtajánál térdén állva, egy ingben, hajadonfővel, mezítláb, kötéllel a nyakán és égő viaszfáklyával a kezében kellett bocsánatot kérnie Istentől, a királytól, Martin Guerre-től és annak feleségétől. Ezután az elítéltet a hóhér végigkísérte a városon a vesztőhelyig, ahol felakasztották, majd megégették.²⁷

Nemcsak a házasságtörést, hanem az arra való csábítást és a házasság háborítását is büntették. A házasságtörés bizonyítására a bíróság kínvallatást, tortúrát is alkalmazhatott. Az eljárás során enyhítő körülményként értékelték többek között a beismerő vallomást, a házastárs megbocsátását, a részegséget, a rossz családi körülményeket. Súlyosbító körülménynek számított viszont, ha a házasságtörést ismételten követték el.²⁸

A házasságtörés egyéb következményei

A középkori magyar jog az első esztergomi zsinat rendelkezése nyomán törvényes válóoknak tekintette a feleség házasságtörését. Ha a férj felesége bűnösségét bizonyította, akkor utóbb más nőt feleségül vehetett. A feleség számára jelentett válókokot az, ha férje őt hamisan vádolta házasságtöréssel.²⁹

A *Hármaskönyv* szerint a házasságtörésen rajtakapott nő elveszítette hitbér iránti igényét.³⁰ A hitbér „a törvényes házasságra lépett nőknek a házassági tartozás teljesítéséért a férjek javaiból és jószágaiból járó jutalom”. Ha a nőt a házasságtörésért halálra ítélték, akkor hitbérére gyermekei, illetve végrendeleti örökösei tarthattak igényt.

²⁶ *Approbata Constitutio* III. R. 47. Cz. (Latrok büntetéséről), Articulus XXI.

²⁷ VAJNA, *i. m.* (20. j.), 157; Natalie ZEMON DAVIS, *Martin Guerre visszatérése*, Bp., 1999, 85–88.

²⁸ KÁLLAY, *i. m.* (18. j.), 227.

²⁹ ROSZNER, *i. m.* (5. j.)

³⁰ *Hármaskönyv*, I. R. 105. Cz.

MEZEY BARNA

Büntetőjog és szexualitás

Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban

1. Előrebocsátott megjegyzések (Bevezetés)

Amikor egy jogtörténész (aki jogász és historikus egy személyben) tudós irodalmároknak szól olyan társadalmi jelenségekről, jelen esetben olyan cselekményekről, melyek megítélése a hétköznapi gondolkodásban és a jogtudományban jelentősen eltérő (vagy eltérő lehet), mellőzhetetlen azoknak a szempontoknak számbavétele, melyek a különbözőséget eredményezik. Bevezetésképpen jelezni szeretném tehát azokat a leglényegesebb támpontokat, melyeknek mentén a joghistorikus a konferencia címében jelzett cselekményekről szólni tud.

Mindenek előtt világosan látnunk kell, hogy a jog speciális eszköz a társadalom kezében, mely részben megengedő-diszpozitív, részben pedig kényszerítő-kogens megoldásokkal operál. A társadalom tagjainak magatartásait valamilyen módon folyamatosan értékeli, s az értékelés alapján értéksorrendet állít fel a hasznostól a haszontalanig, sőt a kifejezetten károsig. A hasznos cselekedetek ritkán nyernek jogi formát öltő elismerést. A jog mint normarendszer nagyon kevés olyan intézménnyel rendelkezik, mely pozitív, jutalmazó értelemben fejtene ki hatást. A gyakoribb a negatív cselekedetek jogkövetkezményeinek megfogalmazása, hiszen a jog egyik legfontosabb feladata a szabályozott és így előírt magatartások kikényszerítése; a kényszer sikertelensége esetén a nem jogszerű magatartások szankcionálása. Ennek megfelelően témánk szempontjából is elsősorban a kriminális szankcióval ellátott magatartások tarthatnak számot figyelemre.

A jog (különösen a középkori jog) szoros összefüggésben alakul az erkölcs általános állapotával, illetőleg a Magyarországra oly jellemző, a szokás zónáját kiszélesítő jogszokásokkal, a tradicionális szokásrenddel. A magyar jogtörténet evidenciája a szokásjog évszázados túlnyomó jelenléte a jogrendszerben. Az alkotott jog vontatott, évszázadokig tartó, s csak a 19. század közepére győzelmeskedő előretörése garantálta a jog szokáson alapuló fejlődését. Nem tagadható persze a kánonjog befolyása, a királyi törvényalkotás, majd az országgyűlési törvényhozás jelenléte, a statutumalkotás megyei-királyi városi terjedése, ezek a jogképzési zónák azonban csak nagyon lassan

tudták háttérbe szorítani a consuetudot. Miután a hétköznapi élet szintje, a család, a házasság erkölce az alkotott jog szabályozási fókuszától távolabb esett, jellemzőbb a részben szokásjogi alapú, részben pedig az eseti jogalkotás körében történő rendezése.

A középkori jog jellegzetes vonása ennek nyomán a bírói jogalkotás, a törvénykezési praxisban manifesztálódó jogképződés. A bíró a közösség tagjaként ítéli meg az elébe kerülő ügyeket, szentenciájában (miután az nincsen vagy csak korlátozott mértékben van kötve a törvényhozás által) közvetlenül tükröződik a népi jogítélet. Az erkölcsi és a jogi megítélés sokkal közelebb áll egymáshoz, mint napjainkban, a döntés sokkal kevésbé valamilyen elvont hatalomnak akarátát tükrözi, mint a közösségét, melyben maga a bíró is él. A jogszokásokon, a falutörvényeken, a zárt közösségek megbecsülésre és tisztességre támaszkodó, értékelő mechanizmusokon alapuló falusi normarend többnyire hallgatólagosan elfogadott értékei (tisztas családi élet, erkölcsös életvitel) a negatív, tehát a jelzett értékek sérelmének definiálásán keresztül nyernek valódi értelmet. A büntetőjog nem a kíváncsatos magatartás meghatározásával és leírásával dolgozik, hanem az elfogadott pozitívtól negatív irányban eltérő, deviáns formák katalógusát jelöli meg, ezzel körvonalazva az elvárt magatartást.

A középkor, mint politikai-történettudományi kategória, a jogtörténetben csak erős megszorításokkal alkalmazható. A jog fejlődése ugyanis nem aktuális politikai események függvénye. A jog szilárd belső szerkezettel, tradicionális szellemmel rendelkezik, fejlődése méltóságteljesen lassú, s ha ez első tekintetre nem is felismerhető: következetes. A jog fejlődésére sokkal jellemzőbb a folytonosság, mint a töredezettség. A politikai akarat ejtethet ugyan karcolásokat a jogrendszer felszínén, vezényelhet „forradalmi” változásokat, részbeavatkozásokat a jogban, ez azonban provizórikusnál csak erős megengedéssel lehet több. Ha a jog szellemével nem egyezik a változtatási igények iránya, a jog kivetí magából az újdonságot, a változtató szabályt. Nem véletlen tehát, hogy legnagyobb jogtörténészeink egyetértettek abban, hogy a jog – s különösképpen a büntetőjog középkora – a 18. századig elnyúlik, hiszen a közjog és magánjog középkorra jellemző összefonódottsága hazánkban „a kapitalista termelőviszonyok győzelméig nem szakadt meg”, „a büntetőjog kodifikációja a 19. századig nem valósult meg”.¹ A nagy 18–19. századi kodifikációk hoztak csak látványos eredményeket, s nem véletlenül évszázadosan elnyúló folyamatban: hiszen a kodifikátornak is tekintettel kellett lennie a szokásokra. E korszak a szexuális bűncselekmények szempontjából azért is különösen figyelmet érdemlő, mert ekkortájt emelkedik ki egyértelműen a vizsgált bűncselekménykör a hétköznapi életet rendező falusi–úrszéki–városi jogalkotás és jogalkalmazás terepéből, s kerül a törvényhozó látó-

¹ BÓNIS György, *Középkori jogunk elemei*, Bp., 1972, 67, 100.

terébe. A 18. században hazánkban is meginduló büntetőjogi kodifikáció és az ezzel párhuzamosan kibontakozó büntetőjogi tudományosság a büntető törvények és törvénykönyvek tervezeteibe illeszti a nemi erkölccsel kapcsolatos szabályozást. Ez a változás pedig átfogó definíciós igényt fogalmaz meg, az esetlegesség irányából a szöveges és strukturális meghatározás irányába tolja el a jogi megközelítést. A századfordulós kísérletek hű összegzései az évszázados gyakorlati fejlődésnek és a modern (olykor már felvilágosodott) európai eszmék meghonosításának. Ez a változó helyzet, az összegző és szintetizáló igények adhatnak kedvet a kutatónak az idevágó bűncselekményi tényállások elemzésére. Hamis képet festenénk azonban a korról, ha nem tennénk világossá, hogy a fogalmak tisztázatlansága és zavarossága jellemzi a büntetőjog-alkotást és -gyakorlatot.² A fogalmak pongyolasága, az átalakuló erkölcsök és a bírósági szemlélet változásai egyaránt elbizonytalanítják a korszak kutatóját, ami azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne s ne kellenne rendező elveket találni a bűncselekmények kategorizálásához.

Hasonló problémákat vet fel a címben is alkalmazott ‘feudális’ jelző értelmezése. Az elmúlt évtizedben, a történettudomány újra magára találása és a korábbi évtizedeket meghaladó átértékelő, önelemző polémiája a viták csomópontjába állította a feudalizmust is. A szocialista évtizedek definíciós kényszere, az osztály-kizsákmányolás koncepciójába ágyazott egyetlen, akkor lehetséges marxista meghatározás jórészt lehetetlenné tette az eltérő fogalomalkotást. Nem véletlen tehát, hogy a megújuló történettudomány képviselői közül számosan szembefordultak a „hagyományos” megközelítéssel, s még magával a fogalommal szemben is ellenérzéseket tápláltak. Álláspontjukat alátámasztja a jelenleg a nyugat-európai tudományosságban uralkodó azon felfogás is, mely a feudalizmust a hűbériséggel azonosítja, Nyugaton a 900–1250 közötti időszakra teszi, s a nyugati társadalomfejlődés jellegzetes szakaszaként tárgyalja. A hűbériségnek ez a formája azonban hazánkba, a kelet-közép-európai térségbe sohasem jutott el. Így azután a feudalizmus kifejezést sem alkalmazhatjuk ebben a jelentésében a magyar történelemre; a jogtörténet pedig, a köztörténettől eltérő határvonalai miatt önként kínálja azt a tartalmat, melyet egyébként reformkorunk vezető liberális politikusai is használtak, a francia forradalom terminológia nyomán, érteve alatta a régi rendszert, a polgári átalakulást megelőző államberendezkedést, illetve jogrendet. Mi magunk is ezen az állásponton vagyunk, így a feudális jelző fentebb a polgári fordulat előtti korszakot jelzi.

Végül a büntetőjogász a kriminális cselekményeket sajátos szemüvegen keresztül, a büntetőjogi tényállás, az eredetileg processualis fogalomból, a *corpus delicti*ből a 18. században kiformalódóan „tényálladék” segítségével elem-

² HAJDÚ Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., 1985, 292.

zi.³ A bűncselekményi tényállás a törvénykező számára megragadható leírása a bűncselekménynek. A büntető bíró alkalmazza a törvényi tényállás és a történeti tényállás fogalmát. A törvényi tényállás a jogalkotó számára büntetendőnek ítélt cselekmény leírásának jogszabályi rögzítése, annak megfogalmazása, amit a jogszabály büntetni rendel. A törvényi tényállás tehát a törvényhozó által bűncselekménynek nyilvánított cselekmény törvényi ismerveinek összessége.⁴ A történeti tényállás pedig az a cselekmény, ami a valóságban in concreto megtörténik, és amit a bíró összevet a törvényi tényállással. Amennyiben a kettő elemeiben egyezik, megállapítja a bűncselekmény elkövetését.

A jogász ennél fogva csoportosításokat hajt végre, hiszen előbb általánosítania kell, majd az általánostól újfent vissza kell kanyarodnia az egyeshez. Kategorizálnia kell, a hasonló cselekményeket azonos vagy hasonló módon és eszközökkel kezelni.

Alább is ugyanezt a megoldást választottuk: a szexuális bűncselekmények körét a jogalkotók tipizálása alapján vesszük szemügyre.

2. *A szexuális bűncselekmények köre*

A nemi bűncselekmények ma ismert körének kialakulása évezredes folyamatban zajlott. A szexuális bűncselekmények kategóriája az évszázadok folyamán változó terjedelemben bukkant föl a büntető jogszabályokban. A szabályozás körének bővülését, illetőleg szűkülését mindenkor az uralkodó közfelfogás, a társadalom erkölcsi viszonyainak általános helyzete és a hivatalos ideológia határozta meg. (Nem véletlen, hogy például a szabados erkölceiről híres Róma jogalkotója csak meglehetősen későn, Augustus korában lépett föl a nemi erkölccsel kapcsolatos bűncselekmények ellen. A házasság és a nők ellen elkövetett bűncselekményeket kezdetben szakrális szankciókkal torolták meg, később a família adott teret az ügyek rendezésének. A családfő elleni jogtalanságként fogalmazták meg a familiába tartozó nők elleni támadást. Az augustusi szabályozás is *elsősorban a családot védelmezte*: a rokonházasságot, a tiltott házasságot, a vérfertőzést, a házasságtörést, a rangon aluli házasságot, a bigámiát, a szöktetést, a nőrablást büntetve.⁵ (Közvetve ide tartozott a fajtalanság római jogi tényállása is, mely az egyműiek közötti nemi kapcsolatot vont a büntetendő körbe.) Gyökeresen megváltozott a helyzet a középkorban. A szexuális bűncselekmények (vagy másként a nemi erkölcs elleni bűncselekmények) köre évszázadokon keresz-

³ ANGALY Pál, *A magyar büntetőjog tankönyve*, Bp., 1909, 71.

⁴ FÖLDVÁRI József, *Magyar büntetőjog. Általános rész*, Bp., 1999, 88.

⁵ ZLINSZKY János, *Római büntetőjog*, Bp., 1991, 130.

túl alig változott, csupán a hangsúlyok tolódtak el egyik tényállásról a másikra a hivatalos megítélések változásaképpen. A családot, az ezt megalapozó monogám házasságot a keresztény kultúrkörhöz tartozó jogrendszerek mindig különleges védelem alá helyezték. De a kánonjognak az őszövségi rendelkezésekre támaszkodó felfogása tilalmazta (és büntetni rendelte) a nemi ösztönnek minden házasságon kívüli kielégítését is. A kánonjog befolyása alatt álló középkori jogalkotás a nemi bűncselekmények körét tehát kiszélesítette, s a család védelmére szolgáló rendelkezéseken túl büntetőjogi szankcióval fenyegetett valamennyi házasságon túli szexuális magatartást, sőt a házasságon belüli szexuális szokások rendezőjének szerepében is fel kívánt lépni. A kánonjog erőteljes beavatkozása azért is lényeges szempont, mert a középkori bírá egyik biztos eligazodási pontja volt az erkölccsel kapcsolatos cselekmények esetén. A *Biblia* útmutatása a szabályok és szokások dzsungelében biztos fogódzót jelentett.

A középkori közösségekben a jogi akták tanúsága szerint komolyan felléptek az erkölcsök védelmében. Ennek részben vallásetikai okai voltak, részben azonban az a csoportkohéziós parancs, amely a kisebb közösségekben belüli erkölcsi szabályok betartatásának igényéből magyarázta a kemény fellépést. A középkor társadalma kisközösségek halmazából állt össze egészszé: falvak, városok, szomszédságok kis köreiből épült föl. E mikroközösségek sajátossága volt a bensőséges együttélés, a mindenki mindenkit ismer természetessége, az egymásra utaltság mainál jóval nagyobb foka. Az előjáróság mindent elkövetett hát annak érdekében, hogy a csoporton belüli széthúzásokat, villongásokat minimálisra csökkentsék. Ezen nézeteltérések egyik forrása volt s lehetett a nemi kapcsolatok szabadossága. A védelmezendő értékeknek ráadásul egyik legfőbb területe a család volt, melynek szétrombolására a legalkalmasabb volt a nemi erkölcsök szabadon engedése. Márpedig a család a társadalom, a közösség, a termelés alapegysége, a társadalmi élet egyik fókusza. Annak szétzilálását semmilyen körülmények között sem lehetett megengedni. Ezért a szigorú fellépés. Hogy ez mennyire igaz, bizonyítja a különbség (miként alább látni fogjuk), mely a házasságon kívüli, s a házasság paráznság büntetése között mutatkozott. Mindent egybevetve azonban a bűncselekmények tipizálása leginkább az *Őszövség* szerkezeti megkülönböztetését követi. Eszerint szóltak paráznságról,⁶ fajtalanságról,⁷ természetellenes fajtalanságról⁸ s természetesen az ezeket a büntetendő cselekményeket segítő magatartásokról.

A paráznság kategóriájába eső cselekmények miatt indított perek éppen korszakunkban kezdtek ritkulni. A 18. században az erősen vallás erkölcsi

⁶ 2Móz 20,14.

⁷ 3Móz 20,14.

⁸ Róm 1,24–27.

töltésű, család- és házasságvédő tényállások lassan kiszorultak a processusokból, s a helyüket részben magánjogi típusú perek vették át (pl. gyermektartás), részben pedig az erőszakos bűncselekményekkel kapcsolódó tényállások jelentették az eljárás alapját.⁹ A középkori, kora újkori bűncselekményi katalógusokat áttekintve azonban még világosan látható, hogy a szexuális bűncselekmények legnagyobb hányada a paráznaság, melynek a köznyelvben használatos parttalan fogalmát a büntetőjog határozottan körvonalazta.

3. *A paráznaság*

A paráznaság, paráználkodás (stuprum) a 17–18. századi jog értelmezése szerint legáltalánosabban azoknak a magatartásoknak összefoglaló elnevezése volt, melyek alatt a „természet rende szerinti”, tehát férfinak nőszeméllyel történő, de tilos testi közöseléseket értették.¹⁰ Végső soron e körbe esik a fajtalanság is (mely lényegében a rokonsági és házassági szabályokkal szemben tanúsított magatartásokat szankcionálja, s mely végül a vérfertőzés önálló törvényi tényállásában manifesztálódott).

A századfordulós joggyakorlat különbséget tett az egyszerű és a más bűncselekménnyel párosuló paráznaság között. A *puszta s egyszerű paráználkodás* (stuprum simplex), mely által csak a szemérem (amúgy nagyon komolyan vett) törvénye sértetik meg. E bűncselekményt aszerint tipizálták, hogy rokonok között zajlott-e le a kapcsolatteremtés vagy sem, illetőleg hogy az elkövetők közül a nő tisztességesnek tekinthető-e vagy sem. Ha ugyanis valaki nőrokonát negyedízíglen „megseplősítette”, *vérfertőzést* (incestus) követett el. A vérfertőzés büntetőjogi megítélése koroktól és társadalmaktól többnyire függetlenül alakult. A cselekmény megítélésének súlyosságát jelzi a tény, hogy a *Tripartitum* jeles szerzője, Werbőczy István e tettet a hűtlenség

⁹ ECKHART Ferenc, *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*, Bp., 1954, 144.

¹⁰ SZLEMENICS Pál, *Magyar fenyítő törvény*, Pesten, 1846, a m. t. társaság kiadásában. Mi alább a negyedik, s az Ökröss Bálint kiegészítéseit is tartalmazó, 1865. évi kiadásból idézünk, mert miként a szöveggondozó megfogalmazta, a „mű t. i. a latin nyelv félreismerhetetlen nyomása alatt, s magyar törvénykezési nyelvünk kezdetleges állapotában készült. Innen az elavult szavak, innen az idegenszerűség s nehézkesség az előbbi kiadásokban. A nyelv jelen műveltségi fokozata e részben némi módosítást tett szükségessé – és ez csupán nagyobb tisztaság és könnyebb megértés céljából történt, hogy szerzőnk előadási modorát eredeti jellegéből kivetkőztette volna. Ebben áll a munka javítása.” Szlemenics, jöllehet munkája nem tekinthető a büntetőjogtudomány kiemelkedő művei közé, a 18–19. század fordulójának nagy változásait rögzítette reformkorban íródott munkájában.

vétkének esetei közé sorolta,¹¹ melyeknek büntetése a teljes jószágvesztés mellett többször halál volt. A társadalom nagyfokú fenyegetettsége miatt e bűncselekmény elkövetője leggyakrabban halálbüntetést kapott, ritkábban közel azonos súlyú börtönbüntetéssel (a két–háromévi börtönbüntetés a kor törvényszéki felfogása szerint felért a halálbüntetéssel). Csak III. Károly második dekrétuma enyhített valamennyit a szankción: a büntettek minőségéhez képest enyhébb büntetéssel büntetendőnek deklarálta a vérfertőzést, s magát a tényállást is megszorította azzal, hogy csak abban az esetben rendelte büntetni az incestust, ha azt „tudva” követik el.¹² Ebben az esetben attól függően, hogy harmad- vagy negyedízigleni rokonság állott fönn, három-, illetve kétesztendei büntetéssel fenyegette az elkövetőt. Az „első és másodfokon” vérfertőzőket ő is meghagyta azonban a halálbüntetéssel fenyegetett hűtlenségi kategóriában.¹³ A 19. századra lényegesen enyhült a vérfertőzés megítélése. A bíróságok által kiszabott büntetés megmaradt a néhány esztendei carcernál.¹⁴

A vérfertőzés értelmezésének kiterjesztése jelezte a családvédelmet ezen a területen is: nem csupán a vérrokonok, de a mostohagyermek és szülők közötti, sőt sógorsági kapcsolatokat is vizsgálat alá vonták. II. Ulászló még csak a vérrokonok negyedízigleni megszeplősítéséről szól a hűtlenség eseteit sorolva,¹⁵ a *Tripartitum*ban már szerepel a mostohaanyjukon erőszakot tévők vérfertőzőnek nyilvánítása.¹⁶ III. Károly dekrétumai nem definiálják a vérfertőzést, annak tartalmát tudottnak tekintik. A mostohaanyák és mostohalányok megszeplősítőit sui generis formában, de a hűtlenség bűncselekménycsoportjához sorolva határozza meg,¹⁷ továbbiakat azonban itt sem közöl. Ennélfogva alapot ad a vitára a jogirodalomban, hogy vajon a sógorság milyen széles terjedelemben vehető tekintetbe a vérfertőzés kiszélesített értelmezésében.¹⁸ A bírói gyakorlat a lehető legtágabban értelmezte az incestust. Így tortúrára ítélte, majd megvesszőzéssel kitiltotta az uradalom területéről 1752-ben a nagyvázsonyi úriszék Csajka István kertészt és sógornőjét, kik szexuális kapcsolatot létesítettek egymással. Akárcsak Patik Jánost, ki bátyja özvegyével alakított ki bensőséges viszonyt.¹⁹

¹¹ *Hármaskönyv*, I, 14, 6. §. A *Tripartitum* idézett szöveghelyei a *Corpus Juris Hungarici* millenniumi emlékkiadásának sorozatában publikált, az eredetinek 1517-es első kiadása után NAGY Gyula, KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen fordításában megjelenő kötetében található, Bp., 1897.

¹² 1723:12. tc. 2.§, *Corpus Juris Hungarici*, i. m. (11. j.)

¹³ 1723:11. tc. 3.§., *Uo.*

¹⁴ KÁLLAY István, *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*, Bp., 1985, 232.

¹⁵ 1495:4. tc. 13. §.

¹⁶ Vö: *Hármaskönyv*, i. m. (11. j.), I, 14, 6. §.

¹⁷ 1723:11. tc. 4. §.

¹⁸ Vuchetich Máttyás kiterjesztő álláspontjára vö. SZLEMENICS, i. m. (10. j.), 172.

¹⁹ KÁLLAY, i. m. (14. j.), 231.

1676. október 29-én a lánzséri uradalom kismartoni úriszéke előtt állt Kráner Péter vádlott, ki mostohalányát ejtette teherbe. Az úriszék elutasította védekezését, miszerint részegségében követte el a tettet, mondván, a részegség az ilyen típusú bűncselekményeknél nem tekinthető enyhítő körülménynak. A törvényszék a *decretalis poenat*, vagyis fővesztést mondta ki.²⁰

Ha nem rokonok között létrejött nemi kapcsolatot vizsgált a bíróság, fontos volt, hogy az eset csupán „félrelépés” volt-e, tehát tisztességes asszonyok, hajadonok vétkezése (azaz *megszéplősítés*, *stuprum in specie*) avagy fellelt életű nősemély követte-e el (*bujálkodás*, *fornicatio*). A különbséget világosan megfogalmazó 1795. évi büntető törvény tervezete szerint a *fornicatio* „prostituált asszonyszeméllyel való közösülést jelent”.²¹ A szabados élet, a hivatásos vagy üzletszerűséggel összekapcsolható tartós és eseti nemi kapcsolat során az illető leány „saját testével rútul kereskedve”²² folytatta nemi kicsapongásait, bár a századfordulós jogalkotó nem feltétlenül tekinti felleltnek az üzletszerűséget, a pénzkeresetet: elegendőnek ítéli meg azt is, ha „ugyan ingyen, de többeknek prostituálja magát, és csavargó módjára mindenfelé bujálkodik”.²³

A család jelentősége (különösképpen a termelő jobbágyi familia) békéje a földesurak számára fontos. Ennek megfelelően az úriszékek a paráználkodásnak főként a családot bomlasztó változatát üldözték. Úgy tűnik, már a 16–17. században pénzbüntetés csupán az ára a házasságon kívüli parázna kapcsolatnak, melyet ugyan üldöz a vármegye, de leginkább azért, hogy biztosítsa bevételeit. „A népnél az a romlott szokás terjedt el és rögződött meg, hogy az ifjak hajadon szolgálókkal és más ily nemű szabad személyekkel szeretők neve alatt összefekszenek, és az éjeleket összefonódva ölekezésben töltik el. Hogy ezt a romlott szokást elkerülhessék, és a botrányt megszüntessék, elhatározták annak közzétételét, hogy ha valaki ily dologban bűnössé válik, kalodába zárva fog büntetést szenvedni” – rendelte 1698-ban Nógrád vármegye közgyűlése, s rögvest hozzá is tette, hogy mindazok az atyák és gazdák, kik ezt látva túrik, első ízben 6, visszaesés esetében 12 forint pénzbüntetéssel sújtassanak.²⁴ (A kollektív felelősség jellegzetesen középkori formájával találkozunk itt: az apákat és a szülőket teszi felelőssé a fiak, lányok, illetve cselédek, inasok, legények vétkeiért.) Küküllő megye

²⁰ *Úriszékek. XVI–XVII. századi perszövegek*, szerk. VARGA Endre, Bp., 1958, 699.

²¹ Kódex a büntettekről és azok büntetéséről. Az 1790/91. évi országgyűlés által kiküldött *Deputatio Juridica* által elkészített törvényjavaslat. A tervezet szövegét közzétette: HAJDÚ Lajos, *Kódex, 1795*, vö. L. 1. §.

²² HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 292.

²³ *Kódex, i. m.* (21. j.), L. 2. §.

²⁴ *Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū. Statuta et articuli municipiorum Hungariae*, szerk. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen, Bp., 1885–1904, IV/1, 568.

statutuma szerint „mely leány vagy asszonyember paráznaságon esvén azután abban nem élt, elég lészen 12 forinttal megbüntetni, ha abban perverálna, meg kell pellengéreztetni. Így sem akarván megszűnni, vettessék az vízben”.²⁵ Vagyis kizárólag a többszörös visszaeső kap érdemi büntetést.

A nőtlen jobbagyok csak kisebb pénzbüntetést szenvedtek bővérűségükért.²⁶ Eckhart Ferenc figyelemre méltó adalékkal emlékezik meg a magyar úriszéki gyakorlat ajánlatos bírságáról, a bikapénzről, melyet a vérmes, házasságon kívüli nemi kapcsolatot létesítőktől szedtek. Ez a paráznabírság az úriszék, sőt a vármegye egyik jelentős bevételi forrásának számított.²⁷ Mint Eckhart állítja, Várpalotán 1573-ban évi 100 forintra becsülték a bikapénzből származó jövedelmet, míg a földesúri malom teljes évi bevétele is csak 134 forint volt.²⁸

A talán kissé félreérthető deliktumcsoport megnevezés, azaz a *más bűncselekménnyel párosuló paráznaság* (stuprum compositum) alatt értette a büntetőjog-tudomány azokat a cselekményeket, melyek által egyszersmind a házastársi hűség vagy a másik félnek személyes szabadsága, esetleg testi épsége is megsértetik.²⁹ Ennek megfelelően e körbe vonták a *nősparáznaságot* (adulterium), azaz „a törvényes házasság kötelékének megsértésével történt paráználkodást” és a *kettős házasságot* (a többférjűséget–többnejűséget, azaz a polygamiát), „melynél fogva valaki, mielőtt előbbi házassága halál vagy bírói ítélet által feloldatott volna, más házasságra lép, és abban új nejjével paráználkodik”. A jogi formulát az esküszegés tényállásában lelték föl, ugyanis a házasságtörést mint a házassági esküből folyó hűség megszegését értelmezték. Ez alapozta meg a súlyos (sokszor halálos) ítéleteket. Varga Endre sommázata szerint a 16–17. századi úriszéki törvénykezésben „minden esetben pallossal torolják meg a nemi erőszakot, a házasságtörést, a bigámiát”.³⁰

Mint fentebb említettük, a jogi praxis egyik fontos szempontja a családok egységének, termelőképességének, békéjének fenntartása. Nem véletlen, hogy a házasságban élők paráznaságának büntetése összehasonlíthatatlanul súlyosabb volt, mint férjezetlen vagy nőtlen társaiké. „Valaki mással paráználkodó feleségét megöli, Istennek adjon számot róla; és ha kedve tartja, vegyen mást feleségül” – rendelte Szent László ún. első dekrétumában,³¹ mely álláspont láthatóan tovább élt, hiszen Werbőczy szintúgy jogosnak tartotta, hogy a férj „első ízben, a mikor tudniillik a házasságtörés tudomására jutott,

²⁵ *Corpus Statutorum...*, i. m. (24. j.), I, 279.

²⁶ ECKHART, i. m. (9. j.), 146; *Úriszék*, i. m. (20. j.), 994.

²⁷ *Corpus Statutorum...*, i. m. (24. j.), V/1, 355, 628.

²⁸ ECKHART, i. m. (9. j.), 140.

²⁹ SZLEMENICS, i. m. (10. j.), 170.

³⁰ *Úriszék*, i. m. (20. j.), 34.

³¹ *László I. törvénykönyve* (a Corpus Juris millenniumi sorozatából), 13.

szabadon és jogosan” megölhette parázna feleségét.³² A vármegyei jogalkotás is a gonosztevők (égetők, lopók, orgazdák, útállók, lappangó tolvajok, latrok, fosztogatók, boszorkányok) közé igazította a házasságtörést.³³ Szabolcs a „nyíri pajkosok” üldözését rendelte el, kik „akik az erdőbe és oda, ahová nekik tetszik, rossz nőket visznek ki, és Istent igazságos bosszúra ingerlő szörnyű büntettet, a paráznaságot követi el”. A házas férfiak kicsapongásainak nem jellemző büntetése Mándok község falutörvényének megoldása: „Az mely házas ember mással latorkodik, az pellengérben szegezzék az szerszámát, és egy sarlót adjanak a kezébe, hadd metssze el ő maga. Annak felette tíz jámbor polgárokkal és tíz jámbor asszony állatokkal térden állva ő maga kövesse meg feleségét.”³⁴ Az erdődi és a szatmári uradalmak úriszékei fővesztéssel, Szatmár erős vesszőzés után fővesztéssel, Gömör vármegye testcsonkítással, orrcimpája levágásával büntette a házasságtörőket.³⁵ Az adulterium jellegzetes kiegészítő intézménye a megbocsátás. 1719-ben a vágbesztercei úriszék járt el két jobbágy ellen közbotrányt okozó házasságtörés miatt, de mivel házastársaik megbocsátottak, menekedtek a főbenjáró büntetés alól. Így járt az a két balassagyarmati asszony is, kiket férjeik visszafogadtak, s nem kívánták halálos büntetésüket.³⁶ Miután a büntetés a család békéjének és stabilitásának egyik garanciájaként fogalmazódott meg, ha a sértett házasság fél hajlandónak mutatkozott a megbocsátásra, a házasságtörő mentesülhetett az igen súlyos jogkövetkezmények alól. A *Hármaskönyv* például, amennyiben „a férj a házasságtörés után vele együtt lakván és hálván” [ti. a parázna feleséggel] „erkölcsi magaviseletét tudva elnézné”, akkor az elkövető asszony nemcsak hogy menekül a halálbüntetés alól, de a jog szerint elveszített hitbérét is visszaszerzi, sőt a továbbiakban a férj elveszíti a jogot a rajtakapott feleség megölésére is.³⁷ A férj ölési jogának végrehajtási jellegű maradványintézménye az ítélet végrehajtásának joga: az 1628-ban, a pápai úriszéken lefolytatott perben a férj az ítélet értelmében jogot nyert arra, hogy fejét vegye feleségének („ütesse el az asszony fejét”), miután megállapították, hogy a nő „különb helyeken förtelmeskedvén paráználkodott”.³⁸ Ezzel együtt a 18–19. században a házasságtörőkre már nem várt pallos: büntetésük leggyakrabban testi fenyegetés, esetleg rabság volt.³⁹

³² *Hármaskönyv*, i. m. (11. j.), I, 105, 1. §.

³³ Ung vármegye 1637. évi statútuma, *Corpus Statutorum...*, i. m. (24. j.), II, 168.

³⁴ A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, *Corpus Statutorum...*, i. m. (24. j.), III, 32.

³⁵ ECKHART, i. m. (9. j.), 150.

³⁶ KÁLLAY, i. m. (14. j.), 226–227.

³⁷ *Hármaskönyv*, i. m. (11. j.), I, 105, 1. §.

³⁸ ECKHART, i. m. (9. j.), 148.

³⁹ KÁLLAY, i. m. (14. j.), 223.

A házasságtörő fél cselekményének súlyos megítélése nem hatott ki feltétlenül a kapcsolatban részt vevő, ám házassági kötelékben nem élő paráznára, legyen az férfi avagy nő. Mint fentebb is láttuk, az egyszerű paráználkodás jóval enyhébb megítélés alá esett. Így a házas emberrel nemi kapcsolatot létesítő személyt is csak olyan büntetéssel sújtották, mint általában a nőtlen–férjetlen paráznakat. Miként Bősze Anna esetében is, aki a házas Varga Benedekkel tartott fenn viszonyt. A férfit házasságtörőként fővesztésre ítélték, a lányt azonban csak – miként szokásos volt⁴⁰ – megvesszőzésre és kiűzésre szentenciázták.⁴¹

A *bigámia*, illetve *poligámia* gyakran előforduló bűncselekmény a peres aktaiban. Forrása leggyakrabban az egyszerű emberek tudatlansága, mint Hídvégi Magdaléna esetében, ki 1647. október 15-én Győrben állt a bíróság előtt. Az asszony korábban törvényes házasságban élt Körmendi Andrással, aki őt elhagyta, s elköltözött Érsekújvárba. Azzal védekezett, hogy ura nem csak elhagyta de „es szabad leveletis maga adot nekije”. Ezt követően ismét hűséget esküdött, immár Vörös Ferencnek. A törvényszék az ország törvénye szerint fővétele szentenciázta az asszonyt.⁴² Az úriszék nem fogadta el más esetben sem – az amúgy gyakorlattá lett – hivatkozást, hogy a házasselek „egymásnak szabad levelet adtak a házasságra”.⁴³ Hasonló sorsra jutott 1629. május 2-án az a Johannes Stokinger, ki élve a Magyarországra telepedés lehetőségével, a lánzséri uradalomban új családot alapított, hátrahagyva szajhává lett első feleségét.⁴⁴ A törvényi rendelkezés a többnejűség ügyében egyértelmű. Azokat, akik „az Úristen parancsolatjáról és a becsületességről megfeledkeztek, egynél több feleséget vesznek”, egy sorba állítja a közönséges gonosztevőkkel⁴⁵, és az azokra alkalmazandó legsúlyosabb büntetés kiszabását sürgeti.⁴⁶ Ezt megerősítette II. Ferdinánd második dekrétuma, sürgetve a kellő büntetés alkalmazását azokra vonatkozóan, akik több feleséget tartanak.⁴⁷ A kettős (ritkán többes) házasság megítélése a 18. században sem enyhült. A büntetés legtöbbször pallos általi halál volt.⁴⁸ A hatóságok érdeklődésének lankadatlanságát van hivatva dokumentálni az a változás is, mely a processusban a 18. századra teljesen egyértelművé vált, hogy ti. a házasságterelési perek nem magánindítványra, hanem hivatalból kezdődtek. A felvilá-

⁴⁰ Vö. 1622. június 30, pápai úriszék, özvegyasszony és nőtlen férfi kapcsolatának büntetése: megvesszőzés és kiűzés a városból. *Úriszék, i. m.* (20. j.), 530.

⁴¹ *Úriszék, i. m.* (20. j.), 474.

⁴² *Úriszék, i. m.* (20. j.), 361.

⁴³ ECKHART, *i. m.* (9. j.), 152.

⁴⁴ *Úriszék, i. m.* (20. j.), 644.

⁴⁵ 1599:36. tc.

⁴⁶ 1548:48–49. tc.

⁴⁷ 1625:6. tc. 1. §.

⁴⁸ KÁLLAY, *i. m.* (14. j.), 228.

gosult abszolutizmus rendészeti apparátusa ehhez biztosította az Erkölcsei Felderítő Szolgálat közreműködését is, mely a gyanún kívül több-kevesebb sikerrel bizonyítékokat, tanúkat is igyekezett szolgáltatni a perekhez.⁴⁹

Jogtörténetileg is különleges eset volt Farkas Annáé, ki elhagyta első férjét, s újból megházasodott. A balogvári uradalom úriszéke előtt bebizonyosodott vétke, ezért őt a bíróság fővesztésre ítélte. Ami szokatlan az ítéletben: a második férj, Kovács János „üttesse el ennek az hite hagyott asszonnak az fejet, mint parasznanak”.⁵⁰ Ez a szentencia két sajtáságos jogintézményt elegyít. Az egyik a magán-igazságszolgáltatás korszakából, az ősi jogból fennmaradt lehetőség: a sértetti magánvégrehajtás, a bosszú jogiasult formájának felbukkanása, a másik pedig a férj, a sértett házasság mérlegetelési joga a halálbüntetésre, mely szinte valamennyi házassággal kapcsolatos ügyben megjelenik.

A nemi eltévelyedés hétköznapi formái után szót kell ejteni a sexualitás durva vagy aberrált formáiról is. A középkor erőszaktól teli világában a nőket éppen úgy fenyegette az erőszakos támadás, mint a férfiakat. Az erőszakos nemi közösülés nem volt ritka a középkorban, de mint arra Hajdú Lajos fölhívta a figyelmet, igen ritkán válhatott befejezett bűncselekménnyé. „Az esetek csaknem felében a cselekmény kísérleti stádiumban marad azért, mert a megtámadott segélykiáltásaira a közelben levők összefutnak, a közösségi szolidaritás parancsa még eleven ekkortájt az emberekben, megakadályozzák, hogy egy nőt meggyalázzanak.”⁵¹ Talán éppen ezért igen erős a követelmény, hogy a megtámadott hangosan kiáltozva hívjon segítséget, s még oly esetben is, ha lakott helytől távol történt az esemény, legalább azt követően, hangos siránkozással, ruhája megtépésével kell hírül adnia meggyaláztatását a megtámadottnak. Ugyanakkor a bíróságok is súlyosabban ítélték meg azon elkövetőket, akik lakott helytől távol, országúton vagy erdőben, minden segítségtől távol vitték véghez cselekedetüket. A nemi erőszak elkövetője ellen általában a legsúlyosabb szankciókat alkalmazták, de még ha nem is halált szabtak ki, a büntetés akkor is igen súlyosnak volt mondható.

Az erőszakététel, *erőszakos paráználkodás* (stuprum violentum) azon gonosztettet volt, „mellyel valamely nőszemély, komoly és állhatatos ellenállása mellett erőszakkal testi közösülésre kényszerítettet”.⁵² Szent László ún. első dekrétumának rendelete szerint „valaki hajadon lányon vagy asszonyon egyik faluból a másikba menő útjában erőszakot teszen, úgy bánja meg, mintha embert ölt volna”.⁵³ A leányokon és asszonyokon elkövetett erőszak még a 16.

⁴⁹ HAJDÚ Lajos, *Bűnözés és büntetésbíráskodás a XVIII. század betvenes éveinek Magyarorszá-gán*, Bp., 1996, 107.

⁵⁰ *Úriszékek*, i. m. (20. j.), 738.

⁵¹ HAJDÚ, i. m. (2. j.), 1985, 316.

⁵² SZLEMENICS, i. m. (10. j.), 170.

⁵³ László I. *törvénykönyve*, i. m. (31. j.), 32.

században halálos büntetéssel fenyegetett cselekedet volt.⁵⁴ II. Ulászló VII. dekrétuma jellegzetes középkori büntetéssel fenyegette a nemi erőszak elkövetőit: „valamennyien borzasztó halállal múljanak ki; és maradéaik, fiaik tudniillik és leányaik, meg apáról való atyafiaik is akképpen bűnhődjenek... mint átkozott nemzetségből valók, örökös szolgaság és parasztság járma alá vetve viseljék bűnök gyászos büntetését”.⁵⁵ Igaz, ekkor az elkövetői kör még csak nemes leányokon és asszonyokon erőszakot elkövető parasztok, illetve papi renden lévők a meghatározott elkövetői kör. 1522-re már általában szól a jogalkotó az elkövetőkről, kiterjesztve ezzel minden lehetséges elkövetőre és sértettre a felelősségi konstrukciót. Ettől fogva az erőszakos nemi közösülés büntetése nem kétséges. Annak feltétele csupán a régi szokás szerint a megerőszakolt nő ellenállása, illetve ennek az ellenállásnak határozott nyilvánítása segítségkívárral, kiabálással, fizikai ellenszegüléssel, de legalább is utólag a közösség tudomására hozása: a megtörtént események után jajgatva, kiáltozva, ruháját tépve adja mások tudtára a megesetteket.⁵⁶ Éppen ebből fakadóan nem fogadja el a házasságtöréssel vádolt, terhes nő védekezését a lócsi úriszék, aki arra hivatkozik, hogy erőszaktételeből származik jelenlegi állapota. Mivel az erőszaktelet „eddig is el hallgatott, az mely vétket ki nem kiáltván, melyre nézve ebbeli mentségenek helye nem adatik”.⁵⁷ 1619. február 6-án a hédervári uradalom lócsi úriszéke azért mentesíti a vád alól a gyanúsított jobbágyot a megerőszakolását állító jobbágyasszonnyal szemben, mert az asszony úrnője rendelkezése következtében nem tudott eskütársakat szerezni igaza bizonyítására. Az eset fényt vet a bizonyíthatósági problémákra: a sértettek csak eskütársak felsorakoztatásával bizonyíthatták állításukat, hogy ti. az országúton a támadással szemben védekeztek volna.⁵⁸ Olykor már érzékeli a jogalkalmazó, de a jogalkotó is ezen elvárás túlzottan szűk kereteit, s tágít azokon, miként az 1795. évi javaslatban is. Eszerint ugyanis az erőszak nagysága, illetve az ellenállásra képtelen állapot is a menthető helyzetbe hozhatja a nőt. A lehetséges sértetti helyzeteket sorra véve árnyalja a szöveg a különbségeket. „Társakat igénybe véve fosztanak meg a kéjvágyukkal szembeni ellenállás minden képességétől... valakit; halált okozó fegyvereikkel fenyegetőzve” kényszerítik tűrésre áldozatukat; „örült, az ittas, az eszüket vesztett, az elerőtlenedett, az alvó, a serdületlen és a legyőzhetetlen tévedésben lévő személyek sérelmére elkövetett paráznság”.⁵⁹ Különleges modernsége az 1795. évi törvényjavaslatnak, hogy a nemi erő-

⁵⁴ 1522:36. tc.

⁵⁵ 1514:47. tc. 1. §.

⁵⁶ ECKHART, *i. m.* (9. j.), 145.

⁵⁷ *Úriszék*, *i. m.* (20. j.), 436.

⁵⁸ *Úriszék*, *i. m.* (20. j.), 400.

⁵⁹ *Kódex*, *i. m.* (21. j.), XXXVII. 2. § a–c.

szakot nemcsak nőkön, hanem férfiak sérelmére is elkövethetőnek tartja.⁶⁰ A büntetés a 17. századig általában a legsúlyosabb szankciónem, a halál (fővétel, elevenen megégetés) utóbb, a 18. századra pénzbüntetés, kézlevágás, bot- és korbácsütések, katonai szolgálat.⁶¹ Jelentősen enyhítette a büntetést, ha a megerőszkolt házasságra lépett az elkövetővel.⁶²

A házasságkötés mint enyhítő körülmény a legtöbb szexuális bűncselekménynél számításba jöhetett. Önmagában ez a tény is igazolja a bűncselekményi kör házasság köré történt megrajzolását: azon nyomban, mihelyt az érintettek vállalják a jog által támogatott házassági konstrukciót, a házassággal együtt járó kötelezettségeket, mentesülnek a büntetés alól, avagy jóval enyhébb megítélés alá esnek. Az igazsághoz tartozik az is, hogy a földesúr széke előtt általában akkor emeltek csak vádat, ha a viszonyoknak gyümölcse kerekedett („paráznául förtelmeskedett, mely förtelmességének jele rajta is megtetszik”).

A nemi bűncselekmények fent alkalmazott kategorizálással kapcsolatban megjegyzendő, a századfordulós jogtudomány lehetségesnek tartott más csoportosítási lehetőségeket is. Így az 1795. évi javaslat a nőrablást és a nemi erőszakot a polgárok javait, vagyonát és szabadságát veszélyeztető büntettek közé sorolta. A többi nemi bűncselekményt, mint a bigámiát és poligámiát, a vérfertőzést, a házasságtörést, kerítést, bujálkodást, paráznaságot és természetelleni fajtalanságot a vallás elleni büntettek, az istenkáromlás, a közbotrányt okozó cselekedetek, a csavargás társaságában az erkölcsök megrontására irányuló büntettek cím alatt foglalta össze.⁶³

4. *A bujálkodást elősegítő cselekmények*

A paráznaság, illetve a természetelleni fajtalanság büntetőjogi üldözése nyilvánvaló összefüggésben állott azzal, amit Magyar István, a kor híres prédikátora 1602-ben így jellemzett: „Holott azért mostan minden rendbeliekben igen eláradott legyen a paráznaság, hogy ne büntessen meg Isten érette? Az szegényekben meg büntetik a lopást, mely a paráznaságnál kisebb bűn: ez nagy fertelmesség penig (melyért meg ölni hagyta Isten az embereket) szabadjába nyargal büntetés nélkül.”⁶⁴ A szexualitás szabadossága tág teret engedett nemcsak az elkövetésnek, hanem az üzletszerűségnek, a nemi vágyak kielésének elősegítésére szerveződő tevékenység kialakulásának is.

⁶⁰ *Kódex, i. m.* (21. j.), XXXVII. 2. § e.

⁶¹ ECKHART, *i. m.* (9. j.), 146.

⁶² *Kódex, i. m.* (21. j.), XXXVII. 7. §.

⁶³ Vö. *Kódex, i. m.* (21. j.), XXXVI–XXXVII. és XLIV–LIII. szakaszok.

⁶⁴ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Bp., 1978, 71.

A „más buja vágyának tilos kielégítését alkalmosszerzés s másféle segítségnyújtás által”⁶⁵ előmozdító személy *kerítés* (lenocinium) büntetést követte el. A cselekményt a középkorban különösen veszélyesnek nyilvánítva, a praxisban üldözték, tényállási körvonalai azonban csak nehezen formálódtak ki. Az 1795. évi javaslat szövegezői is bizonytalankodtak, mert mint mondták, „maga a kerítés is sokféle lehet, sőt az is e büntett elkövetőjévé válik, aki a haszonszerzés célzata nélkül, de szándékosan bármilyen személyt olyan alkalmakhoz juttat, amelyek segítségével esetleg szajhálkodásra csábíthatják; kerítés tehát általában minden olyan cselekedet, amely által valaki szándékosan elősegíti más tisztaságának prostitúcióját”.⁶⁶ A magyar törvényhozás nem foglalkozott a kerítéssel, törvény nem szólt büntetéséről. A reformkori büntető törvény javaslata is csak azt fenyegeti három évig terjedő rabsággal, ki „feleségét vagy gyermekét másnak tudva bujasági czélokra bérért vagy haszonért átadja”.⁶⁷ Varga Endre az úriszéki peranyagok ismeretében úgy látja, hogy a 16–17. században „a szexuális bűncselekmények közül a legkeményebben a kerítést büntetik”.⁶⁸ Példa lehet erre az az 1637-ben tárgyalt eset a balogvári úriszék előtt, amelyben a házasságtörő asszony, Gál Szófia anyját kerítésért elítélték. Az asszony megszervezte a három férfi vádlott számára az alkalmat, mint a vallomás szolt, a fiúkat „melly dologhra az menyeczenek az annya igazította, mondcván, hogy tudom, nem megh tolvajlani jöttetek jde, hanem masert, mert tudom mi kell nektek”. Az ítélet kemény volt: ha a tisztító esküt le nem teszi, „mint kurva veritő zakban bujtatvan vettessek vizben”.⁶⁹ Kállay István pedig már arra hívja föl a figyelmet, hogy a 18. századra az úriszéki gyakorlatból teljesen eltűnt a kerítés büntetőjogi tényállása.⁷⁰

Ágyastartáson (concubinatuson) „a férfi és nőszemélyeknek testi közösülés végett a törvényes házasság kegyszerén kívül történt összekelését értjük”.⁷¹ Ebben az esetben a jogalkotó a keresztény valláserkölcstől preferált házassági mintától történő eltérést büntette. Jóllehet a kapcsolat emlékeztetett a monogám párkapcsolatra (lényegében vadházasság, házastársi kapcsolat, csupán az egyház áldásának hiányával), kötetlensége miatt mégsem válhatott stabil családi képlet alapjává, így büntetendőnek nyilvánították. Ennélfogva az ágyasokat igen gyakran a bujálkodókkal egyenrangúként kezelték.⁷² Mégis érzékelhető némi enyhébb megítélés, annak érzékelése, hogy a házasságon

⁶⁵ SZLEMENICS, *i. m.* (10. j.), 175.

⁶⁶ *Kódex, i. m.* (21. j.), XLIX. 1.§.

⁶⁷ FAYER László, *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*, I., Bp., 1896, 1843, 228. §.

⁶⁸ *Úriszék, i. m.* (20. j.), 34.

⁶⁹ *Úriszék, i. m.* (20. j.), 726.

⁷⁰ KÁLLAY, *i. m.* (14. j.), 218.

⁷¹ SZLEMENICS, *i. m.* (10. j.), 174.

⁷² HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 300.

kívüli tartós kapcsolat minőségileg különbözik az alkalmi paráználkodástól, hiszen szankcionálása „ha valamely főbenjáró vagy törvényes másféle büntetéssel fenyeztendő más bűntettre el nem fajzik, bírói mérsékléstől függ”. A szentszékek gyakorlatában a „botránkoztatás” büntetését alkalmazták ez esetben. Az a tény, hogy a bíró belátásától függött az ügy megítélése, s hogy rendszertanilag nem a paráznaság kategóriáján belül tartották nyilván a concubinatust, hanem csupán az azt elősegítő magatartások között, igazolja a cselekmény túrt voltát.

A *nőrablás* (crimen raptus) legrégibb bűncselekményeink egyike, valójában ősi házasságkötési forma.⁷³ „Ha ki a vitézek közül rút, szemérmetlen, valamely leányt az ő szüleinek engedelmé nélkül rablana feleségül magának, parancsoljuk, hogy adja vissza a leányt a szülőknek, ha mingyárt valami erőszakot mivelt volna is rajta; és a rabló tíz tinóval fizessen a rablásért, jöllehet azután meg is békélljen a leány szüleivel.”⁷⁴ A 13. századi *Regestrum Varadiensis* tanúsága szerint a gyakorlatban tovább élt a nőrablás: több följegyzett eset is tanúskodik a tényállásról.⁷⁵ Ezekben az esetekben hangsúlyozottan két tényálladék körvonalazódik: az erőszakkal elkövetett és a „beleegyezéssel” lebonyolított akciók köre. Ugyan a 14. századtól átmenetileg eltűnt a nőrablás a bírói gyakorlatból,⁷⁶ a 16–17. században újra kirajzolódó gyakorlat azt bizonyítja: a megítélés nem változott teljes egészében: a crimen raptus kategóriájában ott van még a házassági célú cselekmény („a házasságkötés ürügye úgysem mentesít teljesen e bűntettől..., ugyanis... az elrabolt nő becsülete elégtételt kap, a megsértett állam viszont nem”).⁷⁷ Emellett azonban határozott vonulatként jelenik meg az erőszak alkalmazása, ami a korábbi formáknál korántsem volt megszokott (habár azt „nemcsak erőszakkal és megfélemlítéssel, hanem fondorlatos mesterkedésekkel is végre lehet hajtani”)⁷⁸ illetőleg előfordul a „bujá vágy kielégítése végett” szervezett nőrablás.⁷⁹ Ez utóbbi szükséges volt a minősített eset megállapításához, ennek hiányában ugyanis sok esetben már csak az emberrablás tényállásának megvalósítása volt lehetséges.⁸⁰ A nőrablás házassággal összefüggő tulajdonságát látjuk abban az érvelésben is, amikor bár a „rablással” a „sértett” egyetértett, sőt esetleg közre is működött benne, mégis, miután gyámjának vagy akinek hatalma alatt állott, akarata ellen volt a cselekmény, megáll a felelősség.

⁷³ ROSZNER Ervin, *Régi magyar házassági jog*, Bp., 1887, 10–11.

⁷⁴ *István II. törvénykönyve*, 25.

⁷⁵ *A Váradi Regestrum*, értelmezi KANDRA Kabos, Bp., 1898, 29. sz. 137; 82. sz. 195; 262. sz. 389.

⁷⁶ ROSZNER, *i. m.* (73. j.), 13.

⁷⁷ *Kódex*, *i. m.* (21. j.), XXXVI.5. §.

⁷⁸ *Kódex*, *i. m.* (21. j.), XXXVI.4. §.

⁷⁹ SZLEMENICS, *i. m.* (10. j.), 175.

⁸⁰ FAYER, *i. m.* (67. j.), 1843, 210 §.

Bár főntebb, a paráznaság enyhébb eseteivel kapcsolatban szóltunk már a felsett életet élő nőszeméllyel létesített szexuális kapcsolat minősítéséről, egy szempontból e körben is ki kell emelnünk a *szajhálkodás*, *kurválkodás* (scortatio) cselekményét. A bírósági akták tanúsága szerint ugyanis korszakunkban a mindinkább „iparaggá” váló prostitúció ellenében a társadalom irányítói külön büntetőjogi védelemben részesítették a családot, az egészséget és az erkölcsiséget. Maga a szajhálkodás eredetileg megfért a kisközösségi keretek között, mert mint a korabeli okoskodás vélte, a hivatásos örömlányokkal létesített kapcsolat (szemben egy „civil” kontaktussal) megóvja a családot a széthullástól, hiszen kívülről kevesebb kísértés éri a családtagokat, a félrelépő férj pedig visszatérhet a szerető családi körbe. A hivatalos prostitúció „család- és erkölcsvédő” koncepciója városi jogunkban már a 13. századtól jelen volt, mely gyakran operált az üldözés büntetőjogi eszközei helyett a hivatásos szajhák tevékenységének rendészeti kezelésével.⁸¹ Ez az üzletág főként városokban, forgalmas kereskedelmi centrumokban virágzott, s voltaképpen bevett szórakoztatási formája lett fogadóknak, szállodáknak, kávéházaknak. A 18. századra, a szokásoknak s az erkölcs változásainak megfelelően már nem nézték oly szigorú szemmel a könnyűvérű lányok nyilvános ténykedését sem, s csak a magistratus keményebb erkölcsöt megkövetelő, vallásosabb tagjaitól függött már egy esetleges keményebb fellépés.⁸² A vármegyéből és városokból a Helytartótanácsához felterjesztetett rabtabellák tanúsága szerint a szajhálkodó nőket nem, vagy alig büntették: szabadon engedték őket a hatóságok, ha megfogadták, hogy többé nem mennek fogadókba, kávéházakba, és rendes munkát vállálnak, vagy kivezették őket a városból.⁸³

A falu riadtabban fogadta az ún. „*gonosz asszonyállatokat*”. A vidéki környezetben kirívóbbak volt az örömlányok, a konzervatív megítélés nehezen fogadta el őket. „Az mely ember befogad az efféle asszonyállatot, valakit, minden marháját annak az úrnak fogják... Valamely ember ifja, nőtlenek az falura gonosz asszonyállatot hoz, kilenc marok vesszővel igen verjék.”⁸⁴

A szajhálkodás egészségügyi vonatkozásai 16–17. században váltak nyilvánvalóvá, s jelentettek intenzív problémát, amikor is az Amerikából Európába behurcolt francia kór veszedelmes terjedését észlelték a hatóságok. A kontinenst keresztül-kasul járó hadak, a hadsereget kísérő prostituáltak akadály nélkül terjesztették mindenfelé a nemi betegségeket. A kór miatti riadalom gyakran a szajhálkodás elleni rendészeti és büntetőjogi fellépést váltott ki. Buda és Szeged városa például 1876-ban pellengérré és botozásra ítélte a kocsmáros házaspárt, akik hölgyeket alkalmazva, szajhálkodásukból hasz-

⁸¹ MIKLÓSSY János, *A budapesti prostitúció története*, 17.

⁸² HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 296.

⁸³ HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 299.

⁸⁴ ECKHART, *i. m.* (9. j.), 144.

not húztak, illetve már arra az asszonyra, aki „rossz hírű és csavargó személyeket fogadott be házába, ezeknek helyet és lehetőséget biztosított testi vétkek elkövetéséhez”.⁸⁵ Számos esetben viszont éppen az tapasztalható, hogy az örömlányokra betegségükre tekintettel alacsonyabb büntetéseket szabtak ki. Arról nem is beszélve, hogy – miként Veszprém törvényszéke aggodalommal nézett a francia betegségben szenvedő 18 esztendőös pápai leány esetleges tömlőcbéli tevékenységére, „minthogy nemi betegséggel van megfertőzve, és így veszély nélkül nem lehet börtönben tartani”, megcsapás után azonnal szabadon engedték.⁸⁶

5. *Szexuális aberrációk büntetőjogi tényállásokban*

Eltérvően a paráznaság gyűjtőfogalmától, a *természetelleni fajtalanság* (sodomia) büntetendővé tételével a jogalkotók és a jogalkalmazók a nemi vágyaknak különleges, a szexualitásnak a különböző nemekre alapozott természetes rendjétől eltérő kielégítését tilalmazta, vagyis azt a cselekedetet, mely „a természetnek rende és útmutatása ellen véghezvitt testi közösülés által követtek el”.⁸⁷ Ilyennek tekintette a kor az állatokkal történő közösülést (bestialitás), az azonos neműekkel végrehajtott „elegyülést” (sodomia sexus) és az „egyéb”, a „természet rendjének felforgatásával” járó (sodomia praeter ordinem naturae) fajtalanságot. Bár dekrétumaink és articulusaink nem szólnak e bűncselekményről, a praxis keményen büntetni rendelte. A magyar feljegyzések szerint a 16–17. században a bestialitas szankciója elevenen megégetés, a sodomia sexusnak pedig fővételt követő elégetés. Az 1795. évi javaslat már nem a legsúlyosabb büntettek között, de különös gonddal szabályozta a természet elleni fajtalanság büntetését. „Minthogy e tisztátalan cselekedeteket, amelyeket maga a természet is gyűlöletesekké és undort keltozókké tesz, tanácsosabb úgy fenyíteni, hogy nyilvános büntetésükből nagyobb botrány s az állam nagyobb károsodása ne következék be, e deliktumokat a bíróságnak sosem szabad nyilvánosság elé bocsátania. Sőt: még azokat az állatokat is, amelyekkel a tettes esetleg visszaélt – annak érdekében, hogy e gyalázatos bűnnek még az emléke is megsemmisüljön – bírói hatalommal, titokban örökre el kell tüntetni az emberek szeme elől.”⁸⁸ Az 1795. évi javaslat még a természetelleni fajtalanság három alakzatáról szól: az „önmagukkal”, „azonos vagy különemű személyekkel” avagy „állatokkal” elkövetett természet elleni fajtalanságról. Az 1843. évi tervezetben a „sodo-

⁸⁵ HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 300.

⁸⁶ HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 205–206.

⁸⁷ SZLEMENICS, *i. m.* (10. j.), 174.

⁸⁸ *Kódex*, *i. m.* (21. j.), LI., 3.§.

mia et bestialitas” mellett az azonos nemű személyek között elkövetett bűntettek közül kiemeli a kiskorúak rovására elkövetett cselekményt. („A ki valamely tizen négy évesnél kisebb korú fiú- vagy leánygyermekkel bármi bujasági cselekedetet követ el...”)⁸⁹ E tétel, hogy ti. a kiskorú megrontása a fajtalansághoz sorolt tényállás, a jogi praxisban rendelkezik előzményekkel. Az 1670-ben a pápai úriszék elé állított jobbágy terhére rótták, hogy „az maga házában egy más kis leánykájával paráználkodott”, ezért „mint nyilvánvaló sodomita és ideje előtt leányának megszeplősítője, érdeme szerint megbüntetteik és elevenen megégetettik”.⁹⁰

1635. január 30-án a bencés főapáti úriszék előtt Győrben azért állt törvényt egy jobbágy, mert „valami tehénbarommal förtelmeskedett” – ahogyan egy szolgagyermek látta az esetet. A lakompaki törvényszék 1659-ben Német János „az faluban az köröszvény természet ellen egy tehenen tapasztaltatott és megfogattatott vele baromkodván”.⁹¹ Farkas András juhászbojtár a tanúk azt vallották, hogy „neki mindegy, akár a barom, akár a felesége”. Ő maga azt vallotta, hogy „amikor szükségére kiment az udvarra, eltöklelte, hogy elköveti ezt a gonoszságot. Ezért széket tett a tehén farához, s... azon actust el akarta vele követni. De az tehén meg nem állván, szándékát akkor véghez nem vihette, hanem azután fektiben reá feküdvén..., de a gazdájától megszólíttatván, ugyancsak azon gonosz szándékát végben nem vihette.” Mint Kállay István írja, tette bevallására még tortúra alá is vetették, de miután be nem ismerte a magömlést, ennek hiányában csupán testi büntetést kaphatott, s kitiltották az uradalom területéről.⁹² 1738-ban a Batthyányak úriszéke előtt állt Németh András, akit természet elleni fajtalansággal vádoltak. Szemtanú vallomása szerint „a legény háromszor a kezére köpött, majd azzal a borjú hátulját megtörölgette, s a dolgát elvégezte vele; a borjút két kezével átkarolva tartotta, jó darab ideig. A borjú eleinte hánykolódott, de csak megtette neki. Amikor a dolgát elvégezte, kijött, s a pajtaajtóra lakatot tett.” A legénynek fejét vették, a borjúval együtt tűzre ítélték.⁹³ A befejezett bűncselekmény megállapításához szükséges volt a „testek elegyülése”, ellenkező esetben csupán kísérletről lehetett szó, ami jelentéktelen büntetést vont csak maga után.⁹⁴

(Az igazsághoz tartozik azonban megjegyezni, hogy ezen esetek nagyobb részt pásztorok körében estek, akik távol a társadalomtól, életük legnagyobb részét magányban, az állatok körében töltötték el. Ezért is a tapasztalat, hogy

⁸⁹ FAYER, *i. m.* (67. j.), 1843, 225, 229. §.

⁹⁰ ECKHART, *i. m.* (9. j.), 145.

⁹¹ ECKHART, *i. m.* (9. j.), 154.

⁹² KÁLLAY, *i. m.* (14. j.), 233.

⁹³ KÁLLAY, *i. m.* (14. j.), 234.

⁹⁴ HAJDÚ, *i. m.* (49. j.), 116–117.

míg férfiak körében a tehén, birka, borjú a gyakoribb társ, a háztartásban sürgölődő nők esetében a kutya, a kecske és a kos.⁹⁵⁾

Kormos György nagykatái tisztartó ugyan visszataszító módon elégitette ki vágját, mert hogy „az érzéki gyönyöröket más kezével szerezte meg magának” – állapította meg Pest törvényszéke, mégsem tekinthető szodómiának, mert „a testek elegyülése nem történt meg”. Ezt pedig a kor praxisa alapfeltételnek tekintette.⁹⁶⁾

A szexuális bűncselekmények körében mint a nemi aberráció megnyilvánulásáról kell megemlékeznünk a *szexuális szadizmus* legismertebb magyarországi példájáról, Báthory Erzsébet ügyéről. Báthory Erzsébet, Nádasdy Ferenc özvegye, a 17. századi Magyarország szinte minden arisztokrata családjának rokona, a kor híres-hírhedt alakja volt. Ugyanis, miként azt a korabeli közvélekedésben és a történettudományi irodalomban is elterjedt állítás tartja „több ártatlan leányt, nemes és nem nemes szolgálólányt, jóllehet semmivel nem adtak erre okot, törvényes eljárás nélkül, borzasztóan, teljesen és kegyetlenül megölt, testüket megcsonkította és forró vasakkal égette, a húsut kitépte és közben megsütötte őket, a megsült darabok elfogyasztására kényszerítette őket” (II. Mátyás 1611. január 14-én kelt rendelete).⁹⁷⁾

A nádor 1610. március 5-i parancsa alapján 1610-ben és a rákövetkező esztendőben Pozsonyban az ország egyik nagybírája, a személynök vezetésével folyt a sokak által az „évszázad bűnperének” nevezett vizsgálat Báthory Erzsébet, a „csejtei szörny” ellen. A per alapjául szolgáló vallomások tanúsága szerint szadista hajlamokkal rendelkező nagyasszony örömét lelte volna fiatal lányok és asszonyok megkínóztatásában. Ahogyan a tudományvétel során a tanúk vallottak: szolgálai, Ujvári János, Jó Ilona, Szentesi Dorottya és Beniczki Katalin úrnőjük parancsára a környékbeli falvakból nőket hívtak a várba „szolgálatra”, majd azokat iszonyatos kínzásokkal haláláig gyötörték. Saját vallomásaik és a nyomozás során kihallgatott közel kétszáz tanúskodó szerint legalább 35–50 lányt pusztítottak el ily módon. A vádlottak beismerő vallomásai nyomán alakult ki a mindmáig élő kép egy borzalmas eseménysorozatról. A történet annyira kegyetlen, hogy már szinte hihetetlen. Nem véletlen, hogy napjainkig nem csitulnak el a viták arról, vajon egy koncepció processussal van-e dolgunk, koholt vádakkal, avagy a korabeli valóság durva hétköznapijainak naturális megjelenítéséről. Legutóbb Szádeczky Kardoss Irma szentelt monográfiát a bírósági aktákból kikerekedő történet hiteles feldolgozásának. A szerző mint gyakorló bíró, a jogász szemüvegén keresztül igyekezett a valóság mozaikdarabjait összeilleszteni, s eloszlatni egy több évszázados hiedelmet a csejtei várúrnő körül.⁹⁸⁾ De mint írja, „akik per-

⁹⁵⁾ HAJDÚ, *i. m.* (2. j.), 325.

⁹⁶⁾ HAJDÚ, *i. m.* (49. j.), 114.

⁹⁷⁾ PÉTER Katalin, *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*, Bp., 1985, 33.

⁹⁸⁾ SZÁDECZKY-KARDOSS Irma, *Báthory Erzsébet igazsága*, Bp., 1993.

verzitástól eltorzult fantáziával erotikus történetet, jobban pedig már egyenesen leszbikus sztorit látnak Báthory Erzsébet ügyében, azokat ettől a szellemi élvezettől aligha lehet eltántorítani úgy, hogy a bűnösséget szépítjük, vagy az ártatlanságot bizonyítjuk”. Igaza van a szerzőnek: a szerencsétlen, lassú halálra ítélt asszony ártatlanságának igazolása mit sem változtatna a köré kerekített legendán.⁹⁹ Témánk szempontjából szinte közömbös is e kérdés, hiszen akár igazak a vallomások, akár nem, akár részigazság húzódik meg bennük, a történet a maga reálisnak ható szerkezetében évszázadok óta tartja magát. Ha bizonyítható is Báthory Erzsébet ártatlansága, a vallomások és bizonyítékok hálóját kiagyaló koncepciógyártók szexuális fantáziája híven jellemzi a kor egy szellemi szeletkáját.

A vallomások szerint a lányokat meztelenül tartották, kezüket hátrakötözték, s testüket addig verték, míg az „meg nem hasadozott”. Talpukat, tenyerüket addig ütegették, míg a hús cafatokban nem lógott rajta, kezüket ollóval metélték. Dorongokkal, széklábakkal verték a lányokat, majd hosszú ideig hideg vízben álltatták, máskor tüzes vasat adtak a kezükbe. „Az kínozott leányt az dérre kivitette meztelen, és úgy önteztette hideg vízzel ezekkel a vénasszonyokkal. Maga is öntezte. És úgy fagyott meg a leány, s megholt osztán.” Ájulatukból ujjak közé dugott s meggyújtott olajos papírral térítették vissza őket. Külön élvezetnek számított Báthory Erzsébetnek, hogy a lányokat „mezételen vetkeztetvén, nyárban mézzel kente meg és úgy állatta napestig és éjszaka is, hogy az bogarak egyék”. Ajjukba, ujjukba tűket szurkáltak, testükből darabokat haraptak ki. Különös perverziónak tűnt, hogy – legalábbis a vallomások szerint – az elpusztított nőket nem temették el azonnal, egy ideig az élők között tartották őket, hogy „olly bűdös volt az egész kastély, hogy mind kiérezett”. Az úrnő – így a tanúságtételek – „ő maga... verte, kínozza a lányokat. Úgy annyira, hogy ő magán merő vér volt néha az ing, hogy mást kellett reá venni: mosatta a véres kőfalat is”. Másik tanú szerint „orcáját mindenét szaggatta a lányoknak és körme között nyakdosta őket”. Az úrnő maga „az égő gyertyát az mezételen leánynak az szemérmes testébe sütögette”.¹⁰⁰

Ugyan témánktól távolabb áll, mégis jó néhány vonatkozásban keretet ad a nemi fantázia szárnyalásának a *boszorkányság* „tényállása” is. A világos képhez természetesen meg kell húznunk a választóvonalat a boszorkányhitben a kívülállók vélekedése, vádaskodása (tanúvallomása, aminek alapján esetleg elítélték, netán máglyára küldték őket) és a boszorkányként felelősségre vontak valódi arca között. A boszorkányhit alapja nem új keletű (már ti. nem a középkorban született), ősi gyökerű mitologikus vélekedés. Korszakhatá-

⁹⁹ Uo., 289.

¹⁰⁰ Vö. még: NAGY László, *A rossz hírű Báthoriak*, Bp., 1984; REXA Dezső, *Báthory Erzsébet, Nádasdy Ferencné*, 1908; SUPKA Géza, *Az átkozott asszony Báthory Erzsébet*, Bp., 1941; VARGA Miklós, *Az öldöklő angyal Csején* (Báthory Erzsébet), Pozsony, 1897.

rok nélkül élt a hiedelem, hogy vannak, akik képesek varázslásra, képesek démonok vagy istenségek segítségével természetfeletti dolgokra, képesek gyógyítani vagy rontani, károkat okozni és jósolni. („A varázsló és szemfényvesztő asszonyi állatot ne hagyjad élni.”) Erre az ősi, varázslásról tartott hiedelemre épült rá később a keresztény ideológia boszorkányképe. Eszerint a sátán nem képes közvetlenül érvényesíteni gonosz hatalmát a földön, tehát segítőkre van szüksége. E segítők a szövetségeseül szegődött boszorkányok. Ahogyan e kapcsolatot magyarázták: a boszorkány az ördöggel szövetséget kötött, melyben magát annak szolgálatára kötelezte. A boszorkányperek ideológusai a nemi eltévelyedést kivetítették a sátáni kapcsolatra is, hiszen a boszorkányok felavatási ünnepségén, illetve a boszorkányszombatokon a boszorkányok – vád szerint – a sátánnal szexuálisan egyesültek. A paktumot általában különös boszorkánygyűlésen kötötték meg, ahol is a sátán valamely rémítő alakban, trónon ülve fogadja hódolásukat, ismertetőjellel, ún. stigmával látja el partnereit. Ez alkalmakkal tanítja ki őket varázslási tudományukra, a bűvölésre-bájolásra, s a megegyezésre a pecsétet undorító fajtalankodással teszik föl: korra, nemre való tekintet nélkül közösjenek a jelenlévők a sátánnal, illetőleg egymással. A boszorkányszombat végeztével (a szóbeszéd szerint nálunk ezeket a Gellérthegyen tartották) a boszorkányok botjaikra, seprűikre, elvarázsolt állataikra kaptak és hazatértek, ahogyan jöttek, hogy minél több kárt okozzanak az embereknek.¹⁰¹

Magyarország boszorkányai a nyugatiaknál sokkal egyszerűbbek és természetesebbek voltak.¹⁰² Amíg Nyugat-Európa speciális eljárásban, az egyházi inkvizíció támogatásával kutatta a stigmákat a boszorkányok testén, a sátánnal való paráználkodás jegyeit kereste, hazánkban a boszorkányság prózaibb ennél. A magyar boszorkány inkább a falu különleges embere, rigolyás vénasszony, település végén magányosan élő, „rejtelmekkel” övezett személy, esetleg titokzatos idegen, nyomorék, félkegyelmű, púpos, eszement alak, vagy éppen a bába, javasasszony, gyógyfüvek szakértője, aki kissé talán élvezi is a „megkülönböztetett” figyelmet, ezért maga sem tagadja meg nyíltan boszorkányságáról keringő híreket. Ez alapozza meg a rosszindulatú vádak, amiket azután a falu vallomásával „alátámaszt”. De a boszorkányperek tanúsága szerint nem egy szépasszony, kikapós menyecske vagy a többiekre terhes családtag, öregasszony, megunt feleség, útban lévő öregecske férj, kellemetlenkedő sógornő jutott boszorkányság címén a bíróság elé.¹⁰³ Gyakori a boszorkányok paráznasággal vádolása is, sőt a paráznaság vádjával terheltek sokszor „veszik magukra” a boszorkányság bűnét is.¹⁰⁴ A kapcsolat a boszorkányság és a szexuális bűncselekmény között, ha másként nem is,

¹⁰¹ TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő, *Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon*, 60.

¹⁰² *A magyarországi boszorkányság forrásai*, I–II, szerk. BESSENYEI József, Bp., 1997–2000.

¹⁰³ TÁRKÁNY-SZÜCS, *i. m.* (101. j.), 79. skk.

¹⁰⁴ TÁRKÁNY-SZÜCS, *i. m.* (101. j.), 32.

hát a nemi kapcsolatok gyümölcsének elveszejtésével jelenik meg, mint azon jobbágyasszony esetében, akit boszorkányság keretében magzatelhajtással is vádoltak.¹⁰⁵

6. *Innominat bűncselekmények*

Kisebb súlyú, rendszertanilag, pontosan leíratlanságuk miatt besorolhatatlan bűncselekmények is előfordultak. A feudális bíráskodás alapvető jellemvonása a bíró szabad mérlegelési joga az elé kerülő ügyben: a cselekményt bűncselekménynek tekinti-e avagy sem. A precíz írott jogi szabályozás híján nem ritkán fordult elő, hogy definiálhatatlan, de a törvényszék szerint „büntetést érdemlő” cselekményben megállapították a felelősséget, és szankcionálták a tettet. Veszprém törvényszéke negyven botütésre ítélte azt a férfit, aki „gyönyörködni vágyott” egy szép női testben, s ezért lemeztelenített egy leányt, de nemi erőszakot nem követett el rajta.¹⁰⁶ Ebbe a körbe esik az az eset is, mely s a világi hatóságoknak a házasság alatti szexuális kapcsolatokba történő beavatkozására jellemző, amikor is Vutkovics Vitus és felesége, Zahorán Katalin házasságon belüli, „mások előtt fel nem fedett”, „tiltott” aktust végeztek el, s ezért Köpcsény uradalom a menyecskét 12 ostorcsapásra ítélte, a férjet pedig egyhavi börtönre.¹⁰⁷

*

A feudalizmus évszázadain keresztül a magisztrátusok, bírák egyik legfontosabb eszköze volt a társadalom közvetlen irányításában a büntetőjog. Az írott szabályokkal alig igazgatott büntető igazságszolgáltatás alkalmasnak tűnt a magatartások befolyásolására, a kedvezőtlen hatások kiszűrésére. A törvényszékek bírái a *consuetudo* segítségével a legközvetlenebbül „vehettek részt” a hétköznapi életben, így lehetséges egyes területeken, a peranyagokon keresztül a mindennapok hihetetlenül éles fókuszálása is. A bírósági akták érdekes és valóság-hű tablót, izgalmas kaleidoszkópot tárnak az olvasó elé.

¹⁰⁵ *Úriszék*, i. m. (20. j.), 437.

¹⁰⁶ *Hajdú*, i. m. (49. j.), 117.

¹⁰⁷ *Hajdú*, i. m. (49. j.), 113.

BOLLÓK JÁNOS

Schesaeus *Historia Annae Kendi*jének második olvasata

1557-ben nem közönséges magánéleti esemény kavarta fel a három részre szakadt ország egyébként sem nyugodt közvéleményét: az ország egyik legtekintélyesebb főura, Török János – Török Bálint fia – házasságtörésért halálra ítélte és kivégeztette fiatal feleségét, Kendi Annát és annak szeretőjét, Szalánczi Jánost.¹ Az eset, a házasságtörés ilyenfajta megtorlása, ha nem is lehetett gyakori a 16. századi Magyarországon, egyedinek sem mondható: hasonló ügyre mind a nemesség, mind a polgárság köréből akadnak példák.² A sértett házastársnak ez az eljárása a korabeli Magyarországon érvényes *mos et ius* – vagyis a szokásjog és az írott jog – oldaláról nézve egyaránt támadhatatlan volt, az más kérdés – és erre is vannak adatok –, hogy nem mindenki élt ezzel a jogával, aki megtehetette volna.³ Ez utóbbi körülmény akár annak jeleként is felfogható, hogy a házasságtörés ily módon történő megtorlásának jogi és morális megítélése a 16. században sem esett feltétlenül egybe.

¹ Kendi Anna házasságtörési történetének részletes ismertetése: Joachim WITTSTOCK–Gernot NUSSBÄCHER–Andrea SZÁSZ, *Historia Annae Kendi*, Cluj-Napoca, 1995, 9–43. A háromnyelvű bevezető tanulmány szerzői tömören összefoglalták mindazt, amit a történeti források tükrében az esetről pillanatnyilag tudni lehet.

² 1560 körül: „Tibai Gergely Ung vármegyébe lófarkon hordoztatta és négyre vágatta udvarbíráját, hogy feleségével két esztendeig lakott, kitűl gyermekei voltak. Az asszonnak is fejét vették.” BORNEMISZA Péter, *Ördögi késértetek*, Bp., 1955, 198. – 1589-ben: „Bánffy Farkas fejét véteté feleségének és egy inasának Bonchidán. Horváth Miklóst négyre vágatá.” *Székelly krónika*, kiad. BARABÁS Samu, TT, 1880, 647.

³ Érdekes történet maradt fenn Tordáról 1552-ből: a férj megkegyelmezett feleségének, amikor házasságtörésen érte; később ugyanez a feleség a férjét annak hasonló félrelépése miatt a városi bírósággal halálra íteltette. Matthias MILES, *Stiebenbürgerischer Würg-Engel*, Hermannstadt, 1670, (változatlan utánnyomása: Köln–Wien, 1984), 50–51. A korabeli, házasságtörésekre vonatkozó adatok áttekintését nagyban megkönnyítette Szentmártoni Szabó Gézának a konferencia segédanyagaként közzétett forrásgyűjteménye: a 3. és 4. jegyzet anyaga teljes egészében ezen alapul. Ezúttal is köszönetet mondok segítségéért.

Természetesen a házasságtörés, amióta a házasság intézménye létezik, mind jogi, mind morális szempontból elítélendő cselekedetnek számított és számít: magától értetődik tehát, hogy e kettő alapvető normáinak figyelmen hagyása nélkül senki sem vehette vagy veheti védelmébe. A cselekmény súlyának és ezzel együtt következményeinek megítélése azonban idők folyamán – kortól, helytől és szociális helyzettől függően – változott, noha ennek a változásnak pontos nyomon követése korántsem egyszerű, különösen nem évszázadok távolából. Kendi Anna esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy történetének kortárs irodalmi feldolgozása is birtokunkban van,⁴ méghozzá Schesaeus személyében olyan szerző tollából, aki éveken át Kendi Anna unokatestvérének konviktustársa lévén,⁵ meglehetősen autentikus forrásból ismerhette magát az eseményt, a skandalumot épp úgy, mint a következményeit, sőt, a férj könyörtelen eljárásának talán rejtett mozgatórugóit is.⁶ Az erdélyi humanista elégikus versmértékben írt költeménye – amely egyben az első magyarországi latin nyelvű szerelmi tárgyú elégia – arra nem nyújt ugyan lehetőséget, hogy megállapítsuk, miként ítélte meg az esetet a tágabb értelemben vett magyar közvélemény, arra viszont alkalmasnak látszik, hogy kiderítsük, milyen reflexiókat váltott ki az eset egy humanista képzettségű prédikátorból.

Maga a házasságtörési történet – amire egyébként fő forrásunk maga az elégia – önmagában véve meglehetősen szokványosnak tűnik. Török János, aki apja örököséként Vajdahunyad várának birtokosa, Hunyad vármegye örökös főispánja és Debrecen városának hűbérura lett, 1550-ben feleségül vette Kendi Annát. Anna Kendi Ferencnek, annak a meglehetősen mozgalmas életutat bejárta erdélyi főúrnak volt a lánya, akit Habsburg Ferdinánd 1553-ban Dobó Istvánnal együtt erdélyi vajdájává nevezett ki.⁷ A férj és a feleség családja tehát egyaránt a kor legjelentősebb főúri famíliái közé tartozott. Házasságkötésükkor Török János a huszonegyedik életévében járt, és felesége, bár erre vonatkozóan nem maradtak fenn pontos adatok, a jelek szerint hasonló korú, esetleg pár évvel fiatalabb lehetett. Együttélésük hét éve alatt három gyermekük született: Bálint, János és Kata.

⁴ Az elégia kéziratí hagiományának kalandos történetére lásd WITTSTOCK–NUSSBÄCHER–SZÁSZ, *i. m.* (1. j.), 18–19, 29–30, 40–41. A sok helyen romlott latin szöveg korrekciójára tett próbálkozásom: *Kísérlet Christianus Schesaeus „Historia Annae Kendi” elégijára szövegének rekonstrukciójára*, ItK, 2001, 149–182.

⁵ Christian SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSOKA, Bp., 1979, 11–12.

⁶ Mindenesetre különös, hogy két évvel Anna kivégzése után Török János újra megházasodott, és a nem feddhetetlenségéről ismert Balassa Menyhárt Borbála nevű lányát vette feleségül. Kis Bálint, *Erdély régi családai. Az enyingi Török család*, Turul, XI (1893), 23.

⁷ KÖVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854, 154–155.

Az egy darabig harmonikusnak tűnő házasságuknak az vetett véget, hogy Anna és Vajdahunyad várának fiatal tisztartója, Szalánczi János egymásba szeretett. A titokban – nem tudni mennyi ideig – folytatott viszonyuk balszerencsés véletlen révén lepleződött le: Szalánczi, amikor nyáron a várhoz tartozó egyik faluban a cséplés munkálatait felügyelte, nem bírván elviselni a kedvesétől való távollétet, levelet írt neki, amelyben kérte, hogy eszközölje ki férjénél a visszahívását, ám levele a postásként használt jobbágy sutasága miatt Török János kezébe került. A férj ekkor kelepécét állított a szeretőknek: felbérelte egyik idős jobbágnőjét, hogy vigyen el egy Anna nevében írt szerelmes levelet Szalánczinak, és szóban is próbálja rábíni a visszatérésre. A csel bevált: Vajdahunyadba való megérkezésekor azután Török János Szalánczit és vele együtt a feleségét is börtönbe vettette. Pár napon belül megrendezték a tárgyalást, melynek során Anna kezdeti tagadása után megtört, és mindent bevallott. A hevenyészve összehívott bíróság előtt Török János mindkettőjüket halálra ítélte. Annát megalázásul egy török fogollyal fejeztette le, aki azután szintén a kivégzés színhelyén lelte halálát, Szalánczit pedig lovak után köttette, majd holttestét négyfelé vágva közszemlére tette. Ennyi a történet, és körülbelül ennyiből áll az elégia cselekménye is.

A tragikus véget ért szerelmet feldolgozó vers a költő ifjúkori alkotása, sőt, időben valószínűleg az első ránk maradt darabja. Szerkezetét tekintve a lehető legegyszerűbb: lineáris felépítésű, szigorúan időrendben haladva adja elő az eseményeket. Előadása közben Schesaeus gyakran folyamodik a közvetlen és a közvetett jellemzés – levél, beszéd – eszközeihez; ez utóbbi kategóriába sorolhatjuk az ókori szerzők kifejezéseinek, az antik műveltség elemeinek felhasználását is. A leírások, a beszédek, a levelek, az érvelések iskolás pontossággal és szigorúsággal alkalmazkodnak a retorika szabályaihoz, s a szerkezetbeli kezdetlegességen kívül főként ez a jele annak, hogy az elégia esetében kezdő, bár poétikailag kétségtől jól képzett költő zsengéjével van dolgunk.

Házasságtörési történetről lévén szó, költői feldolgozásához műfaji keretül szinte önként kívánczolt a szerző számára az elégia, méghozzá annak az aranykori római költők által kidolgozott változata. S valóban, a római elégikusok hatása nemcsak a költemény nyelvi megformálásában, hanem egyéb vonatkozásokban is tetten érhető. Mindenekelőtt a szerelem genezisééről vallott felfogásában. A római elégikusok szerint a szerelem olyan szenvedély, mely az egyén akaratától független, külső, emberfölötti, isteni erő (Venus, Amor) hatására támad, éppen ezért racionálisan nem magyarázható, következként indokolásához észérvekre épülő analízissel próbálkozni is felesleges – mint ahogy nem is próbálkoztak.⁸ Schesaeusnál Anna és Szalánczi

⁸ Barbara FEICHTINGER, *Casta matrona – puella fallax. Zum literarischen Frauenbild der römischen Elegie*, Symbolae Osloenses, 68(1993), 40–68.

viszonylatában ugyanígy mindvégig homályban marad egymás iránti vonzalmuk kiváltó oka: ezt illetően Annáról sem tudhatunk meg többet, mint hogy szép volt – szépsége úgy elhomályosította a többi nőét, mint a Hold fénye a csillagokét (39–46.) –, Szaláncziról még ennyit sem.

Annak hangsúlyozása a költő részéről, hogy költeményét elsősorban nem szórakoztató olvasmánynak, hanem példázatnak szánja (17–24.), szintén nem idegen a műfaj hagyományaitól. Az elődök: Tibullus, Propertius, Ovidius hasonlóképpen hangoztatták, hogy verseik nem öncélú játékok, hanem bizonyos értelemben tanköltemények; tapasztalataik közre adásával nemcsak szórakoztatni, hanem tanítani is akarnak, többek között arra, hogyan lehet elkerülni ennek a kivédhetetlen, ugyanakkor Janus-arcú szenvedélynek a buktatóit.⁹ Ezen a ponton azonban, ami a didaxis tartalmát illeti, a római elégikus hagyománynak keresztény környezetben szükségképpen alapvető változáson kellett átmennie. A római elégikusok szerelemtanának az lényeges eleme ugyanis, mely szerint „igazi szerelem” csak házasságon kívüli kapcsolatban képzelhető el, morális szempontból már az i. e. 1. századi Rómában is problematikusnak számított, a testi szerelem létjogosultságát kizárólag törvényes házasság keretén belül elismerő keresztény felfogással pedig teljességgel összeegyeztethetetlen volt. A szerelmi elégia, mint „tanköltemény” és a keresztény morál követelményeinek harmonizálására egyetlen lehetőség kínálkozott, ha az elégia a szerelem természetének megrajzolásában a testiség, az érzékiség, a világi szerelem morális veszedelmeinek ábrázolására, a büntől való elrettentésre helyezi a hangsúlyt. Schesaeus, több más humanista költőtársához hasonlóan, ez utóbbi vonatkozásban pontosan ezt az utat követte.

Elégiájának bevezetésében Anna és Szalánczi tettét „paráználkodás”-nak (*scortatio*), „őrült szenvedélynek”-nek (*furor*, 8.), „gaztett”-nek (*facinus*, 15.) „büntény”-nek (*scelus*, 211.) bélyegezi, sőt Annát – nem tudni, milyen alapon – egy helyen „teste közprédára bocsátásával”, prostitúcióval is megvádolja („non puduit corpus prostituere suum”, 68.). Nem fukarkodik tehát a keményebbnél keményebb minősítésekkel – úgy, ahogy az egy pályája elején álló, egyházi karrierre számító és arra készülő prédikátorhoz illik.¹⁰ Hasonló felfogást tükröznek a befejező intelmek is:

Visus, colloquium, tactus, iocus, oscula, lusus
sunt Veneris comites, hos fuge: tutus eris.¹¹
(357–358.)

⁹ Lásd: TIBULLUS, I, 2, 4; PROPERTIUS, I, 1, 9, 20, II, 19, 30; OVIDIUS, *Amores*, I, 3, 8, III, 11a.

¹⁰ Schesaeus 1535-ben született, 1556-ban teológiát tanult Wittenbergben, majd ugyanabban az esztendőben segédlelkész lett Kolozsvárott. Az elégia írásakor tehát mindössze huszonkét esztendő, pályakezdő volt.

¹¹ „A látvány, a csevegés, az érintkezés, a tréfák, a csók, a játszadozások Venus követői, menekülj tőlük: biztonságban leszel.”

Itt mintegy csokorba gyűjti a mindennapi életnek mindazokat a mozzanatait, amelyek lehetőséget nyújthatnak az érzéki vágyak elszabadulására.

Csakhogymár az első, felületes impressziók alapján nyilvánvaló, hogy ezt a szólamok szintjén megfogalmazott, kétségkívül etikuss, ám kérlelhetetlenül szigorú, puritán felfogást, mely lényegében véve megegyezik Török Jánosnak a bírósági tárgyaláson képviselt álláspontjával, a költemény egészében véve nem támasztja alá. Az, hogy a bíróság előtt kétségbeesetten védekező, majd vesztőhelyén az életéért könyörgő, s végül magát a sorsának rezignáltan megadó fiatalasszony ábrázolása a költő verbális rigorózusságához képest a kelleténél megindítóbbra sikeredett, még műfaji követelményekkel is magyarázható. Sokkal fogósabb probléma ennél, hogy miért marad mindig homályban az etikai és jogi felelősség kérdése, holott ennek pontos és egyértelmű tisztázása már csak azért is elvárható volna, mert az elégia jelentős hányadát éppen a bírósági tárgyalás ismertetése teszi ki (173–272.). A bűnös szerelem kiváltó okát Schesaeus Anna esetében valamiféle közelebbről nem meghatározható, szörnyű örületnek vagy a gonosz lélek fondorkodásának („nescio qua rabie dira aut cacodaemonis astu”, 57.), a Szaláncziében egyszerűen a tegyes Amor nyílnak tulajdonítja („pharetrati telo confixus Amoris”, 63.). A kapcsolat kialakulását vázoló részt berekesztő gnómából – „quos numquam heroas domuere pericula fortes, / illecebris mulier fallere blanda potest”¹² (71–72.) – már-már arra következtethetnénk, hogy a költő szemében inkább Anna volt a csábító, elsősorban őt terheli tehát a felelősség a következményekért. Ennek azonban ellentmondani látszik az a körülmény, hogy lefejezése után a szemtanúk rokonszenve egyértelműen Anna felé fordul, s az ítéletet végrehajtó török rab kivégzését, ami a versben büntetés színezetét nyeri, maga a költő is helyesli (339–340.), míg Szalánczi meggyalázásával kapcsolatban senkinek sincs egyetlen szánalomról tanúskodó gesztusa sem. Maga Anna, bár a tárgyaláson beismeri, hogy vétkezett, és férje bocsánatáért esedezik, a jelen levő nőkhöz intézett szavaiban ennek ellenére sem önmagát hibáztatja ingatagsága miatt, miként az elvárható volna, hanem ehelyett a sors kiszámíthatatlan istennőjére, Fortunára hárítja a felelősséget tetteért:

cras vobis, hodie mihi quae contingere possunt,
Fortunae telis obvia turba sumus.¹³
(289–290.)

¹² „A bátor hősokeket, akiket a veszélyek soha nem gyűrték maguk alá, egy hízelgő nőszemély képes rászedni csábításaival.”

¹³ „Holnap veletek eshet meg az, ami ma velem: Fortuna nyilainak kiszolgáltatót tömeg vagyunk.”

Bebörtönzésekor sorsának ilyen radikális változása láttán a költőnek sem Anna bűnössége, hanem hasonlóképpen a *lubrica diva* (= *Fortuna*), s ezzel együtt a sors forgandósága jut eszébe:

Volvitur instabili fortuna volubilis axe,
fitque miser subito, qui modo dives erat.
Discite non nimium fallaci fidere sorti,
omnibus insidias lubrica diva struit.¹⁴

(169–172.)

Az tehát, hogy személy szerint valójában ki a felelős, nem derül ki sem a költő közbeékelt megjegyzéseiből, sem a delikvensek megnyilvánulásaiból, sem a közönség reakcióiból.

Feltűnő továbbá, hogy Anna meglehetősen különös védekezésében bevallja ugyan, hogy hibázott, mégisincs szemernyi bűntudata sem. Egyrészt azal igyekszik menteni magát, hogy ő csak olyasmit cselekedett, amit minden ember nap mint nap megtesz, másrészt hogy nincs tökéletes ember a földön, sőt, az angyali kar egykori vezére, Lucifer, még az égben sem volt biztosítva az elbukás ellen. Egész beszédében halvány célzás sincs arra, hogy valamit esetleg másként kellett volna tennie. Ezt férje mondja ki helyette:

quamvis florueris iuvenilibus aptior annis,
debebas nullo caeca furore regi;
vivere cum posses proprio contenta marito,
non Paris ex alio sede vocandus erat.¹⁵

(245–248.)

Török Jánosnak ez a kijelentése, mint ahogy az egész vádbeszéde, bármennyire kegyetlennek hat is, jogilag, etikailag és logikailag egyaránt támadhatatlannak tűnik. Őt szánta volna Schesaeus az elégia pozitív hősének és saját nézetei szócsövének?

Humanista költők esetében – mint köztudott – különösen nagy jelentősége van az intertextuális kapcsolatoknak, hiszen a költő nem utolsósorban az ezek által kiváltandó-kiváltott asszociációk révén igyekszik olvasójának képzeletét és gondolatait az általa kívánt irányba terelni. Ezek feltérképezése és az adott kontextuson belüli funkciójuk feltárása nélkül Schesaeus elégiája sem érthető meg teljes mélységében.

¹⁴ „A forgandó sors forog állhatatlan tengelyén, s hirtelen nyomorulttá válik az, aki az imént még gazdag volt. Tanuljatok meg nem túlzottan hinni a csalfa sorsnak, a csalárd istennő mindenki számára állít kelepécét.”

¹⁵ „Ifjúi éveid miatt bármennyire szépséged virágjában voltál is, elvakultan nem kellett volna semmiféle szenvedély irányítása alá kerülnöd, s amikor élhetnél volna úgy, hogy beéred saját férjeddal, nem kellett volna más házából való Parishoz folyamodnod.”

Az elégiában mindössze egyetlen olyan sor akad, mely szó szerinti átvétel az antik irodalomból: ezt Schesaeus annak bemutatására használja, hogyan viselkedik Török János akkor, amikor Szalánczi levelének elolvasásakor nyilvánvalóvá válik számára felesége hűtlensége:

spem vultu simulat, premit altum corde dolorem.¹⁶ (119.)

A sor az *Aeneis*-ből származik (I. 209.), s ott Aeneas magatartását jellemzi vele Vergilius abban a szituációban, midőn hőse a tengeri viharból partra vergődve, kíséretének tagjaival egyetemben azt feltételezi, hogy társainak többsége odaveszett. Török János és Aeneas állapota, viselkedésük indítéka között kétségtől fölfedezhető bizonyos fokú hasonlóság: mindkettőt váratlanul éri a megpróbáltatás, és magára erőltetett önfegyelmével mindkettő a társait akarja kímélni: Aeneas a pánikhangulat kialakulásának igyekszik gátat vetni, Török János pedig vélhetően a vadász(?)társaság hangulatát nem akarja elrontani.¹⁷ Vélhetően. Mert az elégia következő sora:

tempora vindictae commodiora notans¹⁸ (120.)

Török János esetében ennél negatívabb értelmezést is megenged, tudniillik azt, hogy csupán azért palástolja el érzelmeit, mivel nem tartja alkalmasnak az időpontot és a körülményeket a bosszúra. Ez esetben viszont Török János alakja ugyancsak messze kerül a „magnanimus Aeneas”-étől. S mintha a folytatás ez utóbbit támasztaná alá. Az *Aeneis* hatása ugyanis, igaz, nem szó szerinti idézet formájában, ám ennek ellenére félreismerhetetlenül még egyszer felbukkan az elégiában, szintén Török János kapcsán.

Quid Paris ille potest, nisi turpes prodere flammis,
inque peregrinos cuncta locare sinus?¹⁹

(269–270.)

– fakad ki a bíróság előtt Török a felesége ellen. A sértett férj méltatlankodása óhatatlanul Iarbas alakját idézi az olvasó emlékezetébe, aki nagyon hasonló stílusban háborog isteni apja, Hammon előtt, amiért Dido a phrygiai jöttmentet, Aeneast részesíti előnyben övele szemben, akinek pedig oly sok mindent köszönhet:

¹⁶ „Tekintetével bizakodást színlel, mély fájdalmát elnyomja szívében.”

¹⁷ Az elégia 105. sorában a „*magna comitante caterva*” (nagy csapat kíséretében) kifejezés szintén az *Aeneis*-ből való: ott Laocoon (II, 240.), illetve Deiphobus (II, 370.) kíséretének jellemzésére szolgál. Ez mindenképpen baráti társaságra utal, a *tempora grata terens* (106.) pedig a baráti társaság szórakozására.

¹⁸ „Alkalmasabb időpontot tűzve ki a bosszúra.”

¹⁹ „Mít tud az a Paris? Csak azt, hogy előadja rút szerelmét, s mindent egy idegen nő ölére tegyen fel.”

Femina, quae nostris errans in finibus urbem
 exiguum pretio posuit, cui litus arandum,
 cuique loci leges dedimus, conubia nostra
 reppulit et dominum Aenean in regna recepit.
 Et nunc ille Paris cum semiviro comitatu
 Maeonia mentem mitra crinemque madentem
 subnexus, raptu potitur.²⁰

(IV. 211–217.)

Török János beszédében az önmagát Szalánczival összehasonlító rész valamennyi lényeges eleme levezethető Iarbasnak ebből az *Aeneis*-beli háború-
 gásából. Iarbas az apja, Hammon (= Iuppiter) miatt előkelőbb származású-
 nak tartja magát Aeneasnál; Török János ugyanígy Szalánczinál: „Cur mihi
 praefertur caecis nutritus in umbris, / notitiam cuius nemo probatus habet”²¹
 (265–266.) – teszi fel a költői kérdést Annának. Mint ahogy Aeneas vagy
 Dido hatalma és gazdagsága nem mérhető az Iarbaséhoz, ugyanígy Szalán-
 czié sem a Török Jánoséhoz: „si genus (ti. spectas) et fulvi prostrati dona
 metalli, / gazis et generis stemmate maior ero”²² (263–264.). Iarbas szemé-
 ben Aeneas nemcsak földönfutó, hanem Parishoz hasonlóan a puhányosság és
 a férfiatlanság megtestesítője is. Török megítélése szerint Szalánczi ugyan-
 ilyen, aki mindent egy „idegen nő ölére tesz fel” (269–270.), ellentétben vele,
 aki kitüntette magát és hírnevet szerzett a törökök elleni harcban (267–268.),
 s külsőre is férfiasabb jelenség, mint felesége csábítója (261.).

Vergilius Iarbasa esetében nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy méltatlankodását sértett hiúsága, vagy Dido iránti őszinte szerelme motiválja-e,
 illetve a kettő együtt. Ovidius Iarbas-értelmezésében viszont – amit Ovidius
 közkedveltsége miatt szintén nem hagyhatunk figyelmen kívül – a szerelem-
 nek már nyoma sincs. Dido halála után a – nála nem getulus, hanem maurus
 – király, aki elől Dido húga, Anna a karthagóiakkal együtt jobbnak látja el-
 menekülni, szinte paranoid módon ujjong, hogy lám, mégis az övé lett a ki-

²⁰ „Tudd meg, a jöttment nő, kinek engedünk fővenyünkön
 Raknia pár házat, hitvány áron, ki hatalmát
 S földjét tőlünk kapta: frigyünk kinevette, s urának
 Aeneast hiszi már. Fél-férfi legényei élén
 Most is ez a... ez a kenceficés, e Paris, ki kobakján
 Maeoni mitrával mászkál mindig, melyet állán
 Úgy köt meg, nézd, élvezi zsákmányát...”

(Lakatos István fordítása)

²¹ „Miért részesítik előnyben velem szemben azt, aki vak homályban neveltek, s akit
 egyetlen valamire való ember sem tart számon?”

²² „Ha nemzetségemet és az arany ajándékokat nézed, amelyekkel elhalmoztam, vagyo-
 nomra és nemzetségem családfájára nézve nagyobb vagyok nála.”

rálgnő nászágya – és ezzel együtt természetesen a vagyona és városa is.²³ Az elégia Török János-ábrázolásában tehát intertextuális szempontból különös kettősség mutatkozik: Schesaeus egy pillanatra felvillantja ugyan vele kapcsolatban a trójai hős nagy formátumú alakját, utána azonban mintha gyors szerepcserét hajtana végre: a bírósági tárgyaláson ugyanez a Török János iarbasi figurává törpül.

De milyen ókori irodalmi emlékeket ébreszthet a klasszikusokon iskolázott olvasóban Anna ábrázolása? Feltűnő, hogy a Paris–Helené párhuzam az egész elégián végigvonul: a bűnös szerelem „pogány példái” közül Schesaeus egyedül ezt nevesíti („attulit et fatum Troiae Priamoque supremum / illicitus Paridis Tyndaridisque furor”, 7–8.). A későbbiekben, a bírósági tárgyalás során előbb Anna hasonlítja önmagát Helenéhez („Tyndaridis vulgo appellor iam nomine Achivae”, 199.), s utána – mint az imént szó volt róla – Török János Szalánczit két ízben is Parishoz. Ebben első pillantásra semmi különös sincs, hiszen Paris és Helené esete, mint a törvényen kívüli szerelem ismételt visszatérő példája Homérosz óta jelen van az európai művészetben és irodalomban. Nem közömbös azonban, hogy a ketjükre vonatkozó gazdag és sokrétű irodalmi hagyománynak mely elemeit használta fel és építette be elégiájába a költő.

Az ókori minták hatásának vizsgálata szempontjából különösen Anna bíróság előtti védekezése és férjéhez intézett könyörgése érdemel figyelmet. Férjének kéréseit Anna a következőképpen kezdi:

O, utinam in mundum numquam prognata fuisset,
debebam in matris corpore clausa mori;
aut mea, quam primum tepidis immergeret undis,
nutrix debebat frangere colla manu.²⁴

(193–196.)

Ennek az önostorozó szóáradatnak irodalmi előképét nem nehéz felfedezni az *Illász* Helenéjének hasonló tartalmú és stílusú megnyilatkozásában, aki hogy a Paris tétlensége és gyávasága miatt háborgó Hektórt lecsillapítsa, hízelegni próbál neki, előbb azonban – titokban azt remélve, hogy ily módon esetleg szánalmat ébreszthet a sógorában, és elnyerheti jóindulatát – kedveskedő beszédét önmaga elátkozásával és szidalmazásával vezeti be:

²³ Seque memor spretum „Thalamis tamen” inquit „Elissae, en ego, quem totiens repulit illa, fruor”. (Fasti, III, 553–554.)

²⁴ „Bárcsak soha nem születtem volna a világra, / jobb lett volna anyám testébe zárva meghalnom, / vagy a bábám, mihelyt megmártott a langyos vízben, / törte volna ki a nyakamat.”

Bárcsak az első nap, hogy anyám megszült a világra,
 hurcolt volna el engem a szél iszonyú viharával,
 hegyre akár vagy sokzúgású tengeri árba,
 s elnyelt volna a víz, mielőtt mindez megesik még.

Iliász, VI, 345–348.

Helené a szélvihar, a hegy és a tenger emlegetésével nyilván azt akarja mondani, hogy legjobb lett volna, ha szülei közvetlenül a világra jötte után kiteszik és pusztulni hagyják, mert akkor nem következhetett volna be mindaz, ami történt. A gyermekkitevésre vonatkozó utalás átvétele azonban az elégiában túlságosan anakronisztikus lett volna, ezért Schesaeus ezt olyanformán módosította, hogy az elemeket, a szelet és a vizet a csecsemő nyakát kitörő bábával helyettesítette, miközben azonban kínosan ügyelt arra, hogy az olvasó gondolatban egy pillanatra se szakadhasson el a szóban forgó homéroszi jelenettől. Csak ezzel magyarázható az, hogy Anna miért időzik oly hosszan annál a látszólag értelmetlen és nem igazán a tárgyhoz tartozó témánál, hogy ki mindenki fog majd énekelni és beszélni balvégzetű szerelméről:

De me cantores dicent scribentque poetae,
 rusticus ad stivam post mea furta canet;
 pensa trahent quando sera sub nocte puellae,
 murmura de nostro crimine semper erunt.²⁵

(201–204.)

A halál árnyékában ilyen jellegű, ráadásul fennhangon folytatott elmélkedés nemhogy nem szokványos, de még nem is hihető, inkább megtörni látszik a gondolatmenetet. De a költőnek talán éppen ez, a figyelemfelkeltés és egyben az olvasó gondolatainak meghatározott irányba való terelése lehetett vele a célja. Teljesen más megvilágításba kerülnek ugyanis ezek a szavak a homéroszi Helené beszéde folytatásának ismeretében, aki Hektór előtt végül Zeust teszi felelőssé minden bajukért, azzal a furcsa indokolással, hogy:

ránk Zeusz mérte a rossz sorsot, hogy majd a jövőben
 énekeket rólunk zengjen sok megszületendő.

Iliász, VI, 357–358.

A Helené-beszédnek ez a két sora persze nemcsak abból a szempontból figyelemreméltó, mert megmagyarázhatja, hogy Annának miért jutnak eszébe történetének majdani megéneklői, hanem azért is, mert – mint láttuk – Anna

²⁵ „Beszélnek majd rólam az énekesek, és írnak majd a költők, idővel a paraszt az eke-szarvánál az én házasságtörésemről fog énekelni: midőn késő éjjel gyapjút fonnak a lányok, a mi bűnünkről mindig pletykálni fognak.”

és vele együtt Schesaeus Fortuna becsempészésével hasonló kibúvót keres a személyes felelősség alól, mint Helené. Az *Iliász*-ban azonban ugyanez a felmentő ítélet, amely szintén az isteneket okolja a háború kirobbantásáért, nem csak Helené szájából hangzik el. Az eposznak egy másik, korábbi epizódjában, midőn Helené megjelenik a bástyán, hogy megszemlélje Menelaos és Paris párviadalát, szépsége láttán az ott tartózkodó trójai vénék feltűnően nagy megértést tanúsítanak a háborút illetően Parisszal szemben, és Priamos is nyájasan invitálja menyét, hogy üljön oda mellé, mondván:

Nem te okoztad az én bajomat, de az istenek adták,
argosziak könnyes harcát kik rám zudították.

Iliász, III, 164–165.

Az *Iliász*-nak az a két részlete tehát, amelyre Schesaeus céloz, egyértelműen Helené ártatlanságát hangsúlyozza.

Schesaeus költői feldolgozásának műfajából következik, hogy elégiájára egészében véve az ókori minták közül természetesen nem az *Iliász*, nem is az *Aeneis*, hanem a római elégikusok voltak legnagyobb hatással. Hatásuk nemcsak az ábrázolásmód érzelmi telítettségében és a versformában nyilvánul meg, hanem a frazeológiában is: az elégiából lépten-nyomon tőlük származó kifejezések, szókapcsolatok köszönnek vissza.²⁶ Az, hogy a vers fordítója és eddigi egyetlen magyar elemzője, Hegedüs István túlhangsúlyozta Ovidius, s ezen belül is a *Heroides* hatását,²⁷ alighanem az elégia túlrétorizált stílusával magyarázható; a rétorikus előadás legnagyobb mestere ebben a műfajban kétségkívül Ovidius volt. Ez a megközelítési mód azonban már csak azért sem elfogadható, mert Schesaeus az elégia egyik helyén, ha burkoltan is, de

²⁶ Csak néhány kiragadott példa: „et qua non possum corpore, mente fruar (88.), fac tandem redeam cupitoeque fruamur amore” (95.), PROPERTIUS II, 1, 48; „fruar, o, solus amore meo”, OVIDIUS, *Amores*, II, 9b, 46; „saepe fruar domina”, *Remedia*, 537; „I, fruire usque tua nullo prohibente puella – ille pharetrati telo confixus Amoris” (63.); OVIDIUS, *Amores*, II, 5, 1; „pharetrate Cupido”, *Remedia*, 379; „pharetratos... *Amores*”, *Tristia*, V, 1, 22. – Az *ardor*t a római elégikusok jóformán csak ‘szerelem’ jelentésben használják, ugyanígy kedvenc szavuk a *furor*, a *mea vita*, a *fax* „szerelmi szenvedély” jelentésben stb.

²⁷ Hegedüs István, *Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája. Latin szerelmi elégia 1557-ből*, Irodalomtörténet, 5(1916), 1–2, 1–15. Hermann SCHULLER, *Die handschriftlich erhaltenen Gesänge aus Schesäus’ Ruina Panonica*, Beilage zum Jahres-Bericht des evangelischen Gymnasiums A. B. in Mediasch, 1923, 6–32; tanulmánya – idézi WITTSTOCK–NUSSBÄCHER–SZÁSZ, *i. m.* (1. j.), 10. –, mely az elégia antik mintáival is foglalkozik, számomra nem volt hozzáférhető. – A *Heroides* hatása természetesen nem elhanyagolható, sőt, a frazeológiában is tetten érhető: pl. *Heroides* 18, 25: „septima nox agitur, spatium mihi longius anno” – Schesaeus, 91: „unus quippe dies absenti est longior anno”. Hasonlóképpen a *Heroides* egyik kedvenc fordulata a „sis memor”, 1, 44; 11, 106; 15, 106 stb.

céloz arra, hogy a római elődök közül kire érdemes különösen odafigyelnünk, mégpedig ott, ahol az eladósorban levő Anna szépségét a teliholdéhoz hasonlítja:

Non sic aethereas nitet inter Cynthia stellas,
cum pleno rutilans orbe serena micat,
illa velut.²⁸

(41–43.)

Cynthia azonban nemcsak a holdistennő római neve, hanem elégiáiban Propertius is így hívja álnéven a szerelmét.

Propertius mitológiai apparátusában a Schesaeusnál központi szerepet játszó Helena–Paris kettős meglehetősen előkelő helyet foglal el, azok közül az elégiák közül azonban, amelyek rájuk vonatkozó utalásokat tartalmaznak, kettőt közelebbről is érdemes szemügyre vennünk. Először is a Cynthia szépségét magasztaló II. 3: Propertius ebben arra próbál magyarázatot keresni, hogy annyi keserű élménye után miért lép mégis egy Cynthiahoz szóló újabb verseskötettel a nagyközönség elé. Válasza erre az, hogy Cynthia szellemessége, az emberi mértéket meghaladó szépsége, bármennyire megalázó is számára ez a kapcsolat, nem engedi, hogy kiszabaduljon büvköréből. Cynthia a legszebb nő Helena után, aki a világra született, nem csoda hát, hogy minden ifjú hevül érte:

post Helenam haec terris forma secunda redit,
hac ego nunc mirer si flagret nostra iuventus?²⁹

(33–34.)

Szerinte még a trójai háború is legalább olyan jó okkal törhetett volna ki őérette, mint Helenáért, akiért pedig még Priamus is jogosnak ismerte el a háborút:

vel Priamo belli causa probanda fuit.³⁰ (40.)

Propertiusnak ebben az utóbbi érvében keverednek egymással az *Iliász* trójai véneinek Helené szépségét méltató megjegyzései és Priamosznak a menyéhez intézett szavai, a lényeg azonban a mi szempontunkból inkább az, hogy Propertius itt ugyanarra az *Iliász*-helyre hivatkozik, amelyre közvetve Schesaeus is utal, miközben a római költő semmi kivetnivalót nem ta-

²⁸ „Cynthia sem ragyog úgy az ég csillagai között, amikor derült időben teli korongjával vöröslően ragyog, mint ő...”

²⁹ „Benned másodszor ölt alakot Helena,
Hát csoda, hogyha az ifjúság őrjöngve imádja?”
(Lator László fordítása)

³⁰ „(Mélto volna e szépség, hogy meghaljon Achilles), hogy hadat indítson érte a nagy Priamus.” (Lator László fordítása)

lál abban, sőt természetesnek veszi, hogy imádottja az egész római ifjúságot lázba hozza.

Még ennél is fontosabb azonban Schesaeus elégiája szempontjából Propertius II. 32. darabja, melynek témája Cynthia hűtlensége. Cynthia, mint megtudhatjuk, rendre ki-kiruccan Rómából vidékre, a legátlatásőbb ürügyekkel, ám valójában azért, hogy a többi szeretőjével szórakozzon, és velük együtt élje világát. Ennek már városszerte híre van („rumor in tota non bonus urbe fuit”, 4.). Bizony, a szép nőknek nélkül is mindig rossz a hírük – próbálja vigasztalni magát a költő. Cynthiaának ezek a félrelépései bántják ugyan, de igazán nem tud felháborodni rajtuk. Önmaga meggyőződésére azután gyorsan két mitológiai példát is idéz: Paris és Helena, valamint Venus és Mars esetét:

Tyndaris externo patriam mutavit amore,
et sine decreto viva reducta domum est:
ipsa Venus fertur corrupta libidine Martis,
nec minus in caelo semper honesta fuit.³¹

(31–34.)

Ezt követően azután rátér a korabeli római erkölcsökre, azzal a felkiáltással, hogy

O nimium nostro felicem tempore Romam.
si contra mores una puella facit.³²

(43–44.)

Csakhogy Rómában már régen nem egyetlen lány vét a szerelmi hűség törvénye ellen; aki manapság Tatiuszokat meg szabinokat keres, az újdonsült jövevény a városban: előbb ki lehetne száritani a tengert, leszedni az égről a csillagokat,

quam facere, ut nostrae nolint peccare puellae,
hic mos Saturno regna tenente fuit.³³

(51–52.)

³¹ „Tyndaris egy idegen szeretőért hagyta honát el,
s bíró sem döntött, élve vigan hazatért:
s íme, Venus maga, ámbár mars kéjvágya legyűrte,
épp oly tiszteletet élvez az ég magasán.”

(Horváth István Károly fordítása)

³² „Ó, Rómánk nagyonis boldog lehet ebben a korban,
hogya az ár egy lányt nem sodor el legalább.”

(Horváth István Károly fordítása)

³³ „mint hogy elérd: nőinket a vágy ne a bűn fele vonzza,
még Saturnus alatt élt ez az ősi divat.”

(Horváth István Károly fordítása)

– vélekedik előbb Propertius, majd rájön, hogy az igazság még ennél is elszomorítóbb: amióta világ a világ, a szép nők mindig csapodárok. Végző konklúziója és egyben Cynthiához szóló üzenete:

quodsi tu Graias es tuque imitata Latinas,
semper vive meo libera iudicio.³⁴

(61–62.)

Propertiusnak ez az elégiája a tematikai hasonlóságon túlmenően azért kiemelkedő fontosságú Schesaeus darabja szempontjából, mert Török János Anna védekezésére adott válasza legalább két ponton, Anna rossz hírét, továbbá a mások példájára való hivatkozását illetően nagyon szoros kapcsolatot mutat vele. Anna védekezésében és az elítélése után is foglalkozik hírnevének fontosságával: rossz híre így át fog szállni a gyermekeikre is, ezért jobb lett volna, ha férje elhallgatja, és nem csinál ügyet az ő félrelépéséből. A férj válasza erre:

Esto etiam de te per publica compita turpis
rumor, quemve aetes nulla abolere queat,
me nihil aut modicum tua fama inhonesta movebit,
quae meruit, recte praemia quisque capit.³⁵

(237–240.)

Török Jánosnak ezek a szavai nagyban emlékeztetnek Propertius hozzáállására ahhoz, hogy kalandjaival Cynthia az egész város előtt rossz hírbe hozza magát:

sed de me minus est famae iactura pudicae
tanta tibi miserae, quanta mereris, erit.³⁶

(21–22.)

Még ennél is szembetűnőbb ugyanennek az elégiának a háttérhatása Török János beszédének abban a passzusában, amely közvetlenül ezek után a sorok után áll:

³⁴ „Hozd a görög példákat, hozd a latint is, utánozd,
élj bármily szabadon, úgy sem ítélek el én.”

(Horváth István Károly fordítása)

³⁵ „Légy csak rút szóbeszéd tárgya a zsúfolt keresztutakon, és ezt az idő bár soha ne legyen képes feledésbe takarni, a te becsstelen híred engem egyáltalán nem, vagy csak kevésbé érint, helyesen ki-ki azt kapja jutalmul, amit megérdemelt.”

³⁶ „S én számítok is! Ámde a híred kótyavetyére
jut, te szegény, épp úgy, mint ahogy érdemeled.”

Errone id factum dicis, totumque per orbem,
 qui peccent homines, vivere quotidie.
 Exemplo sese defendit nemo malorum,
 exemplis maius lex sacra robur habet.³⁷

(241–244.)

Ebben a részletben az a különös, hogy Anna korábban elhangzott védekezésében semmi illet nem állított: ő csak annyit mondott, hogy nincs tökéletes ember, de még angyal sem – tegyük hozzá, Lucifer nem szexuális bűn miatt vált kegyvesztetté. Igaz, Anna ezzel az apróbb emberi botlások közé sorolta tettét, és saját sorsában csak a horatiusi életbölcesség megerősítését látta: „ex omni nemo parte beatus erit”, mások példájával-példáival azonban egy pillanatig sem mentegette magát. Mások – istenek és emberek – példája alapján Propertius menti fel elégiájában a hűtlensége miatti erkölcsi felelősség súlya alól Cynthiát.

Az ókori mintákkal való szembesítésből azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le tehát, hogy Schesaeus elégiája a házasságtörés erkölcsi megítélését illetően kétarcú: verbális szinten a szerző mindvégig határozottan és egyértelműen elítéli Anna és Szalánczi cselekedetét, a nagyon tudatosan megválogatott ókori irodalmi utalások azonban tartalmilag kivétel nélkül ellentétezzék a puritán erkölcsi felfogást tükröző deklaratív kijelentéseket. A korabeli olvasók különböző csoportjai mást-mást olvashattak ki belőle: a keresztény erkölcs hívei, ha csak a szöveg szó szerinti jelentésére figyeltek, a házasságtörés dörgedelmes elítélését, azok azonban, akik komolyabb humanista műveltség birtokában voltak, és nem hunytak szándékosan szemet a költő utalásai fölött, óhatatlanul észre kellett, hogy vegyék benne az antik reminiscenciák által sugallt és az előzővel ellentétes írói szándékot. Valószínűleg nem a műfaja, hanem emiatt az ambivalens mondanivalója miatt nem kerülhetett be a *Ruina Pannonica* VI. énekének arra a helyére, ahová a főszöveg tanúsága szerint Schesaeus szánta,³⁸ és ez lehet a magyarázata annak is, hogy a költő szigorú, evangélikus környezetében nyomtatásban miért nem láthatott soha napvilágot.

³⁷ „Azt mondod, hogy tévedésből tetted ezt, és az egész földkerekségen élnek emberek, akik naponta vétkeznek. Senki nem védheti meg magát a hitványak példájával, e példáknál nagyobb ez ereje a szent törvénynek.”

³⁸ Lásd *Ruina Pannonica*, VI, 387–389.

TOMA KATALIN

„Hogy bécsi virág juta eszemben” – Frauenhaus a Tiefer Grabenen?

Bécsben megforduló honfitársaink közül valószínűleg csak kevesen tudják, hogy a belváros Tiefer Graben nevű utcája egy magyar költeményben is felbukkan. 1589 tavaszán Balassi Bálint, Pozsonyból kilovagolva emlékezik meg bécsi kalandjáról, és a gondolatban újra átélt kellemes emlékekből született meg a nagyciklus 60. számú verse. A költemény egyik női főszereplője „Az Zsuzsánna egy szép német leán, Bécsben lakik Tifingráb utcáján”, a másik szereplő „ennek egy szép atyjafia, / Kinek neve víg Anna-Mária”. Velük ismerkedik meg a költő és társa, majd

Kezet fogván egymással azontúl,
Házban lépénk mindnyájan utcárúl,
S mint a méhek szegfű szép virágrúl,
Mézet szedénk egymás ajakárúl,

és folytatódik tovább a kaland elbeszélése.

Érdekes módon a Balassi költészetével, illetve viharos magánéletével foglalkozó munkák a vers tárgyalása kapcsán nem tették fel a tanulmány címében jelzett kérdést, hogy milyen jellegű házba – talán egy nyilvánosházba, németül Frauenhausba – tért-e be társával a költő, illetve találkozhatott-e a Tiefer Grabenen Zsuzsannához és Annamáriához hasonló hölgyekkel. A vers keletkezésének körülményeivel kapcsolatosan felmerülő problémák megvitatásához segítséget adhat a bécsi prostitúció történetének rövid felvázolása, valamint a 16. századi Tiefer Graben bemutatása.

Bécs város történetének hatalmas helytörténeti irodalmában viszonylag kevés munkát találunk a bécsi prostitúció történetére vonatkozólag. A jelenség tudományos szintű feldolgozása iránti igény a múlt század második felében jelentkezett. Ennek egyik okát a tudomány mindenhatóságába vetett hitben kell keresnünk. A prostitúció problematikájával foglalkozók úgy gondolták, ha feltárják a jelenség történelmi előzményeit, társadalmi okait, megoldást találnak e nem éppen magasztos társadalmi jelenség akár magától való meg-

szűnésére is.¹ Kutatásaik során nagyjából ugyanazzal, a téma ismeretében érthetően szegényes forrásanyaggal dolgoztak, és azok alapján vázolták fel a bécsi prostitúció bennünket is érdeklő késő középkori, kora újkori történetét.

A források a hivatalosan engedélyezett és szabályozott nyilvánosházak jelölésére a *Frauenhaus*, hölgyek háza kifejezést használják. Maga a szó igen érdekes jelentésváltozáson ment át. Eredetileg a lakóház úrnőjének lakosztályát, az asszonyházat jelölte, ahol a tiszta erkölcsű nő saját életét élte, és ahová idegen férfi be nem tette volna a lábát. A szó jelentésváltozása során mintegy az eredeti jelentéstől való megkülönböztetésül kapcsolódnak hozzá *offenes*, *gemeines* jelzők ('nyilvános, közönséges'). A nyilvánosházak jelölésére emellett előfordul a *Kuplerei* kifejezés is, a legeredetibb azonban a *Jungfernhof*, amely nagyjából a szüzek udvarát jelenti,² de ez a terminus a bécsi forrásokban nem bukkan fel. Az ősi foglalkozást űző hölgyeket a latin *communes mulieres* német megfelelőjeként *gemeine*, *öffentliche Frauen* névvel jelölték, de előfordult a *leichtes*, *gelustiges Fräulein*, *allgemeine Weib*, *Mitmacherin*, valamint a *Hübschlerin* elnevezés is. A hölgyek egy különálló csoportját alkották a saját házzal rendelkező, önállóságot élvező *freies Mädchen*, szabad lányok, a tulajdonképpeni kurtizánok, végül a katonaságot a hadjáratokra kísérő, egy-egy király bevonulására vagy a népünnepélyekre összegyűlő *fahrende Dirnen* képezték az örömlányok legalsóbb rétegét.³

Bécsben a Babenbergek uralkodása alatt, a 11–13. században az örömlányok helyzetét jogilag nem szabályozták. Ezt a helyzetet I. Habsburg Rudolf 1278. június 24-én Bécs számára adományozott kiváltságlevele szüntette meg. A város polgárainak adományozott szabadságok mellett a kiváltságlevelé 26. pontja a „communes mulieres” számára is biztosította, hogy azontúl ok nélkül senki sem bántalmazhatja őket, bántalmazás esetén pedig joguk van

¹ A bécsi prostitúció történetét legalaposabban feldolgozó, a legtöbb levéltári forrásanyagot felhasználó munka Josef SCHRANK tollából született: *Die Prostitution in Wien. In historischer, administrativer und hygienischer Beziehung*, Wien, 1886. Az első kötet tartalmazza a bécsi prostitúció történetét, a második kötet a bécsi prostituáltakra vonatkozó statisztikai adatokat közöl, és a prostitúció megszüntetésére eszközözendő gyakorlati teendőkre helyezi a hangsúlyt. Kevesebb forrást tartalmaz, de jól használható még Franz Seraph HÜGEL munkája: *Geschichte, Statistik und Regelung der Prostitution. Sozial-medizinische Studien in ihrer praktischen Behandlung und Anwendung auf Wien und andere Grossstädte. Nach amtlichen Quellen*, Wien, 1895, valamint Wilhelm SCHRAM, *Das gemeine Frauenhaus in Wien im Mittelalter* = W. S., *Die gute alte Zeit in Österreich*, Brünn, 1906. A szerzők munkáikban maguk is hangsúlyozták, hogy többek között a prostitúció tudományos megközelítésétől várják annak fokozatos megszűnését is.

² Karl Eduard SCHIMMER–Moriz BERMANN, *Alt und neu Wien. Geschichte der österreichischen Kaiserstadt*, Wien und Leipzig, 1904, 349.

³ HÜGEL, *i. m.* (1. j.), 49.

a bíró előtt panaszt emelniük.⁴ 1340-ben II. Albert herceg Rudolf Bécsnek adományozott kiváltságlevelét és egyben a „gemainen Weiben” jogait újólag megerősítette.⁵ A nyilvánosházak alkalmazottai így a társadalom megtűrt részévé váltak, sőt úgy tekintették őket, mint akik a férfitársadalom alantas szándékai ellen védelmet nyújtanak az erkölcsileg tiszta hölgyek számára.

Bécs esetében először 1384-ből rendelkezünk írásos bizonyítékkal városi nyilvánosház meglétére. III. Albert herceg a nyilvánosházakból kikerülő, bűnbánatot kereső lányokat befogadó Szent Jeromos-kolostor melletti ún. bűnbánók házának kiváltságlevelét adományozott, amelyben a házat felmentette mindenféle adó fizetése alól. Egy 1395-ös irat egy bizonyos Bernard Weitra bérletében lévő Frauenhaust említ meg.⁶ Nem lehet tudni azonban, hogy ez a ház megegyezett-e a 15. század elejétől ismert két városi nyilvánosház, az először 1415-ben említett *hinteres* (‘hátsó’) és első alkalommal egy 1410-es testamentumban *vorderes* (‘elülső’) *Frauenhaus*ként nevezett épület valamelyikével. A két ház Bécs városfalán kívül, a Widmer-kapu előtt, a mai, a Burgtól a Mariahilferstraße és a Linke Wienzeile felé eső városrészen helyezkedett el. Elnevezésüket fekvésük után kapták: a hátsó ház egy 1415-ös irat szerint Szent Márton-kórház mögött állt, az elülső pedig vagy a másik ház vagy a kórház előtt lehetett.⁷ A két ház tevékenysége rányomta bélyegét az egész környékre, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a területet még sokáig Fraue-necknek, Frauenflecknek nevezték. A századfordulón megjelent reprezentatív Bécs-történetben több, terjedelmes fejezetet írt Richard Müller történész szerint a 14. században a városfalon belül, a magasabb körök igényeinek kielégítésére is állt egy hercegi tulajdonban lévő nyilvánosház. A ház a minoriták kolostora mellett, a mai Oktatásügyi Minisztérium épülete helyén, a Magyar Nagykövetséggel szemben feküldhetett. Müller szerint a telket a 14. század második felében eladták a minoritáknak, és II. Albert herceg ebből építette meg a szintén hercegi tulajdonban lévő Widmer-kapu előtti területen a két nyilvánosház közül a *hinteres Frauenhaust*.⁸

A *hinteres Frauenhaus* több bérlőváltás után 1428-ban V. Albert herceg adománylevele értelmében a városhoz került, 1435-ben a ház haszonélvezőjeként a város polgárait és a Szent Márton-kórházat jelölik meg. Ugyanekkor

⁴ „Item de communibus mulieribus nullum statutum facimus, quia indignum esset ipsas legum laqueis inmodare, volumus ne ab aliquo indebile offendatur sed offensior pro qualitate offense ad abitrium iudicis et consulum corrigatur.” Közlik: HÜGEL, *i. m.* (1. j.), 49; SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 54.

⁵ A kiváltságlevelé kelte: 1340. június 13. HÜGEL, *i. m.* (1. j.), 50.

⁶ HÜGEL, *i. m.* (1. j.), 55.

⁷ Richard PERGER, *Das Martinspital vor dem Widmertor zu Wien* (1339–1529), *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 44/45(1987), 13.

⁸ Richard MÜLLER, *Wiens räumliche Entwicklung und topographische Benennungen vom Ende des 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts*, *Geschichte der Stadt Wien*, 1–6, Hrg. Altertumsverein zu Wien, Red. Heinrich ZIMMERMANN, Wien, 1897, 2, 145.

a *vorderes Frauenhaus* jövedelméből magánszemélyek részesülnek, egyikük Erzsébet hercegnő ajtónállója, Paul, másikuk Linhard Vinsterl, Frigyes herceg szolgája.⁹ A *vorderes Frauenhaus* utolsó alkalommal 1436-ban említik, ekkor Zsigmond magyar király, német-római császár Bécsbe vonulásakor a nyilvánosház hölgyeinek a város szövetet adott, hogy egyforma öltözkébe és illőképpen fogadassák a császárt.¹⁰ Nem tudni, hogy ezt követően a *vorderes Frauenhaus* magától feloszlott-e, vagy 1456-ban a hátsó nyilvánosház felújításakor azzal összeolvadt volna. A hátsó *Frauenhaus*-nak 1486–1501 között a város kasszájába befizetett haszonbéréről készített kimutatásokban sincs utalás a *vorderes Frauenhaus* meglétére.¹¹ A *hinteres Frauenhaus* 1485-ben, Hunyadi Mátyás Bécs elleni ostroma idején 29 héten át nem üzemelt, mert a hölgyek Mátyás csapatai elől a város falai mögé menekültek.¹² 1501-ben még egyszer sor került a hátsó nyilvánosház felújítására. Ezután már csak rövid ideig működhetett az intézmény: a törökök 1529-es támadásakor a városháza kívül eső épületek a nyilvánosházzal együtt elpusztultak.

Mint korábban már utaltunk rá, a városháza előtti nyilvánosházak hercegi tulajdonban lévő területeken feküdtek, eladományozásuk vagy elzálogosításuk felől a hercegek döntöttek. A tulajdonjogokból fakadóan a német városokban uralkodó gyakorlattal szemben a házak feletti felügyeletet nem a városi hatóságok, hanem a hercegi udvartartás irányítását végző udvari marsall látta el. Ő nevezte ki a ház élén álló *Frauenmeisterin*-t, akinek jelölésében egy 1441-es irat szerint Bécs városának semmi beleszólása nem lehetett. A város ekkor meg akarta akadályozni, hogy az új udvari marsall az elődje által kinevezett *Frauenmeisterin*-t leváltsa, és újat nevezzen ki helyére, de a város vezetése az új udvari marsallal szemben nem tudta érvényesíteni akaratát.¹³ A jogszolgáltatást sem a városi magisztrátus, hanem az udvartartáshoz tartozó ún. *Frauenrichter* gyakorolta. Ezt annyira komolyan vették, hogy az 1428-as *Schergenordnung*-ban a városi poroszlóknak megtiltották, hogy a nyilvánosházat érintő vizállyok kapcsán intézkedjenek.¹⁴

A bécsi nyilvánosházak belső felépítésére vonatkozólag csak analógiák alapján következtethetünk, ugyanis itt a német városoktól eltérően nem maradt fenn a nyilvánosház működését pontosan körülíró rendtartás. A nyilvánosház élén állt az udvari marsall által kinevezett *Frauenmeisterin*, ő ügyelt a házirend betartására, a lányok közötti nyugalom fenntartására, az éjszakai utcai kijárási tilalmának végrehajtására. Neki kellett gondoskodnia a lányok

⁹ SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 62; SCHRAM, *i. m.* (1. j.); 1. A Szent Márton-kórházról PERGER, *i. m.* (7. j.), 7–26.

¹⁰ HÜGEL, *i. m.* (1. j.), 57.

¹¹ SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 67.

¹² SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 68.

¹³ SCHRAM, *i. m.* (1. j.), 2.

¹⁴ SCHRAM, *i. m.* (1. j.), 2.

megfelelő élelmezéséről és ruházatáról. Bécsben a hölgyeknek vállukon átvett sárga kendőt kellett viselniük, ez különböztette meg őket a tisztességes hölgyektől. Ha a lányok a vendégüktől ajándékot vagy több pénzt kaptak az előírtnál, azt nem vehette el a főnöknőjük. Az intézmény finansziális ügyeit a *Frauenwirt* vagy *Frauenwirtin* intézte, valamint, mint már mondtuk, a *Frauenrichter* döntött a házát érintő viszályos ügyekben.¹⁵

A *Frauenhaus* a város felé hetenként haszonbérletet fizetett, amelynek alakulása a bécsi városi költségkimutatások alapján elég jól végigkövethető. Az összegek a változó kamatlábak miatt szintén változóak voltak. A nyilvánosházak a nagyhéten, 1487-től pedig előtte és utána egy héttel, vagyis három héten keresztül zárva voltak, ekkor nem kellett fizetni a haszonbért. A város a befolyt összeget először a hóhérok és a poroszlók tevékenységének fedezésére fordította, ezzel indokolta 1428-ban a házak megvételét is. 1456-tól a haszonbér már a himmelpfortgassei vizsgálati börtön gazdájához került. A haszonbér másik részét nemesebb célokra használták fel, a beteg lányok ápolására egy bizonyos összeget a Szent Márton-kórház kapott meg.¹⁶

Az örömlányok szolgáltatásait nagy népünnepélyek idején, királyok koronázásakor, jelentős személyiségek fogadásán hivatalosan is igénybe vette a város, ekkor a város vezetése gondoskodott a lányok ellátásáról és ruházatáról. A bécsi hölgyek például részt vehettek és fogadást köthettek a Mária menybemenetele és Szent Katalin napján rendezett lóversenyen az ún. *Scharlach Rennenen*, amely nevét onnan kapta, hogy a leggyorsabb ló gazdájának 30 magyar gulden, később valamivel nagyobb értékű skarlátszövet volt a jutalma.¹⁷

A 16. század elejétől kezdve az intézményesített prostitúció megítélésében komoly változások mentek végbe, a központi hatalom Európa-szerte egyre szigorúbb eszközökkel lépett fel a nyilvánosházak és az örömlányok tevékenységével szemben. A folyamat Bécset sem kerülte el, I. Ferdinánd király szigorúbbnál szigorúbb rendeleteket bocsátott ki az erkölcstelennek tekintett viselkedésformák megszüntetése érdekében. Az örömlányok korábban emlegetett privilégiumai sorra szűntek meg, az 1542-es Alsó-Ausztria számára kibocsátott *Polizei Patent*, rendőrségi pátenst pedig szigorúan megtiltotta a nyilvánosházak működését.¹⁸ I. Ferdinánd utódai, II. Miksa, majd Rudolf újabb rendelkezéseket ez ügyben nem bocsátottak ki, de többször megújították elődjük korábbi intézkedéseit.

¹⁵ SCHIMMER-BERMANN, *i. m.* (2. j.), 350; SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 72.

¹⁶ A jövedelmekről és azok felhasználásáról SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 68, valamint SCHRAM, *i. m.* (1. j.), 1–2.

¹⁷ A különböző népünnepélyek és ezen belül a Scharlach Rennen részletes leírása: Johann Evangelist SCHLAGER, *Wiener Skizzen aus dem Mittelalter*, 1–5, Wien, 1835–1846, 1, 1–14.

¹⁸ SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 109.

Bécsben, mint már említettük az 1529-es török támadás vetett végett a városház előtt nyilvánosház működésének, de már ugyanebben az évben a városi aktákban megjelenik egy új, eddig nem emlegetett nyilvánosház, egyszer úgy, mint *gemeines Frauenhaus*, máskor pedig *Frauenhaus im Elend* elnevezés alatt. Az intézményből befolyó összeget a városi kimutatások szerint 1533–1539 között a Szent Lőrinc-apácakolostor számára utalták át. 1539-ben a ház már megszűntként szerepel az aktákban: „Von gemainer Statt neuen Traidkasten im Ellend an der hohen Pruggen so zuvor ain offenes Frawenhaus gewesen.” A ház helyén ekkor a város tulajdonában lévő raktár állt.¹⁹ Az intézmény más helyre való költöztetésére nem került sor, ezt bizonyítja Hermann Schallauzer városbíró 1548-ban kelt folyamodványa is. A városbíró kéri, mentesítsék őt az 1200 fl. tartozása alól, hiszen ő elesett elődjének évi 500 fl. bevételétől, amelyet nyilvánosházba járó házasságoktól beszedett pénzbüntetés tett ki. Az úgynevezett Gfeil már I. Ferdinánd előtt létezhetett papíron, de szigorú beszedésére csak Ferdinánd alatt került sor.²⁰

Ez a belvárosi nyilvánosház pedig a Balassi által megénekelt Tiefer Grabenben, mai számozás szerint a 23-as számú ház helyén feküdt.²¹ Ma a Tiefer Graben nem sorolják ugyan a belváros legpompásabb helyei közé, de a történelmi városmaghoz való tartozás mégiscsak az előkelőség látszatát nyújtja. Balassi korában még más volt a helyzet. A Tiefer Graben (‘mély árok’), mint neve is mutatja, eredetileg Bécs védőrendszeréhez tartozott. A város terjeszkedésével a korábbi védőövezetek beépültek, a centrum határai kifelé tolódtak. A 13. század folyamán a Tiefer Grabenbe bevezették az Alsbach-patakot, amelyre a környéken lakó szövetségeseik munkája miatt volt szükség. A 14. század elején kezdődött meg az utca páratlan oldalának beépítése, ekkor ott pergamenkészítők telepedtek le, mint azt a terület 1326–1342 közötti elnevezése, a Buchfellergraben (‘pergament előállítók’) megjelölés mutat. Az utca mai neve 1349-től vált általánossá. 1426-ban elvezették az Alsbach-patakot és a régi medret kiszárították. Az utca páros oldala csak a 16. század elejétől kezdett beépülni. Magától érthetődő, hogy a Tiefer Graben nem tartozott az előkelők által preferált utcák közé.²² 1566-ban, az udvari bekvártélyozás számára felvett házleltár szerint a Tiefer Grabenben egyszerű polgárok, mesteremberek, ácsok, pékek laktak, sőt, ott volt városi mészár-

¹⁹ SCHRANK, *i. m.* (1. j.), 69.

²⁰ SCHRAM, *i. m.* (1. j.), 3.

²¹ A ház mai számozás szerinti beazonosítása: Felix CZEIKE, *Historisches Lexikon Wien*, 1–5, Wien, 1997, 1, 383.

²² Bécs központi részének történeti fejlődésére bőszeges szakirodalom áll rendelkezésre, melyekből a már említett bécsi történeti lexikon (21. j.) idevágó címszavait említeném meg. A városra vonatkozó irodalomról részletes áttekintést ad Gustav GUGITZ, *Bibliographie zur Geschichte und Stadtkunde von Wien*, 1–5, Wien, 1947.

szék is.²³ Az utca hangulatába beleférhetett az 1539-ig működő nyilvánosház is. A városi aktákban szereplő helymeghatározás, az Elend különben az utca legvégét jelzi, amely már igen távol volt a város magjától.

Míndezek alapján láthatjuk, hogy Balassi korára hivatalosan működő nyilvánosház már nem állt a Tiefer Grabenen. Az erkölcsök megjobbítása érdekében hozott intézkedések, tiltások eredménytelensége azonban most is beigazolódott. Ezt bizonyítja egy II. Miksa idején készült és Hans Wilhelm Schönkirchner gyűjteményében másolatban fennmaradt dokumentum is.²⁴ Az irat keletkezésének pontos dátumát nem tudjuk, valószínűleg valamelyik városi rendfenntartó szerv megbízásából készült, amelynek feladata Bécs azon helyeinek összeírása volt, ahol erkölcstelen életmódot folytató személyek élnek. Az irat a mi témánk szempontjából is döntő értékű dokumentum. Kiderül belőle, hogy Balassinak a Tiefer Grabenen a nyilvánosház megszűnése ellenére lehetősége nyílt volna Zsuzsannával való megismerkedésére. A dokumentum szerint a Tiefer Graben és környéke volt az egyik leghírhedtebb negyede Bécsnek, az iratban feltüntetett gyanús helyek mintegy kétharmada ezen a környéken szerepel. A járókelő az utca több pontján ledér hölgyekbe botolhatott, és ha már szert tett társaságra, házat, illetve szobát sem volt nehéz találnia, például betérhetett az utca elején lévő Oberhaimb almarsall tulajdonában lévő házba. De hogyan vetődhetett Balassi a Tiefer Grabenre? Elképzelhető, hogy Bécsben jártakor meglátogatta a Zrínyiek házat is, amely a Tiefer Grabentől nem messze, 1–2 percre, a mai Freyungon feküdt, és a Herrengasse hátsó traktusaként már Bécs igen előkelő negyedéhez tartozott. Onnan nem került nagy fáradságába eljutnia a Tiefer Grabenre, sőt, be se kellett nagyon mennie az utca mélyére, hiszen az Oberhaimb-ház rögtön az utca elején állt.²⁵ De lehet, hogy csak egyszerűen jó helyismerettel rendelkezett Bécsben, és tudta, hol találhatja meg Zsuzsannáját.

²³ A házleltárt későbbi felmérések eredményeivel kiadta: Albert CAMESINA, Ritter von San Vittore, *Häuser, Strassen und Plätze der Inneren Stadt im Jahre 1566 = Urkundliche Beiträge zur Geschichte Wiens im 16. Jahrhundert*, Wien, 1881.

²⁴ A dokumentumot közli: SCHRANK, i. m. (1. j.), 122–124. Hans Wilhelm SCHÖNKIRCHNER, a gyűjtemény összeállítója egyike volt a 16. század második felében azoknak az alsó-ausztriai nemesség köréből származó személyiségeknek, akik tartománytörténeti munkákat írtak, történeti forrásokat gyűjtöttek. Személyére vonatkozólag: Otto BRUNNER, *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Leben und Werk Wolf Helmhardts von HOHBERG (1612–1680), Salzburg, 1949, 173.

²⁵ A házak beazonosításához több munkát használtam fel. Közülük a legfontosabb: Albert CAMESINA, Ritter von San Vittore, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Wiens im 16. Jahrhundert*, Wien, 1881. A kötet mellékletében található egy színes várostérkép, amelyet Camesina az 1566-os házleltár, valamint Bonifaz Wolmuet várostérképe és Augustin Hirschvogel városrajza alapján készített. A térképen feltüntette a házak helyrajzi számát, számos esetben annak tulajdonosát is. A házak történetének rövid leírá-

Az előadást összefoglalva elmondhatjuk, hogy Bécsben a 14. századtól 1529-ig iratokkal bizonyítva a városfalon kívül két, engedélyezett nyilvánosház működött, a *hinteres* és *vorderes Frauenhaus*. Ebben az időszakban az intézmények lakóit, ha nem is rajongtak értük, de a társadalom részének tekintették. 1529-től rövid ideig, 1539-ig a belvárosban, a Tiefer Grabenen működött egy nyilvánosház. A prostitúció intézménye a 16. században fokozatosan egyre szigorúbb szabályozás alá esett, amely a nyilvánosház bezárásához vezetett. A hivatalos tiltás azonban nem hozta meg a várt eredményt, amelyet az említett dokumentum is bizonyít. A negyedben a költő és társa találkozhatott Zsuzsannával és Annamáriával. Mindezek alapján elképzelhető, hogy a vers keletkezése mögött a költő személyes élménye húzódik meg.

És hogy milyen erősek a hagyományok, nem bizonyítja jobban az a tény, hogy Balassi a Tiefer Graben № 27. alatt ma is megtalálná a négy évszázaddal előttihez hasonló célokból működő, bár ezúttal valószínűleg hivatalosan engedélyezett intézményt.

sára: Karl Eduard SCHIMMER, *Ausführliche Häuserchronik der inneren Stadt Wien*, Wien, 1849. Fontos továbbá Ernst BIRK, *Materialien zur Topographie der Stadt Wien*, 1563–1587 = *Berichte und Mitteilungen des Altherthumsvereines zu Wien*, 10, Wien, 1867; az említett bécsi történeti lexikon (21. j.) idevágó címszavai, valamint Peter CSENDES–Wolfgang MAYER, *Die Wiener Straßennamen. Beibefügt zur Katalog zur Kleinausstellung des Wiener Stadt und Landesarchivs*, Wiener Geschichtsblätter 2/1987; Richard PERGER, *Straßen, Türme und Basteien – Das Straßennetz der Wiener City in seiner Entwicklung und seinen Namen. Ein Handbuch*, Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 22, Wien, 1991.

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

Csúfolkodó pasquillus
a soproni lányok és asszonyok erkölceiről
és a tehetetlen férfiakról Wiener János lantján

Wiener János 1595-ben csúfolkodó pasquillust írt a soproni lányok és asszonyok erkölceiről.¹ Az egykori grazi diák, a periratok szerint arany ifjúságát haszontalan munkakerülésre fordító ifjú gúnyos hangú versét, melyben a gajdok szabályai szerint senkit nem neveznek néven, de mindenki ráismert a leírt vagy körülírt személyre, megmutatta többeknek, akik ismét másokkal ismertették a versezetet, ezt végül feljelentés követte. Erre annál inkább is sor került, mivel a verses kollokvium kint függött Bécsújhely városkapuján is, mindenki ráismert a jelzett személyekre. A kézirat egyik terjesztőjét, Pintér Mátyást a tiszteletreméltó tanács kihallgatásra rendelte, Wagner Jakab soproni polgárt szintúgy. Wagner hamarosan elismerte, hogy lakásán őrizi a verset, de azzal mentegetőzött, senkinek nem mutatta, mások becsületébe nem kívánt gázolni, különben is Pintér Mátyástól kapta, az pedig Gassmann György soproni felcserre vallott, akitől Bécsben az utcán kapta az elhíresült gúnyverset. Gassmann azzal a megjegyzéssel adta oda olvasásra a versezetet, hogy annak írója Wiener János, egykori grazi diák, a szálak most már hozzá vezettek. Az Ehersame Rat ezután hamarosan letartóztatta az ifjú versificatort, aki nem sok jóra számíthatott, mivel még a polgármester lányára és ne-jére is rá lehetett ismerni, mondván, hogy sokat járnak Bécsbe, mégpedig olasz kereskedőkhöz. Wienerre ezután 1586 tavaszán nem sok jó várt – a legkeményebb büntetésre is számíthatott.² Ez akár a halál is lehetett volna.

¹ WIENER János két verse és a pasquillussal kapcsolatos iratok a Soproni Városi Levéltárban Lad. XLVI. Et V V. fasc. 2 № 104. számon találhatóak. A 104. tétel alszámai tekintélyes mennyiségű periratban, határozatban fogalmazódtak meg. A két verset kiadta, és az iratokat rendezte HÁZI Jenő, *Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1942, II. Klny. is.

² A soproni nevezetesebb bűnök és büntetések pitavalját újabban SZABÓ Jenő könyve foglalta össze: *Öt évszázad feketé krónikája*, é. n., Győr.

A pasquillus

A vers címe: *Két tanácskoztárs, Nillus és Stillus beszélgetése*. A Nillus névalakban talán a Nihil, a senki névalak rejtezik, a Stillusban pedig a német still, azaz légy csendben róluk. A szöveg már 1942-ben, megjelent az Egyetemes Philológiai Közlönyben *Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből* címmel. A szövegkiadásnak nem volt különösebb visszhangja, feltehetőleg azért, mert a nehezen érthető német szöveget kevesen értették.

A legegyszerűbbnek az látszott, hogy a jellemzőbb részekről műfordítás készüljön. A Wiener-vers tolmácsolására pontos német nyersfordítás alapján Sarkady Sándor költőt-műfordítót kértem meg. A fordítás így kezdődik:

Közel vidéket s messzi hont
 – Amerre szívem vágya vont –
 Bejártam már, keresve nyitját a nagy találynak,
 Mit is csinál titokban az asszony- és a lányhad.
 Sziléziát meguntam, Ausztria se vonzott,
 Alig időztem ott, a kedvem csak borongott.
 Míg veled sorsom össze nem hozott,
 Kihez baráti szóval szólhatok:
 Stillus! Induljunk karonfogva,
 Utazzunk együtt Magyarhonba!
 Kezdjük Sopronnal, meglásd, érdemes,
 A belvárosban csend és béke lesz.
 Történjen, ami történik velünk!

A német eredetiben is a belvárosra irányul a versszerző figyelme, a gazdag polgárság ott él, az emlegetett sziléziai borkereskedőknek is ők adják el boraikat. De megtudni való is ott akad legtöbb, ezért ajánlólevelet (intercession-schreiben) is kapott helybeli fiatal asszonyokhoz. Ezzel az ajánlólevéllel annyit érhetett el, mint az a társa, aki elköltözött Sopronból, mivel szavát hazugnak találták. Nillus és Stillus egyetértének a felderítő útban, de előbb – mint hozzákezdeneik – el kellett rejtőzniük. Nem akármilyen ajánlással indult a két megfigyelő, hiszen a feljegyzésben a figyelemre méltó nevek is olvashatók.

Wunder fikh! Seltsam neue sachen
 Sie ich hie allenthalben machen.
 Ich meinete, es wehr nur zu Wien der sit,
 So haltens die oedenburger auch mit.

Sopronban is az a módí, mint Bécsben, és ennek rögtön bizonyítékait is felsorolja. „Cseszd meg, ez aztán csoda!” – kezdi Nillus a látszólag meglepődött leleplezést. Látszatra jámbor a zöld damasztzoknyás asszonyság – nem szabad elfeledni, ez már külső ismertetőjel. Átnézett Pock polgáron, pedig ez

nemrég megverte. Oka is volt rá, mert a damaszt szoknyás összeadta magát egy lovassal. Pock (Poch Ambrus) volt az előző kedvese, most meg a majorba járt találkára. Rádásul Kramer Mátyás belső tanácsos felesége! „Sie solt haben, / Ier credenz eim reitern feyl tragen.” Szerelmét most meg egy lovásznak ajándékozta! De nem jobbak a vénasszonyok sem, egyik nagy kalapban jár a templomba, de lakáskulcsát a babájának a szemétdombba rejti! A barna szoknyás, fecsegő nőszemély a következő szereplő. Ez a kurvahad zászlóvivője, „ein füßlin des hurn fendlein”. A megjelölt anyja ennyi jegy alapján is lányára ismert, mert Gertraud Schafferin asszony emígyen panaszkodik válaszlevelében: ez egy gyalázkodó irat, mely lányát, Catharinát becsületében és jó hírében gyalázza. Azt, hogy tele lenne szeretőkkel, „doch sie seer verbuellet sey”, bizonyítsa be a versíró!

A következő helyszín a mészárszék – itt aztán mindenről lehet hallani! Van egy lány, Nagy Tamás polgármester lánya és felesége is, aki nagyon szerelmeskedő, gőgös és gyalázatos. Szülei módosak, gazdagok, mégis, aki bőven megajándékozta, az bejut hozzá. Ha másképpen nem megy, akkor felutazik Bécsbe, az olasz kereskedőkhöz, azokhoz, akik beléhabarodtak. „Zu welchen, sie sich verliebet haben.” A mészárszékben mást is hallani. „Da hört ich wieder neue geschwankh” még pedig – írja Wiener szemléletesen, egy fiatal kútkáváról „Ziesterlein”. Ennek nem sejtethető a neve, de szeretőjét megnevezi, aki nem más, mint Lexofedo, az írnok. Őt viszont ismerjük, Lexouius Joachim 1595-ben tett polgáreskü. Aztán a kövér boltos kerül sorra.

Mentem tovább, az utcavégre érve,
A kappanhájas boltost vettem észre,
Nagy bottal jár, rebesgetik felőle,
Szuszogva, fújva vadászik a nőkre,
Ismerik Bécsben is az öreg kurafit,
Rimákat hajkurász, ha odautazik,
Lotyót fogdoz, míg jár a kártya,
Aztán meg zsupsz! bele az ágyba,
Nyelik a jó bort hajnalig,
A muskotályt, a rajnait
Végül szavuk is elakad, s a dőre
Két részeg egymást veri agyba-főbe...
El innen! – Am alighogy odébb álltam,
A kapualjban más lotyót találtam,
Uborkaorrát égre vágta,
Kacsingatott, farát riszálva,
S mellette termett egy kemény,
Bikaerős henteslegény!

A derekára fonta mancsát,
Úgy hancúroztak, mint a macskák.

Pincemélybe surrant a retkes,
Nyomába, mint a szél, a hentes.
Lent is ragadtak, vigadoztak,
Csinálták vagy fél óra hosszat.
Nagyot ittak rá – tudni véljük –
Hogy az ördög bújjék beléjük!

Nullus és Stillus megfigyelőpontja a Fő tér táján lehetett, mert most meg „ott láttam a Kolostor mögött egy megsárgult nőszemélyt”. Ennek az urát is megnevezi, Miller a neve. Millerné az írkokokat szereti, de ezek részben meg-nőszültek, részben eliszkoztak. Most már csak annyit segíthet magán, hogy meséket költ. Ehhez társa is akad, egy „alacsony asszonyosság, dagadt hassal”. Korábban ez is mindenféle férfival közösködött, most meg 30–40 asszonyt traktálnak mindenféle történettel. De félve teszik ezt is, hogy kiderül a hazugság, ezért: „Das sie vor angst ins hemet schissen” – azaz „ijedtükben ingükbe piszkítanak”. Itt meg Klein Mátyás polgár ismert a feleségére, panaszzelvényben az ide vonatkozó sorokat is idézi. Sietősen továbbment a vers-szerző, és elérkezett egy vidám „Venus-hegyre”. Ez alighanem a helyi Lupa-nar tapintatosabb megjelölése. „Fenn is, lenn is kikutattam, / a madarak már kirepültek, / Ausztriába, Bécsűjhelyre.” Szívük fájdalmára szerelmes kal-márfiucskájukat itt kellett hagyniok. Ennyi is elég volt, hogy valaki magára ismerjen, mert ezellen Raidel Tóbiás tiltakozott.

Florhammer György pék is ráismert a neje viselt dolgaira. Ezt a részletet újra fordításban idézzük.

Ahogy innét is elszeleltem,
Egy mohó pékkurvára letem.
Folyvást csak koplal, azt nyafogja,
Nincs, aki egyszer jóllakassa.
Pék ura bamba, lagymatag,
Ráfekszik, mint egy fadarab,
De nem tudja már a döfit,
Ezért ő gyakran megszökik,
És meghúzódik nagy titokban,
Egy majorban vagy egy malomban,
Amíg prédikál a pap,
Urát otthagya azalatt...
Én lesbe álltam egy vasárnapon,
A pásztorórát hátha láthatom.
Előbukkant a nőszemély,
S iramlott máris, mint a szél,

Meg sem pihent, a vágy sodorta,
Hipp-hopp! – már ott volt a majorba’,
Kis idő múltán nagy sietve,

Két ifjú fickó jött lihegve,
A szénapadlás asszonyt bújtat,
S ők mind a ketten felnyomultak!
Mentem – Kérdezze más kíváncsi,
Hogy hárman hogy lehet csinálni.”

A sor – a leleplező sorozat – folytatódik. Közvetlen szomszédasszonyát említi a versificator, ez is – idézem – „a legjobb dolgokat / már elrejtette a hasában”. Barátja ennek is egy mészáros volt. „Amint nekem elmesélték, / Hogy csinálta vele egy mészáros, / Ő volt vele gyakran páros”.

Utolsóként a harmincados neje és leánya került sorra. „Felérkeztem, és elcsodálkoztam, / Hogy a társaságban voltak a lovászok, / Mintha udvariasan lopakodnának, / Udvari módon kezet csókolva / (az eredetiben ‘passalamiren’) / Mindegyik mosolygott kegyeltjére, / Csókolgatták, szeretgették az anyát és a lányát. / Ugyancsak nagy volt a kacarászás!” – jegyzi meg versírónk. Persze az érintett férje itt is a sorokban jelzett hölgyekre ismert. Pernfues Miksa harmincados írásos beadványában a bíróság bölcsességére bízta, hogy ezeket a mesebeli állításokat torolja meg.

A pasquillus leleplező vessorai itt zárulnak. „Mindezt megelégeltem, ki-mentem az utcára, / Szóltam a társamnak, hagyjuk, hadd történjenek a dolgok, / Fejezzük be ezt a kivonatot.” Stillus, kedves Stillusom! Most hogy tájékozódunk mindarról, amit el sem hittem volna, menjünk Pozsonyba! Pozsonyi pasquillust azonban nem ismerünk Wienertől. Aligha lett volna módja újabb leleplezést írnia, ugyanis 1596 tavaszán – némi tiltakozása után – őrizetbe vette a versszerzőt a tiszteletreméltó belső tanács.

A per

A per bizony túl sok jót nem ígért Wienernek – mert a többi gyanúsított csak a vers birtoklását, mással való közlését volt hajlandó elismerni. Wiener pedig csak annyit ismert be, hogy hallott a versről, de nem olvasta, nem is látta a verzetet! A bíróság azonban eléje rakta a kéziratot, ezután el kellett ismernie, hogy az ő kézírása. A börtön enyhébb fokú helyére, az ún. Bürgerstübéba akarták kísértetni, de ő megtagadta az engedelmességet, és hazament. Persze mindez nem sokat használt, de az öntudatos ifjú azt kérte, hogy ne a bírósági szolgál, hanem két tanácsos kísérje zárkájába. Fogságba vetették Pintér Mátyást és a verset terjesztő Gassmann Györgyöt is. Pintér és a felcser kitartottak első vallomásuk mellett, Wiener azonban egyre jobban

belezavarodott mentegetőző hazugságaiba. Tárgyalást újabb tárgyalás követte, a bíróság pedig mindenkit kihallgatott, akire csak rá lehetett ismerni. Wiener végül is 10 nap múlva megtört, és elismerte, hogy nemcsak a kézírás az övé, hanem ő a szerző is. Ugyanakkor elismerte azt is, hogy a versben szereplőkről semmi igazolható rosszat nem tud.

Házi Jenőt idézzük: „A gúnyvers egyes sorai, mely polgárookra, férjes asszonyokra, és leányokra vonatkoznak, ezeket a kérdéses verssorok közlésével április 3-ra a bíróság színe elé idézték, figyelmeztetve mindnyájukat, hogy készüljenek fel a védekezésre, mert szembesíttetnek Wiener Jánossal.”

A vádlott élete forgott veszélyben, mert rágalmak esetén a bíróság a tettes fővételét vagy nyelvének kitépését is kiszabhatta. A bíróság tagjai közt pedig ott ült Kramer (Kalmár) János, akit a versezet azzal gyanúsított, hogy feleségének a majorban egy lovaggal van találkája. Nagy János polgármester lányát és feleségét azzal gyanúsította a vers, hogy cifrálnak, és Bécsbe járnak egy olasz kereskedőhöz. Nagy János április 3-án aztán a halálbüntetés kimondását, a megtorlást követelte. Nem sok jót várhatott a vádlott Klein Mátyástól sem, akinek a felesége a vers szerint pletykálkodik, majd ijedtében az ingébe piszkít. Klein meg is jegyzi panaszlevelében: „Nekünk gyerekeink vannak, akik ma vagy holnap eljutnak ugyanezekre a helyekre (azaz Bécsbe, Bécs-újhelyre) aztán az a szokásos, hogy mindezt előhozzák nekik, mindezt a szemükre vetik.” Aligha bocsátott meg a pasquillus szerzőjének az a Balázs, akinek felesége állítólag fél órát töltött egy „bikaerős mészároslegénnyel” a pincében. Legkevesebb panaszkodnivalója Florhammer György péknek lehetett, akiről azt állította a vers, hogy (bár régen nem ismerhetett lehetetlen), de immár tehetetlen. Florhammerné valóban jobb firma lehetett, mert a pasquillus-per után néhány évvel kiderült róla, hogy – mivel férje a Szent Mihály-templom evangélikus gondnoka is volt, ezért alkalmat talált arra, hogy a Szentlélek-templomban a városi toronyórrel folytatott szerelmi viszonyt. Amikor a viszony 1603-ban kitudódott, az asszonyt lefogták. Ez a vizsgálat arra irányult, hogy folyt-e a templomban testi érintkezés? Ha igen, akkor a templomot újra fel kell szentelni. A Szentlélek-templom katolikus használatban volt, és biztos, ami biztos, bár Florhammernét 1000 tallér biztosíték fejében szabadon bocsátották, a templomot újra felszentelték.

Wiener szénája bizony rosszul állt. Ezért a család felhasználta előkelő kapcsolatait, és a Bécsben, kisebb-nagyobb hivatalt betöltő hivatalnok rokonok sorban küldték kegyelemkérő leveleiket a tiszteletreméltó belső tanácsnak. A kérvénysorozat fő mozgatója Ruess Mihály, a vádlott bécsi nagybátyja. 1596. március 30-án azt írja: „a famos schrift”, a gyalázkodó irat készítését unokaöccse beismerte. De egyben tiltakozik is a vádlott bántalmazása (Miss-handlung) miatt. Ezt rokonságuk fájdalommal veszi tudomásul (schmerzlich empfunden), mert a versezetet bizonyára az ördög sugalmazta.(!) Unokaöccsét ő vezette félre, „durch des bösen Feinds anleitung verführt worden”.

Hivatkozik arra is, hogy a vers szülője a tudatlanság (Unverstandt), ezért Wiener nem magától, hanem ördögi sugallatra vétkezett. Egy március 29-i levelében azt panaszolja, nem tudni, miért tartják a diákok ilyen szigorú fogságban, hiszen az ijesztő, és csak rémületet kelt az elszenvedőben. Március 24-i levelében azt kéri, hogy a diák szétszórta, azaz terjesztette a versezetet. Mivel Ruess Mihály Sopron bécsi factora, kereskedelmi megbízottja, szinte képviselője volt, „procurator mercatorum” szavát mértékadónak kellett elfogadni. Pártfogó levelet írt Stefan Schupmann kapitány, Paul Kradl Ó Császári Felsője komornyikja (Diener), aki arra hivatkozott, hogy Wiener rossz társaság hatására írta versét, és gondoljanak az elkövető fiatal korára is. Johann Glierer hadsereg írnok (Regiment-Secretarius) is a fiatalságban talál mentséget, és felpanaszolja az elzárt ifjúval szemben tanúsított rossz bánásmódot, ami aligha volt igaz! Lassan tehát Wiener került fölénybe. Az ítélet meghozatalát április 5-re tűzték ki. Azt javasolták, hogy a legközelebbi hétfőn, azaz 8-án Wiener János 30 polgár jelenlétében vonja vissza rágalmait, fizessen büntetésként 200 tallért a városi pénztárba, és adjon reverzalist, ami gonosztevők esetében szokásos volt.

Ez ellen a megsértett Nagy Tamás polgármester tiltakozott leghevesebben, mondván, hogy az ő becsülete nem fizethető ki 200 tallérral. Nyilvános volt a rágalom, tehát Wiener álljon ki a piacra, üssön a szájára, ott vonja vissza rágalmait. Erre a tárgyalási napra a bécsi nagybácsi is Sopronba érkezett, az egyik tanácsos, Posch Gergely elszólta magát, hogy az ítélet kedvező lesz. Most már a városi képviselőtestület tagjai is úgy találták, jobb lesz várakozni, amíg a kedélyek lecsillapodnak. Valójában még számítottak valamire, tudták, hogy április 24-én, Szent György napján képviselőtestületi választás lesz. Itt aztán Wiener rokonsága összefogott, a megengesztelhetetlen Nagy Tamást kibuktatták a belső képviseletből, utóda a diákkal szemben jó szándékot tanúsító Posch lett. Ráadásul a rokonsághoz tartozó Faut Márk, a Wittenberget megjárt humanista, krónikaíró lett a városbíró, a belső tanácsosnak megválasztott Fatiga Boldizsár pedig elvállalta a védelmet.

Lassan az lett volna a várható, hogy a halálos veszéllyel induló pasquillus-ügy békésen lezárult. Az újabb bajt maga a fogságban levő Wiener okozta, aki írt egy másik költeményt, arra hivatkozva, hogy ártatlanul szenved.

Az *Egy szép dalból* (Ein schön gesang), melyet Szent Dorottya dallamára írt, elegendő egy versszakot idéznünk.

Uram Isten, ki az egekben trónolsz,
ajándékozz meg kegyelmeddel,
segíts nekem, tanácsot adj,
hogy ártatlanságomban elszenvedjem
azt, amit most el kell túrnóm,

ifjú napjaiban
a méltatlan büntetést.

Wiener János ügyvédje azonban elmagyarázta, hogy védencének nem állt szándékában a bíróság megbántása, mert a verset nem a per idején, hanem fogságba vetése 6. napján írta. Így 1596. május 27-re tűzték ki a tárgyalást, ahol a következő ítélet született:

Wiener János nem méltó a kegyelemre, mert nem adta jelét a bűnbánatnak. Ezért a pellengérnél ugyan nem kell bocsánatot kérnie, tegye ezt a piacon. Háromszor üssön a szájára, vonja vissza rágalmait. Adjon reverzálist, és a város és jobbágységei területéről két évre kitiltják. Az ítélettel a sértettek végül is elégedettek voltak, az ügyvéd pedig szomorúan vette tudomásul. Még ebben az enyhe formában sem békélt meg az elítélt, a sértettek pedig a bíróság iránti tiszteletből beleegyeztek, hogy a visszavonást a bírósági szolga tegye közhírré. Wiener anélkül vonult el Sopronból száműzetésbe, hogy a reverzálist kiállította volna. Kétségtelen, a halálbüntetés veszélyétől a számos intercessió, a közbenjárások sora mentette ki.

A Daniel Speernek is tulajdonított *Magyar Simplicissimus*ban olvasható, hogy a rágalmazónak „három vásári napon a városháza előtt kellett egy széken állnia, mellette állott a hóhér egy cserépedénnyel, amely – tisztességgel legyen mondva – elkevert kutyaganajt tartalmazott. Mikor legnépesebb a vásár, a poroszló összecsiszította a népet, és ekkor az ember kénytelen volt hangos szóval nyilvánosan kijelenteni, hogy nem volt igaza, a magisztrátust megköveti, a kegyelmes, elismerésre méltó ítéletért köszönetet mond. Tartozott még elmondani, hogy mint a kutya, úgy csaholt rájuk, és a kiokádott rondaságot eb módjára azonnal mindenki láttára meg is eszi. A hóhér „a lány kenettel a szája körül nyelvét bemázolta, s bedörzsölte. Ráadásul úgy csapta képen, hogy lebukott a székről. Ez három ízben megtörtént, visszavezették a börtönbe. Később azonban más rendes polgárokkal egyenlő becsületben tartották.” Egy lőcsei pasquillus kapcsán Demkó Kálmán tudósít arról,³ hogy a gúnyiratok terjesztői elvesztették becsületüket. Az ilyen, becsületét veszített embert Lőcse magistrátusa száműzte. Ha azonban a gúnyirat terjesztője kutatja, hogy ki a famosus libellus szerzője, és megnevezi azt, visszahelyezik becsületébe. Így a mi Wiener Jánosunk még igazán nem szenvedett el nagyobb büntetést.

³ A felső-magyarországi perszokásokról, a lőcsei stb. pasquillusok büntetéseiről DEMKÓ Kálmán ír: *A felső-magyarországi városok életéről*, Bp., 1890.

BENE SÁNDOR

Politika, paráznaság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban Bethlen Miklós Velencében

1. *A terminusok*

Politikáról és paráznaságról, illetve a kettő összefüggéséről a közfelfogásban több párhuzamos meggyőződés létezik. Az egyik – az elterjedtebb – szerint a politika a hazugság művészi fokra emelt gesztusrendje. A politikus színlel és leplez, hatalmának megtartása vagy növelése céljából önértékét a közös-ség/állam érdekében igyekszik feltüntetni, az erkölcsi törvényeket és a vallási dogmákat hatalmi eszközzé (*instrumentum regni*) alacsonyítja. Technikája a vélemények befolyásolására épül, imázsát részben öltözködéssel, mozgással, részben hamis retorikával formálja meg, eredményeit a tudatlan nép hibáinak dicséretével, hízélgéssel és anyagi előnyök ígéretésével éri el. Ebben rokonítható az üzletszerűen kéjelgő örömlánnyal, aki szintén pénzért vagy egyéb előnyökért árulja színlelt szerelmét. Nem véletlen, hogy a politikai tevékenység a leghatékonyabban az üzlet és a szexualitás nyelvére írható le. Nem pusztán arról van szó, hogy a politika hasonlít a paráználkodásra, vagy hogy a politikai nyelvben sok a szerelem és a szexualitás köréből származó metafora. A politikáról való beszéd a szó szoros értelmében *porno-gráfia*: a paráználkodás egy sajátos formájának deskripciója. A paráználkodás persze két irányban is érthető, s ebből időnként némi fogalomzavar támad. (A politikus viselkedik kurtizánként és a *corpus politicum* tölti be a hím szerepét, vagy pedig fordítva, a közvélemény mutatkozik megvásárolhatónak, s illegeti magát a maszkulin államférfi előtt?). Az ellentmondás azonban feloldhatónak tűnik az adott politikai rendszer függvényében: a diktatúrára az utóbbi, a demokráciára az előbbi jellemző, közöttük pedig az üzekedés különböző típusainak széles skálája helyezkedik el.

A másik vélekedés az előbbivel homlokegyenest ellenkezik. Eszerint a politika az állam kormányzásának művészete; a politikus a közösség megbízásából, a köz javát szem előtt tartva cselekszik; pozícióját érdemei alapján, erénye jutalmaként nyeri el. A kormányzás az igazságosság és méltányosság jegyében zajlik, célja az egymással szemben álló érdekek összhangba hozása, a politikus jutalma pedig a közvélemény megbecsülése, és az utókor ítéletében elért dicsőség. Az így felfogott politika a szeretet és a hűség terminusaiban nyilvánul

meg: a Haza mindnyájunk édesanyja vagy szerelme, a hozzá fűződő érzelmi viszonyulás – a „hazaszeretet” vagy a „honszerelem” – a családi kötődés két alapfajtájának feleltethető meg. A paráznaság motívuma csakis e kötelékek eloldóival, elszakítóival kapcsolatban merül fel: az ilyenek lesznek a hazátlan (következésképpen házatlan) bitangok, szerelmük (házájuk) idegen csábítástól elbódított árulói.

Mindkét nézetegyüttes komoly – és jó ideig közös szálon futó – hagyományra tekinthet vissza. A politikai viszonyok leírására használatosak más, például a hadművészet, az orvostudomány, a vallás vagy a színház nyelvéből vett metaforák, metaforabokrok is.¹ De a szeretet/szerelem/szexualitás metaforái – amellet, hogy önálló egységgé szerveződnek a ‘család’ és ‘üzletszerű szerelem’ mezőin – minden más, említett területen megjelennek. (Például a katonai szövetség, az orvos és a beteg kapcsolata, a hívők egymás közti és Isten felé irányuló vonzalma, vagy a színlelésre, szimulációra épülő illúziókeltés deskripciójára használt nyelvezet átcsövik a szerelmi és szexuális metaforák, s azokon keresztül is bekerülnek a politika nyelvébe.) Arisztotelész, az első szisztematikus politikaelméleti fejtegetés szerzője a politikát mind konkrét, mind analógiás alapon összefüggésbe hozta a család irányításának kérdésével. (A polisz családokból épül fel – a családon belül a családfő a szolgák és a gyermekek irányításában „monarchikus”, a feleséggel való viszonyában „politikus” modellt követ.)² Cicero *De republica* című munkájában, a *iustitia* és az *aequitas* alapján képzelte el az állampolgári együttműködés (*concordia omnium*) ideálját megvalósító respublicát. Ebben az eszményi államban a többiekért, a közösségért felelősséggel tartozó politikus legfőbb kötelessége (*officium*) a másik ember szeretete és segítése, amely nem csupán morális kényszer, hanem a természet törvénye által diktált racionális szabály is: az önmagát fenntartani kívánó politikai közösségnek elsőrendű érdeke az önzetlen szeretet érvényesítése.³ A középkori gondolkodók szintén a szeretetet tekintették a politikai rend garanciájának, amennyiben az nemcsak a polgárok, valamint a polgárok és az uralkodó között érvényesül, hanem a *civitas* és Isten közötti

¹ A politikai metaforákról l. Francesca RIGOTTI, *Il potere e le sue metafore*, Milano, 1992. A máig legteljesebbnek mondható összefoglalás többször érinti (különösen: 90–104.) a szerelmi motívumot, részletesen azonban nem foglalkozik vele, főként nem a 18. századot megelőző korokra nézve. A középkori anyag feldolgozását kezdte meg: Gianluca BRIGUGLIA, *Est respublica quoddam corpus: la metafora politica nel medioevo*, Rivista di storia della filosofia, 1999, 549–572.

² Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, I. (1252a–1260b), különösen 1259a („a feleséget és a gyermekeket kormányozni, ez mindkét esetben szabadok kormányzását jelenti, de ezek különböznek egymástól a kormányzás módjában; a feleség kormányzása politikai, a gyermekeké királyi”) – SZABÓ Miklós fordítása).

³ Vö. CICERO, *De republica*, különösen: II, 42–44, III, 6. Értelmezéséhez l. bő szakirodalommal: HAMZA Gábor bevezető tanulmányát (M. T. CICERO, *Az állam*, Bp., 1995).

viszonyt is jellemzi. Ez a gondolat a firenzei neoplatonisták munkáiban bontakozik ki a maga teljességében – jóllehet, addigra némileg át is formálódik. Közismertek Marsilio Ficino krisztianizált platonikus szeretet/szerelem-ideológiájának politikai vonatkozásai; a humanista presztízst csak emelte a humanista elit szerepe a vágyott társadalmi harmónia megteremtésében.⁴ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy itt már nem az ‘*epi to polū*’, a közvéleményben adott igazságok, erkölcsi értékek adják a koncepció támaszát; Arisztotelész analógiás rendszerét (az ember társas lény, *ζῷον πολιτικόν*, következésképpen a családi viszonylatok megfeleltethetők a tágabb közösséghez való viszonyoknak) egy szimbólumokból építkező, voluntarista platonikus rendszer váltja föl (a haza, az állam, az uralkodó stb. iránti, tehát a politikai stabilitást biztosító *amor* az univerzum rendjét szervező szerelem–szerelmek hierarchiájában foglal el egy eleve adott helyet).

A másik, ugyancsak a korájuk idejére beérő változás a ‘politika’ szó jelentésének módosulása hozta magával.⁵ Rotterdami Erasmus az V. Károlynak dedikált nagyhatású királytükkrében, az *Institutio principis Christiani*-ban, az antik hagyományban adott, cicerói *respublica* politikai és etikai terminusait már a monarchikus államforma leírására alkalmazza.⁶ Ez a változás fokozatosan érlelődött. Az ókori klasszikusok szótárában a *politeia* a monarchia és az arisztokrácia mellett a harmadik államformát, a demokratikus, köztársasági berendezkedést jelentette. A középkori Arisztotelész-kommentárok Moerbeke Vilmostól Szent Tamáson át Luccai Ptolemaioszig szigorúan ragaszkodtak a különbségtételhez *regimen regale* és *regimen politicum* között: előbbi alapja az uralkodó hatalma (*potestas*), utóbbié az állam törvényei és a polgárok közmegegyezése által biztosított legitimitás. A 15. század második felében megfigyelhető az a folyamat, amelynek során a *politeia* és a belőle származtatott fogalmak (politikus, politika) jelentést változtatnak, és immár mindhárom alkotmányos szerkezetet jelöl. Az úttörő a két alapművét (*De laudibus legum Angliae*; *The Governance of England*) az 1460-as évek végén megíró Sir John Fortescue volt, aki már nem a „politikai” és az „uralkodói” hatalomgyakorlás között tett különbséget, hanem a monarchia két fajtáját definiálta *regimen regale*, illetve *regimen regale et politicum* kategóriák alatt. Előbbi abban az esetben jött létre, ha kiemelkedő férfiak hatalmuk alá vetették a népet, utóbbi akkor,

⁴ A ficinói szerelemfilozófia aktuálpolitikai összefüggéseiről a Medici-érában: Brian B. COPENHAVER–Charles B. SCHMITT, *Renaissance Philosophy*, Oxford, 1992, 143, skk.

⁵ Nem foglalkozunk itt az ugyancsak az arisztotelészi *politeia*-ból származtatott *politia* (‘adminisztratív igazgatás’, *police*, *Policy*, *polízia*, összefüggésben a *Polizeistaat*, *Vervaltungstaat* értelemmel) jelentésfejlődésével; erről l. Elena Fasano GUARINI, *Gli Iordini di polizija’ nell’ Italia del ’500: il caso toscano* = *Policey im Europa der Frühen Neuzeit*, hrsg. Michael STOLLEIS, Frankfurt am Main, 1996, 55–95.

⁶ Magyar kiadás: Rotterdami ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése*, ford. CSONKA Ferenc, s. a. r. BARLAY Ö. Szabolcs, Bp., 1987.

ha a nép, mint *corpus politicum*, királyt választott magának – szerinte Anglia természetesen ebbe a körbe tartozik. A 16. század elején alkotó francia Claude Seyssel már a Fortescue által abszolutistaként elítélt francia monarchiát is vegyes alkotmányú „Police”-nek festi le, Erasmus pedig a Habsburg-világbirodalom leendő uralkodóját képzei el egy keresztény politeia Istentől jóváhagyott vezetőjének. A következő lépést Machiavelli teszi meg, aki elhíresült terminusával (*il vivere politico*) ugyan az antik polgári szuverenitás és szabadság ideálját jelölte, ám ennek az ideális állapotnak az elérését „mind köztársaság, mind királyság útján” lehetségesnek tartotta, azaz nem csupán egy adott monarchia apológiáját zengte, mint elődei, hanem teoretikus alapot teremtett a *regnum* és a *respublica* azonosítása, szinonimaként való felcserélhetősége számára.⁷

Mindezzel azonban még nem lépett volna ki a politika magasztos erkölcsi terminusokban mozgó hagyományos értelmezésének keretei közül. Szűkebb témánknaál maradv: az, hogy valaki a szeretet/szerelem (*amor*) terminusát királyságra, köztársaságra vagy mindkettőre vonatkoztatja, még nem módosítja a politikai értelemben vett *amor* jelentéstartalmát. Az állam stabilitásának záloga, akár monarchiáról, akár köztársaságról van szó, mindenképpen a keresztény vagy antik értelemben erkölcsös szeretet (*amor subditorum erga principem* – *amor civium erga patriam*). Machiavelli döntő újítása a politikai nyelvhasználat területén abból a nyugtalanító kérdésből indul ki, amelyet saját, a diplomáciai, politikai életben szerzett tapasztalatai alapján kellett föltennie: hogyan lehet a klasszikus polgári szabadságot (*il vivere civile*, *il vivere politico*)⁸ megvalósítani egy korrump, romlott erkölcsű államban?⁹ A válasz a *Fejedelem* lapjairól közismert: átmenetileg szükség van egy olyan politikusra, akinek virtusa túllép a keresztény (vagy antik) erkölcsi kötelmeken, és ha kell, hitszegéssel, színleléssel vagy éppen kegyetlen mérsárlással biztosítja az állam fennmaradását, az egyetlen célt, amely a romlott emberiséget ismét a „politikai” életre kényszerítheti. A gátlástalan fejedelem, a modern politikus hatalmi technikáját Machia-

⁷ A fentiekrl összefoglalóan, irodalommal: Nicolai RUBINSTEIN, *The history of the word politicus in early-modern Europe = The languages of political theory in early-modern Europe*, ed. Anthony PAGDEN, Cambridge, 1987, 41–56.

⁸ A „politika” szféráját és a „civil társadalom” világát egy felületes, de elterjedt újságírózsargon ma sokszor szembeállítja egymással – holott legalábbis Leonardo BRUNI Arisztotelész-fordítása (*Aristotelis politicorum libri octo*, 1438) óta ezek a kifejezések szinonimaként szerepelnek az államelméleti irodalomban: *politicus intellectus* és *civilis intelligentia*, *homo politicus* és *homo civilis*, *politia* és *respublica* egyenértékűek, egymást helyettesítik. Vö. Fasano GUARINI, *i. m.* (5. j.), 59.

⁹ Lényegében ezt a kérdést tárgyalja a *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* egész első könyve (vö. különösen a XVII–XVIII. fejezeteket); már itt szembetűnő a „törvénszegő”, azaz a hagyományos Politika morális kötelmeitől elrugaszzkodó javaslatok megjelenése, amelyek majd a *Fejedelem* lapjain nyernek koherens kidolgozást.

velli Virtus és Fortuna küzdelmének képében írja le. Az újabb angolszász kutatás hívta fel rá a figyelmet, mennyire szexualizált politikai nyelven teszi ezt,¹⁰ de távolabbra mutató következtetéseket nem vont le belőle. Pedig szembeszökő az újítás: eltérően a keresztény uralkodói erények korábbi, nőalakokban történő allegorizálásától, Machiavelli *Virtùja* maszkulin princípium; Fortunát éppen férfias tulajdonságainak segítségével igázza le, olyannyira, hogy a hagyományosan kiszámíthatatlan női princípium az erő, elszántság és kockázatvállalás láttán önként is meghódol rabtartójának. Machiavelli a politika teoretikus kifejtésében is rokon fogalomkörben mozog: az alattvalói engedelmesség biztosítékát az uralkodó részéről kiszámítottan adagolt szeretet és félelem egyvelege biztosítja, a hatalom megszerzése és megtartása tehát végső soron egy, a csábítástól és a fenyegetéstől a beteljesülésig tartó, ciklikusan ismétlődő szexuális cselekvéssorozat. Machiavelli követői – első sorban Giovanni Botero, a korszakos jelentőségű *Della ragione di stato* (1589) szerzője – továbbfejlesztették az elméletet: műveikben a politika nem az átmeneti normaszegés segítségével elendő/visszaállítandó ideális állapot, hanem a folyamatos uralkodói normaszegést lehetővé tevő technika, a hatalom pillérét jelentő reputáció fenntartásának eszköze lett.¹¹ Mindez azonban érintetlenül hagyta a nyelvi alapot: a reputációt Botero is az alattvalók irányából a hatalom birtokosa felé áramló szeretetre és félelemre alapozta, a politikai diskurzus nála is erőteljesen *szexualizált*.¹²

Machiavelli nagy kortársa, Francesco Guicciardini gondolatmenete szintén a reputáció körül forog, azonban új elemet visz a politika nyelvezetébe. Politikai maximái között írja:

Ne mulasszátok el megtenni (hogy szívességet tegyetek és barátokat szerezzetek) azokat a dolgokat, amelyekből reputációtok származik. Mert aki megtartja vagy növeli a reputációját, azt utoléri a barátok és a jóakarát. Am aki elmulasztja a szükséges lépéseket, azt kevesebbre becsülik, és aki szűkölködik a reputációban, az nem talál majd sem hálára, sem barátokra. (...) Ebben a világban azok kormányozzák jól az ügyeiket, akik mindig saját érdeküket tartják szem előtt, s minden cselekedetüket e célnak rendelik alá; ám tévednek, akik nem mérik jól fel saját érdeküket, s úgy hiszik, az

¹⁰ Quentin SKINNER, *Machiavelli*, Bp., 1996.

¹¹ A Toszkán Nagyhercegségben már a 16. század folyamán megfigyelhető, hogy „a vivere politico és a vivere civile paradigmája (...) bizonyos mértékben átvándorolt a republikánus nyelvhasználatból a fejedelmi nyelvhasználatba” Fasano GUARINI, *i. m.* (5. j.), 62. Boteróról a kérdéssel kapcsolatban: BENE Sándor, *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999, 172–175.

¹² Botero reputáció-fogalmáról: Victoria KAHN, *Machiavellian Rhetoric from the Counter-Reformation to Milton*, Princeton, 1994, 75–84.

mindig inkább valamely anyagi előnyben áll mint a becsületben, nevünk jó hírének és a reputációnak megőrzésében.¹³

Egyik korábbi memorandumában még világosabban fogalmaz:

Manapság aszerint mérik a barátságot, hogy mennyi haszonnal jár; ahol pedig nincs haszon, ott nincs bizalom sem semmiben. Ezért szükséges, hogy akiket a hatalom kiszemel és kiválaszt, barátai legyenek, s úgy kösse őket magához, hogy azok nagy hasznot lássanak a dologban (s ellenkezőleg, súlyos veszteséget, ha változik a hatalom); ez arra viszi őket, hogy törekedjenek megőrizni a hatalmat, nemcsak a szeretettől, hanem inkább a várható haszontól, sőt, a szükségstől indítva.¹⁴

Guicciardini a reputációt, a társadalmi/politikai sikert az *üzlet* terminusai-ban fogalmazza meg, a politika az ő nyelvhasználatában *kommerzialiszálódik*, s ez a minta a mai napig érezteti hatását (gondoljunk a 'politikai haszon', 'politikai hitel', 'politikai tőkét kovácsolni' kifejezésekre).

A harmadik nagy újító szintén kortárs: Baldassar Castiglione, az udvari viselkedés kodifikátora. A páratlan karriert befutó *Il libro del cortegiano* szerzője, Machiavellitől és Guicciardinittól eltérően, nem a hatalom birtokosára, hanem az alattvalóra, az udvari emberre összpontosítja figyelmét. A tökéletes *cortegiano* a barátságban, a szerelemben, a politikai karrierépítésben, egyszóval az élet minden területén folyamatos színlelésre (*simulazione*) és leplezésre (*dissimulazione*) kényszerül, ha hatékonyan kívánja befolyásolni a sorsát alakító véleményeket (*opinioni*). Célja a báj, a fesztelen könnyedség (*grazia, disinvoltura*) elérése, amelynek segítségével leplezni tudja a mesterségbeli fogások által megkívánt erőfeszítést. Castiglione törekvése végső soron a társadalmi érintkezés formáinak civilizálására irányul, művének platonizáló végkicsengése szerint a kommunikáció minden formáját művészi fokra kell fejleszteni, s az *arte* segítségével hozni közelebb az „Udvar” örök ideájához. A másik oldalról közelítve: az ideális „Udvar” mintaként, paradigmaként szolgál a földi társadalom tökéletesítése számára. A társadalmi érintkezési formák körébe természetesen a politikai viszonyok is beletartoznak, ezért érdekes volna alaposabban tanulmányozni a *Cortegiano* nyelvhasználatának politikai implikációit.¹⁵ Általánosságban annyit állapíthatunk meg, hogy a politikai kommunikáció nyelve – hasonlóan a többi területek nyelvhasználatához – erőteljesen *teatralizálódik*,

¹³ Francesco GUICCIARDINI, *Ricordi*, a cura di Mario FUBINI–Ettore BARELLI, Milano, 1991, 182, 244 (serie B, 174; serie C, 218).

¹⁴ Francesco GUICCIARDINI, *Delle condizioni, in cui trovavansi le contrarie parti che dividevano la città* (1512); idézi Maurizio VIROLI, *Dalla politica alla ragion di stato*, Roma, 1994, 113.

¹⁵ A fentiekről vö. BENE Sándor, *i. m.* (11. j.), 113–120; Giulio FERRONI, *'Sprezzatura' e simulazione = La Corte e il 'Cortegiano'*, I, *La scena del testo*, a cura di Carlo OSSOLA, Roma, 1980, 119–147.

funkciója a színpadi illúziókeltés, a vágyott (és ideálisnak elképzelt) látszat elhitetése. Következésképpen az alattvaló (udvaronc) és a hatalom birtokosa közötti „politikai” diskurzus nemcsak haszonelvű (mindkét fél részére előnyökkel kecsegtető) és nemcsak szexualizált (a szeretet/szerelem terminusai-ban mozog), hanem illúziókeltésre is törekszik, színlelt erotikájával a nyers erő és a kiművelt humanista formák harmóniáját, a civilizált hatalom ideáját kívánja megvalósítani. Kimerítő elemzés helyett álljon most itt egy hosszabb idézet az udvaroncra adott tanácsok közül:

Azt szeretném (...) hogy az udvari ember minden gondolatával s lelke teljes erejével forduljon afelé, akit szolgál – uralkodóját szeresse, sőt imádjá mindenekfelett, s kívánságait, beszédét és viselkedését úgy formálja, hogy annak tetszését elnyerje. (...) Az udvari ember úgy helyezkedjen, még akár hajlandósága ellenére is, hogy urának mindig a szeme előtt legyen, hadd gondolja az úr, hogy valamely neki kedves dologról készül szólni; erre pedig úgy lesz képes, ha rendelkezik majd a jó ítélőképességgel annak felismerésére, mi tetszik az uralkodónak, a találékonysággal és okossággal, amelyek az alkalmazkodást segítik elő, valamint az eltökélt szándék, hogy az is tetszzék neki, ami természetétől fogva pedig nem tetszene. (...) Szeresse a kegyet, de ne becsülje annyira, hogy olybá tűnjék, nem lehet meg nélküle (...) ne fogadja el könnyen a neki ajánlott kegyeket és kitüntetések, szerényen utasítsa vissza őket, miközben értésre adja, hogy megtisztelve érzi magát – ám ezt úgy tegye, hogy alkalmat adjon annak, aki kínálgatja őket, hogy a kínálgatást sokkal nagyobb hévvel végezze, mert minél nagyobb ellenállást tanúsítunk az elfogadásban, annál inkább megtisztelve érzi magát a kegyeit felajánló fejedelem is.¹⁶

Az udvari ember kifinomult színlelésének célja magasztos: a fejedelem bizalmába kell férköznie, hogy bölcs tanácsaival megóvhassa őt a leselkedő veszélyektől, elsősorban saját rossz hajlamaitól, valamint a hízlelésből élő rossz tanácsadóktól, akik éppen e hajlamok kibontakoztatására biztatják. A magasztos célok eléréséhez vezető módszer azonban nem más, mint a politikai diskurzus prostituálása. Az udvari ember politikai viselkedésének szabályai gyakorlatilag azonosak az előkelő kurtizán magatartáskódexének normáival.

A szublimis erkölcsi normák jegyében fogant politika a 16. század első harmadának végére *szexualizálódott, kommercializálódott és teatralizálódott*. Egy szóval: elkurvult. A politika világa a paráznaság, a prostitúció világa lett, az igazságosság és a közérdek szem előtt tartásával kormányzó politikai színlelő, saját zsebre dolgozó csalóvá, a csábítás fortélyait többé-kevésbé (általában kevésbé) kifinomultan kezelő kurtizánna alacsonyodott; a politika elmélete

¹⁶ Baldassar CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*, a cura di Giulio CARNAZZI, Milano, 1994, 132, 134 (libro II, c. XVIII–XIX).

porno-gráfiává, a megtévesztés, a csábítás, a reputációszerzés szabályainak deskripciójává alakult. A 17. század közepére már teljesen bevett analógiának számít a prostitúció és a politika egymás mellé állítása. Ferrante Pallavicino szatirikus művében, a *Kurnák társalgásában* olvasható a következő maxima, az „extra” szolgáltatásokat megtagadó lányokról:

Igen együgyűek azok az örömlányok, akik az effajta kéréseket vonakodnak teljesíteni, s meg kell mondanunk, hogy rosszul ismerik mesterségüket, amely a pénzkereset okán egyaránt kiteszi őket a bűnös és tiszta kívánságoknak, amint az államérdek is kiteszi a hatalomgyakorlásnak a politikusokat.¹⁷

A bevezetésben elsőként körülírt, a politikát, annak minden formáját paráznaságnak definiáló nézet eredete ide köthető. Magyarországon e tendencia viszonylag későn bukkan fel. Ismeretes, hogy az udvari traktátusiromdalom és a részben belőle kinövő államrezon-irodalom csak késve talált hazai követőkre, s Castiglione, Guicciardini, Machiavelli gondolatai először nem is közvetlenül, hanem a neosztoikus áramlattal, negatív formában érkeznek el hozzánk, mint az udvarellenes bírálatok leggyakoribb célpontjai.¹⁸ Még Zrínyi is csak francia tacitista közvetítéssel veszi át bizonyos elemeiket, s a 17. század második felétől érezhető bizonyos hatásuk, először Csáky István politikaelméleti „okoskodásaiban”, majd – ismét negatív formában – a prédikációs irodalomban,¹⁹ illetve az ugyancsak udvart bíráló Balthasar Gracián-szövegek fordításaiban.²⁰ A „végállomás” véleményünk szerint Esterházy Péter *Kis Magyar Pornográfiája* (1984).

Vegyük szemügyre a másik, a politika igazságosságát, közjóra irányultságát, erkölcsi nevelő hatását legalább a norma szintjén hangoztató véleményegyütttest. Ebben nem csupán az Arisztotelésztől és Cicerótól hagyományozódó antik politikaideál él tovább.²¹ Nem is pusztán a korábban említett

¹⁷ Ferrante PALLAVICINO, *La rettorica delle puttane*, Villafranca, 1673, 6.

¹⁸ Vö. KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 17–51; JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben* = J. J., *Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1999, 23–37.

¹⁹ LUKÁCSY Sándor, *Az állam lelke. Machiavelli és egyházi irodalmunk*, ItK, 1998, 301–336.

²⁰ A Gracián-fordításokról és jelentőségükről: SZAUDER József, *Faludi Ferenc udvari embere*, Pécs, 1940; SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, szerk. SZÖRÉNYI László, Bp., 1978, 413–416. Az „államrezonos” politikai irodalom magyarországi recepciójáról: BENE, *i. m.* (11. j.), 326–391.

²¹ Főként erről az oldalról vizsgálják VIROLI, *i. m.* (14. j.), 49–81; Richard TUCK, *Philosophy and Government 1572–1651*, Cambridge, 1993, 1–30; Skinner distinkciója a fejedelmi hatalomgyakorlás és az aktív részvételt feltételező republikánizmus között ebből

kései skolasztikusok természetjogi nézetei, amelyek a népszuverenitás teóriájával, az uralkodó és alattvalók szerződésével legitimálták a monarchikus kormányzatot.²² Legalább ilyen erősen érezteti hatását a protestáns politikaelmélet, amely a politikai és vallási szabadságjogok kérdésének összekapcsolásával új argumentációtípusokat vont be a politikai diskurzusbba. A kérdéssel (például az ellenállási jog vagy a puritánus mozgalmak kapcsán) már bőven foglalkozott a szakirodalom,²³ de ismételten érdemes kiemelni Martin Butzer jelentőségét: a strassburgi prédikátor volt az első, aki teoretikus igénnyel tárgyalta az alsóbb magisztrátusok (*magistratus inferiores*) szerepét az Istentől adott társadalmi rend és lelkiismereti szabadság védelmében a túlkapásokra hajlamos és központosításra törekvő fejedelmi hatalommal szemben.²⁴ Butzer szemében az Ótestamentumban ábrázolt zsidó állam szerveződése szolgáltatta

a meggyőző bizonyítékot arra, hogy Isten nem hagyja jóvá a korlátlan uralkodói hatalmat: Saul királlyá emelése erős feltételekhez (többek közt a Sámuel révén biztosított állandó spirituális kontrollhoz) kötött. Az ember képtelen a tökéletes kormányzást megvalósítani, a felsőbb magisztrátusok feladata arra korlátozódik, hogy Isten útmutatása szerint igyekezzenek eljárni, az alsóbbaké arra, hogy figyelmeztessék őket, ha ezektől eltérnek. Ebben a modellben a köztársasági államforma mindig elsőbbséggel bír a monarchikus fölött, a választó királyság pedig az örökletes fölött. Kálvin a Butzer vetette alapról kiindulva formálta át és applikálta az eredetileg a városi önkormányzatok és

a szempontból nem releváns, hiszen elméletileg mindkét szisztéma a hatalom törvények általi korlátozására és a közjó, az igazságosság alapján történő kormányzásra épül. Quentin SKINNER, *Sir Thomas More's Utopia and the language of Renaissance humanism = The languages of political theory... i. m.* (7. j.), 123–157.

²² RUBINSTEIN, *i. m.* (7. j.); l. még Quentin SKINNER, *Az ellenreformáció tomista filozófusai = A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, 1997, 75–84 (a szerző *The Foundations of Modern Political Thought* c. monográfiájának *The limits of constitutionalism* c. fejezete).

²³ Robert N. KINGDON, *The First Expression of Theodore Beza's Political Ideas*, Archiv für Reformationsgeschichte, 46(1955), 88–100; Cynthia G. SCHOENBERGER, *Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority*, Journal of the History of Ideas, 40 (1979), 3–20; Esther HILDEBRANDT, *The Magdeburg Bekenntnis as a Possible Link Between German and English Resistance Theories in the Sixteenth Century*, Archiv für Reformationsgeschichte, 71(1980), 227–253; l. még az új monografikus feldolgozást: Ralph KEEN, *Divine and Human Authority in Reformation Thought. German Theologians on Political Order 1520–1555*, Nieuwkoop, 1997. A puritán mozgalomról: Michael WALKER, *The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics*, London, 1965; Blair WORDEN, *Classical republicanism and the Puritan revolution = History and imagination. Essays in honour of H. R. Trevor-Roper*, ed. Hugh LLOYD-JONES–Valerie PEARL–Blair WORDEN, London, 1981, 182–200.

²⁴ L. két exegetikai munkáját: *In Evangelium Matthaei enarrationes*, Strasburg, 1530; *In librum Iudicum enarrationes*, Geneva, 1554.

territoriális fejedelmi hatalom viszonyára méretezett elméletet a nagy nyugati monarchiák politikai viszonyaihoz.²⁵ Az *Institutió*ban Butzer „alsóbb magisztrátusainak” helyét a központi kormányzat döntéseit kontrolláló *rendek*, illetve a felsőbb sugallatnak engedelmeskedő *ephorusok* veszik át.²⁶ Mivel a vallás középpontjában Isten szuverenitásának védelme és fenntartása áll (amelybe beletartozik a földi szuverenitás is), a korlátlan uralkodói hatalom Isten szándéka ellen valónak minősül. Az örökletes hatalommal szemben részben a fejedelem isteni kiválasztásának elve, az abszolút hatalommal szemben a törvényekkel korlátozott hatalom ideája élvez elsőbbséget. Ebből természetesen újabb feszültség keletkezik, amelyet a 17. századi értekezők mind katolikus, mind lutheránus oldalról tollhegyre is tűztek (a demagóg ephorusok és az általuk befolyásolt tömegek újabb, a korábbinál sokkal szörnyűbb zsarnokságot valósíthatnak meg).²⁷

A kálvini politikaelmélet további fejlődésének taglalása helyett szűkebb témánk kapcsán itt annak csak két meghatározó vonására hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt a „kettős szerződés” koncepciójára (az uralkodót Istennek és a népnek tett fogadalma egyaránt köti, s a szövetséget állandó pneumatikus kapcsolat fűzi szorosabbra – az uralkodó a nép üdvéért imádkozik, a nép az uralkodóért), amelynek következtében a politikai viszonyokat rendező ‘szereket’ ebben a politikai nyelvben is kiemelt jelentőségű szerephez jut. Másrészt a kálvini ihletettségű „politika” rendkívül erős biblikus kötődésére: az Ószövetség történeti és prófétikus könyvei, az azokban olvasható exemplumok, argumentációtípusok, mind a teoretikus, mind az aktuális kérdések kapcsán folytatott politikai diskurzus integráns részeivé váltak, az ótestamentumi próféciaák vallási toposzai politikai olvasattal is rendelkeznek.

Különösen érvényes ez a parázñaság toposzára, az ezzel kapcsolatos tilalmakra. A protestáns felfogás értelmében a politika, amennyiben célja Isten útmutatásának földi viszonyokra való alkalmazása, megőrzi eszményi, eszményien erkölcsös jellegét. Az a politika azonban, amely eltéríti a népet a nyilvánlatkoztatásban foglalt parancsoktól, egyszersmind paráznának is minősül, pontosabban annak minősülhet. Az ószövetségi próféták gyakran ostromozzák Izráelt nemcsak a konkrét, hanem az átvitt értelemben elkövetett parázñaság, azaz a bálványimádás miatt is. (A ‘porneia’, amely a klasszikus görögben

²⁵ A tétel bizonyításáról: Hans BARON, *Calvinist republicanism and its historical roots*, Church History, 8 (1939), 30–42.

²⁶ Az ephorusokról: Wilfried NIPPEL, *Ancient and modern republicanism: ‘mixed constitution’ and ‘ephors’* = *The invention of the modern republic*, ed. Biancamaria FONTANA, Cambridge, 1994, 6–26.

²⁷ Az ezzel kapcsolatos viták legteljesebb korabeli összefoglalását a lutheránus oldalról a kálvinisták és katolikusok ellenállási teóriáit *egyszerre* kritizáló strassburgi professzor, J. H. Boecler adja (Johannes Henricus BOECLERUS, *Institutiones politicae*, Argentorati, 1674, 93–116: lib. II, c. 1).

egyszerűen ‘paráznalkodás, fajtalankodás’ jelentésben áll, a Septuagintában és az Újszövetségben felveszi a ‘bálványimádás’ jelentést is.)

A legaprólékosabban kidolgozva Hóseás könyvében jelenik meg az analógia: Izráel az ara, Isten hitese társa, amely idegen népekkel szövetezik, Asszíriától és Egyiptomtól vár segítséget, s ezért a paráznalkodásért a megcsalt Úr keményen bünteti házasságtörő választottjait. A politikai értelmezés lehetősége benne van a metaforában, s ezzel a lehetőséggel élt is a 16–17. századi protestáns ihletésű politikai irodalom. A toposz történetének sajnos nincs átfogó feldolgozása a nemzetközi szakirodalomban, így messzebbre vezető következtetések levonásába nem bocsátkozhatunk. Inkább csak hipotézisként vetnénk föl egy két fázisban lezajló folyamat lehetőségét. Az első szakasz kezdete a Foucault által regisztrált 16. századi töréspont a „testiség hagyományos technológiájában”. A reformáció, illetve a tridenti zsinat nyomán „szilárd formát öltenek (...) a ‘paráznaság’ elemzésének és szavakba foglalásának eljárásai”.²⁸ A jelenség a katolikus oldalon is megfigyelhető (pl. a gyónási előírások finomabbá válásában, abban, hogy a figyelem az elkövetett bűnök mellett kiterjed a szándék és a vágy analizálására is), amelynek a protestáns oldalon megfeleltethető a prédikációszövegek kiterjeszkedése a nemiség addig homályban hagyott területeire, a „fajtalanság”, a „bujálkodás”, a „fertelmesség” alfajainak racionális rendszerezésére. Azonban míg a katolikus diskurzus hangsúlyozottan interperszonális, a gyónó és a gyóntató között suttogva folyik, addig a protestáns diskurzus egyfelől nyilvános (a prédikáció közönség előtt zajlik és a közösség ügyeit érinti), másfelől a nemiséggel kapcsolatos bűnök belső strukturálása mellett hangsúlyozott törekvése azok hierarchiába állítása, kapcsolatba hozásuk egyéb bűnökkel, főként a bálványimádással. Ezen a ponton indul be a második fázis, amikor az eredetileg egyéni, illetve a családi élet szabályozására irányuló, a paráznaság és házassági kötelék opposziójának pólusai között mozgó kritikai diskurzus átvivődik a család metaforájával leírt politikai közösség kritikájának területére. A transzponálás előfeltétele – és egyben legitimációs forrása – a protestáns érvelésben kiemelt szerepet játszó, fentebb idézett ószövetségi „paráznaság–bálványimádás–politikai hűtlenség” argumentációtípusa.

Magyar vonatkozásban sajnos még résztanulmányok is igen hiányosan állnak rendelkezésre e folyamatokról.²⁹ Pedig a reformáció hazai jelentkezé-

²⁸ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története. I, A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., 1996, 120. (Az eredeti első megjelenése: 1976.)

²⁹ A megállapítás természetesen csak az itt tárgyalt vonatkozásban értendő, hiszen egyéb (életmódtörténeti, jogtörténeti, folklór, művészettörténeti stb.) szempontból számtalan publikáció jelent és jelenik meg az erotika–prostituáció–házasság témaköréből. (Kiindulópontként vö. a *Fejezetek a szexualitás történetéből*, szerk. OLÁH Tamás, Bp., 1986; valamint a Rubicon, 1994, 6., *A prostituáció történetéből* c. tematikus szá-

sétől kezdve a prédikátorok elsődleges célpontja a parázñaság, mind testi, mind lelki („bálványimádó”) értelemben. Bornemisza Péter, Melius Juhász Péter, Decsi Gáspár prédikációit, Werbőczy István és Dévai Bíró Mátyás Dekalógus-értelmezéseit, Bogáti Fazakas Miklós Apokalipszis-kommentárját, illetve a témájuk okán idekapcsolható ószövetségi történetekről írott verses „bibliai históriákat” (pl. Dávid és Bethsabé, Thámár, Aspasia, Eszter stb. eseteiről) kellene alaposan átvizsgálniuk a motívum kutatóinak, különös figyelemmel a jogtörténeti és mentalitástörténeti szempontra (szexuális devianciák, vegyesházasságok, a törökkel „paráználkodó”, vagy erőszakkal „paráznásított” asszonyok megítélésének változásai), hogy a fajtalanság metaforikus, politikai értelmezésének kezdeteit megragadhassák. Ilyen vizsgálódások híján csak egy – bár véleményünk szerint reprezentatív – példát hozunk föl a „végeredményről”, a következő évszázad publicisztikus igényű irodalmából. A harmincéves háborúban Bethlen Gábort és szövetségeseit dicsőítő versciklus, a *Sebes agynak késő siske* több darabjában³⁰ visszatér az alapséma: Európa (illetőleg: Bohémia, Hungária, a Religio) megfertőztetett ágyú, erőszakkal paráznává tett nő, míg az erőszaktevő a „fene sas keselyű” nem más, mint a katolikus Habsburg Birodalom. Európa így panaszkodik:

Most már nap nyugotrol,
És Spanyol országbul,
Más fene vad formában,
Utánnam lest vetvén,
Hatalmas igáiában,
Minden országombol,
Szép szabadságombol,
Hoza az nagy rabságban.

(...) ágyas házamat
Fajtalanságával,
Fötmessen czunyéttya,
Gyász Európának,
Jai sok országinak,
Szivem csak ezt ohaitya.

mának tanulmányait.) A jelen kérdésfelvetés szempontjából ritka kivételként idézhető a kérdésnek külön fejezetet szentelő értekezés: ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten*

a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom

alapján, Bp., 1991, 54–59. L. még LUDÁNYI Mária, *A szerelem-kép alakulása a 16. század végi és a 17. század eleji magyar irodalomban*, ItK, 1979, 359–370. Legújabban ÁCS Pál foglalkozott a motívummal: „*Ne paráználkodjál*” *A parázñaság metaforája a reformáció irodalmában* (l. ebben a kötetben).

³⁰ A szöveg kiadva: Bethlen Gábor korának költészete, RMKT XVII. 8, 36–105.

Hungária keserű következtetése:

Sok férjhez menéssel,
S az sok temetessel,
Tárházam már el kopot.

A megszemélyesített Csehország előbb hosszú párhuzammal mutatja be gyalázata történetét, ingadozását Frigyes és Ferdinánd, a protestáns és a katolikus szövetség között; a magánbeszéd néhol már a profanitás határát súrolja:

Az két férhez menes,
Már mereggel édes,
Nekem holtig jajt hozza,
Ajto sarka közé,
Szorittám körmömet,
Az két mátkámra nézve,
Igazán raitam tölt,
Ket ellenkező tört
Nem tehecz egy hüvelyben.

Később, második felszólamlásában már az öngyilkosságot fontolgatja, Lucretia példájára:

Iob eczer megh halnom,
Hogj sem többször latnom,
Förtösztetni ágyamat.

A legárulkodóbb azonban Frigyes pfalzi választófejedelem hősi halált halt hadvezérének monológja („Johannes Michael Obertraut az Palatinatusban Fridéric hadnagyja”). A katonák buzdítása egyértelműen utal a toposz ószövetségi forrásvidékére:

Nosza io vitézek
Semmit né fellyetek,
Az idegen nemzettül,
Örizzük hazánkot,
Hitunk szabadczágát,
Ez rut förtelmes neptül,
Mert lám mind vallással,
Mínd fajtalansaggal,
El fajult az Istentül.

Isten s az természet,
Mindent tisztan nemzet,
Utállya az rútságot,
Az oktalan allat,

Ki szemermet nem lát,
 Ez oczmány bujaságot,
 Nem szenyvetheti el,
 Hát mi hogy türjük el,
 Ez undok gyalázatot.

Oh nemes iffiuságh,
 Szép nemes tarsaságh,
 Ha így akartad volna,
 Hogy az én peldammal,
 Eggyező tanacsal,
 Hiven harczoltal volna,
 Az rut bujaságért,
 És az nagy rabságért,
 Mostan hazánk nem sirna.

Mindez azt mutatja, hogy a versciklus feltételezett keletkezési idejében, 1630 körül, a „bálványimádás = katolikus szövetség = országaruló politika = paráználkodás” protestáns gondolati sémája bevett, a műveltebb olvasóközönség körében megszilárdult nézetrendszer lehetett, amelyre a félreértés veszélye nélkül építhette illúzióit a költő. A konstrukció természetesen feltételezte az „igaz vallás = protestáns szövetség = hazaszeretet = erkölcs” egyenlet fennállását is, legalább a vágyálmok normateremtő szintjén. A *Sebes agynak késő sisak* szerzője egyetlen olyan uralkodót talál az európai politika színpadán, aki ezt maradéktalanul megvalósítja: Bethlen Gábort.³¹ Lássuk most, hogyan él ezzel a sémával egy másik Bethlen, majd’ száz esztendővel később.

2. Bethlen Miklós Velencében

1664 szomorú karácsonya Bethlen Miklóst Grobnyikon, egy kis Adria-parti kastélyban érte. Hosszú út állt már ekkor mögötte, váltott lovakon sietett Csáktornytól, a Dráván, a Száván és a Kulpán átkelve, a Karsztón keresztül, ahol „az emberek a szekeret és az ekét nem tudják, micsoda, sok mérföldig nem föld, hanem csak mind kőszikla”. Útja Zrínyi-birtokokon át vezetett a tenger melléig; az ifjú gróf a néhány napja elhunyt Zrínyi Miklós öccsének, Péternek megbízásából vágott neki. Sürgős ügyben járhatott el. A fél évszázaddal később papírra vetett *Önéletírás* sodró soraiból is érezhető kapkodó igyekezete:

³¹ Vö. BENE, *i. m.* (11. j.), 367–368.

... Rettegi, Istvándi István és egy olaszul, deákul, magyarul tudó horvát új szolgámmal – a commissarius adatván mindenütt lovakat és ennünk, innunk – Brodra és onnét Grobnyikra menénk karácsony előtt néhány nappal. Az asszony igen nagy becsülettel látott, és az innep eltelvén, jobbágyi jó lovain elkülde Tergestumba, és onnét osztán a hajón, a tengeren mentem Velencébe talán szinte újesztendő napjára. Velencébe is recommendált az asszony ismerőinek.³²

Az „asszony” Zrínyi Ilona édesanyja, Frangepán Katalin volt. S hogy kihez „kommendálta” Bethlen Miklóst? Nos, aligha férje, Zrínyi Péter velencei gondolásához, aki rögtön a „legszebb kurváknak házaihoz” evezett volna a szabódó fiatalemberrel, vagy „Zrínyi Péternek rendszerént való szállásadó gazdasszonyához”, aki ugyancsak kínálta „szállás-, ágy-, asztal-, és kiváltképpen való, ha akarom, szűz hálótársakkal is.” Frangepán Katalin talán sejtette, hogy az urát – néhai sógorától eltérően – nem éppen a legfrissebb könyvújdonságok vonzották oly gyakran a lagúnák városába; ám ezúttal nyilván szemet hunyt a hiúságát ért sérelem fölött. Családi pörlekedésnél súlyosabb dolgok fogortak kockán.

A vasvári békével kurtán-furcsán lezárult 1663–64-i törökellenes háború után az ország főméltóságai – élükön a horvát bánnal – széles nemzetközi érdekköröket is megmozgató szervezkedésbe kezdenek az önállóság kivívása, vagy legalább a királyság részleges autonómiájának megóvása érdekében.³³ Az elsődleges cél: a háború ismételt kiobbantásával kényszerhelyzetbe

³² *Önéletírás*, 604. Az alábbiakban elemzett szövegrész az általam használt kiadás (KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980) 604–611. lapjain olvasható. Az innen idézett részekre külön nem hivatkozom.

³³ A vasvári béke utáni helyzetre, a magyar méltóságviselők politikai szervezkedésére vonatkozó régi, de alapos monográfia: PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*, I–II, Bp., 1876. Zrínyi mozgalmának diplomáciájáról nagy anyagot dolgoz fel: SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*, V, Bp., 1902, 135–164, 190–200. Az újabb irodalomból alapvető: Domokos KOSÁRY, *Français en Hongrie*, *Revue d'histoire comparée*, 1946, 29–65; R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika* = R. V. Á., *Magyarország keresztútjain*, Bp., 1978, 175–229; R. VÁRKONYI Ágnes, *A tűzvész tanúi* = R. V. Á., *A tűzvész tanúi*, Bp., 1995, 133–144; BENE Sándor: *Zrínyi-levelek 1664-ből*, ItK, 1992, 225–242; BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál)*, ItK, 1993, 650–668. A francia kapcsolatról – a dokumentumkiadás *Acta conurbationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia*, red. Valtazar BOGIŠIĆ, Zagrabiae, 1888 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XIX) mellett – I. Jean BÉRENGER, *Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején 1664–1668*, *Történelmi Szemle*, 1967, 275–291; KÖPECZI Béla, *Franciaország a Birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka* = K. B., *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*, Bp., 1985, 11–32; BÍRÓ Péter, *A francia külügyi levéltár Zrínyi Miklósról és az 1663–64. évi hazai eseményeire vonatkozó iratai*, *Zrínyi-dolgozatok*, VI (1989), 63–179; HÉJJAS Eszter, *Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében*, ItK, 1987–1988, 193–202.

hozni a keresztény szolidaritás szép elvét – szavakban – mindig hangoztató bécsi kormányzatot; de a lázas tervezgetésben többször felbukkan a nyílt rebellio, sőt, Zrínyi Miklós királlyá választásának gondolata is. A kínálkozó legfőbb szövetséges természetesen a nagyhatalmi aspirációival éppen ekkor a Habsburgok ellen forduló Franciaország lett volna. Meg is kezdődik a tapogatózás; először Zrínyi „főember szolgája”, Vitnyédy István veszi fel a kapcsolatot a török ellen Magyarországon harcoló francia segélycsapatok parancsnokaival, majd maga Frangepán Katalin folytatja az alkudozást Velencében XIV. Lajos megbízottjával, Pierre de Bonsy püspökkel. Párizsban persze megelégednének egy kis zavarkeltő diverzióval a Habsburgok hátszínjében, ezt szívesen pénzelnék, de teljesen elkötelezni nem akarják magukat – a magyarok viszont komolyabb katonai támogatásra számítanak, s azt is vonakodnak a sugalmazott célra fordítani. Inkább a török ellen indulnának vele. Hosszú és fárasztó diplomáciai kötékhúzásra van tehát kilátás, amikor Zrínyi Miklós váratlan halála veszélyes új helyzet elé állítja párthíveit. Eltűnik a porondról az egyetlen tárgyalóképes, nemzetközi tekintéllyel is rendelkező politikus, aki egy Habsburg-ellenes mozgalom élére állhatott volna, s ez könnyen beláthatatlan messzeségbe sodorhatja a remélt francia segítség mentőövét, amellet, hogy erősíti az amúgy is török szövetségre kacsintgató felvidéki köznemesség pozícióját. Zrínyi Péternek, Vitnyédynek és elvbarátaiknak sürgősen bizonyítaniuk kell a további konspirálásra való hajlandóságukat, s a tényt, hogy vezérük halála után is elegendő erővel bírnak, legalább egy esetleges felkelés megszervezéséhez. A franciákkal való tárgyalás kényes feladatára pedig keresve sem találhatnának megfelelőbb embert az éppen Csáktornyan időző Bethlen Miklósnál. Őrá még nem gyanakszik senki, nyugodtan utazhat bárhová, peregrináció, nyelvtanulás és világlátás örve alatt, s fiatal kora ellenére meglehetősen diplomáciai tapasztalatot is szerzett már. 1664 áprilisában, külföldi egyetemjárásából hazatérőben megfordult Párizsban, ahol fogadta őt XIV. Lajos francia király, Turenne marsall, Colbert pénzügyminiszter és Hugues de Lionnes külügyi államtitkár. Végül ő hozza meg Párizsból XIV. Lajos Apafi fejedelemhez szóló levelét, majd Zrínyihez indultában november elején felkeresi Gremonville-t, a francia király bécsi megbízottját, hogy beszámoljon neki az ország hangulatáról, s csáktornyai látogatása előtt a további érintkezést szolgáló rejtjeles kódot hagy hátra nála.

Minden okunk megvan hát, hogy feltételezzük: Bethlen velencei küldetésének valódi célja a francia diplomáciával való kapcsolattartás folyamatosságának biztosítása, esetleg újabb ajánlatok megcsillantása lehetett.³⁴ Az is ma-

³⁴ A kapcsolat ezután is él: Nádasdy Ferenc rögtön azután érkezik a Köztársaságba, hogy Bethlen Miklós hazaindult onnan. Nádasdy 1665-i utazásának jelentőségét (kísérőjének, Bezerédy Zsigmondnak útinaplója kiadva: *Magyar gondolkodók 17. század*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., 1979, 1151–1155.) érdemes lenne megvizsgálni; vö. még KOMÁROMY András, *Nádasdy Ferenc római zarándoklata*, TT, 1899, 720–722.

gától értetődő, hogy a bátyja temetésének előkészületeivel foglalatosskodó Zrínyi Péter elsőként a Velencéből minap visszatért feleségéhez irányítja a fiatalembert, hogy az lássa el tanácsokkal és ajánlólevelekkel. A címzettek – a Zrínyiekkel régi ismeretséget ápoló befolyásos velencei arisztokraták mellett – minden bizonnyal Pierre de Bonsy, a korábbi megbeszéléseken közvetítő szerepet játszó Altovidi pápai nuncius és Alessandro Mora, a család velencei bankára voltak. Bethlen két hónapot töltött 1665 elején a Köztársaságban „a Rialto nagy utcában Fejéroroszlán alatt levő híres nagy vendégfogadóban.” Nem is indult vissza Csáktornyára, csak február végén – azaz megvárta, míg a varsói nagykövetnek kinevezett de Bonsy február 19-én Bécs mellett találkozott Gremonville-lel, akinek kezében XIV. Lajos összpontosítani akarta a magyar kapcsolat szálait.³⁵ Velencei működése nem lehetett sikertelen: áprilisban 1500 rajnai forintot kapott szolgálataiért a francia királytól.³⁶ A tárgyalások fonala sem szakad meg; 1665 júniusában Vitnyédy átnyújtja Gremonville-nek a francia–magyar szövetségi szerződés tervezetét, amely a további alku alapját képezi majd.

A kérdés most már csak az: miért nem olvashatunk minderről jószerivel egy sort sem az *Önéletírás* lapjain?³⁷ Bethlen ugyanis ahelyett, hogy szokott aggályos pontosságával beszámolna a valós eseményekről, remekbe szabott kis novellát kerekít velencei „bekukkanásából”. „Szép csendes széllel érkezvén Velencébe”, kíváncsi turista módjára végigjárja a tenger királynőjének „kiváltképpen való” nevezetességeit, az Arzenált, a Dózse-palotát, a „Muran szigetbéli üvegcsúrt”; megcsodálja a „Szent Márk kincsét”, s elálmélkodik a színházak vérbő komédiáin (az évad egyik sztárszerzője az a Girolamo Brusoni, akinek Zrínyi Miklóst dicsőítő történeti művecskéje, *Le campagne dell' Ungheria* címmel nem sokkal Bethlen távozása után hagyja el a nyomdát).³⁸ Az utazó folyton viszonyít, hasonlít, igyekszik leképezni a csodák föld-

³⁵ Levelezéséből úgy tűnik, egy ideig szándékában állt, hogy Párizs felé induljon tovább, „minden bizonnyal újabb peregrináció leple alatt politikai-diplomáciai célkitűzéssel”, Jankovics József jegyzete, BETHLEN Miklós *Leveli*, kiad. JANKOVICS József, I. Bp., 1987 (RMPE, 6/1), 607. Bethlen – fiktív „francia emlékiratait” szerint – valóban Franciaországba utazott tovább, vö. Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, Bp., 1984, 117–120.

³⁶ BÉRENGER, i. m. (33. j.), 282.

³⁷ „... a tudatos elhallgatás motívációját kell megfigyelnünk abban, hogy nem taglalja élete egyik nagyon fontos időszakának, az 1664–65-ös velencei utazásának politikai-diplomáciai vonatkozásait. Csak találgathatjuk, mi az oka e titkolózásának – esetleges újabb francia kapcsolatairól akarta elterelni a figyelmet?” JANKOVICS József, *Önéletírás és történeti hitelesség – művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen Miklós-levelezés tükrében* = J. J., i. m. (18. j.), 123.

³⁸ Brusoni könyve valójában dokumentumgyűjteménynek álcázott propagandairat. Az informátorok között feltehetőleg ott volt Bethlen Miklós, de a szerző közvetlen csáktornyai kapcsolattal is rendelkezett, vö. Girolamo BRUSONI, *Le campagne dell' Ungheria*,

jén látottakat a maga Erdélyországának méreteire és állapotaira. A „Cejtház (...) vagyon akkora, ha nem nagyobb, mint Meggyes vagy Szászsebes”; „a herceg, noha a ducale palatiumban lakik, de mikor csak a tanács nélkül in suo privato statu vagyon, asztala, konyhája, cselédire nem ismernéd meg a brassai bírótól ...” Tisztelettel tekint a századok viharait kiállt kormányformára, hol „mind erő, pompa, dicsőség a tanácsé, respublicáé.” „Igazság és bölcs igazgatásnak is kell lenni belső és lelkiképpen” itt, „hogy az Isten már tizenharmadik száz esztendeig tartja szabadság és világi boldogságban.”³⁹

Ám a peregrinációs naplók és városdicsőítő bédekkerek toposzaiba hamarosan szokatlan, egyéni hang szűrődik. Eredeti szándékának meghiúsultát ironikus mosollyal kommentálja Bethlen: „Ide érkezvén mindjárt megmondák, hogy a törökkel megbékéllettek, és így én nem meheték Candiába veszni...” A krétai kazamaták labirintusa helyett az olasz grammatika útvesztőjében bujdokol az ifjú arisztokrata, büszke ágyúk áhított dörgését szerény sustorgásra váltja: nyelvmestere vakarja a fejét a kisujján e célra növesztett „hosszú, horgas és hegyes” saskörömmel. Potyoghattak is a tetvek a szép árkus papírra! Kilép az utcára – sereggel gyűlik köré a bámélszkodó nép a magyar köntös miatt; maskarát ölt hát, és elvegyül a farsang forgatagában, hol „úr, pap, barát és község szörnyű paráznságai mennek végbe, noha ennek egyéb időben is szemérem nélkül való szabadsága van az avval kereskedni szabaddított kurvákkal”. Protestáns ősei áhítatos borzongásával botráncokzik a lagúnák fertőjében tenyésző förtelmek sokaságán, kamaszos esetlenséggel csetlik-botlik a nagyváros „ördögi kísértetei” közepette, s közben egyik kerítő hálójából a másikéba akad. S ha maga kerül is a végső elvete-

Venetia, 1665, 141., ahol arról számol be, hogy a könyvében utolsóként szereplő erősen Habsburg-ellenes relációt „egy horvát lovag” írta neki. Brusoninak ekkoriban három darabját is játszották a velencei színházak: az *Ardemiát*, az *Antigenidét*, és a *San Giovanni, vescovo di Traù* címűt, vö. *Dizionario biografico degli italiani*, XIV, Roma, 1972, 718. Bethlen gyakori „comoedia-nézése” során bizonyára találkozott valamelyikkel.

³⁹ Kétségtől elvonulva toposzról van szó, azonban felbukkanása e helyen talán nem véletlen. Az erdélyi politikában időről időre visszatérő szöveg a Velencei Köztársaság kormányformájának dicsérete; Szamosközy például így ír a Báthory Zsigmond fejedelmi önkénye ellen szervezkedők céljáról: „... a tanácsurak nem monarchiát vagy singularis principatust akartak ez országban rendelni, hanem aristocratiát, mint Velenczében vagyon. Az tizenkét tanács lett volna az fejedelem, és azután száz ember. Ezeknek akarata és tanácsa szerint gubernáltatott volna az ország dolga”. SZAMOSKÖZY István *Történeti maradványai*, IV, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1880 (Monumenta Hungariae Historica, II, Scriptores, XXX), 37. Az újabb kutatás kiemelkedő szerepet juttat a Velence-mitosznak a németalföldi arisztokratikus köztársaság ideológiájának kialakulásában [l. pl. Hugo Grotius elképzeléseit: Richard TUCK, *Hugo Grotius = A koramodern politikai eszméitörténet...*, i. m. (22. j.), 89. skk.]. Bethlen városdicsérete nyilván ilyen európai kontextusban értelmezendő. L. még E. Haitsma MULIER, *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century*, Assen, 1980.

medést, kísérője, Istvándi István már korántsem ilyen állhatatos: összeszűri a levét egy Lucietta nevű kurtizánnal.

Azon esküdt az az átkozott Istvándi, hogy az az ő Luciettája néha hajnalban, mikor ő a hasán munkában volt, meghallván az Ave Mariára szokott harangozást, mindjárt kapta a feje alól az olvasót és mondani kezdte; melyről ő, mint igen egybe-illetlen dologról, szitokkal intvén azt felelte: Láss ahhoz te, én ehhez.

„Úr Isten, szánd és térítsd, világosítsd őket!” – fohászkodik Bethlen, és menekülne már a bűnök tanyájáról, de a „szolgabíró citatoria instructiója” megállítja a bárkát: Istvándi adós maradt Luciettának, addig nem eresztik, míg gazdája ki nem váltja a leleselkedő áristomból. Az égbekiáltó méltatlanságon fölhorgadt indulatú gróf a maga magyar módján készül törleszteni, de mintha a sors is ellene esküdött volna. A Dzsingisz kán-i dührohamból színpadra való bohózat sikeredik: Istvándi a lábát öleli, csókolja, hátulról másik kísérője, Rettegi István próbálja lefogni, s rimánkodik kegyelemért a „veszett tékozló fiúnak”, maga Bethlen pedig, az alacsony hajófedéltől akadályoztatva, semmiképpen sem tudja előrántani a hosszú „koszperdet”, hogy miszlikbe aprítaná a megtévedt bujálkodót. Végül csak meg kelletik adni a három aranyat – ám alighogy az idegenforgalommal jó pénzt kereső szorgos vénétek markából kiszabadulnak, máris az Adria réme, a félelmetes Bóra rázza a kis lélekvesztőt; Isten különös kegyelme folytán menekülnek csak a veszelelemből.

A hajótörötteket azonnal keresztelőre hívja a babonás halásznép. Bethlen parasztszekéren, majd az apostolok lován járja a köves dalmát tengerpartot, rézpénzbe kártyázik Frangepán Katalinnál, (amúgy fogadása tiltaná az ördög bibliáját!), Sopronban Vitnyédynél ugróiskolát próbál (ki is ficamítja a lábát), Bécsben arcképet festet magáról – közben pedig szerre-számra sorolja a „rarításokat”. Megemlékezik a tengert „patiens vel agens sodomitasággal” átkozó hajóskapitányról, a szomszéd várost sosem látott; parasztemberről, egy kétszáz mázsás barlangi kőbálványról, a török vitéz fejét a lóéval együtt levágó Menyankcsics Pál huszárvirtusáról – azaz tücsköt-bogarat összehord, sodró lendülettel, élvezetes stílusban, csupán azt hagyja homályban, miért is utazott Velencébe, és mit is végzett tárgyalásai során?

Vajon mi lehet e különös hallgatás oka? Az a régóta hangoztatott feltevés aligha állja meg a helyét, mely szerint az *Önéletírást* észéki majd bécsi börtönében papírra vető, felségsértési perében ítéletet váró Bethlen az állítólagos újabb francia kapcsolatairól akarta volna elterelni a figyelmet. Ezekről, ha voltak egyáltalán (ti. egyelőre igazolhatatlanok), bőségesen eltereli a figyelmet az, hogy egy szóval sem említi őket. Régebbi, hatvanas évekbeli diplomáciai működését pedig hiába mentené ilyen furfangosan, hiszen egy saját neve alatt nyomtatásban is napvilágot látott nyílt levelében (*Epistula Nicolai Bethlen*) már évtizedekkel korábban elismerte, hogy Zrínyi Miklós beavatta a ké-

szülődő szervezkedés titkába, hogy Velencébe Zrínyi Péter küldte tárgyalni, s hogy „mind Velencében, mind Bécsben különféle fejedelmek követeivel és azok között a francia udvaréival” ismeretségben volt.⁴⁰

Elképzelhető azonban egy másik, az önéletíró lélektanára alapozott magyarázat is. Bethlen Miklós végigélte a tizenhetedik század második felét, a magyarság keserves tragédiáját. Láta, hogy a francia segítség reménye abban a pillanatban megsemmisült, amikor Lipótot XIV. Lajosnak sikerült távol tartania a spanyol örökösödésért folytatott harctól – a magyar függetlenségi mozgalom azonban, már csak önsúlyánál fogva is, megállíthatatlanul sodródott a török szövetség reménytelen alternatívája, majd a bécsújhelyi vérpád és a megtorlások felé.⁴¹ Láta, hogy a színjáték, hasonló forgatókönyvvel – hosszú rimánkodás, alkudozás, semmi kis segítségen lobbant szertefoszló remények, végül cserbenhagyás, kiszolgáltatottság és újabb megtorlások –, lejátszódott még néhányszor a kor történelmi maszkabáljának színpadán (gondoljunk Teleki Mihály, Thököly Imre bukására, vagy az *Önéletírás* fogalmazása idején éppen zajló Rákóczi-szabadságharc végkimenetelére). Láta az ügybuzgalmában Krisztust és minden szentjeit feledő irgalmatlan ellenreformáció diadalmas előretörését, a templomok elrablását, hívek felkoncolását, prédikátorok gályára hurcolását, a magyar protestantizmus szomorú emlékü gyászévtizedét (ímént idézett nyílt levelét éppen a prédikátorok védelmében írta!). S láta, hogy az anyaország romlása szűkebb pátriáját, Erdélyt is siralmas állapotba juttatta: a valaha virágzó tündérkert – nem utolsósorban Teleki Mihály franciabarát kalandor politikája következtében – önállóságát vesztt, Európától mind messzebbre szakadó peremterületté lett, főembereinek vallási és hatalmi villongásait kihasználva Rabutin tábornok, a megszálló császári csapatok parancsnoka, magát Bethlen Miklóst, az ország törvényes kancellárját is hosszú évekre börtönbe vethette.

Csoda-e, ha a fogoly, visszagondolva az elmúlt évtizedekre, az önvád kínjával küszködik? Hiszen a végzetes eseménysor kezdetén, a Wesselényi-mozgalom szervezésében ő is szerepet vállalt. Velencéből visszatérőben sora látogatta az összeesküvés leendő vezetőit, Petrőczy Istvánt, Thököly Istvánt, Keczer Andrást, Barakonyi Ferencet,⁴² s még az 1666-i murányi tárgya-

⁴⁰ *Epistula Nicolai Bethlen ... ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis*, a latin eredetű megjelent 1677-ben, magyar fordításának új kiadása: BETHLEN Miklós *Leveli*, i. m. (35. j.), II, 1159–1180.; a velencei útról: 1162–1163. Bethlen publicisztikai tevékenységéről: JANKOVICS József, *A Bethlen Miklósnak tulajdonított rüpiratok szerzőségéről* = J. J., i. m. (18. j.), 150–155.

⁴¹ KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós francia emlékirata* = K. B., i. m. (33. j.), RÉVÉREND, i. m. (35. j.), 239; Bethlen külpolitikai elképzeléseinek változásáról, apja trendjének követéséről l. még: JANKOVICS József, *Bethlen János, a politikus és történetíró* = J. J., i. m. (18. j.), 103–118.

⁴² *Önéletírás* (32. j.), 610–611.

lásokon is ő képviselte az erdélyi diplomáciát.⁴³ Csoda-e, ha a franciákkal való egyezkedést ifjúsága nagy bűneként éli meg? *Önéletírás*-ban mindvégig elitélően nyilatkozik a párizsi támogatást felvető tervekről. A protestáns fejedelmek együttműködési ajánlatát, vagy a Béccsel való tisztességes kiegyezést francia segítség reményében elvető Teleki döntéseit következetesen a végzet, a fátum erejével magyarázza. S csoda lenne-e végül, ha az ifjúkor „bűnös üzelmeiről” feltörő emlékeit *elfojtani* igyekezne, velencei küldetésének valódi célját tragikomikus peregrinus-kalandok füzérével fedné el?

Nos, ez utóbbi kérdés már korántsem szónoki; válasz is van rá: igen. Olyan csoda lenne, ami nem történik, nem is történhet meg. Bethlen ugyan többször leszögezi: önéletrajzot és nem históriát ír; az *Önéletírás* negyedik részének bevezetőjében egyenesen azt mondja: „Nem elegyítettem e felső három részbe semmi publicumot, ha valamennyire engem illethetett, vagy az én kezem benne forgott is, szántsándékkal.”⁴⁴ Élete eseményeinek megörökítésén mégis átszűrődik a korabeli magyarság sorsának értelmezése, s az újabb kutatások egyre inkább azt mutatják, hogy ez a „kapcsolás” tudatos írói törekvés eredménye.⁴⁵ Ha figyelmesen olvassuk a velencei út leírását, erről is kiderül: éppoly többretegű, önmagán messze túlmutató jelképekkel terhelt szöveg, mint Zrínyi halálának előadása, alig néhány lappal előbből.

Az *Önéletírás* álmok, látomások, jelképek erdeje, ahol a szerző otthonosan sétál, terelgetve betévedt látogatóit, s közben szinte narcisztikus gyönyörrel gyón: családjának, rokonainak, a Legfőbb Bírónak, s természetesen az utókornak, a kései találkozóra invitált *posteritás*-nak. A gyónás legpikánsabb témája pedig éppen a szexualitás: soha senki olyan nyíltsággal, részletességgel az addigi magyar irodalomban nem vallott erről, mint Bethlen Miklós. Már kamaszkorában igen „gyötrötte” a vére, magjának „nagy bősége, és melegsége, sóssága”:

... a mag száma nélkül, csak a természet munkájától magától is kibuzdult, kifolyt bőséggel belőlem, álmomban is, émettem is, csak hasra találtam feküdni, sokszor lovaglásomban is. (...) Ennyi gonosz között inkább akartam a magnak önként való kiöntésével megmene-

⁴³ L. innen írott leveleit, *i. m.* (35. j.), I, 138–148.

⁴⁴ *Önéletírás* (32. j.), 642.

⁴⁵ „... elmondhatjuk, hogy az *Önéletírás* mint irodalmi alkotás, saját törvényszerűségei alapján mérve, az írói módszere, betöltött funkciója tekintetében művészileg igaz rekvizituma egy bizonyos álláspontnak, helyzetnek, még akkor is – sőt azzal együtt is –, hogy egyes eseményeket, szituációkat nem, vagy nem mindig az objektív valóságnak megfelelően ad elő, az ismeretek hiánya miatt öntudatlanul, vagy az elhitézés szándékával tudatosan módosítva a megélt valóságot. (...) Bethlen Miklós esetében azonban (...) a kétségek együttese sem elég arra, hogy a művészi igazság fölé rendeljük a történelmi igazságot.” JANKOVICS József, *Önéletírás és történelmi hűtelesség* = J. J., *i. m.* (18. j.), 129.

kedni az ördög és testem sok kísértetől, mintsem minden fertelmességre, paráznaságra kiáradni (...) sodómiát vagy egyéb éktelenséget nem követtem. Abban pedig, a testiségben ha Istenemet megbántottam, kegyelmezzen ő felsége nékem (...) Adom mindezek után tanácsul gyermekemnek: (...) ha az Istennek ajándéka nagyobb nem leszen nála, mint énnálam volt, mocskolódjék inkább a két gonosz között a kisebbben, mintsem a paráznáktól francut és egyéb sokféle nyavalyát, és az Istentől gonosz kurva feleséget, minden átkot, és végtére az örök károhozatot nyerje.⁴⁶

Az *Önéletírás* lapjain a későbbiekben is egymást érik az „ördögi kísértetek”, az álomban megjelenő vagy éppen valóságban magukat kellett paráznák, akikről Bethlen aprólékosan be is számol. „Nemi életét egy pszichoanalitikus esetkönyv tárgyilagossá részletezésével adja elő” – írja róla joggal Szerb Antal,⁴⁷ s a szexualitás és represszió legújabb kori nagy kutatója, Michel Foucault sem igen találhatott volna nála szemléletesebb példát a 17. század derekán bekövetkező „diszkurzív robbanásra”, amelynek során az erotika elnémítása, lefojtása együtt járt a nemiségről való szöveg(elés)ek hihetetlen mérvű felduzzadásával.⁴⁸ Itt azonban másról, többről van szó.

A velencei utazás stációi többletjelentést hordoznak, az eseménysor elbeszélését át- meg átszövik az alig titkolt politikai utalások és illúziók. A kulcsfogalom – ismételt visszatérése egyértelműen azzá teszi – a *paráználkodás*. Bethlen novellájának túlnyomó része valóságos prostitúciótani értekezés. Az Adria királynőjének közismert turistalátványosságait sietősen, bédekkerjelleggel pontokba szedi (mennyivel terjengősebb, részletekbe veszőbb az Arzenál gályái vagy a Szent Márk kincsének karbunkulusai fölött hosszú paragrafusokat kotló Bezerédy Zsigmond peregrinusnaplójának Velence-fejezete 1665 áprilisából!)⁴⁹ – hogy azután ráérősen elidőzhessen a kerítőhálózat kiterjedtségének és az örömlányok szokásainak bemutatásán. („Ebből is meglátszik, mint vagyon ott a kurvák dolga” – kezdi híres kitérőjét, noha jobbra eddig is róluk beszélt.)⁵⁰

⁴⁶ *Önéletírás*, (32. j.), 506–507.

⁴⁷ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1959, 188.

⁴⁸ Ekkor jelenik meg az a „kimeríthetetlen feladat, hogy elmondjuk – akár csak gondolatban, akár valaki másnak, és olyan gyakran, amilyen gyakran csak lehet – mindazt, ami a gyönyörrel, illetve azokkal az érzésekkel és gondolatokkal kapcsolatos, amelyek – a test meg a lélek közvetítésével – valamilyen kapcsolatban állnak a szexualitással. Az a terv, hogy a szexualitást ‘diskurzussá’ kell átalakítani, már igen-igen régi, és az aszketikus szerzetesi hagyományban gyökerezik. Ám a 17. század mindenkre érvényes szabályt csinált belőle.” MICHEL FOUCAULT, *i. m.* (28. j.).

⁴⁹ BEZERÉDY Zsigmond, *Itáliai utazás = Magyar gondolkodók 17. század, i. m.* (33. j.), 1153–1154.

⁵⁰ A modern szakirodalom szerint hihetetlen magas volt a kurtizánok száma a 16. századi Velencében – a 17. századi hanyatlás e téren kevésbé éreztette hatását, a kb. száz-

Ez persze még csak annyit jelentene, amit egyébként is tudunk: Bethlen Miklós friss elmével, nyitott szemmel járta a világot, olyan jelenségeket is megfigyelt, amelyek mellett vakon mentek el a templomok kincseivel és fegyvertárak felszerelésével bajmódó magyarok.⁵¹ (Kivételt a korszak idevágó hazai utazási irodalmából talán csak Batthyány Kristóf ismeretlen kísérőjének velencei feljegyzései képeznek 1657-ből, bár prostituáltakkal ő sem foglalkozik, beéri az „operák és comediák” gyakori látogatásával.)⁵²

Az viszont már szembeötlő, hogy Bethlen kurvái és kerítői következetesen *politikai* összefüggésben ajánlják fel szolgáltatásukat. A tárgyalásokra megbízást adó Zrínyi Péter neve kétszer fordul elő. Egyszer kedves gondolása emlegeti fel (reklámszövegében egyenértékű elemként kerülnek egymás mellé politikusok, diplomaták és kurtizánok: „... néki szép fedeles gondolája vagyon, maga pedig minden *velencei uraknak, idegen követeknek és a legszebb kurváknak* házaít tudja”). Másodízben szokott szállásadó asszonya kínálja meg az ifjú küldöncöt szűz (?) hálótársakkal. Ám nemcsak a tárgyalófelekhez, magukhoz a tárgyalásokhoz is a kurválkodást asszociálja a szerző: a híres-hírhedt karneválon „álorcák alatt” egy füst alatt mennek végbe a politikai alkudozások és a „szörnyű paráznaságok”. A farsangot pedig hősünk maga is „ott tölté”, méghozzá „francia köntösbe” bújva, amely jóformán szimbolikus ruhadarabnak minősül az *Önéletírás* lapjain. Legutóbb akkor öltözött ki „pántlikás köntösből magyar ruhába”, mikor (francia!) diplomáciai feladatának eleget téve lefordította Apafinak XIV. Lajos levelét, és Zrínyi Miklóshoz indult hadi iskolára.⁵³ A farsangi multság helyett „bárcsak Páduát jártam volna meg” (ti. okosabb lettem volna) – jegyzi meg kesernyésen majd’ ötven év múltán, a padovai egyetemjáró elődökre célozva.

Ezek után nem túl merész feltevés, ha megkockáztatjuk: a Velence-novella apró képeit éppen hogy nem az elfojtás, hanem a lappangó önvád logikája rendezi összefüggő sorozatba. A paráználkodás nem csupán (és talán nem is elsősorban) a testi bujálkodást jelenti itt; sokkal inkább arról van szó,

ezres városnak 10 százaléka úzte az ősi mesterséget (Sanudo *Diarium*-ában még 11 654 örömlányról emlékezik meg). L. Paul LARIVAILLE, *La vita quotidiana delle cortigiane nell' Italia del Rinascimento*, Milano, 1989, 56–60.

⁵¹ Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselmélet műveik tükrében* = K. S. I., *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Bp., 1988, 93–240; Bethlen Miklós velencei útjáról: 175–176. L. még KOVÁCS Sándor Iván, *Szelence – kemence – Velence. Egy Rimay-rímtoposz diadalmenete és bukása*, Újhold-évkönyv, 1988/1, 362–385.

⁵² Kiadva: BATTHYÁNY Kristóf *Európai utazása 1657–1658*, közreadja SZELESTEI N. László, Szeged, 1988 (*Peregrinatio Hungarorum*, 2), 36–39. Batthyány útleírása egyébként nagy hasonlóságot mutat Bethlenével; pl. a városköztársaság politikai jellemzésében: „Derék és nevezetes respublica. Ennek feje az herczegh, de ezis semmit sem mér magátul cselekedni, hanem mind közönségesen az egész tanácsal etc.”

⁵³ *Önéletírás*, (32. j.), 597.

hogy Bethlen, aki az elhibázott diplomáciai manőverben való részvételét büns lépésnek értelmezi, eltekint a tételes felsorolástól, helyette az egész történetet morális síkra tereli, ahol a politikai baklövések erkölcsi vétségekként jelennek meg, fajtalankodás, kéjgelés, üzekedés képét öltik magukra. Talán innen érthető-magyarázható az a furcsa tény, hogy az egyébként igen toleráns Bethlen a bűnök fertőjét ezúttal a katolicizmus erkölcsi gyakorlatával párosítja. A más vonatkozásban is tanulságos Lucietta-affér szenvedő alanyát, az olvasót pergető kurtizán hasán moralizáló Istvándit odáig sodorja a ragadós példa, hogy a tengeren, a Bóra tombolása közepette „... hát egy olvasót vetett a nyakába”! Hogyan kommentál Bethlen? „... erősen megpirongatám, szidogattam: ez s ennek a fia, ihon a te paráznaágod és hűttől való szakadásod miatt az Isten majd ideveszt bennünket.” Érthető: ha politikai ballépés volt a katolikus franciákkal az ugyancsak katolikus Velencei Köztársaságban szövetséget keresni, akkor ez hitbéli szempontból az „igaz vallástól” való elrugaszkodással egyenértékű, aminek pedig ismét csak a paráználkodás a „képi megfelelője”, jelen esetben konkrét előidézője is.

A párhuzam, politika és pornográfia (pontosabban: az országvesztő politika és az üzletszerű kéjgelés) egymás mellé állítása, egymással minősítése – nyilván az ismétlődő helyzetek kényszere folytán – évszázadokkal Bethlen után is újra meg újra felbukkan irodalmunkban, de az ötlet nem Bethlen fejéből pattant ki és nem is kelet-európai specialitás. Bethlen Miklós ifjúkorában huszonháromszor olvasta végig a Bibliát,⁵⁴ s öregségéig is naponta forgatta; emlékirata tanúsága szerint „betéve tudta” az Új- és Ószövetséget. Innen pedig készen kaphatta a nagy múltú sémát: a próféták Izráelnek az idegen istenekhez hajlását, és következésképpen az idegen népekkel való szövetekezést ítélték paráználkodásnak, *porneia*nak, *fornication*nak, s ők még nemcsak átvitt értelemben, hiszen e népek kultuszában valóban akadtak orgiasztikus elemek.⁵⁵ A nemzete bűnein, s benne saját felelősségén töprengő-vívódó Bethlennek talán Ezékiel próféta Magyarországra és Erdélyre alkalmazható híres példázata járt a fejében a parázna asszonyok képében pogány népekkel bujálkodó, és szörnyű bűnhődéssel lakoló Samariáról és Jeruzsálemről, a két nővérről;⁵⁶ de eszébe juthattak Ézsaiás komor sorai is:

Oh gonosz nemzetség, hamissággal megterheltetett nép, gonosz mag, nemtelen fiak! elhagyták az Urat, megutálták az Izráel szentjét, és elfordultak tőle (...) Országotok pusztaság, városaitokat tűz perzselé

⁵⁴ Vö. *Önéletírás*, (32. j.), 505.

⁵⁵ „Abból kifolyólag, hogy a sémita népek, közelebbről a kanaániták kultuszában hivatalosan is ott szerepelt a paráználkodás, a próféták Izráelnek az idegen istenekhez elhajlását, azok kultuszi elemeinek a Jahveh tiszteletével való keverését és általában az idegen népekkel való szövetekezést paráználkodásnak nevezték.” *Bibliai lexikon*, szerk. CZEGLÉDY Sándor, Bp., 1931, 822.

⁵⁶ Ez 23.

föl, földeteket szemetek láttára idegenek emésztik, és pusztaság az, mint ahol idegenek dúltak (...) Halljátok az Úrnak beszédét Sodoma fejedelmei, és vedd füledbe Istenünk tanítását, Gomora népe! (...) ha vonakodtok, sőt pártot üttök, fegyver emészt meg; mert az Úr szája szólt! Mint lett paráznává a hív város! teljes vala jogossággal, igazság lakozott benne, és most gyilkosok!⁵⁷

Idegen istenekhez húzó, pártütéssel paráználkodó nemzet – amint ez felmerül Bethlen Miklósban, máris koherens képpé, nagy szimbólummá állnak össze velencei kiruccanásának emléktörmelékei. S mennyivel szuggesztívebb, bölcsebb és mélyebben igaz, amit így mond el a „posteritásnak”, mintha száraz jegyzőkönyvbe foglalná, mikor, kivel és miről tárgyalt!

Velence: a bűnök városa, Európa bordélyháza;⁵⁸ sok vétkünket újabbal tevézzük benne, idegen köntösben idegen istenek népével üzekedtünk; keservesen meg is fizettünk, kis híján odavesztünk érte (lásd Istváni István szomorú tanulságú esetét). A látszólag vasvillával egymásra hányt novellabetétek, leírások és karakterképek feszes kompozíció pólusairól felelgetnek egymásnak. Az első reflexió Velence kapcsán, az érkezéskor: „bűnnel felette teljes, kivált paráznákkal” – az utolsó, a távozáskor: „No, én Sodomából kiindulék februarius vége felé...” Az odautazás, váltott lovakon, gyors, könnyű, az Adrián szép csendes szél ringatja a bárkát – a visszatérésnél még a tenger is megmutatja másikat, „sodomita” arcát, majd a Karsztok kőrengetegén keservesen lassan, először ökrösszekéren, azután a szamarak is megtagadtatván tőlük, gyalog vergődnek át Bethlenék. Aquileia tornyából a dicső múlt enyészetére nyílik kilátás („én Attila tekintetiért felmenék a templomnál lévő, nem régen épült kötornyocskába, a régi Aquileja romlásit nézém”) – Buccari várkastélyában, a „történelmi kártyapartin” a tragikus jövő távlatai sejlenek fel: „Zrinyi Péterné hív egyszer kártyázni, hogy véle, leányával (ez volt osztán Rákóczi Ferencné), fiával (ez halt meg osztán rabságban), és a páterrel játszódjunk”. Lucietta olvasója egyszer Istváni nagy gyönyörűségének, más-szor nagy riadalmának színhelyén kerül elő, a három arany bírság pedig visszaül Bethlen 1661-ben Bécsben kártyán vesztett három forintjára.

Mindazonáltal a Velence-kép korántsem egyoldalú, mint láttuk, a taszítás mellett a szépséges város vonzását is hitelesen érzékelteti Bethlen. Saját szerepének megítélésében hasonló kettősség mutatkozik: nagyobbrészt erős ön-íronia a jellemző, néhol azonban a nyílt önvád kerül előtérbe („bolondságomnak valóságos okát és mentségét ma sem találom fel”). Akad példa az emlékiratíró magamentő gesztusára is: a regényirodalomból ismeretes

⁵⁷ Ézs 1,4, 7, 9–10.

⁵⁸ „Parmi Vinegia esser fatta un bordello” – írja a 16. századi költő, Andrea Michieli; a toposz már Velencében magában is régen használatos volt. Idézi: LARIVAILLE, *i. m.* (48. j.), 60.

„helyettes halott” megfelelőjeként felbukkan a „helyettes kurválnodó” személye: „Én ugyan, Istennek hála, nem kurválnodtam, ha Velence is; de (...) Istváni István (...) felette igen elvetemedett; az én nevem alatt is fogott néhol járni...”

Végezetül ne feledjük: az *egész* farsangi mulatság, a fanyar humorral előadott velencei látogatás komor hátterét, tragikus ellentétét a csáktornyai gyász szolgáltatja. Bethlen Miklós ítéletének objektivitása – ha létezik egyáltalán objektív mérce – talán kétségbe vonható, de megélt sorsának hitele, saját megszenvedett igazságának érvénye tagadhatatlan. Az ő lelkiismerete szerint: *így* halt meg Zrínyi Miklós, és *így* temették el Zrínyi Miklóst – meg lehet, örökre. Mit is írhatna a múltjával szembenéző öreg kancellár örök tanulságul a „posteritásnak”?

Adók magunkat egészen a rettenetes, telhetetlen fösvenység, kényes, negédes kevélységnek és bujaságnak űzésére, magunk között való becsstelen villongásra, egymás veszedelmének éjjel-nappal, titkon, nyilván, mind az idegen nemzet, mind a mi magunk feleink előtt való utálatos praktikálásra, sűgás, bűgás és conjuratiókra ... [az idegen nemzetet] sok helytelen, hibás információkkal terheltük és megcsaltuk, amennyire lehetett és tudtuk, osztán másfelől annak kipótlására néha reménsége felett is kedveskedtünk nékiek a nép siralmával és magunk vilis, abjecta és servilis hazudozásink, hízelkedés, udvarlás, a közönségesből való ajándékozás és minden szemtelen prostitúciónkkal édes hazánk veszedelmére és lelkünknek, becsületünknek s maradékainknak eltörölhetetlen gyalázatjára.⁵⁹

⁵⁹ BETHLEN Miklós *Imádságoskönyve, i. m.* (32. j.), 149–150.

FODOR PÁL–SUDÁR BALÁZS

Ali pasa házassági históriájának történeti háttere és török vonatkozásai

Bevezető

1. A Kalajlikoz Ali budai pasa házasodását és halálát elbeszélő, Sátoraljaúj-helyt szerzett históriás éneket régóta ismerik a 16. századi magyar irodalom és történelem kutatói. Elsőként előkerült, töredékes példányát Ihász Gábor ajándékozta az MTA könyvtárának. Az *Icon vicissitudinis humanae vitae* címet viselő nyomtatvány Szabó Károly véleménye szerint a 16. század végén készülhetett a bártfai nyomdában.¹ Az 1880-as évek végén újabb, jóval teljesebb példány bukkant fel. Ezt id. Szinyei József ajándékozta Szilády Áronnak, aki a nyomdai díszítések alapján arra következtetett, hogy a lőcsei Brewer-nyomdánál jelenhetett meg 1629 táján. Szilády a birtokába jutott második példányból az *Icon* addig hiányzó részeit kiegészítette, és – a 61. versszak egy-két szakadozott vagy bizonytalan olvasatú szavát leszámítva – a teljes szöveget (beleértve az első példány töredékes latin széljegyzeteit is) közreadta az Irodalomtörténeti Közlemények 1893. évi kötetében.² 1903-ban Pekár Károly a lőcsei evangélikus egyház könyvtárában egy 1659-ben nyomtatott latin krónika fedelében rábukkant az ének harmadik példányára, amit 17. század első feléből való lőcsei nyomtatványként határozott meg. Ebből aztán az Irodalomtörténeti Közlemények az évi kötetében közölte a Szilády-féle kiadásban csonkán maradt strófa szövegét, és néhány értékes megfigyelést fűzött az énekhez és szerzőjéhez.³ Felhívta a figyelmet arra, hogy „a második és a harmadik példány egyaránt cím nélkül maradt fenn”, s hogy a szerző az utolsó előtti versszakban *Ali Passa Históriájának* nevezte énekét.⁴

A későbbi kutatások számos ponton módosították a felfedezőknél a nyomtatványokkal kapcsolatos megfigyeléseit. Mellőzve most a közbeeső lépcső-

¹ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, Bp., 1879, 320.

² SZILÁDY Áron, *Ihász névtelene*, ItK, 1893, 79–87.

³ PEKÁR Károly, *Az Ali basa házasságáról és haláláról szóló históriás énekről*, ItK, 1903, 374–377.

⁴ *Uo.*, 375–376.

fokokat elegendő, ha csak a legfrissebb eredményeket foglaljuk össze. Pavercsik Ilona a szövegtípusok (betűkészletek), a könyvdíszek és a vízjelek összehasonlító vizsgálatával meggyőzően bizonyította, hogy az *Icon* ma ismert három példánya két kiadásból származik. Az időben elsőt (az Akadémia könyvtárában őrzött Ihász-féle változatot) „legvalószínűbben 1622-ben vagy 1621-ben nyomtatták” a bártfai Klöss-nyomdában, az OSzK-ban található másik kettőt pedig a lőcsei Brewer-nyomdában 1643 körül.⁵

2. A históriás ének tartalma röviden a következő: Homonnai István Ungvárról követségbe küldi Szattay Kristófot Ali budai pasához, hogy megkérje: a törökök ne zaklassák Heves városát. Útközben a követség megáll Jászberényben, ahol Szattay kopját ajándékoz Veli kalauznak, majd kölcsönösen barátságukról biztosítják egymást. Hazafelé menet betérnek Hatvanba, hogy találkozzanak Paksi Mihállyal, s a hatvani béget is rávegyék a hevesi pusztítások leállítására. Ezután a szerző röviden beszámol azokról a vitézi játékokról, amelyekkel a kiváló embernek mondott budai kormányzó a törökök vallási ünnepén szórakozott. A budai török főemberek titkon elmesélik neki Ali pasa házasodásának és bukásának különös históriáját. A történet azzal kezdődik, hogy egy sértett szpáhi leszúrja Ibrahim (helyesen: Szokollu Mehmed) török nagyvezírt, s özvegye, Azma szultán, az uralkodó „nénje”, Ali pasát szemeli ki férjének. Ali a török szokások szerint kénytelen elküldeni magától feleségét és gyermekeit, majd Isztambulba utazik, s mennyegzőt ül a császári hölgygel. Kérésére felesége elintézi neki, hogy visszahelyezzék Budára. Ám mielőtt elindulnának, az új ara váratlanul (és „magtalanul”) meghal. Az asszony egyik hárembeli társa, a „Vén Asszony” egyezséget kínál Alinak: ellopja és Alinak adja elhunyt felesége koronáját, ha a pasa feleségül veszi, és magához viteti Budára. Ali rááll az alkura, s elutazik Budára. Ott azonban megfélemezik a hölgyről, aki nem győzve kívánni Ali hívó szavát, végül utána küldi a koronát. Mivel ezután sem történik semmi, az asszony csalódottságában és mérgében beárulja Alit a szultánnál. Csalárdul azt mondja neki, hogy Ali pasa lopta el és vitte magával Azma szultán koronáját. A „császár” éktelen dühbe gurul, amiről a pasa udvari ügyvivője gyorsan értesül, és tájékoztatja urát. Ali pasa belátja, hogy rajtavesztett: mielőtt az isztambuli csauszok megérkeznének, mérget vesz be. Az előkelő budai törökök azt híresztelik, hogy közönséges betegség végzett vele, de a szerzőnek felfedik a valóságot. Megérkeznek az udvaroncok, és tényleg megtalálják a koronát a pasa ládjában. Ezután a szerző bibliai, magyar és egyetemes történeti példák sorát hozza fel annak igazolására, hogy mennyi kárt okozott már az asszonyi álnokság. Végül egy Kaszás Bálint nevű, jászapáti férfiúnak ajánlja

⁵ PAVERCSEK Ilona, *Bártfai históriák*, Magyar Könyvszemle, 115:2 (1999), 216–218; vö. V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszíjító korában 1473–1800*, Bp., 1999, 87–90, 94–97.

(immár hatodik) históriáját, amelyet Nádasd faluban kezdett el írni, és Sátoraljaújhely városának alsó végén, a Patak felőli utcában fejezett be.

3. Jóllehet a mű látszatra a török világ ismeretlen eseményéről szándékoszik tudósítani magyar közönségét, első olvasásra nyilvánvaló, hogy alapjában véve a moralizáló, meghatározott erkölcsi tételek igazolását célul tűző, regényes vagy szórakoztató szerelmi históriák közé tartozik. Ahhoz a réteghez, amelyet például Istvánfi Pál *Voltér és Grizeldisze*, Ráskai Gáspár *Vitéz Franciskója* vagy Valkai András *Albuinus és Rosimundája* képvisel, s amelyek közül az utolsó szerzőnkével rokon nézeteket vall, míg az első kettő éppen fordítva: az asszonyi hűséget példázza.⁶ A konkrét történet, a török főember magánügyeinek részletes kitérgetése arra szolgál, hogy újabb, egyedi példával gazdagítsa azon történelmi esetek sorát, amelyek alkalmasak az asszonyi álnokság bizonyítására. Ugyanakkor talán a fenti, szűkre szabott tartalmi összefoglaló is érzékeltette, hogy az *Icon* más szempontból mégis kivételes helyet foglal el saját műfaján belül. Ha végigtekintünk a 16. századi históriás énekek során, elvétele találunk olyanokat, amelyek hozzá hasonló mélységű érdeklődést mutatnának a korabeli magyarság „ősellensége”, a törökség belső viszonyai iránt. Vagy más oldalról közelítve a dologhoz, azt mondhatjuk, alig van olyan darab, amely hozzá fogható mennyiségű információt nyújtana át a törökök világának rejtettebb szféráiról. Még Tinódinak a török–magyar harcokról tudósító énekei is annyira a magyar oldalra koncentrálnak, hogy amikor a közelmúltban megkísérelték számba venni, mit is gondolt vagy írt híres lantosunk magukról a törökökről, kiderült, hogy *Krónikájának* sovány közléseiből már-már lehetetlenség összerakni egy összefüggő „török-képet”.⁷ Szigorúan véve az *Iconon* kívül csupán két művet említhetünk, amelyik szándékai szerint és saját, eredeti információi alapján a törökség belső ügyeiről kívánt érdemleges tájékoztatással szolgálni. Az első a *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról* c. ének, amelyben Tinódi Sebestyén a 16. század első felének török–perzsa háborúit beszélt el.⁸ A második, amelyik valószínűleg Szokollu Musztafa budai pasa életéről szólt, sajnos nem maradt fenn, csupán Szamosközy István rövid kivonatából ismerjük.⁹ Voltaképpen nehezen érthető,

⁶ Balassi Bálint és a 16. század költői, I, Bp., 1979 (Magyar remekírók), 396–425, 552–576; RMKT XVI. 9, 204–215; vö. *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLÁNCZAY Tibor, Bp., 1964, 400–403.

⁷ JANKOVICS József, *Tinódi török-képe = Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos Emlékiülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, Sárvár, 1999, 131–139.

⁸ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1984 (Bibliotheca Historica), 413–425.

⁹ VERESS Endre, *Musztafa budai basa álma, s a nagy löporrobbanás – Szamosközy István történelmi feljegyzése*, Történelmi Tár, 1896, 741–743; Szamosközy szövegének újabb kiadása: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2000, 1041–1042.

hogy a korabeli magyarok, akik szinte szimbiózisban éltek a törökséggel, miért éreztek ennyire kevés készletet, hogy megörökítsék vagy írásos formában másokkal is megosszák hihetetlen, csak a velenceiekéhez vagy a raguzaiakéhoz hasonlítható tudásukat a törökökről. Ez a helyzet még magasabbra értékeli az *Icon*t, hiszen (ha csak irodalmi nyersanyagként is, de) egy sor olyan információt illesztett elbeszélésébe, ami másutt nem, vagy csak eltérő formában található meg. Az alábbiakban ezeket a történelmi–irodalmi adatokat és utalásokat fogjuk áttekinteni, s próbáljuk felmérni, mennyiben hasznosíthatók a török művelődéstörténet számára. Először azonban a szerző személyéről és az ének létrejöttéhez vezető eseményekről kell szólnunk, mert ezek is sok érdekességet tartogatnak.

A szerző

A 49. versszak alapján már Pekár Károly felhívta a figyelmet arra, hogy az ismeretlen szerző az események egy részének szem- és fültanúja lehetett, tehát minden bizonnyal a 16. század végén írta művét.¹⁰ Az 1–5. és a 64–65. strófák alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy a szerző valóban részt vett a budai követségben. Sőt annak tekintélyes tagja lehetett, ha vezető török személyiségek bizalmas információkat osztottak meg vele. Újabbán Szentmártoni Szabó Géza Szattay Kristóf követtel azonosította a szerzőt, aki „szerzőségére önmaga szerepeltetésével utal”-na.¹¹ Szattay Kristófról sajnos szinte semmit sem tudunk. Ilyen nevű ember az *Iconon* kívül egyetlen egy forrásban, az ajnácskői váruradalom urbáriumában bukkan fel 1589-ben, ahol egyszer Christophorus Satay, egyszer pedig Christophorus Zathay alakban jegyezték be néhány falu részbirtokosaként.¹² Ebből legalább annyi megközelíthető, hogy az illető nemes és minden bizonnyal írástudó volt. S mivel Gömör vagy Kishont nem fekszik túl messze Zempléntől, Ungtól és Ugo-

¹⁰ PEKÁR, *i. m.* (3. j.), 375; a kérdéses versszak: „De főemberektől érttettem vala / Budán titkon nékem megmondták vala”; SZILÁDY, *i. m.* (2. j.), 86. (A továbbiakban csak a versszakokra fogunk hivatkozni, és mindig Szilády kiadására; jelezni fogjuk, ha ettől eltérünk.)

¹¹ SZABÓ Géza, *Szattay Kristóf = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, III, Bp., 1994, 1913.

¹² Richard MARSINA–Michal KUŠÍK, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku, I, XVI. storočie*, Bratislava, 1959, 433–439. Egy Zathy (Szattay?) Gáspár nevet viselő egyén 1578-ban a Szabolcs vármegyei szolgabíró előtt Várda Mihályt képviselte: *Régi magyar nyelvmélekek*, II, Buda, 1840, 293, 295.

csától, a Homonnaiak fészektől, ráadásul az urbárium és a história keletkezése között mindössze két év telt el, nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a Szattay Kristóf állt Homonnai István szolgálatában, s járt annak követeként a hódoltság fővárosában.

Ha így a követhet kissé közelebb kerültünk is, a szerzőség problémájának fenti megoldása mégsem tűnik számunkra teljesen megnyugtatónak. Az azonosításnak annyiban van alapja, hogy a szerző visszatérően harmadik személyben beszél a követről, márpedig a korabeli énekszerzők bevett szokása volt így szólni magukról. Ám miközben a követtel így jár el, addig önmagát többször és nyomatékosan egyes szám első személyben idézi meg („énnékem”, „én tenéked”, „értettem vala”). Ráadásul a hatodik versszakban egymás mellett szerepelteti a követet és önmagát, s a két személyre eltérő esetet használ: „Jól tudom én, Kristóf látta utában”. Nézetünk szerint ez a megoldás inkább két különböző, mint egy és ugyanazon személyre utal.

Ez a megfigyelés természetesen nem elegendő Szattay szerzőségének határozott elvetéséhez, de nem is teszi lehetetlenné azt. Akárki írta is a históriát, Homonnai István környezetéhez tartozhatott, ugyanúgy, mint Tardi György, az ismert énekszerző, aki többek között megörökítette Homonnai hősies küzdelmét a híres szikszói ütközetben (1588).¹³ Minthogy az *Icon* szerzője magáról azt állítja, hogy ez a hatodik históriája, talán nem teljesen alaptalan magát Tardit, a tapasztalt református énekszerzőt gyanúba fognunk, s neki tulajdonítanunk az *Icon* szerzőségét is. Az ének utolsó, a női nem állhatatlanságát bizonygató versszakai beható bibliai, klasszikus és történelmi ismeretekről árulkodnak, ami jól ráillik az olaszliszkai iskolamester, majd abaújszántói prédikátor és abaúji esperes Tardira. Tekintve, hogy a 16. századi históriás énekek jobbára magyar címetek viselnek, feltűnő, hogy a szóban forgó műnek latin címe (is?) van, ami megint csak klasszikus műveltségű szerzőre enged következtetni. Ugyancsak képzett emberre vallanak az első (bártfai) kiadás latin nyelvű, magyarázó széljegyzetei, amelyek minden valószínűség szerint szintén a szerzőtől származnak.¹⁴ Már itt előrebocsátjuk, hogy a török világot ugyanilyen behatóan ismerhette, mivel a török fogalmak használata és a török szavakhoz fűzött magyarázatai szinte kifogástalannak mondhatók.

¹³ Homonnai Drugeth Istvánra l. *Budai Ferencz polgári lexicon*a, II, Pest, 1866², 136–138. A *Historia Szikszoiensis* újabb kiadása RMKT XVI. 11, 331–356, 490–498. A csatáról, Tardiról és az ének megírásának háttéréről l. SZABÓ András, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*, Hadtörténelmi Közlemények, 112:4 (1999), 851–860.

¹⁴ Erre döntő bizonyíték a Kaszásokról és a Bakó Jákobról írott széljegyzet, amely az illetőkről csak bennfentes által ismerhető, további híradással szolgál (5. vsz.). Róluk alább még részletesen szólunk.

A szerzés háttere és időpontja

Az ének témáját a szerző az említett budai követjárás alkalmával ismerte meg. Ennek időpontjára a szöveg több fogódzót kínál. A követség tagjai még Ali pasa életében indultak útnak, vagyis 1587. február 22-e előtt (ez a budai beglerbég halálának napja).¹⁵ A másik datáló tényező a *bajram* említése; szerzőnk szerint Ali pasa a muszlim vallási ünnepen vitézi játékokat rendezett, s ezen maga is részt vett. Ali pasa második budai hivatalviselése idejére két bajram esett: az ún. *seker bajrami* (kis bajram vagy cukorünnep) a hidzsra szerinti 994. év sevvál hó 1-jén (1586. szeptember 15-én), az ún. *kurban bajrami* (nagy bajram vagy áldozati ünnep) pedig zilhiddzse 10-én (1586. november 22-én). A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy a követség látta-e a játékokat, vagy csak annak szerteszét hagyott kellékeivel találkozott (például egy bábuval, az ún. *dżemállal*). Az is biztos, hogy a követség Ali pasa halála után még Budán tartózkodott, hiszen szerzőnk ekkor gyűjtötte históriája alapanyagát. Minthogy valószínűtlen, hogy egy helyi jelentőségű követség hónapokon át Budán időzött volna, feltehető, hogy 1587. február második felében, Ali pasa halálának napjaiban érkezett a hódoltság fővárosába, s néhány nap múltán el is hagyta azt.

A követjárás hátterében a hatvani törökök és az egri magyarok adózókért folytatott küzdelme állott. A felek osztozkodásának egyik fő tárgya Heves mezővárosa lett. Hevest a törökök már a század közepén hódoltatták, és a hatvani bég hász-birtokához csatolták, de magyar földesurai: az Országh család, majd 1570-től Országh Borbála és férje, Török Ferenc szintűgy folyamatosan adóztatták.¹⁶ Az állásaikat szakadatlanul előre toló törökök 1559-ben palánkvár építését vették tervbe a helységben,¹⁷ de aztán valamilyen okból letettek róla. Az 1567-ben egyszer már feldúlt Heves körül az 1570-es évek végétől ismét fellángoltak küzdelmek.¹⁸ A helytörténeti szakirodalom úgy tudja, hogy 1584 körül a törököknek végül sikerült megépíteniük palánkjukat Hevesen.¹⁹ Ez azonban sem török, sem magyar forrásokból nem igazolható hitelt érdemlően.²⁰ Ám úgy látszik, mégis történhetett valami Heve-

¹⁵ „Mikor küldé ... Budára Szattay Kristófot Ali Passára” (2. vsz.). GÉVAY Antal, *A' budai pasák*, Bácsben, 1841, 12: 17. sz, 13: 19. sz.

¹⁶ *Heves megye műemlékei*, III, szerk. DERCSÉNYI Dezső, Bp., 1978, 282.

¹⁷ *Heves vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., é. n., 153; SUGÁR István, *Az egri török vilájet várui*, I, Az egri vár híradója, 24 (1992), 30.

¹⁸ *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, I, 1553–1589, szerk. TAKÁTS Sándor, ECKHART Ferenc, SZEKFÜ Gyula, Bp., 1915, 192 (vö. SUGÁR I., *i. m.* [17. j.], 30.) és 246.

¹⁹ SOÓS Imre, *Heves megye községei 1867-ig*, Eger, 1975, 257.

²⁰ SUGÁR István, *A török végvárendszert Északkelet-Magyarországon (Heves, Külső-Szolnok, Borsod vármegye és a Jászság) = Magyar és török végvárak 1663–1684*, szerk. BODÓ Sándor és SZABÓ Jolán, Eger (Studia Agriensia, 5), 1985, 274; HEGYI Klára, *Heves a török forrásokban*, Tanulmányok Hevesről, Heves, 2001, 126.

sen ebben az időben. Színán budai pasa leveleiből kitűnik, hogy 1584-ben kisebbfajta háború bontakozott ki a két északkeleti végvári szervezet között; az év elején erős magyar csapatok támadták meg Szolnokot, majd a nyáron Jászberényt, ráadásul a hatvani vásárt is megütötték az egri vitézek.²¹ A törökök sem maradtak adósak a válasszal, s feltételezésünk szerint ekkortájt érhetette Heves városát az a támadás, amelyről egy 1588. május 13-án kelt levélben ezt írták: „Nagy Heves mezővárost már néhány évvel ezelőtt ... [a hatvani bég?] elpusztította”.²² A város kettéválását Nagy- és Kis-Hevesre általában azzal magyarázzák, hogy a palánkvár építésekor a törökök elűzték a lakosokat a régi településről. A baj csak az, hogy nem tudjuk, pontosan mikor történt mindez. Újabb források felbukkanásáig a magunk részéről úgy véljük, az 1588. évi levél híradása arra utalhat, hogy a törökök 1584–1586 táján ismét kísérletet tettek Heves megszállására, de – feltehetőleg az egri magyar vitézek miatt – megint csak kudarcot vallottak. A mezővárosnak ugyanakkor óriási károkat okoztak, ezért Homonnai Drugeth István Ungvárról követséget menesztett Ali pasához, hogy „ne pusztítsa sok csatáért Heveset” (2. vsz.).

Fogas kérdés, hogy miért éppen Homonnai intézkedett az ügyben, mikor ő ismereteink szerint ebben az időben zempléni (és 1587-ben ungi) főispán volt,²³ s birtokosi érdekek sem fűzték Heveshez (igaz, érdekeltségei voltak például a Heves megyei Gyöngyösön, Dévaványán és Fegyverneken).²⁴ A magyarázathoz figyelembe kell vennünk, hogy 1584–1588 között a térség legnagyobb katonai tekintélyének számító felső-magyarországi (kassai) főkapitányságot az udvar csak ideiglenesen bízta Ferdinand Nogarolra, és az ügyeket többnyire helyettesek, többek között Prépostváry Bálint intézték.²⁵ Ráadásul Ungrád Kristóf halála folytán az egri várkapitányi poszt is betöltetlenül állott ezekben a hónapokban.²⁶ A hevesiek és a többi érintettek talán nem találták kellő súlyú személyeknek a főkapitány-helyetteseket, ezért fordultak az egyik legnevesebb északkelet-magyarországi birtokos család vitézségéről ismert fiához. Lépésük azért is indokolt volt, mivel Homonnai – mint egy önéletrajzszerű, sajnos datálatlan levelében maga mesélte el a kamarának – a számára előírtnál jóval nagyobb létszámú katonaságával rendszeresen részt vett a környékbeli törökök elleni harcokban, és gyakran sietett a megszorult egri vitézek segítségére.²⁷ A követküldés ugyanakkor a Homonnai család

²¹ TAKÁTS Sándor, *Bajnívó magyarok*, Bp., 1979³, 125.

²² SUGÁR, *i. m.* (17. j.), 30.

²³ FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főispánjai 1526–1848*, Bp., 1994, 105, 113.

²⁴ SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török bódoltságban*, Bp., 1981, 113–114.

²⁵ PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)*, *Történelmi Szemle*, 39 (1997), 273.

²⁶ NAGY József, *Eger története*, Bp., 1978, 116–121.

²⁷ MOL P108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 46. Fasc. A No 9.

tragédiájának megoldását is szolgálta. Az *Icon*-ban futólag említett Paksi Mihály a nagyúr unokaöccse (Margit nevű leánytestvérének és Paksi Jóbnak a fia) volt, aki 1583-ban török fogságba esett, s ezek szerint azóta is Hatvanban raboskodott.²⁸ Homonnainak a Magyar Kamara elnökéhez intézett 1587. január 19-i leveléből arról értesülünk, hogy Paksinak minden jószágát zálogba kellett adnia váltásdíja előteremtése érdekében (Homonnai ezért segílyt kért számára a kamarától).²⁹ Bár Homonnai azt írja, hogy Paksi a váltásdíját lefizetve kiszabadult, nem kizárt, hogy a februári követjárás idején a Tiszántúlon birtokos rokon kiváltási akciója még nem zárult le teljesen. Így Szattay másik fő feladata az lehetett, hogy Hatvanban megtárgyalja a függőben maradt kérdéseket (az is elképzelhető, hogy a váltásdíj utolsó részletét vitte, vagy magáért Paksiért ment el a városba).

A szerző Kaszás Bálintnak ajánlotta munkáját, aki maga is sok mindent tudott az itt elmesélt dolgokról: „Egren laktál, Rab is voltál jól tudom / azért másnál többet tudsz ehhez, tudom” (64. vsz.). Az 5. versszakban megmondja, hogy „a Kaszások Jász-Apátin laknak vala”, a hozzáfűzött latin széljegyzetben pedig azt, hogy a másik Kaszást Jánosnak hívták. A hatvani szandzsák „csaták” által gyakorta feldúlt vidékein (így a Jászságban) más források is említenek Kaszásokat. Ilyen néven az első személyek (Kaszás János és Pál, valamint az utóbbi fia, Albert) a szandzsák 1546. évi összeírásában a hatvani Kis utca városrész lakosaiként tűnnek fel.³⁰ A hatvani szandzsák 1570. évi összeírásában szintén hatvani lakosként vették nyilvántartásba Kaszás Pált és fiát, Albertet, valamint Kaszás Dijanost és testvérét, Gergelyt.³¹ Éltek még Kaszások Jászágon, ahol 1570-ben a török adórovók Kaszás Mátét és fiát, Andrást írták be a defterbe.³² Ugyanebben a forrásban találkozunk az első jászapáti Kaszással: a falu kapitánya ebben az évben Kaszás Gergely.³³ 1579-ben és az 1590-es évek elején Kaszás Imre viselte ezt a címet, vagyis nem kizárt, hogy jó tizenöt éven át egyfolytában „hivatalában” maradt.³⁴ Hogy az említett helységek azonos nevű családjai egy kiterjedt rokonság részei voltak-e, nem dönthető el. A kapitányi poszt birtoklása viszont

²⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IX, Pest, 1862, 15, 18; vö. *Budai Ferenc polgári lexicon*, III, 23.

²⁹ MOL E41 Litterae ad camaram exaratae, 1587. No. 2.

³⁰ FEKETE Lajos, *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*, Jászberény, 1968, 12. (A defter dátumára: BAYERLE Gusztáv, *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Defter[-i] mufassal-i liva[-i] Hatvan*, Hatvan, 1998, 9 [SZAKÁLY Ferenc előszava]).

³¹ BAYERLE, *i. m.* (30. j.), 21.

³² BAYERLE, *i. m.* (30. j.), 84.

³³ BAYERLE, *i. m.* (30. j.), 95.

³⁴ BOTKA János, *Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI–XVII. századi történetéhez*, Szolnok Megyei Levéltári Füzetek, 11 (1988), 229, és Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defterleri 823, 53.

világossá teszi, hogy a jászapáti Kaszások a jászkun kerület előkelői, a „címe-res” vagy „tegzes” nemesek közé tartoztak, akik a jász közösségi szervezet vezetői (eredetileg nemzetségfői, utóbb bírái és adószedői) és legnagyobb birtokosai voltak.³⁵ Évi, együttesen fizetett átalányadó fejében a törökök szintén elfogadták a helyi öngazgatás képviselőinek a jászsági és kunsági kapitányokat. Ezért aztán nem írták be őket a települések adózói közé sem, jöllehet általában semmibe vették a nemesi adómentességet.³⁶ Az viszont már a kapitányok befolyásának csalthatatlan jele, hogy hozzátartozóik is esetlegesen bukkannak fel az adójegyzékekben. Így Kaszás Bálint és János nevét is hiába keressük a török defterekben, pedig igazolhatóan Jászapáti laktak. Ilyen előnévvel szerepelnek ugyanis azokban az adományokban, amelyekkel Rudolf király 1580-ban (immár teljes) nemességet adományozott Kaszás Bálintnak, Imrének és Jánosnak, illetve nekik adta Jákóhalma és Négyszállás településeket, és megerősítette őket Szentandrás birtokában.³⁷ Jászapáti lakosként tüntették fel Kaszás Bálintot az 1586. évi érsekújvári hídvámjegyzékben, amikor 50 marhát hajtott át a hídon.³⁸ Énekszerzőnk szerint Bálint és János lótarással is foglalkozott. Kaszás Bálint üzleti kapcsolatban állt gyöngyösi Balázs deákkal, a hódoltság e régiója és a királyi Magyarország közötti állat-, bőr- és textilkereskedelem egyik legnagyobb közvetítő kereskedőjével. Nem kizárt, hogy jászapáti Barla Mártonhoz hasonlóan Kaszás is Balázs deák marhabeszállítójaként, alkalomadtán pedig állatfelhajtójaként működött. Akármilyen füzte is össze őket, viszonyuk valamilyen okból megromlott, mivel Balázs deák 1592-ben azt jegyezte be könyvébe, hogy Kaszás Bálinttal folytatott pere miatt huszonháromszor kényszerült Egerbe utazni.³⁹ Az elmondottak alapján a jászapáti Kaszásokban a korszak egyik jellegzetes hódoltsági típusát ismerhetjük fel: azt a falusi-mezővárosi paraszt(polgár)t vagy alsó-nemest, aki a fellendülő mezőgazdasági keresletre rámozdulva erőteljesen bekapcsolódott a marha- (továbbá a ló- és juh-) tenyésztésbe és részben az állatok

³⁵ A kapitányok fizették az ún. tegzespénzt, de egyébként köztehermentességet élveztek. GYÁRFÁS István, *A Jász-kunok története*, IV, Bp., 1885, 43, 58.

³⁶ Vö. SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, Bp., 1997, 80–82.

³⁷ MOL A57 Libri Regii, 4. köt, 219–220. Kaszás Bálint valamikor Borsóhalma faluban is résztulajdonost szerzett. A felsorolt birtokokra vonatkozó jogaiban több ízben megerősítette Radecz István egri püspök és helytartó, amire azért is nagy szükség volt, mert ugyanazon településekre Kapitány Imre, Albert és János is adományt kapott a királytól, s a tulajdonostársak egészen 1599-ig pereskedtek, amikor végre sikerült megegyezniük a birtokok megosztásában. Vö. GYÁRFÁS, *i. m.* (35. j.), 175.

³⁸ KOC SIS Gyula, *Szolnok megyei települések állatkereskedelme és „székekezése” a XVI. század második felében*, Zounuk, A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, 1 (1986), 42.

³⁹ SZAKÁLY Ferenc, *Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyvei (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén)*, Agrártörténeti Szemle, 1972/3–4, 374; Barla Mártonhoz: Uo., 375–376; vö. KOC SIS, *i. m.* (38. j.), 42.

kereskedelmébe. Ugyanebbe a kategóriába tartozhatott a szerzőnk által név szerint említett Bakó Jákob, akit a széljegyzetben „tehetős hevesi polgárnak” (*civis*) és „ménességzárának” nevez (5. vsz.).⁴⁰ Miután Bakók Jászapátiban is laktak, sőt 1579-ben ők adták a falu bíróját,⁴¹ az sem kizárt, hogy a két família közös felvásárlási vagy kereskedelmi érdekeltségekkel rendelkezett. Nyilván nem véletlenül emeli ki szerzőnk éppen őket, mint a környék tehetős vállalkozóit; valószínűleg őket sújtották legérzékenyebben a Hevesre (és talán az Apátira) zúduló támadások, amelyek következtében fel is hagytak a ménes tartásával.⁴² Így tehát minden okunk megvan azt hinni, hogy a Kaszások és a Bakók szintén azok közé tartoztak, akik erőteljesen szorgalmazták az 1587. évi budai követjárást, s a személyes ismeretségen túl ezért kerültek név szerint a históriába.⁴³

Ezek után már csak a históriás ének születésének időpontját kell meghatározunk. A szerző az utolsó strófában világosan megmondja, hogy utazás közben fogott hozzá az íráshoz, s a következő állomáson, (Sátoralja)Újhegyen be is fejezte. Benyomásunk szerint ez a hazafelé (Ungvárra) vezető úton történhetett, amikor még a friss budai élmények hatása alatt állt. Erre utal a keretes szerkezet, amely a Budára menetellel indítja és a visszatéréssel zárja a történetet. Ezért a magunk részéről úgy gondoljuk, hogy az Ali pasa házasságáról szóló éneket 1587. február végén–március elején írhatta ismeretlen szerzője, aki vagy Szattay Kristóffal, Homonnai bizalmi emberével, vagy esetleg – s mi inkább efelé hajlunk – Tardi Györggyel azonosítható.

⁴⁰ Bakó Jákob (azaz Jakab) neve elsőként a hatvani szandzsák 1546. évi összeírásában tűnik fel, mint Bakó Gergely nőtlen fia (FEKETE, *i. m.* [30. j.], 48; HEGYI K., *i. m.* [20. j.], 113.). 1559-re megházasodott (HEGYI K., *uo.*), s ezután apjával együtt 1562-ben és 1570-ben is szerepel a hevesi adózók jegyzékében (BAYERLE, *i. m.* [30. j.], 101; HEGYI K., *i. m.* [20. j.], 117, 119.). Heves magyar dézsmajegyzékei közül az 1549. és 1577. évi Bakó Gergelyt, az 1582. évi Jákobot vette lajstromba (HEGYI K., *uo.*).

⁴¹ 1570-ben Bakó Balázs és Bakó Pál (BAYERLE, *i. m.* [30. j.], 83–84.); Bakó Balázs 1579-ben Jászapáti bírójá (BOTKA, *i. m.* [34. j.], 229.).

⁴² „Méneseik itatását elunták vala / Bakó Jákob háza hogy pusztul vala / Csata miatt gyakran búsulnak vala” (5. vsz.). Feltűnően egybeesik ezzel Kocsis Gyula azon megállapítása, hogy a Szolnok megyei és a járszági települések állatkiviteléből 1586-ra eltűnik a ló (*i. m.* [38. j.], 32–33.). Heves állatkivitelére l. még KÁLDY-NAGY Gyula, *Harússzedők és róják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*, Bp., 1970 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 9), 125.

⁴³ Míg Kaszás Bálintnak a históriában említett egri tartózkodásáról és rabságáról semmit sem tudunk, addig 1587 utáni sorsára a következő információval rendelkezünk: 1596-ban egri katona, és részt vesz a vár védelmében; bátor helytállásáért Fejérvögy István helytartó a Heves megyei (Jász)Szentandrás pusztát adja neki (vagyis: megerősíti régi birtokában) – azzal a kikötéssel, hogy legfeljebb 32 jobbágytelket alakíthat ki rajta. KOCIS, *i. m.* (38. j.), 31.

Az Icon török történeti adatai

1. Veli kalauz: A harmadik strófa említi, hogy Budára menet Jászberényben Szattay „... ajándokon / Kalauz Velinek adta szép Kopiót:⁴⁴ / Veli ígéri neki barátságát / Szattay is ajánlja szolgálatját”. Bár a kalauz meglátogatása és a kölcsönös ajándékozás (az utóbbit az ide tartozó latin széljegyzet állítja) az egész történetben csak mellékes epizód, a korabeli végvidéki viszonyok ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy szerzőnk fontosnak tartotta ki térni rá. A kalauzok ugyanis a végvári hadviselés legfontosabb személyiségei közé tartoztak. Ők ismerték a utakat, a gázlókat és a rejtett átjárókat, „ezért a kalauz a portyázás ... közben épp oly nélkülözhetetlen ember volt, mint maga a csatavezető ... kapitány. Kalauz nélkül nem is indult ki sem magyar, sem török csata. S minél több, minél jelesebb kalauzai voltak valamelyik félnek, a sikernek annál nagyobb reményével mehetett a másik ellen. Viszont a kalauzok ügyetlensége sokszor a legjobban kicsínált tervet is megsemmisítette” – írja a téma legjobb szakértője, Takáts Sándor.⁴⁵ Egymás kalauzait a két fél jól ismerte, és kegyetlenül üldözte. Egy 1581. évi királyi rendelet 24–30 Ft jutalmat helyezett kilátásba minden agyonvert török kalauzért.⁴⁶ Ám mivel ez aránylag ritkán sikerült, ráadásul az elpusztítottak helyére hamarosan újabb emberek léptek, a védelem irányítói súlyt helyeztek arra, hogy jobban legyenek a nevesebb, ügyesebb vagy befolyásosabb szomszédos kalauzokkal. Ilyen „útmutató” lehetett a berényi Veli is, aki már 1579-ben feltűnik a hevesi végvidéken. Ez év október 3-án a budai pasa levelet írt Ernő főhercegnek, s cáfolta, hogy az Eger felé vonuló és az egriek által törbe csalt török portyázó csapat ellenséges szándékkal járt volna ott: „Az Veli kalauz felől hogy lóval Egör fele mönt volna, azok semmi ellenkező dologra nem möntenek, valami eledelért Hevessé möntenek volt, az egriek ottan közel lesben levén reájok ütötenek, megh verték őket, kit le vágtanak s kit el vittének bennök, kik nyilván mondták volna, hogy az hatvani bék és az vajda akaratjokból möntenek volna...”.⁴⁷ Veli „bemutatkozása” tehát nem a legjobban sikerült, mégis élve úszta meg a kalandot, s történetünk időpontjában legalább nyolc éve szolgált már kalauzként ezen a vidéken. Bizonyosra vehető, hogy mint 1579-ben, a későbbi években is sokszor járt Hevesen és a Jászságban, hogy jövedelmet, hátralékot vagy ételmet hajtson be az ott birtokos hatvani bég számára. Így aztán okkal feltételezhetjük, hogy neki is közvetlen köze lehetett a város fent említett zaklatásaihoz. Ha tehát védelmet kívánt szerezni Hevesnek, Szattaynak tanácsos volt megvásárolni Veli kalauz jó-

⁴⁴ Az OSzK egyik példányán: „Kalauz Velinek ada kopiat” (OSzK, 1618/i.).

⁴⁵ TAKÁTS Sándor, *A kalauzok és a kémek a török világban* = T. S., *Rajzok a török világból*, II, Bp., 1915, 138.

⁴⁶ *Uo.*, 147.

⁴⁷ *A budai basák magyar nyelvről levelezése, i. m.* (18. j.), 192: 173. sz.

indulatát, s krónikásunk szerint erre szolgált a barátságos találkozó és a kopja ajándékozása.

2. Ali pasa és a Buda környéki sportjátékok: Kalajlikoz Ali pasa budai működéséről Takáts Sándor (többek közt az *Icont* is hasznosító) tanulmánya kimerítő tájékoztatást nyújt, ezért életének csupán néhány, Takáts által még nem ismert vagy nem kellően hangsúlyozott mozzanatára térünk ki.⁴⁸ Wolf Andreas Steinach, az Isztambulba tartó Paul Eitzing császári követ apródja 1583-ban Budán azt az értesülést jegyezte fel útinaplójába, hogy a „termetes és tekintélyes Ali basa” horvát származású volt.⁴⁹ Velence isztambuli követe, Gianfrancesco Morosini két évvel később összeállított zárójelentésében azt írta Aliról, hogy „szláv” eredetű, ami legalábbis nem mond ellent Steinach tudósításának. Morosininek egyébként nemcsak ezt a híradást köszönhetjük, hanem Ali pasa rövid, de mégis kerek pálya- és jellemrajzát is, amely jól megvilágítja történetünk néhány homályos pontját és összefüggését.

Elsőként idézzük fel belőle azt a részt, amelyik Ali pályájának kezdetét állítja új fénybe: „A hetedik (vezír) Ali basa, körülbelül 40 éves, szláv nemzetiségű, erőteljes alkatú férfiú. (Szokollu) Mehmed basa nagyvezír rabszolgája volt, aki meglátva azt a jó megjelenésű fiatalembert, a Nagyúrnak (ti. a szultánnak) ajándékozta, aki néhány évig a szerájban tartotta őt, amíg a szakálla ki nem serkent. Akkor ugyanez a basa (ti. Szokollu) gondoskodott arról, hogy étekfogó (*cesimir*, azaz *csasnigir*) rangban jöjjön ki onnan. Ez a rang azonban nem volt olyan előkelő, amellyel a porta (leendő) vezírei szokták elhagyni a szeráj(iskolát)... Jelleme szöges ellentéte (a hatodik vezír) Dzsáfer basáénak; szokásait tekintve felkapaszkodott parasztnak tűnik, igen rátarti, mindenki bolondnak tartja. ... Nem tartják őt értékes embernek, habár a bravúroskodásokban kiváló. Mindent összevéve, sok éven át volt Buda kormányzója Magyarország határvidékein, anélkül, hogy szégyent hozott volna e méltóságra.”⁵⁰ Ha ehhez hozzátesszük azt az adatot, miszerint 1580. évi beglerbégi kinevezése előtt a *mir-i dlem* (zászlótartó) posztját töltötte be a szultáni udvarban,⁵¹ akkor nagy vonalakban előtűnik áll Ali korántsem egyedi sorsa. Az 1540-es évek közepén született valahol Horvátországban, gyermek- vagy kamaszkorában rabolták el, és Szokollu Mehmed tulajdonába került. Ha hihetünk Takáts Sándornak, aki szerint az 1580-as évek váci főharmincadosa, Oszmán, Ali testvére volt, akkor a két fivér vélhetőleg együtt esett rabságba.⁵²

⁴⁸ TAKÁTS Sándor, *Vezír Kalajlikoz (sic!) Ali basa* = T. S., *A török bódoltság korából*, h. é. n., 153–179.

⁴⁹ TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*, Bp., 1979, 125.

⁵⁰ Eugenio ALBÈRI, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il secolo decimosesto*, III/III, Firenze, 1855, 291–292.

⁵¹ M. Tayyib GÖKBILGIN, *Kara Üveys Paşa'nın Budin beylerbeyliği*, *Tarih Dergisi*, 2:3–4 (1950–51 [1952]), 31.

⁵² TAKÁTS S., *i. m.* (48. j.), 169.

Biztos, hogy Ali külseje sokat ígért, mert az oszmán nagyurak legszemrevalóbb rabjaikkal szokták megajándékozni uralkodójukat. Amikor leteltek a szerájiskolai évek, a korábbi gazda ismét közbelépett, és kliense a szeráj étékfogói között kezdhette meg államférfiúi karrierjét (ez egyáltalán nem számított rossz indulásnak, még ha Morosini lekicsinylően szólt is róla). Hogy innen egészen a bizalmi állásnak tekintett *mir-i álem* beosztásig emelkedett, az arra utal, hogy Szokollu ezután is szilárdan állt mögötte, s ennek köszönhetően Ali az 1570-es évek végére elismert tagja lett a birodalmat ténylegesen irányító szűk körű „klubnak”, az „igazi oszmánok” körének. Feltételezhetően Szokollu kiterjedt klientúrája (esetleg az özvegye) segítségével szerezte meg magának a budai kormányzóságot, hiszen normális esetben a zászlótartók először szandzsákbégséget szoktak kapni, ha elhagyták az udvart. Ali budai hivatalviselésének időpontjait újabban Dávid Géza határozta meg pontosan. Első kinevezését 1580. június 3-án kapta, s 1583. szeptember 29-ig maradt a posztján, amikor Juszuf vagy másik nevén Szinán pasa foglalta el a helyét. Másodszor 1586. április 17-én adományozták neki Budát, s itt halt meg 1587. február 22-én.⁵³

Lehet, hogy Morosini nem egészen alaptalanul nyilatkozott kedvezőtlenül képességeiről és viselkedéséről, noha oszmán felső körökben nem számított ritkaságnak a faragatlan stílus (főleg persze a keresztény követekkel szemben). Furcsa szokásaira látszik utalni Kalajlikoz megkülönböztető neve is, ami Gévay Antal szerint „piperés”-t (nyilván piperkőcöt) jelent.⁵⁴ A krónikás Pecsevi rövid életrajza azt sejteti, hogy a névnek valóban rosszízű kicsengése lehetett: „Ali pasa vezír: A Kalajlikoz melléknevet nyerte. Ennek ellenére ügyesen bánt a fegyverrel, megjelenése és lovaglása pedig elegáns és méltóságteljes volt”.⁵⁵ Érdekes, hogy énekszerzőnk viszont „igen jámbor” embernek ismerte meg, aki „szép temérdek veres szakállá”-t hordott (7. vsz.). Ehhez persze figyelembe kell venni, hogy 1587-ben már nem éltek nagyhatalmú támogatói, ami alaposan megcsappanthatta korábban túltengő önbizalmát.

Szerájbeli neveltetésénél fogva Ali pasa annak a sajátos kultúrának a hordozója lett, amely a birodalmi irányító apparátust gyökeresen elválasztotta

⁵³ DÁVID Géza, *Török közigazgatás Magyarországon*, Doktori disszertáció, Bp., 1995, 213–215. Evlija Cselebi szerint a külváros egyik dombján álló sírja búcsújáró hely lett: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, ford. KARÁCSON Imre, Bp., 1985², 288.

⁵⁴ GÉVAY A., *i. m.* (15. j.), 12. A számunkra egyelőre talányos összetett szót (*kalajli* plusz *köz*) a Pecsevi krónikájának magyar fordításához készült jegyzet – első szótári értelmének megfelelően – „Ónozott dió”-nak fordítja: *Török történetírók, III, 1566–1659*, ford., jegyz. KARÁCSON Imre, s. a. r., bev. SZEKFÜ Gyula, Bp., 1916, 87, 1. jegyzet.

⁵⁵ *Tarih-i Peçevi*, II, Istanbul, 1283/1866, 28.

a társadalom lejjebb álló tömegeitől. Nem született, hanem „hivatásos török” volt, ahogy egyes éles szemű nyugatiak az efféle embereket nevezték. Rangbéli társaival azonos műveltség, azonos világnézet és azonos szokások kötötték össze. E felső kaszt tagjai nemcsak ugyanazokat a költőket olvasták, ugyanazt a zenét hallgatták, és ugyanazokat a misztikus irányzatokat kedvelték, hanem ugyanolyan módon szórakoztak és ünnepeltek, bármelyik szögletébe vetette is őket a birodalomnak a szultáni kegy vagy önkény.

Nem véletlen hát, ha az *Icon* által említett vagy hozzájuk hasonló sportjátékok rendre feltűnnek azokban a leírásokban, amelyek az isztambuli ünnepi látványosságokról tudósítanak. Az oszmán fővárosban (és néhány más nagyvárosban) leginkább a következő alkalmakkal rendeztek nagy, nyilvános szórakoztató ünnepségeket (felvonulásokat, cirkuszi és sportmutatványokat, hadijátékokat stb.): hercegek körülmetélése, hercegnők eljegyzése és esküvője, szultáni fiúgyermek születése, katonai győzelem, a hercegek tanulmányainak megkezdése, idegen országok követeinek fogadása, vallási ünnepek, pénteki istentiszteletre vonulás stb.⁵⁶ Valamennyi közül a hercegek circumcisióját kísérő ünnepek voltak a legpompázatosabbak. Ezek közül is kiemelkedtek a Murád szultán fia, Mehmed tiszteletére 1582-ben rendezett látványosságok, amelyek több mint 50 napig tartottak, s amelyekre a fontosabb európai udvarokba is meghívókat küldtek.⁵⁷ Az eseményekről nemcsak írásos beszámolók, hanem egy-két miniatűrös könyv is készült, s ezek segítségével kíséreltet tehetünk az *Icon*-ban felsorolt játékok azonosítására.

Legnehezebb dolgunk az elsővel van, amelyikről az *Icon* szűkszavúan a következőt írja: „Egy cziemat építettett játékban”. Szerencsénkre a latin széljegyzet az itt szereplő török szót helyesbítve kissé bővebb magyarázattal is szolgál: „*Cziemal idolum seu Gigas Turci[c]us armatus pro pedibus vivit hominibus utitur*”.⁵⁸ Sok töprengés után arra jutottunk, hogy ebben a mondatban a *vivit* valószínűleg nyomtatási hiba *vivis* helyett, s a szöveg kb. így fordítandó: „Cziemal: felfegyverzett török képmás vagy óriás(bábu); lábak gyanánt élő embereket használ (értsd: emberek hordozzák)”. A *cziemal*-ban kétségkívül az arab eredetű török *dżemál* vagy *dżemál* szót ismerhetjük fel, amelyről a Meninski-féle szótár a következő felvilágosítást adja: „*giamál ojuny* (mai átírással: *camal ojum*, vagyis dżemál-játék): *Persona, aut figura aliqua ficta ad similitudinem hominis, qua ludunt in bacchanaliis*”.⁵⁹ Szerzőnk nyilván ehhez hasonló, embert

⁵⁶ Metin AND, *Osmanlı şenliklerinde Türk sanatları*, Ankara, 1982, 12. skk.

⁵⁷ Részletes leírásuk: Joseph von HAMMER, *Geschichte des Osmanischen Reiches...*, IV, 1574–1623, Pest, 1829, 118–134.

⁵⁸ A Szilády-féle közlésben a latin szöveg hiányos, ezért az e helyütt épebb OSzK-példányról idéztük (I. 1618/1).

⁵⁹ Francisci a MESGNIEN-MENINSKI, *Lexici arabico-persico-turcici*, secundis curis recogniti et aucti, II, [Bécs, 1780], 388 (a szótár első, 1680. évi kiadásában nem található meg a szó). Vö. Jules Théodore ZENKER, *Dictionnaire turc-arabe-persane*, I, Leipzig, 1866,

formázó alakot szemléltethetett meg, de hogy pontosan milyen, azt nehéz megmondani. Az isztambuli parádékon és játékokon sokfajta bábut vagy makettet vonultattak fel. A kézművesek 1720. évi processzusát ábrázoló miniatúrákon olyan figurák láthatók, amelyek két- vagy háromszor nagyobbak egy átlagos embernél, s némelyiknek kettős arca van. Vagy belébújt emberekkel, vagy bonyolult kötélszerkezetekkel mozgatták őket, de fegyver nem látszik rajtuk.⁶⁰ Mármost igaz, hogy – amennyiben fenti értelmezésünk helyes – Ali pasa „gigászat” is emberek hordozták, de ha fel volt fegyverezve, akkor inkább talán azokban a bábukban kell keresnünk a rokonait, amelyek a hadijátékokon kaptak szerepet. 1582-ben egy alkalommal kétszáz lovas szpáhi mutatott be ügyességi gyakorlatokat. Ennek során egy kereszténynek öltöztetett, magyaros süveget viselő figurát hoztak be, és egy földhányásra állították; a szpáhi feladata az volt, hogy nyilaikkal vágóban eltalálja, majd karddal lecsapja fejéről a süveget.⁶¹ A másik szóba jöhető tárgyról képpel és szöveges tájékoztatással egyaránt rendelkezünk. A szakállas, keresztény férfit formázó, embernél nagyobb képmás kinyújtott bal kezén egy kerek, pajzsra emlékeztető tárgyat tartott, jobb kezére pedig egy zsinóron függő, kövekkel megrakott zacskót erősítettek. Az alak a tengelye körül forgott. A lovas támadó dolga az volt, hogy lándzsájával a lehető legnagyobb erővel megszúrja a pajzs közepén kiképzett mélyedést, és ezzel minél többször megforgassa a bábut. De nagyon kellett vigyáznia, mert miközben elhaladt mellette, a lengő zacskó rettentően nyakon vághatta.⁶²

Az idézett párhuzamok közül egyik sem felel meg pontosan a szerzőnk által leírt képmásnak. Valószínűleg olyan „hibrid” volt, amelyik egyesítette magában a processzusok óriásfiguráinak és a kereszténynek öltöztetett hadibábuk tulajdonságait. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy hadijátékokhoz használták fel a budai törökök. Az *Icon* segítségével megállapítható tehát, hogy az effajta segédeszközöket a korabeli törökök *džsemálnak* hívták. Mivel török forrásban egyelőre nem találtuk nyomát a szó ilyen használatának, az *Icon* itt alapvető forráshellyé lép elő.

A második játékról ezt olvassuk a históriás énekben: „... Ó-Buda felől / Egy magas fát ásatott fel az mezőn / Egy gombot csináltatott az tetején / Ló foltában (futtában) meglövi azt a mezőn” (8. vsz.). A városba vezető többi út

365 (Bianchi, vagyis végső soron Meninski alapján): „*espèce de jeu, de déguisement ou d'imitation de figures humaines*”.

⁶⁰ M. AND., *i. m.* (56. j.), 95. és a 46, 130, 138. és 140. sz. képek. Vö. Esin ATIL, *Lerni ve Surname. Bir Osmanlı şenliğinin öyküsü*, Istanbul, 1999, 51, 180.

⁶¹ Lubenau leírása alapján: AND, *i. m.* (56. j.), 129.

⁶² AND, *i. m.* (56. j.), 96–97. és 45. sz. színes kép. Ez a játék nyugaton is szélteben ismert volt, csak természetesen ott a *Quintainek* nevezett bábut töröknek vagy muszlimnak öltöztették. Az utóbbi években reneszánszukat élő „középkori” hadijátékokon ismét láthatók ezek a kellékek (így pl. a sümegi várban is).

mentén, Budaörs és Budakeszi felől hasonló célpontokat állíttatott fel, az egyiken még a követség érkezésekor is látható volt az átlőtt nyíl (9. vsz.).⁶³ A vágóban lődöző lovas íjászok az oszmán ünnepségek leggyakoribb szereplői közé tartoztak, 1582-ben például szinte minden nap tartottak valamilyen bemutatót. Hol deszkalapokra, hol emberalakokra, hol előttük futtatott gyűrűkre vagy karikákra, hol lovuk patkójára lődöztek, de leggyakrabban magas pózna tetejére tűzött aranygömbre. Egy szemtanú 1582. június 11-én ezt írta a naplójába: „Dél felé mintegy száz, tollas öltözetű lovas a Hippodrom közepén felállított, igen hosszú pózna csúcsára helyezett aranygömbre tartott lövészbemutatót”.⁶⁴ Ilyen attrakció közben ábrázolja egy korabeli miniatúra II. Murád szultánt (1421–1451) is, ami arra enged következtetni, hogy a 16. századi oszmánok ősrégi hagyományt követtek, amikor szórakozásul gömbre nyilaztak.⁶⁵ Mindezek alapján semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy Ali pasa és lovagjai Buda környékén éppen ebben a játékban gyakorolták magukat fölöttébb szorgalmasan.

Utójára az *Icon* a következő sportot említi: Ali pasa egy fenyőrúd tetejére ezüstkupát tétetett, s aki fel tudott mászni érte, hazavihette (10. vsz.).⁶⁶ A rúdászás ugyancsak állandó és igen sűrűn ismétlődő programpontja volt az oszmán ünnepségeknek. Nagyon kedvelték a kupáért való versengést, de a mászásnak még számos más formája dívott. 1530-ban és 1582-ben például a vállalkozó kedvűek sima és olajjal bekent rúdra egyaránt felkapaszkodhattak. Gyakran próbálkoztak a Hippodromban álló egyiptomi gránitoszlop, a Dikili tas megmászásával is. Olykor segédeszközöket: szíjakat vagy köteleket is igénybe vettek. Ezeknél a mutatóanyagoknál gyakran történt baleset.⁶⁷ Itt említjük meg, hogy az *Icon* természetesen nem adja kimerítő leltárát mindannak, amivel Ali pasa magát, a híveit és a vendégeit szórakoztatta. Nyilvánvalóan rendezett gyorsasági lovasversenyeket, amire egy fél mondatlalt az *Icon* is utal („jó pályafutató vala”, 7. vsz.).⁶⁸ Az 1583. évben átutazó Habsburg-követséget pedig azzal örvendeztette meg, hogy „két török a kifeszített köteleken elképesztő egyensúlymutatóanyagokat végzett”.⁶⁹ Szakasztott úgy, mintha valamelyik isztambuli ünnepen mutatták volna be tudásukat.

⁶³ Ezeket a verseket idézi TAKÁTS S. is (*i. m.* [48. j.], 156).

⁶⁴ Tülay REYHANLI, *İngiliz gezginlerine göre XVI. yüzyılda İstanbul'da hayat (1582–1599)*, Ankara, 1983, 55; vö. AND, *i. m.* (56. j.), 53. és Nurhan ATASOY, *1582 Surname-i hümayun. Diğün kitabı*, İstanbul, 1997, főleg 42–43.

⁶⁵ HEGYI Klára–ZIMÁNYI Vera, *Az oszmán birodalom Európában*, Bp., 1986, 39. színes kép.

⁶⁶ Vö. TAKÁTS S., *i. m.* (48. j.), 156.

⁶⁷ AND, *i. m.* (56. j.), 46, 140; vö. a 65. sz. színes képpel és ATIL, *i. m.* (60. j.), 174.

⁶⁸ Isztambuli lovasversenyek miniatúrákon: AND, *i. m.* (56. j.), 18–19. kép.

⁶⁹ TARDY L., *i. m.* (49. j.), 125.

Kulturális-szellemi teljesítménye alapján a magyarországi török hódoltságot általában a birodalom perifériájának, „provinciális” tartományának szoktuk minősíteni. Ez sok tekintetben jogos, de az *Icon* imént elemzett adatai arra figyelmeztetnek, hogy a központban nevelkedett és az onnan ideérkező magas rangú katonák és bürokráták magukkal hozták Magyarországra a fővárosban megszerzett műveltségüket vagy annak bizonyos elemeit, és itteni működésük idején igyekeztek annak normái szerint élni. Ezzel, ha nem is a tömegekig lehatolóan, mégiscsak bekapcsolták Budát, Temesvárt és még néhány más települést abba a kulturális körbe, amelynek középpontjában Isztambul állt. A főváros a kirazjó méltóságok révén a birodalom legtávolabbi csücskébe is képes volt kisugározni azokat a kulturális mintákat, amelyek egyik legfontosabb összetevőjét alkották a dinasztia és rab eredetű kreatúrái önazonosságának. Éppen ezért bármennyire vékonyak voltak is az Isztambult és az egyes helyi központokat összekötő szálak (példának okáért a sportjátékok azonossága), mégiscsak elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy az apparátus felső szintjén viszonylag egységes arculatot adjanak az oszmánok birodalmának. Ebben az értelemben Buda éppúgy az oszmán világ szerves részét alkotta, mint Bagdad vagy Kairó.

3. Szokollu Mehmed nagyvezír halála: Ali pasa talán sohasem veszi nőül Aszma hánt, és nem ér ilyen gyászos véget az élete, ha nem hal meg váratlanul patrónusa, az oszmán állam legtekintélyesebb politikusa.⁷⁰ Szokollu Mehmed 1565-ben foglalta el a nagyvezíri posztot, s az évek múlásával olyan személyi hatalmat épített ki, ami párját ritkította az oszmán történelemben. Rokona és nagy tisztelője, a történetíró Ibrahim Pecsevi a következőt írta róla: „[Szokollu] az elhunyt és megboldogult Szülejmán szultánnak két évig [1565–1566], Szelim szultánnak több mint nyolc évig [1566–1574], Murád szultánnak pedig hat évig [1574–1579] volt a nagyvezíre. Szelim szultán idejében ő volt a birodalom szellemi uralkodója. Olyan kivételes függetlenséget vívott ki magának, amilyen egyetlen vezírnek sem sikerült rajta kívül”.⁷¹

⁷⁰ Az ének „Azma Zultán”-jának neve az oszmán forrásokban elif, szin, mim, je, hi, elif, nun betűkkel van írva, amit a különböző kutatók Iszmihánnak vagy Eszmahánnak olvasnak. Mi az *Icon* hangalakját követve az Aszma hán formát részesítettük előnyben. Érdekes, hogy egy 1586. évi levéltári forrásban az első elifet *meddával* írták, ami arra utalhat, hogy az írnok is Aszma hánnak ejtette a nevet. Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, D.BŞM, 40821, p. 2. – Az uralkodó család nőtagjait szintén *szultánnak* (többes szám: *szultánlár*) vagy *szultánának* mondták; míg azonban az uralkodók és a hercegek a nevük előtt, a nők a nevük után viselték a titulust. Tehát pl. a mohácsi győző Szultán Szülejmán, felesége viszont Hürrem szultán volt. Így hősnőnk teljes neve: Aszma hán szultán.

⁷¹ *Tarih-i Peçeri*, I, Istanbul, 1281/1864, 25. Szokollu életére és működésére: Mehmed Tayyib GÖKBİLGİN, *Mehmed Paşa, Müh.ammed Paşa, Sokullu, T.aviil = İslâm Ansiklopedisi*, 7, Istanbul, 1993, 595–605; Gilles VEINSTEIN, *Sok.ollu Meh.med Paşa = The Encyclopaedia of Islam*, new ed., IX, Leiden, 1977, 706–711.

Ám életének utolsó éveiben páratlan hatalmával sem tudta ellensúlyozni az ellene szerveződött frakció áskálódásait és kíméletlen támadásait.⁷² Bizalmi embereit sorra elmozdították vagy kivégezték, s egyre több jel utalt arra, hogy maga az uralkodó is szakítani készül vele. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert 1579. október 12-én délután a nyilvános diváni kihallgatáson az egyik kérelmező törrel mellbe szúrta a nagyvezírt, aki még aznap este belehalt súlyos sérülésébe. Utólag többen is úgy vélekedtek, hogy Murád szultánnak köze lehetett a merényletnek. Pecsevi szerint az uralkodó – egy trónra lépésekor elszenvedett sérelem miatt – valóban haragot táplált a nagyvezír iránt, de soha nem alacsonyodott volna le odáig, hogy ok nélkül a vérét ontassa.⁷³ A török történetírók a gyilkos személyéről és indítékairól többféle változatot közölnek. Egyesek kisbirtokos szpáhinak tartják, aki így kívánta megbosszulni, hogy Szokollu elvette vagy csökkentette javadalmát. Mások olyan „részeges” személynek írják le, aki rendszeresen kapott adományokat a nagyvezírtől, s többen hozzáteszik, hogy boszniai származású ember volt. Ebből kiindulva a modern kutatás felvetette azt a lehetőséget, hogy a tettes az 1561-ben elfojtott boszniai eretnekmozgalom vezetőjének kivégzéséért állt bosszút a nagyvezíren.⁷⁴

Érdekes módon a krónikások csaknem kivétel nélkül *divánének* (korabeli magyar megfelelője: „bolond”) nevezik az illetőt. Egyesek azt is tudni vélik, hogy dervis öltözékben hajtott végre a merényletet. Az elterjedtebb vélemény szerint a „bolond” azzal az ürüggyel férközött közel a pasához, hogy kérelmet kíván átadni neki, majd amikor az érte nyúlt, ruhaujjából tört rántott elő, és Szokollu mellébe mélyesztette (van, aki úgy tudja, hogy csupán a szokásos „alamizsnáért” jelent meg, s azt a pillanatot használta ki, amikor a pasa pénzt keresgért a zsebében). A gyilkost a helyszínen elfogták, másnap felnégyelték (kezét és lábait lovakra kötözve négyfelé téptették), és tagjait a főváros négy kapujára szögezték.⁷⁵

Az *Icon* ezek közül azt a változatot ismerteti, amelyik a méltánytalanságot szenvedett szpáhinak (*iszpahi*) tulajdonítja a nagyvezír megölését. Eszerint a pasa a „bolond” töröktől elveszi csinos faluját, de kárpótlásul megígéri neki, hogy pénzzel, ruhával és élelemmel segíti, és gondviselője lesz, ha szükségét lát; felhatalmazza, hogy bármikor szabadon keresse fel. A szpáhi nem tud belenyugodni birtoka elvesztésébe, és folyton a nagyvezír nyakára jár. Végül kérelmező levelébe egy handzsárt teker, és bemegy Mehmed pasához.

⁷² J. von HAMMER, *i. m.* (57. j.), IV, 3–9; Cornell H. FLEISCHER, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600)*, Princeton, 1986, 71–73, 294–296.

⁷³ *Tarih-i Peçevi*, I, 26.

⁷⁴ GÖKBİLGIN, *i. m.* (71. j.), 604; VEINSTEIN, *i. m.* (71. j.), 710.

⁷⁵ A fontosabb verziókat összefoglalta: İsmail Hami DANIŞMEND, *İzablı Osmanlı tarihi kronolojisi*, III, Istanbul, 1972, 48–49.

Kinyitja a levelet, és a kezében maradó törrel a nagyvezírt „által nyársolta vala”. Büntetésül a „bolondot” lófarkon körülhordozzák és felkoncolják.

Eltéktelve attól a hibától, hogy a nagyvezírt Ibrahimnak (*Ibreim*) nevezi, szerzőnk leírása pontos, sőt néhány olyan momentumot is tartalmaz, amely csak nála található meg. Az egyik a gyilkos szerszám levélbe rejtése (a török szerzők ruhaujja vagy mellénybe dugott fegyvert emlegetnek). A másik az, hogy Szokollu a konfiskálásért cserébe gondviselőül, gyámul (*tutor*) ajánlkozik. A birtokelkobzás okát abban jelöli meg, hogy „... bolondot az jószág nem illette” (13. vsz.), de hogy miért nem, arról nem kapunk felvilágosítást. Miután a „bolond” (törökül *divâne* vagy *deli*) név jobbra az önkéntesekből (és nagyon gyakran feltehetőleg renegátokból) lett várkatónak és timár-birtokosok megkülönböztető neve volt,⁷⁶ lehet, hogy „hősünk” kisebb szabálytalanság árán jutott ahhoz a faluhoz, amit balszerencséjére a nagyúr is kinézett magának. De akármi vezetett is a tragikus eseményhez, a gyilkos tör nemcsak Szokollu Mehmed életét oltotta ki, hanem mivel házas volt, feleségét, Aszma hánt is özvegyé tette.

4. Aszma hán és Ali házassága: Az 1545-ben született asszony II. Szelim szultán (1566–1574) leánya és a történet idején uralkodó III. Murád szultán (1574–1595) leánytestvére volt. 1562-ben ment Szokollu Mehmedhez, amikor fényes külsőségek közepette rajta kívül még két nővérét adták férjhez befolyásos oszmán államférfiakhoz. Gevher hán a magyar származású Pijale pasa admirális, Sáh pedig Haszán aga fősolymász hitvese lett.⁷⁷ A hármaskodalmi ünnepséget az idős Szulejmán szultán kívánságára rendezték meg, aki alapos politikai megfontolások alapján választott férjet unokáinak. Ekkorra már eldőlt, hogy egyetlen életben maradt fia, Szelim fogja követni a trónon, s a betegeskedő szultán azt akarta, hogy az uralkodóváltás a lehető legkisebb megrázkódtatással menjen végbe. Saját tapasztalataiból jól tudta, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a kezdeti, kritikus időszakban a hatalmi elit meghatározó körei egyöntetűen az új uralkodó mögött sorakoznak fel. A házasságok tehát már az új korszakot készítették elő; a legfontosabb személyiségeket családi kötelékekkel is az uralkodóházhoz, a leendő padisahhoz láncolták, aki bízhatott abban, hogy „sógorai” megingathatatlanul állnak majd mellette. Ebben nem is kellett csalatkoznia, sőt, a Szulejmán által nemsokára nagyvezírré emelt Szokollu a későbbiekben is uralmának legfőbb támasza maradt.

⁷⁶ A két név használata még nem kielégítően tisztázott, vö. Claudia RÖMER, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Muráds III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe*, (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, 35.), Wien, 1995, 43–45; HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*, Bp., 1995 (História Könyvtár. Monográfiák, 7), 100.

⁷⁷ M. Çağatay ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, Ankara, 1985², 40–42.

Aszma hán és Szokollu egybekelésének idején a szultáni család nőtagjai és a rab származású államférfiak összeházasítása már tisztes múltra tekintett vissza, és a dinasztia káderpolitikájával állt összefüggésben.⁷⁸ A 15. század második felétől a szultánok egyre erőteljesebben támaszkodtak a rabszolga-neveltekre (oszmán szóhasználat: *kutok*) az állam kormányzásában, s hűségük megszilárdítása érdekében mind többüknek adtak feleséget a maguk családjából. II. Bajezid korától (1481–1512) az oszmán hercegnők kizárólag ilyen államférfiakhoz mehettek feleségül, akik a „szultáni vő” (*dámád*) titulust nyerték el. I. Szelim idején (1512–1520) még tovább növekszik az efféle kapcsolatok és a dámádok politikai jelentősége: az utóbbiak rendre vezíri rangot kapnak, sőt a nagyvezírek fele már a dámádok közül kerül ki. Szülejmán szultán aztán az egész politikai rendszer sarokpontjává teszi a „vőség” intézményét: hovatovább a nagyvezíri poszt elnyerésének legfőbb feltételévé válik, hogy az illető a szultán sógora legyen. Kilenc nagyvezírből csak hárman nem lettek dámádok (kettő még apja garnitúrájából származott, egy pedig eunuch volt). A dámád-rendszer kifejlődésével párhuzamosan az uralkodók párválasztása is gyökeresen megváltozik; a 15. század végétől többnyire csak rab ágyasaik vannak, a házasság ettől fogva rendkívüli eseménynek számít náluk.

A változások alaposan felértékelték a szultáni család nőtagjait, hiszen fontos szerepet tölthettek be a dinasztia befolyásának kiterjesztésében. Rendszerint már fiatal, sőt néha csecsemőkorban (2–3 évesen) férjhez adták őket. A férjek általában jóval idősebbek voltak és hamarabb haltak meg (gyakran estek el a harctereken, és sokszor kapták meg a selyemzsinórt is), így a szultának többségét két–három államférfi „megkötéséhez” is fel lehetett használni. Tudunk olyan hercegnőkről, akik hatszor házasodtak meg. A lakodalmakat nagy, nyilvános ceremóniák kíséretében ülték meg, ami egyúttal némi kárpótlást nyújtott a népnek az elmaradt uralkodói esküvőért. Ezt gyakran összekötötték a szultánfiak körülmetélésével, s a „panem et circenses” elv jegyében a látványosságok olykor több hétig is eltartottak.

Az ilyenfajta házasságoknak számos szokatlan vonása volt. Eleve sok gond adódott a korkülönbségekből. Az 1644-ben, 13 évesen férjhez adott Kaja szultán a nászéjszakán tört rántott, amikor hitvese eleget akart tenni férji kötelességeinek. Állítólag hét évig nem engedte az ágyába, mert kedvetlenül jóslatot kapott majdani születéséről. A párok életére rányomta bélyegét, hogy a szokásoktól eltérően az asszony volt a „főnök”. A férfiak többségének már felesége, gyermekei voltak, amikor a szultáni kegy kiválasztotta őket, s a hercegnők elsőként azt kívánták tőlük, hogy váljanak el régi családjuktól. Ha erre nem voltak hajlandók, akár a legrosszabbra is felkészülhettek. Szo-

⁷⁸ Az itt következőkhöz l. Leslie P. PEIRCE, *The Imperial Harem. Woman and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York–Oxford, 1993, 65–79, 143–149.

kollu Musztafa budai pasának egyebek közt azért kellett halálba mennie, mert visszautasította a szultán testvérének házassági ajánlatát.⁷⁹ A „fejedelmi” asszonyok a későbbiekben meg költséges, gyakran pazarló életmódot folytattak, ami ellen nemcsak tenni, tiltakozni is nehezen lehetett. Maga a házasság is roppant anyagi terhet rótt a vőre. Lehet, hogy az egész rendszer, a szultánák kiházasításának egyik további oka éppen abban keresendő, hogy a kötelezően elvárt nászajándékokkal az állam mintegy visszaszivattyúzta a főméltóságoknak juttatott óriási vagyonok egy részét. 1586-ban Szádeddin hodzsa az uralkodó engedélyével 300 000 arany jegyajándék fejében celebrálta Ibrahim vezír házasságát Ajse szultánnal.⁸⁰ Ráadásul a fényes rokonság nem mindig hozott magával nagyobb létbiztonságot; a *dámádok* vélt vagy valós vétkeiket gyakran jutalmazták selyemzsinórral. A jobb érzésű hercegnőket természetesen mélyen lesújtotta férjük megölése; Szülejmán azzal vigasztalta lelkileg összetört leánytestvérét, aki 1524-ben veszítette el társát, Ferhád pasát, hogy következő férjét akkor sem fogja kivégeztetni, ha összeesküvést szőne ellene.⁸¹ Egy talpraesett, ambiciózus feleség mégis óriási segítséget tudott nyújtani férje előmeneteléhez, gazdagodásához, és alkalomadtán személyes biztonságán is öröködhett. Ezek a kilátások meg a szultáni családba való benősüléssel járó tekintély és vagyon éppen elég ösztönző erőt képviselt ahhoz, hogy a rab származású „oszmánok” többsége gyorsan igent mondjon, ha a vőnek „kérték meg” – még akkor is, ha a jövődőlbeli kifejezetten csúnya volt.

Aszma hán külseje sem volt alkalmas arra, hogy megdobogtassa a férfiak szívét, ám más tekintetben elsőrangú partinak számított. Szokollu oldalán alaposan kitanulta a politikát, és óriási vagyont halmozott fel.⁸² Az 1580-as

⁷⁹ KÁLDY-NAGY, *i. m.* (42. j.), 99.

⁸⁰ SELÂNİKİ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Mehmet İPŞİRLİ, İstanbul, 1989, 169. A krónikás Szelâniki szerint ezelőtt legfeljebb 100 000 aranyat kértek el ilyen alkalomkor.

⁸¹ Alberto TENENTI, *La formation de l'image de Soliman à Venice (1520–1530 env.) = Soliman le Magnifique et son temps. Süleymán the Magnificent and his Time*, publiés par Gilles VEINSTEIN. Paris, 1992, 47.

⁸² Morosini szerint (1585) igen gazdagnak tartják: ALBÈRI, *i. m.* (50. j.), 292. Noha összegzés nem készült róla, a jelek szerint Aszma hán számos alapítvánnyal, birtokkal és javadalommal rendelkezett. L. ULUÇAY, *i. m.* (77. j.), 41; Machiel KIEL, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen–Maastricht, 1985, 109–110. Hász-birtokai a bulgáriai Ahjoluban feküdtek; egy halála után egy évvel készült rövid pénztári elszámolásban azt találjuk, hogy birtokai adóbérlője 100 000 akcsét fizetett be az 1586. augusztusi részlet fejében; a tétel fölé írt bejegyzés szerint a birtokot időközben a szultáni hászokhoz csatolták. L. BOA, D.BŞM 40821, p. 2. Az sem volt mellékes, hogy Aszma hán, mint a többi szultána, rendszeres fizetést húzott. Hajadonként napi 100 akcse, ha férjhez mentek, 300 vagy 400 akcse járt nekik. Aszma hán 1575-ben 300 akcsét kapott. L. PEIRCE, *i. m.* (78. j.), 127, 130.

évek elejétől az anyjával, Nurbanu anyaszultánnővel (*valide szultán*) fokozatosan befolyása alá vonta Murád szultánt. A hagyomány kettőjük mesterkedéseinek tudja be, hogy mintegy húsz évnyi monogámia után az uralkodó szélsőséges szexuális kicsapongásokba kezdett, s körülbelül negyvenre tehető ágyasától 49 gyereket (köztük 19 fiút) hagyott hátra 1595-ben bekövetkezett halálakor. A jeget Aszma hán törte volna meg, amikor két elbűvölő szépséget sikerült rátukmálnia öccsére.⁸³

Az *Icon* szerzője értőn domborítja ki e furcsa intézmény (saját szavaival: a „Császár Leány nemzete” vagy „zuntalár” [szultánlár]) sajátosságait: a nő választja ki a férjét, annak régi családját elűzeti, az „elhálaskor” nem ő, hanem a férfi kívánhat valamit.⁸⁴ Ali és Aszma hán történetében ugyanakkor néhány hibát is ejt. Az özvegyen maradt, befolyásos asszony először nem Alit, hanem Özdemiroglu Oszmán pasát, a kor egyik neves vezírét környékezte meg, de ő elutasította.⁸⁵ Ekkor fordult a jóképű Alihoz, aki viszont elfogadta az ajánlatot. A dolog nem nélkülözte a pikantériát, hiszen néhai férjének egykori rabjáról volt szó. Morosini nem is mulasztja el kiemelni, hogy Alit „a jó szerencséje – lévén jó megjelenésű ember – hozzásegítette, hogy Mehmed basa rabszolgájából (ugyanazon basa) feleségének férje lett”.⁸⁶

Mindemellett a hercegnők rendszeres kincstári juttatásokban részesültek. A *seker bairâmî*t követően 1569. március 29-

én a szultán nővére (Mihrümáh) és leányai (Aszma hán, Gevher hán, Sah szultán), Mihrümáh leánya (Ajse szultán) és Mehmed herceg leánya (Hüma sah) *âdet-i bogsa* (szokásos batyukendő-adomány) címén értékes szöveteket és pénzt vehetett át. BOA, Kepeci 1767, 5b. Ehhez a juttatáshoz és az oszmán ajándékozási szokásokhoz l. Hedda REINDL-KIEL, *Pracht und Ebre. Zum Geschenkwesen im Osmanischen Reich = Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken. Nejat Göyünç zu ehren*, hrsg. von Klaus KREISER und Christoph K. NEUMANN, Istanbul, 1997, 161–189, főleg 162. Aszma hán első férjével, Szokolluval együtt Isztambul legnagyobb építetõi közé tartozott; több, közös épületük Aszma nevét viselte (a Kadirga-kikötőben emelt palota, az ennek közelében és az Ejjübben létesített komplexum egyes részei; ezeket a híres Szinán építész tervezte); l. Mustafa CEZAR, *Le külliye de Sokollu Mehmed Paşa à Eyüb* = Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT–Hans-Peter LAQUEUR–Nicolas VATIN, *Stelae Turicae*, II, Tübingen, 1990 (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 36), 30–33; Tülay ARTAN, *The Kadirga Palace Shrouded by the Mist of Time*, *Turcica*, 26 (1994), 55–124.

⁸³ *Tarih-i Peçevi*, II, 4–5; Bekir KÜTÜKOĞLU, *Murad III (1546–1595) = İslâm Ansiklopedisi*, 8, Istanbul, 1979³, 623. A két nőt mind a kortársak, mind a későbbi kutatás szerint az vezette, hogy a rabnőkön keresztül irányítsa a szultánt. PEIRCE azonban rámutat, hogy a dinasztia jövője aggasztotta őket, mivel kedvenc ágyasától Murádnak csupán két fia született, s az egyik még fiatalon elhunyt. Vö. *i. m.* (78. j.), 259. Ha ez igaz, akkor azt bizonyítja, hogy Aszma hán képes volt felelős „államférfiként” cselekedni.

⁸⁴ L. 35. versszak.

⁸⁵ ULUÇAY, *i. m.* (77. j.), 41.

⁸⁶ ALBÈRI, *i. m.* (50. j.), 291.

Nemcsak Szokollunak, Aszma hánnak is annyira le lehetett kötelezve, hogy felajánlkozását akkor sem háríthatta volna el, ha egyetlen porcikája sem kívánja a házasságot. Persze erről szó sem volt, ráadásul korban is sokkal jobban összeillettek, mint Aszma hán és Szokollu.

Ali a szultán parancsára 1583 tavaszán elvált feleségétől és családjától,⁸⁷ majd ősszel elhagyta Budát. Utolsó, 1583. november 24-én kelt budai levelében Ernő főherceget is meghívta a lakodalmára.⁸⁸ A várva várt esemény azonban egyelőre késett, mert az október 9-én Rumélia beglerbéjének ki-nevezett Alit az Al-Dunához vezényelték a be-betörő kozákok elleni védelemre.⁸⁹ Csak 1584 augusztusában kapott engedélyt arra, hogy a fővárosba jöjjön. Ekkor viszont odaadták neki néhai gazdája palotáját a Kadirga-kikötőben, ahol végre személyesen találkozhatott jövődő feleségével.⁹⁰

Az *Icon* úgy adja elő, mintha az esküvő, a szultánfi körülmételése, továbbá Ali találkozása és mulatozása Nyáry Pál magyar követtel mind egy időben történt volna. A valóságban az isztambuli circumcisiós ünnepség és Nyáry követsége (ő vitte le a magyar király ajándékait) 1582 nyarán zajlott, amikor még Ali javában Budán ült.⁹¹ A magyar követtel nyilván Budán átutaztában mulatták együtt az időt, ekkor alakulhatott ki közöttük a barátságos viszony.⁹² Ali és Aszma hán 1584. október 16-án kötött házasságot, s ebből az alkalomból a szultán hetedik vezírnek nevezte ki vejét.⁹³ Szerzőnk abban is téved, hogy az asszony „magtalanul” hunyt el. A következő év augusztus 5-én egy Mahmudnak elnevezett fiút szült Alinak, de két nappal később a gyermekágyi láz elvitte. Ötven nap múlva a csecsemő is meghalt.⁹⁴

A többi részletet illetően azonban az *Icon* nemcsak pontos, hanem valóságos tárházát nyújtja azoknak az információknak, amelyekről más forrásból nincs tudomásunk. Innen értesülünk arról, hogy Ali pasát a felesége közbenjárására helyezte a szultán ismét Budára. Elsőre azt gondolnánk, hogy nagyon megszerethette Magyarországot, ha vezíri és vői rangra való emelkedése dacára visszavágyott a budai kormányzóságba. A valóságban azonban nem egészen így történt, de erről az *Icon* szerzője nem tudhatott. Morosini meséli el, hogy „mindenképpen szerette volna elnyerni a tengeri kapitány

⁸⁷ A szerencsétlen asszony állítólag megátkozta Aszma hánt, ami be is teljesedett. *Tarih-i Peçevi*, II, 28; vö. TAKÁTS S., *i. m.* (48. j.), 171.

⁸⁸ *A budai basák...* (18. j.), 306: 277. sz; vö. TAKÁTS S., *i. m.* (48. j.), 173.

⁸⁹ *Tarih-i Selânikî*, *i. m.* (80. j.), 140.

⁹⁰ *Tarih-i Selânikî*, *i. m.* (80. j.), 147; ARTAN, *i. m.* (82. j.), 72–73.

⁹¹ J. von HAMMER, *i. m.* (57. j.), IV. 118–134.

⁹² Vö. TAKÁTS Sándor, *Török kövejárás a bódoltság korában = Rajzok...*, *i. m.* (45. j.), II, 371–375; *A budai basák...*, *i. m.* (18. j.), 260.

⁹³ GÉVAY A., *i. m.* (15. j.), 12: 17. sz; ALBÉRI, *i. m.* (50. j.), 291; *Tarih-i Selânikî*, *i. m.* (80. j.), 150.

⁹⁴ *Tarih-i Selânikî*, *i. m.* (80. j.), 155–156; J. von HAMMER, *i. m.* (57. j.), 135–136; ULUÇAY, *i. m.* (77. j.), 40–41.

(admirális) tisztségét; nem annyira azért, mert olyan kiválóan ismerte a tengerészet mesterségét, hanem abban a reményben, hogy ebből a tisztségből meggazdagszik; tudniillik a törökök úgy tartják, hogy a nagyvezírség után a legtöbb hasznot hajtó poszt a portánál éppen a tengeri kapitányság”.⁹⁵ Ali étvágyát tehát alaposan megnövelte a királyi házasság. Morosini is utal rá, hogy „ami őt felfuvalkodottá tette, az az, hogy a szultán kedvenc nővérenek férje lett”.⁹⁶ A képességeit messze meghaladó beosztást azonban még Aszma hán sem tudta elintézni neki, amikor pedig felesége meghalt, nyilván boldogan elfogadta a még Aszma hán életében odaígért budai pasaságot.

Megőzvegyülése után a felesége vagyonát – ahogy az már lenni szokott – azonnal visszavette tőle az uralkodó (hivatkozással arra, hogy nem maradt utána gyermek).⁹⁷ Talán ezért is fogadta el az *Icon* által magyarul „Vén Asszonyoknak”, törökül *Razıinkadın*nak nevezett hölgy ajánlatát Aszma hán koronájának eltulajdonítására és az újabb házasságra. Ballépésében közrejátszhatott az is, hogy az 1582. évi ünnepségek alkalmával beküldött fényes ajándékok és a lakodalom meg a nászajándék költségeire kölcsönöket kellett felvennie, s a hitelezői szorongatták.⁹⁸

A történetben kulcsszerepet játszó „Vén Asszony”-t török neve alapján azonosíthatjuk. A *Razıinkadın* (egyéb változatai az énekekben: *Razıinkadınia*, *Razıinkadına*, *Razıinkadına*, l. 35–36, 40–42, 63. vsz.) név mögött kétséget kizáróan az a *Rázije kadın* rejtőzik, aki a 16. század utolsó harmadában színre lépő és egyre nagyobb befolyáshoz jutó oszmán hölgypolitikusok egyik jellegzetes figurája volt.⁹⁹ Eredetileg a későbbi II. Szelim ágyasa, Nurbanu (kb.

⁹⁵ ALBÈRI, *i. m.* (50. j.), 292.

⁹⁶ *Uo.* Jellemző az is, ahogy vezíri kinevezésére reagált: amikor az erre vonatkozó szultáni parancsot felolvasták, azonnal felpattant, és az új ruméliai beglerbég elé ült. *Tarih-i Selânikî*, *i. m.* (80. j.), 150.

⁹⁷ Valószínűleg a Kadirga-palotát is ekkor kellett visszadnia, amit aztán a 18. század közepéig Aszma hán és Szokollu fiának, Ibrahim hánnak a leszármazottai birtokoltak. ARTAN, *i. m.* (82. j.), 83.

⁹⁸ Egy 1586. június 11-i isztambuli jelentés arról számol be, hogy a Budára induló Ali nyolc napig a város határában vesztegelt, mert hitelezői nem engedték tovább. TAKÁTS S., *i. m.* (48. j.), 175. A szultánnak és a hercegnek 1582-ben küldött, összesen 140 000 tallér értékű ajándékait részletesen felsorolja FEKETE Lajos, *Budapest a török korban*, Bp., 1944, 251–256.

⁹⁹ A török forrásokban inkább Rázije hatun alakban szerepel; mindkettő jelentése: Rázije asszony. Az itt következőkhöz l. *Tarih-i Selânikî*, *i. m.* (80. j.), passim; J. von HAMMER, *i. m.* (57. j.), IV. 3. skk; Çağatay ULUÇAY, *Harem II*, Ankara, 1985², 145; Yılmaz ÖZTUNA, *Üç haseki-sultan*, Istanbul, 1988³, 5–60; DANIŞMEND, *i. m.* (75. j.), III, 2–3; FLEISCHER, *i. m.* (72. j.), 72–73; PEIRCE, *i. m.* (78. j.), 125–136; Benjamin ARBEL, *Nûr Bânû (c. 1530–1583): A Venetian Sultana?*, *Turcica*, 24 (1992), 241–259; A. H. DE GROOT, *Nûr Bânû = The Encyclopaedia of Islam*, New ed., VIII, Leiden, 1995, 124; Çigdem BALIM, *Saffiye = Uo.*, 817–818; Maria Pia PEDANI, *Saffiye's*

1530–1583) rabszolgája volt, s amikor Szelim még herceggént Kütahját kormányozta, fia, a jövődő III. Murád pedig Maniszába költözött szandzsákbégnek (1562), Nurbanu Rázijét bízta meg az ifjú Murád háremének igazgatásával. Feladatai közé tartozott a lányok nevelése és kiképzése Murád szolgálatára, s egy napon ő küldte be hozzá Száfijét, az albán származású szépséget, aki majd húsz évre teljesen magához láncolta Murádot. Száfije 1566-ban fiút szült neki, a későbbi III. Mehmed szultánt, ami jócskán megerősítette mind Száfije, mind Rázije helyzetét. Murád nemcsak nagy szerelmét, hanem szellemi vezetőjét is Rázijének köszönhetette; ő mutatta be neki Südszáeddint, a maniszai kertészt, mondván, kiválóan ért az álomfejtéshez. A furcsa ember hamarosan Murád bizalmasa lett, a későbbiekben sokan az uralkodó rossz szellemének tartották.

Amikor Murád elfoglalta a trónt (1574), a maniszai barátok és bizalmasok vele költöztek Isztambulba. Rázije hatun minden valószínűség szerint a Topkapu Szeráj háremébe került, ahol rögvest ádáz hatalmi harc bontakozott ki a nők két csoportja között. Az első, népesebb frakcióba tömörültek Nurbanu valide szultán, a hárem főnökének vezetésével az Oszmán-házi hercegnők (köztük Aszma hán, Szülejmán leánya, Mihrümáh stb.) és a hárem néhány vezető alakja, mint például Nurbanu bizalmasa, Dzsánfedá, a lányok felügyelője és kiképzője (*kethüda kadin*). A másik csoport jószereivel csak Száfijéből és néhány hűséges rabnőjéből állott, és eleinte nem támaszkodhatott másra, mint Murád Száfije iránti vonzalmára. Nurbanuék éppen ezért arra törekedtek, hogy Száfije varázsát megtörve befolyásuk alá vonják Murádot. Mint fentebb említettük, céljukat szépséges rabnők ajándékozásával próbálták elérni. Bonyolította a helyzetet, hogy Nurbanu frakciójának és a Szokollu ellen szövetező férfikoalíciónak egyes tagjai szoros kapcsolatban álltak, s voltak, akik Szokollu ellen, míg mások (például Aszma hán) az ő érdekében akcióztak. Hogy az egymást keresztező érdekeknek ebben a szövetségében hová kell elhelyeznünk Rázije kadint, az egyelőre nem világos; a források többsége Nurbanu klikkjéhez sorolja, de vannak jelek arra, hogy titokban Száfijét támogatta (ami a maniszai előzmények ismeretében nem lenne meglepetés). Annyi bizonyos, hogy ügyesen helyezkedett, ha 1585-ben, Aszma hán halálakor a hárem kincstartója (az éneken *başzonkadâr*, helyesen *başzinedâr*) volt, hiszen az ottani hierarchiában a poszt birtokosa az anyaszultánnő és a szultán ágyasai után következett, s maga az uralkodó választotta ki.¹⁰⁰

Household and Venetian Diplomacy, Turcica, 32 (2000), 9–32; Ahmed REFİK, *Kadınlar saltanatı* c. alapvető művéhez sajnos nem tudtunk hozzájutni.

¹⁰⁰ Vö. ULUÇAY, i. m. (77. j.), 132–133. A korabeli velencei követjelentésekben Rázije funkcióit *kalfa* (rabnő) és *vekilhardş* (szó szerint: a kiadások, költségek felügyelője; gondnok, háznagy) formában adják meg. A hárem szervezetével foglalkozó szakirodalom a vekilhardşs terminust a 16–17. századból nem látszik ismeri. Az *Icon* és a ve-

Bár Aszma hán minden bizonnyal a kadirga-kikötői palotában lakott Kalajlikoz Alival, halála és vagyonának lefoglalása után Rázije kadin a háremben beosztásánál fogva könnyedén hozzáférhetett az asszony koronájához. De az sem okozhatott nehézséget, ha azt netán az Ali távozása után átmenetileg gazdátlanul maradt Kadirga-palotában őrizték, mivel bizalmas kapcsolatai révén oda is be tudott jutni. Rázije és az elhunyt hercegnő szoros kapcsolatára enged következtetni, hogy az ének szerint „asszonyának” nevezte őt.

Egyébként abból, hogy házasságra kívánt lépni Alival, arra kell gondolnunk, hogy Rázije csak a kor mércéi szerint lehetett „vén”, mert korban inkább Aszma hánhoz állhatott közel, aki negyvenévesen hunyt el. Bár egyesek szerint Nurbanu még maniszai szolgálata előtt felszabadította Rázijét, azaz jogállására nézve szabad volt, az *Icon* 82. verse, ahol Ali „rabságtul” való megmentést ígért neki, ennek ellenkezőjét látszik bizonyítani. Ha ez igaz, akkor még különösebb, hogy a házassági ajánlat és a koronalopás idején Rázijének, a hárem kincstartójának négy gyermeke: két fia és két leánya volt. Musztafa nevű fiának legalább 5–10 évesnek kellett lennie, hiszen tíz év múltán, 1596-ban Erzurum beglerbégjének tisztét viselte, és vezíri rangot kapott (később a damaszkuszi tartomány előljárója lett). Másik fia az egyiptomi szandzsákbégek (az ún. *muhafaza bégek*) testületébe nyert felvételt. Egyik leányát a szeráj egyik ágájához adta feleségül, akinek szintén Egyiptomban szerzett fontos beosztást. Másik, csinosabb és láthatólag tehetségesebb (talán még Musztafánál is idősebb) leányát valamikor 1591 előtt Muhjiddin efendivel házásította össze, aki a jogtudósok hierarchiájában futott be fényes pályát (volt burszai, isztambuli és egyiptomi kádi, anatóliai és ruméliai kádiaszker is). Hagyományos elképzeléseink alapján némileg értetlenül állunk a tény előtt, hogy a világtól elzárt hárem egyik előljárójának, aki ráadásul nem a szultán ágyasa, gyermeki születtek; egyelőre azt sem tudjuk, hogy – ha nem a szultán, hát – ki volt a gyermekek apja. Mindenesetre az egész ügy Rázije hihetetlen lehetőségeinek és befolyásának ékes bizonyítéka, s Ali pasa bizony nagyon elszámította magát, ha azt hitte, hogy ennyire hanyagul bánhat egy ilyen nagy hatalmú nővel.¹⁰¹

lencei jelentések adatai alapján nem elképzelhetetlen, hogy hazinedár és a vekilhardzs ekkoriban ugyanazt a beosztást takarta.

¹⁰¹ A sikertelen kaland Alival egyáltalán nem törte meg Rázijét, sőt, ezután bontakozott ki igazán a karrierje, ami nem történhetett volna meg Száfije támogatása nélkül, aki Nurbanu (1583) és a többi rivális halála után teljesen kezébe vette a kormányrudat. Rázije később férjhez ment, hozzátartozóit és számtalan kliensét eltökélten juttatta be magas állásokba. Háremhölgy létére házai voltak a Besiktas negyedben, ott élt lányával együtt, és azok közelében temették el 1597. június 27-én bekövetkezett halála után. Hárembeli szerepét bizonyos mértékig leánya vette át tőle, aki 1596–1601 között a hárem egyik legbefolyásosabb személyiségévé vált. A valide szultán bizalmasa (leveleket írt helyette és olvasott fel neki), az uralkodó sakkpartnere lett, az 1601. évi

A „Razainkadin”-nál valamivel több gondot okoz a hercegnő koronája, a történet középpontjában álló tárgy, amelyre a szerző két szót is használ: *táds* (mai átírással: *tádzs*; perzsa eredetű, mai alakja: *tács*) és *isztephān(t)* (*isztefán*, a görög *sztephanosz*-ból). Az általunk ismert szakirodalom ugyan nem ad megfelelő eligazítást, de néhány korabeli krónikásnál használható fogódzókra lelhetünk. Ezekből a szövegrészekből az derül ki, hogy a dámádnak kiválasztott személyek nászajándékképpen rengeteg, óriási értékű tárgyat küldtek jövőbelijüknek, amihez a többi vezírek és magas állású államférfiak beosztásuk szerint hozzájárulni tartoztak. Ibrahim pasa fentebb már említett 1586. évi vagy Halil pasa kapudán 1593. végén tartott esküvője előtt a vezírek által összekészítettett és ünnepélyes menetben a Régi Szerájba szállított holmik között értékes ékszerek (gyémánttal, rubinnal, smaragddal kirakott karperecek, cipellők, papucsok, csizmák, fátylak) és szövetek mellett „drágakövekkel ékesített és díszített, elsőrangú isztefánokat” is vittek.¹⁰² Hatidzse szultán 1675. évi házasságkötésekor a dámád által küldött ajándékok listáján két ékköves hegyikristály doboz szerepelt, mindegyikben egy-egy fülbevalót és „drágaköves koronát” (*murassza tádzs*) helyeztek el.¹⁰³ A hölgy hozománya, amit apja, az uralkodó biztosított, szintén tartalmazott egy „ékköves tádzsot” (valószínűleg gyémántkorona).¹⁰⁴ Mindebből az tűnik ki, hogy esküvőjük előtt a szultának leendő férjüktől, a vezírektől és az apjuktól egyaránt ún. isztefánokat (vagy tádzsokat) kaptak, amelyek közül az egyik (véltetőleg a jegyesé vagy az uralkodóé) véleményünk szerint a menyasszonyi koszorú funkcióját töltötte be. Ez a szokás szemmel láthatóan a bizánci régmúltba mutat vissza. Bizáncban – mind a köznépnél, mind a császári családban – a házasságkötés rítusának csúcspontja az volt, amikor a jegyespárt megkoronázták a templomban.¹⁰⁵ A bizánci koronákkal kapcsolatos terminológia meglehetősen bizonytalan, de szempontunkból az a lényeges, hogy Bíborbanszületett Konstantín határozott különbséget tesz az uralkodói és a házassági koronák között: az előbbit *sztemmán*nak, az utóbbit pedig *sztephanosznak* nevezi.¹⁰⁶ Ennek fényében nem lehet véletlen, hogy az oszmán her-

szpáhíladás során bukott meg Száfije pártjával együtt. L. *Tarih-i Selânikê*, i. m. (80. j.), 237, 502, 562, 574, 587, 695, 698; PEDANI, i. m. (99. j.), 24–25.

¹⁰² *Tarih-i Selânikê*, i. m. (80. j.), 168–169, 340–341.

¹⁰³ HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telbîsü'l-beyân fî kavânîn-i âl-i Osmân*, Hazırlayan Sevim İLGÜREL, Ankara, 1998, 238–239; vö. ULUÇAY, i. m. (99. j.), 99: a hagyományos jegyes és nászajándékok teljes felsorolása.

¹⁰⁴ *Telbîsü'l-beyân*, i. m. (103. j.), 241. A 19. század második felében Abdülhamid szultán minden házasságra lépő szultánának egyforma koronát, tizenöt karátos gyémánt fülbevalót, gyémánt karperecet és gyűrűt ajándékozott. ULUÇAY, i. m. (99. j.), 110, 113.

¹⁰⁵ Louis BRÉHIER, *Le monde byzantin. La civilisation byzantine*, Paris, 1950, 8–9. Azt szokták mondani, hogy a bizánci házasságkötés voltaképpen koronázási szertartás.

¹⁰⁶ Vö. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, New York–Oxford, 1991, 554: *crown* címszó; P. A. DROSSOYIANNI, *A Pair of Byzantine Crowns*, with a Metallurgical

cegnők koronáját a 16. században *isztefánnak* hívták, s az sem, hogy ez a szó az oszmánoknál más összefüggésben (például uralkodói jelvényként) egyáltalán nem fordul elő. Mindezek alapján arra kell következtetnünk, hogy a házassági korona használatával az Oszmán-uralkodóház – legalábbis női ágon – nagyon régi bizánci hagyományt ápolt és tartott fenn évszázadokkal Bizánc bukása után is.¹⁰⁷

Ha hihetünk az énekszerzőnek, akkor ezt a koronát, a „szultánlar tádzsi”-t (vö. *szuntalároknak tádsát*, 45. vsz.) a szultáni vérből származó hercegnők megkülönböztetésül később is viselték. Állításának hitelét aláhúzza, hogy egyes ábrázolásokon a hárem főnökének számító anyaszultánnő fején is láthatunk egy koronaféleséget.¹⁰⁸ Ráadásul akkor sem téved, amikor a hárem egyéb hölgyekéinek fejedőjéről ezt jegyzi meg: „Aracsint egyéb asszonyok viselnek” (35. vsz.).¹⁰⁹ Ezt a papok sapkájához hasonlatos *aracsint* vagy „izzadságfogót” a turbán, majd később a fez alatt hordták, de egyes képeken vagy miniatúrákon a háremhölgyek feje búbján is pontosan ilyen ábrázolnak, időnként kissé csúcsos végződésben.¹¹⁰ Thomas Dallam, az egyik első európai, aki rövid időre bepillantott a hárem belsejébe (1599-ben), szintén azt figyelte meg, hogy a hölgyek fejének „tetejét csupán kis aranyszín sapka fődte”.¹¹¹

Az *Iconnak* azt a híradását, hogy a Razainkadin „árulásáról” és a szultán haragjáról értesülve Ali öngyilkosságot követett el, néhány közvetett adat segítségével valószínűsíthetjük. Rudolf király portai követe, Paul Eitzing 1587. március 11-én jelentette, hogy a török szultán március 8-án elmozdította hivatalából Alit. A pasa ekkor már több mint két hete halott volt, aminek híre egy héttel ezután, március 15-én érkezett meg a fővárosba.¹¹² Tekintve, hogy

Investigation by G. J. VAROUFAKIS, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/3 (1982), 535, 13. jegyzet.

¹⁰⁷ Így a bizánci hatások az Oszmán Birodalomban újabb elemmel bővülnek; a kérdéshez l. Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülahazalar*, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), 165–313; vö. Speros VRYONIS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971, passim.

¹⁰⁸ ULUÇAY, *Harem*, i. m. (99. j.), 20. sz. kép. Az uralkodókat gyermekkel megajándékozó ágyasok megtiszteltetésük jeléül ugyancsak kicsi, drágaköves aranykoronát kaptak. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*. Ankara, 1984², 152; Gülru NECİPOĞLU, *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge–London, 1991, 164.

¹⁰⁹ Az „aracsin” a perzsa eredetű „arakcsin” szóból származik, a 16. századi törökben és magyarban mindkét alakban megtalálható. Vö. Susanne KAKUK, *Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Bp., 1973 (BOH, 19), 41–42.

¹¹⁰ Vö. NECİPOĞLU, i. m. (108. j.), 160–161.

¹¹¹ Bernard LEWIS, *Isztambul és az oszmán civilizáció*, Bp., 1981, 89.

¹¹² TAKÁTS S., i. m. (48. j.), 176–177.

Ali csak negyvenes éveiben járt, életerős és kisportolt ember volt, az elbocsátását megelőző, hirtelen halálra a saját kezűség látszik a legjobb magyarázatnak. Öngyilkosságával elébe ment annak, ami a szultáni parancs vétele után amúgy is bekövetkezett volna.

Az *Icon* „török szálait” vizsgálva tehát a következőket állapíthatjuk meg. Az események íve megfelel a valóságnak, bár néhány részlet téves. Kétszer időrendi hiba csúszik a történetbe: a házasság és Aszma hán halálának datálásakor. Mivel isztambuli eseményekről van szó, az apróbb tévedések érthetőek, hiszen félreérthette informátorait, vagy esetleg már azok is összekeverték az eseményeket. Ugyanakkor a művelődéstörténeti adatok többsége hiteles. Mindezek alapján nem kétséges, hogy az *Icont* olyan ember írta, aki a török birodalom belső eseményeiről és intézményeiről elsőrangú ismeretekkel rendelkezett. Még az is megkockáztatható, hogy tudott törökül, hiszen az idegen szavak, terminusok döntő többségét helyesen, megfelelő összefüggésben használta.¹¹³ A történet eredetisége és a sok apró történeti adalék az *Icont* a 16. századi török művelődéstörténet szavahihető, elsőrangú forrásává avatja. A históriás ének ugyanakkor arról is bizonyosságot szolgáltat, hogy a 16. századi Magyarországon a török birodalomra vonatkozó ismeretek igen magas szinten álltak. Ennek fényében még inkább sajnálhatjuk, hogy mind-ebből ilyen keveset hagyományoztak ránk.

*

Aszma hán a török népi irodalomban

Ali pasa felesége, Aszma hán szultán a török népi mesemondókat is megihlette, Iszmigán szultánként egy Krímbe feljegyzett legenda (*bikáje*) női főszereplője lett. A történet szerint egy Iszmáil nevű, szegény sorból származó ifjú csodálatos álmot lát: megpillantja jövőendőbelijét, Iszmigán szultánt. Mellesleg költői képességeket is kap, s a továbbiakban Karadzsaoglan néven verseket szerez és énekel. Hosszú kalandok után megtalálja, s a rangkülönbség ellenére feleségül kapja választottját. Ám röviddel a házasságkötés után egy félreértés folytán megátkozta és elhagyja őt, majd a hegyekbe bujdosik. Átká megfogán, Iszmigánt szörnyű betegség emésztí, olyannyira, hogy szomszédai félelmükben lakóhelyéről is elűzik. Újabb kalandok után a két szerelmes találkozik, nagy nehezen egymásra ismernek, és tisztázzák a félreértést. Kara-

¹¹³ Még azt is tudja, hogy a *Korán* József-történetében a fáraó feleségének Zelihá (Zulejha) a neve (87. vsz.).

dzsaoglan kigyógyítja asszonyát a betegségből, hazatérnek, s ettől kezdve boldogan élnek.¹¹⁴

Számos efféle történet kering a török énekmondókról, az *ásikok*ról.¹¹⁵ S minthogy ők egyúttal az *alevi-bektasi* (török népi-misztikus) közösségek szertartási zenészei is, nem csoda, hogy e legendáknak többféle értelmezése lehetséges. Néhány énekmondó esetében valóban alig többek a szerelmi kalandok bő lére eresztett, verses–próza előadásánál. Ilyenkor az események nomád–félnomád környezetben játszódnak, a meghódítandó hölgyek pedig egyszerű pásztorlányok, akik kimondottan törökös neveket viselnek: Kara kiz (Fekete lány), Benli kiz (Szemölcsös lány), Elif gelin (Elif menyecske) vagy Jajla güzeli (A fennsík szépe).¹¹⁶ Máskor a történet misztikus tartalma a lényegesebb, a köznapi ember útja Istenhez. Ez esetben a szereplők jobbra kitalált figurák. Az egyszerű származású főhős költői–énekmondói – tehát varázslatos – tehetségével, időnként természetfeletti erők támogatásával szerzi meg választottját, aki sokkal rangosabb, mint ő. A hölgyek neve is erre utal: Sah Szenem, Aszli hán, Szelvi hán.¹¹⁷ Első pillantásra ebbe a sorozatba illik Karadzsaoglan és Iszmigán (Aszma hán) szultán története is, csak hogy a férfi főszereplő – a többi legendás ásikkal ellentétben – valóban létezett.

Törökországban az énekmondók között talán Karadzsaoglan neve a leg híresebb. Nem véletlen, hogy a század elején fellendülő irodalomtörténeti kutatások során az ásikok közül éppen az ő verseit adták ki először önálló kötetben.¹¹⁸ A későbbi vizsgálatok azonban kiderítették, hogy a híres név legalább két személyt takar, akiket eggyé olvasztott a népi emlékezet. A későbbi, s talán a népszerűbb, a Kelet-Anatóliában nomadizáló Mamalu törzs énekmondója volt a 17. században. „1015-ben (=1606) engedélyescském íratott (értsd: születtem) / 85-ben (=1674) derekam megroppant / 1090-ben (=1679) sírom felett / köröz a bagoly, énekel a fülemüle” – vallja magáról.¹¹⁹ Karadzsa kizzel, Jajla güzelivel – s még jó néhány hölggyel – folytatott szerelmi kalandjairól hosszú történeteket meséltek Kelet-Anatóliában, Azerbajdzsánban, sőt még Türkmenisztánban is.

¹¹⁴ *Karadzsaoglan és Iszmigán Szultán*, közli Wilhelm RADLOFF = *Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme*, VII, *Die Mundarten der Krym*, St. Petersburg, 1896, 297–323. Magyar fordítása: *Karadzsaoglan és Iszmigán Szultán*, ford. VASKÓ Péter és SUDÁR Balázs, Tiszavirág, 4:1 (1995), melléklet.

¹¹⁵ Az ásik-hikájékról: Pertev Naili BORATAV, *L'épopée et la "hikaye"* = *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 1964, 34–38.

¹¹⁶ KARACAOĞLAN, *Şiirler*, s. a. r. Müjgan CUNBUR, Istanbul, 1993, 7; İlhan BAŞGÖZ, *Karac'oglan Türkmenistan'da*, Milli Kültür, 1979/4, 123–134.

¹¹⁷ Umay GÜNAY, *Türkiye'de aşık tarzı şiir gelenegi ve riya motifi*, Ankara, 1992, 100–107.

¹¹⁸ Sadettin Nüzhet ERGUN, *Karacaoğlan*, Konya, 1927.

¹¹⁹ Hüseyin SEÇMEN, *Karacaoğlan yaşamı, sanatı, şiirleri*, Istanbul, 1983, 10.

A másik Karadzsaoglan a 16. század szülötte. Talán őt sejtethetjük Latífi 1546-ban írott életrajzgyűjteményének Kar’oglanja mögött.¹²⁰ Költőnk neve ugyanis versei tanúsága szerint négy szótagúnak, Karadzs’oglannek hangzott, így Latífinál csak egyetlen szótag esik ki, ami viszont könnyen az időmérték rovására írható. Szejjid Lokmán *Szúrnáméja* (Az ünnep könyve) azonban, amely III. Murad szultán fiának 1582-es körülmetélési ünnepéről emlékezik meg, már félreérthetetlenül költőnkéről beszél: „Ki furulyán (*kaval*) játszik, ki Karadzsaoglan énekével vidámítja szívét”.¹²¹ Gelibolulu Musztafa Ali pedig 1599-ben így ír: „... ha buták sokaságára akadnak, hogy elhitessék velük, amennyire tudják, hamisan így szólnak: E szavakat mi költöttük. Ha azonban szorult helyzetbe kerülnek, Karadzsaoglannek tulajdonítják őket... Hány ilyen ének (*varszagi*) van...”.¹²² S talán a mi emberünket említő *Sáirnámejában* (Költők könyve, 1707) Ásik Ömer is: „Karadzsaoglan régi mese / Dallamát hanyagul kiáltják el / Mi nem tartunk költőnek efféle igriceit (*ozan*)”.¹²³ Ha már a muzsikánál tartunk, említsük meg Ali Ufki, egy lengyel renegátból lett udvari „zeneiskola-igazgató” 1650 körül keletkezett vers- és kottagyűjteményét is. Ebben ugyanis szerepel két Karadzsaoglantól származó vers, amelyek egyes vélemények szerint inkább a korábbi, mint a 17. század közepén még viszonylag névtelen kelet-anatóliai költőtől származnak.¹²⁴

E szemmel láthatóan híres, 16. századi Karadzsaoglant jól ismerték a hódoltságban is. Az 1588–1589-re datálható *Palatics-kódex*ben tíz verse olvasható, ami komoly népszerűség jele, mivel a többi költő csupán egy-két alkotással szerepel.¹²⁵ E versekben semmi sem utal arra, hogy emberünk Magyarorszá-

¹²⁰ „Oly lehetetlen időket élünk / Nincs, ki megkülönböztesse az eget a kötélről / A legbölcsebb értelem szempontjából jobbnak látja / Kar’oglan énekét a költők szavánál”; *Latífi teszkeiresi*, s. a. r. Mustafa İSEN, Ankara, 1990, 101.

¹²¹ KARACAOĞLAN, *i. m.* (116. j.), 8.

¹²² KARACAOĞLAN, *i. m.* (116. j.), 9.

¹²³ Sadettin Nüzhet ERGUN, *Ásik Ömer, hayatı ve şiirleri*, İstanbul, é. n., 433. Az „ozan” kifejezés a 18. század elején már régen nem volt használatos, Ömer ezzel is Karadzsaoglan régiségére próbál utalni. A 16. századi Karadzsaoglan problematikájára: Cahit ÖZTELLİ, *XVI. yüzyılda Karaca Oğlan*, Türk Folklor Araştırmaları, 21:12 (1969), 5387–5388; Şükrü ELÇİN, *Halk edebiyatımızda kaynaklar meselesi ve XVI ncı asır ozanı Karacaoğlan* = UÖ., *Halk edebiyatı araştırmaları*, Ankara, 1977, 297–324; GÜNAY, *i. m.* (117. j.), 185–194.

¹²⁴ Cahit ÖZTELLİ, *Ali Ufki-Karacaoğlan ve İstanbul*, Türk Folklor Araştırmaları, 21:6 (1969), 5308–5310.

¹²⁵ A *Palatics-kódex*et Bécsben őrzik: Österreichische Nationalbibliothek, AF 437 (Flügel 2006). A verseket először Caferoğlu adta ki, majd Şükrü Elçin tette őket közzé újra. Ahmet CAFEROĞLU, *Karacaoğlan*, Halk Bilgisi Haberleri, 1929/11, 5–10; ELÇİN, *i. m.* (123. j.), 308–315. Elçin és Günay még számos verset tulajdonítanak neki, általában azon az alapon, hogy balkáni utalások találhatók bennük. Minthogy azonban a 17. századi Karadzsaoglan is járhatott a hódoltságban, e bizonyítás meglehetősen gyenge

gon járt volna, sőt a harcokról sem esik szó. Ebben azonban nincsen semmi meglepő, az ásik versek nagy többségében nem találunk konkrétumokat.

Eppen ezért érdemel különös figyelmet egy másik Karadzsaoglan-ének. Ez biztosan a szóban forgó poéta alkotása, minthogy egy 16. századi költők verseit tartalmazó antológiában olvasható.¹²⁶ Érdekességét az adja, hogy Várad és a környező várak kifosztását, a lakosság fogságba hurcolását énekli meg, s még azt is tudtunkra adja, hogy mindez Szülejmán uralkodása alatt, Hüsrev pasa irányításával esett meg. A szöveg egyébként hosszú panaszkodás a nehéz körülmények miatt: „A német hegyek – kegyetlenek” – visszhangzik minden strofa végén. Várad (*Varat*) városa azonban aligha lehet a mai Nagyváraddal azonos, hiszen azt a törökök nem foglalták el Szülejmán idején. Kérdéses az is, hogy azonosítható-e a Déli-Kárpátok a „német” hegyekkel (*Alaman dagları*), minthogy az „Alaman” kifejezés kimondottan a német császárságot jelentette. Az egyetlen általam ismert irodalmi párhuzamban pedig a Duna a „német hegyeket” áttörve jut el Magyarországra. Az Alpok azonban sehogyan sem egyeztethető össze Váradal, következésképp valamilyen tágabb értelmezéssel kell számolnunk. „Varat” Péterváradal való azonosítása többé-kevésbé megoldja a problémát. Jóllehet e helyet a törökök következetesen Varadinnak nevezték, a rövidülés a vers számlájára is írható.¹²⁷ A várat s a környező erősségeket Szülejmán 1526. évi hadjárata során foglalták el a törökök, s ebben Hüsrev boszniai bég is tevékenyen részt vett.¹²⁸ Külön érdekes, hogy a vers sáros, ködös utakról, hideg fekvőhelyekről beszél, amely szépen összевág a török írók Pétervárad-képével.¹²⁹ Ha a fenti

lábakon áll. A két költő verseinek szétválasztását Günay stíluskritikai észrevételekkel próbálja megoldani, kevés sikerrel. GÜNAY, *i. m.* (117. j.), 185–214.

¹²⁶ Közl.: ELÇİN, *i. m.* (123. j.), 307–308. Magyarul: *Kereszt és félhold (1526–1699). A török kor Magyarországon*, főszerk. SZENTPÉTERI József, az Enciklopédia Humana Egyesület CD kiadványa, Bp., 1999. Leírása: Österreichische Nationalbibliothek AF 334 (Flügel 781).

¹²⁷ A kérdéses sor így hangzik: „Varat’ın kanda bağları” (Várad kertjei vérben); a „Varat” szó tehát birtokos esetraggal van ellátva. Ha ez a ‘Varadin’-hoz járult volna, igen költőtlen alak jött volna létre: Varadin’in. Lehetséges, hogy a költő nyelvérzéke már a Varadin alakot önmagában is esetraggal ellátottnak érezte, a két esetragot pedig soknak találta, a szót ezért kurtította meg. Végezetül pedig az sem lehetetlen, hogy egy esetrag nélküli Varadin forma áll a szövegben, amelyet a közreadó félreértelmezett. A kézirat hiányában a kérdés nem dönthető el.

¹²⁸ A hadjárat napló szerint elfoglalt egy „kisebb váracskát” (Ireget), majd megjelent Pétervárad alatt, de a főseregtől elszakadt, s Miháloglu Mehmed béggel egyetemben a környék pusztítására indult. *Török történetírók*, I, ford. THURY József, Bp., 1893, 307–308.

¹²⁹ A hadjárat napló szerint a Pétervárad körüli utak „szorosak és nehezen járhatók”. Esett az eső VII. 14-én, X. 3-án és 4-én is. *Török történetírók*, *i. m.* (128. j.), 307, 321. Az 1529. évi hadjárat naplója ugyancsak a rossz utakra panaszkodik, ahol az igazságok pusztulnak (*uo.*, 345).

érvelés helyes, akkor Karadzsaoglannak részt kellett vennie Magyarország meghódításában és a Mohács körüli időszak harcaiban, s minden bizonnyal Hüsrev bég seregéhez tartozott.

E hosszú kitérő után térjünk vissza Karadzsaoglan és Iszmigán szultán történetéhez! Vajon melyik Karadzsaoglanhoz köthető? Az összes többi, kelet-anatóliai Karadzsaoglan-legendával szemben ez a változat a birodalom nyugati végéből, a Krímből került elő. Wilhelm Radloff bukkant rá a 19. század végén, egy szerinte legalább százéves, tehát 18. századi kéziratban. E változat abban is eltér a többitől, hogy míg azok nomád környezetben játszódó szerelmi kalandok, itt előkelő hölgy a főszereplő, állattartásról pedig szó sem esik. Megtudjuk viszont, hogy Karadzsaoglan belgrádi, s gyermekkorára emlékezve éneklí – saját neve alatt – a feljebb már említett „Duna”-éneket: „Édenhez hasonló a föld tavasza, mikor rőt rózsája nyílik a Dunának...”¹³⁰ A versben ugyan Belgrád, Várna és Vidin vára szerepel, de ez nyilvánvalóan kései, a legenda 18. századi keletkezését igazoló aktualizálás, mivel a korábbi változatban Esztergom, Buda és Belgrád neve áll.¹³¹ A legenda észak-balkáni ismertségét mutatja az a tény, hogy egyik betétdalának változata megtalálható egy szarajevói kéziratban, sőt talán Balassi „Minap mulatni mentemben” kezdetű, törökből fordított énekével is kapcsolatba hozható.¹³² A fentiek fényében nem kétséges tehát, hogy legendánk főszereplője a 16. századi Karadzsaoglannal azonosítható.

E hódoltsági költőről formálódó képünket egészíti ki Aszma hán személye is. A háremben többé-kevésbé elzártan élő szultáni sarj csak valamilyen egészen különleges, a palota berkein túlmutató esemény révén válhatott híressé a köznép körében. Ilyen lehetett az Ali pasával kötött házasság, ami igencsak felizgatta a kedélyeket a hódoltságban. A budai beglerbég ugyanis nyilvánosan, a polgárok nemtetszésétől kísérve, maga is sírva bocsátotta el korábbi feleségét. Ekkor kaphatta szárnyra a hírnév Aszma hán nevét, aki

¹³⁰ RADLOFF, *i. m.* (114. j.), 305–306.

¹³¹ Köprülü a 16. századi Öksüz Ásík nevével közli, akinek hódoltsági kapcsolatairól semmit sem tudunk. M. Fuad KÖPRÜLÜ, *Türk sazairleri*, II, Istanbul, 1940, 30–31. Eszerint a Duna „Magyarországon (Engürüşz ili) keresztül nyit utat”, „Köszönti Esztergomot, Budát, s Belgrád felé veszi útját”. Nihat Sami egy Kul Mehmed nevével jegyzett változatot ismer. E költő járhatott Budán, minthogy apja, Kara Üveysz budai pasa volt 1578–1580 között. Hasan Eren pedig Öksüz Alinak tulajdonítja. (Ilyen költőt nem ismerünk; ELÇİN, *i. m.* [123. j.], 306.) A verset a 20. század elején még az al-dunai Adakalén is ismerték, Kúnos Ignác gyűjtötte egyik változatát. (KÚNOS Ignác, *Ada-káléi török népdalok*, Bp., 1906, 315–317.). Magyarul: *Szenvedélyek tengere (A török költészet antológiája)*, szerk. HAZAI György és ÁRPÁD Imre, Bp., 1961, 88. A verset Kónya Lajos fordította.

¹³² Hamdi HASAN, *Saray-Bosna kütiüphanelerindeki türkçe yazmalarda türküler*, Ankara, 1987, 453. Az ének Balassi-kapcsolataira: SUDÁR Balázs, *Egy Balassi-vers török báltára (Minap mulatni mentemben...)*, Keletkutatás, 1995. ősz, 67–79.

egyébként sohasem járt a hódoltságban. A két nevezetes személy – a költő és a szultánlány – története talán a 17. században olvadt eggyé, s a 18. század végére készen állt Karadzsaoglan és Iszmigán szultán általunk is ismert legendája. Aszma hán valós történetéből azonban e munka semmit sem őrzött meg – csak a nevet kölcsönözték tőle.

*

Végezetül kedves kötelességünknek tartjuk köszönetet mondani azoknak a kollégáinknak, akiknek segítsége nélkül ez a dolgozat nehezen készülhetett volna el. Mindenekelőtt Szentmártoni Szabó Gézának, aki a témát figyelmünkbe ajánlotta. Azután Hegyi Klárának, Dávid Gézának és Pálffy Gézának, akik többször segítettek ki bennünket egy-egy jó ötlettel vagy levéltári adattal, amikor munkánk valamelyik homályos pontnál megrekedni látszott. Teke Zsuzsának, aki mindig a legnagyobb készséggel állt rendelkezésünkre, ha az olasz források értelmezésének problémáival fordultunk hozzá. Végül, de nem utolsósorban Tóth Endrének, aki a bizánci koronákkal kapcsolatban szakirodalmi tanácsaival és fénymásolatok átadásával támogatott bennünket. Valamennyien fogadják hálás köszönetünket.

Ali pasa históriájának (Lőcse, 1643², RMNy 2008) hasonmása a függelékben olvasható.

MIKÓ ÁRPÁD

Fons Vitae

Néhány miniatúra

Kálmáncsehi Domonkos breviáriumában

Kálmáncsehi Domonkosnak az OSzK Kézirattárában őrzött breviáriuma egyike a leggazdagabban illuminált díszkódexeinknek.¹ A művészettörténeti kutatás még hazakerülése, 1938 előtt alaposan feldolgozta – Hoffmann Edith különösen részletesen foglalkozott vele –, s mindmáig a figyelem középpontjában maradt.² Szignált alkotás (Francesco da Castello Ithallico de Mediolano, egy közelebbről nem ismert olasz kismester munkája), és megrendelője, Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost is jól ismert alakja a magyar történelemnek. Kálmáncsehi mezővárosi születésű polgár volt, Bécsben járt egyetemre. Egyházi pályafutása 1459-től ívelt fölfelé: a székesfehérvári préposti címet 1475 és 1495 között viselte, utána váradi, majd gyulafehérvári püspök, végül – röviddel halála előtt – kalocsai érsek lett. 1462-től folyamatosan az udvari adminisztráció tagja volt.³ Műpártolásáról – építkezéséről,

¹ Bp., OSzK, Kézirattár, Clmae 446. *Codices Latini Medii Aevi*, recensuit Emma BARTONIEK, Bp., 1940 (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII/1.), № 446. – Itt legelől szeretnék köszönetet mondani a kéziratot olvasó és több helyen is jobbító Wehli Tündének és Marosi Ernőnek szíves segítségükért.

² HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, Bp., 1929, 115–117; HOFFMANN Edith, *Franciscus de Castello Ithallico de Mediolano és szerepe a budai könyvfestő műhelyben*, Magyar Művészet, 9 (1933), 42–48; BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance*, I, 1460–1541, Kolozsvár, 1943, 132; BERKOVITS Ilona, *Magyar kódexek*, Bp., 1975, 65–66, 29–31. képek, XXIV–XXXI. táblák; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*, Wien, 1982, Kat.-Nr. 413. (VIZKELETY András); BALOGH Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp., 1985, 295–296; *Kódexek a középkori Magyarországon*, szerk. VIZKELETY András, Bp., 1985, 139. sz. (ZENTAI Loránd); HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, hasonmás kiadás és újabb adatok, szerk. WEHLI Tünde, Bp., 1992, 259–260; *Pannonia regia, Művé szet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre, Bp., 1994, IX–5. sz.

³ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 335, 401, 405; KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., 1994, 352–

kincseiről – sok adatot ismerünk, igazán azonban kódexeiről híresült el: könyvtárából feltűnően gazdagon illuminált kéziratok maradtak fenn, közülük is a legszebb ez a breviárium. Huszonhárom teljes díszlap ékesíti, s ötvenegy olyan levele van, amelyen különösen gazdag indadísz kanyarog a két hasábra rendezett szöveg körül. Bár évszáma nincs, elég pontosan datálható: 1481-ből két olyan oklevelet is ismerünk, amelyet Francesco da Castello illuminált.⁴ A kutatás szinte kizárólag stíluskritikai szempontból foglalkozott a kódexszel, s egész stíluskört kanyarított köréje az idők folyamán. Központi darabja lett a Mátyás király könyvfestő műhelyéről és az ún. budai stílusról folyó tudományos eszmecsere. Előfordulhat, hogy – félretolva a hagyományos megközelítést – a továbbiakban ki is fogom váltani egyik-másik kollégám rosszallását. A stíluskritika eredményeire azonban utóbb, a maguk helyén, még visszatérek.

A kódex 180. levele rektójának egyik részletéből fogunk kiindulni. Ezt a lapot ritkán reprodukálták – talán nem közölték egyszer sem –, aminek az lehet az oka, hogy nem eléggé reprodukcióképes, a lap alját ugyanis barbár módon megcsonkították. (1. kép) A tüzetesebben szemügyre veendő részlet a jobb oldali lapszéldísz alján van, a csonkítás peremén. A figurális jelenet igen jól leírható. (2. kép) Az itt-ott hiányos arany alapon szürkés színű, kerek vízmedence látható. Külsőjét aranyozott levélsor, alatta tojássor tagolja, közepén élénk színekkel, vörössel, kézzel, zölddel, lilával festett, architektonikus és növényi elemekből épített emelvény magasodik, végig a miniatura hosszanti tengelyében. A medencében, illetve annak széles peremén hat figurát láthatunk. Balra vetkőző alak áll, félig háttal, épp bújik ki a ruhájából, a mellette ülő most kezdett vetkőzni. Jobbra elől ketten már a vízben lubickolnak, mögöttük két figura pedig még csak félig ereszkedett a vízbe. Kettejük között valami kapcsolat látszik teremtni, mozdulataik és egymást fürkésző tekintetük erre utal. A jelenet világiassága nagyon szembeszökő; alighanem a profán ikonográfia késő középkori, közismert típusaként értelmezendő: az ifjúság kútját ábrázolja, bár, úgy tetszik, itt már mindenki megfiatalodott. Hangsúlyozott profánságát e képecskének bizonygatni sem érdemes – annál érdekesebb a képi környezet, amelybe tartozik. Mindjárt fölötte ugyanis Krisztus keresztje áll, a Megfeszített két oldalán Mária és Szent János evangélista.

353; KUBINYI András, *Mátyás király és a magyar püspökök* = K. A., *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999, 86.

⁴ Enyingi Török Ambrus címerlevele: Bp., MOL, DL. 50.536. (ÁLDÁSY Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címerlevelei*, II. [1. füzet] Bp., 1923, 57. sz.; HOFFMANN, i. m. [2. j.], 1933, 42–43; RADOCSAY Dénes, *Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen*, II. Acta Historiae Artium, 10 [1964], 63; *Pannonia regia*, i. m. [2. j.], IX–47. sz. [ÉRSZEGI G.–MIKÓ Á.]); Lindvai Bánffy Miklós adománylevele: Zágráb, Archiv Hrvatske, RADOCSAY, i. m. (2. j.), 66–68; *Matthias Corvinus*, i. m. (2. j.), № 414.

Följebb, a lap felső sarkában Krisztus ostromozásának jelenete látható, ettől balra, a lap közepén Krisztus Pilátus előtt, a bal felső sarokban Krisztus elfogatása, lejjebb pedig az Utolsó vacsora. Itt kezdődik a történet. A lap alsó szélét durván megcsonkították – itt feltehetően két újabb kerek kép vette körül Kálmáncsehi Domonkos címerét.⁵ Az A(lleluja) iniciálé miniatúrája, amely a koporsón álló, feltámadott, diadalmas Krisztust ábrázolja, ragyogó azurit háttér előtt, értelmezi a képsort. Húsvét vasárnap zsoltosmái sorakoznak a lapon, körülötte a passió jeleneteivel. Fontos megfigyelni a figurális képek hierarchiáját: a szenvedéstörténet képei a lapszélidíszben gondosan elkülönített, malachitzöld levélkoszorúba fogott kerek mezőkben – mintegy ablakon át – látszanak; a fürdőzők viszont a bordűr részei, úgyszólván a kolumna kompozíciójának alkotó elemei, éppúgy, mint a növények, tárgyak, illetve az indák között játszó puttók. A profán jelenet talán arra az újjászületésre utalhatna, amely Krisztus halálával és feltámadásával köszöntött az emberiségre – legalábbis első olvasásra, az *interpretatio christiana* szellemében, erre gondolnánk.

Ennél a fürdőzésnél is különösebb jelenet játszódik egy másik lapon, a 88. fólió verzóján. (3. kép) Ezt a lapot igen sokszor közölték már, fekete-fehérben és színesben is; mielőtt azonban az egészet szemügyre vennénk újra, írjuk le egyetlen marginális részletét. (4. kép) A bal oldali lapszélidíszben szépen formált, aranyozott all'antica medencét láthatunk. Gerezdelt alsó részét növényi ornamentumokból formált lábak támasztják, a gerezdek fölött klasszikus tojássor fut körbe. A medence közepén növényi részletekből és stilizált vázákából összeillesztett, harsogó kék, zöld, lila, vörös színű építmény emelkedik, amely szinte a lap tetejéig ér. Olyan, mint egy triumfális emelvény, még a harsonázó puttók sem hiányoznak a felső pereméről. Az igazán különös azonban az a négy figura, amely a medence szélén tevékenykedik. Párosával mintha csak tükörképei volnának egymásnak, s mintha a festő különös kedvét lelte volna a mezítelen emberi test különféle rövidüléseinek ábrázolásában. Igazából a pároknak csak egyik tagja áll a medence szélén, párját ugyanis, ki-ki a magáét, csípőig felemeli, mintha csak a vízbe akarná hajítani, bár erősen egymásba kapaszkodnak. Jóllehet az aprócska figurák nemi hovatartozása nem hangsúlyos eléggé – a levegőbe emeltek mintha mégis inkább nők lennének – a jelenet erotikus töltése tagadhatatlan. Az ábrázolási típust antik előkép is ihlethette, de az sem kizárt – végül is az emberiség egyik ősi ténykedéséről van szó –, hogy a művész saját kútforrásból merített. A környezete ennek a képek is meglepő: a bal felső sarokban az Angyali üdvözlés jelenete, középpont Mária és Szent József eljegyzése, jobbra pedig

⁵ Ha valamelyik lap alján középpont Kálmáncsehi címere is látható, akkor az mindig a miniatúra felső szélének vonala fölé emelkedik – ezen a helyen tehát azért nem egyenes vonal mentén vágta ki a miniatúrát, mert a címet is hozzá akarták kanyarítani a zsákmányhoz.

a Vizitáció, Mária és Erzsébet találkozása látható. Lent jobbra Jézus fürösz-tése – utalás a keresztségre –, balra pedig a tizenkét éves Jézus a templom-

1. Kálmáncsehi Domonkos breviariuma
Budapest, OSzK, Clmae 446. fol. 180r

ban. Az A(ve) inicialéban Jézus születése-ábrázolás: Mária térden állva imádja a földön fekvő, fényt sugárzó Gyermekeket. Az *Ave spes nostra* himnusz karácsony napjának vesperásán hangzott fel: a lap miniatúrái – egy Jézus születése és gyermeksége-ciklus – a keresztyénség egyik legnagyobb ünnepéhez kapcsolódik. A „birkózók” szerepeltetésében első ránézésre van valami blaszfémikus; ittlétük mintha csak tiszteletlen széljegyzet volna a magasztos ünne-

pen felhangzó himnuszhoz. Gondolhatnánk persze az *amor carnalis*–*amor sanctus* párhuzamra, s idézhetnénk akár korabeli szöveget is ehhez,⁶ a gyanú árnyéka

2. Kálmáncsehi Domonkos breviariuma
Budapest, OSzK, Clmae 446. fol. 180^r

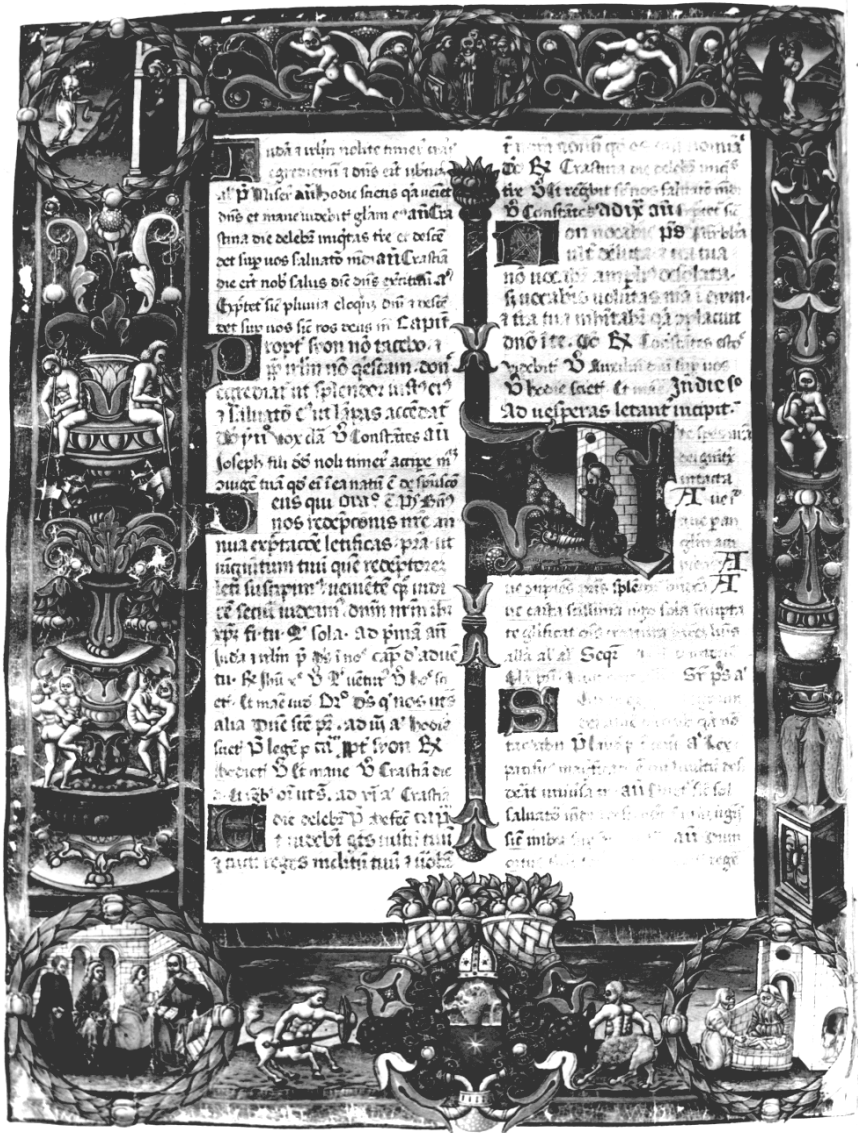
mégiscsak rávetül erre a lapra, még akkor is, ha magát a jelenetet gondosan elhatárolták a szent történetek ábrázolásaitól.

A kódexek díszítésében a lapszéldíszek (bordűrök) ikonográfiai programja a legkevésbé kötött. Talán csak a gyönyörködtető változatosság volt velük a cél. A növényi ornamentika közé bújtatva sok minden elrejtőzhet, aminek a szöveghez szemmel láthatóan semmi köze nincs. Madarak, négylábú állatok, mitikus fantázialények, puttók lehetnek a keretdekoráció részei; ugyanez a jelenség jól tanulmányozható a késő középkori festett famennyezetek, vagy a freskók lombdíszes sávjaiban. Jellemző, hogy a szárnyasoltároknak, a középkori művészet fő reprezentánsainak is először a keretfaragványain jelennek meg az all'antica motívumok, például a mezítelen puttók. A margón kívül a művész kedvére alkalmazhatta a klasszikus ókor művészeti hagyatékának frissen felfedezett exemplumait, itt ugyanis nem kötötték az egyházi előírások, nem kellett alkalmazkodnia a tradícióhoz.

⁶ Például Árpád-házi Boldog Margit verses officiumát idézi BABITS Mihály az *Amor Sanctus* bevezető tanulmányában, Bp., 1988, 22–23; l. még ERDÉLYI Zsuzsanna, *Amor*

Sanctus = *A szerelem kertjében, Erotikus jelképek a művészetben*, szerk. HOPPÁL Mihály–SZEPES Erika, Bp., 1987, 195–196.

A Kálmáncsehi-breviárium lapjain sűrűn találkozhatni all'antica motívumokkal. Ilyenek az indák között játszadozó puttók. Néhol magánosan tevékenykednek, néhol párosával, olykor csoportba verődve; ami jellemző rájuk, az mozgásuk hevedése, felfokozottsága. Mintha a festő valóban csupán a mezítelen emberi test mozgásának ábrázolási formáival kísérletezett volna – ám a mozdulatok sutasága, az izmok játékának túlhangsúlyozott dekorati-

3. *Kálmáncsebi Domonkos breviáriuma*
Budapest, OSzK, Clmae 446. fol. 88^r

vitása, az arcok egykedvű kifejezése a figurákat kissé karikatúraszerűvé teszi. Jó mintaképek gyarló utánérzései. A munkáját jókora betűkkel szignáló Francesco da Castellónak művészi öntudata jóval nagyobb volt művészi tehetségénél. Szerepelnek itt antik mitológiai lények is – például kentaurók, szfin-

4. *Kálmáncsebi Domonkos breviáriuma*
Budapest, OSzK, Clmae 446. fol. 88^r

kek, vagy nevenincs szörnyetegek –, és az architektonikus elemek is – így a kutak – all'antica részletekből épülnek föl. Figyelemre méltó, hogy a szent történethez kapcsolódó miniatúrák nem ennyire modernek; kompozíciójuk hagyományos, még az alakokat körülvevő építészeti környezet sem antikizál: a masszív falak, a szűk nyíláskeretek kortalanok. A liturgikus kereten kívül rekedt, mintegy marginalizálódott fürdőzők és egymással játszadozó puttók tehát – bármennyire csábító is a gondolat, bármennyire szeretnénk is az imakönyvet és megrendelőjét tisztára mosni – nem az *interpretatio christiana* szellemében készültek, hanem, sajnos, kaján all'antica képi kommentárok. Az életnek egészen másféle forrására, az életnek egészen másféle oldalára vonatkoznak, mint a szent históriák – ha lehetne egyáltalán verbalizálni a művészi széljegyzeteknek ezt a szféráját. Ez ugyanis olyan rétege volt a kódexek miniatúradíszének, amelyet a megrendelő nem határozott meg, olyan jelentésrétege, amelyet látva a kései interpretátor is csak széttárhatja a kezét.

Hogyan kerülhettek ezek a képecskék ide? A kódexeknek – kivált a gazdagon illumináltaknak – díszítése hosszú időt vett igénybe, amint ezt datált kéziratokból, számadáskönyvi adatokból tudjuk. Volt idő a tervezésre, bár készítés közben olykor megváltozott a program. Már a másolás során ki kellett hagyni az iniciálék helyét, olykor a margót is ki kellett szélesíteni. A lapokat

kötetlenül festették ki, több fázisban: először az előrajz került föl, majd az aranyfüstlapok alá festett bólusz, végül a színek, több rétegben, a csúcspontokkal bezárólag. A műveletek hosszadalmasak voltak, nagyobb műveknél – úgy gondolom, ebben az esetben is – akár évekig is eltartottak. Kálmáncsehi több éven át – más kódexeinek tanúsága szerint –, talán évtizednél is hosszabb ideig maradt kapcsolatban a mesterrel, pontosabban azzal a műhellyel, amelyiknek stílusa közel állott Francesco da Castellóhoz. Nyilvánvalóan elégedett volt a munkájukkal. A kérdés, ami fölvetődik a bordűrbe elbújtatott képecskék kapcsán, nem annyira a jelentésükre vonatkozik, mint inkább arra, hogy vajon az all'antica díszítésű kódexek megrendelésében a humanista műveltség, vagyis az intellektuális környezet, vagy valami más volt-e a döntő tényező?

A stíluskritika, amellyel a breviáriumot megközelítette a művészettörténetírás, több kéziratot és ősnymtatványt származtatott ebből a stíluskörből. Valamennyit magyarországi főpap rendelte meg, valamennyi liturgikus, kánonjogi és teológiai munka. Magának Kálmáncsehinek ma összesen négy kódexét ismerjük: a budapesti breviáriumon kívül az egykori Liechtensteinyűjteményét,⁷ a párizsi imakönyvet⁸ és azt a missálét, amely fele részben Thuz Osvát zágrábi püspök címerével ékes és ma is Zágrábban őrzik.⁹ A Liechtenstein-breviárium 1481-ben készült, a párizsi kódex 1492-ben. Apáthy Lukács egri nagyprépost missáléja az 1489-es évszámot viselte.¹⁰ Váradí Péter kalocsai érseknek két ősnymtatványát is ebben a körben illuminálták, 1480 és 1484 között.¹¹ Filipecz János váradí püspök pontifikálójának címlapját 1490 előtt festették ki.¹² A megrendelők mindannyian magas rangú klerikusok voltak, egyszersmind a kancellária vezetői vagy alkalmazottai.¹³

⁷ WEHLI Tünde, *Franciscus de Castello Itballico Budán = Pannonia Regia, i. m.* (2. j.), 411–412.

⁸ HOFFMANN, *i. m.* (2. j.), 1929, 117; *Matthias Corvinus, i. m.* (2. j.), Kat.-Nr. 418.

⁹ KNIEWALD Károly, *Kálmáncsehi Domonkos zágrábi misekönyve*, Magyar Könyvszemle, (1943), 1–15; *Riznica zagrebačke katedrale*, ured. Zdenka MUNK, Zagreb, 1983, 17. K.

¹⁰ SOLYMOSI László, *Könyvhasználat a középkor végén, (Könyvkölcsönzés a veszprémi székes-egyházi könyvtárban) = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELLESTEI NAGY László, Bp., 1988, 89–90.

¹¹ HOFFMANN Edith, szerk. WEHLI Tünde, *i. m.* (2. j.), 263; *Pannonia regia, i. m.* (2. j.), IX–7. sz. (WEHLI T.)

¹² *Pannonia regia, i. m.* (2. j.), IX–6. sz. (WEHLI T.)

¹³ Kálmáncsehi 1462-ben a kincstár szolgálatában állt, adót szedett Kassán és Bártfán, Szapolyai Imre kincstartó megbízottjaként: KÖBLÖS, *i. m.* (3. j.), 352, 1475-től kisebb jelentőségű diplomáciai tevékenységet folytatott (Uo.); Ernuszt János kincstartó familiárisaként kezelte a pannonthalmi, ill. az erdélyi jövedelmeket – BÓNIS, *i. m.* (3. j.), 335. –, a kincstartói tisztség üresedése idején alkalmanként ezt a funkciót is elláthatta (Uo.). Thuz Osvát zágrábi püspök diplomáciai megbízást teljesített Mátyás alatt,

II. Ulászló királynak pedig kincstartója volt. Filipecz János nemkülönben teljesített

Francesco da Castello és köre kapcsolatát a Corvinával a kutatás – Hoffmann Edith, Balogh Jolán – mindig erősen hangsúlyozta. A kapcsolat kétségtelen tény, ám bizonyos distinkciót mégis tennünk kell. A bécsi Ptolemaeus-,¹⁴ de még talán a wolffenbütteli Tolhopf-¹⁵ és a budapesti Trapezuntius-corvina¹⁶ is jobb színvonalú, mint a Kálmáncsehi-breviárium, a müncheni Aristecas-corvina¹⁷ viszont, amely valóban közel áll hozzá, eredetileg nem Mátyás király számára készült, bár azt, hogy kinek, ma még nem tudjuk. E megrendelői kör tehát a budai udvarhoz kötődött, és tagjai egymással is összeköttetésben álltak. Kálmáncsehi Thuz Osváttal, Váradi Péterrel is szoros kapcsolatot tartott fenn; a zágrábi püspök például 1482-ben disznókat küldött a székesfehérvári prépostnak,¹⁸ végrendeletében pedig egy új kupát és egy sőtartót hagyott neki;¹⁹ Váradi Péter Kálmáncsehitől tudta meg, hogy Janus Pannoniusz általa szerkesztett epigramma-kötete Keszthölcsi Mihálynál érhető el,²⁰ Váraditól pedig mi tudjuk azt, hogy Kálmáncsehi – akkor már váradi püspök, túl a hatvanon – mennyire szeretett lubickolni a váradi fürdőben.²¹

Ezek a – melleleg olasz – all’antica díszítésű könyvek a királyi udvar művészeti környezetében születtek. Nem egyéni kezdeményezések eredményeképp kerültek Magyarországra, mint Vitéz János Firenzéből rendelt kvalitásos díszkódexei az 1460-as években,²² hanem megrendelőik a meglévő helyi adottságot használták ki. Az új stílusú díszkódexek divatickek voltak, és pontosan tanúsítják, hogy Mátyás udvarában az 1480-as években a művészeti reprezentáció, a luxus fontos kellékei épp a könyvek közül kerültek ki. Hogy milyen magas színvonalú művek is származtak a Corvina számára

diplomáciai szolgálatot, Váradi Péter bukása után pedig 1490-ig ő vezette a kancelláriát; Váradi 1480 és 1484 között volt fő- és titkos kancellár stb. stb. A főpapok igen szorosan összetartozó kört alkottak.

¹⁴ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 24. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., 1990⁴, CXC. t.

¹⁵ HAB, Cod. Guelf. 84. CSAPODI–CSAPODINÉ, *i. m.* (14. j.), CCXXVI. t.

¹⁶ Bp., OSzK, Clmae 281, CSAPODI–CSAPODINÉ, *i. m.* (14. j.), XXVI. t.

¹⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 627. A címlap Mátyás-címerét az ún. első címerfestő festette, alsó részén – heraldikailag jobbra – kilátszik az alatta lévő aranyozott mező. Erősebb fénnel átvilágítva sem vehető ki az alsó ábra; speciális technikai vizsgálatokra sajnos nem volt módom. A lap reprodukciója: CSAPODI–CSAPODINÉ, *i. m.* (14. j.), CXVI. t.

¹⁸ Ivan Krstitelj TKALČIĆ, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, XI, Zagreb, 1905, 267.

¹⁹ Ivan Krstitelj TKALČIĆ, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, II, Zagreb, 1895, 518.

²⁰ 1496. június 25. *Magyar humanisták levelei*, összeáll. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 377.

²¹ 1495. július 23. *Magyar humanisták levelei*, (előző jegyzetben) *i. m.*, 354–355.

²² HOFFMANN, *i. m.* (2. j.), 1929, 57–69; Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984.

dolgozó műhelyekből, azt azonban nem ezeken, hanem Nagylucsei Orbán egri püspök psaltériumán mérhetjük le, amelyet a Cassianus-kódex egyik mestere illuminált, s amely a legszebb kései corvinákkal egyenértékű mű.²³

Ha Itália felől tekintve a Kálmáncsehi-breviárium erősen közepes kvalitású divatcikk volt is – sarkítva: tucatáru –, mégse tagadható személyes jellege. Pazarlóan gazdagon díszített munka. A mester, aki kifestette, két feltűnő helyen is szignálta alkotását, a megrendelő pedig két helyen is megörökíttette képmását – az egyikben együtt is szerepelnek, együtt jegyzik az *opus*. Ez figyelemre méltó megoldás. Mit gondolt a festő, amikor a margináliákat festette, s mit gondolt Kálmáncsehi Domokos, amikor szemügyre vette az aranytól ragyogó lapokat, rajtuk itt-ott a világias jelenetekkel, all’antica figurákkal – nos, erről fogalmunk sincs. De az, hogy mekkora örömük telt benne – egyiküknek az alkotásban, másikuknak a szemlélésben –, az mindenki számára nyilvánvaló, aki csak egyszer is átlapozhatta a kódexet. A könyv – úgy látszik, az imakönyv is – nemcsak nevel és oktat, hanem gyönyörködtet és szórakoztat is.

²³ HOFFMANN Edith, *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratjai*, Bp., 1928, 101–103; *Kódexek a középkori Magyarországon, i. m.* (2. j.), 140. sz. (ZENTAI Lóránd); MIKÓ Árpád, *Nagylucsei Orbán psalteriuma = Három kódex, Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása*, szerk. KARSAY Orsolya–FÖLDESI Ferenc, Bp., 2000, 121–139, 60–83. kép.

Borbála

Corvin János herceg anyjával a kortárs írók közül egyedül a raguzai Lodovico Tubero foglalkozott. Azt írja róla, hogy Mátyás király, első felesége halála után szabad ember lévén, e nőt otthonában olyan királyi környezettel vette körül mint egy valódi feleséget. Igen nagyon szerette, és a tőle kapott fiúutód miatt feleségül kívánta volna venni – amint ezt többen is állítják –, ha erről barátai le nem beszélék.¹

A királyfi anyjának személye sokáig rejtve maradt, és hogy ez egyéniségének, visszavonult magatartásának volt köszönhető, azt századunk elején valamennyi forrásokat ismerő és föltáró történész, Fraknói, Schönherr és Berzeviczy egybehangzóan állítja.² Különös viszont az, hogy ezt a rejtőzködést mintha a Budára akkreditált, mindent kifürkésző külföldi diplomaták is tiszteletben tartották volna.

Egyetlen alkalomról mégis tudunk, amikor ő került az udvari intrikák középpontjába. Ezt a botrányt Beatrix királyné ádáz, a trónöröklést a maga számára biztosítani kívánó manőverei idézték elő. Az 1489 őszén történt esetről szóló híradást a modenai levéltár őrizte meg, azért, mert a címzett a ferrarai hercegnő, Beatrix nővére volt. A tudósítás szerint Beatrix saját meddőségéért a királyfi anyját okolta, hogy az megbabonázta volna. Rávette ezért a kis Hyppolit kísérelőjét, az egyházjogász Beltramo Costabilit, hogy járjon közbe a pápai legátusnál a nőnek emiatt való egyházi kiközösítése ügyében. Ez állítólag meg is történt. Ezért viszont János herceg anyja a királyhoz ment panaszra. Mátyás erre fiával együtt fölkereste Beatrixot. A szóváltás

¹ „Rex Matthias morte primae coniugis iam solutus matrimonio eius (Johannis Corvini) matrem regio cultu aequae ac iustam uxorem domi in deliciis habuerat, volueratque eam, ut multi affirmant, propter prolem ex ea susceptam sibi matrimonio, ni amici dissuasissent, coniungere.” Ludovicus TUBERO, *Commentariorum... libri 11* = J. G. SCHWANDTNER, *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, Viennae, 1746, 127.

² FRAKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király*, Bp., 1890, 341; SCHÖNHERR Gyula, *Hunyadi Corvin János*, Bp., 1894, 13–19; BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné*, Bp., 1908, 328.

során az ifjú elvesztette önuralmát, és valami gorombaságot vágott a királyné fejéhez, olyat, amit csak anyjától tudhatott. Beatrix viszont „figliolo della putana”-nak nevezte a királyfit. A királynéi könnyekig és atyai tettelegességig fajult családi perpatvar részletes leírásához a tudósító hozzáfűzte: és mindez nem volt elég ahhoz, hogy ezt a nőt, azaz János herceg anyját, Budáról eltávolítsák. Viszont a följelentő Messer Costabilinek a király húsz napot adott arra, hogy az országot elhagyja.³ A botrányt nem őrizték meg a palota falai. Éppen erre hivatkozott öt évvel később, 1494-ben Ulászló a pápai legátusnak. Kitért a Beatrixszal kötendő házasság elől, mivel őt Borbála, a király ágyasa (concubina) megátkozta, tőle tehát utód nem várható. Ulászló még azt is hozzátette, hogy az emiatt történt kiátkozási eljárás fönmaradt, ismeretes az széltében Magyarországon és a bécsi egyetem doktorai előtt is.⁴ Írásos emléke az egyházi jogi eljárásnak ma nem ismeretes. Valószínűleg nem is került rá sor. Ennyit talán még a király is el tudott érni Beatrix ellenében. Az is igaz viszont, hogy a kis Hyppolit érsek és Beatrix könnyeinek hatására akkor Messer Costabili sem hagyta el az országot. Ulászló az első, akinek a pápai legátus előtt tett nyilatkozatából János herceg anyjának keresztnéve, Borbála, Fraknoi forrásföltárása nyomán ismeretessé vált.

Éppen a rejtőzködő magatartás és a megbízható adatok hiánya miatt sokáig úgy hitték, hogy a herceg anyját a király Boroszlóban ismerte meg. De már a 18. században is ismertté vált olyan forrás, amely a nőt Ausztriából valónak mondta.⁵

Osztrák helytörténészek 1941-ben közzétett levéltári kutatásaiból kiderült, hogy Borbála az alsó-ausztriai Steinből származott, és családi neve Edelveck volt.⁶ A családi körülményeire és későbbi sorsára is fényt derítő adatokat Richard Perger foglalta össze 1982-ben a schallaburgi kiállítás katalógusában.⁷ Magán a kiállításon látható volt Borbála korábban már többször publikált

³ 1489. szeptember 18-án közvetítette Antonio Costabili Comagióból a Budáról kapott híreket. *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, kiad. BERZEVICZY Albert, Bp., 1914, 138–140.

⁴ „quod sit maleficata et ipsam reginam tempore eiusdem regis M. hoc deduxisse et probasse contra Barbaram illius regis concubinam et processus desuper habitas extare et hoc universo regno Hungarie et doctoribus universitatis Viennensis constare”. FRANKÓI Vilmos kivonata a Velence SM Classis X. cod. CLXXVIII. № 77-ből SCHÖNHERR Gyula gyűjteményében, MTA Kézirattár, Tört. 2° 280/II. f. 113.

⁵ A 2. jegyzet valamennyi szerzője részletesen ismerteti az ismert adatokat a hivatkozott helyeken.

⁶ LUDWIG Vince Oszkár–MASCHEK Ferenc, *Corvin János anyja*, Turul, 56 (1942), 1–11. Felolvastatott a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság 1941. december 19-én tartott ülésén.

⁷ *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541: Ausstellung, Schallaburg, 8. Mai–1. November 1982*, Wien, Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, 1982, 255–256.

végrendelete.⁸ Ez az iromány bepillantást enged a steini polgárlányból királyi kedvessé, utóbb enzersdorfi várúrnővé lett nő vagyoni viszonyai mellett lel-kivilágába is. Erre már a közreadók is fölfigyeltek, és az irományban egy tra-gikus asszonyors dokumentumát látták.

Borbála 1491-ben fejedelmi kincsekről végrendelkezett. Arany és ezüst keresztek és kelyhek, igen nagy mennyiségű igazgyöngy jutott végakarata sze-rint szülővárosa, Stein plébániatemplomára és annak Szent Borbála-oltárára, ugyancsak a szomszédos Loiben templomára, a bécsi Mária Magdolna-ko-lostorra, a mariazelli és máriavölgyi templomokra. Gazdagon hagyatkozott az enzersdorfi plébánia templomára és saját várkápolnájára is. Ruhatára leg-pompásabb darabjait miseruháknak szánta. Így vörös atlasz szoknyájának felét a steini Szent Borbála-oltárnak, másik felét a zelli Miasszonyunk temp-lomának adta. Ugyanígy megosztotta arany bársony szoknyáját, felét a steini plébániatemplomra, másik felét a loibeni egyházra hagyta. Egy aranyvirágok-kal díszített kék kelméről úgy rendelkezett, hogy abból a klosterneuburgi kolostorban Szent Lipót tiszteletére miseruhát készíttessenek. Ennek díszí-tésére külön is rendelt drágaságokat. (A Szent Lipót tiszteletére rendelt mise-ruhát a kolostor 16. századi inventáriuma Borbála adományaként említi.) Igen nagy mennyiségű gyöngyöt, valamint ruhatárának gyöngyökkel ékesített darabjait a bécsi Mária Magdolna-kolostornak adományozta azért, mert értékeit eddig is ott őrizték. Ugyancsak a Bécsben lévő Szent Jeromos-házra hagyta aranybarna köpenyét. Ezt az intézményt a megtévedt, majd a vezeklés útjára tért nők részére alapították. A város egyik egyházi nevezetessége volt, éppen sajátosan karitatív célkitűzése miatt. Borbála úgy rendelkezett, hogy őt is itt helyezzék majd végső nyugalomára.⁹

Végrendeletének egy passzusa magyarországi vagyonáról intézkedik. Ked-ves fiára, János hercegy úrra hagyta besztercebányai házát, amelyet neki ura, a király vásárolt, és erről ő pecsétes adománylevelet is kapott. Hozzátette, hogy ez megtalálható Besztercebánya telekkönyvében is.¹⁰ Ismert, hogy a vá-

⁸ Vinzenz Otto LUDWIG–Franz MASCHKE, *König Matthias Corvinus und Barbara Edelböck*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, Neue Folge, 32 (1955–1956), 74–93., a végrendelet szövege 89–91.

⁹ „Danach das mein leichnam ersamlich zu der erdn bestat und zu sand Iheronimus zu Wienn in die Kirchn begraben werd...”, *i. m.* (8. j.), 89. A kortárs Petrus Ransanus a bécsi Szent Jeromos-kolostorról így ír: „Est et Viennae monasterium, in quo meretrices ad deum conversae recipiuntur, quae canonicis horis hymnos Teutonica lingua decantant, earum si qua deprehensa fuerit redire ad peccatum, in Danubium praecipitur, agunt igitur in eo coenobio pudicam sanctamque vitam ita, ut rarus de illis sermo audiat.” Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus KULCSÁR, Bp., 1977, 174; LUDWIG, *i. m.* (8. j.), 85 (a kolostor történetéről).

¹⁰ „Item meinen liebñ Sun und herrñ hertzog Hannsen schaff ich mein haws in Newnsol, das mir mein herr der kunig kauft hat und darüber brief und sigl gab, die erlegt sein pey

ros levéltárát a középkorban a templomnak egy erre szolgáló részében őrizték. Az 1500. áprilisi tűzvész a várossal együtt az iratanyag nagy részét is elemészttette. A városi könyveknek csak megpörkölt töredékei maradtak fenn. A levéltárban mégis megőrződött Mátyás király adománylevelének egy (közel) egykorú másolata. Nyilván azért helyezték ott el, mert a ház tulajdonjoga utóbb sok vita tárgya volt. Jurkovich Emil Besztercebányáról készült, 1922-ben lezárt kéziratos monográfiájában megemlíti mint Mátyás király 1473-ban kelt adománylevelét Edelpek Jánosné részére.¹¹ Nyilvánvaló, hogy a megajándékozott neve akkor semmit nem mondott, mivel az csak 1941-től kapcsolódott Borbála személyéhez. Ezen a nyomon viszont már meg lehetett találni az Országos Levéltár gyűjteményében a besztercebányai oklevél fényképmásolatát.¹²

Mátyás király másolatban fennmaradt, német nyelvű oklevelének teljes szövege a függelékben olvasható. Ennek a következőkben rövidített tartalmi ismertetését adjuk.

Mi Mátyás Isten kegyelméből Magyarország és Csehország stb. királya tudatjuk levelünkkel mindazokat, akiket illet. Amikor mi mintegy négy éve Ausztriában fölséges fejedelmi urunknál, Frigyes római császárnál, a mi kedves atyánknál időztünk, történt, hogy vidéken volt alkalmunk megtapasztalni azt, ahogyan a nemes Borbála asszony, a steini Hans Edelpeck lánya, az apa, az anya és barátai nekünk fontos ügyeinkben és szükségünkben hűségesen szolgáltak. Akiket mi megkedveltünk és kitüntettünk, illő azért és jogos, hogy az ő nemzetiségüket királyi adományokban részesítsük. Ezért mi a nevezett Borbála asszonynak, aki nemes erényekkel ékesítve és udvari magatartást tanúsítva jelent meg előttünk, és királyi Magyarországunkon az ő erénye előttünk tetszést nyert, amelyek minket arra indítottak, hogy neki királyi adományt tegyünk, megtekintvén az említett okokat, királyi kegyből és különleges jóakaratból az ő, valamint apja és anyja által tett kegyességre is emlékezve Besztercebánya városunkban egy kőházat, egy bányát és egy majorságot ugyanott, valamint Szent Jakab, Podlavicz, Rechka, Mayer- és Ulmanfalva és Németfalva nevű Zólyom vármegyebeli falvakat, amelyek mind a nevezett házhoz tartoznak, minden szükséges fölszereléssel, tartozékaikkal, művelt és műveletlen szántóföldjeikkel, a réteket, legelőket, hegyeket, völgyeket, vizeket,

minem hauswirt und ich darumb geschribn stee im grundpuech daselbn zum Newnsol. LUDWIG, *i. m.* (8. j.), 90.

¹¹ JURKOVICH Emil, *Besztercebánya sz. kir. város monographiája*, kézirat, 1922, f. 815. OSzK, Kézirattár, Fol. H. 1930. Az oklevél kivonata megvan FÖGLEIN Antalnak 1965-ben bekerült hagyatékában a MTA Kézirattár Ms 3228 f. 125. jelzeten.

¹² MOL, Df 280696.

patakokat, halastavakat, tavakat, malmokat, malomhelyeket, minden fölszereléssel és tartozékkal, ami jog szerint vagy régen hozzájuk tartozott... a nevezett Borbála asszonynak, örökösének és utódjainak... adjuk, hogy azt örökösen és visszavonhatatlanul birtokolják.

Kelt Diósgyőrben, Szent Briccius püspök és hitvalló ünnepén az Úr 1473. esztendejében, magyar királyságunk XVI., cseh királyságunk ötödik esztendejében.

Az ajándékozó oklevelet a király 1473. november 13-án keltezte. A kis János ekkor volt fél éves, életben maradásához most már komoly reményt lehetett fűzni. A kiállítás helye Diósgyőr királyi vára, ahol Mátyás sokszor és szívesen tartózkodott.¹³ Pihenni járt ide, hivatalos ügyekre itt ritkán kerített sort. Szilágyi Erzsébet is keltezett innen levelet. Bizonyosan itt volt – az adományozás idején legalábbis – Borbála is a kisleány.

Az oklevél bevezető részében a király elmeséli megismerkedésük történetét. Eddig csak föltételezhettük, most már bizonyos, hogy az 1470 elején, Mátyás bécsi tartózkodásának idején történt. A továbbiakból kiderül, hogy az egész családot otthonukban volt alkalma megismerni. A királynak ott valamennyien bizonyos nehéz helyzetében segítségére voltak. Borbála apja a göttweigi apátság hűbérbirtokosa volt.¹⁴ Mátyás februárban járt ott, a vadászatok idején. Talán így került Stein erdős vidékére, ahol a bajba jutott Borbála családja segített. Azt is közli az oklevél, hogy Borbála ezután Magyarországra jött, és itt nyerte el a király tetszését nemes magatartásával. Idézzük a király szavait: „mit adellicher tugent czirt und mit hofflichen gepeer vor unser erschienen ist.”

Az ajándékozott kőház Besztercebányán volt. A vele ajándékozott Zólyom vármegyei falvak már a 14. század óta egy bizonyos főtéri ház tartozékai voltak. Ez volt az ún. Károlyi- vagy Jung-ház, a város legtekintélyesebb épülete. A bányabirtokos Jung család a huszita háborúk vagy rosszul sikerült vállalkozások miatt kényszerült megválni a tulajdontól. 1466-ban Laki Thuz János és Ernuszt János vásárolták meg 6200 aranyért. 1470-ben a háznak és tartozékainak egyedüli birtokosa már a zólyomi főispán, Ernuszt János volt.¹⁵ Tőle szerezte meg a tulajdonjogot a király 1473-ban. Hogy milyen

¹³ WENZEL Gusztáv, *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége*, Pest, 1873 (Értekezések a történeti tudományok köréből, II, 7). Diósgyőrt 1461-ben Mátyás jegyajándékkal adta Kunigundának. Az oklevélbe belefoglalta Szilágyi Erzsébetet is. TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, XI, Pest, 1855, 4–5. A királyné halála, 1464 januárja után Szilágyi Erzsébet innen keltez levelet 1464 szeptemberében. OL, DL, 16062.

¹⁴ Borbála családjáról l. PERGER, i. m. (7. j.), 255. További adatok: *Urkundenbuch und Regesten zur Benediktinerstiftes Göttweig*, bearb. Adalbert FUCHS, II, Wien, 1901 (Fontes Rerum Austriacarum, II, 52), № 1416, 1432, 1441, 1447, 1459.

¹⁵ FÖGLEIN Antal hagyatéka, MTAK kézirat, Ms. 3228, f. 114. Az eredeti OL, DL, 38867.

módon, annak írásos nyoma nincs, csak egy későbbi pör során említik, hogy erőszakkal. Annyi bizonyos, hogy ekkortájt a király és „komája”, Ernuszt jó viszonya valami miatt megromlott.¹⁶ A király mint új tulajdonos már az ajándékozást megelőzően járt Besztercebányán 1473. november 4-én.¹⁷ Csak föltételezhetjük, hogy a gyermek és anyja új otthonának körülményeit akarta megsejteni. A ház a 15. század végén a Thurzók kezébe került. Róluk kapta utóbb a Thurzó-ház elnevezést. A sokszorosan átalakított épület ma a Múzeum.

Az épület restaurálása során a mai alaprajzhoz sehogyan sem illeszkedő, a mai földszintnél néhány lépcsővel lejjebb levő északi helyiségben, amely föltehetően az épület legrégebbi része, falfestésre bukkantak. Az 1954-ben történt föltárás után, az 1955–1958-ig tartó restaurálás eredményeképpen ez ma az ún. zöld szoba. A négyszer nyolcméteres, dongaboltozatos helyiség teljes falfelületét erősen kiegészített festés díszíti. Szemmagasságig okker és zöld mértani mintázat, ezen fölül figurális díszítés van, jelenetek követik egymást. A mennyezetet teljesen befedi a zöld indás díszítés, erről kapta a helyiség is a nevét. A terem északi végében egyetlen gótikus ablak van. A teremnek ebben a részében a mennyezeten Mátyás király és Beatrix királyné címere látható. Ha a helyiségbe lépünk, rögtön föltűnik, hogy az egykor vagy valamikor ketté volt osztva. A figurális ábrázolásoknál ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mindmáig Lajta Edit 1966-os tanulmánya az egyetlen alapvető munka, amely a jelentős ábrázolásokkal foglalkozott.¹⁸ Ma a helyiségbe a keleti fal déli csücskébe vágott ajtón lépünk be. Szemben egy nagyméretű falkép látható. Erdei jelenet. Egy hátranéző szarvas, egy nőalak töredéke és az előtérben a képből kinéző hermelinköpenyes jogaros férfialak. Bár Lajta

¹⁶ 1493. január 28-án Báthory István országbíró megidézte Corvin Jánost Ernuszt János ellenében a besztercebányai ház és tartozékai ügyében, amelyet Mátyás király mintegy húsz évvel azelőtt jogtalanul foglalt el Ernuszt János kincstartótól, most pedig Corvin János herceg bír. SCHÖNHERR Gyula hagyatéka, MTA Kézirattár, Tört. 2°, 280/II, f. 74. 1494. december 1-jén Corvin János elismerte, hogy a besztercebányai kőház és tartozékai Ernuszt jogos tulajdona volt, ezért azt fiainak visszaadta, *i. m.*, f. 128. Az oklevél MOL, DL, 20233. Érdekes, hogy amikor Ulászló Farkashidán megerősítette az országnagyoknak Corvin Jánossal kötött egyezségét, akkor abba belefoglalták a királyfinak apjától kapott javai közé a besztercebányai házat és tartozékait is 1490. július 31-én. MOL, DL, 19657 és 19658. Borbála viszont 1491-ben is még mint sajátjairól rendelkezett ezekről fent tárgyalt végrendeletében. A király és Ernuszt viszonyára vö. MADZSAR Imre, *Ernuszt János és háza Budán, Száz 52* (1918), 56–71.

¹⁷ MOL, DL, 17505.

¹⁸ LAJTA Edit, *A besztercebányai (Banska Bystrica) Thurzó-ház falképei*, Művészettörténeti Értesítő, 15 (1966), 1–10. 562. tétel [ESZLÁRY Éva] = *Matthias Corvinus und die Renaissance, i. m.* (7. j.), 522–523. Köszönettel tartozom Török Gyöngynek, aki OTKA támogatásból lehetővé tette, hogy Mudrák Attila a falképekről új fényképfelvételeket készítsen, és azokat fölhasználhassam.

Edit szívesen látná a piros palástos férfialakban az ifjú Mátyás királyt, fölhívja a figyelmet az alapításmondákat idéző szarvas alakjára. A következő, jó állapotban megmaradt kép Zsuzsanna és a vének jelenetét ábrázolja. (1. kép) Zsuzsanna körülzárt kertben meztelenül ül egy fadézsában. Két oldalról a két vén nyúl feléje. A kép szélén a szolgáló távozó piros ruhás alakja egy palota kapujában. A kerítésen kívül folyó, azon hajó, növényzet, madarak, távoli táj. Lajta Edit nagyított miniaturát lát a képben. Tovább, most már az északi falon sziklákat ábrázoló kép egy rejtélyes férfialakkal. A magányos férfi mintha vizet fakasztana. Itt következik az ablak. A mellette lévő keskeny falrészén Szent Borbálát látjuk attribútumával, a toronnyal. (2. kép) A keleti fal következik. Ezen maradt meg a legreprezentatívabb alkotás, az utolsó ítélet. (3. kép) Krisztus mandorlában, mellette Mária és a Keresztelő. Angyalok, az üdvözültek és a kárhozatra jutók egy csoportja. Ezt újabb jelenet követi. Jézus és a szamariai asszony a kútnál. (4. kép) A kép szélén épület alakokkal. Újabb jelenet, ezt Lajta Editnek sikerült megfejtenie: angyal mutatja Dánielnek, hogy hol érdemes kincs után ásnia. A képsort befejezi Szent György, amint ledöfi a sárkányt. Látható a megmentőjéért aggódó leány és a nézők. Ezzel visszaérkeztünk az ajtónyíláshoz. Efölött az indadísz alatt medvét táncoltató figura és dudás alakja látható. Mellette a róka és a gólya meséjének illusztrációja, ugyancsak a zöld fonadékoktól betakarva. A déli falon a freskósorozatnál kicsit magasabban két körülbelül egy méter átmérőjű kör van. A bal oldaliban piros ruhás férfialak látható. Ennek a körnek egy szelete hi-

1. kép

2. kép

ányzik, mert a helyiség dongaboltozata takarja. Ugyanilyen kör van az ajtóval szemben lévő falrészén.

Lajta Edit úgy véli, hogy a freskósorozat a 15. századi magyarországi falképek közül művészi kvalitásával és érdekes ikonográfiájával messze kiemelkedik. Ugyanakkor a bányavárosok e korból való művészeti emlékei közül a legréjtélyesebbnek tartja. Ugyanis ahogyan ezek a képek ma egymást követik, abból bármiféle megrendelői programot rekonstruálni kilátástalan feladatnak látszik. Szerinte megoldás csak akkor remélhető, ha a megrendelő személye ismertté válik. Mátyás király adományozó oklevele, úgy gondolom, hoz ezen a ponton tovább segítheti a kutatást.

A ház tulajdonosai most már ismertek végig a 15–16. század folyamán. A programadót közöttük kell keresni. Nem mernék a művészettörténészek területére lépni. Csak az eddig ismertek alapján gondolom azt, hogy a ma

3. kép

4. kép

látható képeket több megrendelő kívánságához köthetjük. Ma a legrosszabb állapotban a déli fal körbe komponált alakjai vannak. Az egyik körből egy szeletet pedig elföd a bolthajtás. Magyar Károly Budán tárt föl olyan épületet, ahol a síkfödémet utóbb dongaboltozatra cserélték, talán azért, mert egy újabb szintet emeltek rá. Ez történhetett itt is.¹⁹ Ezért tűnt el a kép egy része. Ha ez így van, akkor a körképek a festett fal legrégibb emlékei (a többi freskó a dongaboltozathoz igazodik). Ezen és az oldalfalakon viszont nyomon követhető egy régebbi elválasztás maradványa. Ami ma egyetlen terem, az régen két kisebb helyiség volt.

Az így nyert két szobából az ablak felőlit névadó szentjének képéről Borbála-teremnek nevezhetjük. Az ablak mellett a síkfalra festett fülkében foglal helyet a szent, kezében könyv, háta mögött a torony. Mellette, de már a dongaboltozatos keleti falon a nagyon kvalitásos utolsó ítélet mozgalmas képe van. Két szélét egy-egy mondatszalgos alak zárja. Ehhez csatlakozik az újszövetségi jelenet: Jézus találkozója a samáriai asszonnyal a kútnál.²⁰ Az asszony szájából mondatszalgos tekeredik, szövege ma már nem olvasható. A szemben lévő nyugati falon ószövetségi jelenet: Zsuzsánna és a vének.²¹ A riadt Zsuzsánna szájában is mondatszalgos, szövege ma már nem látszik. Úgy gondolom, hogy ezek a képek Borbálához mint a ház programadó tulajdonosához kapcsolhatók. Névadó szentjének képe társaival gyakori a bányászvárosokban, de így egymagában valószínűleg egyéni megrendelésre készült. A bűntudat, amely haláláig gyötörte, adja kezünkbe a kulcsot a Zsuzsanna és a samáriai nő képpárhoz is. A Zsuzsanna-jelenet esetében Lajta Edit jó megfigyelését kiegészíthetjük azzal, hogy a kinagyított miniatúrákép éppen egy „b” betűbe van belefoglalva. Zsuzsanna, az ártatlanul gyanúba keveredő nő szájából sóhaj-szalgos tör elő szorongatott helyzetében. Szemben vele van Jézus és a samáriai asszony találkozásának szépen megkomponált képe. Az asszony itt Jézus szájából hallja: aki most vagy nem a te férjed. Ó- és újszövetségi egymásra utaló jelenetek a középkori hitmélyítő könyvek kedvelt témái. De a két jelenetet ilyen párosításban hiába keressük a Biblia pauperum és társai alaposan földolgozott tipológiai repertóriumában.²² Ez a két kép, ilyen sajátosan egymásra utalva, úgy tűnik, egyéni megrendelésre készült.

¹⁹ Az 1494. október 25-i inventarium szerint a házban volt három „habitatio”, két „camera”, egy „magna stuba superior” és egy „stubella sub tecto”, amelyekben leltározni valót találtak. WENZEL Gusztáv, *Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és részvállalatának történetéhez*, TT, (1882), 626.

²⁰ János 4,5–42.

²¹ Dániel 13.

²² Zsuzsanna párképe általában Krisztus és a házasságtörő nő (János 8,1–11). Wilhelm MOLSDORF, *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*, Leipzig, 1926, 214. A samáriai asszony és Jézus találkozását Jákob kútjánál az Ószövetségből vett kútjelenetekkel együtt ábrázolták. *í. m.*, 181–183.

Zsuzsanna meztelen ábrázolása egyébként ekkor még ritka, rajta kívül csak Louis de Laval a mienkkel egykorú óraskönyvbeli képéről tudunk.²³ Némely magánajtatosságot szolgáló könyvben a Zsuzsanna-história az agónizálókért vagy a halottakért mondandó vesperás illusztrálását szolgálta. Az ott olvasható könyörgés: „Liberá, Domine, animam eius sicut liberasti Susannam de falso crimine” a mi Borbálánk esetében is sokat mond.²⁴

Borbála is, Zsuzsanna is segítő szentek, az ítéletre várók mellett állnak majd ama végső órán, amelyet a terem legszebben kimunkált freskója ábrázol. Mérete is, kvalitása is megengedi, hogy oltárképnek tekintsük abban a helyiségben, amely talán Borbála magánáhítatát volt hivatva szolgálni.

A többi kép, legalábbis abban a formában, ahogyan ma látjuk, későbbi tulajdonos(ok) megrendelésére készülhetett. A Borbála-szoborészben az ablakok mellett leginkább sziklákat és mellékesen egy férfialakot is ábrázoló kép átalakítottnak vagy rontottnak tűnik. Leginkább a 15. század végén a Felvidéken is igen népszerű Remete Szent Antalnak látszik a kezében lévő tűzcsóva miatt. Szent György és a kincskereső Dániel, valamint a hermelingalléros fiatal férfi nagyméretű jelenete, azt hiszem, hogy az 1495-ben tulajdonossá lett Thurzó János krakkói polgármester vagy utódai rendelkezése készültek. Már Lajta utalt a hátranéző szarvas figurája miatt egy lehetséges alapítás-monda ábrázolására. Valóban, a krakkói egyházmegyéhez tartozó lisa-gorai bencés apátság alapítási mondája Szent Imréhez fűződik. Eszerint Imre ifjú feleségével, a lengyel Mesko király lányával vadászni ment. Angyal hívta föl a figyelmét a „vezető szarvasra”, amely a kolostor leendő helyét mutatja.²⁵ A freskón ott a vezető szarvas, a nőalak, az ifjú (herceg), amint egy kis szárnyas alak a fülébe súg valamit. Az új krakkói tulajdonosok programjába egy ilyen jelenet nagyon is beleilleszthető. Ezeknél a képeknél korábbinak gondolom a két címert a Borbála-rész mennyezetén. Mátyásé lehet korábbi is. Beatrixé szerintem akkor került oda, amikor Mátyás a királynét 1478-ban mint a bányavárosok birtokosát végigvitte a Felvidéken.²⁶

Visszatérve Borbálára, megemlítendőnek tartom, hogy szülővárosában, Steinben máig látható a besztercebányai falképsorozattal sok elemében rokonítható, bár jóval korábbi kápolnadíszítés. A göttweigi apátságnak volt a városban egy majorja, amelynek kápolnáját és oratóriumát díszítik ezek a

²³ Louis RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien*, II/I, Paris, 1956, 396.

²⁴ *I. m.*, 394.

²⁵ DÖMÖTÖR Tekla, *Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvasmonda*, FK 4 (1958), 317–319. A tanulmányra Török Gyöngyi hívta fel a figyelmet.

²⁶ Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, 4, 5, 162–163. Bonfini egyetlen alkalommal talán Borbálára céloz, amikor az ausztriai háborúkkal kapcsolatban Mátyásról ezt írja: „Viennenses illecebre nondum mente exciderant, a quibus se quandoque victum ferventiore iam etate esse noverat.” *I. m.*, 4, 4, 119.

freskók. Apja az apátság hűbértokosa lévén, valószínűleg sokszor volt alkalma látni ezeket az egész családnak.

Az 1473 novemberi királyi adományozást követően Borbála fiával együtt bizonyosan elfoglalta új otthonát. Erre következtethetünk abból, hogy a kis János egyéves születésnapján a király a környéken tartózkodott.²⁷ Mátyás, amint erre már Schönherr Gyula is rámutatott, a fiának juttatott nagyobb adományokat később is szívesen kapcsolta egy-egy születésnaphoz, azaz az évfordulókról megemlékezett.

Bizonyára nem véletlen a hely megválasztása sem. A kényelmes otthont nyújtó házhoz banya, falvak és egyéb birtokok tartoztak. Ezzel Borbála anyagilag függetlenné vált. A város polgársága német nyelvű volt, Borbála ezért otthonosabban érezhette magát. Az, hogy Besztercebánya Zsigmond király rendelkezése óta királynéi város volt, talán túlságosan is merész kombináció volna ekkor még. Annyi azonban bizonyos, hogy Mátyás király a donációval az addig rejtett, elvonultságban élő nőt az ország polgárává tette, a vele való kapcsolatát mintegy nyilvánosságra hozta.

Érdekes epizódot örökített meg Hans Dernschwam a 16. század elején Besztercebányára vonatkozó följegyzéseiben. Akkor ott úgy tudták, hogy a király kívánságára a főtéri házak mögötti kerteket kisajátították, összenyitották, és így a folyóig egy összefüggő parkot létesítettek. A késői emlékezet ezt az 1478-as királyi látogatással hozta összefüggésbe. Dernschwam szerint ígéret is volt arra, hogy majd az eredeti tulajdonosok visszakapják kertjeiket, de valahogy az „Ózkert” még egy félévszázad múltán is megvolt.²⁸ Ha Borbála idejében létesítették, akkor a kisleány játékteréül szolgált. Ha a királyi pár látogatását szolgáló reprezentáció része volt, akkor a Beatrix-címer is ekkor kerülhetett a mennyezetre.

Hogy a két címer így együtt látható ma a teremben, azt az a változás okozta, amely a király és Borbála viszonyában 1475-ben bekövetkezett. Az év augusztusában Borbála megvette a Bécs melletti Enzersdorf váruradalmát. A hatalmas összeget, 9500 aranyat bizonyára a király fizette ki az éppen akkor az ő pártján lévő várúrnak, Georg von Pottendorfnek. Borbála oda is költözött. Ezután férjezettként említik, mint az ő váráról elnevezett Friedrich von Enzersdorf feleségét. E házasságból két gyermek is született.²⁹ A változást Borbála életében valószínűleg az európai politika térségünkig húzódó szálai okozták. Mátyást az államérdek kényszerítette arra, hogy a fölsejlt francia–burgundi koalíció ellenében a nápolyi–pápai vonalhoz csatlakozzék. Nyílt titok volt, hogy ezt a célt szolgálta a magyar király és a nápolyi királylány házassági szövetsége. A frigyet a pápai legátus hozta tető alá. 1475

²⁷ MOL, DI 103456.

²⁸ Hans DERNSCHWAM, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, kiad. TARDY Lajos, Bp., 1984, 129.

²⁹ PERGER, *i. m.* (7. j.).

nyarán már javában folytak Mátyás és Beatrix esküvőjének előkészületei. Borbálának ezért kellett elhagynia az országot.

1476-ban Borbála férjével együtt beírta nevét a pozsonyi Krisztus Teste társulat anyakönyvébe.³⁰ Ugyanekkor került vissza Pozsonyba Johann Han von Weitra mint a Szent Márton-egyház plébánosa. Már 1462-től kanonok volt, és sűrűn szerepelt az oklevelekben, de 1470-től nem találkozunk vele. 1476 tavaszán egyszerre pápai legátusi megbízottként szerepel. Neve ismert a magyarországi művelődés történetében. Az ő neve alatt jelent meg a második magyarországi, valószínűleg pozsonyi ősnymodában egy búcsúlevél. Pozsonyban és Gyulafehérvárt is őrzik egy-egy gazdagon illusztrált egyházi szerkönyvét. Ő is alsó-ausztriai volt, és éppen Borbála magyarországi tartózkodása idején volt távol a pozsonyi káptalanból. Ez idő alatt olyan érdemeket szerzett, talán Borbála mellett, amelyekkel kiérdemelte a pápai legátus bizalmát.³¹

Borbála mint enzersdorfi várúrnő és Mátyás király kapcsolata a további évek során is rendezett maradt. A király Frigyes elleni háborúja idején 1482-ben és 1484-ben is a vár vendége volt.³² Itt fogadta panaszos alattvalóit, és innen levelet is keltezett. Borbála is járt Budán, amikor a korábban ismertetett botrányos ügy során 1489-ben eleget tett a pápai legátus idézésének. Helyzete a király halála után veszélyeztetetté vált. Frigyesztől is, Beatrixtól is jogosan tarthatott, tőlük semmi jót nem várhatott. Ezért írta meg végrendeletét 1491. szeptember 13-án. Erre nem a betegség kényszerítette, mert ezután még évekig élt. Ezekben az években a klosterneuburgi kolostorban talált oltalmat. Ott halt meg 1495. februárban, ott is temették el a Szent Ágnes-kápolnában.³³

Udvari magatartásával nyerte el Mátyás tetszését Borbála. A király, ahogyan Tubero írta, valóban fejedelmi pompával vette őt körül. Mátyás további terveiről vele kapcsolatban semmi bizonyosat nem állíthatunk, szándékai mögé nem láthatunk. Az Alpoktól délre már régen elfogadott volt a törvényes házasságon kívüli kapcsolat. A világi és egyházi társadalom felső rétegeiben az ilyen származás komoly hátrányt nem jelentett. Beatrix apja is, Gabriele Rangone, a pápai legátus is törvénytelen kapcsolatból született.

³⁰ Uo.

³¹ KÖBLÖS József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája: 1458–1526*, Bp., 1987, 216; UÓ., *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., 1994, 476; HOFFMANN Edith–WEHLI Tünde, *Régi magyar bibliofílek*, Bp., 1992, 152–158, 265; Perger összeállításából figyelmet érdemelnek Borbála pozsonyi kapcsolatai. PERGER, i. m. (7. j.). Nem ismerek kizáró adatot azzal kapcsolatban, hogy Corvin János esetleg ott születhetett. A születés idején a király a városban tartózkodott! TELEKI, i. m., 492–494.

³² 1482. október 29. PERGER, i. m. (7. j.); 1484. december 29. SZÉLL Farkas, *A nagybesenyői Besenyey család története*, Bp., 1890, 167.

³³ LUDWIG, i. m. (8. j.), 80.

Ausztria tehetős polgárai körében más volt az erkölcs. Borbála ezért nem tudott megbékélni helyzetével. Ha valóban órála vallanak a besztercebányai freskók, akkor Zsuzsannával szenvedett az igaztalannak tartott vádak miatt, és ugyanakkor a szamariai asszonnyal maga is beismerte rendezetlen társadalmi kapcsolatát. Ezért menekült a vezeklésbe, és a végső nyugalmat, végrendelete szerint, ezért óhajtotta a bűnös nők Szent Jeromos-kolostorában elnyerni. Corvin János herceg lelki alkatába – úgy tűnik – az anyai örökségből nagyobb rész jutott annál, semhogy királyi apjának méltó örökösévé válhatott volna. A steini erdőkben megismert Borbála Szép Ilonkára oly igen emlékeztető története ezért nagyon jelentős epizód az olyan okok sorában, amelyek a nagy király halála után a birodalom hanyatlásához vezettek.

Függelék

Wir Mathias von gotts gnaden czu Hungernn zu Behem etc. konig Bekennen offennlich mit dem prieff allen den er fur kumbt. Als wir uns pey vir Jaren in Osterreich czu dem allerdurchleuchtigisten furschten herren ffridrichen Romischen kayser etc. unserem lieben vattern gefugt hetten In dem Rainen fur uns der Edelen frawen Barbaren Hansen Edelpegken von Stain tochter vater und muter und ir frewntschafft und gaben uns czuerkennen weye und sy uns in merklichen unser sachen und notdurfften getrewlich gedient haben hetten. Dye und nu genem worden aund auszgenomen haben Ist wol czimlich und billich das irem geschlecht mit kunichlichen begoben genediclich fursehen sullen Darumb haben wir dye benant frawe Barbara dye dan mit adellicher tugent czirt und mit hofflichen gepeer vor unser erschienen ist Dye sich in unser Kunigreich Hungern sunder sachen gefugt sich also gehalten das uns Ir tugent czu mal wolgefallen hat und do mit bewegt unser kuniglich gab mit czutailen Haben wir angesehen dy vorgeantursach und von kuniglicher mildikait und sunderen gnaden auch ausz verdienen Ir und Ir vater und muter dy gnad getan wolbedechtlich ausz rechten wissen ein Stain hawsz czu unserm margk Newnzol gelegen und eyn grub im pergk Newstollen genant auch eyn Mayerhof enhalb des czawns des vorgeantanten Margks Item eyn dorff czu Sand Jacob Podlawicz Rechka Mayer Wlmanfalwa und nemet falwa genant yn der Spanschafft im Sol gelegen czu dem benanten Haws gehorund mit allen und yeglichen Iren nutzungen czugehorungen akkern gepawt und ungepawt wysen waiden welden holzen pergen tellern wessern pecheren vischwarden teyche mullen auch mullsteten gemainthlich auch allen nutzungen und czugehorungen czu ir yedem von Recht oder von alter dorczugehort haben oder gehoren mit alten und yeglichen Iren gemerken Margk sein und ausz czaigungen der benanten frawen Barbaren Iren erben und nach komen allen ausz unseren handen gegeben

und vorlichen geben und vorleichen rechtlich ewiglich und widerruflich czuhaben und czu halten Doch yedem an sein rechtenn wnforgriffem mit Úrkunth desz prieffs den wir czu Privilegien bestellen wellen so uns in sunderhait furpracht wirdt Geben dyosgewr an den hailigen Sand Briccien tag pisshofen und peichtiger noch Cristi gepurt XIII und In dem LXXIII Jar Unser Reiche desz Hwngerischen ym XVI^{ten} und desz Behemischen in funfften Jaren.

Az oklevél olvasásához és értelmezéséhez nyújtott segítséget Vizkelety Andrásnak köszönöm.

BÉKÉS ENIKŐ

Tiziano: Égi és földi szerelem

A velencei cinquecento festészet remekműve mint a neoplatonista szerelem-filozófia allegóriája lett az *Ámor, álom és mámor* című konferencia emblémája. (L. a könyv borítóján.) Jelen dolgozat a mű eddigi legfontosabb interpretációinak az összefoglalására tesz kísérletet, s egyben bemutatja az elmúlt évtizedek reneszánszkutatásának eltérő megközelítésmódjait, tehát nem törekszik új eredmények felmutatására.

A festmény már a 17. században is a Borghese család tulajdonában volt, ma a római Galleria Borghesében őrzik. Egy 1613-ból származó adat szerint ekkor a *Belta disornata e Belta ornata* címen tartották nyilván.¹ A képen, tájháttér előtt két nőalakot láthatunk, egy antik szarkofágból átalakított kútnál ülnek, közöttük Cupido kavargatja a kút vizét. A szarkofág reliefszerűen megfestett előlapján fedezhetjük fel a megrendelő: Niccolo Aurelio címerét, aki a velencei Tízek Tanácsának a titkára és Pietro Bembo jó barátja volt.² A festmény keletkezése 1514 körülre datálható.³

A mű megfejtésére irányuló számos értelmezést két fő csoportra oszthatjuk. A feltételezések egy részének megfelelően a festmény a Hypnerotomachia Poliphilii vagy Valerius Flaccus *Argonauticájának* lenne az illusztrációja,⁴ idővel azonban egyre inkább az allegorikus megközelítésmód vált elfogadottá. Már az 1613-ból ismeretes cím is erre az értelmezésmódra utal, hiszen a *Belta disornata a pulchritudo innatát*; azaz a természetes, „veleszületett” szépséget, a *Belta ornata* viszont a *decorumot*; vagyis a külsőségekben megnyilvánuló szépséget jelenti.⁵

¹ Erwin PANOFSKY, *Problems on Titian. Mostly Iconographic*, New York, 1969, 113.

² *Uo.*, 110.

³ *Uo.*; l. még Erwin PANOFSKY, *Hercules am Scheidewege*, Leipzig, 1930, 173–174.

⁴ *Uo.* 174–175; Charles HOPE, *Problems of Interpretation in Titian's Erotic Paintings = Tiziano e Venezia, Convegno Internazionale di Studi*, ed. Neri POZZA, Venezia, 1976, 115.

⁵ Erwin PANOFSKY, *i. m.* (3. j.), 173–174; l. még L. B. ALBERTI, *De re aedif.* VI. 2.

A ruhás, illetve a ruhátlan nő szimbolikus szembeállítására már a középkorban is gyakori képtípus volt, csak míg a középkorban a meztelenség a bűn, a szemérmertelenség jelképe, addig a humanizmus korától kezdve éppen fordítva, a ruhátlan nő jelképezi a tisztaságot, a „meztelen” igazságot.⁶ Erwin Panofsky interpretációja Marsilio Ficino Platón *Lakomájához* írt kommentárjából indul ki.⁷ Ficino Platónhoz hasonlóan két Venust különböztetett meg, Venus Coelestis Aphrodité Uraniának felel meg, aki Uranos leánya, nincsen anyja, s kizárólag az égi szerelem megtestesítője. Venus Vulgaris ezzel szemben Aphrodité Pandenos megfelelője, aki Iuppiter és Iuno gyermeke, és a földi, megtermékenyítő szerelem jelképe.⁸ Ficino filozófiájában Venus Coelestis az amor divinus, Venus Vulgaris pedig az amor vulgaris képviselője, ez utóbbi földi szerelem azonban átalakulhat égi szerelemmé – hangsúlyozza Ficino.⁹

Panofsky szerint a Tiziano-festményen látható, ruhátlan női alak Venus Coelestis, a ruhába öltözött pedig Venus Vulgaris allegóriája, s ennek a neoplatonista értelmezésnek megfelelően ő a *Geminae Veneres* címet adta a festménynek. A kút vizét kevergető, szárnyas Cupido pedig mozdulatával éppen azt a folyamatot hivatott érzékeltetni, melynek során a földi szerelem égvé válhat.¹⁰ A mű szereplőinek attribútumai is alátámasztani látszanak ezt az interpretációt. A jobb oldali alak kezében a füstölőt, az égi szerelem, a hit szimbólumát tartja, a bal oldali figura viszont rózsát, a földi szerelem jelképét fogja kezében, s hajában a házasságra utaló mirtuszkoszorú (mirtus coniugalis) van.

A paysage moralise típusú háttér elemei is a szereplőkre reflektálnak. A „földi szerelem” mögött egy erődítmény és egy pár nyúl, a termékenységgel szimbóluma látható. Az „égi szerelem” mögötti táj lehangsúlyosabb részlete a templom, de itt kapott helyet egy vadászjelenet, birkanyáj és a kép szélén egy szerelmespár is.¹¹

⁶ Erwin PANOFSKY, *i. m.* (1. j.), 112–113; l. még erről TOLNAY Károly, *Tiziano: Égi és földi szerelem* = T. K., *Teremtő génuszok*, Budapest, 1987, 140.

⁷ Erwin PANOFSKY, *The Neoplatonic Movement in Florence and North Italy* = E. P., *Studies in Iconology*, New York, 1962, 141–145.

⁸ Uo. – A hagyomány szerint már Praxitelés is két Aphrodité-szobrot készített, a ruhátlan istennő kapta később a knidosi Aphrodité elnevezést, vö. LUKIANOS, *De imaginibus*, XXIII.

⁹ Uo. 141.

¹⁰ Erwin PANOFSKY, *i. m.* (7. j.), 152; Erwin PANOFSKY, *i. m.* (1. j.), 115. – Panofsky szerint Botticelli két főművét is hasonlóan lehet megközelíteni; a *Venus születése* című festményen tehát az „égi”, a *Primaverán* pedig a „földi” szerelmet fedezhetjük fel.

¹¹ Erwin PANOFSKY, *i. m.* (1. j.), 116; Edgar WIND, *Sacred and Profane Love* = E. W., *Pagan Mysteries in the Renaissance*, London, 1958, 127–128. – Wind szerint a háttérben megjelenített cselekmények egy-egy antik isten körébe vonhatóak, hiszen Venus a szerelem, Diana a vadászat, Hermész pedig a pásztorok istene.

A mű megrendelési körülményeire derített fényt egy a festményen felfedezett újabb címer. Az azonosítás során ismeretessé vált, hogy ez, a kút peremén látható ezüsttálba megfestett címer Laura Bagarottóé, aki a megrendelő, Niccolo Aurelio felesége volt.¹² Házasságuk éppen 1514-ben kötött, erre az évre tehető a festmény keletkezése is.¹³ Már Panofsky is felvetette annak a lehetőségét, hogy a művet egy esküvő alkalmából rendelték volna meg, s így a reneszánsz festészetben elterjedt házassági képek sorába tartozna, az új címer felfedezésével azonban ez a hipotézis megalapozottá válhat.¹⁴ Charles Hope szerint ezzel módosul a mű interpretációja, s a *Geminae Veneresszel* szemben ő a *Laura Bagarotto Venus kútjánál* címet javasolja.¹⁵ A házasságra utalhat a bal oldali alak ruhája is, ez megegyezik a korabeli menyasszonyi viselettel, valamint a szelence, amit kezével átfog, ilyen edényekben adták át szokás szerint a nászajándékot.¹⁶

Ha a mű valóban egy esküvő alkalmából jött létre, és témája minden valószínűség szerint a szerelem, kézenfekvőnek tűnik az az elképzelés, hogy magát a menyasszonyt véljük felfedezni az ábrázolt személyek között. Rona Goffen interpretációja azonban – úgy gondolom – inkább arra szolgál példaként, hogy mennyire vagyunk hajlamosak saját korunk gondolkodásmódját visszavetíteni elmúlt korokéra. Szerinte ugyanis az ábrázolás egy nő két aspektusát mutatja be (ami abból is következik, hogy arcuk nagyon hasonlít egymásra), a felöltözött nő a menyasszonyt jelképezi, a ruhátlan pedig a feleséget, akinek szexualitása legalább annyira megfelel a mater familiasszal szemben támasztott elvárásoknak, mint a menyasszony tisztasága. Rona Goffen joggal hiányolja a házassági képről a férj alakját, ezt pótolná szerinte a kútból kivezető csap, s az abból kifolyó víz, ami utalhat az ejaculatióra, de egyúttal lehet termékenységyszimbólum is.¹⁷

¹² Harold E. WETHEY, *The Mythological and Historical Paintings*, 3 = *The Paintings of Titian*, London, 1975; Rona GOFFEN, *Titian's Sacred and Profane Love: Individuality and Sexuality in a Renaissance Marriage Picture = Titian's 500*, Studies in the History of Art, Washington, National Gallery, 1993, 123.

¹³ *Uo*; Maria Grazia Bernardini felvetése szerint elképzelhető, hogy a program kidolgozója Pietro Bembo, vö. Maria Grazia BERNARDINI, *L' „Amor Sacro e Profano” nella storia della critica = Tiziano. Amor sacro e Amor profano: Mostra, comitato scientifico Claudio STRINATI et al.*, Roma, Palazzo delle Esposizioni, Milano, 1995, 35–51.

¹⁴ Erwin PANOFSKY, *i. m.* (1. j.), 125.

¹⁵ Charles HOPE, *i. m.* (4. j.), 116–117.

¹⁶ Rona GOFFEN, *i. m.* (12. j.), 123–126. – Niccolo Aurelio végrendeletében talált utalást arra, hogy feleségének valóban tulajdonában volt egy ilyen menyasszonyi ruha. *Uo.*, 133–138. – A festmény restaurálása során végzett vizsgálatok alapján tudjuk, hogy Tiziano először piros ruhát kezdett el festeni, majd annak színét később fehérre változtatta. Goffen szerint elképzelhető, hogy még a házasság előtt megkezdett festménynek ezt a részletét Tiziano már az esküvő után módosította.

¹⁷ Rona GOFFEN, *i. m.* (12. j.), 127–129.

A festmény neoplatonikus olvasatába illeszthető a reliefszerűen megfestett kút előlapjának az értelmezése is. A bal oldali alak egy nő haját húzza, mellette az antikvitásból ismert lófékező ábrázolása látható (de felfoghatjuk ezt kantár nélkül engedett, a zabolátlan szenvedélyeket jelképező lóként is), jobb oldalon pedig egy férfi Cupidóhoz hasonlatos figurát ütleget. Panofsky szerint ezek az elemek az amor bestiale (amor ferinus) jelképei, illetve azoké a kínoké, melyeket a szerelem okozhat.¹⁸ A Cupido- (vagy amor ferinus-) jelenettel kapcsolatban asszociálhatunk Ausonius *Cupido cruciatur* című versére is.¹⁹

Mindezekben a bűnökön és szenvedéseken az amor humanus, de még inkább az amor divinus tud úrrá lenni, s ezt a reneszánsz gondolkodók szerint a házasság keretében lehet megvalósítani, mely esemény alkalmából rendelték meg e művet is.

¹⁸ Erwin PANOFKY, *i. m.* (1. j.), 117–118; Edgar WIND, *i. m.* (11. j.), 124–125; TOLNAY Károly, *i. m.* (6. j.), 141. – Tolnay nőrablás, bűnbeesés és Káin gyilkossága jelenetekkel írja le a reliefet. Tiziano más festményén is alkalmazta ezt a megoldást, hogy a főjelet mondanivalóját egy antik relief egészíti ki, vö. *VI. Sándor Jacopo Pesarót Szent Péter oltalmába ajánlja* (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, c. 1506).

¹⁹ Erwin PANOFKY, *i. m.* (1. j.), 119.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

„Álmomban azt látám”

Pümkösd hava és a szerelmi álmok

Akik szeretnek, gyakran szíveket éjjel vigasztalják,
Mert titkon akkor kedvekre sokszor ők azokat látják,
Kiktől javokat, boldogságokat reménlik és várják.

Nékem penigleg éjjel is lelkem keservesen óhít,
Szívembéli tűz ágyamból felűz, házad felé indít,
Utcádon járok, reád vigyázok, de szemem nem saldít.

Balassi Bálint írta e sorokat „Áldott Julia kiballagtába Cupidót találá...” kezdetű, Angerianus (*De Caelia et Cupidine*) és Marullus (*De Neaera*) költeményéből táplálkozó énekében (II, 9–10.).

Az álommal és a vele szoros kapcsolatban álló látomással, extázissal, révülettel, jelenésekkel sok tudományág kutatói foglalkoztak. A pszichológia, a teológia, a vallástörténet, a néprajz vagy a kulturális antropológia jelentős szakirodalommal rendelkezik e kérdésben. Az irodalomtörténeti megközelítés sem mellőzheti ezen kutatások eredményeit, bár az álom, amely egy fiktív s talán transzcendes világ jelrendszere, az irodalomban még tovább lép a valóság határain kívüli úton.¹ Én tehát azt vizsgálom, hogy a régi magyar irodalomban hol és miként bukkannak fel az olyan álmok, amelyek kapcsolatba hozhatók a szerelemmel. Az álomnak kellékszerű, a mondandót kifejező szerepeltetése a célom, s nem az álomfejtés avagy a pszichológiai értelmezés. A valóságos álmok és a költőileg megalkotott, kitalált, esetleg toposzszerű álmok között mindenképpen különbséget kell tennünk.

Az álmok elbeszélésében létezett egy olyan feltételes módú nyelvi megjelenítés, amellyel azok fiktív voltát érzékeltették. A valóságnak tekinthető álom-

¹ Dr. VARJAS Sándor, *Az álomról. Freud álomelmélete*, az Athenaeum 1912-es kiadásának reprintje, Bp., 1992; LESTYÁN Sándor, *Jóskönyv, álomfejtés*, Bp., 1940; LENDVAY Imre, *Az álmoskönyv*, Bp., 1941; *Ekstázis, álom, látomás. Vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp.–Pécs, 1998; GYÖKÖSSY Endre, *Isten elfelejtett nyelve, az álom*, Szent Gellért, Bp., é. n.

leírások példáiból kettőt említek: Szepsi Csombor Márton 1618-ban Párizsban járt, s mint írja: „Pünkösöd napjára virradován ottlétemben igen szörnyű álmot láttam.” Az álomleírást a „Tetszett mintha én egy város mellett mennék el egyedül” szavakkal vezeti fel.² 1680-ban Rozsnyai Dávid azt jegyzi naplójába: „Pünkösöd napjára virradólag ilyen álmot láttam: Mintha a fejevári templomban volnék...”³

Irodalmi szövegben is hasonló a frazeológia, mint például Balassi Bálintnál, a XX. számú, *Somnium proponit* című „Már csak éjjel hadna énnékem nyugodnom...” kezdetű, Jakob Regnart német villanellájából fordított vers következő kiragadott soraiban: „Tetszék, mintha volna kezűje kezében... Ezt látván, mintha így szólának ijedtemben... Hát ez ilyen szómra mintha azt felelné... Ez szavára viszont mintha ezt mondanám.” Illyefalvi *Jephthá*-jában Iphis anyja is így beszél álmáról: „Tetszék, mintha egyik, hogy szegényt ne hadnám, ölembé futott vala...” A *Szép Magelona* történetében lévő álom leírása is jó példa erre a nyelvi megoldásra: „Azon az éjjel a szép Magelóna azzal a gyűrűvel jól aluvék, akit gyakorta nagy szerelmében csókolgata; szívbéli fohászkodásokkal gondolkodván a vitézről, egész hajnalig. Azonközben elaluvék, és midőn aluszik vala, álmodék is ekképpen: úgy tetszett néki, hogy a vitézlővel magok csak ketten egy gyönyörűsége kertben valának, és Magelóna szóla hozzája: Barátságosan kérlek tégedet, az együtt való szeretetért, mondd meg nékem, honnan való vagy? És micsoda nemből, miért szeretlek tégedet minden emberek fölött ez földön?”⁴

Constantinus és Victoria komédiájában (act. II., sc. VI.) Victoria így beszél álmáról Constantinusnak: „Sok felőled való gondolkodásim után jutha álom szemeimre, és ímé, nem sokat nyugodván, tetszik, mintha itten az virágoskertben sok rózsák között véled együtt sétálván, előbbeni szokásunk szerint, egymással beszélgetnénk. Azonban szerelmes nyájaskodtató beszédinknek mintegy közepette egy öreg sas, mely kezedből ki akarván ragadni, idegen országban akaratom ellen prédául akara vinni, és kétség nélkül, ha oly szíved szerint nem hadakoztál volna érettem, hegyes körmeivel ártatlan testemet megszagtatván, elragadott volna. Ezt látván, te is, szerelmes oltalmazóm, minden erőd és tehetséged szerint elhagyatott, keserűséggel megterhelhetett szegény fejemen szánakozván, rózsáskertemből nagy gyorsasággal emberek-től elhagyatott pusztá, vadon erdőben vittél. Ezen véletlen és elmém rettentő álmon megijedvén, serkeném fel álmomból. Azért, édes lelkem, ezen álmot

² SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, Kassa, 1620; SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968 (RMPE, 1), 239.

³ SIMONFI János, *Rozsnyai Dávid naptári följegyzései*, Erdélyi Múzeum, 1914, 112–113.

⁴ *Kedves és nyájas história a szép Magelónáról*, ford. TESSENI Vencel, Lőcse, 1651 előtt; *Fortunatus és Magelona históriája*, kiad., bev. NEMESKÜRTY István, Bp., 1984 (Magyar Ritkaságok), 219.

jónkra-é vagy penig (kitűl Isten oltalmazzon) gonoszunkra lenni ítéléd?”⁵ Ez az álomleírás Balassi *Aenigma* című versével van rokonságban.

Balassi verseiben többször is utal az álomra, ám csak két olyan verse van, amely álomleírást tartalmaz. Az egyik latin címe *In somnium extra* (= Álomban és álmon kívül), a másiké pedig az előbb említett *Somnium proponit* (= Álmát be-széli el). A két verscím az álom két különböző megközelítését jelzi. Artemidoros Daldianos, antik görög álomfejtő könyve (*Oneirokritika*), amely a 16. században latin fordításban is megjelent (*De somnium interpretatione*), az álom két válfaját különbözteti meg, az egyik latinra fordítva az *insomnium*, a másik a *somnium*.⁶ Az *insomnium* csupán a megtörténtek tükröződése, a *somnium* viszont a bekövetkező dolgokról szól, tehát megfejtést is igényel. (Macrobius Cicero *Somnium Scipionis* című művéhez írt kommentárjában ezekhez még hozza a *visio*, *oraculum* és *visum* szavakkal jellemzett állapotok leírását. Lucretius pedig a *De rerum natura* IV. könyvének 907–1036. soraiban hossza-san értekezik az álom természetéről.)

Vergilius az *Aeneis*-ben (VI. 893–896) Homérosz nyomán ugyancsak két-féle álomról beszél, s ő is a *somnium* és az *insomnium* szavakat használja:

Sunt geminae Somni portae, quarum altera fertur
Cornea, qua veris facilis datur exitus umbris,
Altera candenti perfecta nitens elephanto,
Sed falsa ad caelum mittunt insomnia Manes.

Két kapun át járnak föl az Álmok. Egyik szaru. Rajta,
Mint mondják, a való árnyak szoktak kilebegni;
Hószínfényű, fehér elefántcsontból van a másik,
Itt a csalárd jelenéseket engedik égne a Mánok.

(Lakatos István fordítása)

A római költészetben az *insomnium* szót Tibullus egyik elégiája (III. 4.) használja, amikor a költő hajnaltájt rossz álmából ébredve ágyában vergődik:

⁵ Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma, szerk. és kiad. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Balassi Kiadó, Bp., 2000, 233.

⁶ Artemidori Daldiani *philosophi excellentissimi de somniorum interpretatione, libri quinque iam primum a Iano Cornario medico physico Francofordenis, latina lingua coscripti*, FROBENIUS, Basileae, 1539; HAHN István, *Álomfejtés és társadalmi valóság. Artemidoros Daldianus mint társadalomtörténeti forrás*, Akadémiai székfoglaló, 1982, Bp., 1985; Artemidoros latin fordításának egyik OSZK-beli példányában néhány gúnyos marginália olvasható két 17. század végi olvasó tollából: „Azt álmodtam volt egyszer, hogy egy nagy karóban esett volna egy nagy vén asszony, az melynek az szegiből így ig...al(?) az seggiből.” – „Lófasz alád, a banyát megégettetni látni jó szerencse.” – „Azt álmodtam, hogy nyúl voltál és seggembe jártál káposztát rágni. Quid significat?”

Di meliora ferant, nec sint insomnia vera,
 Quae tulit extrema pessima nocte quies.
 Ite procul, vanum falsumque avertite visum:
 Desinite in nobis quaerere velle fidem.

Istenek, adjátok, hogy igaz ne lehessen az álom,
 Mellyel az eddigi éj gyatra nyugalma gyötört.
 Menj, álom, távozz. Szórd szét a hamis, kusza képsort,
 Jaj, ne kívánd hinnem azt, ami tán hihető.

Tibullus az insomnia szóval érzékelteti, hogy álmát csak féltékeny szíve okozta, s így nem kell belőle semmit magyarázni. Hajnalban újabb álomba merül, amelyet immár a somnus szóval illet:

Iam nox aetherium nigris emensa quadrigis
 Mundum caeruleo laverat amne rotas,
 Nec me sopierat menti deus utilis aegrae:
 Somnus sollicitas deficit ante domos.
 Tandem, cum summa Phoebus prospexit ab Oeta,
 Pressit languentis lumina sera quies.

Már megjárta az Éj négyesfogatával az étert,
 S kéklő, tengeri hab mosta sötét kerekét:
 Ám a beteg lélek gyógyító istene: Álom
 Csak nem jött; gond-vert házakat elkerül ő.
 Mégis, hogy Phoebus fölnezett messzi keletről,
 Pilledt pillámra kései csönd nehezült.

Apollo jelenik meg neki, s elmondja, hogy Tibullus szerelme Neaera más szerető után vágyik. Itt hangzik el a Shakespeare közvetítésével közismert szentencia is:

A, crudele genus nec fidum femina nomen!
 A, pereat, didicit fallere siqua virum.
 Sed flecti poterit: mens est mutabilis illis:
 Tu modo cum multa brachia tende prece.
 Női nem, ó, te kegyetlen; hűtlenség, neved: asszony!
 Jaj, pusztuljon a nő, aki csalni tanult!
 Ám hajlíthatod őt, hajlékonyak, ingatagok mind:
 Nyújtsd hozzá híven, nyújtsd könyörögve karod.

Apollo figyelmezteti a költőt, hogy a szerelmesnek a kínokat is el kell véselnie, s egyúttal megnyugtatta, hogy szép szavakkal és esdekléssel meg lehet tartani az elhidegülni kezdő asszonyt. A költő felébredve nyugtatgatja magát, majd fohással zárja versét:

Haec deus in melius crudelia somnia vertat
Et iubeat tepidos irrita ferre Notos.

Ezt a nehéz álmot fordítsa javamra az isten,
S fújja csak el langyos szájjal a délszaki szél.

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

Propertius álom-elégiája (II. 26/a) a somnus szót használja:

Vidi te in somnis fracta, mea vita, carina
Ionio lassas ducere rore manus
Et quaecumque in me fueras mentita fateri,
Nec iam umore graves tollere posse comas, ...

Álmodtam veled, Életem, azt, hogy süllyed a gályád,
S lankadt két karod ott verdes a jón habokon,
S minden hűtlenségeidet sorjába bevallod,
S nedves hajfonatod súlya a mély fele híz.

(Kardos László fordítása)

Propertius tehát a hűtlen kedves megriasztására szánja az álomkép lehetséges magyarázatát.

Ovidiusnak is van álomfejtő elégiája (*Amores*, III. 5.), ebből is érdemes hosszabban idézni:

Nox erat, et somnus lassos submisit ocellos;
Terruerunt animum talia visa meum:
Colle sub aprico creberrimus ilice lucus
Stabat, et in ramis multa latebat avis;
Area gramineo suberat viridissima prato,
Umida de guttis lene sonantis aquae;
Ipse sub arboreis vitabam frondibus aestum:
Fronde sub arborea sed tamen aestus erat

Éjszaka volt, álom települt fáradt szemeimre;
S félelmes jelenés tűnt fel a lelkem előtt:
Napsugaras dombon sűrű lombú tölgyliget áll ott,
Rejtve az ágai közt fészkel ezernyi madár.
Közben zöld füves pázsit széles tere tárul,
S csörgedező patakok friss vize folyja körül.
Árnyas lombok alá menekültem a nyári melegben,
Ott is hőség volt, lombjai árnya alatt.

(Gaál László fordítása)

Az álom folytatásában a költő a virággal teli zöld mezőn legelésző hófehér tehenet lát egy férji minőségben lévő bika társaságában. Mindkettő elheveredett, s kérődzés közben elaludtak a réten. Ekkor:

Huc levibus cornix pinnis delapsa per auras
 Venit et in viridi garrula sedit humo
 Terque bovis niveae petulanti pectora rostro
 Fodit et albentis abstulit ore iubas.

Könnyű szárnyakkal varjú repül által a légen,
 És károgya a táj zöld mezejére leszáll.
 Szemtelenül a tehén szügyihez csap a csőre nehányszor,
 Tépi fehér szőrét, és vele messze repül.

Erre a tehén felriad, s kis habozás után otthagya a bikáját – kékszínű folttal a szügyén – a távolabb legelésző bikákat látva, közéjük rohan, s az ottani dúsabb fűben legelészik tovább. A költő egy álomfejtő madárjóshoz fordulva fürkészi álma jelentését. A válasz szerint a költő hűsölni vágyása a szerelem heve miatt volt. A fehér tehén a szerető, a bika-férj maga a költő. A varjú a kedvesét szédítő kerítő. S amint a tehén a bikát odahagyta, úgy marad egyedül a költő. Kedvese keble alatt a folt a hűtlenség látható jele.

Az ókori álomfejtésektől térjünk vissza Balassira, aki *In somnium extra* címet viselő, XVI. számú, a „*Vir monachus in mense Maio*” nótájára írt versében májusi áomlátását mondja el:

Kikeletkor, jó Pünkösöd havában,
 Mikor volnék nyughatatlanságban,
 Szerelem kínjában,

Sokszor vigyázva én megvirradtam,
 Magamban nagy sokat gondolkodtam,
 Hogy ne bánkódhassam.

Azért mikor egy éjjel holvalig
 Veszekedtem volna mind virradtig,
 Szép piros hajnalig,

Akarván szívemet enyhíteni,
 Igen reggel menék ki mulatni,
 Tetszém megújulni.

Kimentemben egy csergő patakra
 Találék, oly hívesre, tisztára,
 Mint fényes kristálra;

Partja bűves sok gyöngyvirágokkal,
Ékes sok jószagú violákkal,
Két rózsabokorral,

Mellette egy kiterjedt ciprusfa,
Kinek szép zöld bojtos ágaiba
Fülemile szóla.

Ott az fa árnyékába leülék,
Fülemile hogy ott hangoskodnék,
Szívem gyönyörködék.

Sok vigyázás és fáradság után
Törtínek, hogy én ott elalunnám,
Álmomban azt látám:

Hát az ki ez világon szerelmesb
Nékem annál senki sincsen kedvesb,
Életemnél édesb,

Előttem mintha megállapodott,
Nagy kegyesen reám mosolyodott,
Ily ígéket szólott:

Tudod – úgymond – nem vett szívem erre,
Véled együtt éljek szerelembe,
Mert voltam kétségbe;

De hogy látom hozzám szerelmedet,
És érettem untatod az Istent,
Ez gerjeszt engemet.

Azért néked adott már engemet,
Jövendőben gonosztól fejemet
Ódd, kérlek, híretem.

Látod, hogy én nem sok csácsogással
Nem gondoltam rágalmazó szókkal,
Vagyok hozzád jóval.

Azért kérlek, a te szerelmedért
És énnékem bécéért kezédért,
Mi együtt-éltünkért,

Hogy amiket nékem te fogadtál,
Bételjesíts és meg ne változzál,
Szerelmedben megállj!

Irgalmasságnak Ura, Istene,
 Kí így is szoktál jelentenie
 Mi könyörgésünkre,
 Teljesíts bé ígéreted rajtam,
 Adjad bizonyában, hogy hallhassam,
 Mit álmomban láttam!

Balassi pünkösdi havi álomversének háttérét először Eckhardt Sándor,⁷ majd Király György vizsgálta.⁸ Az utóbbi a híres minnesänger, Walther von der Vogelweide (1170 k.–1230 k.) „Do der sumer komen was” (Hogy a nyár megérkezett) kezdetű versét állította a Balassié mellé. A német vers tartalma a következő: A költő mendegélve egy rétre ért, ahol tiszta vizű csermely fakadt az erdő szélén, és ahol fülemüle (Nahtegale) dala szólt. A nagy meleg miatt a forrásnál lévő magas hársfa tövében leheveredett, majd elaludt. Ekkor mennyei szép álmot látott. Egy varjú káromgása ébresztette fel, majd egy vén-asszony ostoba sületlenségekkel fejtette meg az álmot.⁹

Walthernél tehát nem májusban, hanem a nyár elején történik a szabadban megélt álmom. A szerelemről és a kedvesről nem esik szó, sőt groteszk irányt vesz a vers, miután az ovidiusi varjú is szerepet kap az ébredésnél. A vers végső soron arra szolgál, hogy a költő kigúnyolhassa a korban divatos álmofejtést. Walther verséhez hasonló költői sétát talált Eckhardt Sándor a francia költészetben is.¹⁰

A 17. századi magyar álomversek is ebben az irányban haladva említenek rárot, illetve méhet („Búm elfelejtésére” és „Sok búm és fáradságim után”). Végül mindez egy népdalban néhány sorba sűrítve összegződik:

Kimenék a zöld erdőbe sétálni,
 Leülék egy zöld fa alá nyugodni.
 Nyugodtomban el találék szunnyadni,
 Odajött egy fülemile dalolni.
 Hozott nekem körme között levelet,
 A’ van benne, hogy a rózsám nem szeret.¹¹

⁷ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 438–439; ua: ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Bp, 1972, 238–239.

⁸ KIRÁLY György, *Balassi Bálint In somnium című költeménye*, Irodalomtörténet, VI (1917), 52–55.

⁹ WALTHER VON DER VOGELWEIDE, *Válogatott versei*, Bp., 1961; WALTHER VON DER VOGELWEIDE, *Gedichte*, Mittelhochdeutscher Text und Übertragung, 7. Aufl., Hg. von Peter WAPNEWski, Frankfurt am Main, 1980, 66–69, 245.

¹⁰ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., [1941], 222.

¹¹ RMKT XVII. 3, 171. és 44. szám, valamint az utóbbi jegyzete.

Balassi pünkösdi havi álomversét alighanem egy kóborló szerzetesen tré-fálkozó vágáns ének nótájára és formájára szabta, ám tartalmilag éppen az ellenkezőjére törekedett, mégpedig arra, hogy a profán szerelmi vágyat megszentelje. Kardos Tibor szerint a festői táj ábrázolása és az álombeli jelenés a goliardikus költészet egyik közhelye.¹² Gyöngyösi István száz esztendővel későbbi Kemény-eposzában (II. könyv, VI. rész) a főhős álmanak az ad éppen borús színezetet, hogy a környezetből a középkorból hagyományozott szépítő elemek hiányzanak: „Mutat álma néki egy cupressus-erdőt, / Minden örömeiktől s vígságoktól meddőt...” – „Itt fülemilének hajnalt éneklése / Nem hirdet, s jó időt pacsirták zengése...” – „Itt a fák árnyéka sem hoz virágokat, / Violákkal együtt szép liliumokat...”¹³ A szép piros hajnali álomlátás a kedves megjelenésével és beszédével vallásos színezetet ölt magára. A kétségeitől szabaduló nőt ugyanis az gerjeszti, hogy a költő érette untatja, azaz kérleli az Istent. Az Isten pedig meghallgatva a kérést, a fogadalmát kézadással is megerősítő poétának adja a kedvest. Ugyanez a frazeológia jelenik meg Balassinak „Az Szentháromságnak harmadik személye...” kezdetű himnuszában is, ahol a költő a pünkösdi havához kötődő Szentlelket mint a szerelemnek Isten szerint gerjesztőjét szólítja meg. A költő életének megszenteléséért könyörög, és ezt kéri:

Add meg azt is társul énnékem boldogul,
Azkit mostan kérek tőled, én Uramtúl,
Hadd vehessek búcsút immár bánatimtúl
Légyek víg ezentúl!

Talán nem véletlen, hogy e himnus szerkezete (3 × 12–6) éppúgy aszimmetrikus, mint a pünkösdi szerelmes versé (2 × 10–6). A vallásos hangvételt tovább növeli, hogy az „Irgalmasságnak ura Istene” kezdősorú és az utána következő zárószakasz fohásza a „Ne hagyj elesnem” kezdetű gyülekezeti ének 9. és 13. strófáit visszhangozza:

Irgalmasságnak ura, Istene és kegyes kútfeje,
Kinek szemei ez földre néznek, nyomorult szegényre,
Hozzád kiáltok, légy segítséggel ily nagy szükségembe.

Jelents meg hozzám, felséges Isten, kegyelmességedet,
És véghetetlen, kegyes atyai, te nagy szerelmedet,
Hogy teljesíts bé, könyörgésemre, te ígéretedet.

¹² KARDOS Tibor, *Deákműveltség és magyar renaissance*, Századok, 1939, 471.

¹³ GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, szöv. gond., jegyz. JANKOVICS József és NYERGES Judit, utószó JANKOVICS JÓZSEF, Balassi Kiadó, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 8), 96–97.

Ezt az éneket Nagybáncsai Mátyás szerezte 1575-ben, méghozzá „Pünkösöd havának első hetében!”¹⁴ Balassi álomversében visszacsendül a protesztánsok által sűrűn idézett *Jób könyvének* egyik részlete is (33, 14–15.): „Ímé, az Isten, ha egyszer vagy kétszer szól is, nem érti az ember. Úgy mint álom által, mikoron nagy álom száll az emberekre, s mikoron az ő ágyasházokban alusznak. Akkoron megjelenti az nyomorúság okait az embereknek fülökben, és az ő tanítását az embereknek szívekben megpecsétli.”

Itt kell rátérnünk Balassi álomverse májushoz kötésének gyökereire is. Az egyes hónapokról szóló és a hozzájuk illő dolgokat megfogalmazó nap-tárversek mindig a májusi strófánál mutatnak némi emelkedettséget. Pécsi Lukács májust bemutató epigrammája Balassiéval egyező természeti képet rajzol meg:

Gyöngyvirággal hintve, rózsákkal, kék violával
Pünkösöd fivekkel, zöld levelekkel ékes.
Álmot is hoznak kifolyó kutak, szép ropogással,
Lakjál, vigasztal a filemile szóval.¹⁵

A latin nyelvű *Officia XII mensium*, a 12 hónap hivatásáról szóló vers májusi sora pedig a következő: „Ros et flos nemorum Maio sunt fomes amorum” (= A kertek harmata és virága májusban a szerelmek gyújtószere).¹⁶ A Balassi által nótajelzésben idézett „Vir monachus in mense Maio” egy olyan kalendáriumot felmondó gúnyos ének lehetett, amely az év összes hónapját végigvéve mutatta be a kőborló szerzetes kalandjait. (Az 1980-as évek híres pop-együttese, a Boney M nagysikerű *Calendar Songja* csak a hónapok neveit vette végig: „January, February, March, April, May, Jun, July...”.) Csúpán júliusi strófáinak latin–francia makaróni szövegét ismerjük, amelyet a 18. században a francia bolondos ünnepen énekeltek az evreux-i Saint Taurin-apátság priorjáról. A hajdinakása evését megunó bencés szerzetes, engedély nélkül elhagyva a kolostort, kiment velencei asszonyához – nyilván egy kurtizánhoz –, s egy jó nagy lakomát csapott:

Vir monachus in mense Julio
Egressus est e monasterio,
C'est dom de la bucaille.

¹⁴ RMKT XVI. 4, 41–42.

¹⁵ *Kalendarium és ez mostani MDLXXIX esztendőben történendő néminémű dolgokról...*, írta SLOVACIUS Peter krakkai astrológus, magyarrá fordította PÉCHI Lukács, Nagyszombat, 1579.

¹⁶ *Cisio magyar nyelven és az ég járásának és csillagoknak külön-külön természetének folyásáról való practika*, Kolozsvár, 1592. (RMNy I. 684)

Egressus est sine licentia,
Pour aller voir Dona Venissia,
*Et faire la ripaille.*¹⁷

Úgy vélem, hogy e minden bizonnyal csúfolódó, vágáns ének májusi strófája – hasonlóképpen az említett naptárversekhez – emelkedettebb hangvételű volt a többinél. Balassi tehát a profán szerelmet szentesítő verséhez illő szakasz incipitjét idézte a nótajelzésben. Nem véletlen, hogy Ovidius és a középkori minne-énekes is a nyarat, és nem a májust említi bizarr álma kapcsán. S az sem véletlen, hogy Shakespeare szintén komikus *Szentivánéji álom* (*The Midsummer Night's Dream*) című színművét a júniusi napforduló idejére helyezi.

A május hónap többféle megnevezése az asztrológiai, mitológiai-természeti és a keresztyén értelmezést rejtve magában, megvilágítja a május különös tiszteletének és szerelmi vonatkozásainak okait. Ovidius naptárában még minden a helyén volt. A Nap látszólagos pályáján április 21-re a Kosból a Bika jegyébe lép.

Hogy bika vagy hogy üsző, nem könnyű döntení ebben,
 Mert feje látszik csak, teste takarva marad.
 S lett légyen bika bár, vagy üsző, de szerelmi ajándék,
 S Iuno rossz szemmel nézi ez égi jegyet.¹⁸

A Bika csillagkép uralkodó bolygója (a Mérleghez hasonlóan) a Venus, uralkodó eleme pedig a víz.¹⁹ A Nap május 21-én lép át a Bika jegyéből az Ikrekébe. Ez az időszak tehát az, amelyben a szerelemre az égi inspiráció is jelen van az északi féltéken. Ovidius idejétől a lovagkorig a Julián-naptár hibájából nyolc napnyi késedelem halmozódott fel a naptárban, a 16. század közepére ez a késedelem már tíz teljes napnyira nőtt. Azaz a Nap április 11-től május 10-ig volt a Bika jegyében, május 11-től már az Ikrek jegyében járt. Emiatt nevezték el a hónapot Ikrek havának, s rajzolták a hónapot jelképező metszetekbe az ikreket. A májusi, égből is vezérelt szerelem tehát az akkori május elseje és 10-e közé szorult. A németeknél az orgiasztikus boszorkánygyűlés a thüringiai Brocken hegycsúcsán, a Goethe *Faustjából* ismert nevezetes Walpurgis-éj, az április 30-ról május 1-jére virradó éjszaka volt a néphit szerint (a Gergely-naptárban május 10–11). Venus a pénteki napon volt a legerősebb, éjszaka pedig a hétfői napon. A szerelmi álmokra tehát a május eleji egy vagy két hétfő volt alkalmas. Az 1582-es naptárreform, az új Gergely-

¹⁷ DU TILLOT, *Memoires pour servir a l'histoire de la fête des foux*, Lausanne–Genf, 1741, 53.
 – Idézi KARDOS Tibor, *Deákműveltség és magyar renaissance*, Századok, 1939, 471.

¹⁸ OVIDIUS, *Fasti – OVIDIUS, Római naptára latinul és magyarul*, ford. GAÁL László, Bp., 1954, 209.

¹⁹ FÓNAGY Iván, *A mágia és titkos tudományok története*, Bibliotheca, Bp., 1943, 236.

naptár helyrehozta a kalendáriumot, kiküszöbölve a felgyülemlett felesleges tíz napot. Bár ezután a május nagyobb része, 20-ig a Bika jegyébe esett, mégis megmaradt az Ikrek hava elnevezés. Mai naptárunk szerint a május 11-től 20-ig terjedő tíz nap felel meg a 16. század végéig kultivált intenzív szerelmi időszaknak. Ebbe az asztrológiai keretbe ágyazódott be a pünkösd, húsvétól függő, 35 napot érintő vándorló ünnepe is. Pünkösd május 10-én lehet legkorábban, s június 13-án legkésőbb. Azaz az ónaptárban 95%-ban az Ikrek jegyébe esett. E jegy uralkodó bolygója a Mercurius, uralkodó eleme pedig a levegő. A Szentlélek ünnepe tehát már nem Venus uralma idejére esett, hanem a misztikához közelebb álló Mercuriushoz, azaz Hermeshez.

A nyugati irodalomban toposszá vált tavaszi dal a 16. század magyar valóságával találkozott. A végvári vitézek április utolsó vagy május első hetében bocsátották füre lovaikat.²⁰ (Janus Pannonius száz évvel korábban elégiát írt a hónapok vetélkedéséről, s a májust ő is a fűkaszálassal jellemezte.) Ez a május 1-je és 10-e közti időszak (a Gergely-naptár szerint május 11–20. között) mindkét fél, a magyar és török közt hallgatólagosan háborúságmentesnek elfogadott idilli időszak volt. Ezt az idillt maga a természet is támogatta, hiszen Magyarországon ez a tavasz legszebb időszaka. Balassi egy ilyen májusi füvenlét közepette, vélhetőleg 1584 májusában írta meg „Széllyel tündöklenni...” kezdetű tavaszi versét, amelynek záró strófája így hangzik:

Marullus poéta ezt deákul írta, ím, én penig magyarul,
Jó lovam mellett való füven létemben fordítám meg deákbúl,
Mikor vígan lanknám vitéz szolgálommal, távozván bánatomtól.

Balassi ugyanezt az időszakot verselte meg a vélhetően még az 1570-es évek végén szerzett, *In laudem verni temporis* címet viselő, „Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje...” kezdetű versében is, amelynek hatodik strófája a füvenlétre utal:

²⁰ Perényi Mihály zempléni főispán írja Kövendi Székely Lukácsnak Nagydobráról, 1552. május 8-án kelt levélben: „miérthogy az törökök mind füre bocsáttak, azért mostan mind csendességben vagyunk”. *Magyar Leveles Tár, I, Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504–1560*, közli SZALAY Ágoston, Pest, 1861, 93; Mágócsy Gáspár írja Nogarolla Ferdinánd felsőmagyarországi főkapitányhoz Munkácsról, 1586. április 21-én: „...ezek penig, azkik itt Munkácson velem vannak, noha immár paripájokat kibocsátták az füre, miérthogy itt is minden lóeleség elfogyott, sehol semmi nincsen...”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1918; Ecsedi Báthory István írja Telegdy Pálnak Tagyról, 1591. május 11-én: „Meghagyja Kegyelmed, hogy az lovok köteleit szolgálid elhozzák vélek, hogy ott Gencsen füre bocsáthassak.” *Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. századból*, közzétette ECKHARDT Sándor, Bp., 1944, 160–161; Szepesi György Sásvár bégről szóló históriájában, az 50–51. strófákban az 1580-as év áprilisáról mondja: „Napról napra az mező zöldül vala, / Az szép füvek mindenütt nőnek vala, / Azért lóval füre bocsáttak vala, / Mind az két fél az harctól megszűnt vala.” *RMKT XVI. 11, 9, 163*.

Ki szép fűvön lévén bánik jó lovával,
 Ki vígan lakozik vitéz barátjával,
 Ki penig véres fegyvert tisztított csiszárral.

A tavasz képei a középkorban kialakult toposzokból Marullusnál és Joannes Secundusnál a humanista költészet petrarkista eszköztárával bővülve jelennek meg. A májusi jelenet a virágos mezőn, forráskutak mellett, madarak éneke közepette zajlik, ahol az ifjak és kegyesek rózsakoszorút helyezve egymás fejére táncokat lejtenek. Ennek a tavaszi képnek többes számú megfogalmazásába, a kibontakozó tavasz közösségben megélt élményébe a szerelem születésének általános képei is belevegyülnek. Az örömteli és a búszerző szerelemé egyaránt. Az általános tavaszi örömhangulat vagy a bánatot elűzni hivatott borozgatás mind közösségi élményként jelennek meg, s a bölcs tanácsok közhelyszerű megállapításokba torkollnak, mint például olyanba, hogy az élet rövid, s a tavasz gyorsan tovaszáll, s ezért ki kellene használni a pillanat örömeit.²¹

Az álmot is érintő prózai szövegeket vizsgálva, a már említetteken kívül, figyelemre méltók a következők. A 16. században magyarra is lefordított Nagy Sándor-regényben az egyiptomi varázsló Anactanabus úgy férkőzik Olympia közelébe, hogy sárkányképpen jelenik meg álmában, majd a valóságban is, így közösülve vele, nemzi Nagy Sándort.²² A görög mitológiában Zeus állati alakokat öltve ejti teherbe a kiválasztott nőket. Az Anonymus előtti gestaírók szövegét Thuróczy krónikája is megőrizte, innen fordította Székely István *Krónikájában* 1558-ban a magyar mitológia nevezetes álmát. A fejezet címe: *A magyaroknak második bėjöretelek Pannoniába Scithiából.* Az időpont a világ teremtetésétől számított 4850. esztendő, amely Krisztus születése utáni 888-nak felel meg. A szöveg tehát a következő:

A magyarok ez esztendőbe esmét kiindulának Scithiából, kiket két dolog indíta fel. ELSŐ a Csabának az Atila fiának testámentoma, aki innét odament vala, ki mikoron meghala, a Damasec istenre kisérltte őket, hogy ha megsokasodnának, esmét e Pannoniának földét elfoglalnák, és bosszút állanának az ő atyjának, Atilának ellenségiről. MÁSODIK indíta őket az álomlátás, akit látott vala ugyanottan, honn Hunniába, az Eleudnak felesége az Enodbilia asszony, az terhes volta korába, ki álmába ímést látta vala. Hát ímé egy igen szíp sólyom a fejét az ő kebelébe hajtotta, kinek nyugvásának gyönyörűségiből, az ő méhéből egy nagy szíp folyó patak folyamék ki, ki nagy bőséggel egy

²¹ Ilyen tartalmú Joannes Secundus „Tempus adest iterum, quo stat pulcherrima tellus” kezdetű *Elégia solennisa* is.

²² Az *Nagy Sándornak, macedónok győzhetetlen királyának históriái*, Kolozsvár, 16. század és Lőcse, 1627 (RMNy I. 324 és 1395). Szövegét közli *Magyar elbeszélők 16–18. század*, vál., kiad. GYENIS Vilmos és S. SÁRDI Margit, Bp., 1986, 75–132.

idegen földre mind aláfolya, holott meggyülvén nagy szélyvel mind ellepé a földet. Ez vala az álom, kin a Scithiának jövendőmondói ezt magyarázák felőle, hogy az ő magzatjából támadna olly fejedelm, ki innét nagy néppel kimenne, és idegen földön mind népestől letelepödnék. Kin nyilván ott Hunniába e Pannoniának kövér földét értik vala. Kitől, mikort üdő bételvén, egy szíp férfiú gyermek született volna, az ő atya azt az ő feleséginek látott álmáról, Álmosnak nevezé.²³

A magyar történelem nagy lépése, a honfoglalás, egy értelmezett álomkép hatására kezdődik el. Ebben a történetben tehát, bár haloványan, de benne rejlik az erotikus motívum. Az eddigi névfejtések, a férj nevét tévesen értelmezve, nem vették észre, hogy a kiejtést rosszul tükröző írásmód mögött a pusztai népek képzetéhez illeszkedő állat megjelölése rejlik. Eleud helyes olvasata nem az Előd, hanem az Ölüd, azaz Ölyüd, vagyis a ma is használt ölyv, nyílt végű, ölyű szóalakja bújik meg a névben. Az Enodbili (Ünődbéli) név pedig a szarvastehen értelmű ünő szót rejt magában.

A szarvasünő hátára telepedő (párosulni akaró) ragadozó madár vagy mesés griffmadár gyakori ábrázolás volt a szkítáknál és a többi pusztai népnél is. Werbőczy István címerében is egy szarvas hátára kapaszkodó griff látható. Tekintve, hogy Székely István az austuris szót sólyomnak fordította, világos, hogy a madár eredeti magyar megnevezése feledésbe merült. Egyedül csak a 13. század végi Kézai Simon krónikája említi, hogy az ilyen madár magyar neve a turul lett volna.²⁴ Griff-formájú madár szarvas hátán látható a nagyszentmiklósi kincs néhány darabján is. Véleményem szerint a török eredetű turul név a griffmadár megnevezése volt a régi magyaroknál.

Anonymus Enodbilia vezér Emesu (Emesü) nevű lányát mondja Álmos anyjának.²⁵ Ő azonban – véleményem szerint – valószínűleg félreértésből tette meg az emesu szót személynévnek. Az emes, azaz émés szó, émest alakban, valószínűleg az émik igéből lett képezve, amely a régi magyar nyelvben a virrasztás közbeni félig éber, félig révült állapotot jelentette, amikor az álom és a valóság határai elmosódnak. Ez az ige később csupán az émedten, ímedt alakban fordul elő. Nézzünk néhány régi példát. Balassi *Szép magyar komédiájában* Julia mondja (actus V., scena IV): „Álmomban vagy émedten hallom ezt?” A Vásárhelyi Gergely által fordított Canisius-féle katekizmusban (Bécs, 1617., 122.) így jön elő: „Álmaid között való fertelmességekben

²³ SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó, 1559, hasonmás kiadás.

²⁴ 1282 körül: Banerium quoque regis Ethele, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae hungarice turul dicitur in capite cum corona. SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula, *Magyar oklevél-szótár*, Bp., 1902–1906, 1019. hasáb.

²⁵ ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről, hasonmás kiadás PAIS Dezső fordításával, Bp., 1975, 81. Szófejtéseim az Előd, Enodbilia és Emese nevek esetében eltérnek Pais Dezső és az eddigi magyarázók véleményétől!

gyönyörködtél-e, ímedted, avagy azokra adtál-e okot?” Hogy mire gondolt Vásárhelyi, azt Bethlen Miklós nyíltan leírta: „...mihelyt a tizenhatodik esztendő meghaladtam, nem tudtam hová lenni miatta, a mag száma nélkül, csak a természet munkájából magától is kibuzdult, kifolyt bőséggel belőlem; álmomban is, émedten is, csak hasra találtam feküdni...”²⁶ A szót Bogáti Fazakas Miklós is használta (137. zsoltár 17–18. strófa): „Aludtomban is azon fejemet, / Úgy, mint émedten, fárasztom elmémet. / Sőt, majd úgy tetszik, úgy elmélkedem, / Mintha fenn volnék, ha lefeküdtem...” Melius Péter *Szent János jelenésének magyarázatjában* (Várad, 1568, 11.) pedig ezt írta: „Nem álomlátás az Apocalypsis, hanem émedte látott, jelentött dolog.” Czobor Mihály *Theagenes és Charikliájában* (2806. sor): „Émedtem lett volna bár éhomra.” A Székely Istvánnál olvasható „imest” szó is (ímest, azaz émest) talán az émik ige fentiekben rekonstruált származékának értelmezhető.

A magyar irodalomba fordítás útján két olyan történet is bekerült, ahol a szerelmesek álmukban látták először egymást, s aztán lobbantak lángra egymás iránt. Az egyik a *Ponciánusnak históriája* címet viselő novellagyűjtemény „heted példája”, az úgynevezett *Inclusa*. Ezt két 16. századi fordításban is olvashatjuk. A másik a Cegei Névtelen széphistóriája, amely egy antik görög szerelmi álomtörténet fordítása *Effectus Amoris, az szerelemnek ereje* címmel. Athenaios *Deipnosophistai* (= Bölcsek vacsorája) című könyve tartotta fenn Chares Mytilenaios novelláját, ahol Zariadres, a Tanaistól a Kaspi-hegyszorosig terjedő vidék királya, Aphrodité és Adonis fia volt. A Tanaison túl Homartes uralkodott a marathosokon, akinek volt egy Odatis nevű leánya. A lány álmában meglátta Zariadrest, és beleszeretett, majd ugyanez történt Zariadressel, ő is álmában szeretett bele a lányba. Zariadres követek útján megkérte a leányt, de az atya visszautasította. Amikor egyik meghitt emberéhez akarta a lányt feleségül adni, Zariadres hosszú út megtétele után, az utolsó pillanatban megszöktette. Csak ennyi a történet, amelyből sajnos éppen az álom leírása hiányzik a magyar fordítás töredékes volta miatt. A fordító számára a történet arra való alkalom, hogy a szerelmi házasság mellett érveljen. Hozzávételei a történethez virágnyelven szólnak, s erotikus jellegűek.

Zariadres Odatissal nyugovék,
Hütöket voltaképpen megtökélék,
Egymásnak adott kezeket bétölték,
Fogadásokat ekképpen megállák.

Hogy szeretnék egymást, ezzel jelenték,
Egyik az másik ölében elalvék,
Venus istenasszonynak áldozának,
Kertbéli szép rózsákat szaggatának.

²⁶ BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955 (Magyar Századok), 121.

Odatis kertében két fehér alma,
 Kerte felett esmét két piros alma,
 Drágalátos vala Venus illatja,
 Ezeket őrzötte, meg is tartotta.
 Mostan Zariadresnek ajánlotta,
 Sőt ő magával is szabaddá hadta,
 Mert véle eljöttét ezért nem szánta,
 Szép voltáért Zariadres kívánta.
 Zariadres ám az két fehér almát
 Fogdosni kezdé néki, mint sajátját,
 Csókolni és harapni az pirosát,
 Ilyen jókkal tölté el az étszakát.²⁷

A 16. század legnevezetesebb, álomhoz is kapcsolódó története az *Argirus* széphistória. Ebben azonban többszöri elalvásról van csak szó, amely az eseményeket mozgatja, ám álomról nem. Argirus története azonban összeköti közös gyökereivel a magyar és az olasz irodalmat. Éppen ötszáz esztendeje annak, hogy 1499-ben Francesco Colonna álomregénye, a *Hypnerotomachia Poliphili* Velencében, Aldus Manutius kiadásában több mint másfélszáz képpel illusztrálva megjelent.

A 16. század végén Titus Tatios Clitophonról és Leucippéról szóló görög kalandregényét fordította le egy ismeretlen szerző. Ebben is van álomleírás:

Egy éjjel láték egy álmot fektömbe,
 Övemön alol láttatom kötözve,
 Egy szép szűzleány fekszik az én ölemben,
 Teste vagyon túlem külön rekesztve.
 Másfelől látok egy asszont előttem,
 Egő fáklyát, élös tört tart mellettem,
 Nagy haragos tekintete mindenben,
 Látván ötöt én igen megrögtentem.
 Vérrel szemei fölfordultak vala,
 Haja hosszú s az megborzadt vala,
 Oldalamat törrel vagdalja vala,
 Az szép leánt tőlem választja vala.
 Felserkenvén álmomból felijedtem,
 De ezt én senkinek sem beszéltem,

²⁷ *Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. és kiad. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Balassi Kiadó, Bp., 2000, 457–458.

Mi teljék rám, elmém hántam-vetettem,
De értelmét soha fel nem lelhettem.²⁸

Az álom és valóság közti ösvény tudós megközelítését szolgálták az álmoskönyvek, amelyek egyike századokon át változatlan szöveggel újra és újra megjelent. Ezt németből fordították. Az irodalomhoz nem sok köze van, inkább a Freud és Jung felé vezető út állomása. Jellemzésére egy pár sort idézünk:²⁹

Elöljáró beszéd és tudomány, micsoda féle éjjeli látásokra és álmokra tartson számot a keresztyén ember, és azoknak értelmét miképpen tudja meg.

Az álom sok és különb-különb féle, és nem mindennek, hanem csak némelynek lehet igaz magyarázatja, amint Plinius mondja. Mert némely álom csak a mindennapi cselekedetinket forgatja, némely pedig a vérnek nagy bőségéből és teljes voltából származik, holott az embernek az ő agya velejét a vér megrekeszti az ő nedvességével s párájával, melyből oztán csudálatos éjjeli látások következnek. De amiképpen Cicero mondja: Az emberek, akik mértékletesen és józanon élnek, amivel álmodoznak, bételjesedik, mikor annak ideje vagy. Továbbá, amint bölcs Aristoteles, Fabianus és Plinius mondják: Bizony dolog ez is, hogyha az ember hanyatt fekszik, sokkal több és csudálatosabb dolgok forognak előtte, mint mikor oldalt fekszik. Sőt az időn is áll, mert ha az ember vacsora után mindjárt elnyugszik, úgy vagy, jól erősen aluszik. De azon étel az ő bőségével az embernek szívét megrekeszti, és a pára megsokasulván, azt elborítja, és akkor igaz, úgy tetszik az embernek, mintha élet nem volna benne. A Lélek jóllehet cselekszik akkoron is, de a párának bősége miatt az ember nem veheti észbe az álmot, hogy megértse, hanem kiméggyen a fejéből. Másképpen is léznek éjjeli látások; de mivel haszontalanok és hiábavalók, rövidségnek okáért azokról nem emlékezem.

A természet szerint való álom, amely által az Isten tanít és int a jövődő dolgokról, amelyet sokszori gyakorlásból az ember megtanul, és megért; mint szintén, amint egyébféle mindennapi történeteket is szemünkkel látunk, és egy dolgot a másiknak megjegyzéséből

²⁸ Uo., 482.

²⁹ *Álom-könyvecske*, Debrecen, 1589 körül, MKSz, 1975, 91–92 (RMNy I. S622A); *Álom könyvecske. Miképpen az éjjeli látásokat, jelenéseket és álmokat érteni és magyarázni kell. Az régi és mostani új álom-könyvekből, melyeket az bölcs emberek nagy mesterséggel megírtanak, rövideden kiszegedetett, és mostan újonnan kinyomtatott*, Debrecen, 1635 (RMNy II. 1603); *Álom magyarázó könyvecske, mely leírja, mire kell az éjjeli látásokat, jelenéseket és álmokat embernek érteni. A régi és mostani új álmos könyvekből*, H. n., [1756 körül].

magyarázunk, mert egyik dolog a másikhoz hasonló, avagy különböz tőle.

A természet szerint való álom kétféle: Egyik, amely éjfél előtt lé-szen, holott a mi erőnk és lelkünk a mindennapi dolgainkban és cse-lekedetinkben foglaltos, de semmi magyarázatja bé nem telik, nem is szükség reá számot tartani, hanem ha az ember igen mértékletesen élne mind ételében, mind italában.

A keresztyén felfogással sem került szembe az álomfejtés, hiszen a *Biblia*, s főként az *Ószövetség* tele van álmokkal, látomásokkal. A május, a pünkösti evangélium is tartalmaz álomra utaló elemeket. Az Apostolok cselekedeteiről írott könyvben (2, 15–17.) a pünkösti történetben Péter apostol prédikációja Jóelre utal (2, 28.): „És ezután leszen ez, hogy kiontom az én lelkemet minden emberre, és prófétálnak az ti fiaitok és leányitok, és az ti véneitek ál-makot látnak, és az ti ifjú népetek látásokat látnak.”

Végül is az álom és a szerelem közti kapcsolat máig élő költői megfogal-mazásai közül egy műköltészeti eredetű strófával zárom soraimat, amelyet a népi énekes gyönyörű dallammal adott elő a Zobor-vidéken népdalt gyűjtő Kodály Zoltánnak:

Magos kősziklának oldalából nyílik szerelem orvossága.
Aki a szerelmet soha nem próbálta, csak álomnak alítja.³⁰

³⁰ RMKT XVII. 3, 604–605. (A 18. század végi *Ráth-énekeskönyv* változatát idézem.)

KONCZ ATTILA

Misztikus motívumok Balassi Bálint költészetében

A középkor és a reneszánsz vallásos irodalmának a kortárs és későbbi világi költészetre gyakorolt jelentős hatását már régen fölfedezte és azóta is vizsgálja az irodalomtörténet-írás mind Nyugat-Európa, mind Magyarország vonatkozásában. A témához kapcsolódó hazai kutatások már több mint egy évszázada folynak, és eredményeiket tekintve méltán érdemelnek figyelmet. A lehetséges szempontok közül napjainkig a verstani összefüggések vizsgálata bizonyult az egyik legtermékenyebbnek. Horváth János a magyar felező tizenkettes, 4|7-es és 5|6-os osztású tizenegyes, felező és 4|6-os osztású tízes, valamint a felező és jambikus nyolcas sorfajtákat egyaránt a középkori himnuszsköltészetből származó, de legalábbis általa közvetített formáknak tartja.¹ Turóczy-Trostler József megállapítása szerint a Balassi-versszak eredete a *Stabat mater* szekvenciából jól ismert hatsoros strófatípusra megy vissza, amely azután kilencsorosra bővülve német közvetítéssel jutott el Magyarországra.² Gáldi László a középkori latin versnek a magyar formák kialakulására gyakorolt hatását homályosnak, de tagadhatatlannak mondja, elsősorban az egyházi himnuszok és a magyar nyolcas, illetve hatos sorok vonatkozásában.³ Szerdahelyi István a magyar ütemhangsúlyos verselést rendszerező munkájában történeti kérdésekkel ugyan keveset foglalkozik, de a középkori latin költészetnek a magyar vers fejlődésére gyakorolt hatását nagyra értékeli.⁴ Horváth Iván, aki a középkor liturgikus költészetének is kiváló ismerője, tekintélyes forrás- és szakirodalmi anyag ismeretének birtokában számos érvelvel győz meg arról, hogy a Balassi-versszak közvetlen inspirálója egy széles

¹ HORVÁTH János, *A magyar vers*, Bp., 1948, 107–121, 210–222.

² TURÓCZI-TROSTLER József, *A Balassi-versszak német rokonsága*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1941, 285–302.

³ GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat!*, Bp., 1999, 36–37.

⁴ SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., 1981, 395–396.

körben elterjedt és a magyarországi költészetbe már évszázadokkal korábban bekerült 11. századi eredetű, új típusú szekvencia volt.⁵

A vallásos irodalom és a világi költészet kapcsolatának kutatásában a vers-tani mellett igen hasznos szempontot jelentett a nyelvi kifejezés hasonlósá-gainak vizsgálata is. Babits Mihály szerint a középkori himnuszköltészet fon-tossága a lírai érzés és kifejezésmód tekintetében páratlan, mert mindmáig a legalapvetőbb költői eszközök forrása vagy legalábbis közvetítője. A költő-irodalomtudós azt vallotta, hogy a reneszánsz kor világi szerelmes lírája az egyházi himnuszok nyelvén és stílusában született meg, kapcsolatuk tehát genetikusnak mondható, és ez elsősorban kifejezőképességük hasonlóságában érhető tetten.⁶ Eckhardt Sándor megállapítása szerint a magyarországi rene-szánsz szerelmi líra retorikája és képzalkotása a himnuszköltészetével rokon, s Balassi képlítániás stílusa is legalább részben a középkori egyház sajátos ki-fejezésmódjából eredeztethető.⁷ V. Kovács Sándor számos frazeológiai egye-zést tárt föl a prédikációkat és legendákat tartalmazó *Cornides-kódex* és Balassi szövegei között, s kijelentette, hogy a magyar nyelvű reneszánsz költészet nyelve és stílusa nagy részben a – vallásos, spirituális tematikájú – kódexiro-dalom öröksége.⁸ Alexa Károly a misztika stíluslemeinek a régi magyar költői nyelvben való továbbélését vizsgálta. Megállapítása szerint kódexeink-ben nem kevés misztikus kifejezés és szakasz található, s ezek közül jó né-hány Balassi képkincsének is része. Alexa úgy látja, hogy Balassi istenes és szerelmi frazeológiája egyaránt sokat merít a gótikus misztika nyelvezetéből, de ezt a kor magyar irodalmában általánosan elterjedt jelenségnek tartja.⁹ De-mény István Pál ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy az Alexa által említett példák jelentős része inkább biblikus, humanista vagy éppen köznyelvi eredetű, mintsem misztikus.¹⁰ Balassi szóképeit vizsgálva Csanda Sándor azo-kat származásuk (képzetek) szerint csoportosítja, s ez lehetőséget ad neki az istenes és a szerelmes versek frazeológiájának összevetésére. Megállapítása szerint Balassi verseiben a vallásos és a szerelmes képzetek kölcsönösen ke-verednek, s a szóképek egy része a középkori himnuszokkal rokon.¹¹ János István vizsgálta a kódexek virágterminológiája és Balassi versei között fellel-

⁵ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 179–187.

⁶ BABITS Mihály, *Amor sanctus*, Bp., 1948, 6, 19, 23.

⁷ ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, összeáll. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1972, 309–315.

⁸ V. KOVÁCS Sándor, *Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, ItK, 1969, 748–749.

⁹ ALEXA Károly, *A misztika stíluslemei a régi magyar költői nyelvben*, ItK, 1970, 289–290.

¹⁰ DEMÉNY István Pál, *Balassi Bálint szerelmi költészetének vitatott stíluslemei*, Echinox (Kolozsvár), 1971/7, 13.

¹¹ CSANDA Sándor, *Balassi Bálint költészete*, Pozsony, Madách, 1973, 140, 225.

hető párhuzamokat,¹² de a középkori himnuszsköltészetéről szóló munkájában részletesen számba vette annak a világi költészettel való stílári és frazeológiai összefüggéseit is, különös figyelemmel egyrészt a magyarországi, másrészt a misztikus vonatkozásokra.¹³ Balassi poétikáját elemezve Pirnát Antal azt is megállapította, hogy a virágének kisajátította az egyházi szimbolikát, a vallásos frazeológiát pedig profanizálta.¹⁴

Irodalomtörténet-írásunk a vallásos irodalom és a világi költészet kapcsolatát azonban nem csupán a felszínen, hanem mélyebb, poétikai szinten is igyekezett feltárni. Zolnai Béla szerint Balassi vallásossága szinte már misztikus istenkeresés, amely a kontempláció felé tör. Ez az istenvágy aktívabb a középkori vallásosságnál, mert a versekben saját magának teremti meg az Istennel való beszélgetést, a *soliloquia* szövegét. Így jelenhet meg Balassi költészetében többek között a vízió és az elragadottság élménye, illetve az Istennel való kibékülés motívuma. Zolnai úgy látja, Balassinak nem csupán istenes énekei, de szerelmes versei is az égi eszmény kultuszában fogantak.¹⁵ Ugyanerről a kérdésről Eckhardt Sándor merőben másképp vélekedett. Véleménye szerint Balassi költészetéből teljesen hiányzik a misztikus élmények ihletése,¹⁶ s csupán a pelikános násfa kíséretében elküldött versnek ad a középkori misztikán alapuló értelmezést.¹⁷ Nemeskürty István Balassi szerelmi és vallásos érvrendszerének meghökkentő hasonlóságát azzal indokolja, hogy – a neoplatonikus filozófia szerint – mindkét érzés végső soron ugyanarra, a harmónia, a lelki béke elérésére irányul. A török bejtek szufista misztikájában pedig Avilai Teréz és Keresztes János lelkiségének közeli rokonát látja.¹⁸ Németh G. Béla kiváló tanulmányban elemezte Balassi *Adj már csendességet...* kezdetű költeményének poétikáját. Megállapítása szerint a vers kompozíciója és nyelve megfelel a liturgikus könyörgő imádság műfaji követelményeinek, teológiai szemlélete pedig középkori gyökerű, s az ágostoni misztikához kapcsolható.¹⁹ Bakó Dorottya egyik munkája Balassi zsoltárfordításainak hittudományi mélységű istenképét vizsgálja.²⁰ Barlay Ö. Szabolcs az istenes Balassi-

¹² JÁNOS István, *Virágének és középkori kultúra*, Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, 10/D, 1985, 67–80.

¹³ JÁNOS István, *A középkor himnuszsköltésze*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993, 16, 22–23, 29, 32–34.

¹⁴ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24), 18.

¹⁵ ZOLNAI Béla, *Balassi és a platonizmus*, Bp., 1928 (Minerva könyvtár, 14), 40–45.

¹⁶ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., 1941 (Magyar írók), 197.

¹⁷ ECKHARDT, *Balassi-tanulmányok*, i. m. (7. j.), 291–292, 308.

¹⁸ NEMESKÜRTY István, *Balassi Bálint*, Bp., 1978, 158–160, 164–166.

¹⁹ NÉMETH G. Béla, *Balassi Bálint: Adj már csendességet... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 145–159.

²⁰ BAKÓ Dorottya, „Bá! borult lelkemet megvizsgálná.” *Balassi két zsoltárfordításának istenképe* = *Régi magyar irodalmunk és európai háttere*, Szeged, 1980, 13–26.

versek szerelmi lírából ismert bensőséges hangnemét Avilai Teréz Istennel folytatott beszélgetéseinek intimitásával állítja párhuzamba,²¹ a költemények teológiai tartalmára koncentrálnó elemzései pedig amellet, hogy bizonyítják a bensőleg megélt hit ihletését, éles fényt vetnek a költő alapos teológiai ismereteire és azok lehetséges forrásaira, középkori gyökereire is.²²

Irodalomtörténészeink tanúsága szerint tehát a vallásos irodalomnak a világi költészetre gyakorolt hatása jól nyomon követhető mind a forma, mind a nyelvi kifejezés, mind pedig a poétika szintjén. Az előbbiekben vázolt, általam szándékosan Balassira koncentrálnó összeválogatott szakirodalmi kép indított arra, hogy tovább kutassam ezt a kérdést, és – egyik lehetségesként – misztikus értelmezését adjam néhány, a költő verseiben előforduló motívumnak és versépítési technikának.

A szakirodalomban (is) uralkodó terminológiai bizonytalanság miatt először azt kell tisztáznunk, hogy a misztika fogalmának számos értelmezése közül melyik lehet a kitűzött feladatnak leginkább megfelelő. A misztikus és aszketikus teológia természetellenes szétválasztása, amely a 17. századtól egészen a 20-ig gerjesztett elkeseredett vitákat, odavezetett, hogy a misztikát a közvélekedés ma is az irracionalitás területére száműzi, és a rendkívüli jelenségekkel azonosítja: látomásokkal, lebegéssel, csodákkal (erre vezethető vissza Zolnai és Eckhardt idézett nézetkülönbsége is). Véleményem szerint azonban ez a felfogás igen távol áll attól a szent ágostoni alapú keresztény hagyománytól, mely számunkra most valóban hasznos kiinduló pontként szolgálhat.²³

Az egyházatyáknál a *misztikus* szó (gr. *μυστικός* ‘titokzatos, a misztériummal kapcsolatos’ < *μύω* ‘bezárulni, eltitkolni’) még nem a szubjektív szempontból szemlélt pszichológiai tapasztalatot jelenti, hanem annak a láthatatlan világnak az ismeretét, amely a Szentírás szerint Jézus Krisztusban jött el hozzánk, s a liturgián keresztül fedezhető föl. A 16. századdal bezárólag a misztikus megismerésre általában a *contemplatio*, *ekszasztisz*, *excessus mentis* (Szent Bernát) és *dilatatio mentis* (Szentviktori Richárd) kifejezéseket használták. Maga a *misztikus* szó pedig kizárólag a *misztikus teológia* összefüggésében fordult elő. A mai szóhasználatot kialakító változás a 17. században következett be: a *misztika* ekkortól jelenti a lélek Istenhez vezető útját. Napjaink megfogalmazása szerint a *misztika* a megszokott tudatot és racionális megismerést felülmúló, közvetlen transzcendens megismerés, melynek célja az

²¹ BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., 1986, 180.

²² BARLAY Ö. Szabolcs, „Végtelen irgalmú, ó Te nagybatalmú Isten...” Balassi, az istenkereső, Bp., 1992.

²³ *A keresztény szellemiség lexikona*, szerk. Christian SCHÜTZ, Szent István Társulat, Bp., 1993, 267–269.

Istennel való egyesülés, útja pedig az aszkézis,²⁴ az elmélkedés²⁵ és a szemlélődés.²⁶

Ezt a transzcendens megismerést a dialógusra épülő keresztény spiritualitásban fenomenológiai szempontból négy elem építi föl.

1. A misztikus lélek tudatára ébred, hogy valami alapvető dolog történt vele, a mindennapitól eltérő került a megismerő képessége elé, amely fény-, tűz-, erő- és jelenlét-élményként nyilvánulhat meg.²⁷ A lélek erre passzivitással reagál.²⁸

2. A misztikus élményben a lélek a végleges valóságot tapasztalja meg, az összehasonlíthatatlan jelenvalóságot érzékeli – és ebből új élet fakad: kezdetben végtelenül édes, amely a szeretet és a kreativitás forrása; ezt követi a leszoktatás ideje, melyet a misztikusok *sötét éjszakának* neveznek,²⁹ végül pedig visszatér a kezdeti öröm, s mivel bekövetkezett az átalakító egyesülés, a lélek most már belülről izzik.³⁰

3. A megismerés (egység, egyesülés, közösség) belülről, közvetítő nélkül új életre alakítja át a misztikust, melyben a külső és a belső világ teljesen egybefolyik – kívülről azonban semmi sem jelzi az átalakulást.³¹

4. A megismerés hatása ellentmondásos: pusztít és rombol, újjáteremt és föltámaszt egyszerre.³² A misztikus nyelv e két pólus feszültségéből születik; paradoxonok, képek, hasonlatok és példák segítségével igyekszik kifejezni a megismert valóságot.

A közhiedelemmel ellentétben egyébként a misztikus nem mindig remete, sőt általában hihetetlenül aktív a világban, s elveiért, Isten ügyéért nem ártall harcolni sem, ha szükséges. A misztikus élmény pedig mindenkié, hivatástól és állapottól függetlenül; ugyanakkor nem minden lélek alkalmas rá: az életkörülmények, az életmód, a környezet, a hajlam és a vérmérséklet, illetve a történelmi helyzet mind igen fontos befolyásoló tényezői a misztikus élmény megszületésének.³³

Balassi Bálint lelki alkatával, teológiai ismereteivel, feltételezhető olvasmányélményeivel és az őt befolyásoló vallási-egyházi hatásokkal kapcsolatban az eddigi kutatások már számos értékes adalékot hoztak napvilágra. Ér

²⁴ SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.), 20–21; PUSKELY Mária, *Ezer év misztikájából*, Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1990, 140.

²⁵ SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.), 73–74.

²⁶ SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.), 342; PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 24–26.

²⁷ SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.), 67–68; PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 29–31, 342.

²⁸ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 359.

²⁹ SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.), 332; PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 28, 343.

³⁰ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 353.

³¹ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 16, 350–352.

³² PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 22–24.

³³ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 354–358.

zelmi túlzásokra hajló természete, kifinomult és érzékeny idegrendszere már eleve intenzív lelki életre, sőt bizonyos fajta spirituális aszkézisre hajlamosította,³⁴ s ezt a készséget Bornemisza Péter nevelői munkája csak tovább erősítette: a tudós prédikátor lutheri és melanchthoni alapokon nyugvó, de egyéni színezetű teológiai fölfogása (különösen a pönitenciatartás kérdésében) mindvégig benne élt Balassi lelkében.³⁵ A tehetséges tanítvány vallásos élményekben gazdag ifjúkori utazásai során – Nürnbergben, Krakkóban – a kálvini, zwingliánus reformáció tanairól is tapasztalatokat szerzett, a katolikus hitet pedig Báthori István udvarában kezdte igazán megismerni. Ebbéli tudását később azután Braunsbergben és Znióvárálján, a tudós szellemű lengyel, illetve magyar jezsuiták körében mélyítette tovább.³⁶ Áttérésének megfontoltsága és őszintesége lelki érettségről, a teológiai különbségek tudós mérlegeléséről tanúskodik.³⁷ A haláláról szóló szemtanúi tudósítás pedig – ha elfogult is – igazi misztikusként állítja élénk.³⁸ Bizonyos tehát, hogy Balassi kora jelentősebb vallási irányzatait és azok tanítását személyes élmények alapján igen jól ismerte.

Balassi életében fontos szerepet játszottak a lelki olvasmányok. Versei a Szentírás elmélyült ismeretéről tanúskodnak.³⁹ A misztikus ihletű *Énekek énekével*, amely a 16. században a szerelmi költészet archetipusává vált,⁴⁰ a széphistóriák közvetítése révén is találkozhatott.⁴¹ Bizonyos, hogy az ott-honi és udvari környezetben elsajátított filozófiai ismeretek (elsősorban Platón és a neoplatonikusok tanításai)⁴² mellett alapos tudást szerzett a patrisztikus irodalom⁴³ és a középkori költészet,⁴⁴ illetve a misztikus szerzők területén is, hiszen a braunsbergi kollégium gazdag könyvtára – ahogyan máskor Báthory Andrásé – ott-tartózkodása idején nyilván rendelkezésére állt.⁴⁵ Könyvekben

³⁴ ECKHARDT, *Balassi Bálint, i. m.* (16. j.), 60–61, 82, 97–98; BARLAY, *Balassi, az istenkereső, i. m.* (22. j.), 24.

³⁵ ECKHARDT, *Balassi Bálint, i. m.* (16. j.), 26–30; BARLAY, *Balassi, az istenkereső, i. m.* (22. j.), 12–13.

³⁶ ECKHARDT, *Balassi-tanulmányok, i. m.* (7. j.), 97–104.

³⁷ ECKHARDT, *Balassi Bálint, i. m.* (16. j.), 199.

³⁸ DOBOKAY Sándor, *Tíz okok*, Bécs, 1607, 3v–5r.

³⁹ ECKHARDT, *Balassi Bálint, i. m.* (16. j.), 102–103; PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 81.

⁴⁰ KOMORÓCZY Géza, *Az Énekek éneke a magyar 16. században = Énekek éneke*, kiad. KOMORÓCZY Géza, SZABÓ Géza, Bp., 1980, 90.

⁴¹ ALEXA, *i. m.* (9. j.), 290.

⁴² ECKHARDT, *Balassi Bálint, i. m.* (16. j.), 129–130; ECKHARDT, *Balassi-tanulmányok, i. m.* (7. j.), 166–167; BARLAY Ö. Szabolcs, *Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez*, ItK, 1966, 183–90; BÁN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = B. I., *Esszék és stílusok*, Bp., 1976, 130–139.

⁴³ BARLAY, *Balassi, az istenkereső, i. m.* (22. j.), 98–99.

⁴⁴ BARLAY, *Balassi, az istenkereső, i. m.* (22. j.), 101.

⁴⁵ BARLAY, *Balassi, az istenkereső, i. m.* (22. j.), 92.

olvashatta, de személyesen is megtapasztalta Balassi az elmélkedő ima különböző fajtáit, illetve a Szent Ignác-i, jezsuita lelkiség sajátos vonásait.⁴⁶ George Buchanan és Théodore Bèze verseit, valamint a Bornemisza-féle énekeskönyv ihletett darabjait bizonyosan jól ismerte.⁴⁷ Elgondolkodtató, hogy tizenéves korában saját elhatározásából lefordította, sőt a maga teológiai nézetei szerint át is írta Michael Bock *Würtzgärtlinjét*,⁴⁸ mert ez a tény éles fényt vet szemlélődésre hajlamos lelkiségére és elmélyült teológiai érdeklődésére. A hagenai evangélikus pap lelkigyakorlatos könyvéből egyébként Balassi igen alapos ismereteket szerezhetett a szerző által követett, ugyanakkor a legnagyobb misztikusokéhoz hasonló elmélkedési technikáról is (vö. az egyes fejezetek szerkezetét Avilai Teréz módszerének tömör leírásával).⁴⁹ Nem véletlen, hogy Balassit élete utolsó szakaszában megintcsak egy hittudományi munka lefordítása foglalkoztatta: Campianus *Tíz okok* című könyve, amely teológiai anyagával és szemléletével bizonyosan hatott rá, valószínűleg jezsuita barátainak jóvoltából került a kezébe.⁵⁰

A középkori egyházi örökség Balassi műveltségében való látens jelenlétének figyelembevételére azonban legalább annyira fontos számunkra, mint az előbb idézett, viszonylag jól adatolható tényeké. Azt például szinte lehetetlen bizonyítani, hogy Balassi maga olvasta volna Clairvaux-i Bernát írásait, de az tény, hogy ezek ismerete a 16. században szinte általános volt. Számos Magyarországon nyomtatott korabeli könyv tartalmaz Szent Bernát-i vagy legalábbis neki tulajdonított szövegeket.⁵¹ Az *Énekek énekéhez* írott kommentárja volt az alapja annak a bevezetőnek, melyet Heltai Gáspár a bibliai könyv nyomtatott kiadása elé készített.⁵² A Clairvaux-i Bernát tanításaira épülő, s ezért sokáig neki tulajdonított *Krisztus követésének* a 17. század elején két fordítása született. A virágok misztikus jelentéséről szóló fejtegetései pedig a népköltészet szintjén is jelentősen hatottak.⁵³ A példa alapján joggal feltételezhető, hogy – a kor általános érdeklődésének, felfokozott vallásos szellemének megfelelően – Balassi műveltségén számos egyéb, a 16. századra már vulgarizálódott misztikus–teológiai munka is nyomot hagyott.

Ezek az apró tények – ha jelzesszerűek is – meggyőzően bizonyítják: Balassi szenvedélyes hitű, alapos teológiai műveltséggel rendelkező költő volt,

⁴⁶ ECKHARDT, *Balassi Bálint*, i. m. (16. j.), 207; BARLAY, *Balassi, az istenkereső*, i. m. (22. j.), 92–93.

⁴⁷ HORVÁTH IVÁN, i. m. (5. j.), 212–213.

⁴⁸ BARLAY, *Balassi, az istenkereső*, i. m. (22. j.), 25–27.

⁴⁹ Gabriele di SANTA MARIA MADDALENA, *Benső végtelen. Elmélkedések a benső életéről az év minden napjára*, Bp., Szent István Társulat, 1991, 8–9.

⁵⁰ BARLAY, *Balassi, az istenkereső*, i. m. (22. j.), 93.

⁵¹ Vö. RMNy I.

⁵² KOMORÓCZY, i. m. (40. j.), 86.

⁵³ JÁNOS István, *A középkor himnusz-költészet*, i. m. (13. j.), 17.

akiről joggal feltételezhető, hogy verseiben saját, bensőséges istenélményét igyekezett kifejezni, s ezért nyelve és versépítése misztikus sajátosságokkal gazdagodott. Ne felejtjük, hogy Balassi lovag akart lenni, s ennek a szerepnek fontos követelménye volt a mély istenismeret és -tisztelet is.⁵⁴

A misztikus irodalom hatását természetesen az istenes versekben lehet a legkönnyebben fölfedezni. Tudjuk, hogy Balassi ezek írásakor gyakran követett irodalmi mintákat, de azokba mindig belevitte saját élményeit is: mintáit a maga élményeinek új variációjává alakította át.

A harmincharmadik költemény (*Bocsásd meg, Úr Isten...*) a konverzió gyötrelmeit énekli meg.⁵⁵ Isten és az emberi lélek fiktív beszélgetésének vagyunk tanúi, amely pontosan megfelel az *elmélkedés* fogalmának: a vers a megtérés isteni parancsának racionálisan következtető, személyes megfontolása azzal a céllal, hogy az elmélkedő megszentelődjön, és képes legyen a szabadon formált belső imádságra.⁵⁶

Térj azért, én lelkem, kegyelmes Istenedhez,
Szép könyörgésekkel békéljél szent kezéhez...

Isten kezének motívuma még egyszer megjelenik a versben („Mert az békességre te jobb kezed kinyújtva”), s ez a Szent Bernát-i misztikának is fontos eleme: a lélek Istenhez vezető útja középső szakaszának, a *via illuminativának* jelképe, amely útra csak a bűnbánatban már megtisztult lélek léphet.⁵⁷

Balassinál a „Krisztus katonája”-motívum saját magára vonatkoztatva jelenik meg a Szentháromság második személyéhez szóló himnuszban (*Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak...*). A költemény személyes és bensőséges ihlete megkérdőjelezhetetlen, biblikus-teológiai tartalma vitathatatlan. Szeretném azonban a figyelmet külön is fölhívni a vers Loyolai Ignác misztikájával rokon megfogalmazásaira.

Most is vitézeknek te vagy bátor szívek,
kik véled dicsekednek,
De az kevélyeknek, kik mással kérkednek,
csak szégyenvallás helyek,
Mert kit te nem segísz, szíve, esze elvész,
hátat ad ellenségnek.

Az te nagy nevedben én is most, Istenem,
kötöttem fel szablyámot,

⁵⁴ PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 76.

⁵⁵ BARLAY, *Balassi, az istenkereső, i. m.* (22. j.), 66–70.

⁵⁶ SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.), 73–74.

⁵⁷ PISZTER Imre, *Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei*, II, Bp., 1899, 477–478.

Sok jó szerencsét várok csak tetőled,
s vitézlő sok szép jókot,
Mert nem fizetésért, sem gazdag prédáért
járom, tudod, utamot ...

Hogy vidám orcával, szép hálaadással
én felmagasztaljalak,
Ez széles világnak téged hadnagyomnak
örömmel kiáltsalak,
Vérrel festett szablyát ki adsz olyanoknak,
kik zászlód alatt járnak.

Ezek a versszakok a két sereg és a két zászló Szent Ignác-i látomását idézik föl bennünk,⁵⁸ s ezt az érzésünket Balassinak a jezsuitákkal való szoros kapcsolata, braunsbergi tartózkodása és ezzel összefüggésben versének feltelezett keletkezési ideje is erősíti.⁵⁹

A Szentháromság harmadik személyéhez szóló himnusz (*Az Szentháromságnak harmadik személye...*) egy sajátos teológiai fölfogást fejt ki, amely szerint a Szentlélek a szerelmet gerjesztő, a házasságot létrehozó isteni személy. Emögött az a rendkívül mély, misztikus tanítás húzódik meg, hogy a Szentlélek az első két személy egymásra irányuló, kölcsönös szeretete. A harmadik személy szerelemszerző funkciója már egy régi, de ma is liturgikus használatú himnuszban, a *Veni creator Spiritus* kezdetűben megjelenik,⁶⁰ amit Balassi bizonyára jól ismert.

Noha Balassinak a 148. zsoltárból született extatikus himnusza (*Mennyei seregek...*) Bèze parafrázisa alapján készült, a mintától való eltérései érdemesek teszik az alaposabb tanulmányozásra. A költeménynek a ferences misztikával és konkrétan a *Naphimnusz*sal való rokonsága – természetszemlélet és univerzalizmus, hangvétel és nyelvezet tekintetében – nyilvánvalónak tűnik. Ha Balassi szükségesnek érezte, hogy ezt a verset magyarra átdolgozza, akkor bizonyos lelki alkatához, istenélményéhez illőnek találta, amit bizonyítanak azok az érzékiségük miatt feltűnő részletek is, melyekben a felfokozott értelmi és érzelmi hozzáállás oly mértékben elragadta őt, hogy mintájától lényegében függetleníteni tudta magát. Balassi ilyenkor is költő, nem pedig műfordító: saját élményeit dolgozza föl minta után készült költeményeiben is. Jelzésszerűen szeretném még fölhívni a figyelmet az utolsó versszak misztikus ízű, Isten és ember kapcsolatának mondhatatlan bensőségességéről valló, több újszövetségi ígét idéző gondolatára is:⁶¹

⁵⁸ LOYOLAI SZENT IGNÁC, *Lelki gyakorlatok*, kiad. SZABÓ Ferenc, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1994, 105–108.

⁵⁹ BÓTA László, *Balassi istenes verseinek kronológiájához*, ItK, 1954, 429.

⁶⁰ BARLAY, Balassi, *az istenkereső, i. m.* (22. j.), 64–65.

⁶¹ BARLAY, Balassi, *az istenkereső, i. m.* (22. j.), 83–85.

Ezt azért, ti hívek, Úrnak szent serege,
Kik leginkább vagytok az ő szerelmébe,
Örökké szent nevét dicsérjétek Mennybel!

Balassinak a Noé bárkájából elrepült galambról szóló verse (*Segélj meg engemet...*) a szakirodalom véleménye alapján is a bibliai kép misztikus-anagógikus értelmezése.⁶² Meggyőződésem szerint viszont ennél jóval több a költemény, melyben ráadásul két elmélkedő–misztikus módszer elemei keverednek. Az egyik a legősbbekek közé tartozik: valamely bibliai történet vagy jelenet szereplőjének a helyébe képzeljük magunkat, s ily módon visszük Isten elé lelkünket és szenvedéseinket, illetve ebből merítünk erőt és vigaszt a biztos kegyelem reményében. A másik módszer viszont Avilai Teréz leírásából ismeretes,⁶³ és annak hét lépése pontosan megtalálható Balassi versében is: az első két versszak az elmélkedésre való előkészület, a 3. strófa az olvasás, a 4-től a 6-ig tart a szűkebb értelemben vett elmélkedés, a 6–8. versszak az Istennel való beszélgetés, a 9. strófa pedig egymaga tartalmazza a terézi módszer három befejező elemét: a kérést, a jőfeltételt és a hálaadást.

Segélj azért engem, kegyelmes Istenem,
Örvény fenekére ne hágyj alámennem;
Kiért azmíg élek, kész vagyok hű lennem,
Nagy háladást tennem.

Az *Adj már csendességet...* kezdetű, kivételes szépségű és mélységű versnek, melyben Balassi a lelki béke elnyeréséért könyörög, két misztikus motívumára szeretném föl hívni a figyelmet. A költő a 7. strófában – a kegyelem áradásának bőségét kifejezendő – gondviselő kéz helyett egyenesen *karról* beszél, s ez megintcsak a Szent Bernát-i misztikát idézi. A másik motívum viszont („Repülvén áldjalak...”) Avilai Teréz műveiből ismert, ez pedig a *raptus* misztikus élménye, illetve annak Istentől való kérése. „Van egy másfajta elragadtatás, amit én a lélek röptének nevezek” – írja Teréz (*A belső várkastély*, VI, 5, 1).⁶⁴ Ennek az imának a lényege Isten jelenlétének hirtelen és erős megtapasztalása. Isten hevesen tör rá az emberre, s ebbe belejátszik az imádkozó lelkének heve és buzgósága is. Ezt az élményt igen gyakran megelőzi az *elmerülés imája*: egy bizonyos fájdalmas szemlélődés, amely a lélek bűneinek súlyosságából táplálkozik⁶⁵ – s én sokkal inkább ezt a rettegő félelmet érzem a vers gondolatmenete és retorikája mögött, mintsem az Istennel is perlekedő önhitt vakmerőséget.⁶⁶

⁶² PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 83.

⁶³ SANTA MARIA MADDALENA, *i. m.* (49. j.), 8–9.

⁶⁴ Idézi PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 30.

⁶⁵ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 30.

⁶⁶ BARLAY, *Romon virág, i. m.* (21. j.), 180.

Noha a *Végtelen irgalmú...* kezdetű zsoltárátköltés Bèze nyomdokain készült, véleményem szerint mégis teljes egészében Balassié: az ószövetségi és a reformatori szöveg egyaránt csak vezérfonalként szolgált a költőnek. Ez már az extázis állapota: a misztikus egyesülés tapasztalaton felüliségének, időn és téren kívüliségének, az istenszeretnek és az Istenben való teljes elmerülésnek az élménye; lenyűgöző erejű elragadtatás, a normálison túli testi állapotban.⁶⁷ A költemény misztikus motívumai közül ki kell emelni a Nap-szimbolikát, az ítélet-látást, az elhagyottság érzését, a testi szenvedésnek mint örömteli áldozatnak az átélését.

Fölborítva a költemények megszokott sorrendjét, utoljára hagytam a *Bizonynal esmérem rajtam nagy haragod...* kezdetű, amely már a szerelmes versek közé vezet át bennünket. Ez az őszinte *metanoia* költeménye.⁶⁸ A metanoia az Istenhez való visszatérés, a szív megtérése.⁶⁹ Balassi ennek mindhárom elemét beleírta versébe: siratja bűneit, szívből óhajtja Isten kegyelmét, és aláza-tos szívvel kéri is az irgalmat. A vers tulajdonképpen egy misztikus imádság – s hogy mégis összekötő kapocs Balassi istenes és szerelmes versei között? Igen, hiszen van egy párverse, a *Balassa-kódex* hasonló kezdetű, negyedik költeménye (*Bizonynal esmérem rajtam most erejét...*). A versforma és az akrosztichon egyezése, a rokon gondolatmenet, a kifejezésbeli hasonlóság mindennél éke-sebben bizonyítja Balassi istenes és szerelmes költészetének igen közeli ro-konságát.

Ezt az összefüggést azonban a felszíni tényeken kívül – Pírnát Antal nyomán – kiterjeszthetjük a poétikai (mélyszerkezeti) szintre is.⁷⁰ Platón szerint a költők nem valamilyen mesterség (*techné*) birtokában szerkesztik énekeiket, hanem megszállottan, isteni ihlet hatása alatt: ennek adománya azonban nem maga a nyelvi alakzat, hanem az a belső látomás, amit meg-jelenít. Balassi korának fölfogása szerint az olyan vers, amelynek tárgya nem valamiféle látomás, nem is költemény, csak *história*. Az istenes versek misz-tikus élménye és a szerelmes versek ihlető ereje egyaránt és ugyanúgy egy magasabb szférához tartozó transzcendens jelenség, mint a platóni *furor poe-ticus*. Balassi istenes és szerelmi költészetének ihlető élménye tehát lényegé-ben ugyanaz a lelki-szellemi állapot, pszichikai jelenség; a felszíni hasonlósá-gok és egyezések végső okaként ezt jelölhetjük meg. A következőkben ennek bizonyítására fogok idézni néhány verset, de ezúttal nem a kódex sor-rendjében, hanem a misztikus jelenségek szerint csoportosítva.

A Morgai Kata nevére írott (*Mondják jövendölök...*) és a harmincnegyedik (*Méznél édesb szép szók...*) költeményben Balassi a rá vonatkozó jövendölések beteljesedésén elmélkedik.

⁶⁷ SCHÜTZ, i. m. (23. j.), 67–68.

⁶⁸ BARLAY, Balassi, *az istenkereső*, i. m. (22. j.), 51–53.

⁶⁹ PUSKELY, i. m. (24. j.), 354.

⁷⁰ PIRNÁT, i. m. (14. j.), 36–37.

Mondják jövődölők bizonynal énnékem,
 Hogy születésemben Venus megkért engem
 Arra, hogy csak magának szolgáltsasson vélem.

Illetve:

Titkos keservemben hull orcámról könnyvem,
 Rólam mit prófétált, tölt mert mind fejemen,
 Aki keservesen válék el éntőlem.

A versekből kiderül: az ember sorsa nem saját, hanem magasabb hatalom kezében van, akár az égi, akár a földi boldogság a tét. A misztikus út első lépése éppen ez, az emberi végességgel szembenálló transzcendens erő mindenhatóságának fölismerése.⁷¹ A továbbiakban is látni fogjuk, hogy a keresztény és a Balassi-féle szerelmi misztika alapfogalmai és elmélete azonosak, csak irányultsága más. (A misztikus jelenségek definiálásakor ezért Isten nevét a *szeretett lény* terminussal helyettesítem, hogy a szerelmi költészetre alkalmazhassam azokat.)

Balassi több szerelmes versében is megjelenik a *sötét éjszaka*, amely a misztikában a szeretett lénytől való elszakítottság szimbóluma.⁷² Ezeknek a költeményeknek a szeretett lény iránti fájdalmas vágyódás az alapérzése, melynek természete és intenzitása föltételez egy korábbi, pozitív élményt: a szeretett lény közelségének érzését. A leszoktatás időszakának versei ezek, amikor az első misztikus élmények után a szeretett lény megfosztja a lelket jelenlététől.

Nékem peniglen éjjel is lelkem
 keservesen óhít,
 Szívembéli tűz ágyamból felüz,
 házad felé indít,
 Utcádon járok, reád vigyázok,
 de szemem nem saldít.

Azonban az nap ismét feltámad
 újabb gyötrelmemre,
 Hogy nem szólhatok, mégis csak írok,
 de leveleimre
 Csak választ sem téssz, sőt reám sem népsz,
 mint egy elvetettre.

– írja az ötvenegyedik versben (*Áldott Julia kiballagtába...*) Balassi. Az ő éjszakája a lélek sötéteje, amely lopott kéjek helyett csak lelki fájdalmat adhat szerelmes szívének.

⁷¹ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 356.

⁷² SCHÜTZ, *i. m.* (23. j.) 332; PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 28, 343.

A huszadik költemény (*Már csak éjjel hadna...*) az éj fogságába esett lélek saját képzeletének álombéli teremtményével folytatott démoni párbeszédét idézi föl.

Ez éjtszakai sok vigyázásim után,
Virradta felé szenderedve aluván,
Szeretőm személyét én álmomban látám,
Megrettenék látván, hogy haragudnék reám.

Balassi azonban ellenáll a kísértésnek, lázadás helyett megnyugvással fogadja sorsát, bármit hozzon, akár halált is:

No, ámbár légyen úgy, ez ám én jutalmam,
Kiért néked fottig én híven szolgáltam,
Vedd el bár éltetemet, ugyanis csak kínlódtam!

Jézuséhoz hasonló kísértés volt ez: a szeretett lény iránti engedetlenségre bujtó.

A negyvenedik vers (*Éngemet régolta...*) a magára hagyott lélek állapotának legmeggyőzőbb ábrázolása az életműben. A pszichológiai kifáradás, a lelkesedés természetes csökkenése azt az érzetet kelti a lélekben, hogy önhibájából került távolabb a szeretett lénytől, amiatt lett kevésbé kedves előtte.⁷³

Távozás keserve, emlékezet mérge
veszt és sillyeszt engemet,
Támasztván előmben esztelenségemben
esett szörnyű vétkemet,
Kinek nagy terhétől, mint halálos bűntől,
oldozd meg már lelkemet!

A nappallal egybefolyó, szenvedéssel teli éjszakák motívuma is megjelenik a költeményben.

Az sötét éjtszakák minden állatoknak
kedves nyugalmat hoznak,
Emberek dologtól, állatok munkától
meg akkoron tágulnak,
Csak nékem, veszettnek, hogy mind napok, éjek
szörnyű kínommal múlnak.

Az élet megpróbáltatásai, a külső és belső szenvedések azonban a szükséges lelki tisztulás eszközei, melyek csak akkor válnak a lélek hasznára, ha az a hitben pozitív választ ad rájuk: a szeretett lényre hagyatkozik bizalommal és szeretettel – ahogyan Balassi is:

⁷³ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 22.

Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térdde-fővel
 Juliámnak könyörgék,
 Midőn jóvoltától, mint istenasszonytól,
 kegyelmet reménlenék,
 Hogy megkegyelmezne, tovább ne gyötrene,
 Ament reá kiálték.

Balassi néhány szerelmes verse a *szerűsebzés* misztikus élményét is ábrázolni látszik. A jelenség klasszikus leírása Keresztes Jánostól származik: „Megesik, hogy midőn a lélek Isten szeretetétől lángol, lát egy Szeráfot, aki a szeretet tüztől fehéren izzó nyíllal vagy dárdával döfi át a lelket, amely már ég, mint az izzó parázs vagy lánggal lobog, és hatalmasan megégeti... Ilyenkor a tüzes dárda döfésére a lélek a sebet kimondhatatlan gyönyörűséggel élvezí” – írja.⁷⁴ Ugyanez az élmény Balassi szavaival, az előbb idézett negyvenedik költeményben (*Engemet régolta...*) így szól:

Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel
 szívemben annak képét,
 Ki halálra gyűlöl és sok halállal öl,
 úgy tart, mint ellenségét,
 Hozzám vagy enyhíts meg, vagy ha az nem lehet,
 olts meg bennem szerelmét!

De mit mondok? Búmba, ha mint salamandra,
 tűz kívül nem élhetek,
 Azonnal elvészek, ha azkívül lések;
 többet, tudom, nem élek,
 Édest keserűvel, sok mérget kis mézzel,
 halálnál jobb, hogy nyeljek.

Találunk azonban Balassinál olyan megfogalmazásokat is, amelyek a legkisebb lelkesedést sem mutatják az ilyen magasrendű, ám annál fájdalmasabb élmények iránt. A negyvenharmadik versben (*Te, szép fülemile...*) így beszél:

Vagy te egészséges, én peniglen sebes
 szerelem nyila miatt,
 Énekelsz víg szóval, nem mint én, bánattal,
 mert nem is érzed kínját
 Az szép Juliának, kinek szép voltának
 adta lelkem meg magát.

Az ötvenegyedik költeményben (*Aldott Julia kiballagtába...*) így ír Juliáról, aki elnyerte Cupido fegyvereit:

⁷⁴ *Az élő szeretetláng*, II, 9–13, idézi PUSKELY, i. m. (24. j.), 364–365.

Sokakat sebhét, de csak engemet
 gyakran inkább talál,
 Mert énnálamnál, mint egy nagy célnál,
 közölb senki nem áll,
 S ez oka, hogy én több sebet nem tűrvén,
 több kint vallék másnál.

Az *erdéli asszony kezéről* írott epigramma, amely rendkívüli tömörségével tűnik ki, az *elmerülés imájára* emlékeztet. Mindkettőnek az ihletője valamiféle fájdalmas szemlélődés, amelyben a lélek gyötrődve tekint méltatlan önmagára, és elmerül a szeretett lény végtelen fönségének szemlélésében.⁷⁵

Ha szinte érdemem nincs is arra nékem,
 hogy ő engem szeressen,
 Csak áldott kezével, mint szép ereklével,
 engem, mint kórt, illessen,
 Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja,
 csak szinte el ne vessen!

A negyvenhetedik vers (*Idővel paloták...*) az *egyesülés imájával* mutat hasonlóságot. Ebben a szeretett lény személye megragadja a lélek egész értelmi, érzelmi és akarati struktúráját, s ez az elragadtatás állapotával válik fizikai valósággá: a lélek a misztikus élmény tapasztalaton felüliségét, időn és téren kívülségét, a szeretett lényben való teljes elmerülést éli át.⁷⁶

Meglágyul keménség, megszűnik irigység,
 jóra fordul gyűlölség,
 Istentől mindenben adatott idővel
 változás s bizonyos vég,
 Csak én szerelmemnek, mint Pokol tűzének,
 nincs vége, mert égten-ég.

Az ötvennyolcadik költemény (*Ó, nagy kerek kék ég...*) megfelel az elmélkedés korábban már ismertetett formai követelményeinek; motívumai közül pedig kiemelhető az az antik eredetű, *lepke/pillangó* szimbólumra épülő hasonlat, amely a platonikusoknál a szerelmi halálban megtisztuló és halhatatlanná váló, a keresztény értelmezésben viszont az igaz hitet áhító, hívő lélekre utal,⁷⁷ mint például a misztikusok közül Avilai Teréznel.⁷⁸

⁷⁵ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 30.

⁷⁶ PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 29.

⁷⁷ PÁL József–ÚJVÁRI Edit, *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Bp., Balassi, 1997, 381–382.

⁷⁸ *A belső várkastély*, VII, 3, idézi PUSKELY, *i. m.* (24. j.), 30–31.

Mint az leppentőcske gyertyaláng közibe
 magát akartva üti,
 Nem gondolván vele, hogy gyertyaláng heve
 meg is égeti, süti,
 Szívem is ekképpen Julia szénében
 magát örömmel fűti.

A *Balassa-kódex* huszonegyedik költeménye (*Most adá virágom...*) a virág-szimbólumok nyelvén beszél. A költő szerelmesének csokrában a

Viola szép színe mutatja hívségét,
 Rózsa piros volta hozzám nagy szerelmét,
 Fejér rózsa penig mondja tiszta éltét;
 Nésze, mint mutatja bölcs és eszes elméjét!

Ennek a nyelvnek a misztikus eredete köztudomású: Clairvaux-i Bernátnak a virágok misztikus értelméről szóló fejtegetései nagy hatást tettek még a magyar népköltészet virág-szimbolikájára is, nemhogy a tudós poézis nyelvzetére.⁷⁹

Balassi költészetének Clairvaux-i Bernát misztikájával való hasonlóságát azonban ennél jóval nagyobbak, alapvető poétikai kérdéseket is érintőnek látom. Pirnát Antal lényegre törően foglalta össze Balassi szerelmi mitológiáját,⁸⁰ melyet most Clairvaux-i Bernátnak a korban közismert *Énekek éneke*-kommentárjával szeretnék párhuzamba állítani.

Balassi mitológiája szerint a szerelmes lélek első állapota a *rabság*: a sebzett szívű költő élete, halála az imádott nő hatalma alá kerül. A rab egyelőre jutalom nélkül is szolgálni kénytelen – ez a búszerző szerelem.⁸¹ A harminckilencedik vers (*Ez világ sem kell már nekem...*) híres sorai ezt így fogalmazzák meg – Pirnát megállapítása szerint *humile genus dicendiben*:⁸²

Szerelmedben meggyúlt szívem
 Csak tégedet óhajt lelkem,
 Én szívem, lelkem, szerelmem,
 Idvöz légy, én fejedelmem!

Juliámra hogy találék,
 Örömemben így köszénék,
 Térdet-fejet néki hajték,
 Kin ő csak elmosolyodék.

⁷⁹ JÁNOS István, *A középkor himnusz-költészete*, i. m. (13. j.), 17.

⁸⁰ PIRNÁT, i. m. (14. j.), 61–66.

⁸¹ PIRNÁT, i. m. (14. j.), 62.

⁸² PIRNÁT, i. m. (14. j.), 24, 26.

Clairvaux-i Bernát misztikus tanítása szerint az Istennel egyesülni akaró lélek útjának első szakasza a *via purgativa*, melyen a bűntől és a bűnös hajlamoktól kell megtisztulnia. A kezdő léleknek ott a helye, ahová a bűnbánó Magdolna borult – a *lábaknál*: „[a lélek] boruljon... szepegve a hatalmas Úr lábaihoz... Borulj oda tehát te is..., hogy segítsen nyomorúságodon, fond körül lábait, kérleld csókokkal, öntözd könnyekkel, de amikkel nem őt, hanem magadat mosod tisztára...” – írja Bernát.⁸³ Ez a méltatlan és biztos reménnyel sem táplált vágyakozás időszaka, amikor a lélek és a szeretett lény között még nincs semmilyen kommunikáció, *kétirányú* szellemi kapcsolat, mintha szakadék választaná el őket.

Balassi szerint ha a kegyetlen kegyes rabját megszánja és viszonozza szerelmét, ezzel a rabot fölszabadítja és *szolgájává* teszi.⁸⁴ Az ötödik vers (*Nő az én örömem...*) erről az állapotról – *sublime genus dicendū*ben⁸⁵ – így beszél:

Ezelőtt néki csak rabja voltam,
 őtet jutalom nélkül szolgáltam
 Rabságból kivett, szolgájává tett,
 szolgálatom nem esik héában,
 Mert ajakát mint jó zsoldját
 adja, hogy én megcsókoljam,
 Szerelmével ajándékoz,
 csak hogy tovább is szolgáljam.

Sem Jason az szép aranygyapjúnak,
 sem vitéz Aeneas Laviniának
 Nem örült ennyit, mostan amennyit
 én örültem jó akaratjának;
 Mert mi lehet ennél kedvesb,
 édesb én kívánságomnak,
 Mint csókolni dicsőséges
 színét menyei orcának?

Clairvaux-i Bernát misztikájában a szeretet legmagasabb foka a *via unitiva*. Ha a lélek a tisztulás folyamatán átküzdötte magát „sok könnyörgés és könnyhullatás közt”, akkor itt van az ideje, „hogy talán már a dicsőség ajkaihoz emeljük fejünket, és... ne csak szemléljük, hanem meg is csókoljuk azokat. Megjelenik akkor Krisztus urunk szellemileg, és midőn vele csókban összeforunk, vele egy szellem leszünk”.⁸⁶

⁸³ *Cant.* IV. n. 2, idézi PISZTER, *i. m.* (57. j.), 476.

⁸⁴ PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 62.

⁸⁵ PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 24.

⁸⁶ *Cant.* III. n. 5, idézi PISZTER, *i. m.* (57. j.), 478.

Pirnát Antal imént vázolt és Balassi szerelmi mitológiájára vonatkozó elméletének helytálló voltát a Bernát-párhuzam továbbvitelével és ennek alapján egy, az elmélet kiegészítésére tett javaslattal szeretném megerősíteni. A misztikában járatosak ugyanis joggal vethetik föl a kérdést: a szerelmes lélek zárándoklatából hogyan hiányozhat a középső szakasz, a bernáti *via illuminativa*? Noha Pirnát köztes helyzetről, állapotról nem beszél Balassi mitológiájában, véleményem szerint az mégis megtalálható benne. A rabságtól a szolgaságig vezető út ugyanis a költő egyértelmű állásfoglalása alapján dinamikus, nem pedig tétlen várakozás. Az állapotbeli változást ki kell érdemelni, az imádottat nemcsak meg kell nyerni, hanem méltóvá is kell hozzá válni – és ez egyedül a szeretett lény segítségével, magához fölemelő gesztusával lehetséges.⁸⁷ Ennek az időszaknak a szimbóluma e gesztus miatt lehet az áhított kedves *keze*. Idézzük föl újra *Az erdéli asszony kezéről* szóló, *mediocre genus dicendū*-ben⁸⁸ szóló epigrammát:

Csak áldott kezével, mint szép ereklével
 éngem, mint kórt illessen,
 Légyek ferge rabja, bátor ne szolgája,
 csak szinte el ne vessen!

Clairvaux-i Bernát ugyanerről az időszakról ezeket mondja: „Jaj nekem, ha [Krisztus] elvonja kezeit tőlem. Hiába volt a bűnbánat, ha nem segít állhatatosságra a jóban... Nagy, vakmerő ugrás lenne a lábaktól egészen az ajkakig. Ez nem illő... Nem! Előbb a kezekhez! Ezek simogassanak meg előbb és állítsanak talpra. Ez az út, ez a rend.”⁸⁹

Úgy vélem, ez a kiegészítés nehézség nélkül beilleszthető Pirnát jól megalapozott mitológia-rekonstrukciójába, sőt talán növelheti is annak koherenciáját. Ha a közvetlen bernáti hatás nem is bizonyítható, az általam bemutatott párhuzamok legalábbis megfontolásra méltók, s hozzájárulnak egy lehetséges értelmezés továbbgondolásához.

A Balassi költészetéből imént bemutatott példák kisebb részében szinte biztosra vehető a misztikus irodalom valamely népszerű szerzőjének, művének ihlető hatása, nagyobb részében viszont azt is nehéz eldönteni, hogy a kérdéses motívum korábban a világi irodalomból került az egyházi-vallásosba vagy éppen fordítva.⁹⁰ A nehézségeket tovább fokozza, hogy Balassi verseinek jó része bizonyítottan idegen minta alapján készült, s ez kérdéssé

⁸⁷ BALASSI Bálint, *Szép magyar comoedia. Prologus = Balassi Bálint és a 16. század költői*, I, kiad. VARJAS Béla, 1979 (Magyar Remekírók), 199–200; PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 16–17; SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint*, Bp., Balassi, 1998, 78–79.

⁸⁸ PIRNÁT, *i. m.* (14. j.), 24.

⁸⁹ *Cant.* III. n. 3, 4, idézi PISZTER, *i. m.* (57. j.), 477–478.

⁹⁰ SZABICS Imre, *A trubadúrok költészete*, Bp., Balassi, 1995, 24.

teszi, mennyiben a mi költőnk sajátjai a fölfedezett misztikus motívumok. Céлом azonban nem is az volt, hogy Balassiról misztikus olvasmányok könyvszerű, teológusi alaposágú ismeretét bizonyítsam be, és verseibe azok passzusait magyarázzam bele, hanem hogy érzékeltessem, Balassi mély lelki életet élő, (akár öntudatlanul is) misztikus ihletettségű költő volt, akiben őszinte visszhangot keltettek a talán nem is közvetlenül misztikus forrásból átvett, esetleg már közhelyszerűvé vált lelkiségi gondolatok, motívumok.

AMEDEO DI FRANCESCO

Balassi szerelemfilozófiája

Előadásom címe és témája indokolja, hogy az új forrásanyagot a már ismert tényanyagra támaszkodva dolgozzam fel. Az új forrásanyag ugyanis megerősíti és kiteljesíti a korábban elért eredményeket. Azt hiszem, hogy ilyen módon teljesebb képet lehet rajzolni Balassi szerelemfilozófiájáról.

*

Ahogy az már ismert, Balassi szerelemről alkotott felfogása a kettősség jegyében született, ám ez mégsem egy megélt, személyes szerelem jelrendszerének valamiféle kettőssége, vagy akár az érzés bizonytalanságának a kifejezése, hanem egyfajta poétikai feltétel, egzisztenciális állapot, amely a szerelem kettős értelmezését teszi lehetővé. Balassi költői munkásságában együtt élnek a könnyed, sikamlós kifejezések és a neoplatonikus filozófiai elemek; és az a néhány, talán kissé szókimondó költeménye sem teszi kétségessé azt a vitathatatlan állítást, hogy a műveiben megjelenő nőideál alapvetően petrkarkista jellegű. Ez a kettősség, a szerelemnek ez a lehetséges kettős interpretációja van jelen a *Szép magyar komédiában* is, még akkor is, ha talán ebben az esetben egy kissé más jelenséggel állunk szemben. Az *Amarilli* újráírása lehetővé teszi Balassi számára, hogy megteremtse, kialakítsa saját, egyéni szerelmi jelrendszerét: és mindezt nemcsak a *fabula* keretein belül kerül sor, hanem már a prológosban.

Klaniczay Tibor mesterien hasonlította össze Balassi téziseit a cinquecento legkülönbözőbb szerelmi traktátusaival, elsősorban Leone Ebreo értekezésével.¹ Úgy gondolom, hogy az ezzel a kérdéssel kapcsolatos minden további gondolatmenetnek szükségszerűen, azért, hogy eredményt érthessünk el, Klaniczay Tibor eredményeiből, tanulmányaiban már megjelölt és minket ösztönző tudományos kutatói felvetéseiből kell kiindulnia. Itt részleteiben

¹ KLANICZAY Tibor, *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 311–326.

a szerelem kettős felfogására, koncepciójára és a mikro- és a makrokozmosz közötti megfelelésre gondolok, amelyet Balassi költészete is tükröz. Szinte minden ezzel kapcsolatos kérdésről írtak már, mindenekelőtt Leone Ebreo traktátusával kapcsolatosan; mégis engedjessék meg nekem, hogy hozzátegyem, megjegyezzem, Balassi tézisei más olvasmányélményekből is jöhetnek, illetve jönnek, mert igen sok a párhuzam, az utalás, az utánérzés a prologus egyes részei és az igen gazdag olasz eredetű anyag között.

Már magának a szerelemnek a meghatározásával – mely minden bizonynyal a Balassi-féle tézisek alapja volt – az irodalmi információáramlást rekonstruálhatjuk. Megállapíthatjuk, hogy közvetlen kapcsolat van a magyar szöveg és a szerelemről szóló olasz traktátusok szövege között; és nagyon fontos összevetni a magyar szöveget más, a többi olasz traktátus, elmélkedés szövegével, még akkor is, ha bizonyítható kapcsolat nincs is köztük, mert a szövegek egymással való összevetése, azok hasonlósága lehetővé teszi, hogy rá tudjunk mutatni Balassi reflexiói és az olasz traktátus-irodalom kapcsolatára, összefüggéseire. Ennek következtében lehetőség nyílik annak egyre erőteljesebb hangsúlyozására, kiemelésére, hogy Balassi neoplatonista szemléletű költő volt. Természetesen a neoplatonizmus egy újabb, minden kétséget kizáró variánsáról, változatáról van szó, amelynek megítélésénél figyelembe kell venni a költő személyes, emberi és poétikai élményét, tapasztalatát. Ezzel a filozófiai szemlélettel magyarázható az, hogy a *Szép magyar komédia* szövegét igen gazdagon át- meg átszövik Castiglione *Cortegianó*jának kifejezései és szóképei:

CASTIGLIONE

4, LI: Dico adunque che, secondo che dagli antichi savi è diffinito, *amor non è altro che un certo desiderio di fruir la bellezza* [...]

3, LIII: [...] ogni gentil cavaliere usa per instrumento *d'acquistargrazia* di donne [...]

3, LXIV: Certo è, [...] che chi ama veramente, tutti i suoi pensieri, [...] indirizza *a servire e compiacere* la donna amata [...]².

BALASSI

[...] *az szerelem azért semmi nem egyéb, hanem egy igen nagy kívánság*, mellyel igyekezünk nemcsak személyét, hanem minden *jó kedvét is megnyerni* annak, azkinek mindenek felett *szolgálni, engedni s kedveskedni* igyekezünk.³

² Baldesar CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*, a cura di Bruno MAIER, Torino, UTET, 1981, 522, 421, 434.

³ Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1990, 13. Kiemelés itt is és a továbbiakban is tőlem: A. D. F.

Igen jelentős a szerelmi effektusok hasonlósága is: ebben az esetben azonban olyan analógiákról, hasonlóságokról és egybeesésekről van szó, amelyeket nehezen lehet egy meghatározott forrásra visszavezetni, de amelyek ennek ellenére újra, még egyszer a Balassi-próza „traktátus”-jellegét emelik ki. Két parallel, egymáshoz hasonló részletet lehetne idézni G. Betussi *Ravertájából*, illetve a *Szép magyar komédiából*:

BETUSSI

Che Amore faccia il pazzo savio ed il savio pazzo, è notissimo... Perché Amore ne apre gli occhi e ne fa giudiciosi, sì come anco ne accieca, ne priva di giudicio e totalmente alle volte ne rende, di liberi, servi. Che renda più l'uomo savio o pazzo, io terrò sempre l'openion contraria che tiene il vulgo, il quale stima tutti gli amanti esser pazzi. Non è vero; anzi gli rende savi ed aveduti; e di questi, se non tutti, assaissimi se ne veggono, i quali, prima che siano stati sottoposti ad Amore, erano sfrenati, di leggier cervello, privi di giudicio ed indiscreti, che, messo il desiderio suo a seguire Amore e divenuti amanti, si sono fatti moderati, ingenui e discretissimi. Hanno lasciato tutti i cattivi andamenti e si sono dilungati dai vizi ed accostati alla virtù. E di più quelli ch'erano pazzi davvero sono diventati savissimi ed hanno mutato vita ...⁴

BALASSI

Mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka, mert ha részeseges, elhagyja az észességét, csak azért, hogy a józansággal inkább kedvét lelhetné szerelmének, s tisztességes volta miatt gyűlötségben ne essék nála. Ha gondviseletlen s tunya, ottan tisztán jár, frissen, szépen, s mindenre gondvisel, hogy meg ne jegyezze s gyűlölje az szeretője, ha undok s mocskosan viseli magát. Ha pedig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon s mint szóljon, szép verseket szerezzon, kivel magának szeretőjénél kedvet lelhessen. Az félékent pedig mitészi bátorrá, midőn csak egy szemben lételért vagy egy távol való beszélgetésért is oly veszedelemre, szerencsére ereszti magát, ki életében s tisztességében jár? Ha azért ilyen az jó szerelem, hogy erőseket bátorít, bolondokat eszesít, resteket meggyorsít, részeget megjózanít, miért alázzuk, szidalmazzuk szegént? Én bizony nem ugyan!⁵

A terminológiai és a fogalmi hasonlóság is igen jelentősnek mondható. Nem valamiféle általában vett affinitásról van szó, mert magába foglalja az *openion contraria che tiene il vulgo* (Balassinál: *nem gondolván semmit az tudatlan községnek szavára szavakkal*) és a szerelem és az őrület közötti kapcsolat ambivalenciájára való utalást.

⁴ Giuseppe BETUSSI, *Il Raverta = Trattati d'amore del '500*, a cura di Mario POZZI, Roma–Bari, Gius. Laterza & Figli, 1975, 94–95.

⁵ BALASSI, *i. m.* (3. j.), 13.

A Castiglionével való kapcsolat – azokon túl, amelyekről már a korábbiakban említést tettem – egyrésztől általános reflexiókban, másrésztől specifikusabb, sajátosabb motivációkban mutatkozik meg: a szerelem természetéről való gondolata túlmegy a szerelem filozófiáján, még a viselkedés, az emberi magatartás szabályaival kapcsolatos kulturális területet is belevonja ebbe. Ezzel kapcsolatban érdemes talán utalni egy levélrészletre, amelyet 1443. december 13-án Enea Silvio Piccolomini írt Zsigmondnak, Ausztria hercegének:

Nosco preterea amore consuetudinem, qui in iuvene torpentes virtutes excitat; hunc in armis exercet, illum in litteris; et studet quisque id agere, propter quod amice placeat. Et quia virtutes nomen bonum faciunt, virtuti dat operam qui amat, ut ante puelle faciem laudetur, et quamquam hoc ineptum virtutis premium sit, probabile tamen est, quacunque ratione virtutes adipiscaris. Adolescentes insuper non sunt nimium cohibendi, ne languidi et inertes fiant.⁶

A nyugati irodalmi hagyomány nyelvezetével összecsengő kifejezések kiemelik a *Szép magyar komédia* prologusának jelentőségét, mert ebben a bevezetőben igencsak figyelemre méltó szókapcsolatokat találunk: ilyen például a *gondviseletlen és tunya* kettős jelző, amely nagy-nagy meglepetésünkre az előbb idézett Enea Silvio Piccolomini részlet terminológiájára utal (*languidi et inertes*), de amelyet akár az *Asolanik* egyik pontján (2, XXVII: *Se pigro e lento e pieno di melensaggine si giace*) is megtalálunk, amikor a „szerelem édességéről” van szó.

*

Mint említettem, új eredmények is vannak, és ezek ikonográfiai vonatkozásúak. Az olasz ikonográfiai alkotások tanulmányozása nagyon fontos számunkra, mert Balassi néhány költeménye és a *Szép magyar komédia* prologusa is azt bizonyítja, hogy a magyar költőt érdekelte az ikonográfia mint költői eszköz. Ebből a szempontból elemeztem Vincenzo Cartari *Le immagini de i dei de gli antichi* című művét, amely a 16. századi Itáliában nagy sikernek örvendett. Cartarinak ezt a művét a későbbiekben, a 16. és a 17. században többször is újranyomtatták, talán az első kiadások egyike, az 1557-es juthatott el Balassihoz, azt ismerhette. Cartari műve azért is fontos, mert Balassi néhány költeménye, főleg a *Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének* igen érdekes egyezéseket mutat vele. Ez a vers arról ismert, hogy igen erős Cupido-ikonográfiai hatás húzódik végig rajta, vagy talán – jobban mondva – ez a vers a költő azon akaratából született, hogy a Cupido megjelenítésében kialakult álláspontját a Dobó Jakabbal folytatott irodalmi vitában fejezze ki. Tudatá-

⁶ *Novelle del Quattrocento*, a cura di Giuseppe G. FERRERO e Maria Luisa DOGLIO, Torino, UTET, 1975, 848.

ban vagyunk annak, hogy az irodalomtudomány igen alaposan foglalkozott ennek a versnek kapcsán ezzel a filológiai problémával. És azt is tudjuk, hogy ez a vers igen elterjedt, széles körben ismert irodalmi közhelyekből épült fel. Mindenesetre én azt gondolom, hogy akkor is, ha Cartari műve nem más, mint ilyen közhelyek szisztematikus gyűjteménye – Cartari művének Balassi szövegeivel való összevetése nagyban segíthet bennünket a fent említett művek, versek megértésében. Cartari – túl azon, hogy a Cupido-ikonográfia jellemzőivel megismertetett bennünket – azt a lépést jelenti, amely igen közel van a *Szép magyar komédia* prologusában kifejtett szerelemelmélethez:

CARTARI

Di tutti gli affetti de gli animi nostri non vi è il più commune, il più bello né che abbia maggior forza di quello che non solo in noi si vede essere, ma nello eterno Iddio ancora (benché in lui sia pura sostanza solamente, non affetto né passione), ne gli angeli et in tutti gli ordini de' beati, in ciascheduno de gli elementi e nelle cose tutte che di quelli sono create. Si dimanda questo communemente amore, il qual leva ogni bruttura da gli animi umani e così gli fa divenire belli che hanno poi ardire di andarsi a porre davanti alla bellezza eterna, ove, ripieni tutti di gioia e d'infinito piacere, godono i desiderati frutti de' loro amori. Questo fa diventare umili gli superbi, gli adirati riduce a pace, rallegra e riconforta gli afflitti e sconsolati, *porge ardire a chi teme* et apre le chiuse mani all'ingorda avarizia. Questo ha forza sopra tutti i più potenti re, supera i grandi imperadori et insomma si fa ubbidire a tutte le persone⁷.

BALASSI

Mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka, mert ha részeseges, elhagyja az részséget, csak azért, hogy a józansággal inkább kedvét lelhetné szerelmének, s tisztességes volta miatt gyűlötségben ne essék nála. Ha gondviseletlen s tunya, ottan tisztán jár, frissen, szépen, s mindenre gondvisel, hogy meg ne jegyezze s gyűlölje az szeretője, ha undok s mocskosan viseli magát. Ha penig tompa elméjű, ottan elméledik, mint járjon s mint szóljon, szép verseket szerezzen, kivel magának szeretőjénél kedvet lelhessen. *Az félekent penig mi térsz bátorrá*, midőn csak egy szemben lételért vagy egy távol való beszélgetésért is oly veszedelemre, szerencsére ereszti magát, ki életében s tisztességében jár? Ha azért ilyen az jó szerelem, hogy erőseket bátorít, bolondokat eszesít, resteket meggyorsít, részeget megjózanít, miért alázzuk, szidalmazzuk szegént? Én bizon nem ugyan!⁸

⁷ Vincenzo CARTARI, *Le immagini de i dei de gli antichi*, a cura di Ginetta AUZZAS, Federica MARTIGNAGO, Manlio Pastore STOCCHI, Paola RIGO, Vicenza, Neri Pozza Editore, 1996, 433.

⁸ BALASSI, *i. m.* (3. j.), 13.

Ahogy azt már említettem, nagyon valószínű, hogy a *Szép magyar komédia* prologusának szövege Balassi saját írói alkotása. Am a közelmúltban mutattam ki, hogy a prologus kezdete Cristoforo Castelletti komédiájának, az *I torti amorosi* prologusa egyik passzusának a fordítása.⁹ Azt gondolom, hogy ez a két feltételezés, vagyis, hogy a magyar prologus eredeti alkotás, és az, hogy a prologusnak olasz forrásai is vannak – egymásnak nem ellentmondó állítások. Más szóval: azt gondolom, hogy Balassi verses vagy prózai műveiben – a *Szép magyar komédia* kivételével – mozaiktechnikát követve használta fel az olasz és más nyugati irodalmi forrásokat. Balassi művei tehát eredetieknek mondhatók az imitációs eljárás akkor érvényes szabályainak szempontjából. Balassinak is megvoltak a maga irodalmi forrásai, saját szempontjai szerint dolgozta fel, használta fel azokat. Így a *Szép magyar komédia* prologusa is a végeredményt tekintve eredeti munkának tekinthető: de egy az úgynevezett mozaiktechnikával elért eredményről van szó. Eddig is tudtuk, hogy a prologus forrásai Bembo, Castiglione és Castelletti voltak, de ezentúl Cartarit is ide kell sorolnunk. Azt gondolom ugyanis, hogy Balassi versei és a *Szép magyar komédiájának* prologusa egyenesen vagy közvetített módon levezethetők Cartari szövegéből is. Ha nem is tudjuk a két szöveg, az olasz és a magyar szószerinti egyezését kimutatni, mégsem zárhatjuk ki teljesen a Balassi és Cartari közötti kulturális kapcsolatot, hiszen az általuk képviselt tézisek lényegében megegyeznek.

Jelenlegi ikonográfiai kutatásom túl szeretne lépni a már ismert utalásokon, hogy lehetőségünk legyen azoknak a kérdésének jobb megértésére, melyek Balassi költészetének forrásaival kapcsolatosak. Ez tehát az, ami miatt fontosnak, hasznosnak tartom Balassi és Cartari szövegének az összehasonlítását:

CARTARI

Per le quali cose non è maraviglia se fra i loro dei lo posero gli antichi, li quali, non avendo vista ancora la luce della verità, quel che si doveva dare al Creatore del tutto davano alle creature, e, come che non sapessero onde le virtù venissero in noi, molte ne adorarono come dei; e posero foro diverse statoe et in varie imagini le dipinsero, secondo operano ne gli animi umani, come in altro luoco ho

BALASSI

NEGYPENHATODIK
AZ DOBÓ JAKAB ÉNEKE,
AZ „MÁR SZINTÉN AZ IDŐ
VALA KINYÍLÁSBAN” ELLEN
SZERZETT ÉNEK

Azon nótára

1 Bezzeg nagy bolondság volt az balgagban,
Cupidót ki írta gyermekábrázatban,

⁹ Amedeo DI FRANCESCO, *Megjegyzés a Szép magyar komédia prologusáról*, Iskolakultúra, 1996/9, 68–70.

mostrato già, per non replicare il medesimo ora che *di Amore solamente voglio dire secondo che da gli antichi fu dipinto*. Se ben par essere oggi mai così manifesto ad ognuno che non abbia bisogno che ne sia scritto per insegnarlo, perché, vedendo *un fanciullo con la benda a gli occhi, con l'arco in mano e con un turcasso pieno di strali* al fianco, ognuno sa dire: „Questi è Amore”; ma non saprà dire però ognuno poi a chi gliene dimandi *la ragione per la quale sia così fatto*. Et io in queste mie imagini ho voluto mostrare non solo come le facessero gli antichi, ma renderne le ragioni ancora, secondo che da' più degni scrittori le ho potuto ritrovare; li quali ragionano di Amore in diverse maniere et in diversi modi l'hanno considerato, perché hanno visto che diverse sono le virtù sue.

Donde viene che hanno detto non essere un solo Amore, ma molti, e due principalmente furono posti da Platone, sì come ei pose due Venere parimente: l'una celeste, della quale nacque il celeste Cupido e quel divino Amore che solleva l'animo umano alla contemplazione di Dio, delle menti separate, che noi chiamiamo angeli, e delle cose del cielo.

Et abita questo ne i cieli, come scrive Filostrato dicendo che l'Amore celeste, il quale è uno, se ne sta in cielo, e quivi ha cura delle cose celesti, et è tutto puro, mondo e sincerissimo, e perciò fassi di corpo giovine, tutto lucido e bello, e *gli si danno l'ali per mostrare il rivolgimento qual fanno gli animi umani mossi dallo amoroso desiderio al cielo* et a quelle cose che quivi sono; come fanno eziandio

Mert nem gyermek, aki bír mindent világban.

2 Császárok, királyok vadnak hatalmában,
Bölcsök, jó vitézek járnak udvarában,
S vallyon s ki nem égett soha nagy langjában?

3 Vaknak sem mondhatja őt senki igazán,
Aki megkóstolta mérges nyílát magán,
Sok szüvet nem lűne véletlen, vak valván.

4 Látjuk minden szüvet mely igazán talál,
Kit célul arányoz lűni mérges nyíllal,
Hát nem vak, sőt jól lát szeme világával.

5 Szárnyát sem hihetem, kin ő repülhetne,
Azon is megtetszik, mert fekszik heverve
Régen én szüvemben, csak tüzet rak benne.

6 Nem is mezítelen, ki mindeneket foszt,
Nem szűkölködik az, ki ennyi sok jót oszt,
Jókkal vagyon közi, nem kedveli a rosszt.

7 Ezt írván, Julia kérdé, hogy mit ír-nék?
Szerelem szép képét írom, neki mon-dék.

Monda: Hát engem írj! S reám mo-

quelle pure menti, le quali sopra i cieli sono ordinate tutte secondo i gradi loro, che si inalzano quanto più ponno alla vista di quella beata faccia che è fonte eterno di tutta la bellezza, la quale in diversi modi dalla più alta parte del cielo manda i raggi suoi ad irritare e provocare le cose tutte perché a lei si rivolghino, *e questi sono le saette e gli acuti strali che sovente scocca Amore.*

Chi dunque nella imagine di Cupido considera l'amore divino vede la purità di questo nel lucido corpo di quello. *E per l'ali (l'ufficio delle quali è alzare in alto e portare per l'aria que' corpi li quali per loro stessi non si potrebbero levare di terra)* vede il sollevamento che fa amore de gli animi nostri alle divine bellezze. Si come per le saette può comprendere gli raggi della divina luce, la quale in mille modi ci viene a ferire perché ci rivoltiamo a lei [...].¹⁰

Igen érdekes a mi szempontunkból a Julia-ciklus 37. versének idealizált nőfigurája is, ahogy azt a következő versszakból is láthatjuk. Ugyanezeket a mitológiai összefüggéseket találjuk Cartari művében is:

CARTARI

Dicesi che fra le maravigliose cose date da Dio alla natura umana due sono grandemente mirabili, l'una è il parlare, l'altra l'uso delle mani. Imperoché quello, esprimendo gli concetti dell'animo con maravigliosa forza, persuade altrui ciò che vuole; questo

solyodék.

8 Ez ennéhány versben feleltem meg annak,

Az ki alította nem kis okosságnak,
Cupidóra gyermekszemélt hogy írtanak.¹¹

BALASSI

5 Erkölcset Diana, *elméjét Minerva,*
Mercurios beszédét
Őnékie adta, mert kedves barátja
mindenik, szép személyét
Szereti, kedveli, böcsüli, tiszteli,
kívánja szerencsáját.¹²

¹⁰ CARTARI, *i. m.* (7. j.), 433–435.

¹¹ BALASSI Bálint *Verssei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1994, 92.

¹² BALASSI, *i. m.* (11. j.), 128.

con molta industria mette in opera tutto quello che può conservare la vita de gli uomini e difenderla, come sono tutte le arti già ritrovate o che si troveranno all'avenire. E perché non il bel parlare giova ma più tosto nuoce e fa male qual volta non sia accompagnato da buon volere e da prudenza, né la prudenza può essere di utile al mondo quando non sappi persuadere altrui a fuggire il male e seguitare il bene et a fare quelle cose che alla vita civile fanno di mestiere, gli antichi lo mostrarono accoppiando insieme *Mercurio*, del quale ho detto già, e *Minerva*, della quale dirò ora, *stimata dea della prudenza* et inventrice di tutte le arti¹³.

És talán még érdekesebb a következő passzusok összehasonlítása:

CARTARI

[...] e Filocoro, il quale tiene che Venere sia una medesima con la *Luna*, come anco credettero alcuni dello Egitto, [...] ¹⁴.

[...] E per questo ancora posero *Marte* parimente con Venere, volendo intendere per lui *l'ardor del Sole*. Oltre a questo, dice Aristotele che fu con buona ragione finto questi due esser congiunti insieme perché gli uomini di guerra sono forte inclinati alla libidine. [...]. Et è cosa naturale, soggiunge il medesimo Macrobio, che gli autori del calor celeste siano differenti solo di nome, perciocché fu

BALASSI

2 Fejér ábrázatot mutat a teljes *Hold*,
fénlik, mint tiszta ezüst,
Julia is fejér, kivel szép tej sem ér,
sem gyolcs, kit nem fogott füst,
Édes szóval tudós, mint az Mercurios,
kitől szívem fül, mint üst.

3 Mint a szép *fényes Nap* ez földnek
világát
hogy csak egyedül adja,
Úgy csak szép Julia fényes ábrázatja
bánatomat tisztítja,
Hogy megvigasztalja, fejemet meg-
áldja,
ő csak azon imádja.

¹³ CARTARI, *i. m.* (7. j.), 317.

¹⁴ CARTARI, *i. m.* (7. j.), 482.

creduto Marte essere quello ardore
che viene dal Sole et accende in noi
il sangue e gli spiriti, [...] ¹⁵.

E parlando naturalmente pur anche
Eusebio di Venere dice che da lei
viene la virtù del generare e ch'ella
è che al seme dà forza; e la fanno in
forma di donna per mostrare che la
generazione procede da lei; la fingo-
no bella perché è quella stella che di
tutte l'altre che sono in cielo pare es-
sere la più bella, chiamata Espero *la*
sera, come dice Marco Tullio, e *la*
mattina Lucifero; [...] ¹⁶.

Sono ancora le stagioni dell'anno
mostrate alle volte in questo modo:
mettesi Venere per la primavera, [...] ¹⁷.

Tanta riputazione acquistò *Giove* ap-
presso de gli antichi, cacciato che
egli ebbe Saturno suo padre dal re-
gno del cielo, come raccontano le
Favole, che da tutti fu in grandissima
riverenza avuto e creduto il mag-
giore di tutti gli altri dei. Per la qual
cosa gli posero molti tempi e ne
fecero diversi simulacri, chiamando-
lo re e signore dell'universo, come
che tutto fosse in suo potere. E lo
dissero ancora Ottimo e Massimo,
conciofosseché a tutti per la sua bon-
tà volesse giovare e far bene, e lo
potesse anco fare per la maggioranza
sua che andava sopra tutti gli altri ¹⁸.

4 Miképpen *Mars* csillag jó vitéz, jó
hadnagy,
fegyverével mindent győz,

Úgy két szép szemével, mint két éles
tőrrel,
Julia győz, megkötöz;
Nincs oly jeles vitéz, valaki reá néz,
kit meg nem bír s tömlöcöz.

5 *Mind reggel és mind este* mely szépen
az égben
hajnalban *Venus* feljő,
Több szép közt létében mindenkor
ékessen
mindent jól s helyén ejt ő,
Mint tavaszi idő, mely jó, mely gyö-
nyörő,
ékes, kedves, illendő.

6 Azminthogy *Jupiter*, kit sok bölcs
jól esmer,
embereknek jókat ad,
Akképpen Julia, ahová fordítja
szemét, mindent jóval áld,
Csak az igaz bódog, ki kedvébe fo-
rog,
mennyei jót csak az lát.

6 Mint *a vén Saturnos*, kedvetlen s ha-
ragos
természetnek csillaga,
Az én szép Juliám oly kedvetlen
hozzám,
kin szívem vidámsága
Azonnal úgy múlik, amint elenyészik
felhőben nap világa. ¹⁹

¹⁵ *Uo.*, 349.

¹⁶ *Uo.* 484.

¹⁷ *Uo.* 42.

¹⁸ *Uo.* 113.

¹⁹ BALASSI, *i. m.* (11. j.), 105–106.

Oltre di ciò intesero gli antichi il tempo sotto il nome di *Saturno*, del quale dissero i Latini molte ragioni tutte confacenti al tempo, ma non già al proposito nostro. Et i Greci parimente lo chiamarono Crono, che viene a dire ‘tempo’, e quello che significa il nome fu mostrato nella imagine di questo dio, perché la fecero quasi sempre di *uomo vecchio*, [...] e quello che ei si mette alla bocca per divorarlo, che le cose tutte nate in tempo sono anco dal tempo divorate, sopra di che finsero gli antichi una così fatta favola²⁰.

A *Szép magyar komédia* a szerelemről írt gondolatok, reflexiók összességének a gyümölcse. Ez az irodalmi mű újdonságot jelent, mert a benne kifejtett gondolatok, reflexiók polifónikusak. Tévednénk, ha a prologustól elválasztva olvasnánk a történet elbeszélő magvát: be kell látnunk, hogy a történet, az elbeszélés már a prologusban kezdődik, sőt a dedikációval, „az erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak” szóló ajánlással, ugyanis az elméleti és az elbeszélést jelentő rész között semminemű elválasztás, megszakítás nincs. Miben is áll tehát ennek a műnek az újdonsága? 1. A hagyományos utánzó eljárások melletti kifinomult idézéstechnika használatában; 2. a Magyarországon addig még nem ismert művek képzett, tudós részleteinek ízlésformálásában; 3. abban az irodalmi játékoságban, amelynek során egyik műfajt a másikkal vegyíti; 4. a teatralitás megválasztásában; 5. a kortárs valóság bemutatásának igényével elveti a pásztor-ábrándot, a fikciót.

Mindez azt jelenti, hogy Balassi dramaturgiai fontosságot kíván adni a szerelemről való vélekedésnek és az eszmék ellentétének. Balassinak párbeszédes műfajra, dialógusokra volt szüksége, hogy a szerelemről alkotott doktrínának hangot adhasson, mely mindenekelőtt a szerelmi élményt, megtapasztalást is feltételezi. A magyar irodalomban a *Szép magyar komédia* ugyanazt a szerepet tölti be, mint amelyet az olasz irodalomban az *Asolani*: „a nyelvezet, a téma, a keret, a szétszórt rímekkel megírt próza”,²¹ mind a két esetben az udvari kultúrára emlékeztet bennünket, amely Itáliában már korábban, és most Magyarországon is megkezdte az idealizáló irányzattól a valóság igényéhez való átlépést. Ebben a kulturális kontextusban a női *gracia* egyre inkább a tudós,

²⁰ *Uo.* 28–30.

²¹ Carlo DIONISOTTI, *Introduzione* = Pietro BEMBO, *Prose e rime*, a cura di Carlo DIONISOTTI, Torino, UTET, 1966², 21.

művelt eszmefuttatások középpontjába került, a szerelemről szóló viták a konkrét érzések bemutatásának és megvallásának a színterévé váltak. Ezért választ Balassi „vegyes műfajt”,²² innen ered, hogy az *Amarilli* újraírása során olyan nagy jelentőséget tulajdonít a monológoknak, ezzel magyarázható a magyar szöveg változatossága, innen az antitézisek jelentős szerepe.

A *Szép magyar komédia* nyugtalan alkotás, mert különböző felfogások keverednek benne. Mindenekelőtt nincs benne lehetőség az udvarból való menekülésre, mint Tasso esetében.²³ Már a Castellettinél jelen levő gyenge pásztori fikció is eltűnt, a szerelemről való disputa szinte hús-vér anyaggá változik.

A szerelmi téma, amely az udvar szórakozás lényeges része, a szerelem művészetévé válik, és lehetővé teszi, hogy a szerelemnek mint szenvedélynek és mint lehetőségnek a leírásával behatoljunk a női lélek rejtelseibe. A *Szép magyar komédiában* nincsenek autentikus személyek egyéni sorsfejlődéssel. Csak típusok és helyzetek vannak, nem személyiségek, mert a szerelmi tipológia az, amelyről verselni és vitatkozni akarnak, és nem pedig az egyes emberek élményvilága. Ennek következtében ez a mű inkább példákat vonultat fel, és nem igazi elbeszélő alkotás.

Dolgozatomban szándékosan nem különítettem el a közvetlen átvétel, a genetikai kapcsolat és egy általánosabb kulturális hatás fogalmát. Az elmondottak filológiai alátámasztásához újabb adatok előkerülésére volna szükség.

²² KÓSZEGHY Péter, *Utószó* = BALASSI, *i. m.* (3. j.), 96.

²³ Vö. Giovanni GETTO, *Interpretazione del Tasso*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1967, 133–134.

MIHÁLY ESZTER

A Coelia-ciklus szimmetrikus szerkezete

Az irodalomtörténet kb. száz éven át vagy nem vette figyelembe a 16. század költészetének kompozícióit, vagy elmarasztaló véleménnyel volt a témáról, azaz a korról kapcsolatban a kompozíció hiányát, ill. tökéletlenségét hangoztatta. Ezzel szemben több olyan munka született, amely rámutat Balassi költészetének művészi megszerkesztettségére (l. a hárompillérű kompozíció, leg híresebb példája a *Katonaének*; az aranymetszés szabálya, elsősorban a versek belső szerkezetének terén; Balassi verseskötete művészi kompozíciójának igen sok elmélete). Dolgozatomban ez utóbbi nézetet igyekszik alátámasztani.

Mi is a ciklus?

(jelentősége és vázlatos története)

„A szerkesztett kötet a versnél nagyobb mű, ami nem szünteti meg a kötetet vagy ciklust alkotó egyes részek önállóságát, de mégis olyan keretbe foglalja, amelyik többet mond, mint a ciklust vagy kötetet alkotó versek külön-külön, többet és mást.”¹ Ezért fontos feltárnunk egy ciklus szerkesztési elvét, hiszen így érthetjük meg még jobban a sorozatot.

Zemplényi Ferenc nyomán² így foglalható össze a ciklus vázlatos története:

Az irodalomtudomány nagyon hosszú ideig nem foglalkozott a költészetnek e lényeges oldalával. Mikor a kötetszerkesztés már régen elterjedt szokás volt, a retorika vagy az irodalomelmélet még egyáltalán nem vette tekintetbe. A reneszánsz poétikák nem írtak a kötetek formáiról, szabályszerűségeiről. A kisebb egységek (pl. egyes versek) felépítésének, műfajának, kérdéseit járták körül, a nagyobb egységek azonban nem foglalkoztatták a korszak teoretikusait.

¹ ZEMPLÉNYI Ferenc, *A szerkesztett verseskötet megjelenése az európai irodalomban*, előadás, Esztergom, 1994, 1. (Itt szeretném köszönetemet kinyilvánítani a kéziratért.)

² *Uo.*

Az első szerkesztett kötetek, ciklusok a hellenisztikus korban születtek. Valószínűleg Kallimakhosz az első, aki jambusait ciklusba rendezte, néhány későbbi ciklusról pedig már bizonyosan elmondható, hogy szerkesztették. A római költők szintén szerkesztették köteteiket. Eljárásuk három fő típusba sorolható:

1. *varietas* elvén alapuló szerkesztés: a körülbelül azonos tartalmú, azonos címzetthez szóló, azonos metrumú versek nem kerülhetnek egymás mellé. A hasonló s így összetartozó versek közé beékelődik egy másik szöveg (aba), megteremtve ezzel a változatosságot.

2. Varietas ellentéte: a hasonló versek/verscsoportok egymás mellé állítása.

3. Gyűrűs szerkezet: szimmetrikus elv alapján történő szerkesztés (l. a későbbiekben).

Ez az eljárás lesz a mi szempontunkból a legfontosabb.

Az egyes művek kötetbe/ciklusba rendezésének szokása nem múlt el az antikvitással. A himnuszok – a keresztény liturgia költészete – a liturgiai év alapján himnuszkönyvekbe szerkesztődnek. A középkori Európában egy érdekes versgyűjteménytípus jött létre, az önéletrajzt imitáló versgyűjtemény (fiktív önéletrajz), amelynek első nagy mestere nyilvánvalóan Petrarca. Más típusú a talán vágáns eredetű és egyáltalán nem petrarkista jellegű kötet, Vil-lon *Testamentuma*. Léteztek még ekloga-kötetek; késő reneszánsz és barokk meditációs típusok; a verset prózával keverő ciklusok (pl. Lope de Vega *Ma-gányos lélek monológjai az Istenhez* című kötete, valószínűleg Rimay tervezett gyűjteménye is); emblémás verseskötetek, amiket különösen a holland barokk költők kedveltek; a személyes léttörténet helyett inkább elmélettel, a kor filozófiájának, gondolkodásának valamilyen szintézisével foglalkozó ciklusok (pl. Spenser, Ronsard himnusza); zsoltárciklusok stb.

Láthatjuk, hogy a 16–17. század európai irodalmában elterjedt dolog a kötet-, ill. ciklusszerkezet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy általános. Bár más irodalmakban is előfordul, igazán csak az olasz és francia költészetben terjedt el. Ezért is bírnak olyan nagy jelentőséggel Balassi ciklusai, illetve verseskötete.

Balassi ciklusai

Balassi költészetében több kisebb-nagyobb ciklus létezik:

- 33-as ciklusok³
- „Saját kezű versfüzér”⁴
- „Ennéhány Istenhez való énekek”⁵

³ Az ezzel kapcsolatos problémákra itt nincs alkalmam kitérni.

⁴ Horváth Iván elnevezése.

⁵ Kőszeghy Péter–Szentmártoni Szabó Géza nyomán.

- Coelia-ciklus
- Valahány török bejt⁶

Mindegyiknek megvan a maga kompozíciós elve (egy ciklusban több elv is fellelhető). A sorozatok közül a Coelia-ciklussal fogok foglalkozni.

Coelia-ciklus

Balassi költészetében Coelia a második igazán szeretett hölgy Julia után. A Julia-szerelem azonban ekkor korántsem ér véget; erre a legfeltűnőbben az hívja fel a figyelmünket, hogy sokszor bókol Coeliának azzal, hogy Juliára hasonlít.

A *Coelia* elnevezést Balassi Angerianustól vette át. Jelentése: 'égbolt'(!).

A ciklus tíz számozott versből áll. Szövegei kizárólag a *Balassa-kódex*ből ismeretesek. Ennek a résznek a sorrendjével szemben semmilyen filológiai természetű aggály nem merült fel; a verscímek s a tőlük grammatikailag elválaszthatatlan sorszámozás eredetiségét nem vitatta senki. A kódex töredékessége miatt azonban a ciklus elejével és végével kapcsolatban mégis felmerül némi probléma. A *Balassa-kódex*ben 3-tól 10-ig terjedő számozást találunk. A 3. vers előtt, a kódex 129. lapján egy Coelia-vers vége, majd egy rövidebb Coelia-vers teljes szövege olvasható. A kódex levélállománya a 129. lap előtt hiányos, ezért vészett el a töredékes vers sorszáma. A teljes vers is számozatlan. Az első és második sorszámot illetően ezért megoszlanak a vélemények. E tanulmány azt az álláspontot fogadja el, mely szerint a teljes számozatlan vers a második vers „b” része, az előtte álló töredék az „a” rész vége, az első vers pedig egészében elveszett. A 10. vers után következő verset a 10. „b” részének tekinti. Ezen álláspont bizonyítását – mely a kompozíció szempontjából igen lényeges momentum – Tóth Tünde dolgozta ki igen meggyőzően.

Legfőbb érvei:

- a két lehetséges megoldás közül az egyszerűbbet: „egylépcsőset” kell választani;
- ezzel nem változtatunk a forráson;
- a sorszámnak megkülönböztetett szerepük van, ezért nehezen elképzelhető, hogy a másoló elfelejtette lemásolni a *Második* szót stb.;
- a címek kezdete: a kiírt sorszámú versek argumentumát a *kiben* névmás vezeti be, ezzel áll szemben a számozatlan darabok *In eandem fere sententiam* megjelölése, ill. a *Friss szép...* titulusa és a *Két szemem világa...* *Ugyanakkor hogy...* kezdetű bevezetője.⁷

⁶ Ha az egy témához tartozó verseket is ciklusnak tekintjük, beszélhetünk Anna-versekről, Julia-versekről stb.

⁷ TÓTH Tünde, *Balassi kétféle verstípusa*, előadás az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 1998. február 25., 4–7. (Itt szeretném köszönetemet kinyilvánítani a kéziratért.)

Indirekt módon a dolgozatom is ezt az álláspontot bizonyítja.

A Coelia-sorozat kompozíciójával részletesen ez idáig nemigen foglalkoztak. Többen említették a Julia-ciklushoz való hasonlóságát,⁸ lineáris vonulatát:⁹ Cupidóval való perlekedés → szeretett nő → más szépségek → távozás.

Velem egy időben Tóth Tünde foglalkozott e ciklus szerkezetének kérdésével, és egészen más eredményre jutott.¹⁰ A két elmélet azonban egyáltalán nem zárja ki egymást. Elméletének lényege, hogy a ciklus három fő csoportra oszlik. Ezen csoportok három versből állnak: egy ún. objektív/tárgyas, egy a–b részekre osztott és egy szubjektív versből. A 10. vers a „+1” elem, mely magában foglalja a háromféle verstípust: a–b részekre oszlik, melyek közül az egyik objektív, a másik szubjektív.

Szimmetrikus szerkezet a Coelia-ciklusban

A Coelia-sorozat tökéletesen megszerkesztett ciklus.

Már Horváth Iván rámutatott a nyílt és zárt kompozíciós elv egyidejű megjelenésére. „A kompozíciós elv szabályszerű működése a következő formulákkal határozható meg: nyílt és zárt szerkezetpárok létrehozása.”¹¹ (A nyílt szerkezet jellemzői: lineáris, narratív, időbeli, fikciós, gyakran heterogén, hosszú. A zárt szerkezet: pontszerű, nem narratív, időtlen, nem fikciós, homogén, rövid.)¹² „A Celia-gyűjteményben mind a kétféle cikluskompozíciós elv működik, de világosan elválasztva egymástól. A költő formálisan elkülöníti a kettőt. A nyílt kompozíció elve a tíz számozott darabot köti össze egymással, a zárté a négy számozatlan mikrociklus, melyeknek mindegyike egy-egy verspárból áll csupán. (A verspárok első tagja számozva van, és része a nyílt szerkezeti ciklusnak, a második tagja számozatlanul zárt szerkezetű mikrociklust alkot az előtte állóval.). A tíztagú nyílt szerkezet nagyon hasonlít a *Maga kezével írt könyvet* záró 33-as sorozathoz, sőt explicit ciklusközi utalásokkal találkozunk. Az első három vers itt is, mint a Júlia-versek eleje, Cupidónak való könyörgés, illetve Cupido ígérete, a különbség az, hogy Cupido ezúttal betartja ígéretét. A nyílt szerkesztés időbelisége [...] ezzel ideiglenesen megszűnik. A ciklus vége – az elejével szimmetriában s a *Maga kezével írt könyv*ével párhuzamosan – ismét visszanyeri az időbeliség paraméterét. Ahogy a Júlia-verseket, úgy a Coeliákat is Cupidóval való konfliktus keretezi. Ezt a párhuzamosságot a 9-es (*Júlia szőzatját*) nyílt ciklusközi utalá-

⁸ KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = K.T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 79.

⁹ HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.)

¹⁰ TÓTH Tünde, *i. m.* (7. j.)

¹¹ HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.)

¹² HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.)

sai még hangsúlyozzák is. [...] Ilyen erős és explicit visszaütések között a *Maga kezével írt könyvében* járatos olvasó aligha lepődik meg, ha az *elbujdosás* (az adott esetben inkább csak *távozás*) és a *más szépségek* motívumai zárják a ciklust, épp, mint a Julia-verseket. De mégis mennyire másképp! A Mars és Pallas oltalmát kérő 2-es (*Kit csak azért*) költemény Cupido elleni fogadkozására a szimmetrikusan ellentett 9-esben (*Julia-szózatját*) Cupido szellemes mitologizmussal ráripasztol...”¹³

Az idézetben kétszer is előfordul a *szimmetrikus* kifejezés. Vajon nem jellemző-e a ciklus egészére a szimmetrikus felépítés? Kezdjünk el páronként haladni a ciklus két széléről, kívülről befelé.

1. és 10. vers:

- a 10. vers a Coelia-szerelem utáni, az 1. valószínűleg a szerelem előtti állapotról ír: a 10. „más szépségek”-ről (egy citerás lengyel leányról és Annókaról) szól, sokkal könnyedebb stílusban, mint az eddigi versek. (A két első 33-as ciklus és a *Saját kezű versfüzér* analógiája alapján – melyekről a későbbiekben lesz szó – feltételezhetjük, hogy az 1. vers szereplője/szereplői is más szépség/szépségek;
- a 10. ún. latrikánus vers (lehetséges, hogy az 1. is). Ebben is eltér a ciklus többi tagjától, melyek ún. udvari szerelmes versek.

E két típus között különbség figyelhető meg a szókincs, a célzások trágárságában, az erotikus motívumok hangsúlyozottságában (ilyen motívumok előfordulnak az udvari szerelmes versekben is, l. a 4. Coelia-vers); de elsősorban „abban a nagyobb kontextusban, amely meghatározza, hogy az olvasónak az ilyen motívumokat másként kell értelmeznie a lator virágénekekben, mint az udvari változatban. A kontextus a trubadúrlírából ismert fin’ amors, a nőkultusz *ideológiája* amelyet keletkezése helyéről udvari szerelemnek, *amour courtois*-nak nevezünk a múlt század óta.”¹⁴ A különbség tehát az udvari szerelem nőkultuszának megléte vagy hiánya a szövegben;

- a 10. „kivezető út” a Coelia-szerelemből, az 1. valószínűleg a „bevezető út”;
- a 10. vers strófáinak felépítése is megváltozik a többihez képest (elképzeltethető, hogy az 1. versformája is különbözött a többitől). A többi vers Balassi-strófában íródott (kivéve: 5/b):

	6a6a7b	
	6c6c7b	
	6d6d7b	
10/a:	6a6b6a6b	10/b: 6a6a6a6a
	4c4c7c	4b4b7b7b
	4c4c7c7c	

¹³ Uo.

¹⁴ HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.), 213.

2. és 9. vers:

- Cupido győzedelmeskedik áldozata felett;
- a Cupidóval folytatott harc ugyanúgy zajlik a két versben;

1) Feddi, kérleli Cupidót

2. vers:

Cupido, nyiladnak magam vagyok-é csak
célül támasztott jele?
Csak az én szívem-é, senki nem egyebé,
nagy szenednek tűzhelye?

9. vers:

Átkozott Cupido, szerencsémert rontó,
régi nagy ellenségem,
Hazámból kiűzél, ide is rámjüvél,
érd bátor immár végem,
Csak tüzedet ne szíts, szívemben se többits
régi szerelmes mérgem!

Elégedjél, kérlek, itt is, azmint félek,
ne űzz ki nyugalmamból!

2) Marshoz, Pallashoz fordul

2. vers:

Hozzám azért most láss, Mars, Diana,
Pallas,
most légyetek mellettem!

9. vers:

Immár uram is más, Pallas és vitéz Mars,
kik mentenek tüzedtől.

3) Megszólal Cupido

2. vers:

Csak az [ő szíve szenének tűzhelye], ő így
szóla, s ha bánod, tégy róla
– úgymond –, ha jóm nem kelle.

9. vers:

Gondolkodván rajta csak té-tova hajta
fejét Cupido szómon,
Monda: Szegény bolond, Mars-é te gyámolod?
Hát hol az én hatalmom;

De az mint esmérem, nem gondoltok vélem,
de megmutatom magam.

4) Megadja magát

2. vers:

Megadtam magamot, kösd meg bár karomot
rabszíjaddal, Cupido...

9. vers:

Medgyek? Hová légyek? Jobb-é, hogy
engedjek?
Mert se Mars Cupidónak
Nem árt vitézséggel, sem Pallas elmével
úgy mint világbírónak,
No tehát engedek (mert vélek sem érek)
én is hát ez rontónak.

- a 2-ban Cupido még, a 9-ben már nem jó istenség;
- a 2-ban megjelenik Coelia, a 9-ben eltűnik.
(A 2. „b” részében jelenik meg a Cupidóval folytatott harc után; a 9. vers első felében van jelen, majd tűnik el „Julia emlékébe”, s ezután kezdődik a Cupidóval való harc);
- dicséri Coelia szépségét, de azzal, hogy Juliára hasonlít (tehát Julia is jelen van);

2. vers:

Kinek módján, nevén, szaván, szép termetén
jut eszembe énnékem
Régi nagy szerelmem, ki lőn nagy keservem.

9. vers:

Julia szózatját, kerek ábrázatját
Cupido úgy mutatja
Célia beszédén, örvendetes képén,
hogy mikor szemem látja,
Juliának véli, mikor tekintéli,
mert szívemet áltatja.

- keretként ölelik át a Coelia-verseket.

3. és 8. vers:

- a szerelem pozitív fogalomává válik;

3. vers:

Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem,
áldott légyen te neved.

8. vers:

Az igaz szerelem lakik együtt velem...

- megbánja, hogy előzőleg bántott valakit (a 3.-ban Cupidót, a 8.-ban Coeliát), bocsánatot kér;

3. vers:

Kérlek panaszimért, ki téged gyakran ért,
jódót rólam el ne vedd!

8. vers:

Vétettem ellened, kételkedvén benned,
lelkem, óh, szép Célia,
Könyörgök, vétkemnek miatta kedvednek
rajtam ne legyen híja...

- a kulcsmondat: „Miért nem örvendek?” – magát feddi, hogy miért nem boldog a szerelemben, miért nem örül és elégszik meg a jóval, ami megadatott neki;
- el akarja kergetni a rossz érzéseket;

3. vers:

Keserves fájdalmim, gyötrő gondolatim,
távozzatok el tőlem.

8. vers:

Távozzál el tőlem, mert elhidd felőlem,
hogy csak héába furdalsz.

- magát próbálja meggyőzni, hogy boldog;
- fél, hogy azt a kis jót is elveszíti, ami még az övé;

3. vers:

jódót rólam el ne vedd

8. vers:

kedvednek rajtam ne legyen híja.

4. és 7. vers:

- mindkettő kitűnik nemcsak a Coelia-versek, hanem Balassi összes szerelmes verse közül. Nem illeszthetők be a szerelmes versek valamelyik típusába (könyörgés, bók, udvarlás, hódítás, szánalomkeltés stb.)¹⁵ Eltűnik maga a beszélő, és csak a szeretett nő jelenik meg: ún. objektív vers;
- három hasonlattal írja le Coelia szépségét;

¹⁵ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái* = E. S., *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972.

4. vers:

kevély páva, szivárvány, a nap verőfénye

7. vers:

fülemile, tavasz harmatja, szép liliomszál

- erős hang-, illat-, fény-, színhatások érzékelhetők;
- nem általánosságban, hanem egy megragadó szituációban festi le Coeliát, amely kiemeli szépségét (fürdés, gyász).

5. és 6. vers:

- a szerelem negatív fogalommá válik, azaz a szerelemmel járó negatív érzelmek kapnak hangsúlyt: gyötrelem, féltés, féltékenység;

5. vers:

mely csuda gyötrelem ez...;
az nagy szerelem miatt búsult lelkem

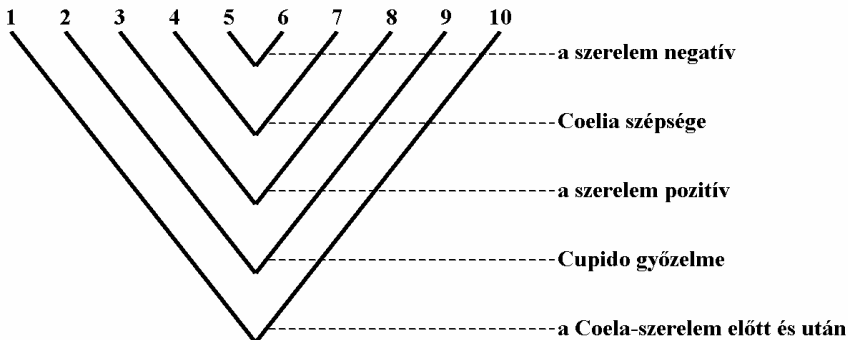
6. vers:

Óh siralmas szállás, kit keserves válás
szegény fejemnek rendelt!

De az szörnyű válás, végtelen kínvallás,
szívét örökké sérti.
Én is hát hogy féltem Céliát...

- metaforákkal szemléltet;
- sajnáztatja magát, kesereg a szenvedésén.

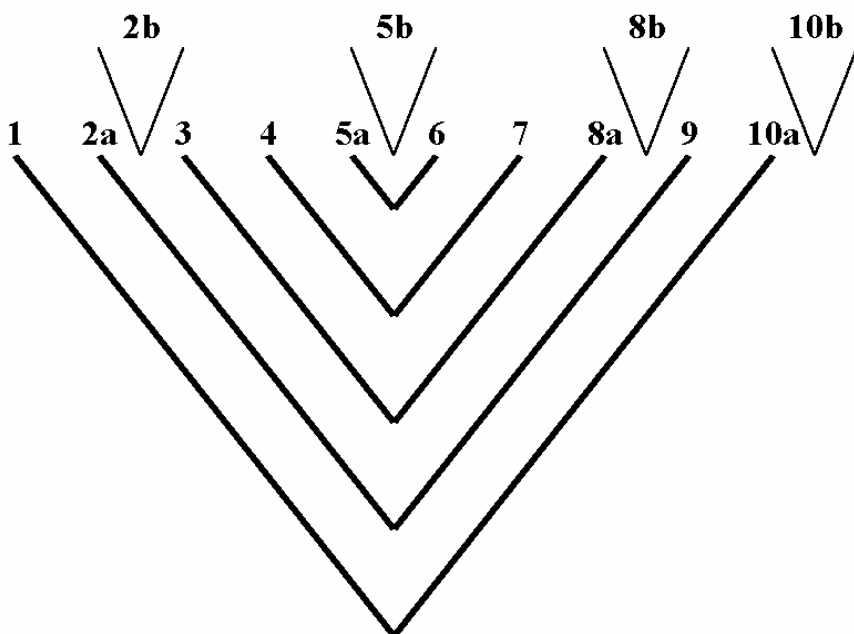
Mint látjuk, így, nagy vonalakban is érzékelhető a szimmetria.

Eddig azonban egy fontos részletet figyelmen kívül hagytam: mit kezdünk azokkal a versekkel, amelyek két részből állnak? Hogyan illenek bele a szimmetrikus szerkezetbe?

1 2_{ab} 3 4 5_{ab} 6 7 8_{ab} 9 10_{ab}

Ha így ábrázoljuk, semmiféle szimmetriát nem mutatnak. Van azonban egy másik lehetőség.

Így az 5/b áll az egész ciklus középpontjában. (A versszakoknak a Ballasi-strófától eltérő felépítése is kiemeli a többi vers közül.) A vers két strófából áll: az 1. = a szerelmes, a 2. = Coelia. Az első versszak ugyanis a szerelmes legfőbb jellemzőjéről: a szerelem miatti örök szenvedéséről, a második versszak pedig Coelia legfőbb jellemzőjéről: a szépségéről szól. Tehát a szerelmes és Coelia ott állnak egymás mellett a ciklus közepén.

E középponttól szimmetrikusan helyezkedik el a 2/b és a 8/b. A ciklusban csak ez a két vers szól Coeliához E/2. személyben. A 2/b szerelmük elején, a 8/b kapcsolatuk végén szólítja meg Coeliát.

A ciklusra tehát úgy is fennáll a szimmetria, ha az „a” és „b” típusú verseket *egy* vers két részének, illetve úgy is, ha teljesen *különálló* tagoknak tekintjük.

Ha tökéletes szimmetriát akarnék felállítani, úgy kellene elképzelnem, hogy az 1. vershez tartoznia kellett egy rövid bevezetőnek. Ez azonban nem

valószínű, sőt (l. Tóth Tünde elmélete),¹⁶ nem is szükséges. Képzeld el a sorozatot úgy, mint egyetlen mondatot: az első vers valószínűleg névelő-jellegű szerepet töltene be, a 10/a – hangsúlyozva Cupido győzelmét – a felkiáltójel szára, a 10/b pedig a pontja lenne. (A szimmetria így is fennáll, hiszen az első vers bevezet, a tizedik kivezet a Coelia-történetből, és lezárja azt.) Azonkívül a „b” típusú versek terjedelmét figyelve észrevehetjük, hogy egyre kevesebb versszakból állnak a ciklus vége felé haladva.¹⁷

2/b – 3 versszak

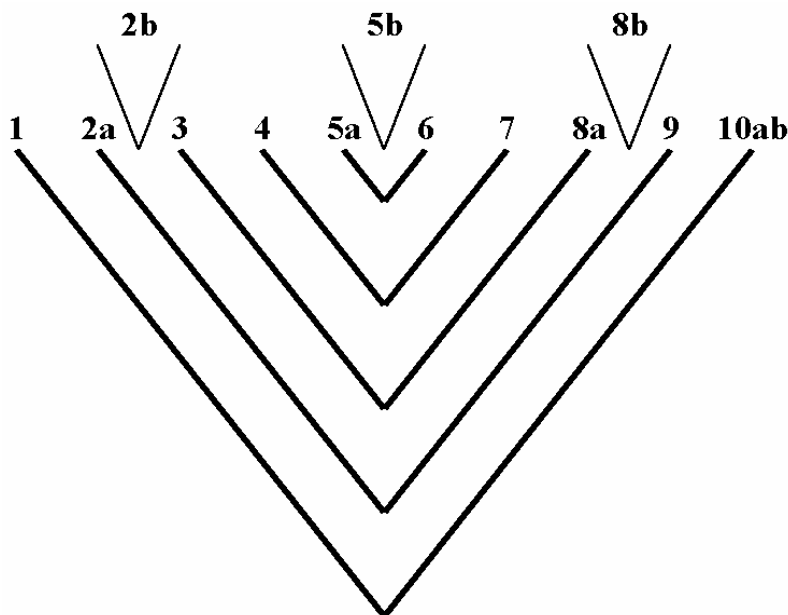
5/b – 2 versszak

8/b – 1 versszak

10/b – 1 versszak

A 2/b minden bizonnyal nem véletlenül három versszakos, hiszen lehetne négy is, hogy e versek tökéletes sorozatot alkossanak. A 10/b-t tehát inkább „+1”-ként kell értelmeznünk, amely a lezártághoz szükséges.¹⁸

Az ábra tehát módosul:

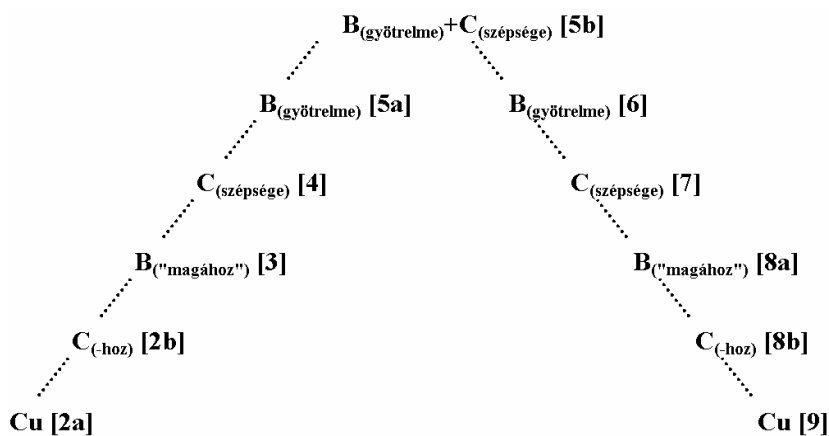

Még valami hiányzott azonban a verspárok vizsgálatánál: a „főszereplő” megállapítása. Erről érdekes ábra rajzolódik ki előttünk:

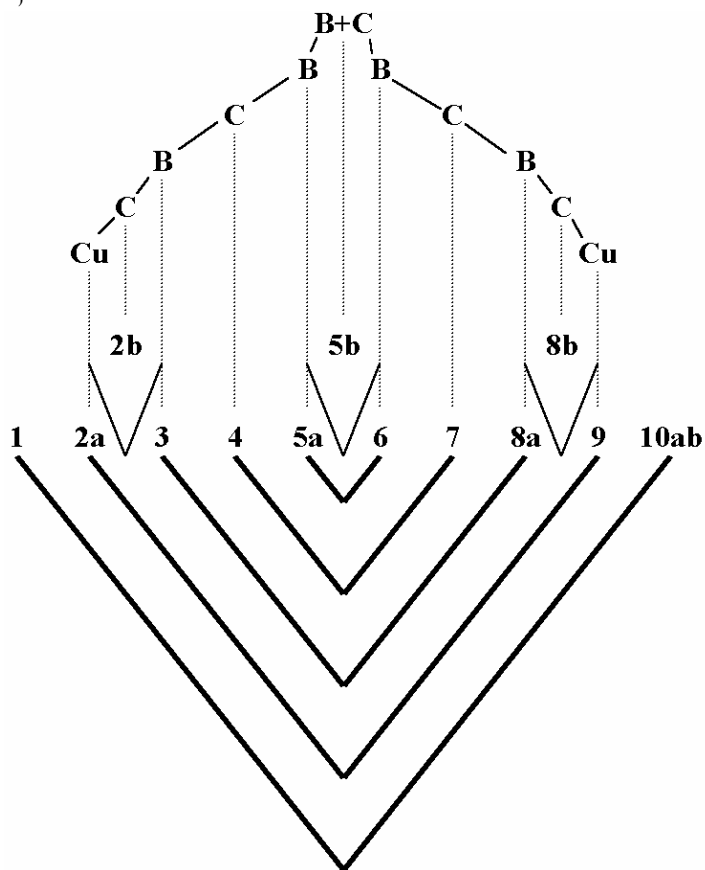
¹⁶ TÓTH Tünde, *i. m.* (7. j.)

¹⁷ HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.), 103.

¹⁸ TÓTH Tünde, *i. m.* (7. j.)

C – Coelia, B – beszélő (a szerelmes), Cu – Cupido
A teljes ábra tehát:

A szimmetria funkciói

1. A szimmetria már az ókortól kezdve a *harmónia* kifejezésére szolgál. Utal a beteljesült szerelemre (szimmetrikus viszony!), és főleg a Cupidóval való megbékélésre.

2. A reneszánsz szemlélet szerint a harmónia szinte egyenlő a *szépséggel*. A szépség a ciklus központi motívuma, hiszen az 5/b vers Coeliát nemcsak szépnek mondja, de azonosítja a szépséggel: „szépségnek s nemcsak szépnek magát mondhatja”.

3. A szimmetria minden művészeti ágban (s másutt is) *egyensúlyt*, biztonságérzetet sugall, ezenkívül megteremti a mű formai tökéletességét. Az egyensúlyt szolgálja a versek terjedelemváltozása is. „Amikor a számozatlan versek terjedelemcsökkenése – a folyamat a ciklus kezdete óta tart – elér az egyetlen strófaig, számozott párjaik terjedelemnövekedése ugyanakkor éri el a terjedelem e ciklusbeli maximumát...”¹⁹

4. A szimmetria a középpont felé irányítja a figyelmet. A ciklus két széléről befelé haladva minden versnek van egy párja, kivéve a középpontban álló 5/b-nek (ha különálló versként értelmezzük). Így a versek két irányból erre a költeményre mutatnak.

5. A gyűrűs szerkezet az idő cirkularitására, a folyton megismétlődő történésekre (szerelem!) is utal.²⁰

Balassi költészetében megjelenő egyéb szimmetriák

A versek között is találhatunk szimmetrikus szerkezetűeket, például magán a Coelia-cikluson belül is. A 7. vers első és harmadik versszakának hasonlatai főként Coelia keserű fájdalmát érzékeltetik, a második szakasz hasonlata viszont elsősorban a bánatában még vonzóbbá váló asszony szépségét fejezi ki. Az első és harmadik versszakban a hasonlatoké a vezető szólam, a hasonlított szinte másodlagos. A második versszakban a hasonlatot már elsősorban nem azért alkalmazza, hogy udvaroljon, vagy lelkiállapotát kifejezze, de nem is a hangulat érzékeltetéséért, hanem magáért a képért.

Varjas négyféle szimmetrikus kompozíciót állapított meg Balassi költészetében.²¹

- háropillérű kompozíció (pl. *Katonaének*)
- triptichon-kompozíció (pl. *Adj már csendességet*: 2–4–2)
- négyes osztású kompozíció (pl. *Síralmas nékem*: 2–3–3–2)
- páros tagolású kompozíció (pl. *Íme a szép pelikán*: 2–2–2)

¹⁹ HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.)

²⁰ Meg kell jegyeznem, hogy a későbbiekben tárgyalt egyéb szimmetriák funkciói nem feltétlenül egyeznek meg a felsoroltakkal.

²¹ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 286–309.

Megjegyzni továbbá, hogy a verskompozíciók – legalábbis részben – hatás-
sal voltak egyes versfüzerek kialakításában, azaz a verskompozíciók modelljei
a ciklusok szerkesztésében is jelentkeznek (pl. *Valahány török bejt*: hárompillé-
rű kompozíció).

A Coelia-ciklusával analóg szimmetriák

Horváth Iván szerint a két első 33-as ciklus egységét a „kompozíció chiasz-
tikus szimmetriája biztosítja, mely a *témák* szintjén a legszembetűnőbb”.²²

Rész	Téma	A versek sorszáma
I.	Házasság	2–3 (–5?)
	Szépségek	4 (6–?) –18
	Anna	19–30 (–31?)
	Bűnbánat: Házasság	(31–?) 32–33
II.	Házasság: Bűnbánat	34–35
	Julia	36–58
	Szépségek	59–63
	Elbujdosás	62–66

Az ún. *Saját kezű versfüzérében* – melyet sokan Balassi költészete csúcspontjának tartanak – szintén fellelhető a szimmetrikus szerkezet.

1. és 5. vers:

- más szépségekről szól (erdélyi asszony, Fulvia)
(ezért – és a fenti táblázat alapján – feltételezhető, hogy a Coelia-ciklus is más szépségekkel kezdődött);
- az 1. bevezetés a ciklusba, az 5. lezárja a ciklust összefoglalva eddigi legnagyobb szerelmeit; kivezetés a ciklusból;
- szerelemre gerjed;
- a vágyakozás a meghatározó érzelem.

2. és 4. vers:

- a szerelemről szól;
- a 2-ban a szerelem pozitív fogalom: felgyorsítja az elmét; jó voltát az ellentét megjelenítésével érzékelteti: megszünteti a bűt;
- a 4-ben a szerelem negatív fogalom: elválás miatt; rossz voltát az ellentét hosszú megjelenítése hangsúlyozza: idilli kép lefestése.

²² HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.), 84.

3. vers:

- a szeretett nő képe: a szépség (Coelia gyászban)
(finom átvétel található a 3–4. vers között a harmat motívummal).

Tehát a vázlatos szerkezeti felépítés a következő:

más szépség → szerelem (jó) → szeretett nő ← szerelem (rossz) ← más
szépség

Balassi lehetséges irodalmi mintái

Az egyik legnehezebb kérdés, hogy Balassi kitől, esetleg kiktől vehette át ezt a szimmetrikus szerkesztési elvet. Egyáltalán átvette-e, vagy a saját ötlete volt? Ez sem lenne meglepő, hiszen Balassi „önmagát kétségkívül első költőnek tekintette, aki nemzetének mintegy megoldja nyelvét”,²³ s így úttörőként rengeteg új dolgot teremtett a magyar költészetben.

Ugyanakkor tudjuk, hogy *poeta doctus*ként sokat tanult és olvasott. Jól ismerte az antik illetve a 15–16. századi idegen nyelvű költészetet.

1.

Felmerülhet bennünk, hogy mivel a Coelia-ciklus Lengyelországban készült, *lengyel* minta alapján történt a szerkesztése. Balassitól nem is állt távol a lengyel költészet. Sőt, Bielski Joachimtól ismerünk egy Balassi Jánosról – a költő apjáról – szóló és többek közt a költőnek ajánlott gyászverset, epicediumot, továbbá egy Balassi Ferenchez – Balassi testvéréhez – szóló intelmet. „Balassi költészetében is van nyoma, hogy éppen abban a kislengyel, akkor jelentékeny részben protestáns nemesi társaságban volt otthonos, amelyhez a Bielskiek éppúgy tartoztak, mint Jan Sieninski, akinek az öreg Balassi szökése után vendége volt...”²⁴ Igen közel állt hozzá az akkor jól ismert költő, Czahrowski is.

Azonban immár nem valószínű, hogy a lengyel költészet hatására választotta Balassi ezt a kompozíciót, hiszen a két első 33-as sorozatban és a *Saját kezű versfüzér*ben is találtunk szimmetriát, s ezek nem Lengyelországban íródtak.

2. a

Kereshetünk mintát a korabeli és az antik költészetben. Balassi maga is megemlíti néhány mintáját: Ovidius, Joannes Secundus, Marullus.

Eckhardt gyűjtötte össze azokat a költőket, akiknek költészete még egyértelműen fellelhető Balassi költészetében: Propertius, Angerianus, Aeneas Sylvius, Fulgosius, Regnart Jakab.²⁵ Természetesen nem kerülhetjük ki Petrarca, Dante, Boccaccio nevét sem.

²³ HORVÁTH Iván, *i. m.* (8. j.), 218.

²⁴ WALDAPFEL József, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957, 103.

²⁵ ECKHARDT Sándor, *i. m.* (15. j.), 172–252.

2. b

Azok a poétikák, retorikák is lehetséges források – tehát kiindulópontként szolgálhattak –, melyeket Balassi gyerekkorától kezdve tanulmányozott: Volaterranus enciklopédiájának retorika fejezetében olvashatta pl. Cicero, Démoszthenész, Arisztotelész, Ptolemaiosz elméleteit; Horatius poétikája stb.

2. c

Közel álltak Balassihoz a pásztordrámák is, melyeknek szintén szigorú kompozíciójuk van. Waldapfel szerint például Castelletti *Amarilli* című drámájának hatása jól érzékelhető mind a Julia-, mind a Coelia-ciklusban: „...a Julia-ciklus (valamint a Coelia-ciklus) egészének alakulásában is lehet része a pásztordrámák hatásának. Az, hogy Cupido helyett, hogy végre békét hagyyna neki, újra nyерhetetlenre gerjeszti, sőt éppen azt mutatja meg neki, akiben régi kedvesét ismeri fel, az *Amarilli* expozíciójához is hozzátartozik. A megtévesztésig való hasonlóság, amelyet kivált a Coelia-ciklus emleget, a pásztordrámában is ott van, de, mint végül kiderül, valóságos azonosság következménye. Talán az, hogy a Coelia-ciklusban a megtévesztő hasonlósággal mintegy menetegeti, hogy újra szerelemre lobbant, ugyancsak az *Amarilli* emléke; Credulo önmaga előtt is csak ezzel tudja igazolni vélt hűtlenségét.”²⁶

Eddigi kutatásom során egy valóban lehetséges mintára leltem (szemben állva Eckhardt kijelentésével):²⁷ Horatius költeményeire.

Ugyanolyan gyűrűs szerkezetre²⁸ épülnek Horatius carmen-kötetei, mint amilyen Balassié. A szimmetria alapján az I. kötet 5. versének a III. kötet 26. verse felel meg, azonosság, párhuzam, ellentét, azonos téma vagy antitézis folytán, míg az I. kötet 7. versének a III. kötet 24. verse, és így tovább. Tehát a két szélső könyvben ilyen visszafelé ható szimmetriát érvényesít.²⁹

Ezenkívül szóba jöhet Vergilius tíz eklogája, ez azonban még mélyreható vizsgálatot igényel.

A szerelem

Lettovább Juliát s letinkább Céliát ez ideig szerettem,
Attól keservesen s ettől szerelmesen vígan már búcsút vettem...

(*Fulviáról*)

²⁶ WALDAPFEL József, *i. m.* (24. j.), 124.

²⁷ Se Horatius, se Vergilius – akit halálos ágyán idéz – nem játszik szerepet poézisának kialakításánál? ECKHARDT Sándor, *i. m.* (15. j.), 164.

²⁸ L. *Mi is a ciklus?* című fejezetet.

²⁹ Matthew S. SANTIROCCO, *Unity and Design in Horace's Odes*, Chapel Hill–London, 1986, 10–11.

Az először talán érthetetlennek tűnő „szerelmesen vígan már búcsút vettem” kijelentés megmagyarázza az egész Coelia-ciklus lényegét – amire a gyűrűs, szimmetrikus szerkezet is utal.

Ez a szerelem magával a szerelemmel való kibéküléshez vezetett. Cupido áldozata elfogadja, hogy együtt kell élnie a szerelem gyötrelmeivel és örömeivel, bűvköréből soha nem tudna kilépni.

Balassi szerint ez a varázs jobbra is teszi az embereket, amit így fogalmaz meg komédiájának prológusában: „Az szerelem azért semmi nem egyéb, hanem egy igen nagy kívánság, mellyel igyekezünk nemcsak személyét, hanem minden jó kedvét is meg nyerni annak, az kinek mindenek felett szolgálni, engedni s kedveskedni igyekezünk. [...] Mely indulat [a szerelem] az ifjú embernek gyakorta sok jónak az oka [...], mert ha részeges, el hagyja az részegséget, csak azért, hogy az józansággal inkább kedvét lelhetné szerelmének, s tisztességes volta miatt gyűlötségben ne essék nála. Ha gond viseletlen s tunya, ottan tisztán jár, frissen, szépen, s mindenre gondvisel, hogy meg ne jegyezze s gyűlelje az szeretője, ha undok, s mocskosan viseli magát. Ha pedig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon s mint szóljon, szép verseket szerezzen, kivel magának szeretőjénél kedvet lelhessen.”

HORVÁTH IVÁN–TÓTH TÜNDE

Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója

Ha az első olyan magyar nyelvű megszerkesztett verskötet, amely szerelmi költeményeket is tartalmazott, a Balassié lehetett, akkor a második bizonyára az ifjú Rimayé volt: az, amelynek vagy kétharmadát a *Balassa-kódex* második részéből ismerjük. Tanulmányunk végére érve az Olvasó lényegében az egészet ismerni fogja.

A versgyűjtemény fogalma

Versgyűjteménynek (ciklusnak, sorozatnak) az önálló versekből szerkesztett művet nevezzük, az olyan rendezett halmazt, amelynek elemei költemények, és amelyen a rendezés műveletét maga a költő végezte el. Jelentését a szerkesztet teszi: a benne foglalt költemények egymáshoz viszonyított helyzete.

Régebben nem pontosan ebben az értelemben használták a versgyűjtemény fogalmát. Az, ami ma a gyűjtemények vitathatatlanul legfontosabb ismérve, a *sorrend*, az 1960-as–'70-es évekig alig számított. A Balassi-kutatásban annak idején valóságos fordulatot hozott a sorrend-előírások megsejtése majd bizonyítása.¹ Addig a versciklus inkább csak *tematikus csoportot* jelentett: Balassi ún. Anna-verseiről vagy Julia-ciklusáról szólva Eckhardt Sándor és – eleinte – Varjas Béla is csupán a versek tárgya alapján szerveződő verscsoportokról

¹ GERÉZDI Rabán–KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint = A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, I, *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1964, 448–481. HORVÁTH Iván, *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, ItK, LXXIV (1970), 672–679. UÓ., *Balassi poétikája*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII (1973), 33–41. UÓ., *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*, ItK, LXXXI (1977), 613–631.

beszélt. Még Klaniczay Tibor, a „lírai önéletrajz”² kifejezés megalkotója, sőt Gerézdi Rabán is, aki pedig először vetette fel a „rendkívüli megfontoltsággal”³ egybeszerkesztett gyűjtemény gondolatát, még ők maguk sem ismerték föl a Caelia-versek vagy a török bejtek csoportjában a szerzői elrendezés nyomát.⁴ Természetes volt ez akkor, amikor az irodalomtörténet még a szerzők életrajzának vetületeként mutatta be műveiket. Ma úgy tartjuk, hogy az „Anna-versek” mint sorozat, egészében az irodalomtörténetírás terméke, a „Julia-versek” pedig csupán gyenge határjelölőkkel megkülönböztetett alciklus egy erős határjelölőkkel meghatározott részgyűjteményen belül. Elődeink számára az „Anna-versek” és a „Julia-versek” egy különös, kétszer föllángoló nagy szerelem emlékei voltak, és elsősorban azért tartoztak össze, mert az Anna-szerelem, ill. a Julia-szerelem élményalapja összekapcsolta őket. Ciklusokról beszéltek, de az ő ciklusaik szervezőelve az élet maga (pontosabban a versek alapján rekonstruált Balassi-életrajz) volt, nem poétikai megfontolások.

Aztán ahogy a vallásos, a katona, a szerelmes Balassi image-ei⁵ mellett 1970 körül⁶ lassacskán megjelent a művészé is, úgy láttuk meg lassacskán a megkomponált ciklusokat. A sorrend-előírások fölismerése kétségkívül döntő lépés volt. Ehhez a nagy – mert szemléletbeli – változáshoz képest bizony másodlagos jelentőségű megannyi véres vitánk, a verssorrend kisebb-nagyobb módosításai, amelyek mögött könnyen felismerhető a vitatkozó felek nézetrokonsága. A Caelia-versek, a bejtek, a sajátkező Balassi-versfüzér vagy az ún. első 33-as „rendkívüli megfontoltsággal” megállapított szerzői sorrendjét a ’70-es évek óta nem vitatja senki.⁷ Ha ezt az irányzatot Gerézdi

² KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1961, 183–295, 574–576. (Ua., Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1997², 147–234, 457–460.)

³ GERÉZDI–KLANICZAY, *i. m.* (1. j.), 1964.

⁴ GERÉZDI–KLANICZAY, *i. m.* (1. j.), 1964.

⁵ (mítoszai?)

⁶ HORVÁTH Iván, 1970, 1973, 1977. VARJAS Béla, *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*, ItK, LXXIV (1970), 479–491. (= V. B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1982, 288–308.) SÜPEK Ottó, *Balassi Bálint Katona-énekének szám-szimbolikus szerkezete*, I. OK., 1971, 443–449. KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi és az aurea sectio*, Régi magyar századok, Bp., 1973, 16–17. (= K. T., *A Balassi-vers karaktere*, Balassi Kiadó, 1992 [Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 1], 41–65.) Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet, ItK, LXXX (1976), 567–583. (= Uő., 1992, 41–65.) JULOW Viktor, *Balassi Katonaének-e* = J. V., *Arkádia körül*, Bp., 1975, 5–64, 297–302.

⁷ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, doktori értekezés, 1982 (megj. Balassi Kiadó, Bp., 1996); VARJAS Béla, 1982; KÖSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982. Akadémiai K., 337 l., ItK, XCI–XCII (1987–88), 310–338; Uő., *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás* = *Hagyomány és ismeretközlés*, Salgótarján, 1988 (Discussiones Neogradienses, 5), 3–15; Uő., *Elbáritva. (Megjegyzések Horváth Iván: Egy vita elbáritása című cikkéhez*, ItK, XCIII (1989), 597–604; HORVÁTH

Rabánról óhajtanók elnevezni, aki a ciklusrekonstrukciós munkához az alapötletet adta, meg kellene állapítanunk, hogy a gerézdizmus termékenynek bizonyult. Viták, a gerézdizmuson belüli viták vannak, az irányzatnak alternatívája azonban egyelőre nem mutatkozik. Még kisebb az ellentét azok között, akik a sorrendnek csupán az értelmezésén különböznek össze.

A szerzői eredetű sorrend-előírások fölismerése nyomán tulajdonképpen új kompozíciók bukkantak felszínre, valósággal új művek birtokába jutottunk. A sorozatokat értelmező szakirodalmi munkák száma öröndetesen gyarapszik.⁸ Megszületett az európai anyaggal összehasonlító első módszeres tanulmány.⁹

A Rimay-ciklusok helyreállítása terén viszont sokkal kevesebb okunk van az elégedettségre. Jóllehet Pirnát Antal¹⁰ Gerézdí sejtésével egyidőben határozottan rámutatott Rimay legalább három saját szerkesztésű sorozatának megváltára – és az ő felismerését nem fogadta bizalmatlanság, miként a Gerézdíét –, az azóta eltelt negyedfél évtized alatt a rekonstrukciós munka bizony nem sokat haladt előre. Zemplényi Ferenc mélyreható elemzése¹¹ arra a késői ciklusra irányul, amelynek Pirnát nemcsak a megváltára hívhatta föl egykor a figyelmet, de részleteiben is meg tudta határozni. Bóta László¹² továbbra is fenntartja egyetnemértését Klaniczay Tibor szövegleszármazási elméletével,¹³ de új ötlet híján vitájuk nem lendül át a holtpontra. Egy tanulmányában,¹⁴ majd kiadásában¹⁵ Ács Pál végre nekiveselkedik az ifjúkori gyűjtemény helyreállítá-

Iván, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanul-*

mányok Keserű Bálint tiszteletére, szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 191–203. (= H. I., *Magyarok Babelben*, JATEPress, Szeged, 2000, 175–197, = Ua., Gépeskönyv, 2000, <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/>)

⁸ TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itanulm.htm> (már az új Balassi Bálint-kötetelrendezést elemzi allegorikus szerkezetként).

⁹ ZEMPLÉNYI Ferenc, *A megkomponált verskötet kezdetei és alakulása a reneszánszban*, előadás, Esztergom, 1994.

¹⁰ PIRNÁT Antal, *Rimay János = A magyar irodalom története*, főszerk. SÖTÉR István, II, *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1964, 21–22, ill. 25.

¹¹ Zemplényi Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*, ItK, LXXXVI (1982), 601–613.

¹² BÓTA László, *Balassi istenes verseinek kronológiájához*, ItK, LVIII (1954), 420–429; Uő., *A Balassi-Rimay versek első kiadásának keletkezéséhez*, ItK, LXXXVII (1983), 173–188.

¹³ KLANICZAY Tibor, *Hozzájárulás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338.

¹⁴ ÁCS Pál, *Rimay János korai versciklusai*, ItK, XCIII (1989), 306–311. (= Uő., „*Az idő ósága*”, Osiris, Bp., 2001, 43–51.)

¹⁵ *Rimay János írásai*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS Pál, Balassi Kiadó, Bp., 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1)

sának, és előáll két merész föltevessel. Elhelyezi a sorozatban az *Epicédiumot*, és meghatároz egy 10 versből álló szerelmesvers-füzért – eredményeit azonban nem fogadhatjuk el.¹⁶ Az *Epicédium* elhelyezéséről alkotott, gondosan argumentált és szellemes elképzelését rokonszenvesnek tartjuk, de tévesnek. A szerelmesvers-sorozat rekonstrukciója pedig nincs érvekkel alátámasztva, tulajdonképpen ötletszerű – mindazonáltal később ezt is érintjük majd.

A ciklusok iránt – köztük Rimay ciklusai iránt is – megnyilvánuló széles körű érdeklődés közepette tehát csak a késői, vallásos gyűjteménnyel tudunk mit kezdeni. Az ifjúkoriról nem tudunk többet, mint 1964-ben. Annak, hogy az ifjúkori versgyűjtemény – úgyszólván – ellenállást tanúsít, nyomós filológiai oka van.

A „kis” *crux*

Közismert a Balassi-textológiával foglalkozók „*crux philologorum*”-ja: a *Balassa-kódex* 100. lapja körüli szöveghiányon sok kutató törte már a fejét. Nyilvánvaló, hogy a sietős 4. másoló kéz azért halasztotta későbbre (majd hagyta el végképp) az ide tartozó Balassi-versek leírását, mert azok már megvoltak neki az *Istenes énekek* valamelyik kiadásában. Waldapfel József,¹⁷ majd egykori tanítványa, Bóta László¹⁸ nézete szerint az ún. „rendezetlen” (azaz Balassi és Rimay műveit összekeverve közlő) kiadások egyike lehetett ez, mégpedig minden bizonnyal a bártfai. Klaniczay 1957-es tanulmányának elegáns bizonyítása (az ún. „fésűs” módszer) viszont azon nyomban világossá tette, hogy csakis egy „rendezett” (azaz Balassi és Rimay műveit szétválasztó) kiadás jöhet szóba.¹⁹ Egymás mellé tette az 1670-es lőcsei *Istenes énekeket* és a kódexet, és meglátta, hogy a nyomtatvány a világi darabok kihagyásával lényegében ugyanabban a sorrendben közli az énekeket, mint a kódex. Ebből azonnal fölismerte, hogy 1. a másolónak „rendezett” kiadása volt, és ráadásul 2. a „rendezett”

(A kiadás Pirnát Antal tulajdonában volt példányába Pirnát be is írja a Balassa-kódexben itt szereplő versek sorszámát és incipitjét.)

¹⁶ BÍRÓ Gyöngyi–TÓTH Tünde, *Balassi versgyűjteményének rekonstrukciója*, Balassa-kódex-CD, szerkesztette HORVÁTH Iván, átírás, jegyzetek VADAI István, programozás KOVÁCS István, képek SZEDMÁK Sándor, Hypermedia Systems 1996. (= Uez., Internet Expo, Magyar Pavilon, Oktogon Állomás, 1996, Uez., <http://www.idg.hu/expo/balassa/rekonst.htm> [1998-ban megsemmisült.] = Uez., [A szerzők engedélye nélkül megjelent kalózkiadás rengeteg sajtóhibával:] Iskolakultúra, 1996/9, 49–57.)

¹⁷ WALDAPEL József, *Balassi költeményeinek kronológiája*, ItK, XXX (1926), 185–210, 271–285.

¹⁸ BÓTA László, 1954.

¹⁹ KLANICZAY Tibor, 1957.

kiadástípus és a kódex *ugyanarra a forrásra* mennek vissza! A választékos bizonyítás nemcsak meggyőző volt, de valóságos szellemi élvezetet okozott. Legföljebb szépséghibának számított, hogy a párhuzam a Rimay-részre nem terjedt ki. A kódex Rimay-szerzete istenes énekei ugyanis nem a „rendezett” kiadások rendjét követik. Sajátos módon azonban a „rendezetlenekét” sem.

A 4. kéz a kódex Rimay-részeiben valóban elméletileg megmagyarázhatatlan módon viselkedett. Magától értődő természetességgel hagyott üres helyet 10 olyan szövegnek, amelyek közül még csak az elsőt sem jelölte meg legalább a kezdőszóval²⁰ – és eközben a verssorrend egyáltalán nem felel meg a Klaniczay-bizonyításban szereplő „rendezett” kiadásokénak, amelynek egy példánya állítólag a másoló előtt feküdt. Akkor honnan tudta, hogy minek hagy ki helyet? Sokan megpróbáltuk az *Istenes énekek* különböző változatait a kódex mellé tenni, hogy rájövünk a megfelelés titkára, és világossá vált, hogy nincs ilyen megfelelés. Az ifjúkori ciklust nem sikerült helyreállítani.

Aztán a '90-es években némileg módosult a helyzet. A kb. 1976 óta általánosan elfogadott Balassi-szövegleszármazási elméletben²¹ észlelhető rendelkezések nyomán föl kellett adni a „szövegtorzító ősmásoló” hipotézisét,²² majd fölül kellett vizsgálni a *Balassa-kódex* keletkezésének elméletét is.²³ Az így nyert eredményeken alapul az új, internetes kritikai kiadás (eddig ismereteink szerint valószínűleg a világ első hálózati kritikai kiadása).²⁴ Kézenfekvő volt, hogy az új, akkor még publikálatlan szövegleszármazási elméletet mintegy rápróbáljuk a Rimay-gyűjtemény szöveghiányának kérdésére – ennek a feladatnak ültünk neki 1996-ban. A munka nem volt nehéz, hiszen – úgy éreztük – elődeinkkel ellentétben mi *tudjuk*, milyen kiadás feküdt a másoló előtt.

²⁰ A Balassi-részben megjelölte.

²¹ Balassi Bálint összes versei a versek helyreállított, eredeti sorrendjében, 1976; HORVÁTH Iván, 1976.

²² HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, VI. (1994), november, 42–53. (= H. I., *Magyarok Babelben*, JATEPress, Szeged, 2000, 139–174 = Ua., Gépeskönyv, 2000, <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/>.)

²³ HORVÁTH Iván, 1997.

²⁴ *Balassi Bálint összes verse*, hálózati kritikai kiadás, 1.0, szerk. HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde, főszerkesztők: VADAI István, munkatársak: DIÓSSI Adrienn, KÖVÁRI Krisztina, LEÁNYVÁRI Enikő, MIHÁLY Eszter, PARÁDI Andrea, RÁK Balázs, SURÁNYI Anna, TAR Sándor és VÁGNER Edina. Készült az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete Reneszánszstudatások Posztgraduális Központjában (Centre des Hautes Études de la Renaissance, CHER) és az ELTE BTK Bölcsészettudományi Informatika Önálló Programjában (BIÖP). Kiadja a Gépeskönyv. Bp., 1998, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>

Állítás és bizonyítás

A *Balassa-kódex*ben szerelmesversekkel kezdődik a Rimay-gyűjtemény, de aztán számos vallásos, erkölcsstanító és politikai lírai darab is akad köztük. Az utóbbiakat – amelyeket az *Istenes énekek* szerkesztői kiadhatónak minősítettek – az egyszerűség kedvéért most egyszerűen „isteneseknek” nevezzük.

Sorszám	Kezdősor	Levélszám	Típus
1.	<i>Szólítván nevemen...</i>	148–150	világi
2.	<i>Ne csodáld szívemet...</i>	150–151	világi
3.	<i>Örülhetne szívem...</i>	151–152	világi
4.	<i>Mi lett azt kérdebetnéd...</i>	152–153	világi
5.	<i>Senki ne kérjjen...</i>	153–154	világi
6.	<i>Legyen jó idő csak...</i>	154–155	istenes ²⁵
7.	<i>Kösziklák közt lakó...</i>	155	világi
8.	<i>Vajon s de mi haszon...</i>	156	világi
9.	<i>Venus, fajtalan bús</i>	156–157	világi
10.	<i>Ó, szegény megromlott...</i>	157–158	istenes ²⁶
11.	<i>Cupido, ne nyilazd...</i>	159	világi
12.	<i>Katonák hadnagya...</i>	160	istenes ²⁷
vacat	<i>En édes Ilonám...</i>	161–162	világi
16.	<i>Vitézség embernek...</i>	162–163	istenes
17.	<i>Hogy feledkezik el...</i>	163–164	istenes
18.	<i>Tarts meg, Uram...</i>	164–165	istenes
19.	<i>Könyörülj énrajtam...</i>	165–167	istenes
20.	<i>Udvar s irigy tisztek...</i>	167–[...]	istenes ²⁸
[21.]			
[22.]			
[23.]			
[24.]			
[25.]			
[26.]			
[27.]			
[28.]			
[29.]			
[30.]		[...]-172+XI–XVIII ²⁹	

²⁵ Üres hely hagyva neki.

²⁶ Az első strofa után hely kihagyva neki.

²⁷ Üresen hagyva neki a lap.

²⁸ Hely kihagyva neki a lapon illetve a következő lapokon, ahová a Zrínyi-kéz a *Szűgeli veszedelmet* másolta.

²⁹ A 172. és a 173. lapok között ívfűzethatár található a kódexben, ahonnt hiányzik pár levél. A laphiány itt VADAI István, (*Balassa-kódex I–II.*, közzeteszi KÖSZEGHY Péter, átirás, jegyzetek, utószó VADAI István, Balassi Kiadó, Bp., 1994) szerint 2,

31.	<i>Kedvező szemeddel...</i>	173–174	istenes
32.	<i>Szűz Mária lakozván...</i>	174–175	istenes

A 21-től a 30-ig tíz számhelynyi költemény hiányzik. Ezen a helyen szerintünk Rimay Balassi-gyász-költeménye, az *Epicedium* állt.

Más nem állhatott

Az 1997-es szövegleszármazási elmélet kemény feltételeket támaszt a szóba jöhető költeményekkel szemben. Tudjuk, hogy a Balassi-rész forrása a „rendezett” kiadásokkal közös forrásból fakadt, de a másoló asztalán nem ilyen, hanem éppen „rendezetlen” kiadás feküdt. Semmit sem tudunk a Rimay-rész kéziratosa előzményéről, de azt igen, hogy ezt az előzményt természetesen ugyanazzal az *Istenes énekek*-kiadással vetette egybe, mint a Balassa-rész előzményét. Tudjuk, hogy a sietősen dolgozó 4. kéz a Balassi-rész kihagyásai alkalmával milyen eljárást gyakorolt be:

1. Olyan azonosító jeleket helyezett el a célszövegben (a mi *Balassa-kódex*-példányunkban), amelyek a számára később is egyértelművé tették volna, hová milyen szöveget kell még utólag bemásolnia.
2. Ugyanakkor az azonosító jelek számát igyekezett a lehető legkisebbre leszorítani, részint időtakarékoságból, részint, hogy a nagyobb verstömbökön belüli terjedelmi becsléseket elkerülje.
3. Másik azonosító eszköze a sorszám-ugrás volt. Ez azért azonosító jel, mert megmutatja, hogy ugyanannyi szöveget kell bemásolni, ahány számhely van.
4. A Balassi-rész alapján elképzelhető, sőt valószínű, hogy a 4. kéz ilyenkor az egyértelműség kedvéért az eredetileg számozatlan alsorozatokat is beszámozta.
5. Külön jegyzékben, vagy – még valószínűbb – a nyomtatványban magában szintén azonosítókat helyezett el, amelyek azt mutatták, az *Istenes énekek* melyik darabját hova kell bemásolnia. A legkézenfekvőbb feltevés az, hogy a kiadvány törzsszövegébe vagy kezdősor-mutatójába a megfelelő sorszámokat jegyezte be. Ezzel magyarázható, hogy a másoló ragaszkodott a sorszámozáshoz: így teremtette meg az összhangot a kiinduló szövegforrás és a célszöveg között.

Ez az eljárás az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainak anyagából egyértelműen az *Epicedium*-ot jelöli ki. Semelyik másik verscsoportra nem illik rá, arra viszont minden tekintetben ráillik.

BÍRÓ Gyöngyi és TÓTH Tünde (1996) szerint összesen 4 levél terjedelmű. Mi az utóbbiak szerint adtuk meg a hiányt.

1. Mivel az *Epicédium* sorozata mindenütt egyértelműen, egy világos, jól meghatározott tömbben hagyományozódott, jól érthető, hogy a másoló miért nem látta szükségét akár csak egyetlenegy azonosító elhelyezésének sem.
2. Nyugodtan hódolhatott másik szokásának: az azonosítók minimalizálásának.
3. A feladat egyértelműsége miatt elegendőnek érezte a sorszám-ugrást, bár
4. könnyen meglehet, hogy az *Epicédium* a kódex alapjául szolgáló forrásban nem viselt sorszámot.³⁰
5. A „rendezetlen” kiadások tartalomjegyzékeiben, pontosabban kezdő-sor-mutatóiban az *Epicédium* éppen 10 tételként szerepel.³¹

Mit jelent a „több”?

A *Balassa-kódex*ben 32-ig menő versszámozást Ács Pál 33-ra egészíti ki.³² A Balassi-féle 33-asok ihlette rekonstrukció filológiai alapja: a Rimay-rész bevezetőjében említett Balassi halálát „megékesítő” vers, az *Epicédium* nem

³⁰ A *Balassa-kódex* forrásában valószínűleg éppúgy számozatlan volt az *Epicédium*, ahogy a ránk maradt nyomtatványokban is az. A másolónak a későbbi biztos bemásoláshoz azonban szüksége volt az *Epicédium* beszámozására, illetve a kihagyás után következő két vers újrászámozására. Az *Epicédium* beszámozása semmiképpen sem lehet szerzői eredetű, hiszen nehezen hihető, hogy a Radvánszky-féle hagyomány szerint harmadiknak számozott vers (*Ihon édes hazám...*) után Rimay beírt volna egy-egy sorszámot a *Végtelen irgalmú...* és a *Mint ágyúgolyóbis...* elé. (Habár a bécsi kiadásban a *Mint ágyúgolyóbis...* előtt szereplő „Eddig a psalmusból, s innentől már poetica inventio” bejegyzés szerzőinek tételezése a szerzői eredetű tízes számozást nem zárja ki.)

³¹ A 20. század eleje óta mindenki Radvánszky Béla kiadásának számozását használja. Radvánszky beszámozza az addig minden kiadásban számozatlan *Epicédium*ot. Hét számozott és egy számozatlan versből álló gyűjteményt csinál belőle. A régi kiadások incipitmutatója másképp számol. A tíz kezdősor sorrendben a következő:

*Bocsásd Szentlelkedet...
Hadvézírlő Pallás...
Ihon, édes hazám...
Végtelen irgalmú...
Mint ágyúgolyóbis...
Pallás nem nyughaték...
Délós szigetéből...
Kérdhetd e koporsót...
Csodálható nagy dolog...
Rettenetes rút gyászt...*

³² ÁCS Pál, 1989.

található a 32 verssel ránk maradt gyűjteményben „a több éneki után” elhelyezve. Igaz, hogy a Rimay-részben is üres hely van hagyva 10 éneknek (21–30-ig), az *Epicédium*ot azonban 7 versnek szoktuk számozni, Ács Pál a „több éneki után” kifejezés „a több” szavát ‘az összes többi’-ként értelmezi, mi viszont ‘a(ma) több’, ‘a(ma) jó egynéhány’, ‘a(ma) jó pár’ értelemben, ami semmiképp nem merészebb, mint az ő értelmezése.

Az utolsó Rimay-kiadás álláspontja

Az Ács Pál-féle 10-es Rimay- szerelmesciklus

Ács Pál a (16. ének előtt található) szerelmesversekből úgy hozza létre a tíz versből álló kompozíciót,³³ hogy kiemeli közülük az istenes és a kódexből hiányzó énekeket. Véleménye szerint Rimay ezt az *eredeti 10-es* kompozíciót hígította később fel az istenes énekekkel. A 12. és a 16. ének között hiányzó énekeket Ács Pál nem(csak) azért veszi ki, mert egyértelműen isteneseknek gondolja őket, hanem mert azok szerint nem az *Én édes Ilonám...* elől, hanem az után hiányoznak a kódexből. Laphiányok itt nincsenek,³⁴ a versek hiánya itt csak a *Balassa-kódex* forrásának hiányából adódhatik.³⁵

Ács Pál szerint az *Én édes Ilonám...* kezdetű *Szép egynéhány szerelmes versek*³⁶ hiányzó sorszáma nem függ össze a 12. ének utáni fizikai vershiányokkal. Elmélete szerint az *Én édes Ilonám...* esetében nem fizikai (sorszám)hiányról, hanem eredeti számozatlanságról van szó. Ács Pál tehát szétválasztja a *Balassa-kódex*ben itt megmutatkozó hiányt. Bíró Gyöngyi és Tóth Tünde az 1994-es Balassi-konferencián „kétlépcsős megoldás”-nak nevezte ezt a szétválasztást, és az egyszerűbb magyarázat elve alapján megalapozottabbnak tartja az általuk „egylépcsős”-nek nevezett rekonstrukciót.³⁷ Az *Én édes Ilonám...* sorszámanak és a 12. ének után hiányzó énekeknek a hiányát egyaránt a forrás, az *1610-es kötet fizikai hiányára vezetik vissza.

Szerintük az *Én édes Ilonám...* kezdetű vers a 15. sorszámot viselte a *Balassa-kódex* forrásában. E sorszám ott épp egy olyan *verso* alá esett, mely a 13. és 14. éneket tartalmazó levelekkel együtt a *Balassa-kódex* létrehozatala előtt kiesett a *Balassa-kódex* forrásából. Egy új vers sorszámanak lap alá kerülése lehetetlenség a mai tipográfiai szabályok szerint, a régiségben azon-

³³ ÁCS Pál, 1989.

³⁴ VADAI István, 1994; BÍRÓ Gyöngyi és TÓTH Tünde, 1996.

³⁵ A hiány terjedelme miatt nem lehet szó kettős lapozásról, csak a forráskódexnek a *Balassa-kódex*be való szövegátírás előtt bekövetkezett csonkulásáról.

³⁶ A „versek” kifejezés itt is, mint a korban máshol is, „strófa”-at jelent.

³⁷ BÍRÓ Gyöngyi és TÓTH Tünde, 1996.

ban gyakran előfordult ilyen, pl. a *Balassa-kódex* 2. versének, Balassi Bálint *Eredj édes gyűriüm...* kezdetű versének sorszáma is lap alján (éppen verso alján) található.

Ha a *Szép egynébány szerelmes verseket* tartjuk a 15. éneknek, akkor nehezebbé válik a kódexből hiányzó versek kiemelése a szerelmes énekek közül. Így ugyanis a *Szép egynébány szerelmes versekkel* bezárólag leválasztott szerelmes versek közül nem csupán 3 istenes éneket kell kivennünk, hanem még 2 további éneket, melyek voltaképpen lehettek akár szerelmes versek is. Nem 10, hanem 10–12 szerelmes versből állóvá válna az Ács Pál feltételezte gyűjtemény, melyben már nem engedhető meg egyértelműen, hogy az *En édes Ilonám* „tizedik bölcs műzsám” kifejezésében a „tizedik” sorszámnevet összefüggésbe hozzuk a vers sorszámaival, hiszen ennek semmi értelme nem lenne, ha a vers 11. vagy 12. sorszámot lenne kénytelen viselni.

Mondhatná erre bárki, hogy Rimay esetleg nemcsak istenes, hanem szerelmes versekkel is felhívíthatta 10-es ciklusát, mikor a *Balassa-kódex*ben ránk maradt, több mint háromszor annyi verset tartalmazó gyűjteményébe olvasztotta azt. Csakhogy az a feltételezés, miszerint valamiféle összefüggést kellene keresnünk az ének („eredeti”) sorszáma („10.”) és a versben előforduló „tizedik” számnév között, nehezen állja meg a helyét, ha a versben előforduló egyéb számnevekhez nem tudunk hasonló, kifelé utaló jelentéseket társítani. Mít kezdjünk a „negyed – azaz negyedik – Charis” kifejezéssel? Vajon miféle titkos hivatkozása van ennek a számnak? Mindkét kifejezés, a „tizedik [...] műzsám” és a „negyed<ik> Charis” kifejezés is *hiperbola*, ugyanabba a csoportba tartozik, mint a „világ nyolcadik csodája” metafora. A jelzett személy vagy dolog olyan tulajdonságokkal rendelkezik, melyek alapján az arról a bizonyos tulajdonságról leginkább ismertek közé kellene sorolnunk. Rimaynál ezeknek a hiperbolikus metaforáknak igazi *congeries*ét, azaz a túlzó névátvitelnek igazi halmozását találjuk, hiszen Ilona okos, mint a műzsák, szép, mint a gráciák, okosabb, mint Heléna (vagy Venus?), sőt, ő maga „Venus [...], ki almát vött”. Ez már a tetőpont. Venus csak egy van, vagy legfőljebb kettő – hogy van-e valami külső referenciája az *első*nek vagy a *kettő*nek, nem tudjuk. A szöveggörnyezetéből kiragadott szó sorrendre vonatkoztatását nem tartjuk termékeny eljárásnak, legalábbis akkor semmiképpen sem, ha egyszeri és egyedi esetről van szó, főként pedig akkor nem, ha az egyébként másutt gondosan argumentáló szerzőnél erre a kifelé mutató referenciára semmilyen jelzés vagy magyarázat nem figyelmezteti az olvasót.

Visszatérve az *En édes Ilonám...* számozottságának vagy számozatlanságának kérdéséhez: Ha Ács Pálnak mégis igaza lenne abban, hogy a vers számozatlan, akkor a *Balassa-kódex* az *Epicedium* Ács Pál-féle bepótlása előtt 32 számozott és 1 számozatlan verset tartalmazna, ami éppen 33.

Ami a 15. ének számozottságát vagy számozatlanságát illeti, három érv szól a Bíró Gyöngyi és Tóth Tünde-féle elmélet mellett. Az első a *Balassa-*

kódex 162. lapján, az Ilona-vers végén kiírt „Finis” és az utána következő „Tizenhatodik” sorszámának folyamatosága. Mivel az Ilona-vers végén és a 16. elején nem látunk szövegcsonkulásra utaló jelet, nem találunk köztük semmilyen téves vagy idegen elemet, a szövegnek a *Balassa-kódex* forrásában is éppilyen folyamatosnak kellett lennie.³⁸ Ha Ács Pálnak igaza van, és e két vers közül a *Balassa-kódex* forrásában kiesett – a sorszámok alapján – (legalább) három vers, akkor a csonkulás csak úgy történhetett, hogy az *Én édes Ilonám...* „Finis”-e 1. éppen *verso* alá, a „Tizenhatodik” ének sorszáma pedig 2. éppen *recto* tetejére esett, s közülük kihullottak a mi kódexünkől hiányzó 3. teljes verseket tartalmazó, 4. csakis egymással összefüggő (egész) levélpárok. Ez utóbbi feltételnek azért kell teljesülnie, mert ha itt olyan levelek lettek volna, melyek az *Én édes Ilonám...* előtti és a 16. ének utáni résszel álltak volna fizikai kapcsolatban, akkor ott is szöveghiányt kellene tapasztalnunk – összesen akkorát, mint amekkora az *Én édes Ilonám...* és a 16. ének közé feltételezett hiány. A „Finis” és a „Tizenhatodik” szavaknak tehát nem egyszerűen levélhatárra, hanem ívfüzethatárra kellett volna esniük, s a közülük hiányzó szövegnek éppen egy ívfüzetnyinek kellett volna lennie, lett lényen bár akárhány leveles is az az ívfüzet.³⁹

Ehhez a kihulláshoz egyszerre négy szigorú terjedelmi követelménynek kell teljesülnie. Bíró Gyöngyi és Tóth Tünde magyarázata csak két szigorú terjedelmi követelmény teljesülését követeli meg. 1. a 15. ének sorszámának *verso* alá kellett kerülnie, s a 12. ének (kezdeté) után a 15. ének sorszámával bezáróan kihullottak a mi kódexünkől hiányzó verseket tartalmazó, 2. csakis egymással összefüggő (egész) levélpárok.

A második érv amellet, hogy az *Én édes Ilonám...* kezdetű lett volna a 15. vers, az, hogy a címet tartalmazó versek közül (ma ismert formájában) ennek a legrövidebb a címe. Elképzelhető tehát, hogy a versnek korábban hosszabb címrata volt, melynek az első fele a sorszámmal együtt veszett el. Ha nemcsak a sorszámot kell elképzelnünk az elveszett levél *versójának* alján, hanem pársoros címratot is, az még valószínűbbé teszi a szöveg *verso* alá kerülését. Arra, hogy a címrát valaha hosszabb lehetett, nem csupán viszonylagos rövidege enged következtetni, hanem a többi címtől eltérő szintaxisa is. Ezt a három érvet sorakozatjuk fel tehát amellet, hogy a 15. éneket a *Szép egynehány szerelmes versekben* lássuk.

³⁸ Varjas (*Balassa-kódex*, bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi VARJAS Béla, MTA, Bp., 1944, XIV.) szerint az első kezét itt váltja fel a negyedik kéz. A másolócseré azonban önmagában nem jelent szövegcsonkulást.

³⁹ Kettős lapozásra, összeragadt lapokra a szöveghiány terjedelme miatt nem gondolunk – egyébként abban az esetben is teljesülnie kellene egyszerre három szigorú terjedelmi szabálynak: 1. „Finis” *recto* alján, 2. „Tizenhatodik” *verso* tetején, 3. köztük épp a hiányzó szöveg.

Hányadik lesz viszont az Epicédium?

A *Balassa-kódex* Rimay-előszava mindenképpen azt mutatja, hogy az eredeti gyűjteményben szerepelnie kellett valahol, pontosabban Rimay „több verse után” az *Epicédium*nak. Szerepelhetett-e, ahogy Ács Pál elmélete mondja, a 32. ének, a *Szűz Mária lakozván...* kezdetű vers után, a kódex ún. „Mostani poéták” verseit tartalmazó része előtt?

Itt szinte szóról szóra ugyanazt kell mondanunk, mint amit az imént az *Én édes Ilonám* és a 16. ének közé Ács Pál által feltételezett hiány elutasításakor. A *Balassa-kódex*ben a *Szűz Mária lakozván...* kezdetű ének is a „Finis” szóval ér véget, s utána rögtön, még ugyanazon a lapon következik a „mostani poéták” verseit bevezető prózai szöveg. Itt tehát akkor lehet szöveg-hiány, ha kódexünk forrásában a „Finis” 1. éppen *verso* alá, a „Mostani poéták” bevezetője pedig 2. éppen *recto* tetejére kerül, s közülük hullott volna ki az *Epicédium* 3. teljes szövege, mely 4. éppen egész számú ívfüzetnyi kellett volna, hogy legyen.

Összefoglalás

Rimay János ifjúkori versgyűjteményét tehát a következőképpen rekonstruáljuk: 22 számozott és 10 számozatlan versből álló gyűjtemény.

Sorszám	Incipit
1.	<i>Szólítván nevemen...</i>
2.	<i>Ne csodáld szívemet...</i>
3.	<i>Örülhetne szívem...</i>
4.	<i>Mi lett azt kérdehetnéd...</i>
5.	<i>Senki ne kérjjen...</i>
6.	<i>Legyen jó idő csak...</i>
7.	<i>Kősziklák közt lakó...</i>
8.	<i>Vajon s de mi haszon...</i>
9.	<i>Venus, fajtalan bús</i>
10.	<i>Ó, szegény megromlott...</i>
11.	<i>Cupido, ne nyilazd...</i>
12.	<i>Katonák hadnagya...</i>
[13.]	VACAT
[14.]	VACAT
[15.]	<i>Én édes Ilonám...</i>
16.	<i>Vitézség embernek...</i>
17.	<i>Hogy feledkezik el...</i>

18.	<i>Tarts meg, Uram...</i>
19.	<i>Könyörülj énrajtam...</i>
20.	<i>Udvar s irigy tiszték...</i>
	<i>Bocsásd Szentlelkedet...</i>
	<i>Hadvezérő Pallás...</i>
	<i>Ihon, édes hazám...</i>
	<i>Végtelen irgalmú...</i>
	<i>Mint ágyúgolyóbis...</i>
	<i>Pallás nem nyughaték...</i>
	<i>Délós szigetéből...</i>
	<i>Kérdbetű e koporsót...</i>
	<i>Csodálható nagy dolog...</i>
	<i>Rettenetes rút gyászt...</i>
21.	<i>Kedvező szeremmel...</i>
22.	<i>Szűz Mária lakozván...</i>

A versgyűjtemény vagy verseskötet lírai életrajza kevésbé narratív, mint a 100-verses Balassi-kötet. A Rimay-kötet a három életszakasz közül az első kettőt, az ifjúkort (melyhez a szerelem) és a férfikort (melyhez a harcok tartoznak) szorosabb közelségben álló versekkel dolgozza ki, míg a szemlélődő, imádságos öregkorhoz tartozó versek, melyek mennyiségileg a gyűjtemény egyharmadát teszik ki, elszórtan helyezkednek el a kötetben. Mindazonáltal még a szerelmesversek és az *Epicedium* sztoikus szélsőségmentessége is meglehetősen istenes hangvételt ad az egész kötetnek. A versgyűjtemény egyáltalán nem követi tehát Balassi descensiós szerkezetét.⁴⁰ Ascensióval, egy Szűz Máriához szóló záróverssel ér véget, akárcsak Petrarca *Dalaskönyve*. Míg Balassié előtt megnyílik a pokol, Rimay a mennybe zárja a lírai hőst.

⁴⁰ TÓTH Tünde, *Fordítottan platonikus versgyűjtemény = Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, PhD-értekezés, kézirat, Bp., 1999, 95–109. (Újabban: *Balassi Bálint Lengyelországban* = T. T., *Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerkesztette SZENTPÉTERI Márton, JAK Füzetek, Kijárat Kiadó, 2001, 35–48.)

AMBRUS KATALIN

Barátság és szerelem a barokk udvari drámában Florentina

A 16–17. századi magyar főúri kultúrát legjellegzetesebben és legélvezetesebben három udvari dráma képviseli. A reneszánsz pásztorjáték: a Balassi fordította-magyarította *Szép magyar comoedia*, a manierista *Constantinus és Victoria*, s a *Florentina* című dráma, amely a magyar barokk irodalom egyik gyöngyszeme.

Mindhárom dráma magán viseli keletkezésének korát, tehát végigkísérhetjük: hogyan lesz a reneszánsz udvari emberből barokk udvaronc, hogyan válik a szerelem „illendóból” „illetlenné”, s hogyan lehet hatalomhoz jutni a szerelem által.

A barokk udvari drámában minden reneszánsz érték megkérdőjeleződik: a barátságból érdek által motivált érzelem lesz, a szerelem beteljesíthető, akár házasság nélkül is, s Castiglione méltósággal teljes uralkodója „szegény, vén királyként”, kijátszható figuraként jelenik meg a barokk udvar színpadán.

A Gyöngyösi Istvánnak tulajdonítható *Florentina* dráma (vagyis Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre) olyan témát dolgoz föl, mely az egyetemes kultúra vándormotívuma. Előzménye Heltai Gáspár *Poncianus históriája* című elbeszélésgyűjteményében is megtalálható.¹

Tegyük vizsgálódás tárgyává a drámát, az ott megjelenített udvar légkörét, királyi vérből származottak, udvari emberek és udvarhölgyek érzelmeit, vélekedéseit egymásról; mérjük föl az udvart jellemző erőviszonyokat, mert ezáltal megérthetjük a barokk udvariságot.

¹ A dráma világirodalmi kapcsolatairól, a 17. századi kézirat és a 18. századi nyomtatott szövegekről, a keletkezés körülményeiről részletesen: RMDE I–II, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1960, II, 348–354.

A dolgozatban mind a 17. századi *Gosztonyi-kódex*ben megmaradt töredékből, mind a 18. századi Zólyomi Szabó Dávid által megjelentetett drámából egyaránt idézek, ezért eltérő az idézetek megjelölése, mellyel a RMDE II. kötetében közölt szövegekhez alkalmazkodtam, zömmel az 1762-es „nemes nemzetes, és vitéz Ambrus Gábor uramnak” ajánlott kiadást használva.

Aggottságom tele, ha fordíthatna nyárt,
Országom kebelét nem dúlná annyi párt,
Külső ellenségtől széli sem valna kárt,
Szabnék kinek kinek ő tisztiben határt.

(II. 9.)

Áltádes, az ország koronás királya, sajnálkozva vénségén, birodalmának külső és belső problémáiról, a határai elleni folyamatos támadásokról s a belső anarchikus állapotokról panaszkodik. A pártütés nemcsak országát jellemzi, de a „frakciózás” jelen van udvarában, az erővonalak kirajzolódnak az udvar lakóinak csoportjában.

A dráma kezdetén még nyugalmi állapotról beszélhetünk, ám ez a szélcsend csak látszólagos, hiszen a szereplők szavaiban szinte refrénszerűen ismétlődik az udvari *irigység* emlegetése. A látszatnyugalmat Hermiás (főtanácsos és udvarmester) személye biztosítja. Hivatalosan az ország második embere (valójában a „szürke eminenciás”), a királyi kegy legfőbb élvezője. Helyzetét a hatalomközelség jellemzi, s pártfogoltja, a „deli kavalér”, Philostenes, támadhatatlan. Ám Philostenes és a király lánya megszegik az *illendő* és *sziükségszerű* titoktartást, viszonyuk az udvari és udvaron kívüli közösség tudomására jut. Ez, s Hermiás távozása felszínre hozza az udvaron belüli ellentéteket, megszűnik az állandóság látszata. Nestor ugyan tanácsadóként Philostenes mellé áll, de nincs akkora tekintélye a király előtt, mint Hermiásnak – Philostenes védtelenné válik. Ekkor lép színre Severus, a „mellőzöttek” vezére, s a Philostenes–Florentina viszonyt feltárva az uralkodó előtt, Áltádest cselekvésre kényszeríti. Az erőviszonyok eltolódnak a Severus vezette irány javára. Ekkor aktivizálódik Helione, a Philostenes–Florentina „párt” okos asszonya, s ravaszsága – eléri, hogy az udvar, s a király tudta nélkül Philostenes képében Hermiás párbajozzon – segít megsemmisíteni Severust. Visszatér a látszatnyugalom, a szerelemhez és hatalomhoz jutott szerelmek azonban az intrikus Helione és Nestor lekötözöttjei, így feltételezhető, hogy befolyásuk érvényesülni fog az udvar és az ország irányításában.

A királyi kegyben való részvétel igénye az egyik legfőbb rugóvá lép elő a szereplők gondolataiban, cselekedeteiben; közös célja ez „kegyelteknek” és „mellőzötteknek” egyaránt. Az uralkodó körüludvarlására jó példa a VII. actus,² de a X. actusban, ahol felszínre törnek az ellentétek, nemcsak a szereplők közös, de egyéni indítékait is vizsgálhatjuk, amelyek a király lányának sze-

² Például az öreg, de hiú Áltádes dicső ifjúságát a hízelgő udvaronc így összegzi:

Egy szóval mindenben vala tekintetes,
Palotában tántzos, Lóháton tettetes,
Nyájas az asztalnál, ágyban kellemetes,
Házban barátságos, hartzban rettenetes.

(VII. 14.)

relmi ügyében állásfoglalásra készítetik őket, sőt „tipikus” udvari viselkedési formákat is megfigyelhetünk. Miután az udvaroncok közötti viszály egyik oka a véleménykülönbség a szerelem megítélésében, így megtudhatjuk, mi az udvar véleménye a szerelem gyakorlásáról. A két ellentétes álláspontot a heves Severus és a mérséklő Eurmidés képviseli. Achantes ítéletet mond az udvari erkölcsökről: a király lánya *kurva*, Hermiás pedig *kerítő*, de

Ollyan az Udvarnak igen a' szokása,
Az érdemtelennek nagyon jó lakása,
Kinek pedig többet használ szolgálása,
Ser annak itala, az étele kása.

(X. 4.)

Achantes az, aki – felbujtva Severust – először veti föl azt a gondolatot, hogy a „szegény vén Királyt” értesíteni kellene, ám miután Severus elfogadja ötletét, „bölcse” félrevonul. A „mellőzöttek” vezére, Severus aktivizálódik, s próbálja Eurmidest is tette bízni. Eurmidés személyét a cinikus óvatosság jellemzi, míg Severus a cselekvést a *bosszú* betöltésének reményével javasolja, haszonként pedig jutalmat remél; addig a „galibák közt, galibátlan lenni” (Gracián)³ elvét megtestesítő Eurmidés éppen ezek miatt javasolja a passzivitást. Messzebbre tekint heves társánál és nem talál az árulkodásban hasznót, sőt először Florentina jövődő haragjára hivatkozik:

Ha most nem, valaha bizony meg-megbosszulla...

(X. 16.)

Majd felveti a szerelmi viszony hivatalossá tételének lehetséges voltát, indokolva Philostenes jó nemzetből való származásával, s egyúttal megfogalmazza a házassággal vagyont és hatalmat szerző udvaronc filozófiáját, aki a „király vére nem szennyez” tétel értelmében a legbecsületesebb dolognak tartja a király ágyából származott személlyel való szerelmeskedést:

Inkább betsületesb jobb dolog mi lehet,
A' király ágyához mint ki közel mehet,
Nem gaz, valaki ott olyan kedvet tehet,
Hogy királyi magból jószágból részt vehet.

(X. 20.)

Álláspontja a korabeli francia udvarban is megállná a helyét, bizonyára felesége vagy leánya királyi vérrel „keveredését” is nyugodtan beillesztené

³ A 17. században népszerű Baltasar Gracián moralizáló maximái (*El Oraculo Manual y arte de prudencia* 1647), magyarul FALUDI Ferenc, *Bölcs és figyelmes Udvari Ember* címen először megjelent 1772-ben. Az idézetek az 1853-ban napvilágot látott műből valók. FALUDI Ferenc *Minden munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1853.

a becsületes és hasznos dolgok közé. Ő fogalmazza meg azt is, milyen formában illendő a szerelem:

Hiszem nem gyűlölség a' szép *tekingetés*,
 Azzal enyvedett nyájas *beszélgetés*,
 Azokkal egymásra *ölelő* kéz vetés
 Nem nagy vétek, még az nem nem-fertezés.

(X. 33.)

Véleményét magyarázza a Szentírás profán magyarázatával, sőt hivatkozik az egyház álláspontjára is, ami az ő megfogalmazásában cinikussá válik:

Mert azok származnak egy más szerelméből,
 Ezt pedig javallják a' szent Levelekből,
 Sőt én azt tanultam egyszer a' Pap székből,
 Mennél többet szeretz, élsz annál szentebbel.

(X. 34.)

Severus másként, igazabban magyarázza a vallás tanításait, Philostenes és Florentina szerelmét viszont a mellőzött udvaronc szempontjából ítéli el:

A' mely szeretetet a' szent Irás javall,
 Istenes az, nyerhetsz idvességet azzal;
 De mint Philostenes van Florentinával,
Nem szabad, mert soknak van megbántásával.

(X. 36.)

Ez az érve tükrözi Severus sértődöttségét helyzete miatt, s azt a bosszúságát, ha Philostenes megszerezhetné Florentina szerelmét, akkor ez igazságtalanság azokkal szemben, akik méltóbbak a szerelemre, s a hatalomra. Az isteni tanítás, vagy a királlyal szembeni tisztelet megsértésének ténye eltölpül a felemelkedni kívánó udvari ember sérelmével szemben. De Severus korszerű udvari ember voltát is megkérdőjelezhetjük! A leány legfőbb illendő jellemzőjének a szemérmetességet tartja, milyen viselkedést kell elkerülni:

Én szabnék *régulát* bezzeg a' Lyányoknak,
 Kerülyék *strásját* a' nyílt ablakoknak,
 Ne kezdjenek vásárt azonnal magoknak,
 Ki rakván czégérét ki-nyílt homlokoknak.

Az ajtót ne álják mint Muskatérosok,
 A' szemnek nem arra való golyobisok,
 Hogy azokkal *lőjjék*, kik arra utasok,
 Szemérmet viselvén legyenek munkások.

Ne tekerje nyakát mint a' *bíg nyakú ló*,
 Vigyázzván ne légyen imitt amott álló,
 Le-eresztett szemmel légyen halkal járó,
 Beszédében tsendes, szeméremmel szóló.

(X. 25–27.)

Severus szavaiban a finomkodásra képtelen katona nyíltságával mondja a „regulát”, katonai kifejezésekkel tűzdelve mondandóját. Nem csupán beszédét jellemzi a katonás karakánság, de céljainak elérésére vitézi voltát is felhasználja, hiszen ő (és ezt az udvar közönsége is jól tudja) jártas a fegyverforgatásban. Álnok és irigy, de nem a sima modorú udvaronc módjára, hanem mint egy sértődött katona, s ezért áthágja a szabályt: a kötelező *diszkrétciót* az uralkodóval kapcsolatban. A bosszú és a jutalom elérhető közelsége tette sarkallja, de nem számol a másik párt *ravaszágával*. Ez a tulajdonság belőle hiányzik, ezért cselekszik nyíltan, nem érezve: a titok feloldása semmilyen szinten nem vezet eredményre, csak galibák következnek belőle. Pedig Eurmides diplomatikusan figyelmezteti: a király hallgatása talán tudatos!

Tudja már-is talán a' Király titkokat,
 Tsak hogy el-akarja titkolni azokat,
 Hogy ne híresítsék azokkal magokat,
 Titkolnak sok helyen sok titkolt dolgokat.

(X. 42.)

Severus és Eurmides véleménye nem csak abban tér el egymástól, hogy milyen az illendő szerelem, s kik között lehetséges, de magatartásuk, viselkedésük eltérő. Severus képviseli a korszerűtlen, nem praktikus udvariságot, Eurmides pedig a viszonyokhoz kiválóan alkalmazkodó modern udvaronc, aki ésszerűen felméri a lehetőségeket és mindig jó lóra tesz. Severusban katona volta dominál, s ezért idejétmúlt udvarisága nem sugall számára megfelelő viselkedést – buknia kell. A vitézség ebben az udvarban már kevés, ha nem párosul politikai taktikázással, amely előre vivő erő a hatalom felé. A két férfi hűségfelfogása is eltérő. Severus az uralkodó előtti nyíltságot tartja a hűség jellemzőjének, míg Eurmides a titok szükséges voltának politikus elfogadója, s az ő álláspontja vezet eredményre. Társai Helione és Nestor, Philostenes és Florentina tanácsadói. Helione olyan tekintélyre tesz szert, hogy szinte hermetikusan elzárja Florentinát Hermiástól és Áltádestől. Pozíciója szilárd, s már merészeli lenézni és szánakozva nézni a királyt. „A' szegény vén Király maga fut a' Papért” (XVI. 37.). De bírálja Cyprussist, Florentina udvarhölgyét, bölcsességbe burkolva *intrikáját*. Cyprussis csak néhány jelenetben van színen, de figurája a figyelem középpontjában áll, hiszen Florentina közvetlen közelségében él. Többször hivatkoznak rá, s úgy tűnik: ő képviseli a haszonért mindenkit szolgáló hajlandó udvarhölgyet. Az udvar lakóinak

vélekedése arra is fényt vet, hogy ebben a környezetben milyen nehéz megismerni valakit, s mindenkivel szemben jogos a *gyanakvás*. Hermiás közvetítőnek használja Cyprussist, s Philostenesnek „használati utasítást” mellékel, hogyan bánjon a kegyencnövel: „Ennek kedvét keresd, meg-nyiljon erszényed” (VI. 3.). Severus tanúként kívánja felhasználni Florentina törvénytelen szerelmének bizonyítására. Ám Severus bukása után Helione, magát (mint bölcs öreget) előtérbe helyezve eltávolítja Cyprussist a hatalom közeléből, mondván:

Nem jó nagyban hinni olyan Leánykának,
Az *ajándék* kultsa nyelve lakatjának,
Adj néki valamit, nints titka gyomrának,
Ki-mondhattya minden rejtekét titkának.

(XIV. 4.)

Az udvar közvéleménye szerint a „kegyencnő” cselekedeteit a *haszonszerzés* motiválja, a titoktartásért vagy a titok leleplezéséért egyaránt anyagi javakkal kell jutalmazni.

Bemutatván az udvar színpadán szereplőket, megpróbáltam kellő hangulati, erkölcsi háttérrel teremteni a Hermiás–Philostenes–Florentina triász vizsgálatához, hiszen cselekedeteik indítéka – úgy tűnik – a két legtisztelietreméltóbb emberi érzelem: a *barátság* és a *szerelem*.

Vizsgáljuk meg tehát: milyen a szerelem és a barátság illeme Áltádes udvarában, milyen tanulságok szűrhetők le az úgymond „kerítési” jelenetekből. Philostenes szerelmét évszázados közhelyekkel határozhatjuk meg: *seb* és *tűz* a szerelem, sírásra ingerel, szenvedtet. Szerelme születése a petrarkista–platonista sztereotípiá jegyében történik:

Azonban szememet rá vetném, ugy történt,
Hogy ő is szememben szintén akkor teként,
Holl az két tekéntett futosó villám ként,
Egy másban ütközzvén nyargalá az szemfént.

Maga Cupido ült talám szemében,
Reám húzván nyilát felvont idegében,
Mert ugy sebesítte rám tekéntésében,
Mint Maurus nyilának kinek jut mérgében.

(I. 1.47–48.)

De a szerelem már látszatra is csak születésében platonista ihletettséggű, gyakorlatát nem a vértelen epedezés jellemzi, sokkal inkább a megengedett beszélgetésen, csókon túl, a bizalmasabb testi együttlét. Az udvari szerelmi konvenció viszont megkívánja a kötelező formák alkalmazását akkor is, ha csupán az *udvari divat* érvényéből következik. Gyakorlásának titokban tartása

kötelező érvényű a dráma szituációjában; rejtegetése gyakorlati célokat szolgál, hiszen Philostenes és Florentina szexuális kapcsolatáról nem értesülhet a király. Az udvar színpadán pedig előbb-utóbb nyilvánosságra kell kerülnie, mert magánélet nem létezik. Paradoxon, de igaz: a *titok* elvárás, ám a kifelé fordultság megakadályozza megtartását. Ráadásul a szerelmi hódítás értékét az is adja, hogy a hódítót a hölgy kegyének elnyeréséért vagy irigylük, vagy pedig csodálják, de mindkét reagálás elismerése a *hódítás*nak. Florentina nem véletlenül közli aggályait Philostenesszel:

Az iffjú Legények kérkedők gyakorta,
Ritka a' ki titkát szívében tartotta,
Az együgyü Leányt sok mihelyt meg-falta,
Ámbár meg-eskütt-is, még-is meg-másolta.

(VI. 31.)

Már az *Eurialus és Lucretia* széphistória szerelmes hőse is dicsekszik barátainak a szép Lucretia iránta való szerelméről, sőt a hölgy szépségét bizonyítandó azt mondja:

Én is nagy örömet megmutatnám néked
Lucretianak testét⁴

A drámából kitűnnek a barátság jellemzői is, amelyek igen hasonlítanak a szerelemhez. Hermiás az állhatatosságot kiemelve így fogalmaz.

De nem illetve az igaz barátságot,
A' tökéletes sziv nem tud tsalárdságot,
Szereteti bennem gyűjtott olyan lángot,
A' melly nem forralhat semmi álnokságot

(III. 8.)

Érzelme tehát válasz Philostenes szeretetére. Ironikusan úgy is fogalmazhatunk: Philostenes bölcsen tette, hogy az Áltádes kegyében álló Hermiást „lobbantotta” barátságra. (A barátság érzésének meghatározására ugyanúgy a „láng” és a „tűz” kifejezés használtatik.) Hermiás az „igaz barátság” jegyében felvállalja Philostenes ügyét, megszerzi számára a viszonzott szerelmet, sőt *mentorként* gyakorlati oktatásban részesíti a szerelem etikettjéről. A *szép szó* és

⁴ PATAKI NÉVTELEN, *Eurialusnak és Lucretiának szép históriája* = *Magyar széphistóriák*, szerk. STOLL Béla, Bp., 1965, 109.

Érdekeséggként közlöm ezt az anekdotának tűnő, de bizonyára valóságértékkel is rendelkező történetet. „Lotaringiai Károly, Guise hercege sokáig törte magát egy hölgy után, aki végül lefeküdt vele; kora reggel a herceget nyugtalanság fogta el, egyik oldaláról a másikra forgolódott, olyannyira, hogy a hölgy megkérdezte, mi a baja. »Szeretnék már felkelni, hogy elmondhassam« – felelte a herceg.” Claude DULONG, *A szerelem a XV. században*, ford. DÁNIEL Anna, Bp., 1974, 17.

az *ajándék* szerelem szerző erejét vallja, s következetesen alkalmazza Florentina elcsábításában. „Isteníti” az anyagiságot, hiszen frivol módon az istenek meghódításához is eszköznek tekinti. A királyi ágyból való származás az ő tudatában az elcsábíthatóság alapja.

Jobb hajlandóság van a' Nemes rendekben,
Mint az alá-való egyéb embereken

(I. 61.)

A szemérmesség, a szerelem nem ismerése pedig gátja a „esmeretség”-nek, mely a szerelem szükséges előjárója.

Kezdetben Florentina a szemérmességet, szüzességet szép és illendő dolognak tartja, de – Hermiás zsarolásnak is beillő érvelése következtében – álláspontja megváltozik. Hiszen Hermiás Florentina meghódításához eszközül használja *Philostenes gazdagságának bemutatását, az idő múlásával való fenyegetést, s a szerelem* – példákkal bőven illusztrált – *kötelező voltát*.

Legelőbb is Hermiás átnyújtja Philostenes ajándékát:

Egy pár aranyfüggő az ő ajándéka (...)

Egy kárbunkuluskő végében rekedett,
A' sok szín egy másban, a' mint vetekedett,
Tsuda metzésekkel méltán dicsekedett.

Egy felől mutattya magát az *Helénát*,
Másfelől iratta reá az *Diánnát*

(IV. 41–43.)

Ékszer ajándékozása a meghódítandó hölgynek illendő udvari szokás (Bassai sem tett másként, például egyik versét másfa kíséretében küldte el). Az ajándék értékét nem valódi ára adja, de mívéssége, s az allegorikus jelentés. Jelen esetben: Heléna a gyönyörű, házasságtörő királyasszony, és Diana, a szűz istennő kettős megformázása. Florentina felbecsüli az ékszer értékét („Egyik kő váramat oda adnám érte”), megérti a mitologikus-allegorikus jelentést – s elfogadja. Az udvar szemében nem kíván az ékszer visszaadásával viselkedésében „paraszt” lenni – legalább is így okoskodik.

Hermiás következő lépésként az Idő hatalmát állítja meggyőző erőként. Előbb az üde fiatalság ragyogásának bemutatásával:

Ortzája rosas kert, Liliom homloka,
Mint a' sugár Czedrus, olly kartsú dereka,
Alabastrom Oltárt mutat feje nyaka,
A' hol e' van, nints ott soha-is éjtszaka.

(V. 28.)

Majd a pusztulás képei következnek:

Ama' Czedrus forma derekak görbülnek,
A' sima kezeken rut görtsök épülnek,
A' vér folyos erek dagadnak 's kékülnek,
A' szép ábrázatok hervadt rántzba gyülnek.

(IV. 55.)

„Most szeretnek, akkor nem kellesz senkinek” – mondja Hermiás. *Ronsard* kétségkívül finomabban érzékelteti az idő múlását *Szonett Helena számára* című versében, de a barokk kegyetlenebb, a barokk művészet sosem idegenkedett a szélsőségek bemutatásától: hogyan lesz egy kíváncsú, vonzó nőtől undorító, visszataszító test? Íme láthattuk.

Ha még ez sem bizonyulna meggyőző érvnek, Hermiás a királylány apjának, Áltádesnek múltjára hivatkozik – „Szeretett ő is, míg az idő hagyta” – hogy az udvariságára oly bűszke Florentinát figyelmeztesse illetlen viselkedésére:

Vallyon illenék-é Udvariságodhoz,
Nyájas Nemes okos nagy elmés voltodhoz,
Királyi nemedhez 's nagy állapotodhoz,
Hogy illő virágot ne szednél magadhoz.

(IV. 65.)

Florentina a nyomatékos érvek hatása alatt elfogadja a szerelem szükség-szerűségét, az idő adta lehetőség és az udvari elvárás szempontjából, ezért fordul először a már ismert Hermiás felé: „mert ha szeretnem *kell*, szeretlek tégedet”. Ám a „kerítő” az igaz barátság és szíves szeretet jegyében visszautasítja. Könnyedén, mert ha a lényegét – *a szerelem feltétlen nélküli vállalását* – elfogadtatta Florentinával, akkor a személy már elhanyagolható. Ráadásul Philostenes gazdagsága nyilvánvaló, ehhez érték-ként társul még jó származása és testi szépsége – mely Hermiáséhoz igen hasonlatos. Florentina tökéletesen szerelmes lesz egy „silány” másolatba, Hermiás barátjába, Philostenesbe.

Ki ez a Hermiás? Politikus, diplomata, katona; a királyi kegy legfőbb élvezője. A drámában csak azt a folyamatot látjuk, hogyan „lobbantotta szerelemre” Florentinát, de ügyessége udvari pályafutásának alapja is. Gúny, rágalom, kétértelmű tréfa egyaránt jellemzi viselkedését: kineveti az isteneket, rágalmazza udvaronctársait, Florentinával szemben erotikus kétértelműségek sorát vonultatja föl. A *barátságban* – barokk hőshöz illően – nagylelkűnek és állhatatosnak mutatkozik, de mindez látszat, hiszen nem kívánja Florentina szerelmét – sokkal inkább Philostenes „barátságát” –, s hozzá sokkal méltóbb feladat, hatalmának igazi próbája: bebizonyítani, nincs semmi, amit el ne tudna érni. „Első mozgatóként” hatalomhoz segíti Philostenest, aki – a

gyöngé Áltádeshez hasonlóan – biztosítani fogja hatalmi pozícióját. Severus nemcsak Hermiás „politikai művét”, Philostenes és Florentina „amour politique”-jét akarja tönkrezúzni, de a halhatatlanságot biztosító hírnevet is elvitatja tőle – ezért megbüntetendő. Hermiás utódja – bár nem méltó – az időt és alkalmatosságot kihasználni tudó, ezáltal szerencsés *vitész* eszményének. Méltatlan, mert nem a nem magasrendű érdekek vezérlik, méltatlan, mert nem a hadivirtus adja értékét, hanem a párbajban megnyilvánuló individuális vitézség. Hermiás olyan barokk udvari ember, akinek totemállata a *róka* mellett még az *oroszlán* is, de (gondoljunk Severusra, aki a korszerűtlen udvari ember típusát képviseli) a modern udvari viselkedés Gracián felé mutat, akinek sarkalatos tanítása szerint „rókába, ha nem használ az oroszlánybőr”. „Vitézünk”, Hermiás praktikus tanácsokat ad Philostenesnek, hogyan viselkedjen szerelmével az udvari világ színe előtt:

Asztalnál, egyebűt reá ne hunyorgass,
Hozzá közel lévén lábot ne nyomogass,
Ne sugj-bugj körül, vond meg magad s hallgass,
El áruod magad, ha sokat vigyorgasz.

Ne izenges neki holl egytűl s másut
Ne hidgy akár kinek, várj alkalmasságtul...

(7. 22–23.)

Lényeg a *látzat* fenntartása, a *titok* megőrzése, az *irigység* aktivizálódásának elkerülése, hiszen *türelemmel* kivárható a király halála.

Az udvaron belül hamar fény derül Philostenes és Florentina erkölcstelen szerelmére, sőt az udvaron kívüli közvélemény is tudomást szerez az udvarban történekről. A IX. actusban (intermedium) mintegy görbe tükörben szemlélhetjük az udvariságot, ahol Philostenesből „fejős tehenes”, Florentinából „faros Ilona” lesz, s Florentina szépségének leírása a maga paraszti mivoltában remek paródiája az udvari finomkodásnak:

Mert édes mint a’ sajt annak az ajaka,
Fejér mint ama’ szép meszelt-fal a’ nyaka,
Mint a’ mosott asztal sima a homloka,
Mint az hántott torsa az orra hoszsza.

Gömbölyü a’ mellye mint a’ Német retek,
Az orcája gyenge mint az alutt éték.
Mint az én matskámnak a’ szemei kékek,
Fogai mint liszt láng fejérek és szépek.⁵

⁵ A leírás emlékeztet BALASSI *Szép magyar comedia* című művéből Dienes, a juhász kifejezéseire, ahogyan leírja a női test szépségét: „Oly fejr, mint az én ingem karácson napján! Az melle mint egy gömbelő retkecske; az orcája, mint egy parlagi rózsa; az ajka, mint egy kis megért cseresnye; oly fejr az foga, mint egy lisztláng; az orra vé-

(IX. 13–14.)

A parasztok mulatozása kocsmai jelenet, melyben nemcsak dicsérik a bort („még az uraknál is kedves az ő leve”), de bőven fogyasztják is, s hatása pajzán csúfolódásra ihleti az egyik parasztasszonyt, Dorkót:

Jó Koma esmérem a' Kiend Lyánykáját,
Minap fel-találta fogni a' szoknyáját,
Mind ki-láttam akkor a' lába ikráját,
Majd a' mi nagyobb a' pi piros csizmáját.

A Fiadnak-is jut eszembe formája,
Ugy tetzik, hogy vagyon egy rongyos gatyája,
Abbúl is mind kivan a' fa fa baltája,
El-fordulván tőle, nem nézhettem rája.

A' Varga Lyányát-is hogy az uton kapta,
Le-nyomta, jól meg ba balta fokozta,
De jól járt a' rusnya, hogy ottan nem kapta,
Meg meg-verte volna az hátát a' kapta.⁶

Az előbbi, IX. jelenetet felfoghatjuk a formalizálódott értéket tisztelő, az érzéki szerelmet habzsoló, a gazdagságot és hatalmat istenítő barokk udvari világi szatírájának. A szerző nem csak az udvari világot bírálja, de magát az udvar fejét, Áltádest, aki becsapásra ítéltetett, mert értékfelfogásának központjában nem a fejedelmi bölcsesség és tisztánlátás, hanem a vitézség foglal helyet (amely nála csak a testi ügyességgel azonos), s míg a bölcsességen nem

kon, hosszúcska, mint egy lyukon hámozott salátatorzsácska (...)” I. III; Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp., 1990, 21.

⁶ E közjáték, s jelesen Dorkó mulató dala több énekeskönyvben is szerepel, és népi változatai szintén ismertek.

A 17. századi töredékben szerepel még Elektra monológja – tipikus vénlány-csúfoló, illetve panasz, amely nemcsak a 18. századi népi költészet kedvenc tárgya, de Csokonai vígposzára is hat. Jelen esetben az Áltádes király udvarában uralkodó erkölcsök kesernyés-cinikus-erotikus bemutatása:

Oh sok szép szó nyuito, azzal földhöz suito
Álnak Iffiu legények (...)
Nem kell más azoknak, az dus Gazdagoknak,
Dongnak csak házok körül,
Hogy más éléb ásott, az köve megh vásott,
Kopot helyen köszörül,
Nem gondol sok véle, mind be veszi béle,
Mert az pénznek örül.

(Scena Guinta 13–14)

fog a könyörtelen idő, a vitézség – mert a test romlásra ítéltetett – elmúlandó. Megérdemli végzetét: a vitéznek *látzó* Philostenesnek adja át a hatalmat, akinek hiába szexuális potenciája, de politikai és katonai tehetetlensége biztosítani fogja az udvaroncok uralmát.

Mind a manierista *Constantinus és Victoria*, mind a barokk *Florentina* dráma tükrözi az egyetemesből sarjadt magyar udvariságot: a Castiglione megálmodta udvariságtól Gracián jezsuita udvaronc-eszményéig. Két egymással ellentétes uralkodófigura példázza a helyes és a helytelen viselkedés jellemzőit. A manierista dráma uralkodója a *constantia* és a békére törő bölcsesség erényével fölruházva, az értékként tudást és vitézséget tekintő *ideális* uralkodó megtestesítője. A barokk dráma királya a mulandó dolgok bűvöletében formálódott lát szaturalkodóvá, s ezáltal kihívta az udvari ember hatalmi törekvéseit. A király karikatúrává válik: egy látszatértéket valódiként elfogadó, az udvari közvélemény által félrevezethető, abszolutisztikus uralkodóvá. A két dráma fejedelmei *átértékelődési* folyamatról tanúskodnak. Ez az átértékelődés ugyanakkor az *érzelmi viszonyokban* is tetten érhető, a reneszánsz és manierista alkotástól a barokk műig.

A *Szép magyar comoediában* Castiglione elvárásaival rokon, szép szabályok szerint történik a hódítás, a *Constantinus és Victoria*ban a szerelem gyakorlásának illedelmes módját követik az udvarban és az udvar köréből kivette. A *reneszánsz* Credulus és a *manierista* Constantinus szerelmében lélek és test tökéletes harmóniája nyilvánul meg, erkölcs és szépség egysége adja az érzelmi vonzalom alapját. Ezen drámákból sugárzik az ideális Nő iránti tisztelet. A *barokk* drámában nincs ideális uralkodó, nincs ideális udvari ember, nincs ideális udvarhölgy, sőt a szépséggel, s erénnyel teljes királylány eszménye is már a múlté.

DEMETER JÚLIA

„Tündér szerelem, nagy szívbéli sérelem”

Szerelem a 18. századi színpadon

Szerelem az iskolai színpadon? Lehetetlen, hiszen az iskolai színjátékban nem lehetett erkölcsstelen tárgy, különösen nem lehetett szó szerelemről. Nyugat- és Dél-Európában a 16–17. században a női szerepek tilalma még a bibliai tárgyú darabokra is vonatkozott, azaz a csapodár Évák és szemérmetlen Jezábeleek kevésbé járulhattak hozzá az általános nőgyűlölet fokozásához.¹ Magyarországon azonban a 18. század közepétől kezdve a (magyar nyelvű) iskolai darabok „renitens” előadói egyre gyakrabban szakítottak az előírásokkal, s ügyesen kihasználták a női szerepből fakadó erkölcsi tanítás lehetőségét. E dolgozat tárgya az az átmeneti időszak, a késő barokk, mely a régi magyar irodalmi korszak végéről átvezet az újabb korszakba: csak azokkal a magyar nyelvű, 18. századi darabokkal foglalkozom, melyek kifejezetten és hangsúlyosan férfi és nő bonyolult kapcsolatát mutatják be, kifejezetten értékelő-ítélkező gesztussal.

A nőalakok és a szerelmi tárgy szempontjából első olvasásra négy nagyobb tematikus csoportba oszthatjuk a férfi-nő kapcsolattal foglalkozó darabokat:

- a testi szerelemtől mentes házastársi kapcsolatot,
- a gonosz Helenákat,
- a vénlányokat,
- a tündér szerelem mindent legyőző erejét bemutató darabokra.

1. Házasság, anyaság: a szexualitás ellenpontja

A házasság alig illik témánkba, a házasságon kívüli szerelmi kapcsolatok miatt azonban, ellenpontként szükségünk van rá. Az iskolai színjátékok nőképe, szerelemfelfogása erősen középkori. A házassággal kapcsolatban lényegében nem esik szó szerelemről, a hűséges házastársak általános erényt gyakorol-

¹ Nigel GRIFFIN, *Plautus Castigatus: Róma, Portugália és a jezsuita drámaszövegek*, ford. DEMETER Júlia = *Barokk színház – barokk dráma*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 46.

nak: hűséget, kitartást, önfeláldozást, önmegtagadást, becsületet, a fogadalom megtartását. Ezek az erények a keresztény mártírok fő és elismerésre méltó tulajdonságai, és így a barokk mártírdramák fő értékei. Ezt egészíti ki a barokk extatikus vallásos heroizmus is, melynek visszatérő eleme a testiség, a testi vágyak legyőzése, semmibe vétele.

Más oldalról alátámaszthatja ezt a 18. századi katolikus iskolákban szívesen olvasott, s Csíksomlyón forrásként használt *Makula nélkül-való tükör*. A Jézus nagyszüleinek, szüleinek életét bemutató mű érthetően kínlódik az Istentől származó gyermekáldás és a testi szerelem közötti kibékíthetetlen ellentmondással. Mindezt úgy oldja meg, hogy a frigyre lépő szent ősök eredetileg valamennyien szüzek akartak volna maradni, csak valamely égi parancsnak engedelmeskedve vállalták a házasságot. Szűz Mária szüleit, Joákimot és Annát, tizennyolc évi magtalanság után Angyal szólítja fel a gyermeknemzésre, mely aktussal kizárólag isteni parancsnak tesznek eleget: „Őbennek minden testi gyönyörűség elaludt volt [...] egyedül csak az Isten’ akarattjára és az Angyal szavára ösmerték meg egymást, és nem testi gyönyörűségből. Oh ki hallott olly tiszta házasságot, mint ezek között volt, kik készebbek voltak meghalni, hogysen egymással testi gyönyörűségből közösülni.”²

Ugyancsak erősen középkori gyökerű a csíksomlyói ferences passiójátékok Mária-figurája. A Mária-alak nőiségét a nyugati kereszténység egyfajta aszexuális anyaságban oldotta fel.³ Kristeva Aranyszájú Szent Jánost idézi a szüzességgel kapcsolatban: „Ahol halál van, ott nemi egyesülés is van; ahol pedig halál nincs, ott nemi egyesülés sincs.”⁴ Szexualitás és halál szorosan összefügg: Máriában a halál és a szexualitás (bűntelenséggel egyenlő) hiánya is Jézust imitálja. *A nő*: Éva és Mária. Az emberiséghez Éván keresztül érkezett a bűn és a halál.⁵ Mária eltiporta a paradicsomi kígyót, s ezzel megmentette az emberiséget a haláltól.

A csíksomlyói darabok Mária-alakjában a megváltásban való részesség a leglényegesebb elem. A megváltásban való részesség szorosan kapcsolódik a bűnbeesés történetéhez, amely a csíksomlyói passiókban egyszerre oka és praefigurája a krisztusi megváltásnak: épp ezért az isteni tiltással való emberi szembeszegülés, halál és haláltalanság áll a középpontban, s hiányzik bármi-

² *Makula nélkül-való tükör, mely Az Üdvözítő Jesus Kristusnak, és Szent Szülőjének életét, úgy keserves kinszenvedését is, és halálát adgya elő*, Hatodik, és megjobbított Kiadás, Budánn, 1806. [Csehől fordította UJFALUSI Judit, első magyar nyelvű kiadása: Nagyszombat, 1712.], 26.

³ Julia KRISTEVA, *Stabat Mater* = J. K. (Leon S. ROUDIEZ [transl.]), *Tales of Love*, New York, 1987, 235–237.

⁴ *Uo.*, 238–239.

⁵ „A halál Éva által jött, az élet Mária által.” SZENT JEROMOS, *Eustochiumhoz a szüzességről* (22. levél) = Sz. J., *Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*, ford. és szerk. ADAMIK Tamás, Budapest, 1991, 20.

lyen utalás a szexualitásra. E passiók paradicsomi jeleneteiből általában hiányzik Éva, s csak Ádám van jelen.

Ezért érdemes kitérni a református Lácza József *Éva ősanjának bűne* című moralitására,⁶ amelyből viszont Ádám hiányzik.

A nyitószenben a *Test Istenszönyeg*ként bemutatott Sarkothea együtt énekel a boldogságról Virtussal, Értelemmel, Igazsággal és Szeretettel. A boldog dalt irigyen hallgató Sátán (Antitheus) előhívja a pokol lakosait, hatásukra Sarkothea megízleli a tiltott gyümölcsöt, s a pokol erői legyőzik az Igazságot és a Virtus társait. A tiltott gyümölcs fogyasztása következtében Sarkothea a Sátántól magzatot fogant, akinek a kiűzetés feletti ijedtében életet is adott, s akit Tisifoné nevelt fel. Ez a gyermek biztosítja, hogy anyja, Sarkothea soha ne szabadulhasson a bűntől: neve Filautus (önszeretet), atyja, Antitheus-Jupiter indítja útnak, s az istenségek különböző tulajdonságokkal – bűnökkel vagy bűnre csábító lehetőségekkel – ruházzák fel, hogy útja sikeres legyen. Az így felszerelt Filautus minden akadály nélkül bolondítja magába anyját, a forrás vizébe könnyeit hullató, magányos Sarkotheát. A Sarkothea és Filautus házasságából születő hét leány a hét főbűn. A Sarkotheáért folyó teomachia a Szeretet és a férfias *Virtus* győzelmével ér véget.

A darabban a legfőbb női princípium a testiség, mely egyrészt életet ad az önszeretet férfigyeinek, másrészt az önszeretet férfigyeivel frigyre lépve megszüli a bűnöket. Ádám kihagyására, a paradicsomi történetben emberpár helyett magányos nőalak megjelenítésére egyetlen magyarázat adható: így hangsúlyosan és kizárólag női bűn az eredendő bűn, s a mellé férfitársként szegődő Filautus alak anyja maga Sarkothea, aki tehát kétszeresen is egyedül felelős az emberi bűnök elterjedéséért. A világ bűnbe merültségének oka a bujáság(vágy), mely a nőktől ered. Ez a tanulság egybe vág a 18. századi iskolai színjátékok ítéletével, ahol a szerelem mindig a nőktől származik és mindig gonosz, bűnös.

Ugyanebbe a gondolatrendszerbe illeszkedik a csíksomlyói passiókban és moralitásokban gyakori certamen-jelenet, amikor a testiség allegóriái egy-egy ifjú bűnre csábításán buzgólkodnak: ilyenkor ételben-italban való tobzódással, táncsal, muzsikával és főleg *Vénusz játékaival* érik el céljukat.

2. Gonosz Helenák

A Vénusz játékát űző *gonosz Helenák* más darabokban is megjelennek, így a minorita *Tékozló fiú*ban⁷ Rosilla és Vitellia, a református Bökényi darabjában⁸ Drusilla és Tresia. A vigyázatlan ifjakat e Helenák mindig sikerrel viszik

⁶ Sárospatak, 1788 = RMDE 1, 2, 1181–1235.

⁷ BENDE László, *A tékozló fiú*, Kanta, 1775 = RMDE 2, 741–784.

⁸ BÖKÉNYI János, *A tékozló fiú*, Ekel, 1773–1774 = RMDE 1, 1, 417–435.

bűnbe. A református Garas István darabja⁹ az első, amely más megközelítésről árulkodik, az athéni Timonhoz készülődő *Kurva* már kiszolgáltatott, szinte *perdita* figura:

Magához engem hiv Timon vatsorára,
Hogy egynehány tsókot vessek ortzájára,
A' szegény Leánynak tsak ez a' vására.

Soha sem fogta meg hijába kezemet;
Valamikor alá-tette a' testemet,
Mindég tele hoztam tőle erszényemet,
Tsak ezzel keresem én az élelmemet.

3. Vénlánycsúfoló – vagy valami más

A férfíhees vénlány ábrázolása igen hálás és jól ismert tárgy egész Európában.¹⁰ Ehhez járulhatott, erősítésként, a késő barokk jellegzetes kéziratos versfajtája, a vénlánycsúfoló. A 18. század második felében, amikor a magyarországi iskolai színpadon előtérbe került a szórakoztatás igénye, a ránk maradt interludiumokat is harsány, felszabadult és szabados vénlánycsúfolóként élvezhette a korabeli közönség: így a latin nyelvű pálos *Omnia vincit amor* magyar nyelvű közjátékát, a *Kocsonya Mihály házasságát*¹¹ és a minorita Kertso Cyrják *Leoninus és Leonina*¹² című darabjának közjátékát, a *Borka asszony és György deákot*.¹³

A két közjáték azonban nem tekinthető egyszerűen dramatizált vénlánycsúfolónak. Nem mellőzhető ugyanis a tény, hogy mindkettő komoly szerelmi dráma felvonásai közé ékelődő, önmagában is többfelvonásos darab; tehát a főcselekményhez való viszonyában vizsgálándó.

A pálos fődarab, az Avancinin alapuló *Omnia vincit amor* kegyes, tanító jellegű történetet mesél el: a rabságba esett férjet saját élete árán is hajlandó lenne megmenteni hűséges felesége. A heroikus hűség fonákját mutatja be a *Kocsonya Mihály*: a házassággal elérhető tiszta, szűzies szerelem ellenpontja a visszataszító testiség. Az egymáshoz korántsem hű, részeges Kocsonya-házaspár története a testiségtől mentes, tehát szép és emelkedett házasság paródiája. Hasonló a 17. századi *Florentina* közjátékainak feltételezett viszonya is a főcselekményhez; amikor Ludányi Mária az iskolai színjátékkal hozta kapcsolatba a *Florentina*-közjátékok paródiajellegét, akkor egyfajta szemlélet-

⁹ GARAS István, *Embert utáló Timon*, Sárospatak, 1788 = RMDE 1, 2, 1181–1235.

¹⁰ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A drámaíró Csokonai*, Bp., 1956, 72.

¹¹ *Omnia vincit amor*. Közjátéka: *Kocsonya Mihály házassága*, Sátoraljaújhely, 1765 = RMDE 3, 141–211.

¹² Kanta, 1773 = RMDE 2, 437–492.

¹³ Kanta, 1773 = RMDE 2, 493–510.

váltásra is felhívta a figyelmet.¹⁴ A *Kocsonya Mihály* kétségkívül jelzi az értékrend megváltozását, a barokk mártírerények avittságát.

Az esztelen, vak, kegyetlen szerelem ártó hatalmát bemutató tragédia – a *Leoninus és Leonina* – paródiaszerű példája *Borka asszony* története is, hiszen Borka bármilyen esztelenségre hajlandó György deák elnyerése érdekében. Története azonban más összefüggésbe állítja a férfiéhes vénlány sztereotípiáját: a közjáték itt nem paródia, nem a főcselekmény visszája. A fődarab és az intermedium esetében ugyanis *ugyanarról* van szó, véres tragédiában és bohózatban: a nőtől kiinduló, elvakult és elvakító szerelem iszonyatos veszélyéről. A tragédia és a bohózat nőalakjai tehát nagyon is hasonlóak, a férfiszerelmek azonban lényegesen különböznek. Leonina szerelmese, Meander szeretne, de képtelen ellenállni a lány csábításának, mondhatni agresszivitásának; Borka azonban igen józan ifjúval áll szemben, aki ötletesen kihasználja Borka elvakult szerelmét. Az eltérő férfi attitűdök következménye a tragikus illetve a bohózati megoldás.

4. Tündér szerelem

Ah tündér szerelem

Nagy szív béli sérelem,

Sok ártatlant vesztettél,

Örök tűzre vetettél!

Ah, tündér szerelem kész veszedelem!

Kertso Cyrják: *Leoninus és Leonina*

Oh, Tündér földi dicőség,

Ninc benned semmi remenség,

Mutatod Kedvedet, itatod mérgedet,

Szinled jo voltodot, adod sérelmedet.

Andreas Friz: *Salamon, Magyarország királya*¹⁵

Mind a hatalom, mind a szerelem jelzője az álnok-varázsos-ellenállhatatlan jelentésű *tündér*. A *Leoninus és Leonina* szövegét át- meg átfonják a *vak*, a *tündér*, a *szerentse* szavak, ezért a szereplők bizonytalan, ingatag világban mozognak. Ugyanolyan tétova Leoninus király, a hatalom birtokosa, mint a *világi, tündér szeretettől* megcsalt két szerelmes. A korszakban meglepően sok (főleg jezsuita) dráma foglalkozik a hatalom kérdéseivel, ellentmondásaival, labilitá-

¹⁴ LUDÁNYI Mária, *A XVII. századi udvari színjáték és az iskoladráma kapcsolata = Iskola-dráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna és KILIÁN István, Debrecen, 1989, 118–119.

¹⁵ RMDE 4, 1, 249–292.

sával és legitimitásával. Hatalom és szerelem itt is szorosan összefügg. A darab címe atya és leánya hatalmi konfliktusára utal, Leoninus király és köre csak a trón megszerzésének vágyaként képes értelmezni, „lefordítani” a szabad párválasztás követelését: „...micsoda szomoru állapotra viszi az embert a vétek, mire fakasztya az országlásra határozott Zabolátlan vágyodás! Nezd ihon ez a kellemetes gyűmőltse a tündér, vak szeretetnek!” Leonina alakjában ugyanakkor mégsem a hatalmi, hanem a szerelmi elszántság dominál.

A *tündér szerelem* sohasem kölcsönös: a nő varázsserejétől nem tud szabadulni a férfi, noha minden esetben szeretne. A darab tanulsága egyértelműen Leoninát teszi meg a tündér szerelem mindenre elszánt képviselőjének: „Tanuljatok Iffiak, Szűzek, ne hogy e világi, tündér szeretettől meg tsalattatván, Leonina keserves példájára jussatok, ki attol meg vakittatván elsőbben Atyát, az után jegyesét halhatatalan kegyetlenséggel e’ világbol ki költőztette, végtére nem irtozván maga magának Hohéra lenni, kegyetlenül a vak szeretetértt magát vesztette.” Leonina nyíltan hirdeti, hogy „az igaz szeretett tsak fel tett tzellyát érhesse, nem gondol sem Istennel, sem emberrel, sem vérrel, sem jo tétéménnyel.” Meander tisztán látja a veszélyt, mégsem sikerül elszakadnia Leoninától: „Minden hato Istenek! Nints, látom már, ártalmasabb e világon a vak szerelemnél. A kibe ez belé avul, a vasak, a tőmlecsek, a veszedelmek sem vetkeztetik ki ebből [...] Tébolodik elmém, tapasztalva látom, még sem vehetem ki szívemből a szerelmet. Oh, átkozott tündér szeretett, mire viszed már végre boldogtalan fejemet!”

Meander tehát elbukik, mert nem képes ellenállni Leonianak. A bibliai József ezzel szemben (a pálos Táncz Menyhért drámájában)¹⁶ habozás nélkül eltaszítja magától a csábító Putifárnét. A kegyes életű iskolai szerzők néha feltűnően jól ismerik a vágy és a csábítás eszköztárát, s nőalakjaik költői izzású szövegben tárják fel szívüket és testi kívánságaikat. Putifárné a szerelem gyötrelméről, tüzéről, hegyes töréről vall Józsefnek:

Titkolom, de esik e’ nagy gyötrelmekkel
Érted lángolok forró szerelemmel
Meg botsáss, már tovább nem birok tűzemmél
Mert nagy baj Köszködik én gyenge szívemmel.

Miuta ismérlek, bántt szörnyű sérelem
Szüntelenül győtőz uj s - uj gerjedelem
Buzog igen bennem Lángaló szerelem,
Nincs egyéb Orvosom, hanem te hálj velem.

Ha nem tudnánk, hogy a Józsefet utóbb börtönbe juttató Putifárné szavait halljuk, határozottan együtt éreznénk az olthatatlan szerelem áldozatával.

¹⁶ Sátoraljaújhely, 1765 = RMDE 3, 79–102.

A református Phaedra-feldolgozásban¹⁷ a frigyre lépő Theseus és Phaedra meglepően nyíltan szól a testi szerelemről:

THESEUS

Hid el, hogy míg vérem szivemben meg nem hűll,
Más személy tűzétől vesém, lépem nem fűll.

PHAEDRA

[...]
Tsókold meg, én tartom kedves két orczámat,
Én is meg csókolom szerelmes mátkámat.

A korabeli néző e nyíltságból már következtet Phaedra állhatatlanságára, melyre a kommentátor-rezonőr Morio is felhívja a figyelmet. Az erkölcstelen Phaedra alakját rajzoló szerző azonban nem következetes, a Hippolitusnak magyarázkodó szerelmes asszony levele a saját vágya elleni drámai küzdelemről vall:

Háromszor akartam veled beszélni,
Háromszor szerelmem néked jelenteni;

De szómat meg fogta a szemérmesség,
Nyelvém meg kötötte a Félelmetesség.

Most már nem szégyenlem néked meg fejteni,
Mivel a szeretet nem tud szégyenleni.

Két orczád rósai égetnek engemet,
Ezek buzdították fel benem véretem.

Bár nem akarnám is, tégedet szeretlek,
Bár távol vagy tőlem, még is ölelgetlek.

Nem vagyok én kurva, ne hid azt felőlem,
Nem ugrattak még fel senkit is mellőlem.

Te[l]jébe van gyenge szerelem rósája,
Rád gyuladt fel elsőbb lángoló fáklyája.

[...]

Nem vagyok Királyné, szeretődde lettem,
Tégedet ölelni kezem készítettem.

¹⁷ SZATHMÁRI PAKSI Sámuel, *Ehvádolt ártatlanság*, Sárospatak, 1773 körül = RMDE 1, 2, 1021–1069.

Óh, kedves Angyalom emészt a Fájdalom,
Piros két orczádat, míg körül nem nyalom.

Jőjj hát, ne mulatoz, hód félben munkádat,
Szánd meg kinnyai közt siró mostohádat.

Ismét az az érzésünk, hogy a szerző közletről ismerhette a szerelem kínjait, s Phaedra levele nem elsődlegesen a bűnös asszonyról szól. Hasonló érték–labilitás érhető tetten a Didóról szóló református darabban.¹⁸ Az epilógus Venus veszélyeit rögzíti: „Miatta hever más sok Város hamvába, / Mint ezt lehet látni a Historiába”, s ezért kell Pallast választani, Venust pedig megvetni. Dido szövegrészei azonban kevésbé igazolják az előbbi tételt:

A’ gyengés szerelem ‘senge virágai,
Dido mézzel elegy sokszori tsókjai,

És még más, ha mivel tölteni kedvedet
Tudhattam, kegyesem, drága személlýedet

Kössék össze velem! Bár Pokol el bomol,
E’ minket kötözö lántz soha sem romól.

A testi szerelem említett hölgyei vagy a házasság szentségét törték meg (Putifárné, Phaedra), vagy az isteni–atyai hatalommal szegültek szembe (Leonina, Dido). Ezért szerelmük eleve bűnös, mert testi, s így minden esetben bukásra ítéltetett. A szerelmi szenvedély ecsetelése azonban gyakran elbizonytalanítja a nézőt, kiköppen a számára előre sugallt negatív ítéletből. Okkal felvethető a kérdés: vajon csupán a mai olvasat mutat szenvedélytől kínlódo szerelmes asszonyokat, vagy a 18. századvégi közönség is beleborzongott az ilyen jelenetekbe. A 18. századi iskolák nőgyűlölete, a szerzők szándéka egyértelmű, hiszen ők az egyik legveszedelmesebb bűnt, a bujaságot akarták elítélni. A századközéptől kezdve azonban láthatóan megingott a biztos értékítélet, s a századfordulóhoz közeledve mind kevésbé lett megvetett, elítélt, bűnös a szerelmi szenvedély és szenvedés, amely – immár a szerzők szándékával egyetértésben – együttérzést váltott ki. E folyamat betetőzése Horváth Pál losonci diák 1794-ben írt érzékenyjátéka, az *Arménia és Páár*.¹⁹ A címbeli két szerelmest el akarja választani a lány mostohája, ők azonban életük árán is hűek maradnának egymáshoz. Az érzékeny drámahősök öleléssel, csókokkal vállalják testi szerelmüket, s a szerencsés végkifejlet is bizonyítja, hogy messze már a szerelemmel kapcsolatos labilitás, az igaz és kölcsönös testi–lelki szerelem visszavonhatatlanul érték lett.

¹⁸ SZÁSZI János, *Didonak szomorú története*, Losonc, 1791–1792 = RMDE 1, 1, 481–502.

¹⁹ OSzK Oct. Hung 51. Kiadatlan. Rövid ismertetését l. DEMETER Júlia, *Iskolai és bivatásos színpad között – Horváth Pál szomorújátékai*, Irodalomismeret, 1994. szeptember, 35–38.

H. KAKUCSKA MÁRIA

„Oh, Te szeghiny Orczy,
ha Te miég aszt tudnád”

Intimacio

Oh Te Szeghiny Orczy ha Te miég
aßt Tudnad
Menyj ezerekel ados a' Té Susan-
kad
Akor Ajakodat el hiszem jobban rag-
nad
Koncsukával Testitt bizon jobban
vagnad
Sok Pinzed mentenek elaz ezüsz
Sorkantjokra
Draga köves Göngyös aran Tolto-
kokra
varot Paszomanjos sok dragha ru-
hakra
Par nustok és egyéb draga Patikak-
ra.
Sok Fiad es Öcsed gakran udva-
rolták
a' Dámák kedviert sokszor Tan-
czoltatak
a' szeph Palotaban ugyan megh
Forgatak
ki elől ki hatol ighen Tapogatak.
A Tott Tanczot Pedigh eő ighen
kedvelté
Hatarol a' szoknyat Fejéré Fel vetté
a' satanyok dobjat csatogtata s'
verte
Kit sok ember sokszor Csudal-
koszva neze.

Oh, Te szegény Orczy, ha Te még
aszt tudnád,
Mennyi ezerekkel adós a Te Zsu-
zsankád,
Akkor ajakodat el hiszem jobban
rágnád,
Kancsukával testit bizony jobban
válnád,
Sok pinzed mentenek el az ezüst
sarkantyúkra,
Drága köves gyöngyös arany tollto-
kokra,
varrott paszományos sok drága
ruhákra,
Perlmutok és egyéb drága patikákra.
Sok fiad és öcséd gyakran udvarol-
ták,
a dámák kedviért sokszor tánczolta-
ták,
a szép palotában ugyan megforgaták,
ki elől, ki hátul igen tapogatók.
A tót táncot pedig ő igen kedvelte,
hátáról a szoknyát felvette,
a sátányok dobját csattogtatta s
verte,
Kit sok ember sokszor csudálkozva
néze.

Medön veszed észre hogy a' Te'
 malmmodba
 mas sokot önteni Fel az garatodba
 nehez az orvasogh rogzott nyava-
 laba
 Koncsukanal nincs itt job az orva-
 sagban

Dixi

Medön veszed észre, hogy a te mal-
 modba
 más szokott önteni fel az garatodba,
 nehéz az orvosság rögzött nyaválába,
 Kancsukánál nincs itt jobb az
 orvasságban.

Dixi

A fent idézett sorok Orczy Lőrinc¹ irodalomszervező költő, lovas generális édesapjához, Orczy VIII. Istvánhoz,² Heves és Külső Szolnok vármegye alispánjához, alországbíróhoz intéződtek, és édesanyjáról, a bedeghi Nyáry családból származó Petrovay Zsuzsannáról³ szólnak, és az ő magatartásának, költészetének jobb megértéséhez járulnak hozzá. A gyakran túlzásnak tűnő aggodalom gyermekei iránt, vagy második felesége jó gazdasszony voltának végrendeletében való kihangsúlyozásának okára szülei élete szolgálthat magyarázatot, akik között a gúnyvers idézte időszakban már sem amor, sem mámor nincs jelen. Jó esetben a külvilág szájától tartanak még, és szolgálk vagy az egri püspök működnek közre az éppen esedékes kibékülésük létrejöttében.

A vers szerzője Orczy István diákja és mindenese, Kakas János, Heves és Külső Szolnok vármegye későbbi jegyzője, akit Petrovay Zsuzsanna férje bizalmasaként emleget 1724. április 12-én írt levelében: „...öt vagy hat Esztendeje hogy hol Egik dijakja, hol masik volt az komornyik; nekem szemit nem hit, mert ha valamelyik dijakja, fükepen Kakas ha szolt, Szent iras volt az beszigye...”⁴

Szövege kéziratban, évszám és szerző megjelölése nélkül maradt ránk, Kakas János kézírásával, az Országos Levéltárban, az Orczy család hagyaté-

¹ Orczy Lőrinc (1718. augusztus 9. – Pest 1789. július 28.) költő, lovas tábornok, főispán és Arany János szavaival „...ha előbb kiadja verseit, tőle számítanánk a felvilágosodás korát”. Első felesége Podmaniczky Judit (1716–1755), házasságukból 5 gyermek érte meg a felnőtt kort. Második felesége Laffert Anna Mária volt.

² Orczy István dunántúli köznemesi családból származó „szegény legény volt”, a maga erejéből küzdötte fel magát alispánná és alországbíróvá. Árulként szokás őt számon tartani, mert a Rákóczi-szabadságharc idején átpártolt a labancokhoz; a megtalálható dokumentumok alapján mondható, hogy mindvégig kapcsolatban állt a császáriakkal.

³ Petrovay Zsuzsanna (1690. október 6. – 1737. április 2.), Turóczi János krónikáiról Márta nevű unokája és bedeghi Nyáry Lőrinc szolnoki várkapitány az ősei voltak. Apja Petrovay III. János (1612–1677) pesti alispán volt.

⁴ A levél és minden más idézett dokumentum lelőhelye: MOL P szekció 520, Orczy család története, Miscellanea, 12. csomó, *Debila Susannae Petrovay*, Stephani Orczy conthoralis = DSP № 1, 59, 1720–1759; DSP 8.

kában.⁵ Számos levél, számla bizonyítja, nemcsak Orczy István levelezését intézte, hanem pénzt is kölcsönzött Petrovay Zsuzsannának.⁶ Azok közé tartozott, aki a gyakran külön élő házastársak között közvetítőként is működhetett az általa betöltött bizalmi pozíció következtében.

A vers állításai igazak.

Petrovay Zsuzsanna legelső, dokumentumokkal kísért adós levele 500 rhenes forintról 1720-ból maradt ránk: „Én alab megh irt adom tudtára, kiknek illik, hogi ... Kapitan Hussman uramtul ött szaz forintokat percipialtam és kezemhez vettem, az én uram ithon nem lévén, és igirem Kapitany uramnak legh alab hat holnapigh meg fizetni..., az kit bizonyítom kezem írásával és Pecsetes levelem adom ö kegyelminek ezen Contractust...”⁷

Szavainak és pecsétjének azonban nagy hitele nem lehetett a hitelező előtt, mert biztosítékként adott még egy mellre való arany násfát 37 gyémánttal, két gyémántos fülbevalót, egy harmad fél körmöci aranyat nyomó aranyláncot és egy 11 sorból álló orientális gyöngysort, melyek mindegyikében 133 szem gyöngy volt. Az irat hitelességét – melyet Kakas János írt – két megyei tisztségviselő, Farkas József és Kakas János aláírásával erősíti meg.⁸

Orczy István 1724-ben jogosan íratja Kakas Jánossal a különélő feleségének: „...Nagi szemtelenjöl aszt mered irnya, hogi en aszt fogatam hogi mindent el Felejteke s’ read bizok ujontat Jozzagomat mikor miegh Bikelle-tönk. Jusson Eszedben, hogi azon kirtellek, hogi az Adóságidat mond megh, had Tugiam, s’job egiszersmind el feleitenem, s’akor ördöghnek attad Tes-tedet Lelködett s’ meny Kövel üteted magadat hogi nem vagi senkinek. Or-szág Mártonnak Ezer Egy Nehan Forinttal, és Vice Ispán Uramnak három szazal; de Bezegh hamis hiteddel el Es- küted az Kassay Ezer Forintott, Nagy Praepost három szasz Forintyátt, Komaromi uram kiatt szasz húsz Forintyatt, az Gyöngiösi vak kapitan [Huszmann] eött szasz Forintyatt, Bu-day Quartely Mesternek niegi szasz Forintyatt, az Sidóknak kiatt szasz Forintyatt, Comiszarius Fux Uramnak szasz hatvan Forintyatt, Joseph Deaknak ottven Forintyatt, Apati Marton Mesternek szasz husz Forintyatt, az Go-rogoknék maid minden botokban sok rendbeli adossagodatt, az Temerdeki Mester Embereknek, szaboknak, szűcsöknek, az Gombkötőnek, a’kik mind az Latraidnak dolgoztak... Tatar Rabsagabol is megh kellet volna minden hazam nepevel s Germekeimmel szabadulnam eni Sumán...”⁹

⁵ Az Orczy család levéltára a MOL-ban, a P szekció 518–531 anyagában található. A vers lelőhelye: *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 51. A kézírás azonosságára pl. a *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 7; 10 r iratok.

⁶ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 4.

⁷ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 2.

⁸ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 8.

⁹ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 9.

Petrovay Zsuzsanna sajátkezű, szintén Kakas Jánossal küldött választleveleiben olvashatjuk:

„...En is bizon nem gondoltam meg az jövődő karomat, anyi adosagban vertem magamot, de mar az meg vagyon, az ki El mult, azt vissza nem huzhatni, csak terjen magaban kigelmed, menyi kart tetek kigelmednek tisztartoji, Prefettusi, ha fel szamlalnak, raja mene tiz Ezer forintra[.] Meg is könyeb idegentül szenvedni, hogy szem En tülem[.] ...nem tudom, hova tetem azon Pinzt, kit cseledre, kit Egyre masra kötöttem, de bizony nem ind azokra, az kike kigelmed mongya...”¹⁰

Orczy válasza:

„Hogi az Tisztartók Tetek Tisz ezer Forint kart, ...el hiszem, de Te voltal az Paracsnok mindenikének, s’ read volt bízva mindenem, de nem Filtek Toled, mert Tutták az Isten ellen valo illetedet[.] s’ raba Tettetted magadatt minden cseledednek, nem hogi parancsolni merté volna nékik, de szolani sem meresztél az Roszabbikánakis, ... nem hiszem, Magyar Országban mast hiresseb Asszon legiék naladnál a’ Roszaságban, s’ hírbén s’ nevben, s’ magamis aszt mondhatom, mar az dolgok ugi liven[.] s’ az melyek vilagosagra jötek miegh pedig a’kik hatra vannak, Hogi Anya Roszabatt e’ vilagra nem szülhetett soha, s’ az Föld szemtelenyebett s’ Practikabatt nem hordoszhat naladnál, melyett mast az Haidu Janosné Kamarajaban, az honand az nyomorolt beteges Leankat ki viteted, hogi magad maradhas az Latrodal..., Temerdeki kocsmán ivo Embereknek Szemek Latara[.]... s’ ha engem nem Tekintetek volna, ottan Fogtak volna megh. Melyert az Plingert haidú[!] Janosné bizonyossan el nem kerüli...”¹¹

Mire a feleség válasza:

„hogy kigelmednek minden adosom meg nem jelentete[m], oka hogy ki filtemben Eszemben nem jutot, kit Pedig kondoltam[!] hogy ha kigelmed meg ter lasan lasan meg Emletem[.] de mint hogy mind az uta is szoha kigelmednek szep szavat nem tapasztaltam hozam[.] En bizon nem mertem, tutam aszt hogy kiresem szem hasznal [.] mert Pildarol... az kiket meg montam is csak aszt felelte kigelmed nagy szitokal, hogy szoha szem fizeti kigelmed...”¹²

Petrovay Zsuzsanna, akinek Nyáry Lőrinc szolnoki várkapitány és Turóczi Márta, a krónikáiról Turóczi János unokája az ősei voltak, édesapja Petrovay III. János (1612–1677) Pest vármegye alispánja, édesanyja Nyáry Zsuzsanna volt, származásához, előkelőségéhez méltóan akart élni. A Petrovay

¹⁰ *Debíta Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 8.

¹¹ *Debíta Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 9.

¹² *Debíta Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 10.

család hatalmas birtokokkal rendelkezett, de ezek vagy elzálogosítva voltak, vagy a neoacquistica¹³ commissio tette rá a kezét. 1708. január 8-án Orczy Istvánnal kötött házasságába hozományként többnyire csak birtokjogokat és előkelőségét vitte magával. Orczy, aki jogosan mondta magáról, hogy „...szegény legény voltam, mindent magam törődésével szereztem..., valami kevés jószágot a Nyáry familia jószágából acquiráltam, azt magam faradt-ságával szerzett készpénzen vettem és váltottam a gyermekeim számára... A tekintetes Nyáry familia jószágából mind Nemes Nógrád, ugy kis Hont és Nemes Heves Megyében bírok, a kiket is mind pénzemen váltottam...”,¹⁴ csak 1736-ban lett báró,¹⁵ katonai és alispáni fizetéséből vásárolta vissza a feleségét megillető birtokokat. Pl. a későbbi rezidencia, Tarnaörs is Nyáry-örökség, melynek egyes portioit távoli rokonoktól, pl. a Hallerektől, Bossányiaktól, Szunyoghoktól veszik meg. 1720-tól dokumentálhatóak a folytonos összeveszések, elköltözések; ekkor már 3 gyerekük van: Zsuzsanna,¹⁶ Amade Lászlóné; Lőrinc,¹⁷ a költő és közéleti ember; és Anna,¹⁸ Hávor Mátyásné; akiket anyjuk nem visz magával, ha visszavonul gyöngyösi vagy podrecsányi¹⁹ birtokára – innen a vers tót táncok kedvelésére való utalása. A világ szá-jára és a gyerekekre apellálva kéri ugyan a kibékülést, nagyon öntudatosan, többnyire nyomorúságára hivatkozva, de sosem úgy, mint aki bánja vagy bán-ná tetteit. Magamentségeként férje durva, kíméletlen bánásmódját hozza fel:

¹³ Neoacquistica commissio 1684-ben létrehozott udvari bizottság. Működésének nagy része az 1690–1707-es évekre esik. Feladata volt a törököktől visszafoglalt magyarországi területek birtokviszonyainak rendezése. A régi birtokosoktól megkövetelte a fegyverjog (a birtokadományozás egyik címe) megváltási összegének lefizetése mellett a tulajdonjog oklevelekkel történő igazolását is. A gazdátlanul maradt földekből a Habsburgok híveinek, főleg idegen arisztokratáknak és hadiszállítóknak juttatott hatalmas uradalmakat. Működése sokban hozzájárult a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez.

¹⁴ *Orczy VIII. István végrendelete* található: MOL, P szekció 1607, Kállay család, Rokon és idegen családok, 1. cs. 12. tétel, O. Lőrinc vagyoni ügyei; és MOL, P szekció 519, Orczy család, Familiaris, 12. cs. Orczy barones = Boy № 1–226; Boy 41.

¹⁵ Orczy báróságáról I. levelezését Pálffy Jánossal: *Orczy VIII. István végrendelete, i. m.* (14. j.), 29. A bárói diploma is itt található.

¹⁶ Orczy Zsuzsanna (1709 k.–1730. XI. 7.) férje a kor híres-hírhedt költője, Amade László (1703. III. 12.–1764. XII. 22.) volt. Rosszul sikerült rövid házasságuknak O. Zsuzsanna gyermekágyban bekövetkezett halála vetett véget.

¹⁷ Orczy Lőrinc (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28., Pest) lovas tábornok, főispán és kora irodalmát pártoló jelentős költője.

¹⁸ Orczy Anna (1719?–?). Első férje Hávor Mátyás tábornok, akivel 1735-ben jegyezték el egymást; házasságukból hét gyermek származik; második Gulik János. Életéről keveset tudunk; Orczy Lőrinc hétéves háborúbeli katonáskodása idején ő ügyel a birtokra és gyerekeire.

¹⁹ Podrecsány, Patakalja, a volt Nógrád vármegyében a gácsai járásban található.

„...így az ki nem tuta is az En El jövetelemet az is meg tугya, mert kigelmed maga akarja... az nagy Istenirt nekem bocsason meg... Es ha így történt vala..., fizesen ki mindeneket..., most is alázatosan kirem kigelmedet..., gyermekeit ne aguk az világ Elejiben..., de így bizonyosok lehetü[n]k ben[ne], hogy Isten aldasa nem leszen rajtu[n]k... tuttam En hogy kiresem nem hasznal[,] mert akkor tapasztaltam[,] mikor kigelmed kegetlenül az istaloban meg kinzott, es meg azt monta kigelmed[,] hogy megh eczer az oszlophoz kikötöztet Es úgy veret, Es akkor labajihoz burultam kigelmednek ugy csokoltam[,] megis nem volt haszna[,] meg is cselekete volna kigelmed[,] ha labanal El nem aletam volna... Ezek voltak okajim, hanem utolyára is kirem kigelmedet szalon magaban..., bikilük meg[,] ...En Pedig maradok Edes szivem igaz hitves tarsa, Petrovai Susanna.”²⁰

Orczy István gyakori, brutális veréssel próbálja 21 évvel fiatalabb feleségét leszoktatni az adósságcsinálásról, mulatozásról, dorbézolásról. Nagy valószínűséggel eredménytelenül, mert a nyugodtnak tűnő években is sok nyugta, számla maradt fenn Petrovay Zsuzsannától. A következő, iratokkal dokumentálható, majdnem egy évig tartó különélésük 1735–36-ban volt, „...azon esztendőben, és akkor midőn Uram eő kigelme, velem Iszonijú képpen bánása mijat Podrecsánban magamat recipialnij kintelenítettem...”²¹ 1736. július 6-án a sári plébánián írt vallomástételében 1729-re visszamenően felsorolja kölcsönvételeit – valószínűleg csak azokat, melyek eszébe jutottak –, és felemlíti otthonról való elmenekülésének okát: „...mivel sokszor nivezett Uram eő kigyelme olíj kemínyen bánt, hogyj a’ miatt Gijöngijösi házamhoz kintelenítettem mennijj, és mind azon okbúl, mind pedig méltán tartván attúl, hogij most is, mind ennek előtte ednijhánij esztendővel egészségemnek, holtig tartó meg romlásával ujonnan olíj iszonijú s’ képtelen veréssel ne illessen, (annak a’ többi közöt mint egij bizonyjos ide lévén ezen Nemes Heves és külső Szolnok uniált vármegijének leg közöllyeb el múlt törvénij Székének alkalmatosságával, ellenem Uram eő kigyelme által be nijuitot becsületemet sértő írás) mai napig is ugijan azon házamban lakom, nem kicsinij ínséggel, sokszor emlétet Uram eő kigyelme a’ jóságbúl való illendő tartásomat nem csak minden móddal gátolván, de a’ gondviselőket s’ a’ jobbájijságot is hozzam képest való minden szófogadástúl el tiltván...”²²

Ez a vitájuk súlyosabb volt, hiszen a férj a megyei törvényszék előtt, nyilvánosan tett feleségére panaszt, aki erre a sári plébánossal íratott egy válasz vádiratot. Hogy civódásuk mennyire foglalkoztatta, és megbotránkoztathatta

²⁰ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 10.

²¹ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 71.

²² *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 33.

a kortársaikat, Erdődi Gábor Antal²³ egri püspök Orczy Istvánhoz 1736. augusztus 8-án írt levele tanúsítja:

„...Vartam már, közel négy holnapja, reménlvén, hogy magokban szál, és mind a’ két Részről..., Ellenbem szívbeli compassioval és banattal köletik Tapasztalnom, hogy kegyelmetek közét lévőlt Dissensio, nem csak nem minuáltatott, vagy legh alab In statu Quo maradot, hanem Roszabrul Roszabra Eredet, és időről időre Nagyobb botran-kozasokat Tészen Krisztus Jesus Hiveiben. Még egyszer, de candidé irom, utolszoris..., jönne bé currentis praefigált Nemes Vármegyének Gyölésire..., hogy ...azután az asszontis be hivathassuk... Addigh penigh, mig... vizgődik a’ dologh, kigyelmed kérem ollyasoktul abstinealyon Felesige ellen, a’kik kigyelmedet aggravalhatnak..., Egerben 8 Augusti, Igaz köteles Szolgája és Szívbeli Jó akarója. G[róf] Erdődi Gábor Antal Egri Püspök.”²⁴

A házastársak közötti megegyezésről 1736. augusztus 20-án kiállított irat részletesen sorolja fel a feleség bűneit, a férjnek csak annyit kell megígérnie: „én Báró Orczy István, látván, hogy kedves Feleségem magában szálván eddig való fogyatkozását szívesen bánnya, s’azokról engem alázatosan megh követett..., s’erössen kötelezzé, s’ obligállya magát, hogy magát mindenekben meg jobbitya, és ennek utánna engem nem csak nem kíván meg szomorítani, hanem inkább (a’ mint igaz Feleséghez illik) engem szeretni, s ‘ meg böcsülleni fog, és kedvemet keresni igyekeztvén, minden jót ígér; azért én is deklarálom magamot, hogy eddig ellenem való vétkeit néki tiszta szívemből meg bocsátom, semmi neheztelést ellene fen-nem tartok, és az elmúlt izetlen dolgokért rajta boszút állani nem kívánok, s’ fogom is ötöt (a’ mint illik) úgy mint kedves Feleségemet szeretni, és meg böcsülleni...” Petrovay Zsuzsanna kötelezi magát: „ismervén magam sokrendbéli fogyatkozását..., hogy ...sokszor és sokakban vétettem, az által ellenem való méltó neheztelésre okot adtam, azért magamban szálván, Kedves Uramot minden fogyatkozásimról alázatosan követem; erössen fogadván..., hogy magamot mindenekben meg-jobbitom. Kedves Uramot ennek utánna jobban, mind sem eddigh szeretni, és böcsülleni fogom, hire nélkül semmi adósságot nem contrahálok, és senkinek semmit el nem ajándékozok akarattya ellen..., jó -és hiv-Gazdaszszonya lések; mindenekre, a’mire reá érkezém, úgy vigyázni, és jó-gondot viselni kívánok, hogy jóságunk inkább szaporodgyék és nevedgyék, hogy sem fogyék, vagy is tékozoltassék... köz-és alább rendő-személyekkel, mellyek nem Statusomhoz való, vagyis mellyeket az Uram nem akar, nem kívánok társalkodnom, sőt se szóval, se izenetekkel, se írással nyilván, vagy allatomban vélek correspondeálnom. Egy szóval, úgy fogom

²³ Erdődy Gábor Antal (1684–1744) protestáns gyűlöletéről híres egri püspök.

²⁴ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 34, 74–76.

magamot édes Uramhoz viselnem, és alkalmaztattnom, a' mint illik minden jó Feleséghez... és mivel említett Uram eö Kegyelme Szeretetét azzal is hozzám mutatta mostanában, hogy azon adóságokat, melyeket eö-Kegyelme hire nélkül... fel vettem, azokat magára vállalni, és egészen meg fizetni ígérte. Azért ellenben én is azon adóságokért, melyeket hasonló-képpen eö Kegyelme hire nélkül néhaj Ország Mártonytúl, úgy akár kitől mástul-is felvettem, és Uramnak eö- Kegyelmének mind eddigh nem constálnak, mind azokért hatalmot adok említett Uramnak, hogy azokért nékem, osztálban jutott jószágimból illyetin Creditorimnak Satisfactiót tehessem..."²⁵

A házastársak között nemcsak a nagy különbség, eltérő társadalmi rang nehezítette a megértést, hanem műveltségbeli különbség is: Petrovay Zsuzsanna tudott írni-olvasni. Leveleit, számláit maga írta; a tőle maradt írások intelligens, élénk észjárású embert mutatnak. Orczy István minden erejével az anyagi-erkölcsi felemelkedésen munkálkodott. Így azután nehezményezhette, sőt gyanakodhatott is – esetenként joggal – felesége leveleire, aki az ebből adódó lehetőségeket, előnyöket bőségesen kihasználta. Bár az utóbb idézet irat utolsó sorai felkeltik a gyanút, talán nemcsak a feleség volt költekező, hanem a férj a számára másként elérhetetlen „osztályos jószág” megszerzését szervezte meg ilyen látványosan. Kétszázhatvankét év távlatából nem szolgáltatathatunk igazságot a perlekedők között, mely mint oly gyakran, most is valahol középpütt található. Tényként annyi közölhető, Orczy István hihetetlenül gyorsan tesz igen nagy vagyonra szert. Kíméletlenségének méltó bizonyítéka lehet Zsuzsanna leánya halála után két nappal keltezett levele, melyben vejétől, Amadé Lászlótól követeli vissza – egyenként felsorolva – az ékszereket.²⁶ Orczy Istvánt a labancok összetévesztették a kor híres férfi szépségével, II. Rákóczi Ferencével, és egyheti börtönt is szenvedett emiatt. Petrovay Zsuzsanna külsejéről nem tudunk semmit; a kortárs megjegyzések szerint azonos nevű, csúnyácska leányát Amade László csakis vagyona miatt vette el. Orczy Lőrinc fennmaradt képeinek tanúsága szerint nem apjára hasonlít, de az ő külsejét nemcsak vagyona, hanem tettei is megszépítették.

Orczyék látványos kibékülése nem tartott sokáig: Zorger Gergely erdélyi püspök Nagyárolyból írt részvétnyilvánító leveléből megtudjuk, hogy Petrovay Zsuzsanna 1737. április 2-án – 46 és fél évesen – meghalt.²⁷ Halálának hivatalos okát, dokumentumát nem találtuk a meglévő iratanyagban.

Orczy István nem tartotta meg ígéretét, nem fizette ki felesége adósságait. Orczyné „charta biancá”-it Lőrinc fia fizeti ki, nem ritkán 13–14 évvel anyja halála után, így pl. a „néhai Kiss János egri nagy préposttul üdvözült Aszonyom Anyám által fel vetetett 300.Rhenes forintoknak complanatio-

²⁵ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 34, 82–83. r.

²⁶ *Orczy VIII. István végrendelete, i. m.* (14. j.), 158.

²⁷ *Orczy VIII. István végrendelete, i. m.* (14. j.), 138.

ját.”²⁸ Kakas Jánosnak 1723-ból való 252 ft-os tartozását is ő egyenlíti ki 1750-ben.²⁹ De van elismervény 1759-ből is.

Orczy Lőrincről tudott minta-gazdálkodása, „házi gondossága”. A fennmaradt iratokban, levelekben megnyilvánuló, némiképp túlzónak tűnő szeretetét gyermekeihez; mindkét felesége iránt különösen hangsúlyozott megbecsülését, szeretetét, tiszteletét szülei negatív példája teszi érthetővé. Végrendeletében³⁰ külön kiemeli második feleségének, Laffert Anna Máriának³¹ jó gazdasszonyváltát, nevelt gyermekei iránt való anyai szeretetét, és köszönetképpen még külön 2000 rhenes forint készpénzt hagy rá, személyes kiadásaira. Az ő leveleiben olvasható „kedves, édes szívem” megszólítást komolyan vehetjük, nem úgy, mint szülei esetében.

²⁸ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 42.

²⁹ *Debita Susannae Petrovay, i. m.* (4. j.), 10.h

³⁰ Orczy Lőrinc végrendelete készült 1789. május 17-én, *Orczy VIII. István végrendelete, i. m.* (14. j.), 95.

³¹ Laffert Anna Mária 1759-ben lett Orczy felesége. Házasságukból O. IX. István és Teréz született. István Batsányi Jánossal való barátsága révén bekerült a magyar irodalomtörténetbe is.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Szexualitás és erotika a 18. századi gyóntatási kézikönyvekben

Régen, több mint harminc éve, egyetemistaként, nyári szünetben a Központi Szeminárium Pálos Könyvtárában dolgoztam, katalogizáltam a nagyterem könyveit. Néha, pihenésképpen, a kisteremben található művekbe is belelapoztam. Egyszer csak egy rendkívül érdekes olvasmány akadt a kezembe: Jean-Pierre Gury jezsuita, francia erkölcszociológus professzor (1801–1866) munkája, a sokadik kiadásban, 1865-ben egyszerre Regensburgban és Chicagóban megjelentetett *Casus conscientiae in praecipuas quaestiones theologiae moralis*. Sok-sok érdekes, klasszikus latin nyelvű, dióhéjban elmesélt történetet tartalmazott, amelyekkel, illetve amelyek különböző szempontból történő elemzésével és boncolásával – természetesen gyóntatási segédanyagként, de erről későbben kissé részletesebben beszélnék – a morális teológia tételeit illusztrálta. A műfaj hagyománya szerint a tízparancsolat rendjében haladt. Az ötödik parancsolat – „Ne ölj!” – keretében foglalkozott az öngyilkosság témakörével is. Az idesorolt III. *casus*, melynek címe: *Mira virginis industria* (azaz: „Egy szűzleány csodálatraméltó helytállása”), magyar fordításban szíves engedelmükkel teljes terjedelmében idézném: „Eulalia, egy kegyes szűzleány, aki mindenek felett szerette a tisztaságot, egy szép napon, midőn egy katona paráználkodásra kényszerítette volna, és semmilyen módon nem tudott a veszedelemből elmenekülni, így szólt a buja férfiúhoz: »Hallgasd csak meg szózatomat, és csodás dolgot fogok előtted felfedni.« A férfi erre megtorpant. »Ime – úgymond Eulalia –, ha megkímélsz engem, olyan művészetre foglak téged tanítani, amelynek segítségével sértetlen maradsz minden háborúban. Nézd csak, e kenőccsel bekenem a nyakam: rántsd ki csak kardodat, sújts a nyakamra, és e kísérlettel bizonyosságot szerezhetsz művészetemről.« A katonát lenyűgözte a kíváncsiság és a dolog újdonsága, ezért tüstént próbát tett, és egyetlen csapással levágta Eulalia fejét, aki ezen bátor tettével megszabadult attól a hatalmas veszedelemtől, hogy elveszítse szüzességét.”

Ezután megkérdezzük:

Először: Vajon megengedett módon járt-e el Eulalia, avagy tisztasága megőrzése céljából szabad volt-e halálát előidézni?

Másodszor: Vajon szabadott-e volna neki egy magas ablakból levetnie magát, hogy a tisztátalan erőszaktevő kezéből megmeneküljön?

Megoldás (per se)

383. – Válasz az 1. kérdésre. *Nem, ha önmagában* szólunk a dologról, vagyis kizárjuk a mennyei sugallatot vagy a jóhiszeműséget. Az indok az, hogy ilyen módon megöletését *közvetlenül* idézte elő, vagy abban *közvetlenül* együttműködött. Márpedig sohasem szabad magunkra *közvetlenül* halált hozni avagy *közvetlen* módon saját halálunkban közreműködni. Ami viszont magát a casust illeti, ahogyan megtörtént, *per accidens* (azaz: ahogyan megesett), Eulátiát minden bűn alól fel kell mentenünk, mivel – úgy látszik – a legtokéletesebb jóhiszeműséggel járt el. – L. 662. sz. – Saettler, „Az V. Parancsolatról”, 1. cikkely, 2. kérdés.

384. – Válasz a 2. kérdésre. *Igen.* Akkor ugyanis megöletését, ha bekövetkezett volna, nem akarta volna *közvetlenül*, az csupán *közvetve* lehetett volna feltételezhető, mivelhogy akaratának sajátlagos és közvetlen célja a veszedelemből való menekülés lett volna, és mindenestől meg is történhetett volna, hogy elkerülje a halált. Ily módon az öngyilkosság bűnétől mentesek mindazok, akik – hogy a tűzvész lángjaitól megmenekülhessenek – a ház tetejéről a mélységbe vetik magukat. – Vö. a feljebb mondottakat a 376. sz. alatti I. casushoz és következőket.¹

A felkavaró példázatot megőriztem emlékezetemben, éppen ezért, mikor később Ariosto *Őrjöngő Lóráncjának* XXIX. énekében újra rátaláltam a történetre, alaposan meghökkentem. Az igazat bevallva, sosem hittem volna, hogy egy kazuista szépirodalomból merített példát alkalmazzon céljaira. Ezért vállalkoztam e kongresszus szervezőinek, barátaimnak felkérésére arra, hogy megvizsgáljam a Magyarországon használatban volt gyóntatási kézikönyveket, miképpen vélekednek a szexualitásról és az erotikáról, felfedezhető-e bennük a fentebb idézett példához hasonló irodalmi vonatkozás, illetve általában megállapítható-e róluk valami, ami nem csupán erkölcs-, tudomány- és művelődéstörténeti, hanem irodalomtörténeti érdekességű?

Annyit előlegezhetek, hogy – szerény vizsgálódásaim szerint – végül is *igen*, skolasztikusan szólva, *affirmative*; ezért néhány részletes meggondolás és az idő mértékéhez képest összeválogatott példa segítségével azt szeretném javasolni, hogy a jövőben vonjuk be a régi magyar irodalom narrációs stratégiáinak vizsgálatába és még talán más területek vizsgálatába is a morálteológiai kézikönyvek és különösen a kazuisztikák tanulmányozását.

Térjünk vissza még egy kicsit a bátor szűz, Eulália történetéhez. Ariostónál Isabellának hívják és a vad pogány lovag – király –, Rodomonte az, aki veszélyezteti erényét. (És gyászát meghalt szerelmeséért, Zerbinóért.) Hadd

¹ Joannes Petrus GURY, *Casus conscientiae in praecipuas quaestiones theologiae moralis*, ed. in *Germania prima*, Ratisbonae, 1865, 118–119.

idézzek néhány strófát az eposzból, illetve verses regényből, Simon Gyula fordításában; a szűz megfőzi a vélt varázsszert és:

XXIX. 25.

Megmosta testét benne, és vidám volt,
úgy adta meztelen nyakát a mit sem
sejtő mórnak, kinek a bor is ártott,
mert nincs oly vért, mely ellene segítsen.
S a férfi hitelt adva neki, rántott
kardot, sújtott a lány nyakába, nyisszent,
s vált máris, íme, e gyönyörű szép fej
s a törzs csonkultán már egyszerre széjjel.

26.

Hármat vonaglott, és száján egyetlen
egy szó: –,Zerbino” – érthetően kiröppent,
kihez ily döbbenetes úton elment
a szaracén elől menekülőben.
Ó drága lélek – gyönyörű jellem,
ki a hűséget és a mi időnkben
oly ritka – ismeretlen tisztaságot
tartottad többre, mint szép ifjúságod,

27.

távozz békével, ó gyönyörű lélek!
Bár lenne erő, annyi a dalomban,
mint bennem elszántság, hogy a beszédet
művészetemmel ékítsem, csiszoljam
olyanná, hogy neved őrizze évek
hosszú során át tisztán, csillogóan!
Távozz békével a Legfőbb elébe,
s példád marad ránk, hűség mintaképe.²

Pio Rajna, Ariosto művének felülmúlhatatlan erudíciójú kutatója, a *romanzo* XXIX. énekének 8–30. stanzájáról, azaz Isabella „nemes halálának” forrásairól szólva, rendkívül érdekes előzményeket tárt fel. A legfeltűnőbb hasonlóságot a durazzói Drusilla történetével állapítja meg, amelyet a 15. század végén Francesco Barbaro örökített ránk, a Lorenzo il Magnificónak ajánlott *De re uxoria* c. művében (II. könyv, 6. fejezet).

² Ludovico ARIOSTO, *Az eszeveszett Orlandó*, I–II, ford. SIMON Gyula, Budapest, 1994, II, 789.

A velencei humanistánál a más forrásokból is ismert, Ariosto régebbi kritikusaiktól is emlegetett Drusillát Brasillának nevezik és a vad győztest, a Durazzót elfoglaló Cericust téveszti meg a sebezhetetlenné változtató varázskénőcs meséjével. Cericust Barbaro szerint az is segítette hiszékenységekben, hogy azon a vidéken – azaz a mai Albániában – igen elterjedt a varázslásba vetett hit.

Rajna azonban más párhuzamokat is ismertet. Például Martinus Cromerus lengyel humanista történetíró a *De origine et rebus gestis Polonorum* c. munkájában elmeséli, hogy 1326-ban Vencel király háborút indított a Brandenburgi Őrgrófság ellen, és főleg litván és orosz segédcapatai olyan vadul és kegyetlenül harcoltak, hogy barbárságuk nem kímélte a nőket és a templomokat sem. Ez esetben egy apáca játszotta ki a varázsmese segítségével egy litván harcos kéjvágyát.

Ám az olasz és a lengyel író előtt is lebeghetett egy régebbi történet. A 11. századi bizánci történetíró, Georgios Kedrénos regél egy kisázsiai szűzről, aki Diocletianus császár keresztényüldözése idején – Anthymos, nikodémiai püspök tanácsát követve, ti. hogy mind hitét, mind szüzességét meg kell őriznie – a csodakenőcs meséjével játssza ki buja hóhérát. Egy másik bizánci szerző, Niképhoros Kallistos Euphrasiának nevezi a hősnőt, sőt, van olyan ortodox martyrologium, amely ünnepét is ismeri, január 19-re helyezve.³

Ariostótól függetlenül is megtalálhatta tehát Gury a vándormotívumot, ám mindenesetre áll, hogy irodalmi példát csempészett a kazuisztikába. Tette ezt pedig a 19. században, amikor a kazuisztika már tudatosan lemondott a szexualitás esettanának feldolgozásáról. Maga Gury könyvében egyenesen arról ír, hogy haszontalannak tartotta volna művébe felvenni a VI. és IX. parancsolat kazuisztikus tárgyalását, mivel a téma egyrészt undorító, másrészt eléggé nyilvánvaló, és ezért tárgyalása nem igényli az esettani elemzést.⁴ Ha valaki mégis kíváncsi volna a részletekre, azt nagy, hatkötetes *Compendium theologiae moralis* c. kézikönyvének megfelelő részéhez utasítja.⁵

Ha az ember a modern teológiai lexikonokban keresgél, akkor döntő változást érzékel abban, hogy miképpen tárgyalják a *kazuisztika* címszót a II. vatikáni zsinat előtt, illetve után. Régebben ugyanis egyrészt nem vonták kétségbe a kazuisztika jogosultságát, másrészt legtöbbször mellőzték vallástörténeti hátterét, illetve nem ágyazták be az etika általános kérdésfeltevései közé. Ha pl. a *Lexikon für Theologie und Kirche* második, átdolgozott kiadását használjuk, amely 1933-ban jelent meg, akkor a *Kasuisztik* címszónál e módszerrel továbbra is nélkülözhetetlennek tekintik a katolikus lelkipásztorkodás számára, hiszen ez a tudományosan megalapozott morálteológia praktikus

³ Pio RAJNA, *Le fonti dell'Orlando Furioso, Ricerche e studii*, Firenze, 1876, 403–408.

⁴ GURY, *i. m.* (1. j), 127.

⁵ Vö. *Compendium theologiae moralis*, Tomus Primus, Editio⁵, Lugduni–Parisiis, 1890, 324–337.

kiegészítése. Azt persze elismeri K. Hilgenreiner, a címszó szerzője, hogy más korok, népek olvasói előtt, vagyis a más nézetű befogadó számára természetesen kínosan hathat – különösen a nemiséget érintő esetekben – a kimerítő részletességgel leírt esetek taglalása, nincs okunk azonban abban kételkedni, hogy a kazuisztikai morális kézikönyvek szerzői erkölcsileg komolyan vették célkitűzésüket. Megállapítja továbbá, hogy különösen a 17. és 18. században virágzott a műfaj, amelynek leghíresebb képviselőit is felsorolja. Érdemes közülük megjegyezni Busenbaum, Tamburini és Lambertini nevét, hiszen – mint alább majd kifejtem –, Magyarországon nekik igen nagy hatásuk volt. Megjegyzendő végül, hogy Guryt még mindig használható és ezért kiemelt helyen hivatkozott kézikönyvszerzőnek tartja.⁶

A II. vatikáni zsinat után jelent meg ugyanezen lexikon teljesen átdolgozott kiadása, amelyben a *Kasuisztik* címszó szerzője, Stephan Feldhaus először is megállapítja, hogy a fogalom, amely a latin casus = eset szóból származik, általában jogi szabályoknak vagy a morál általános normáinak alkalmazását jelenti a konkrét, egyes esetekben. Ily módon még az orvostudomány is használja az egyes betegségi *esetek* szisztematikus leírására. Ezután kifejti, hogy a jogtudományi kazuisztika a római jog alapján fejlődött ki, amennyiben egy casust normává nyilvánítottak, amely mértéke lehetett hasonló esetek megítélésének. Ebben az értelemben az angolszász, de különösen az angol jogban ma is „Case law”, vagyis eseti jogszolgáltatásról beszélhetünk. A kontinentális jogban viszont – a természetjog hatására – a felvilágosodás, illetve a 19. századi jogi pozitívizmus idején egy-egy esetre vonatkoztatott racionális dedukcióból fejlődött. Vallástörténetileg – így folytatja fejtegetését a szerző –, gyökerei visszanyúlnak a tisztát és a tisztátalant megkülönböztető természeti vallások rituális előírásaira. Tárgyalja a fogalom fejlődését a biblikus és poszt-biblikus zsidó vallás világában, és csak ezután tér rá a kazuisztika keresztény történetére. Fontos fordulópontot lát az arisztotelészi etika egyre növekvő befolyásának érvényesülésekor, ugyanis Aquinói Szent Tamás, majd a jezsuita Suarez a Filozófustól vett „aequitas” fogalmat használták fel az egyes lelkiismereti esetek mérlegelésének, megítélésének mértékéül. Végül a kazuisztika határait és ellentmondásait immár nem a protestantizmussal szembeállított katolikus ortodoxia alapján jelöli ki, hanem az egész problémát bioetikai háttér elé állítja.⁷

Szeretném továbbá nyomatékosan felhívni arra a figyelmet, hogy Michel Foucault ugyan nem tárgyalja részletesen a kazuisztikát, illetve a gyóntatási segédkönyveket, igen megszívlelésre méltó módon jelöli ki azonban virágkoruknak, azaz a 17–18. századnak a jelentőségét a szexualitás történetének

⁶ *Lexikon für Theologie und Kirche*, Zweite neubearbeitete Auflage (...) V, Freiburg im Breisgau, 1933, 865–867. hasáb.

⁷ *Lexikon für Theologie und Kirche*, V, Freiburg im Breisgau, 1996, 1290–1292. hasáb; vö. *i. m.*, III, 1995, „Ethik” címszó, 915–918. hasáb.

periodizációjában. Ő a lateráni zsinattól számítja a fordulatot, amely ugyanis kötelezővé tette a minden apró részletre kiterjedő és rendszeresen ismétlődő gyónást. Ezután a reformáció, majd a tridenti zsinat korától törést állapít meg abban, amit a „testiség hagyományos technológiájának” nevez. (Alapvető különbséget nem lát egyébként a katolikus és a protestáns praxis között a lelki irányításban.) Idézzük: „Lassan itt is, ott is szilárd formát öltenek – bár emitt durvább, amott finomabb módon – a »paráznság« elemzésének és szavakba foglalásának eljárásai. Ez a gazdag és körmönfont technika hosszú elméleti érlelődés után, főleg a 16. századtól kezdve fejlődik ki, majd a 18. század legvégén merevedik meg azokban a kifejezési formákban, amelyek Szent Alfonz enyhített szigorát éppúgy jelképezhetik, mint Wesley pedagógiáját.” A további fejtegetésekből igen fontosnak tartom még azt, hogy leszögezi: a „paráznság” kezelésének technikái a gyónatás gyakorlatából csúsztak át a 18–19. század folyamán az orvostudomány és a lélektan területére.⁸

A továbbiakban szűrőpróbaszerűen illusztrálnám a kazuisztika 17–18. századi típusait, Magyarországon keletkezett, vagy Magyarországon is kiadott és használt morálteológiai könyvek különböző műfaji csoportjainak bemutatásával. (Természetesen, előtanulmányok hiányában, én magam is csak egy-egy esetet mutathatok be.)

Az első műfaji csoportot – úgy tűnik – a gyakorló lelkipásztor könyvtárába tartozó általános kézikönyvek alkotják. Nagyszombatban, 1747-ben jelent meg Matthaeus Brandl kánonjogi doktor, salzburgi egyházmegyei pap műve, a *Parochus Meditans, seu modus pie secum loquendi in usum cleri maxime ruralis* [...], azaz magyarul: „Az elmélkedő parochus, avagy módszer arra, hogy miképpen kell kegyes módon saját magunkkal társalogni, leginkább a falusi papság használatára.” Ezt csupán azért idézem – noha tulajdonképpen a papi lelkiséget formáló meditációs könyv, nem pedig gyónatási segédlet –, mert egyik fejezetében a másik nemről, azaz a nőkről általában szól, és olyan módon, hogy egyesíti a tulajdonképpeni gyónatási kézikönyvek szexuális bűnöket tárgyaló fejezeteinek legfőbb célpontját; azaz az önfertőzést és a nőt. Ezt etimológiai szójátékkal éri el: „mulier Grammaticis dicitur a *mollitie*, et quidquid Theologis sit *mollities* non ignoro; et utinam nemo mortalium id sciret practice! Ratio Ethymologiae (sic!) est: quia emollit e etiam fortissimum virorum corda, et ad turpes amores inflectit. Nolo hic per exempla prolixius recocquere, quod iam ad nauseam, et fastidium pene castarum aurium

⁸ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története. A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Budapest, 1996, 119. skk; megjegyezném azonban, hogy mások már a középkorban megtalálják a csiklandósan részletező kazuisztika elődjét a pönitenciálékban, vö. A. Ja. GUREVICS, *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György, F. NAGY Géza, Bp., 1987, 169.

toties praestitum, ac lippis et tonsoribus notum est. Compendio multa dixerō, si tritum illud audire iuvabit:

Adam, Samsonem, Loth, Davidem, Salomonem,
Faemina decept; quis modo tutus erit?”

Magyarul:

A nőt a grammatikusok a puhányságról nevezik el, és hogy mit jelent a teológusoknak a puhányság, azt nagyon is jól tudom; és bárcsak egy hallgató se tudná meg azt soha a gyakorlatból!

Az etimológiának az az oka, hogy ez megpuhítja a legvitézesebb férfiak szívét is, és rút szerelemre csábítja őket. Nem akarom itt terjengősebben példák révén újra feltálatni azt, amit a tiszta fülek undorára és utálatára már annyszor felhoztak és a csipásoknak és a borbélyoknak is ismert. Összefoglalva viszont sokat fogok elmondani, hogy ha ugyan érdemes újra hallani ezt az ismert verset:

Ádámot, Sámson, Lót, Dávidot és Salamont
Asszony csapta be; ki lehet hát biztonságban?⁹

(Megjegyzendő egyébként, hogy Brandl ezen elméleti alapvetés után önkéntelenül is a kazuisztika módján jár el és különböző példákat idéz.) Figyelemreméltó a jezsuita Franciscus Hertzig műve, a *Manuale parochi*, amelynek 1748-as, győri kiadását használtam. Igen finom lélektani tudással vezeti be a gyakorló lelkipásztort, illetve a kezdő teológust a lelki gondozás mesterségébe. Mint az Előszóban is kiemeli, legfőbb forrása és mintája a nagy olasz jezsuita, Paolo Segneri volt. Nem véletlen tehát, hogy abban a fejezetben is őt idézi, ahol azt fejtegeti, hogy milyen módon kell kezelni a gyónásban a bujaság bűnében leledző hívőket. Tudja azt, hogy ez talán az a terület, amely a legnehezebben megközelíthető, hiszen az ilyen típusú vétkek szokássá válnak, és szinte lehetetlen tőlük megszabadulni. Idézem: „Ezen vétkek kezdetét, kifejlődését és szerencsétlen végét leírja a Jób könyvéhez fűzött jegyzetében Segneri, Gyóntatási Kézikönyvének 11. fejezetében e szavakkal: *A látást követi a gondolat, a gondolatot a gyönyörködés, a gyönyörködést a beleegyezés, a beleegyezést maga a tett, a tettet a szokás, a szokást a szükség, a szükséglet a kétségbeesés, a kétségbeesést a kárhozat.*”¹⁰

Más típusú lelkipásztori kézikönyv egy névtelen Esztergom egyházmegyei nyugdíjas áldozópap által írt *Tractatus theologiae moralis practicus*, amelyet azért idézünk, mert szemlélteti, hogy milyen módon, milyen esetekben kellett elővenni a részletes kazuisztikákat nehezebb esetekben, amelyek a gyóntatás közben, avagy pedig a házassági jogban felmerültek. Voltak egyrészt csak

⁹ I. m., 48–49.

¹⁰ I. m., 124–125.

a pápa, másrészt a püspökök által eldönthető ún. fenntartott esetek, amelyekben csak ezek adhattak feloldozást (*casus reservati*), amelyek abban az időben az esztergomi egyházmegyében kilenc kategóriára oszlottak. 1. Eretnekség, 2. Lányrablás, 3. Vérfertőzés, 4. Magzatelhajtás, 5. Gyújtogatás, 6. Templomgyalázás, 7. Szándékos emberölés, 8. Szülők megverése, 9. Pénz- és mértékhamisítás. Külön kategóriát képeztek az ágyast tartók, akiket csak akkor lehetett feloldozni, ha ágyasukat elbocsátják. A nehezebb esetekre a szerző melegen ajánlja, hogy a pap használja a bolognai kazuisztikát.¹¹ Ez a mű pedig nem egyéb, mint Prosperus Lambertini, a későbbi XIV. Benedek pápa híres műve!

Átmenetet képez a parókusok számára írt bevezető kézikönyv és a tulajdonképpeni kazuisztika között Thomas Du Jardin domonkos szerzetes, teológus, a leuveni egyetem doktorának könyve: *De officio sacerdotis, qua iudicis et medici in Sacramento Poenitentiae instructio brevis* című könyve; a könyv címe magyarul: „Rövid oktatás a pap mint bíró és orvos kötelességéről, a bűnbánat szentségében.”¹² Tárgyalja pl. a visszaeső maszturbáns esetét. Példát hoz, de túl általánosítva; a lényege az, hogy egy ifjú két éven keresztül havonta járt gyónni, és minden alkalommal bevallotta, hogy előző gyónása óta mintegy harmincszor önfertőzött. A tudós szerző komoly kétségeket táplál aziránt, hogy e szorgos gyónó minden alkalommal komolyan vette-e a bűnbánatot, és azt javasolja, hogy feloldozás nélkül elküldendő mindaddig, amíg nem csökkenti a visszaesések számát.¹³ Egy másik esetben egy gyónó tíz évig élt ágyaságban, és ezalatt egyéb súlyos bűnöket is rendszeresen elkövetett; közben azonban rendesen gyónott és áldozott. Tíz év után viszont tényleg komoly bűnbánatot gyakorolt, elkergette a nőt, és zokogva bánta bűneit. A szerző tanácsa: néhány napi előkészület után feloldozható. Egy harmadik példában finoman és éleselméjűen fejti ki, hogy a nők divatos öltözködése néha ártatlan mulatság, néha bocsánatos bűn, de lehet olyan eset is, amikor halálos bűn; pl. ha félmeztelenül lejt be valaki a templomba. Végül érdemes idézni a derék belga szerző filológiai pontosítását, aki Pál apostolnak ahhoz a mondatához, hogy „borban lakik a bujaság”, hozzáteszi – nyilván helyi tapasztalatok alapján –, hogy néha az erős sörben is.¹⁴

Újabb műfaji csoportot képeznek a morálteológiai kompendiumok. Sokszor kiadták pl. a jezsuita Casparus Biesmann könyvét: *Doctrina moralis in brevissimum compendium ex variis probatisque authoribus redacta* („Igen röviden összefoglalt erkölccstan, amelyet különböző és bevált szerzőkből szerkesz-

¹¹ *Tractatus theologiae moralis practicus*, Tynavice, 1779, 39–52.

¹² Agriae, 1788.

¹³ *I. m.*, 74–75.

¹⁴ *I. m.*, 78–79; 217–221; 243.

tettek”)¹⁵ A kompendium a tízparancsolat sorrendjét követve tárgyalja az ellenük elkövetett egyes bűnöket, a hatodik és a kilencedik parancsolatot azonban összevonja. Praktikus tanácsokat is tartalmaz, pl. a gyóntatónak a nőktől nem kell megkérdezniük, hogy volt-e pollúciójuk, mert egyrészt ritkán szokott velük előfordulni, másrészt észre sem veszik. Ha viszont a nő egy férfitesttel való érintkezés közben nyújtott alkalmat a férfinak a pollúcióra, azt már meg kell kérdezni, de a gyónónak a testrészt nem kell megnevezni, hacsak nem az a bizonyos testrész, amely sodomiára használható.¹⁶ Sokkal részletesebb a szintén jezsuita Hermann Busenbaum könyve, amelyet szintén többször kiadtak Magyarországon: *Medulla theologiae moralis*¹⁷ („Az erkölcssteológia veleje”). Ő is együtt tárgyalja a hatodik és a kilencedik parancsolatot, illetve az ellene elkövetett vétkek gyónásbeli megítélését. Különösen érdekes, ahogyan – nagy teológiai tekintélyeket idézve – elítéli nem csupán a csúnya szavakat, hanem a sikamlós olvasmányokat és a szerelmi tárgyú vígjátékok nézését is, valamint a kevéssé tisztességes énekeket, a szerelmes leveleket és szerelmi ajándékokat, amelyek ugyan – mint mondja –, ha csupán kíváncsiság vagy hiú vigaszkeresés vezet a tetteseket, nem halálos bűnök, de így is veszélyesek. A tánc önmagában nem elítélendő, csak ha arra szolgál, hogy a táncost bujaságra izgassa. Ami azokat a színészeket illeti, akik ilyen komédiákban lépnek fel, vagy akik erotikus könyveket írnak, vagy izgató képeket festenek; ők halálos bünt követnek el, mert felebarátjukat döntik romlásba azzal, hogy bűnre csábítják őket.¹⁸ Természetesen ő is sokat foglalkozik az éjszakai magömléssel. Annyit azért megenged, hogy akkor nem számít ez halálos bűnnek, ha ébredés után az illető nem talál benne gyönyörűséget.¹⁹

A tulajdonképpeni gyóntatási kézikönyvek közül az egyik leghíresebb a már említett olasz jezsuitaé, Paolo Segnerié. Címe: *Instructio confessarii, et poenitentis* (A gyóntató és a bűnbánó oktatása).²⁰ Finom lélektani érzékkel figyelmezteti a gyóntatókat, hogy tapintatosan bánjanak a gyóntatószékben a gyónóval, mert akár egy homlokráncolás is megakaszthatja a gyónás folyamatát, mintha valaki egy félénk szarvasünnöt zavarna meg szülés közben.²¹ A gyónó ugyanis nagyon ravasz lény, aki mindenféle színekkel festegeti magát és általa kigondolt különböző akadályokra hivatkozik, csakhogy elhitesse: milyen ne-

¹⁵ A hatodik kiadás Nagyszombatban jelent meg, 1728-ban; ismeretesebb továbbá rövidített, azaz a lábjegyzetektől megfosztott kiadásai, pl. Sopronban 1738-ban, vagy uo. 1739-ben.

¹⁶ L. i. m., Sopron, 1738, 106–107.

¹⁷ Az általam használt kiadás a második nagyszombati kiadás, Nagyszombat, 1725.

¹⁸ I. m., 207.

¹⁹ I. m., 216.

²⁰ A következő kiadást használtam: Nagyszombat, 1719.

²¹ I. m., I., 24.

héz megszüntetni azt a bűnt, amelyben él. Vigyázni kell tehát, nehogy könyvelműen nyújtunk neki a feloldozást. Olyan ugyanis a gyónó, mint a fürj, hogy behunyt szemmel, lehajtott fejjel mászkál, mert azt hiszi, így senki sem veszi észre. Ezért pl. mindenképpen rá kell venni, hogy hajtsa ki az ágyasát házából, akármennyit is prézsmítálna a szomszédoknak okozandó botrányról, hiszen a szomszédok nem hülyék, és eddig is észrevették, hogy ott lakik a nő...²² Mindenképpen bátorságra inti a gyóntatót és keménységre még a hatalmasokkal szemben is. Elmeséli pl., hogy V. Károly egyszer elment egy ismeretlen falusi paphoz gyónni. Előadta szokásos bűneit, majd kegyesen hozzátette: más most nem jut eszembe. Erre a pap – aki korántsem volt annyira hülye, mint látszott – azt mondta: megvallottad Károly bűneit, most add elő a császárárt!²³ Érdekes fényt vet a gyóntatási praxisra, hogy megjegyzi: nem szabad könnyen hinni azoknak az ifjaknak, akik azt mondják, hogy azért nem gyónták meg az önkielégítést, mert nem tudták róla, hogy bűn. Ennek ellenére nagyobb bűnnek kell tartani az ezen cselekedet körüli tudatlanságot, mint azt, hogy elhallgatta, hiszen – ha egyszer nem tudott róla, hogy bűnözők – könnyen el is felejtette, tehát lelkiismeret-furdalása sem volt. Éppen ezért fel kell őket világosítani, és rábírní őket, hogy jegyezzék meg, hogy hányszor csinálták, és vallják be a számot is.²⁴

Hosszú fejezetben foglalkozik azzal, hogy hogyan lehet segíteni a bujaság vétkébe esetteken. Korrajzzal kezdi, amely indokolja e kényes kérdés részletes tárgyalásának szükségességét. Egykor – idézi Tertullianust –, az őskeresztények olyan messzire voltak attól, hogy megérinthessenek egy idegen nőt, mint amennyire a Nap van a Holdtól; de a mi időnk bezzeg más! Ez a kór annyira elharapódzott manapság, hogy teljesen természetes dolognak tartják, mint pl. hogy az oroszán annyira természetesnek veszi, hogy lázas, hogy nem is próbál ettől megszabadulni. (Segneri nagyon szereti az állatokat, pontosabban az emblemátikát.) Éppen ezért tudnivaló, hogy Isten szemében a bujaság bűnei ha nem is gonoszabbak, de mindenesetre bűdösebbek minden másnál, és ezért ezektől undorodva fordítja el jóindulatú tekintetét. Éppen ezért éppen itt fordul elő a fentebb már idézett, Jóh könyvéhez fűzött glossza.²⁵ Végül a könyv végére illesztett praktikus összefoglalóban, ahol taglalja, hogy milyen módon kell az egyes bűnök kikérdezése során a gyóntatónak eljárnia – noha továbbra is ragaszkodik a részletes kivallatáshoz –, hogy az idetartozó matéria olyan mint a szurok, mindenkit bemocskol aki hozzáér, azért óvatosan kell eljárni. Mindenesetre olyan bűnről van szó, amelyben nem lehet olyan részlet, amelyet könnyedén lehet megítélni, mert hasonló egy árnyékszékhez, amelyből pestises minden kigőzölgés, és járványt okoz;

²² *I. m.*, I., 49–50.

²³ *I. m.*, I., 83.

²⁴ *I. m.*, I., 89.

²⁵ *I. m.*, I., 157–158.

ezért a benne való – akár akaratlan – gyönyörködés is halálos bűnhöz vezethet.²⁶

Szintén igen híres Thomas Tamburinus vagy Tamburini szicíliai jezsuita könyve: *Methodus expeditae confessionis* („A megkönnyített gyónás módszere”), amelyet Magyarországon 1734-ben adtak ki.²⁷ Igen hosszan tárgyalja a hatodik és kilencedik parancsolat elleni vétkeket. A „megkönnyített” jelző a könyv címében arra utal, hogy lényegesen egyszerűsíti a bevallandó körülményeket. Pl. ha valaki három különböző nővel vétkezik, nem tartozik bevallani ezt a maga lényege szerint, elég annyit mondania, hogy háromszor paráználkodott. A szűz sem tartozik bevallani, ha éppen elveszítette szüzességét, elég annyit mondania, hogy paráználkodott. Sőt, pl. hogy ha egy keresztény egy nem kereszténnyel vétkezik, akkor sem kell ezt bevallania, elég annyit mondani, hogy paráználkodott, noha ezt egyes nagy szaktekintélyek azonkívül még szentségtörésnek is tartják. Ugyanez vonatkozik különben egy hitetlennel elkövetett szodómiára is. Ha egy eunuch bujálkodik egy nővel, akkor ezt azért be kell vallania, hiszen itt a természet ellen is vétkezett az illető. Az egyes szerelemi pozíciókat sem kell részletezni, mert ha ez gyönyörkeresés miatt történt, csak bocsánatos bűn, és ha szükséghelyzetben, akkor nem is bűn. (Kivételt képez, ha a pozícióválasztás fogamzásgátlás céljából történik.)²⁸ Az általam átböngészett könyvek között a tolerancia csúcsát is ebben találtam; ti. szerinte ha valaki egy gyónónak a lányával vétkezett, azt külön minősítéssel nem kell megvallania – mert nem szentségtörés és nem is vérfertőzés –, elég, ha annyit mond, hogy paráználkodott.²⁹

Nagyon érdekes könyv a szintén jezsuita Tobias Lochner műve: *Instructio practica de confessionibus* („Gyakorlati oktatás a gyónásokhoz”), amely Magyarországon 1742-ben jelent meg. Két könyvre oszlik, az elsőben a gyóntató, a másodikban a gyónók oldaláról taglalja a problémákat. Érdekes az első részben, hogy a bujaság vétke elleni ellenszerek közé sorolja azt is, hogy a gyóntató meséljen minél több rémtörténetet a *Bibliából* és akár a prédikációkban felhalmozott példázatokból, így pl. a szintén jezsuita Drexeliusból a lübecki ifjú nyomorult pusztulásának történetét, vagy azt a históriát, amikor egy buja papnak egyszerre ment el magja és élete.³⁰ A gyónók típusai közül kiemeli az apácákat, akiket a legnehezebb gyóntatni; idézi Szent Ignácot, aki egyszer vállalta a lelkiatyaságot három apáca mellett, és borúsan jegyezte meg, hogy nehezebb ezeket irányítani, mint az egész Jézus Társaságot...³¹

²⁶ I. m., II, 149–150.

²⁷ A könyv nagyszombati, 1734-es kiadását használtam.

²⁸ I. m., 97, 98–101.

²⁹ „Peccatum cum filia Confessoris nec ex se est sacrilegium, nec incestus sed simplex fornicatio. (...) Quare qui id commisit, satis est fateri: si fornicatum esse.” I. m., 97.

³⁰ Tobias LOCHNER, *Instructio practica de confessionibus*, Tyrnaviae, 1742, I, 97–98.

³¹ I. m., II, 102.

Ebből a típusból utoljára a már említett Franciscus Hertzig terjedelmes művéből idéznék, amelynek címe: *Manuale confessarii, seu methodus compendiosa munus confessarii rite obeundi* („A gyóntató kézikönyve, avagy összefoglaló módszer arra, hogyan kell helyesen eleget tenni a gyóntató kötelességeinek”); Magyarországon 1744-ben adták ki.³² Hosszan részletezi pl. – és bizonyos értelemben ez is tárgyunkhoz tartozik –, hogyan kell a gyóntatónak kezelni azokat a nőket, akik boszorkánysági ügyben járulnak a paphoz. Vannak köztük olyanok, akik mindenféle babonás praktikákat végeznek, azonban nem is tudják, hogy az micsoda bűn! Ide tartoznak pl. azok a parasztyerekek, akik varázsmondókákkal gyógyítanak lovakat, vagy azok a tolvajok, akik az ördög segítségével nyitják meg betörésükhöz a kapukat, nem is beszélve azokról a vénasszonyokról, akik mondjuk ráolvasással fogfájást gyógyítanak. A felsorolt babonás praktikák között legnagyobb örömmre megtaláltam azt is, hogy számít-e bűnös babonának, ha valaki varázskendővel keni be a kardját? (Ez pontosan az Ariosto-féle történet egyik eleme.) Ami közelebbről a bujaságot illeti, figyelemreméltó, ahogyan a csókolódzást tárgyalja. Vannak ugyanis olyan szerzők, akik szerint ez nem bűn. Hertzig viszont idézi két pápa, VIII. Kelemen és V. Pál véleményét, akik egyenesen azt parancsolták, hogy adják át az inkvizíciónak azokat a teológusokat, akik azt tanítják, hogy az ölelés és a szerelemi csók nem halálos bűn. Ami viszont a trágár beszéd (turpiloquium) illeti, a következő esetekben tekinthetők bocsánatos bűnnek: 1. Ha csak azért használják egyes szerzők, hogy emeljék előadásuk stílusának báját. (Ezek szerint Hertzig nem ítélte el az erotikus szókinsz társalgási célú használatát.) 2. Ha azért használják, hogy kifejezzék pontosan a szerelem hiábavalóságát. 3. Ha a költészetben a beszéd művésziessége miatt alkalmazzák. 4. Ha csak időtöltésből mondják, mint a fiatal inasok vagy a vén szolgák. 5. Ha csak tréfából, mint a parasztfjak. 6. Ha házastársak használják egymás között. (Ehhez hozzászól, hogy mindenesetre vigyázni kell, nehogy más is hallja.)³³

Házasságtörés esetén mindenképpen halálos bűnnel kell számolni, még akkor is, ha a férj beleegyezik felesége és egy másik férfi kapcsolatába: itt XI. Ince pápát idézi, mint legfőbb tekintélyt, aki több tucat morálteológiai állítást kárhoztatott, köztük azt is, amely a férj beleegyezését elegendő oknak tartotta a bűn enyhítésére.

Végül kiemelnék még egy pontot: a szerző azoknak az álláspontját teszi magáévá, akik állatokkal való fajtalankodás esetén nem tartják szükségesnek, hogy a gyónó bevallja, milyen állattal is vétkezett, mert az úgyis mindegy, hiszen ezt a vétket amúgy is máglyahalállal büntetik.³⁴

³² Az általam használt kiadás Nagyszombatban jelent meg.

³³ I. m., 88–89, 90, 207, 210–211.

³⁴ I. m., 222.

Ennyi előkészület után idézzük talán a leghíresebb kazuisztikát, amelyet Prospero Lambertini, bolognai érsek, a későbbi XIV. Benedek pápa állítatott össze, a hozzá fellebbezett legérdekesebb gyóntatási esetekből. A vastkos könyv időrendi sorrenden halad, vagyis évek, azon belül pedig hónapok és napok szerint rendezi el a Bolognában megtárgyalt eseteket. Természetesen a históriákat névteleníti, vagy a szereplőknek fantázianevet ad. Lássunk néhány esetet a Magyarországon 1766-ban kiadott könyvből. Egy pap késő éjszakáig citerázott egy házi mulatságon, ahol ifjak és leányok táncoltak.³⁵ – Egy asszony megtudta, hogy férje gyakran közösül állatokkal, ezért el akart válni. Azt a döntést hozták azonban, hogy csak ágytól és asztaltól válhatnak el.³⁶ – Szülők bezárták megözvegyült leányukat, mert az egy szegény ifjúhoz akart újra férjhez menni, és módszeresen verték.³⁷ – Két ifjú ugyanabba a lányba volt szerelmes. Megállapodtak, hogy azé lesz a leányka, aki először meg tudja csókolni. Az elsőt a lány elutasította, erre a másik bejelentkezett, hogy ő a győztes. Döntés: egyiké sem lehet.³⁸ – Titius (természetesen álnév) mérget ad Bertának, aki férjes asszony, és már régóta a szeretője. Azt mondja rá, hogy ez a házban gyakorta kellemetlenkedő patkányok ellen való. Bertát egyszer rettenetesen megverte a férje, erre beadta neki a patkánymérget, a férj meg is halt. Ezek után hozzá akart menni Titiushoz. A döntés: ha már korábban is hozzá akart menni, akkor nem mehet, ha nem, akkor mehet.³⁹ – Titius eljegyezte magát Rózával, azután viszont megismerte Franciskát, Róza anyai féltestvérét, és elkezdett habozni, hogy most melyiket vegye el; kérdés: választhatja-e bármelyiket? (A nehézség itt a különböző rokonsági fokokban, illetve az eljegyzés érvényességében rejlik.)⁴⁰ – Elveheti-e valaki a mostohaanyját a mostohaapja halála után? Válasz: teheti.⁴¹ – Egy ifjú bevallotta, hogy havonta tízszer szokott paráználkodni egy nővel. Kérdés: fel lehet-e rögtön oldozni?⁴² – Egy férfi házasságtörő kapcsolatot tartott fenn egy nővel, és egy napon így szólt hozzá: ha meghalna a feleségem, feleségül vennéllek téged. Mire az asszony így válaszolt: akkor én is hozzád mennék feleségül. Meg is halt a férfi felesége. Elveheti-e hajdani szeretőjét? Válasz: elveheti.⁴³ – Egy Péter nevű, 13 éves ifjú paráználkodott bátyja feleségével. De mire ezt meggyőnta, már elmúlt 14 éves. És így az egyházjog szerint beleesett abba

³⁵ *Casus conscientiae...*, Tyrnaviae, 1766, 8–9.

³⁶ *I. m.*, 13.

³⁷ *I. m.*, 15.

³⁸ *I. m.*, 24.

³⁹ *I. m.*, 27–28.

⁴⁰ *I. m.*, 29.

⁴¹ *I. m.*, 31–32.

⁴² *I. m.*, 33–34.

⁴³ *I. m.*, 36.

a kategóriába, akit nem lehet azonnal feloldozni.⁴⁴ – Egy gyóntató meghallgatta különböző fiúk és lányok gyónását, akik bevallották, hogy egész nap egymást bámulják, szerelmesen tekintgetve egymásra, és egyfolytában szerelemről fecsegnek. Helyesen tette-e a gyóntató, hogy nem oldozta fel őket? Válasz: helyesen.⁴⁵ – Házas férfi házas nővel házasságot tör. Elég-e ha egyszerűen azt gyónja: paráználkodtam. Válasz: nem elég.⁴⁶ – Egy ifjú megesküdött, hogy senki mást nem akar magáévá tenni, mint Amasiát. Utána mégis mást csábított el. Esküszegő-e vajon? Válasz: nem.⁴⁷ – Titius közösült Bertával, de megtudta, hogy korábban ugyanezt tette a nővel bátyja is. Az eset egyszerű, gyónás után közönséges pap is feloldozhatja.⁴⁸ – Egy szegény házaspár József-házasságot fogad, de csak egy ágyuk van; aludhatnak-e együtt? Válasz: a papnak ki kell oktatni őket, hogy ez rendkívül veszélyes helyzet.⁴⁹ – Egy pap teherbeejtett egy nőt, majd adott neki egy italt, amely elhajtotta a magzatot. Utána egy gyónási engedéllyel elmegy a plébánosához. Feloldozhatja-e őt a saját plébánosa?⁵⁰ Válasz: nem; az engedély – stílusa alapján – hamisítvány.

Be kell fejeznem a szemelgetést a novelláskötetre emlékeztető gyűjteményből, amelynek nem kevésbé meghökkentőek az egyéb bűnökre vonatkozó anekdotái sem. Külön tanulmányt érdemel annak a mintegy 100–120 történetnek az analízise, amely meggyőződésem szerint bizvást összehasonlítható folklórtörténetek vagy novellagyűjtemények motívumindexével. Azt hiszem azonban, hogy annak a feladatomnak feltétlenül eleget tettem, hogy felhívjam a figyelmet egy szinte teljesen elfeledett műfajra, illetve forráscsoportra, amelyet véleményem szerint érdemes bevonnunk az irodalomtörténeti beszédmódba.

⁴⁴ *I. m.*, 37.

⁴⁵ *I. m.*, 42–43.

⁴⁶ *I. m.*, 50.

⁴⁷ *I. m.*, 57.

⁴⁸ *I. m.*, 62.

⁴⁹ *I. m.*, 63.

⁵⁰ *I. m.*, 73.

SZABÓ PÉTER

A vad elejtése

A vadászat és a férfi-nő kapcsolat

Írásunkban arra vállalkoztunk, hogy a 16–17. századi magyarországi díszítő-művészetben azokra a motívumokra legyünk figyelmesek, amelyek állatfigurák jelképeivel, vadászjelenetek szimbolikus ábrázolásaival a férfi-nő kapcsolatra utalnak, vagy a nemi jelleget hangsúlyozzák. Célunknak tekintettük továbbá a motívumok eredetének meghatározását is. Elsősorban az úgynevezett kis-művészetek emlékéanyagában folytattunk vizsgálatot, mert e használati tárgyak – lőportartók, ónkannák, mézeskalácsformák, díszített fegyverek – a társadalommal való szoros kapcsolatot tételezik, sőt felvetik a közgondolkodás alakító szerepének kérdését is. Egyszóval jobban izgattak bennünket a férfi-nő kapcsolat, a szerelem közhelyű jelképei, mint a szűkebb udvari körök számára érthető késő reneszánsz–manierista szimbólumok. Természetesen még az említett tárgyi hagyaték díszítményeiben is találkozhattunk az udvari művészetből leszűrődött motívumokkal, s ilyen esetekben az udvari művészet jelképeinek népszerűsödését regisztrálhattuk.

Keretes szerkesztéssel egy 17. századi erdélyi lőportartó díszítményének vizsgálatából szeretnénk kiindulni s mondanivalónkat erre visszatérve szeretnénk lezárni. Mindeközben vennénk számba azokat a motívumokat, melyek tárgykörünket érintik. Borsos Béla – néhány évvel ezelőtt elhunyt kiváló iparművészet-történészünk – egy általa publikált kismonográfiában hívta fel a figyelmet a történeti Magyarország területéről összegyűjtött lőportartók művelődés- és művészettörténeti jelentőségére. Sok, ma is helytálló megállapítása mellett érezhetően nem tudott mit kezdeni egy 17. századi Erdélyből származó lőportartó homlokdíszének értelmezésével, s abba a hibába esett, hogy az emlékéanyagban társtalan ábrázolást – ahogy mondani szoktuk – „túlinterpretálta”. A lőportartó ékítménye egészen egyszerűen egy meztelen női figurát mutat, aki bal kezével szeméremtestéhez dörzsöli egy futtában elkapott róka farkát. (1. kép) Borsos így ír erről: „A koszorúban szétvetett lábú, mezítelen nőalak áll. Ez nyilvánvalóan Fortunát, mint »rimát«, tehát a forgandó, mindig máshoz szegődő szerencse – itt vadásszerencse – istenasszonyát ábrázolja. Az istennő... bal kezével egy menekülni próbáló róka farkát elkapva vulvájához

dörzsöli azt... Tudvalevő az a régi és általánosan elterjedt vadászhiedelem, miszerint a vadászatra induló férfiaknak szerencsét hoz a női szeméremtest megérintése.”¹

Borsos Bélát e fennkölt magyarázat kialakításánál minden bizonnyal az befolyásolta, hogy a lőportartók elsősorban a nemesek, főurak vadászati kel-lékei voltak, azok tulajdonai tehát, akik kultúrájukban találkozhattak a maga-sabb műveltséget tételező mitologikus gondolkodásmóddal. Ennek ellenére nem minden ábrázolás értelmezésénél erőltette a mitologikus magyarázatot. Egy másik lőportartó dísze, az unikornis egyértelműen mitikus állat. Borsos azonban – róla írva – letért a magasabb szempontú magyarázatok pályájáról, s feltételezte „hogy az egyszarvú – unicornis – itt pusztán az erdélyi gróf Korniss családdal való kapcsolatára, feltehetőleg a tulajdonos személyére utal”.² Erre az okfejtésre nyilvánvalóan az a kézenfekvő összefüggés ösztö-nözte, amely az egyszarvút és a családnévben rögzült latin szarv szót össze-fűzte. Könyvének képjegyzékében a lőportartó erdélyi származtatásán kételkedő kérdőjel azonban árulkodik arról, hogy az emléktárgyat maga a szerző sem kötötte – teljes bizonyossággal – az őshonos erdélyi Korniss családhoz. Nem tudjuk, mennyire volt módja Borsos Bélának arra, hogy a Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményét – raktári anyagában is – megismerje. Mindenesetre 10 évvel a lőportartókat bemutató könyve megjelenése után látott nyomdafestéket Temesváry Ferenc *Vadászfegyverek* című albuma. Ez közli annak a – múzeum fegyvertárában őrzött – 17. századi csinkapuskának a színes fotóját, melynek tusdísztésén ugyancsak feltűnik a csontberakással kialakított unikornis alakja. (2. kép) A csinkapuskával egy lapon közölt, azzal díszítésben és fegyvertechnikai minőségben rokon vadászkarabély csőgerincén Suhlban 1625 körül beütött fegyverjegy látható.³ Arról van szó tehát, hogy ezt az állatalakot a német díszítőművészet is alkalmazta. S mivel a fejlett technikájú német fegyverek – amelyek ékítményén megjelent – piacra találtak Magyarországon, a motívum hazai elterjedése is biztosítva volt. Ez a motívumtörténeti tanulság felborítja a mitikus állat családi, heraldikai körbe utalt értelmezését. A nyugati grafikai hagyományok közvetítésének lehetőségét – a rézmetszés technikáján keresztül – egyébként maga Borsos Béla is felvetette. „E fejlett technikájú lőportartók készítőit a városokban élő, sokszor vándorútjukon nyugatról Magyarországra vetődő hivatásos rézmetszők között kell keresnünk.”⁴ Az unikornis általánosítható értelmezését Európa számára a Physiologus, az ókeresztény eredetű, több kiadást megért természetrajz adta meg. Eszerint az unikornis gödölye méretű

¹ BORSOS Béla, *Magyar vadász lőportartók*, Bp., Corvina, 1982, 66.

² BORSOS, *i. m.* (1. j.), 24.

³ TEMESVÁRY Ferenc, *Vadászfegyverek*, Bp., Zrínyi, 1992, a 151. kép és képmagyarázata, a 149. kép és képmagyarázata.

⁴ BORSOS, *i. m.* (1. j.), 17.

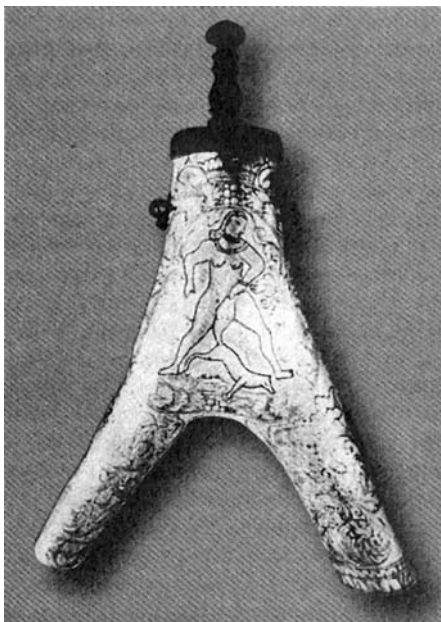
állat. „Hogy miként vadásszák? [Felékesített] szeplőtlen szüzet vetnek elé, az állat a mellére ugrik, a szűz pedig emlőiből megszojtatja, és a palotába viszi a királynak.” Nem nehéz felfedeznünk az egyszarvú vadászatának módszerében a fojtott erotikára utaló mozzanatok. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy az unikornismotívum befogadását segítette Miskolczi Gáspár munkássága is, aki a század végén – a Görgényben papírra vetett – *Egy jeles Vadkert* című művében az ókeresztény természetrajznak megfelelően írt az egyszarvúról.)⁵

Más kisművészet területén még határozottabban sikerült megragadni a német földről Magyarország felé ívelő művészeti irányokat. Így a mézeskalács formafaragás Dél-Németországból kiinduló az osztrák Alpok vidékén át Magyarország nyugati és északkeleti részeire is eljutó hatásait a hazai emlékanyagban ma már egyértelműen megragadhatjuk. A Bienengartennek, méhes kertnek nevezett 16. századi Nürnberg környéke jelentette a méhészet mellé települt formametszés forrásvidékét. Itt a legkülönbözőbb kerámián, ón- és bronztálon, valamint könyvillusztrációkon alkalmazott díszítmények – mintául átvett előképei – alapján folyt a faragás. A fejlettebb német ipari területekről Alsó- és Felső-Magyarországra vándorló hivatásos formametsző legények magukkal hozták formáikat, s elterjesztették a nagy kerettémák nyugati megfogalmazásait. Így minden bizonnyal a Felvidéken készült az a témánk szempontjából fontos faragás, amely Diana és Akteon mitológiai történetét népszerűsítette a mézeskalácsok formavilágában, s amelynek eredeti mintáját egy Frankfurtban 1581-ben megjelent ovidiusi *Metamorphoses*-kiadás metszet-illusztrációja szolgáltatta. (3. kép) Íme a szarvas egy sajátos jelentése a vadászat átvitt értelmű – férfi–nő kapcsolatra vonatkoztatott – szimbólumvilágában. A Diana által szemtelen kíváncsiságáért szarvassá változtatott Akteon története a vásárok dévj világában – ahol a mézeskalácsok vevőre találtak – nyilván a pórul járt férfi esetére fordíthatott le.⁶ A szarvashoz a férfi–nő kapcsolat szimbólumvilágában több jelentés is tapad. Jelképes mivolta – különösen, ahol a szarvas művészettörténetileg jól kódolható figurákkal és attribútumokkal kerül kapcsolatba – vitathatatlan. Így kétségtelen, hogy a Teleki család vadászati kultúráját reprezentáló lőportartó díszítményén az Amor kilőtt nyílát a szájában hordozó szarvasnak (4. kép) mélyebb, szimbolikus tartalmat kell tulajdonítanunk.⁷ Ódzkodunk azonban attól, hogy az önmagában álló szarvas ékítményéhez magyarázatokat fűzzünk. A kutatók közül többen

⁵ *Physiologus*, ford. MOHAY András, Bp., Helikon, 1986, 42. Balogh Jolán adata egyébként, mely a várad belső vár Bethlen-kori stukkódíszcei között is megemlíti az unikornist, szintén a szélesebb körben elterjedt szimbólumra utal. BALOGH Jolán, *Varadinum*, Várad vára, Bp., Akadémiai, 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13/1), 61. MISKOLCZI Gáspár, *Egy jeles Vad-kert*, Lőcse, 1702, RMK I, 1658.

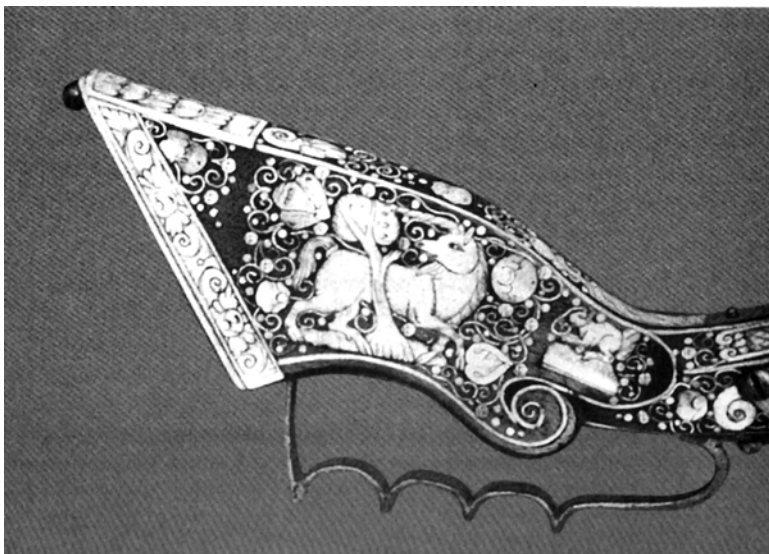
⁶ WEINER Piroska, *Faragott mézeskalácsformák*, Bp., Corvina, 1981, 9, 17–18.

⁷ BORSOS, *i. m.* (1. j.), 37. kép, Erdély, 1696, Magyar Nemzeti Múzeum.

1. Nagyméretű lőportartó, Erdély,
17. század, Borsos-gyűjtemény

2. Csinkapuska a 17. századból,
MNM, lvsz.: 59 7961

3. Metszetillusztráció, amely a Diana és Akteon forma-faragás előképe volt
 (FEYERABENDT, Wunderbarliche und seltsame Beschreibung, Francfort am Mayn, 1581)
 Diana és Akteon, diófafaragás, átm.: 29,5 cm, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 2666

léptek erre az ingoványos területre, s olyan időtől, tértől független értelmezésekkel álltak elő, melyekben az állat szimbolikáját azokkal a jelentésekkel hozták összefüggésbe, melyeket a szarvas az egykor létező keleti kultúrákban élvezett. Ez az okoskodás egyikük-másikuknál a szarvas mint nő szimbólumához is elvezetett – minden meggyőző erő nélkül.⁸ Még azt sem merjük elfogadni, hogy a 17. századi ónkannak kedvelt díszé, a szarvast üldöző kutya jelenete a 42. zsoltárra utal, amint ezt tette Németh Gábor, a felső-magyarországi ónművesség – egyébként kiváló – interpretátora.⁹ A folyóvizekre kívánczó szarvast ugyanis semmi sem űzi a zsoltár szerint – különösen nem egy vadászkutya.

Ezt csak azért említjük, hogy felvezessük egy újabb motívum, a vadászszerepének vizsgálatát a férfi–nő kapcsolat szimbólumvilágában. Való igaz, hogy a lőportartók mellképein, a vadászfegyverek ékítményein, sőt az épületek sgraffittós homlokatzadíszsein – így a nagyőri harangtornyon – az ónkannakon, tálakon gyakran feltűnik a kutya által üldözött vad jelenete (5., 6. kép).¹⁰ Radvánszky Béla kutatásai alapján ma már egyértelműen tudjuk, hogy a kutyafajták legrangosabbjának a 17. századi vadászati kultúrában az agarat tartották. Amíg a kopófalkák – a puszkavadászatok alkalmával – a vad felferése, a vizslák a solymászat gyakorlásakor a szárnyasvad felreptetésére szolgáltak, addig az agarat kifejezetten a vad űzésére s elfogására alkalmazták. A 17. századi főúri udvarokban kétféle agárfajtát tenyésztettek. Az egyik, erősebb fajta feladatául a nagyvadak űzését szánták. A másik, gyorsabb – ám az iméntiekhez képest gyengébb fizikumú – agárfajtától az apróvad, a nyúl, a róka és az őz kitartó űzését várták el. Mindkét agárfajtát közvetlen környezetükben tartották: innen ered a kifejezés: „palotás agár”.¹¹ A gyorslábú vadászkutya, az agár – német nevén „Windhund” (szélkutya) – tisztavérben tartása már a római kor óta szokásban volt Európa fejlettebb vidékein. E kutyafajta azonban csak a középkor első szakaszában kapott igazán szerepet Európa állattartásában, amikor a nehézfegyverzetű harcosok számára kitegyesztették a nagy teherbírási, hidegvérű lovakat. Az ilyen lovak hátán megjelenő új típusú lovas, a lovag nemcsak a harcmódorának megfelelő lovak biztosítására törekedett, de különös gondot fordított az életmódjához tartozó vadászat agárállományának tenyésztésére is.¹² Ló–lovas–agár tehát szorosan

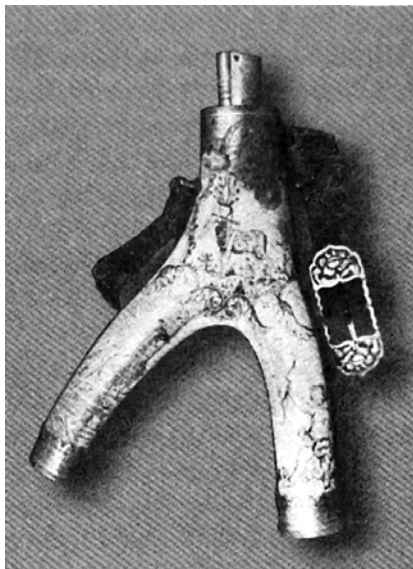
⁸ SOPRONI Olivér, *Egy erdélyi csempé várkastéllyal*, Művészettörténeti Értesítő, 1980, 3–4, 221.

⁹ NÉMETH Gábor, *Felső-Magyarország ónművészete a XVI–XVII. században*, Művészettörténeti Értesítő, 1981, 3, 181.

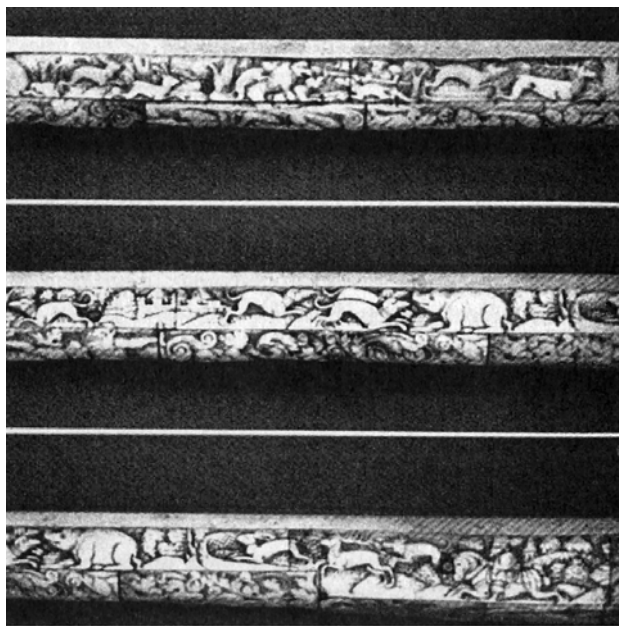
¹⁰ TEMESVÁRY Ferenc, *i. m.* (3. j.), 131. kép és a 2. kép, valamint az ezekhez kapcsolódó képmagyarázatok. FEUERNE TÓTH Rózsa, *Reneszánsz építészet Magyarországon*, Bp., Magyar Helikon–Corvina, 1977, 171. kép, 225. NÉMETH Gábor, *i. m.* (9. j.), 181.

¹¹ RADVÁNSZKY Béla, *Foglalkozás, időtöltés, játékok a XVI. és a XVII. században*, Századok, 1887, 298–309.

¹² BÖLÖNYI Sándor, „*Vadakat terelő juhász...*” Bp., Magvető, 1978 (Gyorsuló Idő), 116.

4. Hatalmas méretű főúri lőportartó, latin feliratos ezüst zárószerkezetei 1711-ben készültek, Erdély, 1696, MNM

5. Nürnbergben készült keréklakatos ékszerpuska díszítése, csontberakás, H. R. monogram, 1640 körül, MNM, ltsz.: 56 5301

összekapcsolódott az újonnan megjelenő lovagi kultúrában, s klasszikus tömörségű csoportjuknak nem felejtett el emléket állítani festményein a firenzei Uccello, avagy Dürer a *Lovag, Halál és Ördög* című rézmetszetén. Legegyértelműbben pedig a lovagi eszményeket magasztaló Froissart szólt a ló-lovas-agár egymást tételező hármáról *A ló és az agár vitája* című versében: „Froissart Skótföldről jövet szürke paripán ügetett, fehér agárt vezetve szíjon”.¹³

Az agár a lovagi kultúra hagyatékaként bizonyíthatóan megőrizte jelképes szerepét, s mint az előkelő férfit reprezentáló állat a fejedelmek, nemesek, polgárok kultúrájában még hosszú ideig jelen volt. A hazai viszonyok elemzéséhez értékes dokumentum Lovik Károly e század elején keletkezett *A kertelő agár* című kisregénye, melyből megtudjuk, hogy a század eleji nemes a családja számontartását, az őskultuszt nemcsak a nemesi família, de a nemesember tartozékának tekintett agár esetében is fontosnak tartotta. A Bárándiak Tigris névre hallgató agara azért előkelő, mert „ősei felnyúltak Rákóczi Fidibusz nevű agaráig”.¹⁴ Az agár a nemesi mentalitásban ezzel együtt fölvette a hadakozó, s a társadalmi előmenetelben jeleskedő nemes férfi tulajdonságait. Pálinkás Sámuel az *Agarászatról* 1832-ben írt művében felteszi magának a kérdést: „Milyen belső tulajdonságainak kell lenni az agárnak? Sangvinicum temperamentumának – Rangjának, Characterének, Souverainitásának –, sőt Balassa Konstantin Lovas Kapitány szerint is Betsület-érzésűnek.”¹⁵ Habár egy páratlan forrás jóvoltából ismerjük I. Rákóczi György agarainak neveit, a férfiakra vagy férfi tulajdonságokra utaló nevek dominanciáját – e névsorban – nem tudjuk megragadni. (A nevek inkább nemektől független gyorsaságot: Szellő, vagy testszín: Kormos idéznek.)¹⁶ Mégis Szepsi Laczkó Máté krónikája ékes tanúság arra nézve, hogy az agarakkal való megjelenés sajátos, férfias reprezentáció volt, s ez a megjelenési forma – nemesi körökben – kihívást jelentett a férfias sport, a vadászat gyakorlására. Rákóczi György elfogásának hírhedt terve ugyanis 1619-ben azon alapult, hogy az agarakkal érkező Alaghi Menyhárt láttán – a saját agaraira hiú – Rákóczi vadászati versenyt ajánl álnok látogatójának, s így a sárospataki várból kimozdulva alkalmat teremt elfogásához.¹⁷

Az agár e nagyjából körvonalazható, az előkelő férfiakat reprezentáló jelképe mellé nem tudunk helyezni olyan űzött állatot, amely a 17. századi

¹³ Idézi: Johann HUIZINGA, *A középkor alkonya*, ford. SZERB Antal, Bp., Európa, 1979, 296. Froissart klerikus létére maga is lovagi életmódot folytatott.

¹⁴ LOVIK Károly, *A kertelő agár*, Bp., 1907, 6.

¹⁵ PÁLINKÁS Sámuel, *Agarászatról*, Pesten, Trattner, 1832, 55–56.

¹⁶ I. Rákóczi György agarainak jegyzéke, kiad. BEKE Antal, TT, 1886, 206–207.

¹⁷ „Agarokat is viszök el velem. Tudom, hogy megmaraszt, és ha az én agaraimat meglátja, tehát igen meg fogja dicsérni az ő agarait... Mindjárt nyulászni fog engemet ebéd után kihívni” – mondta Alaghi Menyhárt. SZEPSI LACZKÓ Máté, *Emlékezetre való dolgok = Bethlen Gábor krónikásai*, kiad. MAKKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 117.

díszítőművészetben – hasonló egyértelműséggel – a nőt szimbolizálta volna. Borsos Béla arra gyanakodott, hogy a nyulat vadászkutyák képe a lőportartókon több mint pusztá vadászjelenet, s feltételezte, hogy az ábrázolás a „német reneszánsz közmondások világából merít, vagy annak mesekincsével rokon”.¹⁸ Ám e hipotézisnél megállt, mert nem találta meg az értelmező forrásokat. Kétségtelen, hogy a reneszánsz forrásvidékén, Itáliában a nyúl a nőhöz kapcsolódó szimbólum. Cezare Ripa szerint bámulatos szaporodási képessége miatt a nyúl a termékenység jelképe. Tiziano Vénusz-szimbólumként alkalmazta. A nyúl kitapinthatóan Ámorról hozható összefüggésbe a Petrarca-követő Alain Chartier *Négy hölgy könyve* című művében: „Láttam a fák virágait, nyulaktól rebtent a csalt... Úgy tűnt, Ámor uralkodik” – szól a vers.¹⁹ Mindezek ellenére azt tapasztaltuk, hogy régióinkhoz közeledve a nyúl egyre veszít az irodalomban és a művészetekben élvezett jelképes tartalmából. Petzold német precizitással összeállított, a motívum-előfordulásokat térképre vetítő német népmonda-gyűjteményében a nyúlnak nincs különösebb szerepe. A Grimm testvérek mesegyűjteményében a nyúl csodás képességek birtokosa – ismeri a halott ember feltámasztásának módját – önmagán túlmutató értelmét az agárral kapcsolatba kerülve azonban nem tudtuk megragadni. Heltai Gáspár *Az agg lóról és agg agárról* című fabulájából szintén az csendül ki, hogy az agár számára nem az üzőtt állat konkrét fajtája, hanem az üzés maga a fontos: „hamar futhatok vala, és mind nyulat, mind őzet és szarvast foghatok vala, erősen szeret vala az uram”.²⁰

Kérdés most már, hogy az agár e férfiak nevében gyakorolt vadászata összefüggésbe hozható-e a nők társadalmával. Azt, hogy a nemesség a vadászatot nem elsősorban a vad húsának megszerzéséért, hanem kedvtelésből, saját gyönyörködtetésére űzte, már Bél Mátyás is hangsúlyozta.²¹ Olyan, forrásokkal jól dokumentálható vadászati kultúrában, mint amelyet az erdélyi fejedelmek legszenvedélyesebb vadásza, I. Rákóczi György alakított ki maga körül, egyértelműen bizonyítható, hogy a vadászatot messze nem öncéllal gyakorolták, s a férfias sport azáltal nyerte el értelmét, hogy azt az úrhölgyek elismerésükkel jutalmazták. I. Rákóczi György vadászati tematikájú levelei

¹⁸ BORSOS, *i. m.* (1. j.), 68.

¹⁹ Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 1997, 190. Renate BERGER-HOFF, *Tiziano*, Bp., Corvina, ford. HARMATH Anikó, Bp., Corvina, 1972., 6. kép. Alain CHARTIER versét idézi: Johann HUIZINGA, *i. m.* (13. j.), 280.

²⁰ Leander PETZOLDT, *Frauenjagd* = P. L., *Deutsche Volkssagen*, München, 1970, 152–160. A levágott fejet és a testet összeillesztő „forrasztó füvet” a nyúl hozza a Grimm testvérek egyik népmesei gyökerű meséjében (*A két testvér*). A Grimm testvérek összegyűjtött meséi, ford. BENEDEK Elek, Bp., Franklin, 1914, 277. *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter válogatott művei*, kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 104.

²¹ BÉL Mátyás, *Magyarország népének élete 1730 táján*, kiad. WELLMANN Imre, Bp., Gondolat, 1984, 296–300.

telve vannak a feleség előtti bizonyítás vágyával. „Jó agaraink ... elküldtük az javát elől, fáczánt is 15 fogattam ma... Ím tizet, édesem, szépeket küldtem ... 3-at magam lőttem.”²² Szalárdy János egy farkasvadászatról szóló beszámolójában még világosabban jelzi, hogy a férfiak vadászati sikerei abban a csodálattal és szörnyülködéssel vegyes szemlézésben koronáztatnak meg, amelyet az úrhölgyek folytatnak a vadászsákmány előtt. „Huszonötöt egy öreg ebédlőpalotában mind egy széltében hasokra alá, lábokat, farkokat elnyújtva, fogokat kivicsorítva, nyújtóztatva, mutatott vala meg a fejedelemasszonynak és Petneházy Istvánnénak s több akkorban udvarnál lenni találtatott úr és főasszonynak”.²³

Végezetre hagytuk a róka és a rókavadászat szimbolikus értelmének elemzését. A róka viszonylag keveset szerepel – mint jelképes motívum – szerelmi költészetünkben. Talán éppen azért, mert konnotatív tartalma szerint a szerelem ellensége, bomlasztója: „Oh, te ravasz róka, szerelöm csalója” – tárja eléink a székely népköltészet a róka igazi arcát.²⁴ A 17. századi erdélyi lőportartó erotikus jelenetének analógiái – amelyeket mi megtaláltunk – egy német nyelvterületről származó ónkanna vésett díszében, egy – a brandenburgi fejedelmi udvarból származó – lőportartó ékítményén, s legfőképp az odenwaldi Erbach-kastélyban őrzött erényöv előoldalán csak megerősítik azt a feltételezésünket, hogy a róka és a nő alakja a félrelépést, a pusztá szexualitás rabjává vált nőt jelképezte (7., 8., 9. kép).²⁵ Freudi elemzés tárgyát képezhetné a rókafarok német népmesékben játszott szerepe. A négylábú állatok hadát a róka vezeti a vadászatba. Ha a róka a farkát a magasba tartja, az annyit jelent, hogy előre, ha azonban a róka farka lekonyul, visszakozni kell.²⁶ Az erényöv feliratának megértéséhez azonban nincs szükség pszichoanalitikus elemzésre, mert egyértelmű. „Állj fel farok, én megfogalak téged” – szól a rókafarokhoz a vasmaratásos technikával kirajzolt meztelen hölgy. Az ábrázolás és a felirat kigúnyolja az övvel felszerelt asszonyt, aki immár nem tudja szeretője kívánságát kielégíteni – noha azok saját kívánságai is

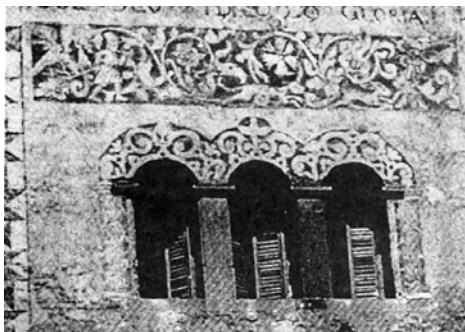
²² Ugyanarról a vadászatról két levél: I. Rákóczi György Pálóczi Zsigmondnak, Barakon, 1647. október 23. és I. Rákóczi György Lórántffy Zsuzsannának, Barakon, 1647. okt. 23. = *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Akadémiai, (MHH Magyar történelmi emlékek, első oszt., 24), 1875, 385–386.

²³ SZALÁRDY János, *Síralmas magyar krónikája*, szerk. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980, 282.

²⁴ *Székely népköltési gyűjtemény*, kiad. KRIZA János, Kolozsvár, 1863, 1, 67. sz.

²⁵ Eduard FUCHS, *Illustrierte Sittengeschichte, Renaissance*, München, Privatdruck, 1909, 142, 144, 293–294.

²⁶ *A Grimm testvérek összegyűjtött meséi, i. m.* (20. j.), (*Madarak királya*), 252. A róka egyébként kitüntetett szerepet kap egy erdélyi száz ötvöstárgyon is, amelynek központi díszét alkotja. Aranyozott ezüstkupa a 17. századból: Julius BIELZ, *Die sächsische Goldschmiedekunst Siebenbürgens*, Bukarest, 1957, 15. kép, 28. oldalon a képmagyarázat.

6. A nagyőri (Sragkey) barangtorony
sgraffitós díszítése, 1626

8. Lőportartó a brandenburgi fejedelmi udvarból,
17. század, Fuchs, i. m. (25. j.), 194. kép

7. Ónkanna, 17. század,
Fuchs, i. m. (25. j.), 200. kép

9. Erényön, 17. század, Fuchs, i. m. (25. j.),
107. kép (Az odenwaldi Erbach-kastély gyűjteménye)

voltak. A vágyott dolog akadályoztatását a jelenet alsó részén a „földi paradicsom” bejáratának – fogakkal védelmezett – külső kerete demonstrálja, s a kapu megközelítésétől még egy alabárdos őr figurája is visszariasztja a hívatlan látogatót. Nyilvánvalóan itt az a nő kap – akarata ellenére – védelmet, aki korábban, róka farkat fogva maga „merészelt” kaput nyitni. (Nem Fortunáról van tehát szó, ahogy Borsos Béla gondolta, hanem egy hús-vér, ízig-vérig evilági nőről.) A vadászatot azonban mind ténylegesen, mind átvitt értelemben a férfiak gyakorolták. Kivételt jelentettek a Losonczy Annák, akik a mitológiai Dianához hasonlatosan maguk is űzték a vadászatot.²⁷ Azt pedig, hogy a házasságban és a szerelemben élő asszony fizikai hűségének feladásával úgymond a férfiakra vadásszon, a férfitársadalom egyenesen megengedhetetlennek tartotta. A vadászat szokásához, a vadászat képzőművészeti és irodalmi megjelenítéséhez kapcsolható – férfi–nő viszonyra vonatkoztatott – jelképek megfogalmazásai ez erkölcsi megfontolás mentén alakultak. Amíg a férfiak magukat tekintik a vadászat gyakorlóinak, addig a vadászat átvitt értelme – a lovagi szerelem hagyományait követve – kevésbé vagy rejtett értelműen szól a párkapcsolatban létező testi érintkezésről. Amint azonban a nő veszi át a kezdeményezést a két nem egymást kereső – vadászatnak is értelmezhető – vonzalmában, s a szerepek fölborulnak, felszínre kerül az obszcén, a közönséges, a dolgokat nevén nevező megfogalmazás. Mindez a férfiak vadász és harci felszerelésén jelenik meg, valamint azokon a tárgyakon, amelyeket a férfiak a nők számára készítettek – tehát a férfimentalitásban, mintegy gúnyként, a pellengérre állítás szándékával. Hirdetve, hogy vadat ejteni csak a férfinak szabad, s a róka farkokért nyúló nő megszegi a vadászat íratlan törvényét.

²⁷ ERDÉLYI Pál, *Balassa Bálint*, Bp., 1899 (Magyar történelmi életrajzok), 170.

Névmutató

A

- Abats Sára 93
Abdülhamid szultán 351
Ábel x, 232
Abelard, Pierre 37
Abrugyi István 238
Absolon 55
Abulafia, David 33
Achantes 473
Acidalius, Valens 154, 155, 158–164
Ács Pál 179, 182, 227–233, 310, 459, 464, 465
Ádám Péter 30, 45, 191, 309, 506
Ádám xxv, 27, 30, 41, 159, 171, 217, 485, 507
Adamik Tamás 191, 484
Adonis 403
Ady Endre xi, xii, xiv, xxxiii, xxxv, 193
Aeneas 191–209, 273, 274, 423
Aeneas Silvius Piccolomini (II. Pius pápa) xxvi, 149, 430, 453
Africanus, Constantinus 41
Agallis xxxiii
Agamemnón xxxv
Ágoston, Szent 33, 101–103, 229
Aigiszthosz ix, x 231
Ajse szultán 345, 346
Akacs Pál 214
Akhilleusz xxxv, 278
Akteón 517, 519
Alaghi Menyhárt 522
Albèri, Eugenio 331, 345–348
Albert, Habsburg, II., osztrák herceg 285
Albert, Habsburg, III., osztrák herceg 285
Albert, Habsburg, V., osztrák herceg 285
Alberti, Leone Battista 385
Albuinus 326
Áldásy Antal 360
Alexa Károly 408, 412
Alfonz, Szent 506
Ali, Kalajlikoz, budai pasa, vezír 325–358
Alleine, Joseph 166
Álmos 402
Alsó Katalin 121, 122
Alsted, Johann Heinrich 88
Áltádes 472, 475, 476, 479, 481
Altovidi 315
Alvinczi Péter 82
Amade László 216, 495, 498
Amalia 38
Amasia 514
Ambrosius 146
Ambrus Gábor 471
Ambrus Katalin 471–482
Ames, William 83
Amor x, xxiii, xxxiv, 269, 271, 517, 523
Anactanabus xii, 401
And, Metin 338–340
Andorka Rudolf 7
Andreae, Johann Heinrich 92
Andrew, M. E. 228
Angelica xvi

Angerianus, Hieronymus xv, 389, 441, 453
 Angyal Pál 246
 Anna, Balassi mûzsája xvi, 441, 452, 457, 458
 Anna, Dido hûga 274
 Anna, Szent xviii, 161, 163, 484
 Anna-Mária xxxii, 283, 290
 Anonymus 401
 Antal Erzsébet 237
 Antal, Remete, Szent 379
 Anthymos 504
 Antitheus 485
 Antonietti, Pascal 135
 Ányos Pál 159
 Apáczai Csere János 93–104, 172
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 58, 214, 321
 Apafi Miklós 57, 58
 Apáthy Lukács 366
 Apati Márton 493
 Aphrodité xxi, xxiv, 386, 403
 Apthoniosz 145
 Apollón 392
 Apor István 51
 Apor Istvánné 57
 Arany János 232, 492
 Arbel, Benjamin 348
 Ardensis, Lambertus 31
 Aretino, Pietro xviii
 Argirus xxvi–xxviii, 181, 186, 188, 404
 Ariadne xxxi
 Ariosto, Ludovico 45, 180, 502–504, 512
 Arisztainetosz xxiv
 Arisztophanész 146
 Arisztotelész xxviii, 300, 301, 306, 405, 454
 Árkosiné 52
 Arménia 490
 Arnim, Ludwig Achim von 217
 Arnschwager, Johann Christoph 175
 Árpád Imre 357
 Artan, Tûlay 346–348
 Artur király 127
 Aszli hán 354

Aszma hán szultán 326, 341, 343–350, 353, 357
 Aszpaszia, Milétoszi 310
 Atasoy, Nurhan 340
 Atheánosz 403
 Attila 401
 Atl, Esyn 339
 Augustus (Octavianus), római császár 61, 246
 Aurelio, Niccolò 385, 387
 Ausonius, Decimus Magnus 388
 Auzzas, Ginetta 431

B

Baál 193
 Babenberg család 284
 Babits Mihály xviii, 362, 408
 Babolczay 120
 Bacqué-Grammont, Jean-Louis 346
 Baczkó János 22
 Bagarotto, Laura 387
 Bahtyin, Mihail Mihailovics 29
 Bajezid, II., oszmán szultán 344
 Bakó Balázs 334
 Bakó Dorottya 409
 Bakó Jákob 329, 334
 Bakó Pál 334
 Bakócz Tamás 40
 Balassa Borbála 268
 Balassa Menyhárt 268
 Balassi Bálint vii, xiv–xviii, xx–xxii, xxiv, xxvi, xxviii–xxxii, xxxiv, xxxv, 104, 176–184, 186, 188, 189, 216, 283–290, 327, 357, 389–391, 394, 396–400, 402, 407–469, 471, 480, 525
 Balassi Ferenc 453
 Balassi János 453
 Balassi Konstantin 522
 Balassi Mihály 112
 Balázs deák 333
 Balázs Mihály 459
 Bálint György 231
 Balog Péter 110
 Balog Zsigmond 173

- Balogh Jolán 359, 366, 517
 Baltm, Çidğem 348
 Bán Imre 95, 96, 412
 Bánffi Ágnes 59
 Bánffi György 59
 Bánffi Zsigmond 58
 Bánffy Farkas 267
 Bánffy Miklós 360
 Bánfi Éva 115
 Banfield, E. C. 4, 8
 Bánk bán xiii
 Bankó leánya xix
 Barabás Samu 267
 Barakonyi Ferenc 318
 Bárándi család 522
 Baranyai Pál 177
 Baráthy Simon 76
 Barbaro, Francesco 503, 504
 Barcsai Ákos 59
 Barcsai György 109
 Barelli, Ettore 304
 Barkóczy Görgey 54
 Barkóczy Krisztina 63
 Barla Márton 333
 Barlay Ö. Szabolcs 301, 409, 412–417
 Barnabás Jankó 23
 Baron, Hans 308
 Baróti Dezső 206
 Baróti István 52, 57
 Baróti Mária 52
 Baróti Szabó Dávid 195, 199, 204, 205, 209
 Bárh János 213
 Bartók István 153–164
 Bartoniek Emma 359
 Basa Péter 52
 Basa Tamás 51
 Başgöz, İlhan 354
 Basinio da Parma 143
 Báthori István, erdélyi fejedelem 412
 Báthory András 412
 Báthory Erzsébet 262, 263
 Báthory István, ecsedi 102, 400
 Báthory István, országbíró 374
 Báthory Zsigmond, somlyai, erdélyi fejedelem 316
 Batkin, Leonyid 27
 Bátor 237
 Batsányi János 204, 499
 Batthyány család 261
 Batthyány Ferenc 215, 216
 Batthyány Ferencné Szvetkovich Kata 13
 Batthyány Kristóf 12, 215, 321
 Baudouin gróf 31
 Baxter, Margaret 166
 Baxter, Richard 165
 Bayerle Gusztáv 332, 334
 Bayle, Pierre 176
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 369, 370, 374, 379–381
 Beccadelli, Antonio xviii, 141, 143, 148, 150
 Becher 240
 Beke Antal 522
 Békés Enikő 385–388
 Bél Mátyás 523
 Béla király xix
 Béldi Dávid 59
 Béldi Pál 61
 Béldi Zsuzsanna 50, 51
 Belsy Erzsébet 81
 Bembo, Pietro 385, 432, 437
 Bencze Anna 15
 Bende László 485
 Bene Sándor 299–324
 Benedek Elek 523
 Beniczki Katalin 262
 Beniczky Péter 93
 Benkő István 115
 Benkő László 105, 111, 116
 Benkő Loránd 211
 Benli kiz 353
 Benzing, Josef 85, 88
 Béranger, Pierre Jean de xiv
 Bérczes Tibor 26
 Bercsényi Miklós 61, 65
 Bereczki András 23
 Béranger, Jean 313, 315
 Berényi Gábor 30
 Bergerhoff, Renate 523
 Berkovits Ilona 359
 Bermann, Moriz 284, 287

- Bernard de Ventadour (Bernart de Ventadorn) xiv, 30
 Bernardini, Maria Grazia 387
 Bernát, Clairvaux-i Szent xiii, 410, 413, 414, 416, 422–424
 Bernáth Béla 212, 218, 219, 222, 223
 Bernegger, M. 86
 Beroaldo, Filippo 149
 Berry, Jean de 130
 Berta 513, 514
 Bertalan Anna 110
 Bertók Imre 218
 Berzeviczy Albert 369, 370
 Bessenyei József 264
 Bessus xxii
 Best, Otto F. 177
 Bethlen Borbála 97
 Bethlen Elek 51
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 82, 310, 312, 522
 Bethlen János 318
 Bethlen Jánosné 109
 Bethlen Júlia 62
 Bethlen Kata, Telekiné 52
 Bethlen Kata, II. Apafi Mihályné 153
 Bethlen Miklós xxvii, 50–56, 60, 61, 87, 90, 93–104, 172–174, 299, 312–324, 403
 Bethsabé x, 231, 310
 Betussi, Giuseppe 429
 Bèze, Theodore de 307, 413, 417
 Bezerédy Zsigmond 314, 320
 Biai Gáspár 231
 Bielski, Joachim 453
 Bielz, Julius 524
 Biesmann, Casparus 518
 Bikfalvi Tamás 109, 110
 Binder Mártonné 240
 Bircher, Martin 175
 Birk, Ernst 290
 Bíró Gyöngyi 460, 462, 465, 466, 467
 Bíró Péter 313
 Bíró Vencel 49
 Blackburn, Ruth H. 231
 Blau Lajos 229
 Blumauer, Aloys 205–207, 209
 Boccaccio, Giovanni 30, 39, 40, 143, 453
 Bock, Michael 413
 Bod Péter 105–122
 Bódiné Beliznai Kinga 235–241
 Bodó Sándor 330
 Bodoni Zsuzsanna 53, 64
 Boeclerus, Johannes Henricus 308
 Bogáti Fazakas Miklós xix, xxvi, xxviii, 179, 186, 310, 403
 Bogišić, Valtazar 313
 Boldogfalvi Éva 110
 Boldogfalvi János 110
 Bollók János 267–281
 Boney M 398
 Bonfini, Antonio xii, 379
 Bónis György 239, 240, 244, 359, 366
 Bonsy, Pierre de 314, 315
 Boratav, Pertev Naili 354
 Borbála asszony 215
 Borbála, Szent 375, 378, 379
 Borghese család 385
 Borgia, Cesare 124
 Borgstedt, Thomas 185
 Borka asszony 486, 487
 Bornemisza Anna 53, 56
 Bornemisza Kata 53
 Bornemisza Péter vii, x, 28, 72, 93, 197, 227, 230, 231, 267, 310, 412, 523
 Borovszky Samu 330
 Borsa Gedeon 214
 Borsos Béla 515, 516, 518, 523, 525
 Borst, A. 46
 Borzsák István 231
 Bossányi család 495
 Bóta László 415, 459, 460
 Botero, Giovanni 303
 Bothwell, James, Earl of 233
 Botka János 332
 Botticelli, Sandro 386
 Bourbon, Agnès de 133
 Boyd, Kenneth M. 232
 Bökényi Filep János 96
 Bökényi János 485
 Bölönyi Sándor 520
 Bósze Anna 253
 Bracciolini, Poggio 143

- Brandl, Matthaeus 506, 507
 Brasilla 504
 Bréhier, Louis 351
 Brentano, Clemens 217
 Briccius, Szent 373
 Briguglia, Gianluca 300
 Briszeisz xxxv
 Brûlé, Gace 132
 Bruni, Leonardo 302
 Brunner, Otto 289
 Brusoni, Girolamo 315, 316
 Brusznai Árpád 217
 Buchanan, George 413
 Buchheit, Vinzenz 144
 Buda Béla 40
 Budai Ferenc 329
 Budowskionka, Hannuska 216
 Bugár Juda 218
 Bullinger, Heinrich 89
 Bulloch, James 232
 Bultmann, Rudolf 229
 Bunel, Guillaume 44
 Bunny, Edmund 230, 231
 Burchard 36, 38
 Burke, Peter 26, 38, 47, 48
 Burt, Raymond L. 224
 Busenbaum, Hermann 505, 509
 Butzer (Bucer), Martin 307, 308
- C**
- Cacus 147, 148
 Caferoğlu, Ahmet 355
 Camesina, Albert, Ritter von San Vittore 289
 Campianus, Edmund 413
 Canaletto (Canal, Antonio) 97
 Canisius, Petrus, Szent 402
 Capellanus, Andreas 35
 Carmichael, Calum M. 229
 Carnazzi, Giulio 305
 Carpaccio, Vittore 98
 Carpenter, J. Estlin 228
 Carson, W. 166
 Cartari, Vincenzo 430–437
 Castelletti, Christoforo 432, 438, 454
 Castiglione, Baldassar xxiii, 304–306, 428, 430, 432, 471, 482
 Catullus, Gaius Valerius xxii, xxxiii, xxxiv, 177
 Cegei Névtelen xvii, xix, 403
 Celia (Caelia, Coelia) xvi, xvii, xxii, 439–455, 458
 Cericus 504
 Cezar, Mustafa 346
 Chares Mytilenaios 403
 Charicles 178
 Chartier, Alain 523
 Chastellain, Georges 139
 Chaucer, Geoffrey 30
 Chênerie, Marie-Luce 123, 124, 127, 128
 Chepi Demeter 12
 Christ, Karl 86
 Churchill, Winston S. 3
 Cicero, Marcus Tullius 144, 145, 300, 306, 391, 405, 454
 Circe 151, 187
 Claudius 231
 Clitophon 404
 Cohn, N. 47
 Colbert, Jean-Baptiste 314
 Colonna, Francesco 404
 Comenius, Johannes Amos 67
 Constantinus xxiii, 390, 471, 482
 Copenhagen, Brian B. 301
 Corvin János 33, 369–374, 380–382
 Costabili, Antonio 370
 Costabili, Beltramo 369, 370
 Councy, Thomas de 31
 Cousin, Jean 46
 Cranach, Lucas, id. 27
 Cranz, F. Edward 142
 Credulus (Credulo) xv, xvi, xxxi, 188, 454, 482
 Cromerus, Martinus 504
 Cruciger, Caspar 90, 92
 Cunbur, Müjgân 354
 Cuno, Friedrich Wilhelm 86
 Cupido ix, x, xxii, xxiv, xxv, 199, 203, 277, 385, 386, 388, 389, 420, 430, 432, 434, 442–447, 462, 468, 476

Cynthia 276, 279–281
 Cyprussis 475, 476
 Czahrowski, Adam 453
 Czeglédy Sándor 322
 Czeike, Felix 288
 Czobor Mihály 178, 185–187, 403

CS

Csaba 401
 Csajka István 249
 Csáky István 306
 Csáky Krisztina 65
 Csanádi Imre 222
 Csanda Sándor 408
 Csapodi Csaba 366, 367
 Csapodiné Gárdonyi Klára 366, 367
 Cselebi, Evlija 337
 Csendes, Peter 290
 Cserei Ágnes 55
 Cserei Mária 55
 Cserei Mihály 52, 54, 55, 57, 59, 62, 64
 Cserei Zsuzsanna 54
 Csernus Sándor 123–125
 Csokonai Vitéz Mihály xiv, 202, 205, 481, 486
 Csoma József 81
 Csonka Ferenc 268, 301
 Csukovits Enikő 7
 Csulai György 87

D

d'Albret, Charlotte, navarrai királylány 124
 d'Estrées, Gabrielle 46
 Daczó Pál 57
 Daldianus, Artemidorus 391
 Dallam, Thomas 352
 Damasec 401
 Damian 39
 Dániel Anna 477
 Daniel Péter 51, 56, 58
 Dániel, próféta 375, 379
 Danişmend, İsmail Hami 342, 348

Dante Alighieri 142, 453
 Darnley, Lord, Henry Stewart 233
 Dávid Géza 337, 358
 Dávid viii–x, 231, 310, 507
 Davis, Natalie Zemon 241
 Deáki Filep József 60
 Debora 163
 Decembrius, Angelus 147
 Decsi Gáspár viii, 227, 231, 310
 DeGroot, A. H. 348
 Deiphobus 273
 Delumeau, Jean 25
 Demény István Pál 408
 Demeter Júlia 483–490
 Demeter király (Démétriosz Poliorkhetész) xxvi
 Demetrius 144
 Demkó Kálmán 74, 75, 80, 298
 Démoszthenész 454
 Denaisius, Johannes 86
 Dénes Iván Zoltán 78
 Dercsényi Dezső 330
 Dernschwam, Hans 380
 Dersi Margit 111
 Dési (alias Szőcs) Ferenc 107
 Dévai Bíró Mátyás 230, 310
 Dézsi András 178
 Dézsi Lajos 83–87, 90, 91
 Di Francesco, Amedeo 427–438
 Diana xv, 386, 434, 444, 478, 525
 Dido 191–209, 273, 274, 490
 Diederiks, H. A. 80
 Dienes 480
 Dienes Dénes 23
 Dina 228
 Diocletianus 504
 Dionisotti, Carlo 437
 Diós Anna 119, 120
 Dióssi Adrienn 461
 Dobó István 268
 Dobó Jakab 430, 432
 Dobó Judit 121
 Dobokay Sándor 412
 Dobossy László 34, 67
 Dobrai Anna 115, 116
 Doglio, Maria Luisa 430

Dolby, Laura 148
 Dományházi Edit 158
 Dombai Mihály 240
 Don Quijote xxxi, 134
 Donatus, Aelius 130, 143
 Dorkó 481
 Dorottya 202, 205
 Dömötör Ákos 170
 Dömötör Tekla 379
 Draveczi Anna 56
 Drégely-Palánki János 170
 Drossoyianni, P. A. 351
 Drusilla, Bökényi János színművének
 hőse 485
 Drusilla, durazzói 503, 504
 Du Jardin, Thomas 508
 Du Tillot 398
 Duby, Georges 27, 31, 32, 36, 38, 40–43,
 126, 131, 132
 Duglase 126, 127, 133, 135, 137, 138
 Dulong, Claude 477
 Duvallius, Dionysius xv
 Dülmen, Richard van 45, 46
 Dürer, Albrecht 522
 Dzsáfer, pasa, a hatodik vezír 336
 Dzsanfeda 349
 Dzsingisz kán 317

E

Ebreo, Leone xxiii, 427
 Echo xxvi
 Eckhardt Sándor 177, 182, 184, 227, 396,
 400, 408–413, 446, 453, 454, 457
 Eckhart Ferenc 248, 251–253, 255, 256,
 259, 261, 330
 Ecsedy Judit, V. 326
 Edelpeck Borbála 33, 369–383
 Edelpeck János 372
 Edelpeck Jánosné 372
 Édua xiii
 Egerpataki 53
 Eglantier 134, 135
 Egli, Emil 89
 Eitzing, Paul 336, 352
 Elçin, Şükrü 355, 357
 Elektra x, 197, 231, 481
 Eleud (Előd) 401, 402
 Elias, Norbert 2, 25, 30, 33, 34, 44
 Elif gelin 354
 Emese (Emesü) xii, 402
 Emmanuel, Le Roy Ladurie 235
 Engels, Friedrich 1
 Enodbilía 401, 402
 Enzersdorf, Friedrich von 380
 Enyedi Sámuel 58
 Erasmus, Rotterdami 47, 301, 302
 Erben, Christian Egenolffs 85
 Erdélyi Gáspár 215
 Erdélyi János 217, 223
 Erdélyi Pál 525
 Erdélyi Zsuzsanna 42, 362
 Erdődi Gábor Antal 497
 Erdődi Simon 215
 Eren, Hasan 357
 Ergun, Sadettin Nüzhet 354, 355
 Erhard, Hansl 21
 Erisz xxi
 Ernő (Ernst), Habsburg, főherceg 347
 Ernuszt János 366, 369, 374
 Érszegi Géza 360
 Erzsébet hercegnő 286
 Erzsébet, I., Tudor, angol királynő 233
 Erzsébet, IV. (Kun) László felesége xiii
 Erzsébet, Szent xii, 96, 124, 361
 Esterhás Dánielné 63
 Esterhás Farkas 50
 Esterházy család 331
 Esterházy István 50
 Esterházy Miklós 51, 61–63, 81
 Esterházy Orsika 50, 56, 57, 63
 Esterházy Pál 50, 56, 57, 63, 81
 Esterházy Péter 306
 Eszláry Éva 374
 Eszter 310
 Ethfalvi Sámuel 51, 54
 Eulalia 501
 Euphrasia 504
 Eurialus xi, xvi, xxii, xxvi, 149, 180, 181,
 183, 186, 187, 477
 Eurmides 473, 475

Eurüdiké xx
 Éva xxv, 27, 30, 41, 99, 159, 170, 171,
 483–485
 Eversley, D. E. C. 2
 Ezékiel, próféta 229, 322
 Ézsaiás 170, 322
 Ézsau 232

F

Fabianus 405
 Fadlan, Ibn 31
 Faella, Vitaliano 145
 Fallenbüchl Zoltán 331
 Faludi Ferenc 94, 306, 473
 Fanchali-Jób János 184, 185
 Fanni 194
 Faragó Tamás 7
 Farkas Ádám 50
 Farkas András 261
 Farkas Anna 254
 Farkas József 493
 Farkas Pál 50
 Farkasné 52
 Fatiga Boldizsár 297
 Faut Márk 297
 Fayer László 257, 258, 261
 Feichtinger, Barbara 269
 Fejérkövy István 339
 Fekete Lajos 332, 334, 348
 Felckmann, Peter 92
 Feldhaus, Stephan 505
 Felvinczi György xxvi
 Ferdinánd, I., Habsburg, német-római
 császár, magyar király 268, 287, 288
 Ferdinánd, II., Habsburg, német-római
 császár, magyar király 253, 311
 Ferenc, Assisi Szent 409
 Ferhád pasa 345
 Ferinaria, Kunigunda 90, 91, 94, 96
 Ferinarius, Johannes (eredeti nevén:
 Wildpräter) 90, 92
 Ferrero, Giuseppe G. 430
 Ferroni, Giulio 304
 Feuerné Tóth Rózsa 520

Feyerabend, Sigmund 519
 Ficino, Marsilio xxiii, 301, 386
 Filautus 485
 Fílipecz János 366
 Fischer-Fabian, S. 33
 Flaccus, Valerius 385
 Flandrin, Jean-Louis 6, 42
 Fleischer, Cornell H. 342, 348
 Fleming, Paul 176
 Florentina 471–482, 486
 Florhammer György 294, 296
 Fodor Pál 325–358
 Fodor Sámuel 121
 Foix-Candale, Anne de 124
 Fónagy Iván 399
 Font Zsuzsa 459
 Fontana, Biancamaria 308
 Forbergius, Fridericus Carolus 143
 Fördös György 20
 Forgách Mihály 154
 Fortescue, Sir John 301, 302
 Fortuna 271, 272, 277, 525
 Fortunatus 390
 Foucault, Michel 45, 133, 191–193, 195,
 199, 200, 309, 320, 505
 Föglein Antal 372, 373
 Földesi Ferenc 367
 Földvári József 246
 Földvály Antal 71, 77
 Fraknói Vilmos 369, 370
 Francesco da Castello Ithallico de
 Mediolano 359, 364–366
 Franciska 513
 François 135
 Frangepán Ferenc (Fran Krsto
 Frankopan) 313
 Frangepán Katalin 313, 314, 317, 323
 Frank Tibor 213
 Frankenberger, Michael 175
 Freisen, Joseph 235
 Freud, Sigmund 389, 404, 524
 Frigyes, II., Hohenstaufen, német-római
 császár 33
 Frigyes, III., Habsburg, német császár 41
 Frigyes, III., Habsburg, német-római császár
 381

Frigyes, V., pfalzi választófejedelem 311
 Friz, Andreas 487
 Frobenius 391
 Froissart, Jean 124, 522
 Fubini, Mario 304
 Fuchs, Adalbert 373
 Fuchs, Eduard 524, 525
 Fueille, Gallarbos de la 129
 Fulgosius, Baptista (Battista Fregoso) 453
 Fulvia xvii, 452, 454
 Furta Tamás 12
 Fux 493
 Fülöp, Jó (Philippe le Bon), Burgundia
 hercege 133, 139
 Fülöp, macedón király xii
 Füzesi Demeterné 23

G

Gaál László 393, 399
 Gábrriel Asztrik 123
 Gál Borbála 118
 Gál Szófia 257
 Galambfalvi Ferenc 115
 Galambfalvi István 115
 Gáldi László 407
 Galénosz 40
 Galeotto Marzio 143, 149
 Gálfi Mihály 57
 Gallasy Magdolna 211
 Galloni, Paolo 36, 38–40
 Garas István 486
 Gargantua xi
 Gassmann György 291, 295
 Gautage 137
 Gediccus, Simon 158–163
 Gelibolulu, Musztafa Ali 355
 Gellius Aulus 144
 Geltovics János 19
 Gellyén Kata 107
 Gerézdi Rabán 182, 457–459
 Gergely András 78
 Gerl, Barbara 149
 Gernand család 87
 Gernand, Johann Friedrich 85

Gertrudis királyné xiii
 Géryonés 147, 148
 Gesztelyi Tamás 39
 Getto, Giovanni 438
 Gévay Antal 330, 337, 347
 Gevher hán 343, 346
 Gieysztor, Alexander 38
 Giotto di Bondone xxiii
 Giselbert de Mons 26, 27
 Gjorosi Mihályné 21
 Glass, D. V. 2
 Glierer, Johann 297
 Goderes asszony 125, 127
 Goethe, Johann Wolfgang von 185, 399
 Goffen, Rona 387
 Gombási István 93
 Gombkötő István 112
 Goody, Jack 6
 Gökbilgin, Mehmed Tayyib 336, 341, 342
 Gössmann, Elisabeth 154, 158
 Götz, Johann Baptist 86
 Götze, Georg 175
 Gracián y Morales, Baltasar 306, 473, 480,
 482
 Granasztói György 78, 80
 Gremonville, Jacques Brethel 314, 315
 Griffin, Nigel 483
 Grimm testvérek 523, 524
 Grizeldisz 177, 326
 Groote, Geert 137
 Grotius, Hugo 316
 Grün, Hugo 88
 Guarini, Elena Fasano 301–303, 306
 Guarino Veronese 141–147, 150
 Guarinonius 29
 Guerre, Martin 241
 Gugitz, Gustav 288
 Guicciardini, Francesco 303, 304
 Guilhelm de Peitieu 36
 Gulik János 495
 Gurevics, Aron Jakovlevics 506
 Gury, Jean-Pierre 501, 504, 505
 Guy 124, 137
 Günay, Umay 354, 355

GY

Gyalai István 53
 Gyárfás István 195, 199–202, 208, 333
 Gyenis Vilmos 102, 401
 Gyökössy Endre 389
 Gyöngyösi István x, xx, xxxvi, 93, 185–
 187, 397, 471
 Gyöngyössi János 93, 94
 György deák 486, 487
 György, Szent 375, 379
 Győri Márton 237
 Gyulafi kisasszony 59
 Gyulai Farkas 95
 Gyulai Ferenc 58
 Gyulai Mihály 72
 Gyulai Pál 223

H

Hadik András 59
 Hahn István 391
 Hajdu Jánosné 494
 Hajdú Lajos 236, 237, 245, 250, 254, 257,
 259–262
 Hajnal Mátyás 102
 Hajnal Piroska 229
 Hajnal, John 1–24
 Halil pasa kapudán 351
 Halle, Hans von 240
 Haller család 495
 Haller István 58, 97
 Hamlet 231
 Hammer, Hans 213
 Hammer, Joseph von 338, 342, 347, 348
 Hammon 273
 Hamza Gábor 300
 Han, Johann von Weitra 381
 Harford, George 228
 Hargittay Emil 206
 Harmath Anikó 523
 Harrison, G. B. 233
 Hasan, Hamdi 357
 Haszán aga 343
 Hatidzse szultán 351

Hauck, G. 42
 Hausmann, Frank-Rutger 142
 Hausner Gábor 50
 Havadi János 114
 Hávor Mátyás 495
 Hawthorne, Nathaniel 231
 Hazai György 357
 Házi Jenő 291, 296
 Heckel (Hekelius), Johann Friedrich 176
 Hector 275, 276
 Hédervári Lőrinc 214
 Hegedűs Antal 240
 Hegedűs Attila 211–216
 Hegedűs István 277
 Hegyi Klára 330, 334, 340, 343, 358
 Héjjas Eszter 313
 Heléna xxi, xxvi, 180, 275–279, 466, 478,
 483, 485
 Helione 472, 475, 476
 Heller Ágnes 27, 45
 Heltai Gáspár xii, xiii, 72, 413, 471, 523
 Heltai János 92
 Henczi István 12
 Henrik, II., Plantagenet, angol király 31, 38
 Henrik, IV., Bourbon, francia király 44
 Henter Pál 54, 55
 Hepp, Frieder 84
 Héra xxi
 Héraklész 148
 Herder, Johann Gottfried 217
 Hermányi Dienes József 50–61
 Hermányi Dienes Péter 51, 54
 Hermész 386, 400
 Hermiás 472, 473, 476–480
 Hermogenész 145
 Hertzog, Franciscus 507, 512
 Herz, Andreas 175
 Hezârfen Hüseyin Efendi 351
 Hidvégi Magdolna 22
 Hildebrandt, Esther 307
 Hildegard von Bingen 41
 Hilgenreiner, K. 505
 Hill, Christopher 230, 231
 Hincmar püspök 40
 Hippolitus 489
 Hiripi György 117

Hirschvogel, Augustin 289
 Hoffmann Edith 359, 360, 366, 367, 381
 Hofmannswaldau, Christian Hoffmann
 von 176
 Hohberg, Wolf Helmhards von 289
 Holofernész 159
 Homartész 403
 Homérosz 275, 391
 Homonnai Drugeth István 326, 329, 331,
 332, 334
 Homonnai Drugeth Margit 332
 Honoratus, Maurus Servius 142
 Hope, Charles 385, 387
 Hoppál Mihály 27, 28, 213, 218, 363
 Horatius Flaccus, Quintus 149, 454
 Horkay Hörcher Ferenc 307
 Horst, Eberhard 33
 Horváth István Károly 279, 280
 Horváth Iván 182, 408, 413, 440, 442,
 443, 449, 451–453, 457–469
 Horváth János 227, 230, 407
 Horváth Miklós 267
 Horváth Pál 490
 Hosdái Antalfi Miklós 109
 Hóseás, próféta 229, 309
 Howarth, Stephen 41
 Hugh, Martin 160
 Huizinga, Johan 30, 37, 522, 523
 Hulda 163
 Hussman kapitány 493
 Huszár Borbála 61
 Huszti Péter 181, 192, 196–198, 209
 Hügel, Franz Seraph 284–286
 Hüma sah 346
 Hürrem szultán 341
 Hüsrev pasa 356

I

Iarbas 273, 274
 Ibrahim pasa 345, 351
 Ignác, Loyolai, Szent 413–415, 511
 Ihász Gábor 325
 Ikervári András 14
 Ilona, özvegyasszony 20

Ilona, Rimay műzsája 462, 465–468
 Illyefalvi István 178, 390
 Illyés Gyula 223
 Imhof, Arthur E. 13
 Imre herceg 192
 Imre herceg felesége, a lengyel Mesko király
 lánya 379
 Imre Sándor 223
 Imre, Szent xii, 379
 Imreh Barna 115
 Incze István 52
 Iphis 178
 İpşirli, Mehmet Hazırlayan 345
 Iréne 94
 Isabella 502
 İsen, Mustafa 354
 Iser, Wolfgang 193
 Ismáel 232
 István, I. (Szent), magyar király 192, 258
 Istvándi Bálint 97, 98
 Istvándi István 97, 98, 100, 101, 313, 317,
 322–324
 Istvánfi Pál 177, 326
 Iszmáil 353
 Iszmigán szultán 353–357
 Iulia, Augustus császár lánya 61
 Iuno xxi, 195, 197, 199, 200, 203, 386, 399
 Iuppiter 274, 386, 436
 Iuvenalis, Decimus Iunius 149
 Iványi Emma 50
 Izolda 182
 Izsák 232

J

Jajla güzeli 354
 Jakab Mihály 110
 Jakab Mihályné Ferenczi Márta 110
 Jakab Péter 110
 Jakab, I., Stewart, angol király 233
 Jakó Zsigmond 105
 Jákob 232
 Jankovics József 87, 146, 173, 306, 315,
 318, 319, 391, 397, 404
 Jankovits László 141–151

- János István 408, 409, 413, 422
 János Zsigmond, I., Szapolyai, erdélyi fejedelem 79
 János, Aranyszájú Szent 484
 János, Keresztes Szent 409, 420
 János, Szent, evangélista ix, 161, 227, 360
 Jánosi Benedek 108
 Janus Pannonius xviii, 45, 101, 141–151, 367, 400
 Jaszón 423
 Jedin, Hubert 68
 Jékely Zoltán 176
 Jenei Ferenc 89
 Jephtha 178, 390
 Jeremiás, próféta 229
 Jeromos, Szent 229, 484
 Jezábel 483
 Jó Ilona 262
 Jó Zsuzska 107
 Joákim 484
 Joannes Secundus xv, xxx, 177, 182, 185, 401, 453
 Jób 398, 510
 Jól 406
 Joubarde 132, 133, 135
 József Attila v, xxxiv
 József deák 493
 József, II., osztrák császár és magyar király 236
 József, Jákob fia 228, 488
 József, Szent 161, 361
 Júdás 175, 176
 Julia, Balassi műzsája xv–xviii, xxxi, 389, 402, 418, 420, 422, 433–436, 441–443, 445, 452, 454, 457, 458
 Júlia, Capulet xxii
 Júlia, német leány xxxiii
 Julow Viktor 458
 Jung család 373
 Jung Károly 29
 Jung, Carl Gustav 404
 Jungmayr, Jörg 154
 Jurkovich Emil 372
 Kahn, Victoria 303
 Káin x, 231, 232, 388
 Kaja szultán 344
 Kajtár Mária 193
 Kakas János 492–494, 499
 Kakucska Mária, H. 491–499
 Kakuk Zsuzsanna 352
 Káldor György 228
 Káldy-Nagy Gyula 334, 345
 Kállai Ferenc 56
 Kállai Zsuzsanna 53, 55
 Kállay István 239, 241, 249, 252, 253, 257, 261
 Kallimakhosz 440
 Kallisztosz, Niképhorosz 504
 Kálmán herceg, Károly Róbert magyar király házasságon kívüli fia 33
 Kálmán, magyar király 236, 237
 Kálmáncsehi Domonkos 359–368
 Kálmándi Anna 116, 117
 Kálmány Lajos 223
 Kálvin János 229, 232, 307
 Kandra Kabos 237, 258
 Kanizsai Pálfi János 73, 89
 Kapi Anna 56
 Kapi Gábor 53
 Kapi György 58
 Kapi Györgyné 56
 Kapi kisasszonyok 58
 Kapitány Albert 333
 Kapitány Imre 333
 Kapitány János 333
 Kara kiz 354
 Karácson Imre 337
 Karadzsa kiz 354
 Karadzsaoglan xxiv, 353–357
 Karafa 60
 Kardos László 393
 Kardos Tibor 33, 397, 399, 471
 Karenina, Anna 20
 Karl Lajos 123
 Kármán József 194
 Károly Róbert, Anjou, magyar király 33, 123

- Károly, III., Habsburg, német-római császár, magyar király 249
 Károly, Lotharingiai 477
 Károly, Magyarország 123–139
 Károly, Merész, burgundi herceg 28
 Károly, V., Habsburg, német-római császár 28, 301, 510
 Károly, VIII., Valois, francia király 123
 Károlyi Gáspár 167, 186
 Károlyi Sándor 51, 53, 54, 63
 Karsay Orsolya 367
 Kaszás Albert 332
 Kaszás András 332
 Kaszás Bálint 326, 332–334
 Kaszás család 329, 333, 334
 Kaszás Dijanos 332
 Kaszás Gergely 332
 Kaszás Imre 332
 Kaszás János 332, 333
 Kaszás Máté 332
 Kaszás Pál 332
 Katona Imre 217, 218, 223
 Katona Tamás 192, 217
 Katus 212
 Katus László 69
 Kazimir herceg 94
 Kazinczy Ferenc xxx
 Kazul basa 326
 Keckermann, Bartholomaeus 83
 Keczer András 318
 Kedrénos, Georgios 504
 Keen, Ralph 307
 Kelemen Hajna 37
 Kelemen pápa, VIII. 512
 Kemény János, erdélyi fejedelem 50–56, 61, 62, 64, 65, 87, 313, 397
 Kemény Sámuel 55
 Kempe, Martin 175, 176
 Kendefi János 57
 Kendi Anna vii, 267–281
 Kendi Ferenc 268
 Keresztúri Pál 172
 Kerna Andrásné 74
 Kertso Cyrják 486, 487
 Keserű Bálint 459
 Keserű Gizella 459
 Kesztlöczy Mihály 367
 Kézai Simon 402
 Kibédi Pál 114
 Kieckhefer, R. 46
 Kiefer Ferenc 211
 Kiel, Machiel 345
 Kilián István 487
 Kingdon, Robert N. 307
 Király Erzsébet 188, 189
 Király György 396
 Király János 235, 236, 240
 Kirsch, Jonathan 228
 Kis Bálint 268
 Kis Hajdu István 118
 Kisfaludy Zsigmond 89
 Kiss János 498
 Kiss Kálmán 76, 77
 Kiss Panna 19
 Klaniczay Gábor 12, 14, 19, 25, 27, 29, 30, 31, 33, 36, 39, 42–46, 48, 306
 Klaniczay Tibor xxiii, xxv, 89, 146, 148, 179, 182, 327, 427, 442, 457–461
 Klapisch-Zuber, C. 32, 43
 Klein Mátvás 294, 296
 Klein, Johann Theodor 86
 Kleyn, H. G. 95
 Klütaimnésztra 231
 Kniewald Károly 366
 Knox, John 232, 233
 Kóbori Pál 114
 Koczó Mihály 12
 Koczó Pál 229
 Kocsis Gyula 333, 334
 Kocsonya Mihály 486, 487
 Kodály Zoltán 406
 Koháry István 93, 187
 Koháry Judit 54
 Kolosvári Sándor 73, 239, 249, 250
 Koltay Klára 83
 Komáromi Csipkés György 96
 Komáromi uram 493
 Komáromy András 11, 14, 17, 19, 21, 314
 Komlószi Tibor 84, 181–184, 188, 408, 409, 458
 Komor Ilona 67
 Komoróczy Géza 412, 413

Koncz Attila 407–425
 Koncsol László 70
 Konstantin, Bíborbanszületett, bizánci császár 351
 Kónya Lajos 357
 Kormos György 262
 Korniss család 516
 Kósa Jánosné Örsébet asszony 15, 17
 Kósa Sándor 56
 Kosáry Domokos 313
 Kovács Mihály 117
 Kovács György 10
 Kovács Györgyné 9, 10
 Kovács István, németi 107
 Kovács István, programozó 460
 Kovács János 254
 Kovács József 89
 Kovács József László 291–298
 Kovács Márton 9, 10
 Kovács Sándor 172
 Kovács Sándor Iván 84, 87, 93–104, 188, 321
 Kovács Sándor, V. 367, 408
 Kovács Tamás 10
 Kovács József 202–205, 209
 Kőbányai János 229
 Köblös József 359, 366, 381
 Kölcsey Ferenc 223
 Köpcsecs xiii
 Köpeczi Béla 313, 318
 Köprülü, Mehmet Fuad 352, 357
 Körmendi András 22, 253
 Kőszeghy Pál 65
 Kőszeghy Péter 182, 229, 391, 404, 428, 434, 438, 440, 458, 462, 480
 Kőszeghy Zsuzsika 61
 Kővári Krisztina 461
 Kőváry László 268
 Kövendi Székely Lukács 400
 Kövér György 506
 Kradl, Paul 297
 Kramer (Kalmár) János 296
 Kramer Máttyás 293
 Kráner Péter 250
 Krauss, Friedrich Salomo 224
 Kreiser, Klaus 346

Kristeller, Paul Oskar 142
 Kristeva, Julia 484
 Kristóf Ildikó 12, 14, 19
 Kriza János 524
 Kubinyi András 33, 359
 Kuhlmann, Quirinius 176
 Kulcsár Péter 87, 229, 371, 390
 Kulcsár Zsuzsa 29, 30, 33–35, 41
 Kun György 82
 Kun Ilona, Bethlen Miklósné 50, 51, 56, 60, 101, 173
 Kun Ilona, Cserei Mihályné 50, 51, 57, 62
 Kun István 56, 58
 Kun László 56
 Kunigunda 373
 Kúnos Ignác 357
 Kurcz Ágnes 192
 Kušik, Michal 328
 Kügler, David 84
 Kütükoğlu, Bekir 346

L

La Sale, Antoine de 133, 139
 Labienus, Titus 147
 Lácza József 485
 Ladislaus, Johannes 86
 Laffert Anna Mária 492, 499
 Lajos, Jámbor, frank uralkodó 40
 Lajos, XI., Valois, francia király 28
 Lajos, XIV., Bourbon, francia király 314, 318, 321
 Lajta Edit 374–379
 Lakatos Erzsók 20
 Lakatos István 274, 391
 Laki Thuz János 373
 Lamberg, Abraham 157
 Lambertini, Prosperus (XIV. Benedek pápa) 505, 508, 513
 Lamola, Giovanni 141
 Lamont, William M. 166
 Lancelot 133, 134
 Langenmantel, Hieronymus Ambrosius 175
 Lantzenberger, Michael 158

Laokoón 273
 Laqueur, Hans-Peter 346
 Larivaille, Paul 321, 323
 László Gyula 29
 László, IV. (Kun) xiii
 László, I, Szent, magyar király xii, 236, 237, 251, 254
 László, V., Habsburg, magyar király 124
 Latífi 354, 355
 Lator László 278
 Lauffer, O. 34
 Laura xxx
 Laval, Louis de 379
 Lavinia 194, 423
 Lawrence-Goldstein, J. 123
 Lázs Sándor 230
 Le Goff, J. 32
 Le Play, François 1
 Leányvári Enikő 461
 Lear király 182
 Lechler, Margarete 86
 Lechler, Martin 85
 Lemaire de Belges, Jean 130, 139
 Lemaire, Jacques 139
 Lemaire, Nicolaus Eligius 150
 Lendvay Imre 389
 Lengyen Mátyásné 77
 Leó pápa, I. 32
 Leonardo da Vinci xxvii
 Leonina 486–488, 490
 Leoninus 486–488
 Leonora, portugál hercegnő 41
 Lesbia xxxiii
 Lessing, Gotthold Ephraim 185
 Lestyán Sándor 389
 Leucippe 404
 Lewis, Bernard 352
 Lexouiux (Lexofedo), Joachim 293
 Lindblad, J. Th. 80
 Lingsheim, Georg Michael 86
 Lionnes, Hugues de 314
 Lipót, I., Habsburg, német-római császár, magyar király 318
 Lipót, Szent 371
 Lipsius, Justus 154
 Livius, Titus 302

Lloyd-Jones, Hugh 307
 Lochner, Tobias 511
 Lohengrin 41
 Lokmán, Szejjid 355
 Lónyai Anna 61, 62, 64, 65
 Lorántffy Zsuzsanna 172, 524
 Lorenzo Medici (Il Magnifico) 503
 Losonczy Gyürky István 81
 Losonczy Anna xvi, 525
 Losonczy István vii
 Lót 507
 Lovik Károly 522
 Lőwy Árpád 217
 Lubenau, Reinhold 339
 Lucietta 97, 98, 100, 317, 322, 323
 Lucifer 272, 281
 Lucretia xi, xvi, xxii, xxvi, 149, 180, 181, 183, 311, 477
 Lucretius 391
 Ludányi Mária 179, 182, 310, 486, 487
 Ludwig, Vince Oszkár 370–372, 381
 Lukácsy Sándor 306
 Lukianos 386
 Luther család 90
 Luther Márton 68, 69, 71, 229, 230, 307
 Lutterbach, Hubertus 41
 Lükő Gábor 219, 223
 Lynch, Michael 233

M

MacFarlane, Alan 5, 233
 Machaut, Guillaume de 37
 Machiavelli, Niccolò 302–304, 306
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 144, 391
 Macskási Boldizsár 56
 Macskási Boldizsárné 59
 Madách Imre 99
 Madzsar Imre 374
 Maet, Aletta van der 94–97
 Magelona 390
 Mágócsy Gáspár 400
 Magyar Károly 378
 Magyar István 72, 256
 Mahmud, Ali fia 347

- Maier, Bruno 428
 Makk Ferenc 7
 Makkai László 49, 522
 Makucha, Pael 21
 Malatesta, Sigismondo Pandolfo 143
 Mandula xiii
 Manfred 33
 Mann, Thomas 228
 Manutius, Aldus 404
 Margit, Árpád-házi, Boldog xi, xii, 362
 Margot, Vastag 39
 Mária, Habsburg királyné 68
 Mária, I., Tudor (Véres Mária), angol királynő 233
 Marianka szolgálóleány 63
 Máriássy Zsuzsanna 56
 Marosi Ernő 359
 Mars xx, xxxvi, 185, 186, 279, 435, 443–445
 Marsina, Richard 328
 Martialis, Marcus Valerius 144, 147, 148
 Martignago, Federica 431
 Márton László 69
 Marullus (Michele Marullo) xv, 182, 389, 401, 453
 Maschek, Ferenc 370, 371
 Máté Györgyi 123–139
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 33, 127, 286, 359, 360, 366, 367, 369–383
 Mátyás, II., Habsburg, magyar király 262
 Mauritius, Georg 91
 Maurus 476
 May 39
 Mayer Judit 67
 Mayer, Wolfgang 290
 Mays, Albert 86
 Meander 487
 Medea 151
 Medgyesi Pál 167, 172
 Medick, Hans 42
 Mehmed, III., Murád szultán fia 339, 346
 Mehmed, Kul 357
 Mehmed, Szokollu, pasa, török nagyvezír 326, 336, 37, 341–344, 347, 349
 Meisen, Karl 29
 Melda András 81
 Melda Anna 81
 Melius Juhász Péter 310, 403
 Menandrosz (Menandrus) 158
 Menelaus, Lucretia férje xxvi
 Menyankcsics Pál 317
 Mercurius 434, 400
 Merényi Lajos 62
 Merian, Matthaeus 84
 Mesgnien-Meninski, Francisci a 337
 Mezei András 114
 Mezey Barna 243–265
 Mezőszegedi Anna 57
 Michieli, Andrea 323
 Miháloglu 356
 Mihály Eszter 439–455, 461
 Mihály pap 118
 Mührümäh 346
 Mikes Pál 59
 Miklóssy János 259
 Mikó Árpád 359–368
 Miksa, Habsburg, II., német-római császár és magyar király 287, 288
 Miles, Matthias 267
 Millerné 294
 Milton, John 96
 Minerva xxi, 434
 Minotaurosx xxx
 Miriam 163
 Miskolczi Csulyak Gáspár 96, 517
 Miskolczi Csulyak István 89, 90, 93, 96
 Mitterauer, Michael 5, 6
 Moerbeke, Guillaume de 301
 Mohay András 517
 Mollay Károly 213
 Molnár Attila 165, 167
 Molnár Erzsébet 107
 Molnár György 107
 Molnár József 213
 Molnár Mihály 107, 108
 Molsdorf, Wilhelm 378
 Mónai Pál 21
 Monestier, Martin 135
 Montagnaza, velencei orvos 40
 Monter, E. W. 46
 Mora, Alessandro 315
 Moré Márton 108

More, Sir Thomas 45, 306
 Morgai Kata 417
 Morio 489
 Morosini, Gianfrancesco 336, 337, 345–348
 Morway Mészáros Pál 77
 Mózes 230, 247
 Muchembled, R. 47
 Mudrák Attila 374, 383
 Mulier, E. O. G. Haitsma 316
 Mumford, Lewis 29, 30
 Munk, Zdenka 366
 Murád, II., oszmán szultán 340–342, 346
 Murád, III., oszmán szultán 343, 349, 355
 Musnai Mihály 110
 Mussato, Albertino 144, 145
 Musztafa, Rázije fia 351
 Musztafa, Szokollu, budai pasa 327, 345
 Müller, Richard 285
 Müllner, Karl 149

N

Nádasdy Ferenc 262, 314
 Nádasdy Márton 214
 Nádasdy Tamás 327
 Nagy Gáspár, enyedi 100, 104
 Nagy Géza 77
 Nagy Géza, F. 506
 Nagy György 109
 Nagy Gyula 53, 249
 Nagy Ilona 30, 39
 Nagy István 19, 20, 22
 Nagy Istvánné 22
 Nagy Iván 332
 Nagy János 296
 Nagy Jánosné 22
 Nagy József 331
 Nagy Kata 21
 Nagy László 263
 Nagy Mihály, szentfalvi 119
 Nagy Mihályné 21
 Nagy Olga 30
 Nagy Szabó Ferenc 49
 Nagy Tamás 293, 297

Nagybáncsai Mátyás 398
 Nagylucsei Orbán 367
 Naláczi József 51, 56, 57, 59
 Naláczi Károly 59
 Neaera 392
 Necipoğlu, Gülrü 352
 Néda, Davori Relković 236
 Nemes János 49, 56–59, 61
 Nemes Klára, János húga 56, 58
 Nemes Klára, János lánya 53, 58
 Nemes Nagy Ágnes 393
 Nemeskürty István 390, 409, 523
 Német János 261
 Németh András 261
 Németh G. Béla 409
 Németh Gábor 520
 Németh László 20, 97, 101
 Németh S. Katalin 153, 158, 159, 175–189
 Nepos, Cornelius 144
 Nesztór 472, 475
 Neumann, Christoph K. 346
 Nielsen, Eduard 228, 229
 Nillus 292, 294
 Nippel, Wilfried 308
 Noé 416
 Nogarol, Ferdinand Graf zu 331, 400
 Noordam, D. J. 80
 North, Gary 228
 North, Michael 26
 Nurbanu valide szultán 346, 348–350
 Nussbächer, Gernot 267, 268, 277

NY

Nyáry család, bedeghi 492
 Nyáry Krisztina, bedeghi 50, 51, 61–63, 81
 Nyáry Lőrinc, bedeghi 492, 494
 Nyáry Pál 347
 Nyáry Zsuzsanna, bedeghi 494
 Nyéki Vörös Mátyás 102
 Nyerges Judit 185, 397

O

Obertraut, Johannes Michael 311
 Odatis xix 403, 404
 Oláh Tamás 25, 309
 Oltfi Anna 108
 Olümpiasz, macedon királyné xii
 Olympia 401
 Ónán 228
 Orczy Anna 495
 Orczy IX. István 499
 Orczy Lőrinc 491–499
 Orczy Teréz 499
 Orczy VIII. István 491–499
 Orczy Zsuzsanna 495, 498
 Orenge királyné 125, 131–134
 Órigenész 229
 Orléans, Louis d' 138
 Orlovsky Géza 196
 Ormán 237
 Orpheusz xx
 Ország Márton 493, 498
 Országgh Borbála 330
 Ortutay Gyula 214, 218, 223
 Ossola, Carlo 304
 Osthausen, Heinrich 154
 Oszmán bég 336
 Osztrozith Erzsébet 97
 Óvári Kelemen 73, 239, 249, 250
 Ovidius Naso, Publius ix, x, xxxi, xxxiii,
 xxxiv, 149, 150, 270, 274, 277, 393,
 399, 453
 Ozment, Steven 5

Ö

Ökröss Bálint
 Ökszüz, Ali 357
 Ömer, Ásik 355
 Ötves Dávid 59
 Ötves Sára 59
 Ötvös Péter 459
 Özdemiroglu, oszmán pasa, vezír 346
 Óze Sándor 230, 310
 Öztelli, Cahit 355
 Öztuna, Yılmaz 348

P

Páár 490
 Pagden, Anthony 302
 Pais Dezső 402
 Pajkossy Gábor 78
 Paksi Jób 332
 Paksi Mihály 326, 332
 Pál Jánosné 23
 Pál József 421
 Pál pápa, V. 512
 Pál, Szent viii, 60, 69, 229, 508
 Palamedes 147
 Pálffy Géza 331, 358
 Pálffy János 495
 Pálkás Sámuel 522
 Pallasz Athénéé xxi, 443–445, 464, 468,
 469, 490
 Pallavicino, Ferrante 306
 Palma Vecchio (Jacomio Negretti) 46
 Pálóczi Horváth Ádám 56, 60, 217, 225
 Pálóczi Horváth György 60
 Pálóczi Zsigmond 524
 Pamlényi Ervin 123
 Panofsky, Erwin 385–388
 Panormita, ld. Antonio Beccadelli
 Pantagruel xi
 Pap Éva 112, 113
 Pápai Anna 56
 Pápai Ferenc 57
 Papp Gábor 25, 28, 30, 34, 40–42, 44, 46
 Papp Lajos 214–216
 Parádi András 461
 Pardo, Moses 91
 Parisse 132
 Parisz xxi, xxvi, 159, 180, 272–279
 Parlaghy Krisztina xiv
 Parsifal 41
 Pastoureau, Michel 127
 Pataki István 50
 Pataki Névtelen xxvi
 Patik János 249
 Patrik, Szent xiii
 Paul 286
 Pauler Gyula 313

- Pavercsik Ilona 326
 Paxi Mihályné Katus asszony 15, 17
 Payr Sándor 70–79
 Pearl, Valerie 307
 Pecsevi, Ibrahim 337, 341, 342
 Pécsi Lukács 398
 Pedani, Maria Pia 348, 350
 Peele, George 231
 Peirce, Leslie P. 344–346, 348
 Pekár Károly 325, 328
 Perényi György 56
 Perényi Mihály 400
 Perger, Richard 285, 286, 290, 370, 373, 380, 381
 Perkins, William 83
 Pernfues Miksa 295
 Pesaro, Jacopo 388
 Pesti György 179
 Péter Katalin 1–24, 46, 262
 Péter László 328
 Péter, Szent 388, 406, 513
 Petneházy Istvánné 524
 Petőfi Sándor xiv
 Petrarca, Francesco xiv, xviii, 93, 101, 103, 145, 440, 453, 469, 523
 Petrovay III. János 492, 494
 Petrovay Zsuzsanna 491–499
 Petrőczy Éva 165–174
 Petrőczy István 318
 Petzoldt, Leander 523
 Phaedra 489, 490
 Philostenes 472–481
 Phoebus 392
 Pijále pasa 343
 Pilátus 360
 Pintér Márta Zsuzsanna 483, 487
 Pintér Mátyás 291, 295
 Pirenne, Henri 138
 Pirmát Antal 148, 409, 414, 416, 417, 422–424, 458, 459
 Piszter Imre 414, 423, 424
 Platón xxiii, xxxiii, 94, 144, 146, 386, 412, 417
 Plautus, Titus Maccius 483
 Plinius, Publius Secundus, id. 404, 405
 Poch Ambrus 292, 293
 Pócs Éva 12, 14, 19, 389
 Podmaniczky Judit 492
 Pogány Péter 158
 Poitiers, Diane de 46
 Pók Lajos 158
 Pókai Miklós 113
 Polenton, Sicco 145
 Poncianus 471
 Porcellio de’Pandoni, Giantonio 143
 Pósan László 25–48
 Posch Gergely 297
 Pottendorf, Georg von 370, 380
 Pozza, Neri 385
 Pozzi, Mario 429
 Pörtner, Rudolf 31, 35, 40
 Praun, Michael, ifj. 175
 Praxitelész 386
 Prépostváry Bálint 331
 Press, Volker 86
 Preudhomme, Christophorus 143
 Priamosz 277, 278
 Priapus xviii
 Priscilla 163
 Prométheusz 146
 Propertius, Sextus 177, 270, 277, 278, 280, 281, 393, 453
 Ptolemaiosz, geográfus és csillagász 454
 Ptolemaiosz, Luccai 301
 Pukánszky Kádár Jolán 486
 Pulkereczi (alias Hétfalusi) Péter 108
 Puskely Mária 411, 416–421
 Putifárné 488, 490
 Pyramus xxii
- Q**
- Quintilianus, Marcus Fabius 143–145, 147
- R**
- Rab (Corvinus), Christophorus 88
 Rab, Katharina 88
 Rabelais, Francois xi
 Rabutin 318

- Rácz Erzsébet 112
 Rácz Sándor 212
 Radecz István 333
 Radermacher, Ludwig 144
 Radloff, Wilhelm 353, 356, 357
 Radocsay Dénes 360
 Radvánszky Béla 464, 520
 Raidel Tóbiás 294
 Rajna, Pio 503
 Rájnis József 204
 Rák Balázs 461
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 318, 498
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 172, 522–524
 Rangone, Gabriele 381
 Ransanus, Petrus 371
 Ráskai Gáspár 326
 Razi, Amin 31
 Rázije kadin, hatun (Razainkadin) 348–352
 Réau, Louis 379
 Refik, Ahmed 348
 Regnart, Jakob 390, 453
 Régnier-Bohler, Danielle 127, 128
 Reifferscheid, Alexander 86
 Reindl-Kiel, Hedda 346
 Reis, Elizabeth 233
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 96
 Rem, Georg 169
 René király, Anjou hercege 139
 Rettegi György 313, 317
 Rettegi István 97, 98
 Révérend, Dominique 315, 318
 Révész Kálmán 56
 Rexa Dezső 263
 Reyhanlı, Tülay 340
 Réz Pál 218
 Rhédei Ferencné 58
 Rhédei Júlia 51, 52, 54, 60, 101
 Richardus de Santo Victore 410
 Richter, Günter 85
 Ridemore, Valentinois hercege 124, 125, 131, 132
 Ridley, Jasper 232, 233
 Riebenstein János 77
 Riedl Frigyes 223
 Rigo, Paola 431
 Rigotti, Francesca 300
 Rih Mihály 111
 Rimay János xx, 176, 179, 182, 186, 321, 440, 457–469
 Ripa, Cesare 523
 Riquier, Guiraut 130
 Ritoók Zsigmond 195
 Ritoókné Szalay Ágnes 89, 369–383
 Rittershausen, Konrad 86
 Róbert, normann gróf 32
 Rodomonte 502
 Rohonczy Lőrinc 22
 Romance 124
 Romano, Giulio xviii
 Rómeó xxii
 Ronconi, Giorgio 145
 Ronsard, Pierre de 440, 478
 Roques, Mario 133
 Rósás Erzsébet 49
 Rosilla 485
 Rosimunda 326
 Rosint Borka 108
 Rost János 239
 Roszner Ervin 235, 241, 258
 Rotenburgi János 213
 Roudiez, Leon S. 484
 Rougemont, Denis de 68, 130
 Rousseau, Jean-Jacques xv
 Róza 513
 Rozsnyai Dávid 390
 Röhrich, Lutz 226
 Römer, Claudia 343
 Rubinstein, Nicolai 302, 307
 Rudolf, Habsburg, I., német-római császár és magyar király 284, 285
 Rudolf, Habsburg, II., német-római császár és magyar király 333, 352
 Ruess Mihály 296
 Rushdoony, Rousas John 228
 Ruszoly József 68, 69
 Ruysbroeck, Joannes 130
 Ryken, Leland 165

- Sabbadini, Remigio 141, 145, 147
 Sachsen-Weißenfels, Herzog August von 175
 Saettler 502
 Sah Szenem 354
 Sah szultán 343, 346
 Sajó Tamás 523
 Salamon, magyar király 487
 Salamon, zsidó király viii, xxviii, xxxiv, 159, 507
 Sami, Nihat 357
 Sámson 159, 507
 Sámuel 307
 San Giovanni, Traù püspöke 315
 Sándor Attila 115
 Sándor pápa, VI. 124, 388
 Sándor, Nagy, macedón uralkodó xii, 159, 401
 Sandrart, Joachim von, id. 175
 Santa Maria Maddalena, Gabriele di 413, 416
 Santirocco, Matthew S. 454
 Sanudo, Marin 321
 Sára 169
 Sárdi Margit, S. 49–65, 401
 Sarkady Sándor 292
 Sarkothea 485
 Sárközi György 228
 Sárközi Péter 148
 Sásvár bég (Sehszüvár) 400
 Satine 124–136
 Saturnus 279, 436
 Sauer, Johann 85
 Saul 307
 Saulus Anna 117
 Schafferin, Gertraud 293
 Schallauzer, Hermann 288
 Schesaeus, Christian vii, 267–281
 Schimmer, Karl Eduard 284, 287, 290
 Schlager, Johann Evangelist 287
 Schmitt, Charles B. 301
 Schoenberger, Cynthia G. 307
 Scholzius 154
 Schönherr Gyula 369, 374, 380
 Schönkirchner, Hans Wilhelm 289
 Schram Ferenc 11, 14, 15, 21, 22
 Schram, Wilhelm 284, 286–289
 Schrank, Josef 284–289
 Schuerer, Samuel 92
 Schulek Tibor 230
 Schuller, Hermann 277
 Schupmann, Stefan 297
 Schürmann, Anna Maria 95
 Schütz, Christian 410, 411, 414, 417, 418
 Schwandtner, Johann Georg 369
 Scotus, Johannes 41
 Sebe Gergely 52
 Sebe János 108
 Sebe Kata 107, 108
 Seçmen, Hüseyin 354
 Segneri, Paolo 507, 509, 510
 Selânikî Mustafa Efendi 345
 Selyei Balog István 166–169
 Semptei Névtelen xix
 Servius 143
 Severus 472–476, 480
 Seyssel, Claude 302
 Shakespeare, William xxviii, 231, 232, 392, 400
 Sibers, Justus 176
 Sieder, Rudolf 5, 6
 Sieninski, Jan 453
 Simeon 161
 Simi Sára 240
 Simon 117
 Simon bíró xix
 Simon Györgyi 213
 Simon Gyula 503
 Simon László, L. 84
 Simonfi János 390
 Sipos Gábor 105–122
 Skinner, Quentin 302, 306
 Slovacijs, Peter 398
 Smaragd 124, 126, 127
 Solymosi László 366
 Sombori Borbála 118
 Somosi Petkó János 168–170
 Soós Imre 330
 Soproni Olivér 520
 Sótér István 457, 459
 Spanheim, Wigand 86

Speer, Daniel 298
 Spengler, Oswald 3
 Spenser, Edmund 440
 Stamm, J. J. 228
 Steinach, Wolf Andreas 336
 Steynerus, Henricus
 Stillus 292, 294, 295
 Stocchi, Manlio Pastore 431
 Stokinger, Johannes 253
 Stoll Béla 85, 89, 181, 184, 477
 Stolleis, Michael 301
 Strinati, Claudio 387
 Strozza, Tito 147
 Stuart Mária, skót királynő 233
 Suarez 505
 Sudár Balázs 325–358
 Sugár István 327, 330, 331
 Sulamith xxviii, xxxiv
 Summers, Montague 233
 Supka Géza 263
 Surényi Anna 461
 Sári Orvos Mihály 85
 Südsáceddin 349
 Süpek Ottó 458
 Sylvanus xxvi, xxxi
 Sylvester János xix, 211

SZ

Szabad György 78
 Szabics Imre 138, 182–184, 424
 Szabó András 76, 83–92, 329
 Szabó Botond 92
 Szabó Ferenc 415
 Szabó István 8
 Szabó Jakab 238
 Szabó Jakabné Kerekes Erzsébet 238
 Szabó Jánosné 15, 17
 Szabó Jenő 291
 Szabó Jolán 330
 Szabó Károly 56, 325
 Szabó László, Cs. 166
 Szabó Miklós 300
 Szabó Pálné 21
 Szabó Péter 515–526

Szabolcs 252
 Szádeczky Kardoss Irma 262
 Szádeczky Lajos 52
 Szádeddin hodzsza 345
 Száfije szultána 349, 350
 Szakály Ferenc 78, 327, 331–333, 524
 Szalai Borbála 119
 Szalánczi János 267–281
 Szalárdy János 524
 Szalay Ágoston 400
 Szalay Ilona 10
 Szalay László 53
 Szalay Pál 10
 Szalkay Antal 205–209
 Szamosközy István 316, 327
 Szamota István 402
 Szaniszló Sára 57, 61
 Szaniszló Zsigmond 49, 50, 57, 61
 Szántó Konrád 68
 Szapolyai Imre 366
 Szapphó xxxiii, xxxiv
 Szarka Jánosné Margit asszony 15, 17
 Szász, Andrea 267, 268, 277
 Szászi János 490
 Szathmári Paksi Sámuel 483
 Szattay Kristóf (Christophorus Satay,
 Christophorus Zathay) 326, 328–330,
 332, 334
 Szauder József 101, 306
 Széchy Károly 313
 Szedmák Sándor 460
 Szegedi Gábor 55
 Szegedi Györgyné 81
 Szegedi István 81
 Szegedi Kis István 230, 231
 Székely Erzsébet 19
 Székely István 401, 402
 Székely László, id. 57
 Székely László, ifj. 50, 57, 58
 Szekfű Gyula 330, 337
 Széki Zsuzsanna 51, 57
 Szelestei Nagy László 321, 366
 Szelim, I., oszmán szultán 344
 Szelim, II., Szulejmán fia 341, 343, 348
 Széll Farkas 381
 Szelvi hán 354

- Szemiramisz, asszír királyné 227
 Szenczi Kertész Ábrahám 172
 Szenczi Molnár Albert 83–92, 93–96, 228
 Szendrey István 79
 Szenté Istók 12
 Szenté Pál 12, 21
 Szentesi Dorottya 262
 Szentmartoni Ilona 117
 Szentmártoni Szabó Géza v–xxxvi, 182,
 267, 327, 328, 358, 389–406, 412, 428,
 434, 440, 480
 Szentpéteri István 72
 Szentpéteri József 356
 Szentpéteri Márton 84, 469
 Szép Ilonka 383
 Szepes Erika 27, 218, 363, 407
 Szepesi György 400
 Szepessy Tibor 195
 Szepsi Csombor Márton 3, 87, 95, 390
 Szepsi Laczkó Máté 522
 Szerb Antal 30, 132, 320, 522
 Szerdahelyi István 407
 Szigeti Törzsök István 55
 Szilády Áron 230, 325, 328, 338
 Szilágyi Erzsébet 373
 Szilágyi Sámuel, piskárkosi 92
 Szilágyi Sándor 81, 316, 524
 Szilvási János 59
 Szily Kálmán 50
 Szinán (Juszuf), budai pasa 331, 337
 Szinyei József, id. 325
 Sziráki Balázs 76
 Szkhárosi Horvát András 179
 Szlemenics Pál 248, 249, 251, 254, 257,
 258, 260
 Szókratész 145
 Szopori Nagy Imre 56
 Szörényi László 306, 501–514
 Sztáray Mihály 75
 Szunyogh család 495
 Szülejmán, I., oszmán szultán 326, 343,
 345, 356
 Szymanski, J. 32
- Takács János 21
 Takács Imre 359
 Takács László 194, 195
 Takáts Sándor 72, 330, 331, 335, 336, 340,
 347, 348, 352
 Tamás, Aquinói Szent 301, 505
 Tamburini, Thomas 505, 511
 Táncz Menyhért 487
 Tanner, Georg x
 Tar Lőrinc xiii
 Tar Sándor 461
 Tarczai György 119
 Tardi György 329, 333
 Tardy Lajos 81, 336, 340
 Tárkány-Szűcs Ernő 264
 Tarnai Andor 154, 230
 Tarnóc Márton 314
 Taróczy Ferenc 60
 Tasso, Torquato 142, 438
 Tatius, Titus 279, 404
 Tauppin 125
 Taxis család 131
 Teke Zsuzsa 358
 Telegdy János 400
 Telegdy Pál 400
 Teleki Anna 57, 64
 Teleki család 517
 Teleki József 373, 381
 Teleki Mihály 318, 319
 Teleki Sámuel 145, 146, 148
 Temesváry Ferenc 516, 520
 Tenenti, Alberto 345
 Terentius, Publius Afer 130
 Teréz, Avilai Szent 409, 410, 413,
 416, 421
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens
 510
 Tesseni Vencel 390
 Thaly Kálmán 65
 Thámár 228, 310
 Thamási Anna 110
 Thavasz Máténé 21
 Theagenes 178, 403
 Theseus xxxi, 489
 Thimár Attila 84, 191–209

Thimár Palkó 112
 Thisbe xxii
 Thomas, W. I. 5
 Thot Mihály 121
 Thököly Imre 56, 318
 Thököly István 318
 Thuróczy János 401
 Thury Etele 70–74
 Thúry József 356
 Thurzó család 374
 Thurzó Elek 215
 Thurzó Imre 50, 61
 Thurzó János 379
 Thuz Osvát 366, 367
 Thyrsis xvi
 Tíbai Gergely vii, 267
 Tibullus, Albius 177, 270, 391, 392
 Tilh, Arnaud du 241
 Tilo Pál 23
 Timon, Athéni 486
 Tinódi Sebestyén xiii, 326
 Tintoretto (Jacopo Robusti) 46
 Tisifoné 485
 Tissue 131, 132
 Titili Zsófia 75, 78, 81
 Titius 513, 514
 Tiziano, Vecellio xxiii, 27, 46, 385–388, 523
 Tkalčić, Ivan Krstitelj 367
 Toldi Apollónia 55
 Toldy Ferenc 473
 Tolnai Fabricius Bálint 227
 Tolnay Károly 386, 388
 Tolsztoj, Lev 20
 Toma Katalin 283–290
 Torma Károly 50
 Torna Klára 109
 Tornyosi György 110
 Toroczkai Borbála 51, 57, 59
 Tot Vida 11
 Tótfalusi (Misztótfalusi) Kis Miklós 95
 Tóth Árpád 217
 Tóth Endre 71, 358
 Tóth Ernő 56, 62
 Tóth István György 35
 Tóth Péter 25

Tóth Tünde 441, 442, 449, 457–469
 Toti, Gianni 148
 Toussaint (Tossanus), Daniel 86, 88
 Toussaint, Julianna 86
 Török Ambrus, enyingi 360
 Török Bálint 267
 Török Bálint, ifj. 268
 Török Ferenc 330
 Török Gyöngyi 374, 379
 Török (Thewrewk) Imre xiv
 Török János 267–281
 Török János, ifj. 268
 Török Kata 268
 Török László 146, 147
 Trebanio, Aurelio 143
 Trencsényi Borbála 45
 Tresia 485
 Trevor-Roper, Hugh Redwald 307
 Trisztán xiv, 182
 Trócsányi Zoltán 158
 Tuba Bálintné 21
 Tubero, Lodovico 369
 Tuck, Richard 306, 316
 Turenne 314
 Turóczi János 492
 Turóczi Márta 494
 Turóczi-Trostler József 78, 407
 Tüersch Dávid 170
 Tüzes Mihály 121

U

Uccello, Paolo 522
 Udvarhelyi Erzsébet 57
 Ufki, Ali 355
 Ujfalusi Judit 484
 Újvári Edit 421
 Újvári János 262
 Újváry Zoltán 28
 Újváry Zsuzsanna, J. 67–82
 Ulászló, I., Jagelló, magyar király 370
 Ulászló, II., Jagelló (Dobzse László), magyar király 124, 249, 255, 366
 Ullman, B. L. 145
 Uluçay, M. Çağatay 343, 345–351

- Ulysses 187
 Ungnád Kristóf 331
 Urania 386
 Uranos 386
 Uray Piroska 94
 Uriás ix
 Ursula 147, 148
 Utrio, Kaari 33, 35, 38, 46, 80, 171, 172
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 352
- Ü
- Üvejsz, Kara, budai pasa 357
- V
- Vadai István 460–462, 465
 Vadász Géza 146–148
 Vágner Edina 461
 Vajna Károly 239–241
 Vajthó László 167
 Valkai András 326
 Valla, Lorenzo 144
 Valois, Madeleine de 124
 Valter Vilmos 223
 Váradi Mihály 56, 57
 Váradi Péter 366, 367
 Varannay András 76, 82
 Varannay Erzsébet 82
 Varannay Jutka 82
 Várdai Mihály 328
 Varga Benedek 253
 Varga Endre 9, 250, 251, 257
 Varga János 212
 Varga László, A. 25
 Varga Miklós 263
 Vargha Balázs 202
 Vargyas Lajos 218–224
 Varjas Béla 178–183, 186–188, 424, 451, 457, 458, 466
 Varjas Sándor 389
 Várkonyi Ágnes, R. 306, 313
 Varoufakis, G. J. 351
 Vas Anna 113
 Vásárhelyi Gergely 402, 403
 Vásárhelyi Judit 85
 Vásárhelyi Tőke Istvánné 52
 Vásárhelyi Tőke Sára 52
 Vaskó Péter 354
 Vass György 52, 53, 58–60, 62, 64
 Vass László 53, 58–60, 62
 Vatin, Nicolas 346
 Vega, Lope de 440
 Veinstein, Gilles 341, 342, 345
 Veli kalauz 326, 335
 Velka Anna 11
 Vencel király 504
 Venus Callipygos xviii
 Venus x, xi, xiv, xv, xvii–xix, xxi, xxiii–xxv, xxxvi, 30, 165, 174, 181, 185, 186, 197, 199, 200, 203, 269, 270, 279, 386, 399, 400, 404, 418, 436, 462, 466, 468, 485, 490, 523
 Verebélyi Ötves Dávid 54
 Verebélyi Ötves Sára 51, 54
 Veress Endre 327
 Vergilius Maro, Publius 142, 143, 145, 147, 148, 191–209, 274, 391, 454
 Vermes Géza 229
 Verseghy Ferenc xxx
 Victoria xxiii, 390, 471, 482
 Vietor, Konrad 90
 Vigarello, Georges 29
 Vigh Károly 238
 Vikár Béla 223
 Villon, François 34, 38, 39, 440
 Vilmos, Hódító 32
 Vinsterl, Linhard 286
 Violi, Maurizio 304, 306
 Virtus 485
 Vitalis, Ordericus 31
 Vitellia 485
 Vitéz Franciskó 326
 Vitéz János 367
 Vitnyédy István 314, 315, 317
 Vizakanai Jeremiás 112
 Vizkelety András 359, 383
 Voetius, Gisbert 95
 Voigt Vilmos 46, 217–226
 Volaterranus (Raffaello Maffei) 454

Voltér 177, 326
 Vörös Ferenc 22, 253
 Vörös Imre 94
 Vörös Jurkó 12
 Vries, B. M. A. de 80
 Vries, P. H. H. 80
 Vryonis, Speros 352
 Vuchtetich Mátyás 249
 Vulcanus 148
 Vutkovics Vitus 265

W

Wagner Jakab 291
 Waldapfel József 453, 454, 460
 Wallerstein, Immanuel 4
 Walther von der Vogelweide 396
 Walzer, Michael 307
 Wapnewski, Peter 396
 Wardhaugh, Ronald 211
 Wehli Tünde 359, 366, 381
 Weiner Piroska 517
 Weitra, Bernard 285
 Welacus, Mattheus 156
 Wellmann Imre 523
 Wenzel Gusztáv 373, 378
 Weöres Sándor 96, 168
 Werbőczy István vii, 229, 248, 251, 310, 402
 Werner, Gotthilf 176
 Wesel, Johann von 40
 Wesley 506
 Wesselényi Ferenc 186, 313
 Wesselényi Miklós 318
 Wesselényi Pál 51
 Westcott, Allan F. 233
 Westermarck, Eduard 240
 Wethey, Harold E. 387
 Wick Béla 74, 77, 79, 81
 Wiener János 291–298
 Wind, Edgar 386, 388
 Windisch Éva, V. 50, 87, 93, 313, 403
 Wittstock, Joachim 267, 268, 277
 Wolmuet, Bonifaz 289

Worden, Blair 307
 Wynschenk Dom, C. A. 130

Z

Zabughin, Vladimiro 142
 Zách Felicián xiii
 Zách Klára xiii
 Zahorán Katalin 265
 Zamehl, Gottfried 175
 Zariadres 403, 404
 Zelihá (Zulejha) 353
 Zemplényi Ferenc 137, 439, 459
 Zenker, Jules Théodore 338
 Zentai Loránd 359
 Zerbino 502, 503
 Zeusz 276, 401
 Zimányi Vera 76, 81, 340
 Zimmermann, Heinrich 285
 Zlinszky János 246
 Znaniecki, F. 5
 Zolnai Béla 409, 410
 Zolnai Gyula 402
 Zólyomi Szabó Dávid 471
 Zorger Gergely 498
 Zrínyi család 289
 Zrínyi Ilona 313
 Zrínyi Miklós xx, xxi, 93, 97, 104, 176, 188, 189 306, 312–315, 317, 319, 321, 324, 462
 Zrínyi Péter 98, 312–315, 318, 321
 Zschorn, Johann 179
 Zülfikár 77
 Zvonarics Mihály 72
 Zwingli, Ulrich xvii

ZS

Zsigmond, Ausztria hercege 430
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár, magyar király xiii, 34, 380
 Zsuzsanna 375, 378, 379, 382
 Zsuzsánna, Balassi múzsaája xxxii, 283, 289, 290

Függelék

Ámor, álom és mámor

*A szerelem a régi magyar irodalomban
és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*

Tudományos konferencia

Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.

Amikor filozófiatörténeti értelemben
 szerelemfilozófiáról beszélünk,
 akkor nem a nemek közötti viszony elméleti kérdéseiről,
 s nem valamiféle szexológiáról van szó.
 Szerelemfilozófián egy olyan erőről,
 kötelékről szóló tanítást értünk,
 amely egymáshoz hajt,
 egymással való egyesülésre indít különböző lényegű,
 de természeténél fogva egyesülni kívánó létezőket.
 A neoplatonista eszmevilágban ez
 eredetileg nem is a férfinak és nőnek
 egymással való kötelékét jelenti elsősorban,
 hanem az embernek, illetve a léleknek
 Istennel való egyesülni akarását.
 A szerelemnek ez az elvont transzcendens értelmezése
 azonban nem zárja ki, hogy lényegének megközelítése,
 megragadása, megértése érdekében minduntalan
 ne a földi, emberi, érzéki szerelem képzeit
 használják fel a gondolkodók,
 s az ideális, transzcendens, mennyei szerelmet
 bizonyos fokig ne a testi szerelem
 analógiájára képzeljék el.

KLANICZAY TIBOR (1975)

BALASSI BÁLINT

HYMNUS TERTIUS
AD SPIRITUM SANCTUM, PRO FELICI CONJUGIO

Az Szentháromságnak harmadik személye,
Szerelemnek Isten szerint gerjesztője,
Az jó házasságnak ki vagy bölcs szerzője,
Szívek szentelője.

Szentlélek Úr Isten, te, ki jókot osztasz,
Megkeseredteket örömmel látogatsz,
Félelmes szíveket bátorsággal áldasz,
Síralmast vigasztalsz.

Régi szentek házasságát te szerzedet,
Az én szívemet is csak te ébresztetted,
Egy árva szép szúzhöz mostan gerjesztetted,
Érnem ezt engedted.

Könyörgök tenéked, hogy szentelj meg engem,
Tulajdon templomod hogy lehessen lelkem,
Szeplő nélkül tiszta légyen én életem,
Lakozzál te bennem!

Add meg azt is társul énnékem boldogul,
Azkit mostan kérek tőled, én Uramtúl.
Hadd vehessek búcsút immár bánatimtúl,
Légyek víg ezentúl!

Áldj meg mindkettőnket igaz szerelemmel,
Jó ép egészséggel és szent félelemmel,
Kétség és versengés közülünk vésszen el,
Éljünk csendességgel!

Te regulád szerint hogy igazán élvén,
Hozzánk tartozókkal imádjunk, dicsérvén
Téged, vigasztaló Szentlélek Úr Isten,
Mindörökké, Ámen.

BALASSI BÁLINT

TIZENHATODIK
IN SOMNIUM EXTRA*az "Vir monachus in mense Maio" nótájára*

Kikeletkor, jó Pünkösöd havában,
Mikor volnék nyughatatlanságban,
Szerелеm kínjában,

Sokszor vigyázva én megvirradtam,
Magamban nagy sokat gondolkodtam,
Hogy ne bánkódhassam.

Azért mikor egy éjjel holvalig
Veszekedtem volna mind virradtig,
Szép piros hajnalig,

Akarván szívemet enyhíteni,
Igen reggel menék ki múltatni,
Tetszém megújulni.

Kimentemben egy csergő patakra
Találék, oly hívesre, tisztára
Mint fényes kristálra;

Partja búves sok gyöngyvirágokkal,
Ékes sok jószagú violákkal,
Két rózsabokorral,

Mellette egy kiterjedt ciprusfa,
Kinek szép zöld bojtos ágaiba
Fülemile szóla.

Ott az fa árnyékába leülék,
Fülemile hogy ott hangoskodnék
Szívem gyönyörködék.

Sok vigyázás és fáradság után
Törtínek, hogy én ott elalunnam,
Álmomban azt látám:

Hát az ki ez világon szerelmesb
Nékem annál senki sincsen kedvesb,
Életemnél édesb,

Előttem mintha megállapodott,
Nagy kegyesen reám mosolyodott,
Ily ígéket szóltott:

Tudod (úgymond) nem vett szívem erre,
Véled együtt éljek szerelembe,
Mert voltam kétségbe;

De hogy látom hozzám szerelmedet,
És érettem untatod az Istent,
Ez gerjeszt engemet.

Azért néked adott már engemet,
Jövendőben gonosztól fejemet
Ódd, kérlek, híreimet.

Látod, hogy én nem sok csácsogással
Nem gondoltam rágalmazó szókkal,
Vagyok hozzád jóval.

Azért kérlek, a te szerelmedért
És énnékem beadott kezédért,
Mi együtt-éltünkért,

Hogy amiket nékem te fogadtál,
Bételjesíts és meg ne változzál,
Szerelmedben megállj!

Irgalmasságnak Ura, Istene,
Ki így is szoktál jelentenie
Mi könnyörgésünkre,

Teljesíts bé ígéreted rajtam,
Ádjad bizonyában, hogy hallhassam,
Mit álmomban láttam!

A konferenciát rendezi

a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének
 Reneszánsz Osztálya (Budapest) és
 az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
 Magyar Irodalomtörténeti Intézetének (Budapest), valamint
 a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (Szeged),
 a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (Debrecen),
 a Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (Pécs),
 a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Miskolc),
 a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Budapest)
 Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke,
 továbbá
 a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Piliscsaba)
 Irodalomtudományi Intézete,
 Sátoraljaújhely Város Önkormányzata
 és a Kazinczy Ferenc Társaság

Előkészítő Bizottság

Jankovics József (Budapest, MTA ITI) elnök

Szentmártoni Szabó Géza (Budapest, ELTE BTK) tudományos titkár
 Sántha Teréz (Budapest, KRE BTK) szervező titkár
 Visóczki Istvánné (Budapest, MTA ITI) gazdasági vezető

Balázs Mihály (Szeged, JATE BTK)
 Bitskey István (Debrecen, KLTE BTK)
 Fehér József (Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Múzeum)
 Hargittay Emil (Piliscsaba, PPKE BTK)
 Heltai János (Miskolc, ME BTK)
 Hőgye István (Sátoraljaújhely, Zempléni Levéltár)
 Jankovits László (Pécs, JPTE BTK)
 Kovács Sándor Iván (Budapest, ELTE BTK)
 Szabó András (Budapest, KRE BTK)
 Virág Béláné (Sátoraljaújhely Város Önkormányzata)

A konferencia támogatói

Magyar Tudományos Akadémia
 Naphegytér Nyolc Nyomdaipari Kft.
 Nemzeti Kulturális Alapprogram
 Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Millenniumi Titkárság
 Sátoraljaújhely Város Önkormányzata
 Tokaj Kereskedőház Rt.
 Universitas Kiadó

A konferencia színhelye

SÁTORALJAÚJHELY,
 a Városháza díszterme
 (Kossuth tér 5.)

A konferencia előadásai kötetben is megjelennek a millenniumi,
 2000. esztendőben.

A KONFERENCIA PROGRAMJA

1999. május 26., szerda, délután 4 óra

MEGNYITÓ

Beszédet mond:

Szörényi László,
az MTA Irodalomtudományi Intézete igazgatója

Szamosvölgyi Péter,
Sátoraljaújhely város polgármestere

A konferencia emblémáját, Tiziano *Égi és földi szerelem* című képét
értelmezi Békés Enikő

május 26., szerda, délután 4 óra 30 perc

ELSŐ ÜLÉS

Elnök: Jankovics József

Péter Katalin: *Szeretem, házasság a nagycsaládban (A Hajnal-batártól keletre)*
Szentmártoni Szabó Géza: *„Álmomban azt látám” (Pünkösdi hava és a szerelmi álmok)*

vita

este 8 óra: A Városháza dísztermében fogadást ad Szamosvölgyi Péter, Sátoraljaújhely polgármestere. A „borivóknak valóról” a Tokaj Kereskedőház Rt. gondoskodik.

Az ülészak idején a Gépeskönyv bemutatja a régi magyar vers számítógépes repertóriumát. Az Argumentum, a Balassi és az Universitas Kiadónak a régi magyar irodalomhoz kapcsolódó könyvei és az RMKT XVI. századi sorozatának legújabb, XI. kötete a szünetekben megvásárolhatóak.

május 27., csütörtök, délelőtt 9 óra

MÁSODIK ÜLÉS

Elnök: Horváth Iván / Heltai János

Pósán László: *A nemiség és testiség szemlélete a reneszánsz korban*

S. Sárdi Margit: *Leánykérés, házasság és az individuális szerelem*

Hógye István: *„Leánykérők tisztjek és hivataljok” a Hegyalján, a XVII. század elején*

J. Újváry Zsuzsanna: *Régi házassági szokások és erkölcs*

a XVII–XVIII. századi Magyarországon

szünet

Szabó András: *Szenci Molnár Albert leánykérései*

Kovács Sándor Iván: *Protestáns szerelmesek, udvarlók, szeretők: Apáczai Csere János és Bethlen Miklós, mellékalakokkal*

Sipos Gábor (Kolozsvár): *Református eljegyzések, házasságok és válóperek az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben*

Horn Ildikó: *Özvegyiség, özvegyi erkölcsök*

vita

délután 1 és 3 óra között ebédszünet

Mafodör füleidre is gondod legyen, hog' azockal is gonoz kiurafagra indito eneköket auag' parazna vndok befedeket ne halgas, **Mert** ammit az ember nag' edesdeden halgat, czuda mel' igen az ú síuere be hat. **Mikor** azért te is az szeretetről valo ene ket auag' befedet örömet halgatod, aít esedben veszed, elmedben forgatod, es ostan abbol fok gonoz gondolatokat gondols, kik mind arra ingerlenek, hog' gondolatodat megis tellieslczed.

Harmadör. **Ruh**azatod es minden öltözeted tíf tesleges es keresztien modra valo legyen. Az etelbétalban valo tobzodast es meretletlenfeget el tauo stafsad. **Mert** az testnek buiafagara mely igen ezekkel fel geriedgien, nag' fok példak megh bizo nittiak főt minden ember magaban megh ismerheti. Ezech. 16. **Ve**gezetre el tauo stafsad az heuol kodast, kinel sem ekteleneb sem artalmas dolog az embernek nem lehet. **Mert** az heuolkodas ördög h parnaia, mellien valaki ül, minden felől parazna fagra es egieb gonofa gra valo okot talál. **Mert** az em

május 27., csütörtök, délután 3 óra

HARMADIK ÜLÉS

Elnök: Kovács Sándor Iván / Hargittay Emil

Máté Györgyi: *Magyarországi Károly úr regénye*

Jankovits László: *Kanbolhavadászat (Janus Pannonius pajzán epigrammáiról)*

Bartók István: *Vita a nők embervoltáról a XVI. században*

Petróczi Éva: *Venus anyánk mostohagyermekai? (Szerelem, nemiség, párkapcsolat magyar puritán művekben)*

szünet

Németh S. Katalin: *De osculis*

Hegedűs Attila: *Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben*

Voigt Vilmos: *Van-e (magyar) erotikus népköltészet?*

Sudár Balázs: *Török virágok (A női szépség a török költészetben)*

vita

este 6 óra: újhelyi séta, a Zempléni Levéltár és a Kazinczy Ferenc Múzeum megtekintése
Hőgye István és Fehér József vezetésével

este 8 óra: az ARS RENATA Szólóének-együttes, Zádori Mária és a Musica Profana Együttes
hangversenye a pálos-piarista rendház udvarán

május 28., péntek, délelőtt 9 óra

NEGYEDIK ÜLÉS

Elnök: Bitskey István / Szabó András

Ács Pál: *Ne paráználkodjál!*

Bódiné Beliznai Kinga: *A házasságtörés és a házassági akadályok a magyar jogtörténetben*

Mezey Barna: *A szexualitás a magyar büntető jogtörténetben*

Bollók János: *Kendy Anna házasságtörése és a szerelem Schesaeus eposzában*

szünet

Toma Katalin (Bécs): *„Hogy bécsi virág juta eszemben”*
(*Frauenhaus a bécsi Tiefer Grabenén?*)

Kovács József László: *Wiener János pasquillusa a soproni lányok és asszonyok erkölceiről*

Bene Sándor: *Prostitúció és politika*

Fodor Pál–Sudár Balázs: *Ali pasa házasságának Sátoraljaiújhelyt szerzett históriája*

vita

délután 1 és fél 3 óra között ebédszünet

„Vir Monachus in mensē Julio
„Egressus est ē Monasterio,
„C'est Dom de la Bucaille.
„Egressus est sine licentia,
„Pour aller voir Dona Venissia,
„Et faire la ripaille.

Roman: 13. Mert az fele-
 iedelem nem hiaba viléti a
 Tört, mert Istennek szol-
 gaia, bösü allo az bűntre-
 telre annac, ki gonozt cze-
 lekedendic, &c.

**Az Hatodic paran-
 czolat.**

¶ Ne paraznalkodjál.

Ez paranczolat alal e-
 rősiti Istenaz Hazassagor,
 es tiltja egyeb minden fe-
 le kőzesülest, es buia, riz-
 taralanfagor, akar gond-
 latinkból, es akar fonk-
 ból, es magunc yifele-
 ből, auagy telekedetink-
 ből farmazor es leendő:

D vij 27

az minczet CH R I S T V S
 önen maga magyarazza,
 Matth: 5. Valaki fele ba-
 rattya felelegere nczendi
 gonos keuanlagbol, im-
 maran hazassag töresne-
 bűneben leledzet ő vele,
 az ő fiueben. Meg bűn-
 reti kediglen az W R Isten
 ez parancziolatra meg fe-
 göjt az öröcke es idő fe-
 rint valo bűnterelselis.

AZ IRASNACTA
 nubizonfagi:

I. Corinth: 6. Sem a pa-
 raznalkodoc, sem baluan
 imadoc, sem hazassag tö-
 rös, &c. az Istennek or fa-
 ga-

május 28., péntek, délután fél 3 óra

FÉLNAPOS KIRÁNDULÁS

Vezetők: Fehér József és Krenyiczki István

Útvonal

Sátoraljaújhely – Széphalom (Kazinczy-emlékhely) – Sátoraljaújhely – Tokaj (hegytető)
 – a tokaji Tisza-hídon át – Szabolcs (földvár és Árpád-kori bazilika, a Szent László király
 elnökletével, 1092. május 20-án tartott, a házassági szabályokról is rendelkező zsinat és
 törvényszerzés egykori színhelye) – a dombrádi Tisza-hídon át – Pácín (reneszánsz stílusú
 Mágocsy-várkastély) – Karcsa (románkori református templom) – a sárospataki Bodrog-
 hídon át – Sátoraljaújhely

este 8 óra: Borkóstolás a Tokaj Kereskedőház Rt. Ungvár Pincéjében

SÁTORALJA-UJF

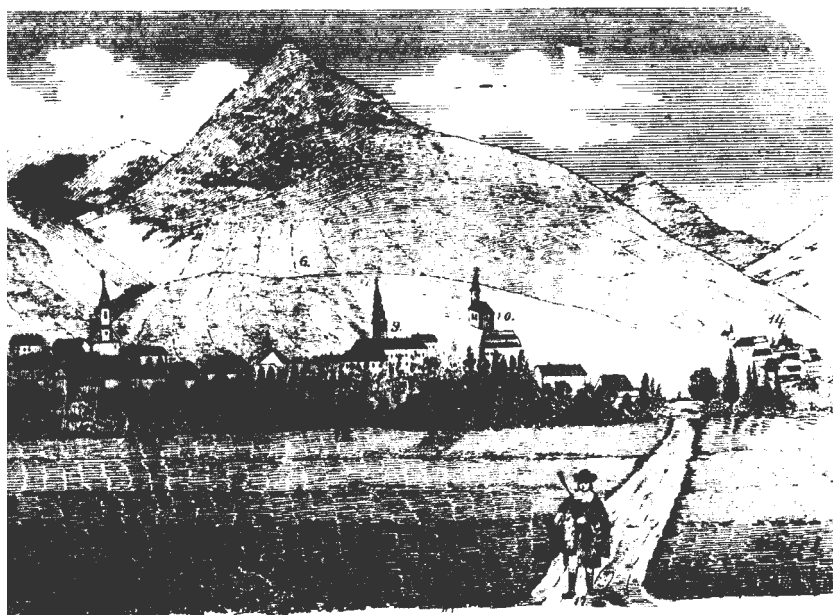
(Keletről.)

1. Várhegy. — 2. Boglyaska. — 3. Sátorhegy. — 4. Szárhegy. — 5. Feketehegy. — 6. Magoshegy. — 7. Heeske (vásárállás). —
11. Reformatus hely, imaház. — 12. Vármegyeház. — 13. Herceg Breezenheim laka. — 14. Ungvár (pincék). —

LJA-UJHELY

(*Keletről.*)

ecske (vásárállás). — 8. Kath. szentegyház. — 9. Kegyes rendháza s gymnasium. — 10. Görög egyesült templom.
 Ungvár (pincék). — 15. Megyei szedreskert. — 16. Matolai mulatókert. — 17. Ujhelyi köznépviselő.

május 29., szombat, délelőtt 9 óra

ÖTÖDIK ÜLÉS

Elnök: Balázs Mihály / Kecskeméti Gábor

Mikó Árpád: *Fons vitae*

Ritoókéné Szalay Ágnes: *Borbála*

Koncz Attila: *Amor sanctus* (A középkori misztika hatása Balassi költészetében)

Rumbold Éva: *Bogáti Fazakas Miklós Énekek éneke-fordítása és a virágének-frazeológia*

szünet

Andrási Dorottya (Zágráb): *A szerelemábrázolás szimbólumainak
folklorisztikus-internacionális hagyománya Balassi Bálint lírájában*

Di Francesco, Amedeo (Nápoly): *Balassi szerelemfilozófiája*

Mihály Eszter: *A Célia-ciklus új olvasata*

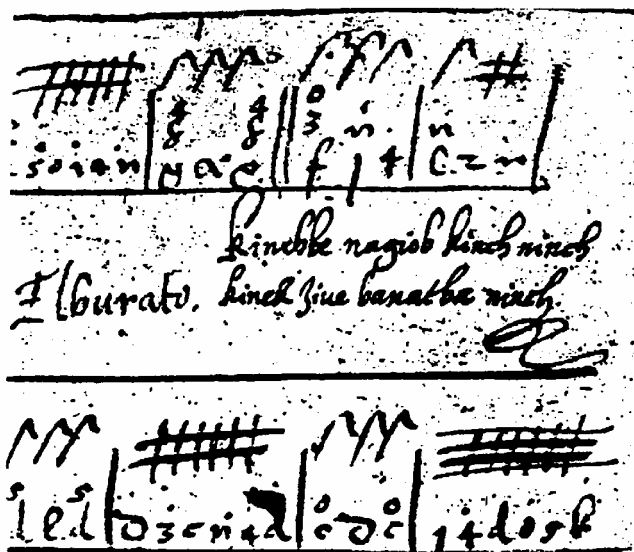
Vágner Edina: *A szerelem költőjének versei új, internetes kritikai kiadásban*

vita

délután 1 és 3 óra között ebédszünet

AD NOTAM.
Idődfő virágai, teremted főpőgrét főucm-
miért hívvaftod.

május 29., szombat, délután 3 óra

HATODIK, ZÁRÓ ÜLÉS

Elnök: Jankovits László / Kőszeghy Péter

Horváth Iván–Tóth Tünde: *Rimay János szerelmi költészete ifjúkori verseskötetében*

Ludányi Mária: *A kiseded gyermek felseledül, kacér Cupidóvá...*

(Szemléletváltás a XVII. századi udvari irodalomban)

Ambrus Katalin: *Barátság és szerelem a barokk udvari drámában (Florentina)*

Demeter Júlia: *„Tündér szerelem, nagy szívbeli sérelem”*

(Szerelem a XVIII. századi színpadon)

Szünet

H. Kakucska Mária (Berlin): *„Óh, te szegény Orczy, ha te miég azt tudnád”*

Egyed Emese (Kolozsvár): *Női alba a XVIII. századból*

Szörényi László: *Szexualitás és erotika a XVIII. századi gyónatási kézikönyvekben*

Szabó Péter: *„A vad elejtése” (A vadászat és a férfi–nő kapcsolat)*

vita

este 8 óra: Búcsúvacsora és táncmulatság a Zemplén Szálló éttermében

május 30., vasárnap délelőtt, hazautazás

BALASSI BÁLINT: *Szép magyar komédia* (részlet a proológusból)

Mert azmi az szerelmet illeti, azt Magyarorszában immár régen annyira felvették, úgy eltanulták, s úgy követték mind titkon s mind nyilván mindenek, hogy sem az olaszok nagyobb okossággal, sem spanyolok nagyobb buzgósággal nem követhetik. Tudok egy-néhány példát Magyarorszában, kiknek vásárra nem jutott szerelmek, kikről, ha gyalázatjuk nélkül emlékezhethném, megbizonyítanám, hogy mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s míveljen, s nagyobbat ki szerezzen szeretőjeért, mint az magyar nemzet. Mert tudok olyanokat, kik házastársok előtt sem tagadták szerelmeket, sőt megmondották, hogy ők tekintet nélkül szeretnek; mely tekintet nélkül való szerelmeket, midőn házastársok kérdené tőlek, mi volna, azt felelték, hogy semmi nem egyéb, hanem ők sem az Istent, sem az lelkeket, sem gyermekeket, sem életeket, sem tisztességeket, sem nemzeteket, sem hirt, sem embert nem tekinthetnek az ő szerelmekben, hanem mindezeket hátrahagyván, az ő szeretőjüket kell szeretniük. Meg is halni pedig, ki kész lett volna szeretőjeért, tudok mind férfiat s mind asszont, úgy pedig, hogy ingyen nem más miatt, hanem maga keze miatt; sem egyébért, hanem csak az szerelemnek szeretőjéhez való megbizonyításaért kellett volna lelkeknek ez világból kárhózzattal kimúlniok, ha az Isten meg nem ótta s tartotta volna őket csudaképpen.

Azért bár ugyan valami megtiltott szerelem forogna is ez komédiában, nem esnék sem példájára, sem botránkoztatására az egy szálnyéra is az magyar nemzetnek, mert Péter pap is megírta az Kisértetekről írt könyviben, ezeltűt egy-néhány esztendővel, mint merőlt el az magyar nemzet az szerelemben. Jóllehet csak keveset írt meg benne ahhoz képest, azmit az dolog őmagában fog. Az pedig az jeles dolog, hogy noha minden ember magában szerelmeskedik, vagy jól vagy gonoszul, de azért mindenik szégyenli s tagadja, hogy ő nem tudja mit eszik s mi állat az szerelem, bár jól szeressen is. Kinek ím megírom, hogy esmérje, ha nem tudja az jámbor: Az szerelem azért semmi nem egyéb, hanem egy igen nagy kívánság, mellyel igyekezőnk nemcsak személyét, hanem minden jó kedvét is megnyerni annak, azkinek mindenek felett szolgálni, engedni s kedveskedni igyekezőnk. Mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka, mert ha részeseg, elhagyja az részeséget, csak azért, hogy az józansággal inkább kedvét lelhetné szerelmének, s tisztességes volta miatt gyűlölségben ne essék nála. Ha gondviseletlen s tunya, ottan tisztán jár, frissen, szépen, s mindenre gondvisel, hogy meg ne jegyezze s gyűlölje az szeretője, ha undok s mocskosan viseli magát. Ha pedig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon s mint szóljon, szép verseket szerezzen, kivel magának szeretőjénél kedvet lelhesse. Az félekent pedig mi teszi bátorrá, midőn csak egy szemben lételeért vagy egy távol való beszélgetésért is oly veszedelemre, szerencsére eresztí magát, ki életében s tisztességében jár? Ha azért ilyen az jó szerelem, hogy erőseket bátorít, bolondokat eszesít, resteket meggyorsít, részeget megjózanít, miért alázunk, szidalmazunk szegént? Én bizon nem ugyan! Sőt követem mind holtig, mint jó oskolamesteremet, s engedekek néki, nem gondolván semmit az tudatlan községnak szapora szavakkal s rágalmozóknak beszédekkel. Hogy pedig ez dolgot vettem előmben s más nem, oka ez, hogy az én véghetetlen nagy szerelmemnek valami példáját akartam mégis ez komédiában megmutatni annak, azkinek nevének emlékezetére az igaz szerelmekben nagy alázatosan, engedelmesen meghajol mindenkor az én térdem.

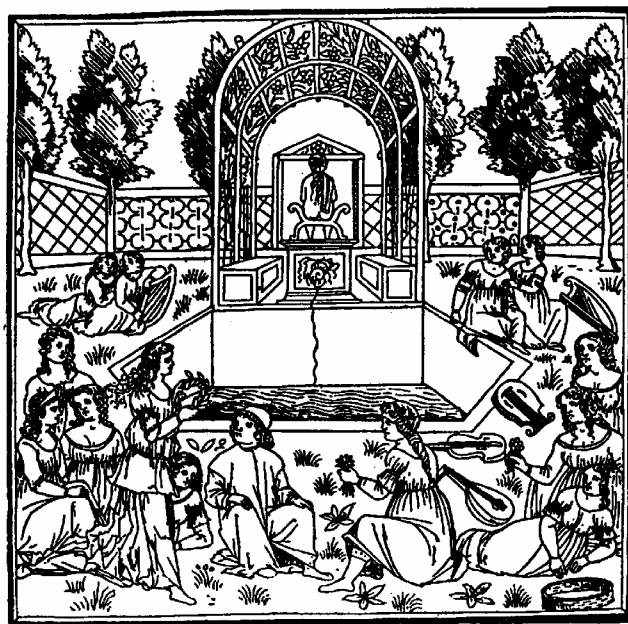
*Constantinus és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekről írott comedia
részlet (Actus I. Scena II., Achates, Constantinus)*

CONSTANTINUS. Szép dolgot juttattál eszembe, melyet egykor nem az végre, hogy szerelmeskedjem, Petrarca könyvecskéjében, történet szerint reáakadván, olvastam. Az igaz szeretet (úgymond) – azminéműt benned lenni ítélsz – az szerelmeskedő személyben helyheztetett okosságot is, minden egyéb rendbéli, emberi elméje háborgató akadály felett, csudálatos és ugyan elhíhetetlen móddal, hatalmason elfoglalván hajtja, és így minden dolognak elfeledékenysége következik, melynek elméje csak egyedül szeretője személyével bételjesedik, elidegenítvén elannyira magátúl, hogy tisztán szeretőjének tulajdonává leszen. Ellenségévé válik vigasságnak és társolkodásnak: barátja lévén az egyes életnek, kedvezője melancholiának. Teljes lévén kínokkal; megkönyéztetett sanyarúságokkal; nyomorgatott keserűségekkel; kíntottatott kívánságokkal; felneveltetett reménységgel; ösztönöztetett kétségbeesésekkel; szorgalmaztatott szünetlen gondolkodásokkal; lenyomattatott kétségbeesésekkel; megnyomorítottatott nyomorúságokkal; gyanakodásokkal és vélekedésekkel; meglövéldöztetett buzgóságos indulatokkal; nyomorgatott nyughatatlan-ságokkal; elfárasztatott lélegzervéő pihenés vétele nélkül; fájdalomokkal és bánattal elválhatatlanul öszvekapcsoltatott; fohászokodásokkal, viszonttekintéssel és megutálással teljes; melyek soha meg nem szűnnek, és meg sem csendesednek. Ez, társ Achate, ítéletem szerint az igaz szerelem; hogysemmint azért, annyit kellene túrnóm, ha szerelembe esném, soha az fejében leányasszonyra nem tekintenék.

POLIPHILLO QVIVLNARRA, CHE GLI PAR VE AN-
 CORA DI DORMIRE, ET ALTRONDE IN SOMNO
 RITROVARSE IN VNA CONVALLE, LAQVALE NEL
 FINEERASERATADEVNAMIRABILECLAVSURA
 CVM VNA PORTENTOSA PYRAMIDE, DE ADMI-
 RATIONE DIGNA, ET VNO EXCELSSO OBELISCO DE
 SOPRA. LAQVALE CVM DILIGENTIA ET PIACERE
 SVBTILMENTE LA CONSIDEROE.

Batthyány Ferenc levele majdani feleségének, Lobkowitz Poppel Évának (1605 körül)

Én édes, szép nagyságos asszonyom, az nagyságod levelét százszer megolvastam és ezerszer megcsókoltam. Nagyságod meghiggye, hogy én egyedül csak nagyságod szolgálja vagyok, és semmit sem kívánok ez világon, csak hogy nagyságod nékem mindenkor jóakaró nagyságos asszonyom légyen, mert nékem nagyságodnál ez világon több nincs, és én nagyságodat úgy tartom, mint az két szemem világát, és nagyságodon kívül nékem ez világ szépsége sem kell, sem vigassága, és csak egyedül nagyságod az én szívemnek királyné asszonya. Tudom, hogy énfelelem talánd sokat mondnak az emberek, de az Isten tudja, senki igazán semmit nem mondhat, mert bizonságom az mennyi, az föld és a szerelem, hogy én csak egyedül az nagyságod szerelmébe élek, és mind magamat, mind fejemet, lölkömet, életemet csak egyedül az nagyságod kedvébe és kegyelmébe ajánlottam; mast is csak az nagyságod kegyelmességét várom. Kérlek is, ha Istent s az jó szerencséd szeretted, hogy engemet mindenkor jóakaró rabodnak tarts. Oh, vajha az Isten azt adná érnem, hogy valaha nagyságodat láthatnám, akkor meglátná nagyságod, ha nagyságodé vagyok-é, avagy másé, mert nagy költömbőség vagyok az igaz szerelem között és az hamis szerelem között, mert azki igazán szeret, csak egyet szeret. Nagyságodnak egy gyűrűt és egy ineket küldtem az gyűrű mellett, ez mellett magamat az nagyságod jó kedvébe ajánlom.

BETHLEN MIKLÓS: *Önéletírása XX. rész. Ifjúsága bűneiről*

Anno 1659. Kolozsvárott láték egy igen szép, ifjú, de nem oda való, hanem máshunnét való nemes asszonyt; egy igen jószavú inasomat küldém hozzá kántáló mendicans képében, ki is kész voltát meghozá. Elmenék egy éjjel hozzá, cselédét kitudta a más házba, lefekvék az ágyba szoknyában, én dolmányt, övet levetvén, egy nadrágban csak mellé fekvém, de nem fér ma is a fejembe dolga, a cselédház ajtaját bé nem vonta egészen, hogy bészáródjék; sőt az égő gyertyát is tartójában annak küszöbire tette; azonban az ágyban feküdtünk, csók, ölelés, melly-tapogatás mindkét részről megvolt, de annál alább sem én, sem ő nem nyúltunk, annál inkább a Venus játékjára, hanem csak úgy válánk akkor el. Ígérkezék, hogy eljő hozzám a kertbe, el is jöve kevés nap múlva csak egy szolgálóval; messze a városon kívül volt ez a mű kertünk a Szamos mellett, szép filagória volt benne. Én is csak egyedül voltam, szolga nélkül, a szolgáló elméne a kertben messze, hogy a szót se hallja, mi ketten fel a filagóriába, voltunk legalább egy óráig ott. Csók cseccsén, orcáján sok volt, de le sem feküdt, egymás szemérmét nem láttuk, sem fogtuk, nem hogy Venus lett volna, pedig én úgy égtem mind az ágyban, mind itt a kertben, hogy a mag is elment tőlem. Csuda Isten zabolázásából lett ez, kivált az ő szemtelen bátorságát hogy úgy megtartóztatta. Ez majd elhíhetetlen dolog; de hogy így volt, az Isten tudja, nagy inaszakadva méne el, mert igen szeretett. Egyszer szemtelenül csak béménék hozzá, hát bibliát olvas, én az Énekek énekét, mert szinte azt olvasta, kezdém rászabni, Isten bocsássa meg; ekkor egy-két csókkal hamar elmenék, de elvégzők, hogy azután többre menjünk, de az Isten azt nem engedé; kicsiny híja, mint a XIII. részben megírtam, hogy a vízbe nem halék, melyen megijedék, és amint a XII. részben megírtam, Kolozsvárról elmenék, hálá Istennek; mert emberi mód szerént soha többször úgy el nem váltunk volna, azután pedig sohasem láttam.

(2/4)
Egy asszonya-kor vala háromleá-nya.

R. 4.
Szemelmé-sz virág.

(2/4)
Ninnen annál sebt kincs, kinek nívé bűneltá nívén, nívén, nívén.

BORNEMISZA PÉTER: Örögi kísértetek (részlet)

Tibai Gergely Ung vármegyébe, lófarkon hordoztatta és négyvé vágatta udvarbírját, hogy feleségével két esztendeig lakott, kitűl gyermekei voltak. Az asszonnak is fejét vették. Ez az urát estve ágyába szépen megcsókolgatta és mondta, hogy az képhöz jár imádkozni, és akkor latorkodott.

1592. nov. 29. Borsod vármegye büntetőszékének ítélete házasságtörésben

Deliberatum est, ex parte Susannae mulier consortis Pauli Kalmar, hogy miért-hogy megtetszik az bizonyságokból, hogy az asszony Lorántffy Zsigmonddal egy ágyban feküdtenek, az Isten törvénye pedig Deuteronomi 22. capite, hogy az mely ember más házasesember ágyában fekendik, megfertézteti az az ű jámbor urának ágyát, mely dologért meg kelljen halni. Azért ez is, ez asszonyállat mást az ű ágyában, házasesember lévén, bocsátván, megérdemli az halált. Azért az urának, Kalmár Pálnak úgy kell fejére eskünni, hogy ez Zsuzsanna az az asszony, az ki az ű ágyát megfertéztette, s megérdemli az halált, mind ez világi törvény szerint, mind pedig az Isten törvénye szerint. Miérthogy pedig az asszonyállat hasas, meg kell várni, hogy az gyermeket elhozza, elhozván az gyermeket, osztán úgy kell terminust hadni, mely terminuson esküdjék az felől, megtett törvény szerint, az fejére harmad magával, jámbor személyekkel, és üttesse el. Ha fejére nem esküszik Kalmár Pál, tehát mind az kettőt vesszőzzék meg, és küldjék ki az városból. Az mi az marhája dolgát illeti, addig légyen bíró kéznél, ha reá esküszik, s fejét véte, minden marháját megadják, ha pedig reá nem esküszik, et res ipsorum amittent. Addig az asszonyállat légyen fogva, s az ura Kalmár Pál ételéből viselje gondját, de asszony bíró kéznél légyen.

A résztvevők névsora

Ács Erzsébet, Ács Pál, Ajkay Alinka, Ambrus Katalin, András Dorottya ♢ Bajáki Rita, Balázs Mihály, Baranyai Norbert, Barna József, Bártfai Barbara, Bartók István, Báthory Orsolya, Békés Enikő, Bene Sándor, Béres Tímea, Bíró Zsófia, Bitskey István, Bódiné Beliznai Kinga, Bogár Krisztina, Bogdán Péter, Bollók János, Böde Ákos, Bujdos Hajnalka, Búza Anna ♢ Czigány Lóránt ♢ Császtvay Tünde, Csehy Zoltán ♢ Dala Sára, Danyi Hajnalka, Demeter Júlia, Demus Gertrúd; Di Francesco, Amedeo (Nápoly); Dinnyés Márton, Dióssi Adrienn, Dobos László, Dományházi Edit ♢ Egyed Emese (Kolozsvár) ♢ Farkas Boglárka, Farkas Katalin, Fazakas Gergely, Fazekas Sándor, Fehér József, Fehér Katalin, Font Zsuzsa ♢ Gábor Csilla (Kolozsvár), Garibovic Andrea, Gazsó Lidia, Gévai Csilla, Gubányi György ♢ Győri L. János, Győri Levente ♢ Halász Katalin, Hámori Péter, Hamvas Levente, Hargitai Andrea, Hargittay Emil, Harmath Artemisz, Hausner Gábor, Hegedűs Attila, Heltai János, Hizó Mercédesz, Honfi Zsófia, Horn Ildikó, Hortobágyi Katalin, Horváth Iván, Hőgye István, Hubanov Ágnes, Hubert Ildikó, Hum István Balázs ♢ Illényi Mária, Imre Mihály ♢ Jankovics József, Jankovits László, János István, Jászfalvi Judit, Juhász Levente ♢ H. Kakucska Mária (Berlin), Káldos János, Karsai Róbert, Kecskeméti Gábor, Kelemen Miklós, Keserű Bálint, Keserű Gizella, Király Erzsébet, Kiss Erika, Kiss Ildikó, Knapp Éva, Koltai Réka, Koncz Attila, Koncz Krisztián, Kovács Gábor, Kovács József László, Kovács Sándor Iván, Kőszeghy Péter, Kővári Krisztina, Kusz Katalin ♢ Laczlavik György, Lajtós Ádám, Lázár István, Lehotai Edit, Lele Gábor, Lipp Veronika, Luczwo Marian, Ludányi Mária, Luffy Katalin ♢ Magyar Gabriella, Mán-Várhegyi Réka, Máté Györgyi, Maurer Zsuzsa, Medgyes József, Meszlényi Zsolt, Mezei Marianna, Mezey Barna, Mihály Eszter, Miklós Anna, Mikó Árpád, Miskolczi Mária, Molnár Andrea, Molnár Márton, Muhari Éva ♢ Nagy Emese, Nagy Erzsébet, Nagyné Parádi Andrea, Németh András, Németh Csaba, Németh S. Katalin, Németh Tamás, Németh Tas ♢ Oláh Szabolcs, Orgona Angelika, Orlovsky Géza, Orosz Andrea ♢ Óri Hajnalka ♢ Pajorin Klára, Pap Balázs, Patonai Anikó Ágnes, Pesti Norbert, Péter Katalin, Petrőczy Éva, Pintér Márta Zsuzsanna, Polgár Emese, Pomázi Gyöngyi, Pongrácz Mária, Pósn László, Putz Mónika ♢ Ratzky Rita, Restás Attila, Rhédey Katalin, Ridovics Anna, Ritoókné Szalay Ágnes, Rumbold Éva ♢ Sallay Géza, Sántha Teréz, S. Sárdi Margit, Schaffer Andrea, Selmeczi Márta, Simon József, Sinka Zsófia, Sipos Gábor (Kolozsvár), Stauder Mária, Studniczky Rita, Sudár Balázs ♢ Szabó András, Szabó Péter, Szántó Judit, Székely Júlia, Szekler Enikő, Szentmártoni Szabó Géza, Szentpéteri Márton, Szilágyi Katalin, Szilasi László, Sziráki Barbara, Szita Sarolta, Szkárosi Endre, Szörényi László, Szűcs Zoltán Gábor ♢ Takács József, Tánczos Balázs, Tar Sándor, Teslár Ákos, Thimár Attila, Toma Katalin (Bécs), Tompos Lilla, Tóth Andrea Janka, Tóth Bea, Tóth Judit, Tóth Klára, Tóth Szilvia, Tóth Tünde, Tóth Zsombor, Tüskés Gábor ♢ J. Újváry Zsuzsanna ♢ Vadai István, Vadász Veronika, Vaderna Gábor, Vágner Edina, Vámos Éva, Váradi Eszter, Varga Adrienn, Veres Éva, Veres Magdolna, Veress Gyöngyi, Verok Attila, Virág Béláné, Virágh László, Visóczki Istvánné, Voigt Vilmos ♢ Zádori Mária, Zajacz Zita, Zászkaliczky Márton, Zelei Enikő, Zemlányi Ferenc, Zvara Edina.

Frölich Dávid 1638-as, lőcsei kalendáriuma, amely az 1999-es esztendőre is illik
(A hasábok jobb szélén az ókalendárium 10 nappal korábban járó napszámozása)

MAJUS,	Pünköszt	Havahat	X X X I.	nap.
1 b Phil: Jak. ha- 21 föld		16 C Exaudi Napjain. 6 Já.		
* Christulnak Attyához menetel. Joh: 16.		17 d Gafarza (30. min.) 7 nőt		
2 C Cant. Sigism. 22 re		18 e Ericus 8 Sta		
3 d Sz: 23 Al		19 f Potentiana. 9 nife		
4 e Florian: 24 öörg		20 g Sybilla. 10 ló		
5 f Gothard: 25 Mark		21 a Valens 11 Ko		
6 g Aggus. 26 hoz		22 b Ilona. 12 fo		
7 a Juvénalis. 27 zöld		* Az Sz: Lélekrol. Joh: 14.		
8 b Stanislaus 28 Bu		23 C Pünköszt nap. 13 rút		
* Christus nevében való imádságról Joh: 16.		24 d Pünk: hezf. Nap: sy: 7. or. 14 d		
9 C Rogat: Efa. Eyn. h. s. 29 zé		25 e Orban. 15 So		
10 d Gordianus 30 ért		26 f Kantor 16 phá		
11 e Gangolph: 1 Phi		27 g Ludolph: 17 nak		
12 f Pancrat. 2 lep		28 a Vilhelm. 18 zöld		
13 g Urunkmenyem. Serv. 3 kér		29 b Maximin: 19 l		
14 a Corona. 4 di		* Az Nicodemulról Joh: 19.		
15 b Sophia. 5 Gor		30 C Sz: Háromf. 20 me		
* Az Szent Léleknek túszáról Joh: 15.		31 d Petronella. 21 föld		

Fons et flos nemorum Maio sunt fomes amorum.

(Officia XII mensium, 3.)

Gyöngyvirággal hintve, rózsákkal, kék violával
Pinkösd fivékkel, zöld levelekkel ékes.
Álmat is hoznak kifolyó kutak, szép ropogással,
Lakjál, vigasztal az filemile szóval.

(PÉCSI LUKÁCS: Pünkösdi havi naptárvers)

A programfüzet illusztrációi

A címlap, Tiziano: Égi és földi szerelem (Amor sacro e Amor profano). 1515 körül. Róma, Galleria Borghese (118 × 279 cm). Az antik szarkofágból készült, vízzel teli forráskút kávéján ülő, ruhátlan nőalak az égi Szerelem, az isteni Venus; az előkelő ruhába öltözött nő pedig a földi Venus, a testi szerelem szimbóluma. Középpütt a szárnyas Cupido hajol a kútba, s a keze által felkavart víz a szarkofág domborművei közt meredező rézcsövön át csordul a pázsitra. A kép a Hypnerotomachia Poliphili című álomregény egyik ábrázolásához kapcsolódik, s egyúttal a neoplatonista szerelem-filozófia gondolatait fogalmazza meg festői eszközökkel.

Májusi kerti jelenet, az előtérben ifjat virággal koszorúzó leány, Wolchem an kürtzweill thet zerrinden. Strassburg, [1515? Johann Prüss]

A paráznságról, Decsi Gáspár: Az utolsó üdöben egynéhány regnáló bűnökről való prédikációk. Debrecen, 1582., 46. A paráznságról szóló fejezet részlete.

Sibyllák képei, Fortuna sorsvetőkönyv. Bártfa, 1597 előtt. A könyv szerelmi jóslásokat is tartalmaz.

Dávid és Bethsabe, fametszetű illusztráció a VI. parancsolathoz (Ne paráználkodjál). Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából. Bécs, 1558. A fametszet alatt franciával elegyített, latin nyelvű, középkori vágáns ének részlete a pajzánkodó szerzetesről. Balassi nótajelzése a „Vir monachus in mense Maio”, a ma már ismeretlen, s talán az összes hónapot felsoroló ének május havi strófájára utal. Du Tillot: Memoires pour servir à l’histoire de la fête des foux. Lausanne-Genf, 1741., 53.

A hatodik parancsolat magyarázata, Rauscher-Mantskovit: A keresztyéni tudománnak főágairól való szükséges könyvecske. Galgóc, 1585.

Sátoralja-Újhely (Keletről), Majer István rajza, Képesújság, Kassa, 1848. június 24., 26. szám, 207.

Férfi és nő találkozása, Eurialusnak és Lucretiának szép históriája. Kolozsvár, 1592. (A címlap metszete és a história nótajelzése)

Lanttabulatúra fölé a XVI. században írt refrén, MTA Kvt. Magyar codexek: K 53. II. 83. A hozzártározó ének a párosító népdalok közt maradt fenn.

Piramus és Thisbe, a szerelmesek tragikus találkája a Ninus sírjánál lévő kertben, Ovidius: Metamorphoseon, Frankfurt am Main, 1575. (Jost Amman metszete)

Négy jelenet Poliphilo álomregényéből, Colonna, Francesco: Hypnerotomachia Poliphili. Velence, 1499. Aldus Manutius. A gyönyörű ósnyomtatványban 170 fametszet illusztrálja a történetet.

Egy asszonynak vala három leánya, a párosító ének és dallama Vikár Béla 1903-as, fonográfos, székelyföldi gyűjtéséből Bartók Béla lejegyzése (Néprajzi Múzeum, MF 476/A).

Májusi mulatság, Pünkösdi havának fametszete. Nagyszombati kalendárium az 1579. esztendőre.

A hátsó borítón, a XVI. századi, marseille-i típusú tarokk kártya, VI. sorsszámú, L'AMOVREUX (A SZERELMES) elnevezésű lapja. A képen a középpütt álló és Cupido által megcélzott férfi a választás pillanatában látható. Jobboldalt a fiatal nőalak az égi Szerelem, baloldalt az idősebb pedig a földi Szerelem szimbóluma. A kártyalap a Tiziano-képen megfestett téma populáris változata.

Kiadta az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya

Felelős kiadó Jankovics József

Összeállította Szentmártoni Szabó Géza

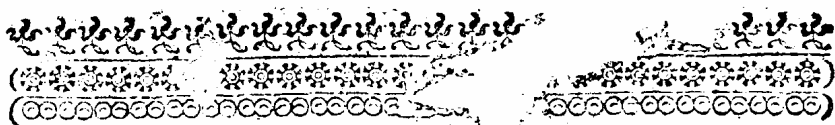
A borítót tervezte Meszlényi Attila és Szentmártoni Szabó Géza

Szedte és tördelte az Universitas Kiadó

Felelős vezető Hargittay Emil

Készült a Naphegytér Nyolc Nyomdaipari Kft. üzemében

Felelős vezető Bíró László

Li Passa dolgar Londoni hallvatok,
Budában maga tartasat lattatok,
Hazasulafat meg is ti hallvatok,
Végre szörnyű halalat meg erczetek.
Szintrén Ungvarrol Homonnai István,
Mikor küldte Heves felől Budara,
Szattay Christophor Ali Passara,
Ne puzticza sok ezataért Hévesfét:

Berenyben ő utabani ajándékon,
Kalauz Velinek ada kopiar,
Veli gheri neki baratsagat,
Szattay is ajanlya szolgalattyat,
Budarol Hatvanra Szattay megyen,
Paxi Mihallyal hogy ő szemben legyen,
Az Bekéknek Hevesről panaz megyen,
Török felől hogy bekessege legyen,
Kaszasok Iasz Apatin laknak vala,
Menesitatasat el untak vala,
Báko Iakob haza hogy puztul vala,
Czata miat gyakran busulnak vala.
Vala akkor Ali Passa Budabani,
Szép jatekia vala neki Barjanban,
Egy Cziemat épiteret jatekban,
Jol rudom én Christoph latta utában,
Az Ali Passaigen iambor vala,
Szép temerdek yöres szakalla vala,
Jo nyilas és pallya futtató vala,
Szép jatekja hozza illendő vala.
Al: I. Isat lattani O Budá felől,
Egy magas far asatot föl az mezőn,
Egy gombot czinaltarot az tetejen,
Lo foltaban meghlővi azt az mezőn,

Primárnis Ci-
vis Oppidi p-
ves. Cziemat
Idolum seu Gi-
gas Turcius ar-
matus pro pe-
dibus vivit ho-
minibus utitur.

Buda Eörs faluát lát — Inallator,
 Buda közti útán — Isallator,
 Vassal hozza — Am őszve foglaltator,
 Tetejében föl lőrt nyilat orlatod.
 Az Ali egy gyantatos szép sima fat,
 Főllallator egy nagy magas fenyő fat.
 Az hegyeben fel tetetet egy kupat,
 Annak adgya ki főll maszfaz az nagy fat,
 Szultán Szuliman fia Zelin vala,
 Azma Szultán ez és Leanya vala,
 Nagy Ibrcim Passanak adta vala,
 Veger őzvedgye így maradt vala.
 Azma Szultán így maradt őzvedgye,
 Ibrcim veszer Passa felesége,
 Szép jószágat lam egy bolond Töröknek,
 Passa foglalt Faluját el veven.
 Az Bolondnak jószágat hogy el veve,
 Ibrcim ő neki lam ezt felele,
 Pénzt és ruhát eladelt neki szerze,
 Mert bolondos az jószagh nem illetne.
 Ha mi nekül lőzpai szűkölködöl,
 Mindenkiből réged én megh segitlek,
 Melletted leszek sok alamisnival,
 El tartolok hidgyed leszek Tutorol.
 De az szegény Török nem nyughat vala,
 Veszter Passat igen untattya vala,
 Jószágat megh adni kerit vala,
 Supplicálván levelet viszen vala.
 Ibrcim ezt neki megh hadta vala,
 Mit akarna szabadon mehet vala,
 Az Levelletl hozza megycen vala,
 Levelében hantatt tekerte vala.
 Ibrcim veszernek be vitte vala,
 Az levelet neki nyitotta vala,
 Az hantara kezében maradt vala.

Az fő Vezért által nyarsolta vala,
 Így lőnnék a Ibrcin Pásának,
 Eözvégye maradas Azma Szultannak,
 Lo farkon hordozasa az Bolondnak,
 Konczra hanyasa az bolond Töröknek,
 Azma Zultan gondolkodik magaban,
 Hogy ki lenne hazas tarfa Urarol,
 Ali Pásat mondgyak jamborságarol,
 De nehez bejöni Magyar Orszagból,
 Ez időben Czauzók hoztak vala,
 Constantinapolyból levelet jött vala,
 Ali Pásának nem jó hír jött vala,
 Azma Zultan az ki levele vala.
 Ibrcim Pásane Császár Nennye vala,
 Ali Pásához menni akar vala,
 Vegre is az, ő hozzaja ment vala,
 Előbbeni feleséget el hagyta.
 Istentelen szerzet Törökök dolga,
 Császár nemzetből vala Leany Aga,
 Urat választ magának kit akarna,
 Feleséget gyermekit el hagyattya.
 Levelet van az Ali őfiat,
 Egy Saykaban be szerze feleséget,
 El boczattya nagy sírván haza nepet,
 Most kel venni az Császárnak ő Nennyet,
 Be hivatak Ali Pásár Budarol,
 Menyegzője legyen Császár Nennyevel,
 Az fiát is Császár ot nagy örömmel,
 Megh meczeri Török keresztsegevel.
 Elhala Ali Ibrahim Pásanér,
 Es megh meczer az Császárnak kis fiat,
 Or megh lara Nagyatagos nyári Istvan,
 Megh zönditek mind nfele Múscat.
 Immar halljuk Ali Pásáta lat,
 Ha megh hallottuk ő házafülsat,

Ibretim Vezernék is ő halálát,
 Az Bolondtul Hanfarral nyarölését,
 Ez szokás vagyon az Fejedelmeknél,
 Első halaskor kér az ő Urától,
 Megh kel adni, valamit kér ferjétől,
 Vizza vagyon dolga feleségevel.
 Mert az felesége nagyobb Passánál,
 Mert az Felesége egy az Csaszarral,
 Ugy könyörögh Ali Feleségének,
 Hogy Budai Passa legyen engedgyek,
 Megh nyerte ezt Azma Zultan Csaszartul,
 Az Alival hogy ő Budarajőjen,
 Passaságban Virczsegesen ellyén,
 De megh hala felesége ezemben.
 Ali Passa ézvegyeim marada,
 Noha megh nyerte Budan ő lakasa,
 Kevésse lön feleségevel lakta,
 Magtalanul az Alsözontul marada,
 Megh izenek onnét belől Budara,
 Azma Zultannak hogy történt halála,
 Hozzakadgyak magokat imatagrá,
 Minden Dervis la illat ki altana,
 Azma Zultannak ő üdvössegeért,
 Minden Pap könyörögh Csaszat Nennyért,
 Legyen irgalmas az Isten Csaszarért,
 Idvözüllyen Nennye Alamisnaért.
 Im nem regen az Csaszarnak Annyért,
 Tizenhet Orszagh imada lelkéért,
 Minden önyörögh Valide Zultanért,
 Paragiczomban mentyen nagy Allaért,
 Minden kenczet az Csaszar el takara,
 Az Nennyének ruhait e' hol ita,
 Alir nem illérne Csaszar azt munda,
 Mert Nennyetől magtalanul marada.
 Zuntalar az Csaszar Leany nemzete

Az kit Leany Agnak Magyar nevezne,
 Kik egy fele Coronakat viselnek,
 Aracziat egyéb Afzszonyok viselnek.
 Azma Zulran Csaszar Nénnyenék neve,
 Vén Afzszonnak Razainkadin neve,
 Kencz tartafért Hazonkadar az neve,
 Tacz az Coronának Törökül neve,
 Szölla Razainkadnia Passanak,
 Coronajat el lopom Afzszonyomnak,
 Megh nem adom Csaszar ő Fölsegenek,
 Ha el veszez érre Felesegednek,
 Alimonda ha megh menthed Csaszaról,
 Megh menrelek én-is teged rabfagtl,
 Passa Felesege leszez süvegért.
 Budara ki vitzlek az Coronaért,
 Coronának Iztiphantnek az arrat,
 Köz Török nem adhattya megh az arrat,
 Es el lopak Azma szép Coronajat,
 Csaszar Leany Aganak Coronajat.
 Azonközben az Passa el készüle,
 Zinan Thömös Varban Budaról méné,
 Ali Passa máször jöve Budara,
 Razainkadinnal süveg marada.
 Immar Ali Passa Budaban vagyon,
 Razainkadin Constantinapolt vagyon,
 Minden napon várja Passa Levelt,
 Coronaért Budara hogy hozassa.
 Nem győze Razainkadina várni,
 Hogy halgattya nem siete ki hozni,
 Az Koronat az Afzszony el ki küldi,
 Erten küldgyön had mennyek hozza lakni.
 De az Afzszony végre meg haragvék,
 Nagy mergeffen erőssen bozzonkodék.
 Az Czauszárnál bizony rea panazla,
 Coronának lopásával vadollya.

zónkadar az Császárnak így szolla,
 Fellegédnek szegény Rab szolgálója,
 Azma Zultannak nyomorúlt Árvaja,
 Meg-halgassad Ali Passának dolga.
 izony Azma Zultannak Coronáját,
 Az Ali el-vitte annak szép Taczat,
 Ek-tetette Nened szép Koronáját,
 Budan rarttya Zuntalaroknak Taczat.
 Ime Császár igen meg-haragvék,
 Az Ali Passára ő meg-dühödék,
 Es ő-neki-hamar levél küldetek,
 Getthi Ali Passának ott mondatek.
 Orben Constantinopolyban így vagyon,
 Minden fő embernek Tihaja vagyon,
 Ali Tihájának tudtára vagyon,
 Irja hogy Császár haragjában vagyon.
 Tudgya Ali Passa mindenben dolgat,
 Kín Császár haragja meg-latta almat,
 Meg-eréte azért mindgyart ő magát,
 Így vészte el Ali Passa világát.
 Ennek híre Budan futamot vala,
 Mint ha köz betegségben meg-hólt volna,
 De fő emberektől értemem vala,
 Budan tiokon nékem meg-montak vala.
 Ali Passa hogy meg-hala Budában,
 Császár Czauzi följönék házában,
 Meg-találák Koronát Ladájában,
 Iztriphint-is Ali Scatulájában.
 Csuda dolog az Asziszonyoknak dolgok,
 Mint Bóls Salomon ő-rolok meg-irta,
 Jobb nyílván szérérőnek ő-czapása,
 Hogy nem mint csalárdnak ő-csokolása.
 Asziszonyoknak tudgyárok ő-dolgokat,
 Xantipevel Menydörgő haragjokat,
 Maria Királyné Asziszonnak dolgát,
 Meg-

Megöleté Forgáccsal Károl királyt.
 Első Szent István király felesége,
 Ura öccse szeméit kitolatá,
 Ónnal is az fület be öntetteté,
 Szegény Vazult ekképpen nyomottat,
 Prudens Lajos az kit Deákól mondak,
 Ördögösnek az Magyarok kit hinak,
 Idejében Andras Kurályt el-vezzte,
 Johanna az Felesége el-vezzte.
 Az Herodes Leánya meg-ölete,
 Keresztelő Jánost, fejét vétete,
 Mint Nabodor az Jezabel ölete,
 Harom Urat Isabella ölete.
 Attalyá Ochosiásnak Annjá,
 Az Királyi magnak vég szakasztója,
 Csudaképpen öle öltében mindent éltében,
 Irva vagyon az Királyok Könyvében.
 Az Dalila Samsonot meg ölete,
 Hűtös Urat faszokkal kötözteté,
 Őket szemet az agyából ki-vezzte,
 Az Malomban őrleni el-be vete.
 Az Lot felesége nem jó ember volt,
 Sodomában vizza terni akart volt,
 Az Ur Istén soó Balvanya tette volt,
 Az Menny kövel végre meg rontotta volt.
 Jól tudgyátok Putiphar feleséget,
 El-arula meg-fogata Jofephet,
 Kinek nincsen az Bibliában neve,
 Alcoránomban Zeliha az neve.
 Bölcs Salomont Afiszony ember meg-czala,
 Az igaz Istent vele el-hagyatara,
 Istén Afiszont Astorot imadrara,
 Moloch Balvan is Salomon imada,
 A szegény Jobot igen meg-káromla,
 Hirtelen is felesége dorgala.

Az

Az Istent hogy meg-atkozza azt monda,
 Szegény Jobot mindenkoron büsíttya.
 Saphira Ananiást mint csala,
 Szent Péternek előtte hazuttata,
 Az Mészőnek arrat meg tagadtata,
 Menny Országból azzal Urat ki zarla.
 Azinkadina így cselekedet.
 Ali Passa Csaszárnál vadoltatok,
 Az Csaszárnak haragjában úgy cseck,
 Ki miat felteben meg-eterétek.
 Ali Passa Hístóriáját adom,
 Kaszas Balint én tenéked ajánlom,
 Egren laktal Rab-is vóltal jól tudom,
 Azért másnál többet tudtz chéz tudom:
 Ez énnékem hatodik Hístoriám,
 El-kezdettem az Nadásdnak Falujan,
 El-végeztem az Uyhelynek Várossán,
 Also veghen Patach felől Utzajan..

V E G E.

Csoportkép a konferencia résztvevőiről

Tartalom

<i>Az Olvasóhoz</i> (SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza)	v
PÉTER Katalin: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre	1
PÓSÁN László: A nemiség és testiség szemlélete a középkor és reneszánsz idején	25
S. SÁRDI Margit: Léánykérés, házasság, szerelem	49
J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon	67
SZABÓ András: Szenczi Molnár Albert leánykérései	83
KOVÁCS Sándor Iván: Protestáns szerelmesek – Apáczai Csere János és Bethlen Miklós, mellékalakokkal	93
SIPOS Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben	105
MÁTÉ Györgyi: Magyarországi Károly úr regénye	123
JANKOVITS László: Kanbolhavadászat: Janus Pannonius pajzán epigrammái	141
BARTÓK István: Vita a nők ember voltáról a 16. században	153
PETRŐCZI Éva: Venus anyánk mostohagyermekai. Szerelem, párkapcsolat, szexualitás magyar puritán művekben	165
NÉMETH S. Katalin: A csók mint téma a 16–17. századi magyar költészetben	175
THIMÁR Attila: Szerelem és szexualitás. Az <i>Aeneis</i> barlangjelenete a régi magyar fordításokban	191
HEGEDŰS Attila: Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben	211
VOIGT Vilmos: Van-e magyar erotikus népköltészet (pontosabban népdal), vagy csak a kézikönyvekben, és miért nincs közzétéve, ha van/nincs?	217
ÁCS Pál: „Ne paráznalkodjál” A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában ...	227
BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: A házasságtörés és büntetése	235
MEZEY Barna: Büntetőjog és szexualitás. Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban	243
BOLLÓK János: Schesaeus <i>Historia Annae Kendjének</i> második olvasata	267
TOMA Katalin: „Hogy bécsi virág juta eszemben” – Frauenhaus a bécsi Tiefer Grabenen?	283
KOVÁCS József László: Csúfolkodó pasquillus a soproni lányok és asszonyok erkölcsiéről és a tehetetlen férfiakról Wiener János lantján	291
BENE Sándor: Politika, paráznaság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban. Bethlen Miklós Velencében	299

FODOR Pál–SUDÁR Balázs: Ali Pasa házassági históriájának történeti háttere és török vonatkozásai	325
MIKÓ Árpád: Fons vitae. Néhány miniatúra Kálmáncsehi Domonkos breviáriumban	359
RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes: Borbála	369
BÉKÉS Enikő: Tiziano: Égi és földi szerelem	385
SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Álmomban azt látám” Pünkösdi hava és a szerelmi álmok	389
KONCZ Attila: Misztikus motívumok Balassi Bálint költészetében	407
Amedeo DI FRANCESCO: Balassi szerelemfilozófiája	427
MIHÁLY Eszter: A Coelia-ciklus szimmetrikus szerkezete	439
HORVÁTH Iván–TÓTH Tünde: Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója	457
AMBRUS Katalin: Barátság és szerelem a barokk udvari drámában. Florentina	471
DEMETER Júlia: „Tündér szerelem, nagy szívbéli sérelem” Szerelem a 18. századi színpadon	483
H. KAKUCSKA Mária: „Oh, Te szeghiny Orczy, ha Te még aszt tudnád”	491
SZÖRÉNYI László: Szexualitás és erotika a 18. századi gyóntatási kézikönyvekben	501
SZABÓ Péter: A vad elejtése. A vadászat és a férfi–nő kapcsolat	515
Névmutató (Összeállította: SZÉKELY Júlia)	527
Függelék	553
A konferencia programfüzetének hasonmása	555
Ali pasa házassági históriájának hasonmása	579
Fontosabb magyar nyelvű szakirodalom a szexualitás és az erotika kultúrtörténetéhez (Összeállította: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza)	587
A kötet szerzői	592
Csoportkép a konferencia résztvevőiről	593
Rövidítésjegyzék	595

Amor, Dream and Ebriety

*The Love in the Old Hungarian Literature
and the Millennial Vernacular Cultural History of Love*

Edited by Géza Szentmártoni Szabó

Published by Universitas Kiadó

<i>To the Reader</i> (by Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ)	v
Katalin PÉTER, Love and Marriage to the East of the Hajnal-Border	1
László PÓSÁN, The View of Sexuality and Sensuality in the Middle Ages and the Renaissance	25
Margit S. SÁRDI, Proposing, Marriage, Love	49
Zsuzsanna J. ÚJVÁRY, Conventions of Civil Marriage and Morality in the 16th–17th Century Hungary	67
András SZABÓ, Albert Szenci Molnár’s Proposings	83
Sándor Iván KOVÁCS, Protestant Lovers: János Apáczai Csere and Miklós Bethlen with Subordinate Characters	93
Gábor SIPOS, Reformed Engagements, Marriages and Divorces in the Minute-books of Transylvanian Dioceses	105
Györgyi MÁTÉ, A Romance of Sir Charles of Hungary	123
László JANKOVITS, Male-Flea-hunting: Obscene Epigrams of Janus Pannonius	141
István BARTÓK, Debate on Women as Human Beings in the 16th Century	153
Éva PETRŐCZI, Stepchildren of Our Venus-Mother. Love, Relationship and Sexuality in Hungarian Puritanic Works	165
S. Katalin NÉMETH, Kiss as Subject-Matter in the 16th–17th Century Hungarian Poetry	175
Attila THIMÁR, Love and Sexuality. <i>Aeneid</i> ’s Cave-Scene in the Old Hungarian Translations	191
Attila HEGEDÜS, Erotic Vocabulary in the Old Hungarian Language	211
Vilmos VOIGT, Does Hungarian Erotic Folk Poetry (or rather Folksong) Exist, or only in Manuals; and why is it not Made Public (should or should not it be)?	217
Pál ÁCS, “Thou shalt not commit adultery.” The Metaphor of Adultery/parázñaság as Applied in the Literature of the Reformation	227
Kinga BÓDINÉ BELIZNAI, Adultery and Its Punishment	235
Barna MEZEY, Criminal Law and Sexuality. Sexual Crimes in the Feudal Criminal Jurisdiction	243
János BOLLÓK, Connotative interpretation of Schesaeus’s <i>Historia Annae Kendi</i>	267
Katalin TOMA, “That a Viennese fair girl occurs to me.” Brothel in the Tiefer Graben in Vienna	283
József László KOVÁCS, Sarcastic Pasquinade about the Morals of the Sopron Maiden Ladies and Married Women and the Impotent Men on János Wiener’s Lyre	291

Sándor BENE, Politics, Fornication and Adultery in the Hungarian Literary Tradition	299
Pál FODOR–Balázs SUDÁR, A Historical Background of Pasha Ali’s Nuptial Story and Its Turkish Relations	325
Árpád MIKÓ, Fons vitae. Some Miniatures from Domonkos Kálmáncsehi’s Breviary	359
Ágnes RITOÓKNÉ SZALAY, Barbara (Mistress of King Matthias)	369
Enikő BÉKÉS, Titian’s Sacred and Profane Love	385
Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ, “I had a vision in my dream.” The Month of Pentecost and the Amatory Dreams	389
Attila KONCZ, Mystical Motifs in Balassi Bálint’s Poetry	407
Amedeo DI FRANCESCO, Balassi’s Philosophy of Love	427
Eszter MIHÁLY, The Symmetrical Structure of Balassi’s Caelia-Cycle	439
Iván HORVÁTH–Tünde TÓTH, Reconstruction of János Rimay’s Juvenile Song-Book	457
Katalin AMBRUS, Friendship and Love in the Baroque Courtly Plays. Floretina	471
Júlia DEMETER, “Fairy love, great gravamen of heart” Love in the 18th Century Stage	483
Mária H. KAKUCSKA, “Oh, you miserable Orczy, what if you knew...”	491
László SZÖRÉNYI, Sexuality and Eroticism in the 18th Century Confession Handbooks	501
Péter SZABÓ, Killing of the Beast. Hunting and the Man–Woman Relationship	515
Index of names (Compiled by Júlia SZÉKELY)	527
Appendix	553
Facsimile of the Conference Programme	555
Facsimile of Pasha Ali’s Nuptial Story	579
Relevant Hungarian Special Bibliography of the Cultural History of Sexuality and Eroticism (Compiled by Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ)	587
Authors of Volume	592
Photograph of the Members of the Conference	593
List of Abbreviations	595